Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii

Coperta : GIGI GAVRILĂ

Redactor : MARIA ANDREESCU
Tehnoredactor : MARIANA CHIRILĂ

Bun de tipar : 22.04.1997. Format : 16 / 70 x 100.
Coli de tipar : 31.
C.Z. pentru biblioteci mari : 459.0[1532-1720]
459.085.3[1532-1780]
C.Z. pentru biblioteci mici : 459

Tehnoredactare computerizată : Editura QUASAR

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN" BUCUREȘTI

ISTORIA LIMBII ROMÂNE LITERARE

EPOCA VECHE

(1532-1780)

DE

GHEORGHE CHIVU, MARIANA COSTINESCU, CONSTANTIN FRÂNCU, ION GHEȚIE, ALEXANDRA ROMAN MORARU şi MIRELA TEODORESCU

COORDONATOR:

ION GHEȚIE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

București, 1997

Amintirii neșterse a prietenei și colegei noastre Mariana Costinescu (1943–1989)

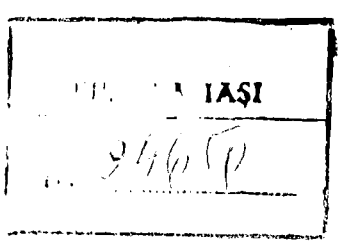
IAȘI

ISBN: 973-27-0573-6

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

R 76117, București, Calea 13 Septembrie nr. 13

CUVÂNT ÎNAINTE

Monografia de față urmărește să descrie stadiile succesive de evoluție atinse de limba română literară de la origini până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. Fără a neglija istoria externă a acestei limbi, accentul principal a căzut asupra procesului de cristalizare a normelor literare, precum și asupra organizării acestora, sub raport regional și cultural, în anumite variante specifice.

Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780) *este o lucrare de colaborare, realizată în anii 1983-1988, în cadrul sectorului de limbă literară și filologie al Institutului de Lingvistică din București. În afara unor cercetători aparținând acestui sector (Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Ion Gheție și Alexandra Roman Moraru), au mai participat la elaborarea ei Constantin Frâncu (de la Facultatea de Filologie a Universității "Al. I. Cuza" din Iași) și Mirela Teodorescu (de la Facultatea de Filologie a Universității din București).*

Menționăm că revizia finală a manuscrisului a fost asigurată de Ion Gheție și Gheorghe Chivu.

Lucrarea a fost discutată în Consiliul științific al Institutului de Lingvistică în noiembrie 1990, pe baza referatelor oficiale întocmite de conf Liviu Onu și Ioana Rădulescu, cercetător principal II. Pentru prețioasele observații prezentate cu acest prilej, ținem să le aducem amândurora, și pe această cale, mulțumirile noastre.

decembrie 1990

Autorii

ABREVIERI

A. Izvoare

A 1776	*Alexandria* (ms. rom. BAR nr. 3093 din 1776, f. 92-144).
AB	*Istoria Țării Românești de la octomvrie 1688 până la martie 1717 (Anonimul Brâncovenesc)*; ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, II, București, 1961, p. 273-347.
AC	*Dictionarium valachico-latinum:* ed. Gr. Crețu, *Anonymus Caransebesiensis, cel mai vechi dicționariu al limbei române*, în „Tinerimea română", s.n. I, București, 1898, fasc. II, p. 320-380.
ACat	Silvestro Amelio, *Katekismu krestinesku*, Iași, 1719; ed. Ov. Densusianu, în GS, I (1924), fasc. 2, p. 291-293, 297-299.
ACL	Antim Ivireanul, *Carte sau lumină, cu drepte dovediri din dogmele besearicii Răsăritului, asupra dejghinării papistașilor*, Snagov, 1699.
ACP	Antim Ivireanul, *Capete de poruncă*, Târgoviște, 1714; ed. Gabriel Ștrempel, Antim Ivireanul, *Opere*, București, 1972, p. 391-394.
ACT	Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, Târgoviște, 1709; ed. Gabriel Ștrempel, Antim Ivireanul, *Opere*, București, 1972, p. 239 - 321.
AD	Antim Ivireanul, *Didahii*; ed. Gabriel Ștrempel, Antim Ivireanul, *Opere*, București, 1972, p. 1-238.
Agy.C	*Cartea de cântece*, copiată de Gergely Sándor de Agyagfalva la Hațeg, în 1642 [paginile sub 100 trimit la N. Drăganu, *Mihai Halici (Contribuții la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania" IV, partea a II-a, 1924-1926, cifrele peste 100, la H. Sztripszky - G. Alexics, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli róman forditâsban*, Budapest, 1911, iar cele peste 200 la N. Drăganu, *Un manuscris calvin din veacul al XVII-lea*, în *Fraților Alexandru și I. Lăpădatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936].
	Alegerile lui Ippocrat (ms. rom. VI/1, BU Iași, c. 1750).
	Antim Ivireanul, *Psaltire românească*, București, 1694.
	Apostol fragmentar (*Cuvânt pentru curăție*), 1618; ed. Gaster, CR, I, p. 45-52.

Ap. 1646	*Apostol slavo-român* (ms. rom. BAR nr. 85 din 1646).
Ap. 1683	*Apostol*, Bucureşti, 1683.
Ap. 1704	*Apostol*, Buzău, 1704.
APăst	P. P. Aaron, *Păstorniceasca poslanie sau Dogmatica învăţătură*, Blaj, 1760.
Arch.	*Poveste lui Archirie fi[lo]sofu*l, copiată de Pop Nichifor din Sălaj (ms. rom. BAR nr. 1739 din 1778).
AUL	Axinte Uricariul, *Letopiseţul Ţării Moldovei*; ed. I. Şt. Petre, *Axintie Uricariul, studiu şi text*, Bucureşti, [1944].
AVoc.	Silvestro Amelio, *Breve vocabulario italiano-rumeno*, Iaşi, 1719; ed. Giuseppe Piccillo, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio (1719), Studio filologico-linguistico e testo*, Catania, 1982.
BB	*Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură*, Bucureşti, 1688.
BCS	[Gheorghe Brancovici], *Cronica slovenilor, Iliricului, Misii cei de sus şi cei de jos Misii*; ed. N. Iorga, *Operele lui Gheorghe Brancovici*, în „Revista istorică", III, 1917, nr. 1, p. 26-118.
BDB	T. Bălan, *Documente bucovinene*, I-IV, Cernăuţi, 1933, 1934, 1937, 1938.
BDR	I. Bianu, *Documente româneşti*, partea I, tom. I, fasc. 1-2, 1576-1632, Bucureşti, 1907.
Bert. 1775	*Întâmplările lui Bertoldo* (ms. rom. BAR nr. 1417 din 1775, f. 57-113).
BPB	Ioachim Bărbătescu, *Pentru toate boalele, la care ce tămăduire trebuie* (ms. rom. BAR nr. 2183 din 1777, f. 160^{r}-165^{v}).
BRV	I. Bianu, N. Hodoş, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, 1508-1830, Bucureşti, vol. I, 1903; vol. II, 1910; vol. III, 1912-1936; vol. IV, 1944.
Buc. 1699	*Bucoavnă ce are în sine deprinderea învăţăturii copiilor la carte*, Bălgrad, 1699
Buc. 1744	*Bucoavnă*, Cluj, 1744.
Cal. 1733	Petcu Şoanul, *Calendari românesc pe 100 de ani*, Braşov, 1733.
Catav.	*Catavasier*, Râmnic, 1747.
Caz. $B.^{1}$	*Evanghelie cu învăţătură*, Bălgrad, 1641.
Caz. B^{2}	*Chiriacodromion sau Evanghelie învăţătoare*, Bălgrad, 1699.
Caz. D	*Evanghelie învăţătoare*, Mănăstirea Dealului, 1644.
Caz. G	*Evanghelie învăţătoare sau Cazanie*, Govora, 1642.
Caz. I	*Cazania şi Molitvenicul*, copiate de diacul Ioan din Pocioveliştе – Bihor, în c. 1641; ed. V. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tâlcului Evangheliilor" şi a „Molitvenicului" diaconului Coresi*, în „Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor", IV, 1955, p. 535-571.
Caz. P	*Cazanie*, copiată de Ilie Aron Popovici în Hărniceşti-Maramureş (ms. rom. BAR nr. 3509 din 1697).
Caz. U	*Cazanie*, copiată de preotul Ursu din Cotiglet (ms. rom. BAR nr. 4182 din 1692).

Caz. V	Varlaam. *Carte românească de învățătură*. Iași, 1643; ed. J. Byck. București, 1943.
CB	*Codice miscelaneu*, copiat de popa Bratul, 1559-1650 (Iași, „Casa Dosoftei").
CBuc.	*Carte întru carea să scriu mâncările*, copiată de Mihai logofăt din Greci – Țara Românească (ms. rom. BAR nr. 1120 din 1749).
CC^1	Coresi, *Tâlcul Evangheliilor*, [Brașov], c.1567-1568.
CC^2	Coresi, popa Ianc, popa Mihai, *Evanghelia cu învățătură*, Brașov, 1581.
CCat.	Coresi, *Catehism*, [Brașov, c. 1560].
CCD	Nicolae Costin, *Ceasornicul domnilor de Antonio de Guevara, traducere din limba latină de Nicolae Costin*; ed. Gabriel Strempel, București, 1976.
CCâmp.	*Cântece câmpenești cu glasuri românești*, Cluj, 1768.
CD	D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, Iași, 1698; ed. V. Cândea, București, 1969.
CDicț.	Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachico interpretatione*, [Brașov], c. 1700 (ms. rom. BAR Cluj-Napoca, nr. 43).
Ceasl. B	*Ceaslovеț, care are întru sine slujbele de noapte și de zi*, Bălgrad, [1687].
Ceasl. C	*Ceaslov*, copiat de popa Florea din Crișteleс–Sălaj (ms. rom. BAR nr. 206 din 1699).
Ceasl. G	*Ceaslov*, [Govora ?], c. 1640; ed. Șt. Pașcu, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea; cel mai vechi ceaslov românesc, studiu istoric literar și de limbă*, București, 1939.
Ceasl. S	*Ceaslovеț, care are întru sine slujbele de noapte și de dzi*, Sibiu, 1696.
Ceasl. T	*Ceaslov și Anghilest*, copiate de popa Pătru din Tinăud-Bihor (ms. rom. BAR nr. 714 din 1685).
CH	D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*; ed. Gr. Tocilescu, în D. Cantemir, *Opere*, VIII, București, 1901.
CIC	Miron Costin, *Istorie de crăiia ungurească*; ed. P.P.Panaitescu, în Miron Costin, *Opere*, [București], 1958, p. 277-314.
CII	D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*; ed. P.P.Panaitescu și I. Verdeș, I-II, București, 1965.
Clst.	Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*; ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, București, 1961, p. 1-79.
CÎ	*Cheia înțelesului*. București. 1678.
CJP	Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Jurnal de călătorie la Padova* (ms. rom. BAR nr. 1598, f. 127-129, 131-132).
CL	Coresi, *Liturghier*, [Brașov, 1570].
CLM	Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*; ed. P.P.Panaitescu, în M. Costin, *Opere*, [București], 1958, p. 41-201.
CM	Coresi, *Molitvenicul rumânesc*, [Brașov, 1567-1568].

CN	*Codicele Neagoeanus*. Miscelaneu copiat de Ion Românul din Sâmpetru, 1620 (ms. rom. BAR nr. 3821).
CNM	Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor*; ed. P.P. Panaitescu, în Miron Costin, *Opere*, [Bucureşti], 1958, p. 241-274.
CO	*Cugetările lui Oxenstiern* (ms. rom. BAR nr. 2773 din 1779).
Cod. P	*Codicele de la Petrova*, 1672; ed. G. Alexici, *Material de limbă din „Codicele de la Petrova"*, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", XIII, 1912, p. 278-293.
Cosm.[1]	*Cozmografie, ce să zice împărţeala pământului*, copiată de Costea dascălul, Braşov, 1693-1703 (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 68^r-75^r).
Cosm.[2]	*Cosmografie, adecă izvodirea lumii*, copiată de ieromonahul Antim, Cozia, 1766 (ms. rom. BAR nr. 1556).
CP	Coresi, *Psaltire românească*, Braşov, 1570.
CP[1]	Coresi, *Psaltire slavo-română*, Braşov, 1577.
CP[2]	Coresi, *Psaltire slavo-română*, [Braşov, c. 1583].
CPr.	Coresi, *Praxiu*, [Braşov, c. 1563].
CPrav.	Coresi, *Pravilă*, [Braşov, c. 1560-1562].
CR	*Cântec religios*. Text românesc din c. 1535-1555 (ms. sl. BAR. nr. 494).
Cron. 1689	*Hronograf den începutul lumii*, copiat de Gavril diac din Bălţăteşti, în 1689 (ms. rom. BAR nr. 86).
Cron. H	*Cuvinte în versuri a cetăţii Hotinului (Cronica Hotinului)*; ed. Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 103-106.
CS[1]	*Codicele Sturdzan* (ms. rom. BAR nr. 447); texte măhăcene scrise de popa Grigore (*Legenda Duminicii, Rugăciunea de scoaterea dracului, Legenda Sf Vineri, Fragment liturgic, Fraţi dragi*) şi de copişti anonimi din Măhaci şi din împrejurimi (predicele *În ştire să vă fie oamenilor, Legenda lui Avram*, omilia *Oarecire era un părinte*, fila 1 din *Legenda Duminicii*); ed. Hasdeu, CB II; vezi şi ed. G. Mihăilă, *Cuvente den bătrâni*, II, Bucureşti 1994.
CS[2]	*Codicele Sturdzan* (ms. rom. BAR nr. 447); texte copiate de anonimi nord-hunedoreni (zise *Texte bogomilice: Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului, Cugetări în ora morţii, Legenda Sfântului Sisinie*, omilia *Să neştire buru creştiru*); ed. Hasdeu, CB II; vezi şi ed. G. Mihăilă, *Cuvente den bătrâni*, II, Bucureşti 1994.
CSc.	*Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare*, Bălgrad, 1685.
CSOM	*Cântecul lui Solomon la om mort* (ms. rom. BAR nr. 4150 din 1759, f. 1-45).
CT	Coresi, *Tetraevanghel*, Braşov, 1561.
CTd.	*Codicele Todorescu* (ms. rom. BAR nr. 5484).
CV	*Codicele Voroneţean*, [1563-1583] (ms. rom. BAR nr. 448).
DC	[*Decretul cancelariei aulice pentru scăderea cărăuşiilor*], Viena, 1748.

DERS	*Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române*, elaborat de un colectiv condus de Gh. Bolocan, Bucureşti, 1981.
DIB	*Documente privind istoria oraşului Bucureşti*, [Bucureşti, 1960].
DIB III	G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1634-1800)*, Bucureşti, 1982.
DIP	*Pentru descoperirea a multor împărăţii şi locuri care s-au descoperit şi s-au aflat de portugali*, copie moldovenească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (ms. rom. BAR nr. 3533).
DIR	*Documente privind istoria României, veacul XVII.* A. *Moldova*, vol. I-V, [Bucureşti], 1952-1957, B. *Ţara Românească*, vol. I-IV, [Bucureşti], 1951-1954.
DIT	I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599-1689), Cluj, 1948.
DÎ	*Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, text stabilit şi indice de Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniţă, Al. Mareş, Al. Roman Moraru, Bucureşti, 1979.
DÎLR	Gh. Chivu, Em. Buză, Al. Roman Moraru, *Dicţionarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*. Bucureşti, 1992.
DMA	*Ducere de mână către aritmetica sau socoteala*, Viena, 1777.
DMC	*Ducere de mână către cinsta şi direptatea*, Viena, 1777.
Doft.[1]	*Meşteşugul doftoriei*, [Ţara Românească], c. 1760-1770 (ms. rom. BAR nr. 933).
Doft.[2]	*Meşteşugul doftoricesc*, [Ţara Românească], c. 1760-1770 (ms. rom. BAR nr. 4841).
DP	Dosoftei, *Psaltire de-nţăles a sfântului împărat proroc David (Psaltirea slavo-română)*, Iaşi, 1680.
DPar.	Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iaşi, 1683.
DPV	Dosoftei, *Psaltire a svântului proroc David (Psaltire în versuri)*, Uniev, 1673; ed. N.A. Ursu, Iaşi, 1974.
DRA	*Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Ţara Românească*, [Bucureşti, 1961], vol. II, *Moldova*, [Bucureşti], 1966.
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, B, *Ţara Românească*, XXI-XXIV, Bucureşti, 1965-1974.
DTR	Mariana Costinescu, Magda Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicţionarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali*, Bucureşti, 1987.
DVS	Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*, Iaşi, 1682-1686.
E 1703	*Istoria lui Isop*, copiată de Costea dascălul în c. 1703 (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 122-145).
EG	Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, *Gramatica românească*, Braşov, 1757; ed. N.A. Ursu, Bucureşti, 1969.
EPrav.	Eustratie Logofătul, *Pravila aleasă*, 1632 (ms. rom. BAR Cluj-Napoca, fondul *Blaj*, nr. 41).

ET	*Edictul de toleranţă*, Viena, 1700.
Ev. 1682	*Evanghelia românească*, Bucureşti, 1682.
Ev. 1693	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1693.
Ev. 1723	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1723.
Ev. 1760[1]	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1760.
Ev. 1760[2]	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, copiată de V. Volskii în Bârgău – Maramureş (ms. rom. BAR nr. 5684 din 1760).
Ev. 1762	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Iaşi, 1762.
Ev. 1765	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Blaj, 1765.
FC	Ştefan Fogarasi, *Catehism calvinesc*, Bălgrad, 1648.
FD 1592-1604	*Floarea darurilor*, [Putna, c. 1592-1604] (ms. rom. BAR nr. 4620).
FD 1693	*Floarea darurilor*, copiată de Costea dascălul din Şchei, în 1693 (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 13-44).
FD 1700	*Floarea darurilor*, Snagov, 1700.
FD 1764	*Floarea darurilor*, copiată de Simion diacul din Bratei - Sibiu, în 1764 (ms. rom. BAR nr. 2369).
FG	*Fragmentul Ghibănescu* (*Pravilă* fragmentară); ed. Gh. Ghibănescu, în „Teodor Codrescu", I, 1915, nr. 3, p. 43-44).
FH	Franck von Franckenstein, *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanicae imitatarum*, Sibiu, 1679; ed. N. Docan, *Încercări de versificaţie românească, publicate de un sas în veacul al XVII-lea*, în „Arhiva", Iaşi, XII, 1901, 5,6.
FN	Ioan Romanul sau Frâncul sau Giovanni Candido Romano, *Foletul Novel*; ed. Em. Vârtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1942.
FT	*Fragmentul Todorescu*, Cluj, c. 1571-1575. (Budapesta, Biblioteca Széchényi, cota RMK, I, 361/b. F); ed. Ion Gheţie, în TR, p. 357-364.
GA	*Geografia Ardealului*, [Transilvania], c. 1660-1680; ed. Gaster, CR, I, p. 175-178.
GB	*Glosele Bogdan* (Moscova, Biblioteca Publică de Stat, fondul *Egorov*, 98, nr. 65/65); ed. M. Georgescu, în TR, p. 452-461).
GC	*Gromovnic*, copiat de Costea dascălul din Şchei, în 1695 (ms. rom. BAR nr. 1436).
GCond.	Gheorgachi Logofăt, *Condica ce are întru sine obiceaiuri vechi şi nouă a preaînălţatului domn*, 1762; ed. Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi*, 1762, Bucureşti, 1939.
Geogr.	*Poveastea ţărâlor şi împărăţiilor câte-s în pământul Asiei*, copiată de Costea dascălul din Şchei, în 1703 (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 49^{r}-68^{r}).
GIst.	Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod, 1688-1714*; ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 53-237.
GN	*Gheografie noauă*, copie moldovenească, c. 1780 (ms. 121, Arhivele Statului Iaşi).
GPov.	Radu Greceanu, *Poveste de jale despre moartea postelnicului Constantin Cantacuzino*; ed. Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 37-48.

GR	*Gheografia Rosiei*, copiată de Anatolie, Râmnic, 1774-1778 (ms. rom. BAR nr. 1267, f. 366^{r}-367^{r}).
GS	*Gromovnic* scris de popa Stanciu, Scorei – Sibiu, 1636 (CRV 31/43 BAR Cluj-Napoca).
H 1779	*Halima* (ms. rom. BAR nr. 1067, din 1779, f. 71-88, 91-103, 106-114, 118-131).
Hat.	*Hatişerif al preaputernicului împărat Sultan Hamid*, [Bucureşti, 1774].
HCC	Mihai Halici senior, *Cartea de cântece*; ed. N. Drăganu, în DR IV, partea I, 1924-1926, p. 86.
HCP	Mihai Halici jr., *Carmen primo...*; ed. N. Drăganu, în DR IV, partea I, 1924-1926, p. 106-107.
Hris. 1742	*Hrisovul* lui C. Mavrocordat pentru locuitorii de pe moşiile mănăstireşti, [Iaşi], 1742.
Hris. 1756	*Hrisovul* lui C. Racoviţă pentru vădrărit, Iaşi, 1756.
Hris. 1757	*Hrisovul* lui C. Racoviţă pentru desfiinţarea văcăritului şi a cunitei pe vite, [Iaşi], 1757.
IB	*Povestea Sfântului Ioan Botezătoriul* (ms. rom. BAR nr. 4150, din 1759).
IM	*Istoria oştirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223*; ed. N. Iorga, *Cronica expediţiei turcilor în Moreea, 1715. Atribuită lui Constantin Diichitis*, Bucureşti, 1913.
Instr.	*Instrucţii ale lui Grigore Maior la moartea Mariei Tereza*, Blaj, 1780.
IOM	*Iertăciune la oameni morţi* (ms. rom. BAR nr. 4150 din 1759).
IP	*Istoria poamelor* (ms. rom. BAR nr. 3518 din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, f. 6^{r}-10^{r}).
ISBD	N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a II-a, Văleni, 1925.
ISD	N. Iorga, *Sudii şi documente cu privire la istoria românilor*, I, V-VIII, X, XII-XIV, Bucureşti, 1901, 1903, 1904, 1905, 1907.
Ist. et.	*A lui Iliodor istorie ethiopicească*, copiată de Grigorie Ilievici, la Iaşi (ms. rom. BAR nr. 335 din 1773).
Ist. ŢR	*Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 până la martie 1717.* Cronică anonimă; ed. C. Grecescu, [Bucureşti], 1959.
IT	*Împărăţâia lui Priam, împăratul Troadei, cetăţii ceii mari* (*Istoria Troadei*), 1689; ed. I.C. Chiţimia, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, Bucureşti, 1963, p. 89-108.
IZ	Gh. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise (documente slavo-române)*, vol. I-VI, Iaşi, 1906-1923, Huşi, 1924-1933.
ÎÎ	*Întâia învăţătură*, [Banat], a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (ms. rom. BAR nr. 280).
Învăţ.	*Învăţături preste toate zilele*, Câmpulung, 1642.

Înv. Cr.	*Învăţături creştineşti*, Snagov, 1700.
Înv. Ec.	*Învăţătură a însuşi strălucitoarei Ecaterina a II-a*, Iaşi, 1773.
ÎR	*Întrebări şi răspunsuri filosofeşti şi proroceşti, când s-au întrăba<t> împăratul Leon cu dascali şi cu filosofi*, 1776 (ms. rom. BAR nr. 3093, f. 56^{r} - 74^{r}).
Jur.	*Porunca* Mariei Tereza adresată bucovinenilor pentru depunerea jurământului, Blaj, 1777.
Lacea, VS	C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viaţa şi petrecerea svinţilor" des Metropoliten Dosoftei*, în „Jahresbericht des Institut für rumänische Sprache zu Leipzig", V, 1898, p. 51-144.
Let. C	*Istoria Ţării Rumâneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini (Letopiseţul Cantacuzinesc)*; ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, Bucureşti, 1961, p. 83-224.
Lex. M	*Lexicon latinum, valachicum et ungaricum*; ed. C. Tagliavini, *Il „lexicon Marsilianum", dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, Bucureşti, 1930.
Lit. 1679	Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie*, Iaşi, 1679; ed. N.A. Ursu, Iaşi, 1980.
Lit. 1680	*Svânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Bucureşti, 1680.
Lit. 1702	*Sfânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Buzău, 1702.
Lit 1706	*Liturghie*, copiată de Ştefan diac la Boci–Cluj, în 1706 (ms. rom. BAR nr. 1352).
Lit. 1713	*Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713.
Lit. 1715	*Sfânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Iaşi, 1715.
Lit. 1728	*Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1728.
Lit. 1730	*Liturghier*, copiat de preotul Ştefan la Sâmboşag–Bihor în 1730 (ms. rom. BAR nr. 4133).
Lit. 1739	*Liturghier*, copiat de preotul Gavril din Sititelec–Bihor în 1739 (ms. rom. BAR nr. 1822).
Lit. 1743	*Liturghier*, copiat de preotul Petru la Hereclean–Sălaj, în 1743 (ms. rom. BAR nr. 4918).
Lit. 1747[1]	*Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1747.
Lit. 1747[2]	*Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Iaşi, 1747.
Lit. 1756	*Dumnezeieştile Liturghii*, Blaj, 1756.
LPr.	Fr. Lovas, *Predică*, 1603; ed. Isopescu, *O predică românească ţinută la Roma în 1608*, în „Codrul Cosminului", II-III, 1925-1926, p. 277-284.
MAS	I.M. Moldovanu, *Acte sinodali ale beserecei romane de Alba Iulia şi Fagarasiu*, I, Blaj, 1869.
Mărg.	*Mărgăritare, adecă cuvinte de multe feliuri*, Bucureşti, 1691.
MC	Moxa, *Cronograf*, 1620 (Moscova, Biblioteca Publică de Stat); ed. Hasdeu, CB, I, p. 345-406; ed. Hasdeu, CB II; vezi şi ed. G. Mibăilă, *Cuvente den bătrâni*, II, Bucureşti 1994.

MCÎ	Nicolae Milescu, *Carte cu multe întrebări foarte de folos*, 1699 (ms. rom. BAR nr. 494, f. 267, 269, 271, 275-278).
MG	*Tâlcuirea sau arătarea gramaticii slovenești*, copiată de Mihai logofăt, 1672-1673 (ms. rom. BAR nr. 3473, f. 370^{r} - 403^{v}).
MGram.	Macarie, *Gramatica rumânească*, Sihla, 1773 (ms. rom. BAR nr. 102).
MI	*Manuscrisul de la Ieud* (ms. rom. BAR nr. 5032); ed. Mirela Teodorescu și Ion Gheție, București, 1977.
Min. 1698	*Mineiul, luna lui septemvrie*, Buzău, 1698.
Min. 1776	Chesarie, episcopul Râmnicului, *Mineiul, luna lui octombrie, care s-au tipărit acum întâi rumânește*, Râmnic, 1776.
Misc. G	*Miscelaneu*, copiat de preotul Giurgiu din Lunca Sprie (ms. rom. BAR nr. 4642).
Misc. V	*Miscelaneu*, copiat de preotul Vartolomei la Budacul Românesc-Maramureș (ms. rom. BAR nr. 577).
Mist.	*Mistirio sau Sacrament sau Taine 2 din cele 7; Botezul și Sf. Mir*, Târgoviște, 1651.
MLex.	Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român*; ed. Gr. Crețu, *Mardarie Cozianul, Lexicon slavo-românesc și Tâlcuirea numelor din 1649*, București, 1900.
MO	*Pravoslavnica mărturisire a săborniceștii și apostoleștii bisericii Răsăritului (Mărturisirea Ortodoxă)*, Buzău, 1691; ed. N.M. Popescu, Gh.I. Moisescu, *Mărturisirea ortodoxă*, București, 1942.
Mol. 1676	*Molitvenic*, copiat de preotul Urs din Cotiglet–Bihor în 1676 (ms. rom. BAR nr. 4641).
Mol. 1681	Dosoftei, *Molitvenic de-nțăles*, Iași, 1681.
Mol. 1688	*Molitvenic*, copiat de preotul Pătru din Tinăud-Bihor, în 1688 (ms. rom. BAR nr. 4216).
Mol. 1689	*Molitvenic*, Bălgrad, 1689.
Mol. 1706^{1}	*Evhologhion, adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706.
Mol. 1706^{2}	*Molitvenic* (ms. rom. BAR nr. 4276, din 1706, f. 70-108).
Mol. 1725	*Molitvenic*, copiat de Pavel dascălul la Văleni–Maramureș, în 1725 (ms. rom. BAR nr. 3513).
NCL	Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*; ed. Const.A. Stoide și I. Lăzărescu, în Nicolae Costin, *Opere*, I, Iași, 1976.
NÎnv.	*Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie*; ed. Florica Moisil și Dan Zamfirescu, București, 1970.
NL	Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*; ed. Iorgu Iordan, *Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte*, ed. a II-a, [București], 1959, p. 31-388.

NT	*Noul Testament sau împăcarea cu leagea cea noao a lui Is. Hs. Domnului nostru*, Bălgrad, 1648.
Occ.	*Occisio Gregorii vodae în Moldavia tragedice expressa*, Blaj, 1778-1780; ed. Lucian Drimba, Cluj-Napoca, 1983.
Oct. 1746	*Octoih*, Bucureşti, 1746.
Oct. 1749	*Paraclitichi*, Iaşi, 1749.
Oct. 1750	*Octoih, ce să zice elineşte Paraclitichis*, Râmnic, 1750.
Oct. 1759	*Octoih*, copiat de dascălul Vasile Muntean la Nemiş Jura–Cluj, în 1759 (ms. rom. BAR nr. 4664).
Oct. 1760	*Octoih şi slujbele sfinţilor de obşte*, Blaj, 1760.
PB	*Psaltire*, Bălgrad, 1651.
PC	Vito Pitutio, *Dottrina christiana*, Roma, 1677.
Pent. 1743[1]	*Penticostarion*, Bucureşti, 1743.
Pent. 1743[2]	*Penticostarion*, Râmnic, 1743.
Pent. 1753	*Penticostarion*, Iaşi, 1753.
Pent. 1768	*Pentricostarion*, Blaj, 1768.
Pent. 1771	*Penticostar*, copiat de preotul Gheorghe la Giurtelec - Sălaj, în 1771 (ms. rom. BAR nr. 2393).
PF	*Pilde filosofeşti de învăţătură la tot omul*, 1776 (ms. rom. BAR nr. 3093).
PH	*Psaltirea Hurmuzachi* (ms. rom. BAR nr. 3077).
PI	*Psaltirea Iorga*, c. 1576-1577; ed. N. Iorga, *Un exemplar românesc al unei tipărituri coresiene şi o publicaţie coresiană nouă*, în „Almanahul graficei române", 1926, p. 20-30).
Pilde	Antim Ivireanul, *Pilde filosofeşti*, Târgovişte, 1713.
Plst.	Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Rumâneşti*; ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, Bucureşti, 1961, p. 225-577.
PL	*Întrebări şi răspunsuri filosofeşti şi proroceşti. Pentru leacuri* (ms. rom. BAR nr. 3093 din 1776, f. 56-91).
Pl.S	*Plângerea sfintei mănăstiri a Silvaşului din eparhia Haţăgului, din Prislop*; ed. Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 74-90.
PM	*Poveste la 40 de mucenici*, [Bălgrad], 1689.
PO	*Palia*, Orăştie, 1582.
Pont.	*Ponturile păcii ce le-au trimis pre înălţatul feldmareşal către preasfinţitul mitropolit*, [Brăila], 1774.
PP	[Varlaam], *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu*, Iaşi, c. 1645.
PPr	*Pânea pruncilor*, Bălgrad, 1702.
Prav. 1581	*Pravila ritorului Lucaci*, 1581 (ms. sl. BAR nr. 692).
Prav. 1610	*Pravila* copiată de popa Toader din Râpa de Jos–Bistriţa, 1610; ed. Rosetti, *Mélanges*, p. 553.
Prav. 1640	*Pravila*, Govora, 1640; ed. Al. Odobescu, *Pravila bisericească numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640, în mânăstirea Govora*, Bucureşti, 1884.
Prav. 1652	*Îndreptarea legii*, Târgovişte, 1652; ed. Colectivul de drept vechi românesc condus de acad. Andrei Rădulescu, Bucureşti, [1962].

Prav. 1646	*Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudeațe*, Iași, 1646.
Prav. I	*Pravila de ispravă oamenilor* (ms. rom. BAR nr. 5211).
Procl. 1770	*Proclamația lui Rumianțov către cnejiia Valahiei*, Iași, 1770.
Procl. 1771	*Proclamația lui Rumianțov către norodul cnejiei Moldovei*, Iași, 1771.
PS	*Psaltirea Scheiană* (ms. rom. BAR nr. 449).
Psalt.C	*Psaltirea Ciobanu*, 1578-1585 (ms. rom. BAR nr. 3465).
Ps.Am.	*Cronica anonimă a Moldovei* (*Pseudo-Amiras*); ed. Dan Simonescu, București, 1978.
Ps.C	Neculai Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Ștefan sin Vasile vodă* (*Cronica Pseudo-Costin*); ed. M. Kogălniceanu, *Letopisețile Moldovii*, II, Iași, 1845, p. 3-77.
PV	*Psaltirea Voronețeană* (ms. rom. BAR 693).
PZ	*Piatra zmintelii* (ms. rom. BAR nr. 1314 din 1774, f. 106-182).
RD	*Rânduiala diaconstvelor și cu a văzglașaniilor care să dzic la liturghie și rânduiala vecerniei și cu a utreniei*, Bălgrad, 1687; ed. Gaster, CR, I, p. 243-246.
RM	*Rețete medicale*, c. 1740 (ms. rom. BAR nr. 312, f. 257-258).
SA	Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur. Carte de propovedanie la morți*, Sas-Sebeș, 1683; ed. Anton Goția, București, 1984.
SDȘ	St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei (1700-1783)*, vol. I, Brașov, 1901.
SG	*Tâlcuirea sau arătarea gramaticii slovenești*, copiată de Staicu logofăt (ms. rom. BAR nr. 312, f. 217-254).
Sin. 1714	*Sinopsis*, Iași, 1714.
Sin. 1751	*Sinopsis*, Iași, 1751.
Sin. 1757	*Sinopsis*, Iași, 1757.
Sind. 1703	*Cuvânt și pocitania filosofului Sindipa*, copiată de Costea dascălul din Șchei (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 79-121).
SL	*Lexicon slavo-român*, copiat de Staicu logofătul (ms. rom. BAR nr. 312, f. 24^{r}-216^{v}).
Str.	*Strastic* (*Slujba patimilor*) (ms. rom. BAR nr. 701 din 1735).
ȘS	[Leon Gheuca], *Despre știința stihiilor* (ms. rom. BAR nr. 194, din 1780).
ȘT	Eustratie logofătul, *Șapte taine a besearicii*, Iași, 1644-1645.
T	*Întâmplările lui Telemac, fiul lui Odisefs* (ms. rom. BAR nr. 342, 1772).
TCW	Tamás Lajos, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapest, 1966.
TIst.	Radu Tempea, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*; ed. O. Șchiau și L. Bot, București, 1969.
Târn.	*Evgheniasmos sau Obnovlenie sau Târnosanie*, Târgoviște, 1652.
TL	*Tetraevanghel*, 1574 (*Evangheliarul de la Londra*, Londra, Biblioteca British Museum).
TLit.	Ieremia Cacavela, *Învățătură sfântă, adecă sfintei și dumnedzăiești Liturghii tâlcuire*, Iași, 1697.

BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE LINGVISTICĂ
INVENTAR CĂRȚI Nr. 28818

TN	Luca Stroici, *Tatăl nostru*, 1593.
TP	*Predica* dascălului Toader din Calafendeşti (*Cazanie la înmormântare*), 1639 (ms. rom. BAR nr. 167).
TS	*Tetraevanghel*, Sibiu, c.1551-1553 (zis *Evangheliarul din Petersburg* sau *Evangheliarul slavo-român*).
ULM	Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*; ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1955.
Ur.	Th. Codrescu, *Uricariul cuprinzetoriu de hrisoave, anaforale şi alte acte din suta a XV-XIX, atingătoare de Moldova*, vol. I-XXV, Iaşi, 1852-1895.
VD	Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. IX-XII, Bucureşti, 1937-1939.
VI	Udrişte Năsturel, *Varlaam şi Ioasaf*; ed. P.V. Năsturel, Bucureşti, 1904.
Vis.C	Ioan Viski, *A lui David crai şi prorocul o sutie şi cincidzeci de soltari (Psaltire în versuri)*, Sântămăria-Orlea şi Geoagiul de Jos, 1697. (fotocopie la BAR).
VL	Varlaam, *Leastviţa*, c. 1602-1613 (ms. rom. BAR nr. 6024).
VMG	*Versuri pentru moartea domnului Grigorie Ghica, întâmplată la anul 1777, octomvrie 1*; ed. Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 179-196.
VRC	Varlaam, *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, [Măn. Dealul], 1645; ed. Mirela Teodorescu, Varlaam, *Opere*, Bucureşti, 1984.

B. Lucrări de referință

ACILFR	*Actele celui de Al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, I-II, București, 1970.
ALIL	„Anuar de lingvistică și istorie literară", Iași, I, (1950) ș.u.
Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*	Finuța Asan, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Psaltirea Hurmuzaki*, în SMFC, I, p. 203-212.
AUI	„Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza»", Serie nouă, Secțiunea III (Științe sociale) e. Lingvistică, Iași, I (1955) ș.u.
BIFR	„Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", Iași, I (1934) ș.u.
BL	„Bulletin linguistique", București, I, (1934) ș.u.
Candrea, PS	*Psaltirea Scheiană, comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*. Edițiune critică de I.-A. Candrea, I-II, București, 1916.
Cazacu, SLL	B. Cazacu, *Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării ei*, București, 1960.
CL	„Cercetări de lingvistică", Cluj, I, (1956), ș.u.
Costinescu, CV	*Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și lingvistic de Mariana Costinescu, București, 1981.
Coteanu, RL	I. Coteanu, *Româna literară și problemele ei principale*, București, 1961.
Coteanu, SE	I. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române (De la origini până la 1860)*, București, 1981.
DA	*Dicționarul limbii române*. Tomul I (părțile I - III), II (părțile I - III), București, 1913-1949.
Densusianu, HLR	Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I-II, Paris, 1901-1938.
DLR	*Dicționarul limbii române* (DLR), serie nouă, VI-XI, București, 1965-1986.
DR	„Dacoromania", Cluj, I (1920) ș.u.
FC, I-II	*Formarea cuvintelor în limba română*, I-II, București, 1970-1978.
FD	„Fonetică și dialectologie", București, I (1958) ș.u.
Gaster, CR	Moses Gaster, *Chrestomatia română*, I-II, Leipzig - București, 1891.
Gheție, BD	I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, 1975.
Gheție, IDIR	I. Gheție, *Introducere în dialectologia istorică românească*, București, 1994.
Gheție, ILRL	I. Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, 1978.
Gheție, ISLRL	I. Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, 1982.
Gheție, ÎS	I. Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974.
Gheție–Mareș, GD	I. Gheție - Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974.

Gheţie–Mareş, IFR	I. Gheţie - Al. Mareş, *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări*, Bucureşti, 1974.
Gheţie–Mareş, OS	I. Gheţie - Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1985.
Graur, *Tendinţele*	Al. Graur, *Tendinţele actuale ale limbii române*, Bucureşti, 1968.
Hasdeu, CB	B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni. I. Limba română vorbită între 1550- 1600, II. Cărţile poporane ale românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*, Bucureşti, 1878-1879; vezi şi ed. G. Mihăilă, *Cuvente den bătrâni*, II, Bucureşti 1994.
HEM	B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor*, I-III, Bucureşti, 1887-1893.
Ivănescu, PC	G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1947 (extras din „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", XI-XII, 1944-1945).
LL	„Limbă şi literatură", Bucureşti, I (1955) ş.u.
LR	„Limba română", Bucureşti, I (1952) ş.u.
Mareş, CL	*Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Bucureşti, 1969.
Munteanu–Ţâra, ILRL[2]	Şt. Munteanu - V. D. Ţâra, *Istoria limbii române literare. Privire generală*. Ediţie revăzută şi adăugită, [Bucureşti], 1983.
Omagiu Rosetti	*Omagiu lui Al. Rosetti*, Bucureşti, 1965.
Panaitescu, ÎS	P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965.
Paşca, PPr	Şt. Paşca, *Pânea Pruncilor* (Bălgrad, 1702), în DR, X, partea a II-a, 1943, p. 319-329.
Philippide, OR	Al. Philippide, *Originea românilor*, Volumul I. *Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, 1923, Volumul al doilea. *Ce spun limbile română şi albaneză*, Iaşi, 1927.
Puşcariu, LR	S. Puşcariu, *Limba română*, vol. I. *Privire generală*, Bucureşti, 1940, vol. II. *Rostirea*, Bucureşti, 1959.
RF	„Revista filologică", Cernăuţi, I (1927) ş.u.
Rizescu, *Prav.* 1581	*Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv şi indice de I. Rizescu, Bucureşti, 1971.
Rosetti, ILR[3]	Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. I. *De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*. Ediţie definitivă, Bucureşti, 1986.
Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2]	Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*. Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1971.
RRL	„Revue roumaine de linguistique", Bucureşti, I (1956) ş.u.
RSl.	„Romanoslavica", Bucureşti, I (1948) ş.u.
SCL	„Studii şi cercetări lingvistice", Bucureşti, I (1950) ş.u.
SCŞt. (Iaşi)	„Studii şi cercetări ştiinţifice". Filologie, Iaşi, I (1950) ş.u.
SG I-III	*Studii de gramatică*, I - III, Bucureşti, 1956, 1961.

SLLF	*Studii de limbă literară și filologie*, I - III, București, 1969-1974.
SMFC	*Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, I - VI, București, 1959-1971.
Teodorescu–Gheție, MI	*Manuscrisul de la Ieud*. Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă de Mirela Teodorescu și Ion Gheție, București, 1977.
Tiktin, DRG	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I-III, București, 1903-1924.
TR	*Texte românești din secolul al XVI-lea. I. Catehismul lui Coresi. II. Pravila lui Coresi. III. Fragmentul Todorescu. IV. Glosele Bogdan, V. Prefețe și epiloguri*. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandru Mareș, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, București, 1982.
Em. Vasiliu, FI	Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968.
L. Vasiliu, Derivare Coresi	Laura Vasiliu, *Derivarea cu sufixe și prefixe în Cartea cu învățătură a diaconului Coresi din 1581*, în SMFC I, p. 221-259.
VTR	*Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice* de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Ion Gheție, Alexandru Mareș, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, București, 1982.

PROBLEME TEORETICE ŞI METODOLOGICE ALE CERCETĂRII LIMBII ROMÂNE LITERARE VECHI

Conceptul de limbă literară

1. Vehiculată încă din prima jumătate a secolului trecut, noţiunea de limbă literară a fost înţeleasă în cursul timpului în accepţii diferite. Cea mai veche dintre ele e aceea de *limbă scrisă*. Semnul de egalitate plasat între cele două noţiuni porneşte de la convingerea (de altminteri nu lipsită de dreptate) că limba literară este prin excelenţă o *limbă scrisă*, având rostul de a servi pentru exprimarea, în forma cuvântului scris, a unei literaturi (termenul de „literatură" fiind înţeles, de la caz la caz, într-un sens mai restrâns sau mai larg). Însăşi etimologia termenului *literar* (cf. lat. *littera*) încuraja o asemenea interpretare şi se afla, de fapt, chiar la originea ei [1]. În calitatea ei *de limbă scrisă*, limba literară se opunea *limbii vorbite* [2]. În această semnificaţie întrebuinţează termenul G. Ivănescu, care vorbeşte de „limba literară românească... adică... limba scrisă, sau, cum i se spune de către unii lingvişti, limba comună românească [3]. Să se compare şi afirmaţia lui Al. Rosetti, B. Cazacu şi Liviu Onu, după care istoria limbii literare ar fi, în esenţă, „istoria scrisului românesc de la origini până în prezent" [4].

Vreme îndelungată noţiunea de limbă literară a fost identificată cu noţiunea de limbă a literaturii artistice. E vorba, cum se observă, de o accepţie restrictivă (în fond, pseudoetimologică) acordată noţiunii de care ne ocupăm. Servind drept instrument exclusiv pentru exprimarea literaturii beletristice, limba literară era, în mod firesc, creaţia scriitorilor şi, în mod particular, a marilor scriitori. Ideea că Eminescu a creat limba română literară a fost exprimată în repetate rânduri, nu numai de oameni de litere, cum a fost Călinescu [5], ci şi de unii lingvişti. O altă urmare a acestei maniere de a privi lucrurile o constituie felul în care au fost

[1] Vezi I. Iordan, *Despre „limba literară"*, în SCL, V, 1954, nr. 1-2, p. 154.

[2] *Ibidem*.

[3] Ivănescu, PC, p. 1. Pentru unii lingvişti români noţiunea de *limbă comună* este echivalentă cu cea de *limbă literară* (vezi mai jos, p. 24).

[4] Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL², I, p. 19.

[5] *Eminescu, făuritor al limbii literare,* în *Mihai Eminescu. Studii şi conferinţe cu prilejul sărbătoririi a 100 de ani de la naşterea poetului*, Bucureşti, 1950, p. 79-91.

PROBLEME TEORETICE ŞI METODOLOGICE ALE CERCETĂRII LIMBII ROMÂNE LITERARE VECHI

Conceptul de limbă literară

1. Vehiculată încă din prima jumătate a secolului trecut, noţiunea de limbă literară a fost înţeleasă în cursul timpului în accepţii diferite. Cea mai veche dintre ele e aceea de *limbă scrisă*. Semnul de egalitate plasat între cele două noţiuni porneşte de la convingerea (de altminteri nu lipsită de dreptate) că limba literară este prin excelenţă o *limbă scrisă*, având rostul de a servi pentru exprimarea, în forma cuvântului scris, a unei literaturi (termenul de „literatură" fiind înţeles, de la caz la caz, într-un sens mai restrâns sau mai larg). Însăşi etimologia termenului *literar* (cf. lat. *littera*) încuraja o asemenea interpretare şi se afla, de fapt, chiar la originea ei [1]. În calitatea ei *de limbă scrisă*, limba literară se opunea *limbii vorbite* [2]. În această semnificaţie întrebuinţează termenul G. Ivănescu, care vorbeşte de „limba literară românească... adică... limba scrisă, sau, cum i se spune de către unii lingvişti, limba comună românească [3]. Să se compare şi afirmaţia lui Al. Rosetti, B. Cazacu şi Liviu Onu, după care istoria limbii literare ar fi, în esenţă, „istoria scrisului românesc de la origini până în prezent" [4].

Vreme îndelungată noţiunea de limbă literară a fost identificată cu noţiunea de limbă a literaturii artistice. E vorba, cum se observă, de o accepţie restrictivă (în fond, pseudoetimologică) acordată noţiunii de care ne ocupăm. Servind drept instrument exclusiv pentru exprimarea literaturii beletristice, limba literară era, în mod firesc, creaţia scriitorilor şi, în mod particular, a marilor scriitori. Ideea că Eminescu a creat limba română literară a fost exprimată în repetate rânduri, nu numai de oameni de litere, cum a fost Călinescu [5], ci şi de unii lingvişti. O altă urmare a acestei maniere de a privi lucrurile o constituie felul în care au fost

---

[1] Vezi I. Iordan, *Despre „limba literară"*, în SCL, V, 1954, nr. 1-2, p. 154.

[2] *Ibidem*.

[3] Ivănescu, PC, p. 1. Pentru unii lingvişti români noţiunea de *limbă comună* este echivalentă cu cea de *limbă literară* (vezi mai jos, p. 24).

[4] Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL², I, p. 19.

[5] *Eminescu, făuritor al limbii literare*, în *Mihai Eminescu. Studii şi conferinţe cu prilejul sărbătoririi a 100 de ani de la naşterea poetului*, Bucureşti, 1950, p. 79-91.

concepute, până în vremea din urmă, istoriile limbii literare. Cu excepția unor expuneri, de regulă sumare, asupra evoluției stilurilor neartistice ale românei literare sau asupra procesului de constituire a normelor, ele se rezumă la a înmănunchea un număr de monografii consacrate cutărui sau cutărui scriitor.

În sfârșit, termenul de limbă literară a mai fost folosit cu semnificația, generică, de instrument de expresie a producțiilor intelectuale din diverse domenii ale culturii. Prima atestare a unei asemenea concepții o găsim în lucrarea *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*, scrisă de I. Budai-Deleanu în anii 1815-1820 [6], în care autorul denumește limba literară prin termenul de *limbă a muselor*. Nici I. Heliade Rădulescu nu înțelegea prin limba literară exclusiv limba literaturii artistice. Aceasta, numită „limba inimii sau a simțământului", coexistă, în marginile limbii de cultură, cu „limba științelor și a duhului" [7]. Tot în acest sens (dar confundând uneori limba literară cu limba scrisă) întrebuințează termenul I. Nădejde [8], G. Ibrăileanu [9], G. Ivănescu [10] și alții.

2. Sensului ambiguu în care a fost întrebuințată noțiunea de *limbă literară* i se datorează, fără îndoială, unii dintre termenii cu care a fost denumită. Nu știm dacă Budai-Deleanu cunoștea termenul de *limbă literară* și nici ce înțeles îi dădea, pentru a putea explica într-un anumit fel recursul pe care-l face la sintagma *limba muselor*. În mod cert însă Heliade avea în vocabularul său curent termenul de *limbă literară* (uneori îi spune *literală*), dar, socotindu-l, probabil, insuficient de exact, îi preferă alteori pe cel de *limbă generală* [11]. Pentru a desemna aceeași noțiune, Hasdeu inventează formula *limbă tipică* [12], în timp ce Philippide [13] (și unii elevi ai săi, cum ar fi G. Pascu [14] și G. Ivănescu [15]) se adresează termenului – luat din lingvistica franceză – de *limbă comună*. Ultimul dintre ei consideră mai potriviți termenii de *limbă de civilizație* sau *limbă de cultură*, folosiți de unii specialiști [16]. Toți acești termeni desemnează limba literară considerată ca instrument de expresie a culturii, în general.

În două articole publicate în 1954, Iorgu Iordan a examinat principalele probleme de ordin teoretic și metodologic ale cercetării limbii literare. În concepția autorului (împărtășită apoi de unanimitatea cercetătorilor), limba literară este „un aspect al limbii naționale, aspectul ei cel mai corect, produs al unei prelucrări

---

[6] Păstrată la BAR, ms. rom. 2427. Vezi I. Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, ed. Mirela Teodorescu - I. Gheție, București, 1970, p. 132.

[7] I. Heliade Rădulescu, *Opere*, ed. D. Popovici, vol. II, București, 1943, p. 216.

[8] *Limba literară*, în „Contemporanul", V, 1887, nr. 12, p. 543-570.

[9] În cursul *Istoria literaturii române moderne. Epoca lui Conachi (1800-1840)*, publicat recent în *Opere*, vol. 7, București, 1979, p. 103-415.

[10] *Op. cit.*, passim (cf. mai sus, nota 3).

[11] *Op. cit.*, p. 220.

[12] Hasdeu, CB, II, p. 98.

[13] *Istoria limbii române*. Volumul întâi. *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, p. 8-9.

[14] *Limba comună și dicționarul nostru*, în „Arhiva", XVI, 1905, p. 548-550.

[15] Vezi mai sus, nota 3.

[16] *Op. cit.*, p. 2.

continue din partea scriitorilor, oamenilor de ştiinţă, publiciştilor etc., sinteză a posibilităţilor de exprimare pe care le are limba întregului popor. Ea este limba ştiinţei, literaturii, ideologiei, politicii, teatrului, administraţiei" [17]. Reluând această definiţie, autorul precizează că limba literară este „aspectul cel mai desăvârşit" al limbii întregului popor [18]. În raport cu limba naţională, varianta ei literară este mai unitară: „Faptul se datoreşte caracterului normativ al acesteia din urmă şi conştiinţei vorbitorilor despre necesitatea de a-i respecta cu cea mai mare strictețe normele" [19]. Reţinem din definiţia lui Iorgu Iordan caracterul *cultivat* (*desăvârşit*) şi *normat* al limbii literare, care este privită în ipostaza ei de variantă a limbii naţionale.

Unele dintre caracteristicile subliniate de Iorgu Iordan se regăsesc în definiţia pe care o dau Al. Rosetti, B. Cazacu şi Liviu Onu în cea de-a doua ediţie a *Istoriei limbii române literare*: limba literară este „o sintetizare a posibilităţilor de exprimare a limbii întregului popor, destinată în special exprimării în scris, mijloc de comunicare a celor mai de seamă manifestări culturale, caracterizată prin existenţa unui sistem de norme care îi conferă o anumită stabilitate şi unitate" [20].

Caracterul „îngrijit" al limbii literare este subliniat de Al. Graur, după care limba literară este „limba îngrijită, corectă, conformă cu normele curente" [21], şi mai ales de I. Coteanu: „Limba literară reprezintă aspectul cel mai îngrijit al limbii comune" [22]. Amândoi autorii par a acorda o mai mică însemnătate caracterului „normat" (şi, în subsidiar, celui „unitar") al limbii literare în raport cu caracterul ei „îngrijit". Faptul devine evident mai ales la I. Coteanu, în concepţia căruia aspectul „îngrijit" devine esenţial pentru definirea limbii literare.

Acest rol de primă importanţă atribuit aspectului „îngrijit" în definirea limbii literare este contestat de J. Byck, care insistă asupra caracterului ei „corect", adică „normat": „limba literară are în vedere nu ce-i *frumos*, ci ce-i *corect*, corect din punctul de vedere al normelor stabilite şi acceptate printr-un consimţământ, tăcut sau exprimat, în orice caz manifestat în scriere sau în vorbire de o colectivitate" [23].

Alte definiţii pun în lumină aproximativ aceleaşi caracteristici ale limbii literare. După D. Macrea, limba literară este „aspectul normat cel mai îngrijit al limbii naţionale, folosit în literatură, în lucrările tehnico-ştiinţifice, filozofice, economice, politice, în periodice şi în presa zilnică" [24]. P. Dumitraşcu defineşte limba literară drept „varianta stilistică superioară a limbii comune, care se conformează în grad maxim normelor gramaticale, lexicale, fonetice şi ortografice, în felul acesta primind un caracter supradialectal "[25]. „Limba literară", arată Şt. Munteanu

---

[17] *Op. cit.*, p. 157.

[18] *Limba literară. Privire generală*, în LR, III, 1954, nr. 6, p. 55.

[19] *Ibidem*, p. 56.

[20] *Op. cit.*, p. 22.

[21] *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, [Bucureşti], 1960, p. 311; cf. şi p. 319.

[22] Coteanu, RL, p. 88.

[23] *Formarea limbii noastre naţionale,* în „Gazeta literară", III, 1956, nr. 42(136), p. 1-2.

[24] *Probleme de lingvistică română*, Bucureşti, 1961, p. 181.

[25] *Vechimea şi etapele principale de evoluţie ale limbii române literare*, în „Buletin ştiinţific" (Baia Mare), seria A, III, 1971, p. 60.

şi V. D. Ţâra, „este acea variantă a limbii naţionale caracterizată printr-un sistem de norme, fixate în scris, care îi asigură o anumită stabilitate, precum şi prin caracterul ei prelucrat, îngrijit"[26].

Definiţia pe care o acceptăm noi[27] reţine unele dintre trăsăturile aduse în discuţie până în prezent şi le neglijează pe altele. De vreme ce există o variantă vorbită a limbii literare, e inutil să amintim într-o definiţie succintă despre folosirea ei cu precădere în scris. Fiind implicat în însăşi noţiunea de normă, atributul de „unitar" conferit limbii literare a fost lăsat deoparte din definiţie, cu atât mai mult cu cât, în perioada anterioară unificării, nici o limbă literară nu se caracterizează prin aspectul unitar al normei. Norma implică apoi şi noţiunea de „stabilitate", care poate să nu fie amintită în definiţie, mai ales dacă este însoţită de un epitet restrictiv. Nu numai limba literară, ci şi alte aspecte ale limbii naţionale au o *anumită* stabilitate.

În lumina acestor precizări, limba literară ar putea fi definită drept *varianta cea mai îngrijită a limbii întregului popor, care serveşte drept instrument de exprimare a celor mai diverse manifestări ale culturii şi se caracterizează prin respectarea unei norme impuse cu necesitate membrilor comunităţii căreia i se adresează*[28].

Cercetările româneşti de istorie a limbii literare
Raportul dintre istoria limbii şi istoria limbii literare

1. Cele dintâi studii de istorie a limbii române literare nu sunt mai vechi decât sfârşitul secolului al XIX-lea, deşi, aşa cum vom vedea, evoluţia aspectului cultivat al limbii române a fost surprinsă, într-un mod pe care l-am numi involuntar, şi în lucrări anterioare. Cea mai veche contribuţie consacrată în mod special românei literare şi dezvoltării ei istorice este articolul lui I. Nădejde *Limba literară*, care îi urmăreşte evoluţia din cele mai îndepărtate timpuri până în secolul al XIX-lea. De atunci şi până la jumătatea veacului nostru, bibliografia de specialitate s-a îmbogăţit cu diverse lucrări, nu prea numeroase însă şi foarte inegale ca valoare. Merită a fi citate aici *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (ed. I: 1905; ed. II: 1928) de P. V. Haneş şi *Arta prozatorilor români* (1941) de Tudor Vianu, ultima dintre ele consacrată evoluţiei estetice a limbii literare în intervalul 1830-1940. Cea mai importantă cercetare apărută în acest lung interval, *Problemele capitale ale vechii române literare* de G. Ivănescu (1947), în atâtea privinţe deschizătoare de drumuri, abordează studiul istoric al românei literare din cele mai vechi epoci ale dezvoltării ei.

---

[26] ILRL[2], p. 16.

[27] Vezi Gheţie, ILRL, p. 13.

[28] Asupra raporturilor dintre limba literară şi limba standard (noţiuni adesea confundate fără dreptate) a se vedea Gheţie, ISLRL, p. 22.

2. Un interes accentuat pentru cercetările de limbă literară se constată începând cu 1950. Este anul când în programa analitică a facultăţilor de filologie se introduce cursul de *Istoria limbii române literare*. Evenimentul are o însemnătate aparte, înainte de toate pentru că a determinat îndrumarea cadrelor didactice din diverse centre universitare spre abordarea unei discipline până atunci puţin studiate. În afara limpezirii unor chestiuni de ordin teoretic (şi în special a conceptului însuşi de limbă literară), s-a dat şi un anumit impuls cercetării istorice a limbii româneşti de cultură. Din păcate, accentul a căzut asupra unor investigaţii de amănunt asupra limbii (şi stilului) unor scriitori sau opere literare (cu precădere din secolul al XIX-lea), fără îndoială utile, dar numai pentru a furniza materialul de limbă necesar viitoarelor cercetări de anvergură.

3. O orientare esenţială imprimată după 1960 studiilor lingvistice româneşti a constat în explicarea şi descrierea în amănunt a unor aspecte fundamentale ale procesului de constituire şi de consolidare a normelor literare, precum şi ale modernizării limbii de cultură, care se manifesta în paralel.

De o hotărâtoare importanţă în dezvoltarea unei limbi literare sunt momentele cele mai semnificative ale unificării ei. Cercetarea sistematică a temei presupunea limpezirea prealabilă a unor probleme cu caracter teoretic, dintre care un loc aparte îl deţine relaţia istorică dintre norma literară şi dialectul aflat la baza ei. Concepţia lui G. Ivănescu, expusă pe larg în *Problemele capitale ale românei literare* (1947) şi reluată apoi în repetate rânduri, admite existenţa, în trecut, pe teritoriul dacoromân,a unor aşa-numite dialecte literare. Neînţeleasă, în general, şi combătută adesea, opinia învăţatului ieşean rămâne esenţială pentru a dobândi o idee clară asupra procesului de unificare lingvistică. Ea se plasează foarte aproape de imaginea pe care ne-am făcut-o noi înşine în această chestiune în studiul monografic *Baza dialectală a românei literare* (1975). Punând în termeni diacronici o chestiune tratată de obicei la nivelul limbii contemporane, monografia a devenit, de fapt, o istorie a limbii literare, în care evoluţia normelor este urmărită în raport nemijlocit cu modificările suferite de graiuri din secolul al XVI-lea până astăzi.

Criteriul diacronic este prezent şi în alte două lucrări consacrate limbii literare din ultimele două secole. *Influenţa ortografiei asupra pronunţării literare româneşti* de Flora Şuteu (1976) se înscrie ca o contribuţie de seamă la istoria constituirii normei ortoepice româneşti. Ea face evidentă, printr-o analiză adecvată, relaţia strânsă dintre norma ortografică şi cea ortoepică. Dedicată însuşi procesului de statuare a normelor literare româneşti într-un interval de aproape 200 de ani este cercetarea Marianei Costinescu *Normele limbii literare în gramaticile româneşti*, apărută în 1979.

Problema modernizării limbii literare a preocupat, de asemenea, pe cercetători, atenţia lor fiind îndreptată cu precădere asupre epocii de adânci transformări de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi din cea mai mare parte a secolului următor. Alături de numeroase cercetări de amănunt, au apărut şi două lucrări de sinteză: *Formarea terminologiei ştiintifice româneşti* de N. A. Ursu (1962) şi *Limba presei româneşti din secolul al XIX-lea* (1979) de Al. Andriescu, amândouă consacrate înnoirii

vocabularului literar în perioada mai sus amintită. Ele sunt, totodată, contribuții prețioase la problema evoluției stilurilor literare românești în faza modernizării lor.

4. Existența unor contribuții (adesea valoroase) în diverse domenii de cercetare a făcut posibilă apariția în ultimii ani a unor lucrări de sinteză asupra limbii literare. O serie de cercetări preliminare, concentrate mai ales în culegerile *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea* (3 vol., 1956-1962), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea* (2 vol., 1969) și *Studii de limbă literară și filologie* (3 vol., 1969-1974), au înlesnit realizarea lor. Un oficiu similar l-a îndeplinit *Bibliografia analitică a limbii române literare. 1780-1866*, elaborată sub redacția lui Tudor Vianu și apărută în 1972.

O primă încercare de a surprinde în câmpul investigației o perioadă mai largă a evoluției limbii românești de cultură o constituie *Istoria limbii române literare* de Al. Rosetti, B. Cazacu și L. Onu (ed. I: 1961, ed. II: 1971), oprită, din păcate, la primul volum, închinat epocii vechi (până la 1830). Destinată mai ales studenților și elaborată conform programei analitice în vigoare, lucrarea a adus bune servicii și în afara zidurilor universității. Alte două exegeze: *Elemente de istoria limbii române literare moderne* (2 vol., 1974) de Paula Diaconescu și *Istoria limbii române literare. Perioada modernă (secolul al XIX-lea)* (1974) de Mihaela Mancaș, au la bază, de asemenea, niște cursuri universitare și au în vedere o anumită perioadă a istoriei limbii literare (de astă dată anii de după 1830, până în pragul secolului nostru). Dimpotrivă, volumul *Momente din evoluția limbii române literare* (1973) de G. Țepelea și Gh. Bulgăr îmbrățișează, dar nu într-o formă sistematică, întreaga epocă de dezvoltare a limbii române literare.

Cele dintâi istorii ale românei literare din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre sunt *Istoria limbii române literare. Privire generală* de Șt. Munteanu și V. D. Țâra (care pornește, la rândul ei, de la un curs universitar) și *Istoria limbii române literare. Privire sintetică* de I. Gheție, amândouă apărute în 1978 (prima dintre ele a cunoscut o nouă ediție în 1983). După cum se observă și din titluri, avem a face cu prezentări succinte ale materiei, în forma unor compendii.

5. Chestiuni specifice ale dezvoltării limbii literare pot fi întâlnite și în lucrările de istoria limbii române, și în special în expunerile de sinteză pe care le datorăm lui O. Densusianu, Al. Rosetti și G. Ivănescu [29]. Situație normală, atâta timp cât toate cele trei *Istorii ale limbii române* elaborate până în prezent se întemeiază pe un material de limbă extras înainte de toate din texte cu caracter literar. Din păcate, în primele două dintre ele nu se face distincție între faptele interesând aspectul cultivat al limbii și cele ce se plasează în afara acestui aspect, adică între ceea ce limba (luată în ansamblu) are literar sau neliterar în alcătuirea ei. Din această cauză, evoluția literară a limbii se află implicată tacit în evoluția ei generală și trebuie dedusă din ea printr-o examinare aparte. Avem a face, neîndoielnic, cu un reflex al deprinderii, astăzi perimate, de a nu diferenția conceptul de limbă scrisă (în general) de cel de limbă literară scrisă. Creditul absolut acordat limbii scrise a dus apoi, în mod firesc, la neglijarea concomitentă a aspectelor vorbite (literare sau nu) ale

[29] Densusianu, HLR, I, II; Rosetti, ILR^3; Ivănescu, ILR.

limbii. În esență, principalul reproș ce poate fi adus autorilor este de a fi tratat limba ca pe un întreg, în care nu au identificat părțile componente și nici raporturile existente între acestea. În evoluția sa seculară, limba română nu a fost privită, așadar, ca o structură, presupunând un sistem de relații reciproce, adică o funcționalitate.

6. Precizările de mai sus ne permit să stabilim mai exact relația dintre *istoria limbii* și *istoria limbii literare*. În vreme ce prima are în vedere ansamblul unei limbi și totalitatea elementelor ei de structură, cea de a doua se limitează la un aspect al limbii respective și la un număr de elemente și probleme specifice. Evident, istoria limbii literare se subsumează istoriei generale a limbii, fiind un compartiment al acesteia. Un alt compartiment al ei îl constituie istoria ramificațiilor teritoriale și sociale ale limbii (și, înainte de toate, istoria dialectelor). Dacă, așa cum vom vedea, limba literară se realizează mai ales în formă scrisă, dialectele au, în schimb, cu precădere, o existență orală. Metoda de cercetare, identică, în general, pentru fiecare disciplină, cunoaște totuși o serie de aspecte diferite, determinate de varietatea domeniilor investigate și a problemelor ridicate.

Aspecte teoretice

1. Am văzut în paginile anterioare că unii autori fac confuzie între *limba scrisă*, luată în totalitate, și *limba literară scrisă*. Evident, cele două noțiuni nu sunt sinonime. Limba literară scrisă se subsumează limbii scrise, este o speță a acesteia, care deține, în raport cu ea, rangul de noțiune-gen. O dată stabilită această relație, nu ne este îngăduit să plasăm un semn de egalitate între limba literară și celelalte varietăți ale limbii scrise. Nu putem împărtăși de aceea opinia lui I. Coteanu potrivit căreia „actul scrierii este prin însăși natura lui o manifestare a limbii literare, cu condiția, bineînțeles, să nu-i cerem perfecțiunea din primul moment" [30]. Potrivit unui asemenea mod de a privi lucrurile, „scrisul, act întotdeauna solemn, implică în practică o atitudine «literară» din partea aceluia care recurge la el ca mijloc de comunicare cu semenii săi" [31]. Autorul confundă, evident, caracterul „solemn" cu cel „literar" al scrierii. El recunoaște, indirect, acest lucru, atunci când răspunde observației legitime că un „scriitor" semidoct „nu putea să folosească limba literară, căci puțin îi păsa de ea". „Argumentul este falacios", replică I. Coteanu posibilei obiecții, „căci nu dovedește că pentru ignorantul în chestiune scrisul nu era un eveniment tot atât de solemn datorită rarității lui" [32]. Actul scrierii fiind „întotdeauna solemn", înseamnă că orice text, indiferent de natura lui sau de cultura celui ce-l elaborează, devine literar prin însăși împrejurarea producerii sale. Raționând astfel, cele două noțiuni (limbă scrisă literară și limbă scrisă neliterară) devin echivalente, iar limba literară scrisă se confundă, de fapt, cu limba scrisă, luată în ansamblul ei.

2. După părerea celor mai mulți autori, limba literară trebuie căutată numai în acele texte prin intermediul cărora se realizează un act de cultură. Luând drept

---

[30] Coteanu, RL, p. 16.
[31] *Ibidem*.
[32] *Ibidem*.

criteriu de clasificare intenția celui ce scrie, trebuie eliminate din discuție *textele neliterare* (zapise, catagrafii, testamente, scrisori, însemnări etc.), adică, cu un termen simplificator, documentele particulare de tot felul. Nu intră, desigur, în această categorie actele oficiale, care interesează stilul juridico-administrativ al limbii literare sau scrisorile redactate cu intenții literare vădite. Într-un cuvânt, rămâne să se bucure de atenția cercetătorului limba folosită în *textele literare* (beletristice, științifice și juridico-administrative).

Dacă se spune în mod curent, exagerându-se intenționat, că oamenii scriu altfel de cum vorbesc, atunci va trebui să recunoaștem că, alcătuind opere literare, ei se supun altor exigențe decât atunci când redactează însemnări de uz curent. Nu e vorba, cum s-ar putea crede, de existența a două norme, ci de un criteriu de exigență, sporit sau scăzut de la un caz la altul, adică, în ultimă instanță, de o anumită atitudine față de normă. În funcție de această poziție, conștientă sau nu, față de normă, textele literare vor diferi în ceea ce privește limba într-o măsură mai mare sau mai mică, dar întotdeauna relevabilă, de cele neliterare. Nu toate fenomenele limbii vorbite pătrund în limba scrisă, iar dintre acestea numai o parte au acces în limba literară.

Făcând cuvenita distincție între textele literare și cele neliterare, faptele de limbă se repartizează în trei categorii: a) unele rămân în circulația orală; b) altele sunt întrebuințate în texte neliterare; c) altele, în fine, au primit acces în lucrările literare. Pe acestea din urmă trebuie să le rețină cercetătorul preocupat să urmărească evoluția limbii literare scrise. Firește, nu e vorba de *toate* particularitățile de limbă existente în aceste texte, ci numai de unele dintre ele, și anume de acelea pe care le-am putea numi *specifice*.

Necesitatea observării unei distincții clare între limba literară scrisă și limba scrisă fără intenții literare nu credem că trebuie sprijinită cu argumente suplimentare. E de observat numai că între cele două aspecte ale limbii există un raport de înrâurire reciprocă, influența celei dintâi asupra celeilalte fiind, în mod evident, mult mai puternică.

3. Este îndeobște admisă astăzi existența, alături de aspectul scris, a unei modalități de exprimare orală a limbii literare, utilizată în conversația îngrijită și în manifestările genului oratoric (discursuri, comunicări, expuneri, conferințe etc.). Limba literară vorbită nu trebuie, firește, confundată cu limba vorbită luată în totalitatea ei, căreia i se subsumează de aceeași manieră în care limba literară scrisă se subordonează limbii scrise, privită în ansamblu.

4. Problema raporturilor existente între limba literară scrisă și limba literară vorbită a prilejuit afirmarea mai multor puncte de vedere. Pornind de la o afirmație a lui V. V. Vinogradov, Iorgu Iordan a precizat în modul cel mai clar cu putință raportul istoric dintre limba literară scrisă și cea vorbită. „O limbă literară vorbită", arată autorul, „există numai după ce se formează limba literară scrisă"[33]. Faptul e

[33] *Limba literară. Privire generală*, p. 67.

de necontestat şi se confirmă de îndată ce aruncăm o privire asupra discuţiilor care au avut loc în secolul trecut referitor la procesul de constituire a limbii române literare.

Astfel, Budai-Deleanu recomandă să se scrie *vinia* „vie", cu *n*, aşa cum se rostea în unele părţi ale Hunedoarei, lăsând deplină libertate fiecărui vorbitor de a pronunţa „după idiotismul său"[34]. Mult mai explicit este în această privinţă I. Heliade Rădulescu, pentru care menirea epocii sale era de a da românilor o „limbă generală scrisă": „singurul mijloc să ne unim *la scris* şi să facem o limbă generală este să urmăm limbii cei bisericeşti". O dată constituită limba literară scrisă, „va citi fiecare cum îi va plăcea şi după cum va fi obiceiul pe alocurea"[35]. Puncte de vedere asemănătoare se desprind din lucrările lui Cipariu şi din dezbaterile Societăţii Academice Române[36].

Rezultă de aici în mod clar că reprezentanţi dintre cei mai autorizaţi ai culturii româneşti din secolul trecut au militat pentru unificarea scrierii şi numai apoi pentru unificarea rostirii limbii literare. Realizarea unei limbi literare vorbite era lăsată în seama viitorului, fiind admisă până atunci o deplină libertate în folosirea rostirilor regionale.

Opinia, diametral opusă, conform căreia limba literară vorbită a precedat-o pe cea scrisă este susţinută de cei ce consideră că româna literară a existat, pentru început, în producţiile (orale) ale literaturii populare şi a îmbrăcat mai târziu (în secolul al XVI-lea) haina scrierii. Concepţia este discutabilă într-o serie de privinţe[37]. Susţinătorii ei întâmpină mari dificultăţi (pe care singuri le recunosc) atunci când trebuie să demonstreze cum anume a fost transmisă şi valorificată limba literară de tip folcloric (prin excelenţă orală) în manuscrisele şi tipăriturile româneşti din secolul al XVI-lea[38].

Studiind formarea limbii române literare vorbite în lumina celor afirmate mai sus, considerăm, aşadar, că ea trebuie plasată în urma procesului de constituire a aspectului scris al limbii de cultură.

5. Dacă aspectul oral e posterior celui scris şi întemeiat pe acesta, rezultă că, în mod obligatoriu, limba literară vorbită va cunoaşte, cel puţin în linii mari, aceeaşi orientare ca şi limba scrisă, în sensul că pronunţarea literară se conformează, în mare, normelor limbii scrise. În acest sens, influenţa scrierii devine covârşitoare în procesul de normare a limbii literare vorbite, aşa cum au arătat ultimele cercetări, din rândul cărora se detaşează studiul Florei Şuteu[39].

Făcând aceste afirmaţii, nu înseamnă câtuşi de puţin că distincţia dintre cele două aspecte ale limbii literare ar trebui neglijată, pe considerentul că avem a face cu procese ce se dezvoltă în aceeaşi direcţie şi duc în cele din urmă la rezultate

---

[34] *Temeiurile gramaticii româneşti* BAR, (ms. rom. 2425), f. 29^{v}-30^{r}.

[35] *Opere*, ed. D. Popovici, vol. II, Bucureşti, 1943, p. 220, 226 (sublinierea ne aparţine).

[36] Vezi „Analele Societăţii Academice Române", tom. I, p. 243.

[37] Vezi mai jos, p. 35.

[38] În legătură cu descinderea limbii române literare scrise dintr-o limbă literară vorbită de clasele culte româneşti din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, vezi Gheţie, ISLRL, p. 30.

[39] *Influenţa ortografiei asupra pronunţării literare româneşti*, [Bucureşti], 1976.

identice sau foarte asemănătoare. Nu mai puțin justificat ar fi corolarul unei astfel de atitudini, adică minimalizarea limbii literare vorbite, considerată drept simplă realizare pe planul vorbirii a limbii literare scrise. Nu toate fenomenele lingvistice care interesează studiul limbii literare vorbite sunt de luat în considerație atunci când ne ocupăm de constituirea aspectului scris al acestei limbi.

6. Deși esențială în evoluția unei limbi literare, problema *normei* nu a fost abordată decât arareori (și atunci în grabă) în literatura românească de specialitate [40]. O operație absolut necesară, care trebuie să preceadă încercarea de a defini conceptul de normă, este stabilirea unei distincții clare între noțiunile de *normă literară* și *normă lingvistică* [41]. Rezumând diferența dintre ele, E. Coșeriu a arătat, într-o formulare lapidară, dar exactă, că norma lingvistică indică „cum se spune", iar norma literară „cum trebuie să se spună" [42].

În timp ce norma lingvistică are un caracter „natural" și abstract, norma literară este întotdeauna concretă și convențională, presupunând un acord prealabil din partea celor care o hotărăsc și o respectă. Convenția se poate realiza fie prin consens tacit, fie prin reglementări exprese, în funcție de epoca istorică în care ne aflăm și de nivelul cultural al comunității care se servește de limba respectivă. Într-o primă fază, proprie epocilor mai vechi ale culturii, norma există în conștiința fiecărui „scriitor", realizîndu-se practic în modul particular în care e interpretată de la caz la caz. Ea este *implicită*, nu *explicită* [43]. Mai târziu, ea este consacrată în lucrări destinate special acestui scop și există în forma unui „cod". În ambele momente, norma trebuie să fie instituită de autoritatea unui for cultural. În prima din cele două faze amintite mai sus, școala deține un loc important în fixarea normei. Mai târziu, rolul acesta revine societăților savante, academiilor, iar instrumentele prin care se statuează normele literare sunt îndreptarele ortografice și ortoepice, gramaticile și dicționarele normative.

Indiferent de epoca în care este instituită, o normă literară consacră întotdeauna un anumit uz lingvistic, aflat, de regulă, în concurență cu unul sau mai multe alte uzuri. De aceea, stabilirea unei norme presupune o selecție prealabilă și o decizie în urma căreia unul dintre uzuri primește statutul de literar, refuzat celorlalte, care devin, astfel, neliterare, prin urmare nerecomandabile. De cele mai multe ori, uzurile în favoarea cărora se face o opțiune sunt impuse de evoluția limbii literare și apariția variantei literare care a fost acceptată ca bază a unificării lingvistice. Criteriul răspândirii teritoriale a uzurilor nu are, în acest context istoric precis delimitat, o autoritate absolută, deși poate fi și este adeseori invocat în acțiunea de codificare a

---

[40] În legătură cu normele limbii române literare, vezi pe larg Gheție, ISLRL, p. 31-55.

[41] Vezi în această privință L. Onu, *În legătură cu problemele limbii literare*. 2. *Despre normele limbii literare*, în „Steaua", VII, 1955, nr. 12, p. 107; Flora Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, p. 53; J. Byck, *Despre limba noastră literară*, în „Gazeta literară", III, 1956, nr. 19 (113), p. 2.

[42] *Sistema, norma y halba*, în *Teoria del lenguaje y lingüistica general*, Cinco estudios, segunda edición, Madrid (1967), p. 90.

[43] Vezi Mariana Costinescu, *Normele limbii literare în gramaticile românești*, București, 1979, p. 17.

limbii literare. Un rol niciodată neglijabil îl joacă, în acest sens, concepţiile lingvistice şi extralingvistice ale persoanelor chemate să stabilească corpusul normativ al limbii. Exemplară, sub acest raport, este maniera în care a înţeles să codifice româna literară Societatea Academică Română, ai cărei membri erau pătrunşi de necesitatea reconstituirii unei limbi literare cât mai apropiate de latină.

O particularitate fundamentală a normei literare o constituie coerenţa ei, care izvorăşte, înainte de toate, din caracterul ei unitar. Norma consfinţeşte, de regulă, un singur uz. Spunem „de regulă" şi nu „întotdeauna", întrucât în unele situaţii chiar limbile literare cele mai fixate, cum e franceza, admit sinonimele sau dubletele. Caracterul unitar al normei cunoaşte apoi unele fluctuaţii de-a lungul timpului, potrivit stadiului de dezvoltare atins de limba literară respectivă şi de nivelul cultural al celor ce se folosesc de ea.

Evident, înainte de unificarea limbii literare, când avem a face cu diverse variante literare regionale[44], nu poate fi vorba de norme unice, ci de mai multe norme (regionale). Fiecare dintre acestea prezintă un grad mai mult sau mai puţin ridicat de coerenţă, în funcţie de epoca în care ne găsim. Nu trebuie să neglijăm faptul că, în orice zonă a domeniului lingvistic ne-am situa, normele nu sunt impuse prin prescripţiile unui cod obligatoriu. E firesc, de aceea, ca norma literară să admită, într-o măsură sensibil mai mare decât astăzi, existenţa fonetismelor alternante sau a dubletelor morfologice. Faţă de norma *ideală*, impusă de tradiţie, se conturează o normă *uzuală*, care nu e decât rezultanta raportului existent între norma ideală şi norma limbii vorbite. Sunt, desigur, situaţii când norma literară coincide cu norma limbii vorbite. În acest caz, norma ideală se identifică cu norma uzuală (şi amândouă cu norma limbii vorbite). În alte situaţii, diferenţele sunt sensibile. De exemplu, în epoca lui Varlaam, norma moldovenească ideală este expresia scrisă a rostirii moi a lui *s* (*seară*, *sec*, *sită*), întrucât, după toate probabilităţile, ea a fost fixată într-o epocă şi pe baza unui grai care nu cunoşteau, încă, rostirea dură a acestei consoane. În toate textele literare moldoveneşti din prima jumătate a secolului al XVII-lea, alături de rostirile moi ale lui *s*, apar, în proporţii diferite, rostirile dure (*sară*, *săc*, *sâtă*). Norma uzuală moldovenească este deci alternarea lui *s* moale cu *s* dur (cu predominarea, de regulă, a rostirilor moi)[45].

Fixate în lucrări speciale, elaborate de societăţile savante, normele primesc prin însuşi actul sancţionării lor oficiale un caracter de obligativitate pentru persoanele aparţinând unei anumite comunităţi culturale. Caracterul coercitiv al normelor unei limbi este relativ, fiind condiţionat de epoca în care ne aflăm şi de nivelul cultural al celor ce se servesc de ele. Prestigiul şi autoritatea cu care e învestită societatea care legiferează sunt, fără îndoială, cel mai important factor de impunere a normelor. Nu sunt rare cazurile când autoritatea de stat intervine prin acte juridico-administrative pentru a determina aplicarea (generală a) normelor.

---

[44] Despre care vezi mai jos, p. 39–41.

[45] În legătură cu alternanţa *s* moale/*s* dur în lucrările tipărite în anii 1641-1646 în Moldova, vezi Gheţie, BD, p. 288-290.

Limitându-ne la domeniul românesc, vom observa că regulile ortografice din 1881, 1904 şi 1932 sunt declarate obligatorii în şcoli şi în manuale şcolare prin decrete regale sau decizii ministeriale, iar reforma ortografică din 1953 este consacrată printr-o hotărâre a Consiliului de Miniştri. Modificările din 1993 sunt consemnate în „Monitorul Oficial". Prin acest fapt, actuala ortografie a limbii române devine oficială şi obligatorie pentru toţi cei ce scriu românește şi se află sub jurisdicţia legilor româneşti, indiferent de domeniul vieţii publice unde-şi desfăşoară activitatea.

Examinând în paragrafele precedente diverse aspecte legate de conceptul de normă literară, am făcut tot atâţia paşi spre o definiţie a acestui concept. Înţelegem, prin urmare, prin normă literară *expresia convenţională*[46], *în genere coerentă*[47], *a unui anumit uz lingvistic (dominant)*[48], *impusă, cu o forţă coercitivă mai mare sau mai mică*[49], *persoanelor aparţinând unei anumite comunităţi culturale.*

7. Cercetările din ultima vreme au pus în lumină caracterul de categorie istorică al limbii literare[50]. În lumina acestei constatări, noţiunea de limbă literară ne apare condiţionată istoriceşte, având un conţinut care se modifică în funcţie de epoca de dezvoltare şi de gradul de perfecţionare atinse de această limbă. Aceleaşi cercetări au subliniat cu hotărâre caracterul de proces al formării limbii literare. Limba literară apare în anumite împrejurări istorice, în funcţie de dezvoltarea social-culturală a unei colectivităţi umane, iar formele ei îmbracă în mod necesar aspectul unei evoluţii, care se întinde pe o perioadă de timp determinată. Privită în perspectivă diacronică, formarea limbii literare presupune, aşadar, un punct de plecare şi o dezvoltare progresivă sortită să se încheie într-o cristalizare definitivă.

8. În ceea ce priveşte originile limbii române literare, părerile oamenilor de ştiinţă sunt împărţite. Cei mai mulţi cercetători, printre care B. P. Hasdeu, Al. Lambrior, O. Densusianu, Al. Rosetti, J. Byck, D. Macrea, B. Cazacu[51], plasează începuturile limbii noastre de cultură în secolul al XVI-lea, legându-le de activitatea de difuzare a cărţii româneşti tipărite de către diaconul Coresi. Alţii (N. Iorga, G. Ivănescu[52]) pun în relaţie aceste începuturi cu momentul realizării primelor texte literare

---

[46] Convenţia se poate realiza prin consens tacit sau prin reglementări exprese.

[47] În limitele precizate mai sus, p. 33.

[48] Existent sau nu în limbă la un moment dat în timpul aplicării unei norme.

[49] Obligativitatea se realizează diferit de la o epocă la alta, în funcţie de nivelul cultural al colectivităţii.

[50] Cf. B. Cazacu, *Istoria limbii române literare şi problemele studierii ei*, în „Viaţa românească", X, 1957, nr. 7, p. 141; Coteanu, RL, p. 11-27; Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL^2, I, p. 19; Gheţie, ISLRL, p. 39-43.

[51] Hasdeu, CB, II, p. 98; Al. Lambrior, *Essai de phonétique roumaine. Voyelles toniques*, în „Romania", X, 1881, p. 361, 364, *Observările d-lui Lambrior*, în „Convorbiri literare", XIV, 1880, p. 74-78, cf. şi *Îndreptariu*, în „Convorbiri literare", XV, 1881, p. 330-338; Densusianu, HLR, II, p. 13; Al. Rosetti, *Essai sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 12-13, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1932, p. 150-152; J. Byck, *Despre limba noastră literară*, p. 2; D. Macrea, *Pe marginea discuţiilor despre limba literară*, în CL, III, 1956, p. 28; Cazacu, SLL, p. 27.

[52] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. 84; Ivănescu, PC, p. 80-81.

românești. Acestea ar fi așa-numitele texte rotacizante, databile, după părerea autorilor, în secolul al XV-lea. Un număr mai restrâns de cercetători (de pildă, R. Budagov [53]) exclud secolul al XVI-lea din procesul de constituire a românei literare, considerând că începuturile ei trebuie căutate în veacul următor. Un loc aparte deține Iorgu Iordan [54], care consideră că nu se poate vorbi de o limbă literară, în adevăratul înțeles al cuvântului înaintea secolului al XIX-lea. Liviu Onu, I. Coteanu, Al. Graur și O. Nandriș [55] socotesc că noi am avut o limbă literară din cele mai vechi timpuri (cu mult înaintea secolului al XVI-lea) în producțiile literare folclorice.

Este limpede că acei care plasează apariția limbii române în secolele al XVI-lea și al XVII-lea (sau înaintea acestei date) consideră că un rol esențial în definirea noțiunii de limbă literară îl joacă caracterul ei *îngrijit*; dimpotrivă, Iorgu Iordan, după care nu am avea limbă literară înaintea secolului al XIX-lea, acordă o importanță primordială aspectului ei *unitar*. Dacă e un lucru general admis astăzi că limba literară își definitivează normele supradialectale abia după 1800, nu e mai puțin adevărat că, *neunificată*, limba literară a existat și în secolele anterioare.

Începuturile românei literare trebuie plasate îm momentul în care limba română devine instrumentul de expresie a unei literaturi (folosim acest cuvânt într-o accepție foarte largă), altfel vorbind, în momentul în care se săvârșește prin limbă un act de cultură. Acest moment trebuie plasat în secolul al XVI-lea, epocă din care datează primele noastre texte literare, oricât de stângace și de greoaie ar fi, la început, sub raportul limbii [56]. Limba folclorului nu poate fi luată în discuție, pentru că, așa cum s-a subliniat, ea nu este o limbă literară în accepția pe care o conferim astăzi acestui termen [57]. Indiferent de această împrejurare, e vorba de producții în versuri sau în proză care nu ni s-au păstrat și, prin aceasta, nu pot deveni obiect de studiu. Oricât de veche ar fi literatura populară, ceea ce avem noi la dispoziție sunt versiuni din secolele al XIX-lea și al XX-lea, culese de folcloriști.

În ceea ce privește momentul încheierii procesului de constituire a limbii române literare, el trebuie situat în secolul nostru. Spre deosebire de ceilalți specialiști, noi considerăm că în a doua jumătate a secolului trecut a avut loc numai precizarea *în linii mari* a normelor unice supradialectale [58]. Fixarea acestor norme

---

[53] *Problemele studierii limbilor literare romanice.* Traducere de G. Mihăilă. Prefață și note de B. Cazacu, București, 1962, p. 13.

[54] *Limba literară. Privire generală*, p. 67-69.

[55] *În legătură cu problemele limbii noastre literare*, în „Steaua" VII, 1955, nr. 9, p. 100-105; I. Coteanu, *Există limbă literară nescrisă?*, în „Gazeta literară", II, 1955, nr. 47 (87), p. 55, Coteanu, RL, p. 16-19; Al. Graur, *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, p. 316-317, *Teoria și practica în studiul limbii literare*, în „Gazeta literară", III, 1956, nr. 22 (116), p. 4, *Limba poeziei populare este neliterară?*, în „Gazeta literară", III, 1950, nr. 35 (129), p. 5; O. Nandriș, *La langue roumaine dans la correspondance du XVIe siècle*, în RRL, XXVII, 1963, nr. 105-106, p. 84.

[56] În legătură cu acest capitol al problemei, vezi Gheție, BD, p. 67-68.

[57] Vezi discuția recentă a problemei, cu citarea tuturor surselor bibliografice, la Gheție, ISLRL, p. 45-51.

[58] Cf. Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL^2, I, p. 56.

într-un ansamblu ordonat, deci într-un cod, a suferit unele întârzieri datorate avatarurilor prin care au trecut Academia şi, o dată cu ea, lucrările destinate a legifera unificarea. Aceasta a făcut ca până aproape de zilele noastre să se constate o fluctuaţie în folosirea unor norme, autorizată uneori chiar de prescripţiile academice, situaţie până la un punct aşteptată, dacă ne gândim că stabilirea în amănunt a normelor literare e o operă de durată, care nu se poate tranşa de pe o zi pe alta. Ea s-a încheiat prin anii 1953-1960, o dată cu publicarea îndreptarului ortografic, a gramaticii şi a dicţionarului Academiei.

9. Ţinând seama de consideraţiile de mai sus, putem deosebi două mari faze în evoluţia limbii române literare (şi, în genere, a oricărei limbi de cultură). Prima este faza *constituirii limbii literare*, care porneşte de la origini şi ţine până în momentul când se poate vorbi de o limbă literară pe deplin formată, sub raportul normelor şi al structurii sale stilistice. A doua fază este cea a *consolidării şi a desăvârşirii* limbii literare. În cadrul evoluţiei românei literare, ea este posterioară anului 1960.

10. În timpul dezvoltării sale istorice, limba literară suferă o serie de modificări sub influenţa a doi factori fundamentali: *graiurile*, pe baza cărora s-a format, şi *cultura*, al cărei instrument de expresie a devenit.

Raportul dintre limba literară şi graiuri este variabil de-a lungul timpului, fără a înceta vreo clipă să fie important. Limba fiind divizată în graiuri şi dialecte, este de la sine înţeles că aspectul ei literar va cunoaşte la început unele varietăţi locale, în funcţie de graiurile pe baza cărora s-a întemeiat în diverse regiuni ale ţării. Întrucât tendinţa generală a limbii literare într-o anumită perioadă a evoluţiei sale este aceea de a reduce şi, în cele din urmă, de a suprima diferenţele existente în interiorul ei, e uşor de înţeles de ce unul dintre cele mai importante procese pe care le cunoaşte limba literară este cel al *unificării*.

Aşa cum vom vedea mai încolo, unificarea se realizează prin impunerea unuia dintre dialecte (graiuri) la baza limbii literare. Constituindu-se prin intermediul variantei literare a dialectului (graiului) dominant, limba literară e încă departe de a avea un aspect absolut unitar. Devenită *unică*, limba literară trebuie să devină *unitară*. Pentru a se stabili normele unice supradialectale este necesară *codificarea* limbii literare, consecinţă directă a *fixării* ei, ceea ce presupune, în mod obligatoriu, intervenţia conştientă a celor ce se folosesc de ea.

Nu mai puţin însemnată devine în cursul timpului relaţia dintre limba literară şi cultura scrisă. Adâncirea şi diversificarea culturii, determinate de însăşi dezvoltarea socială a unei naţiuni, cunosc un reflex nemijlocit în fizionomia limbii literare. Ea se înavuţeşte cu termeni noi, tinzând, totodată, să-şi perfecţioneze mijloacele de expresie (lingvistică şi stilistică). Procesul duce evident la *îmbogăţirea* şi la *perfecţionarea* limbii literare sau, pentru a ne folosi (dar într-un sens oarecum diferit) de un termen frecvent întrebuinţat în literatura de specialitate, la *modernizarea* ei continuă.

Modernizarea limbii literare, indiferent dacă are loc în epoca veche sau în timpurile noastre, se oglindeşte mai cu seamă în sintaxă, în vocabular şi în formarea

cuvintelor. În fonetică şi morfologie, modernizarea se face, de fapt, prin unificare, şi anume prin eliminarea diverselor norme regionale în favoarea unei norme unice. După cum vom vedea mai pe larg în altă parte a lucrării, împrumutarea de noi termeni din diferite limbi nu îmbogăţeşte sistemul fonetic şi morfologic al limbii literare. Dimpotrivă, tocmai cuvintele recent introduse, neologismele, trebuie să se adapteze la acest sistem. Procesul întâmpină destule dificultăţi, mai ales la începuturi. Apar variante fonetice şi morfologice ale noilor cuvinte, potrivit cu momentul istoric în care se fac împrumuturile. Ele coexistă un timp, aşa încât, paradoxal, modernizarea duce, dar numai vremelnic, la o anumită diversificare a limbii literare, anulată nu mult după aceea.

Observaţiile acestea pun în lumină relaţia care se stabileşte, la un moment dat, între *unificare* şi *modernizare* şi subliniază faptul că aceste două procese fundamentale rezumă, în fond, întreaga istorie a limbii literare.

11. Problema poziţiei pe care o deţine limba literară în raport cu graiurile, în perspectiva unificării ei, pune în discuţie o chestiune foarte dezbătută în cercetarea lingvistică mai veche şi mai nouă: *baza dialectală a limbii literare.*

Numeroase păreri au fost emise în legătură cu graiul care stă la baza limbii române literare.

a) Opinia care a întrunit cele mai numeroase adeziuni este aceea conform căreia *la baza limbii române literare stă graiul muntean.* Ea a fost susţinută, între alţii, de B. P. Hasdeu, A. Lambrior, O. Densusianu, P. V. Haneş, Al. Rosetti, Al. Graur, B. Cazacu şi I. Coteanu [59]. După aceşti autori, un rol deosebit în impunerea graiului muntean ca bază a limbii române literare l-au jucat tipăriturile munteneşti şi, înainte de toate, cele ale lui Coresi. Au mai fost invocate ascendentul politic foarte pronunţat pe care l-a dobândit, în secolul al XIX-lea, Ţara Românească şi, legat de aceasta, înrâurirea exercitată de limba vorbită în Bucureşti, capitală a României începând cu 1862. Originea muntenească a limbii noastre de cultură a fost demonstrată de I. Gheţie, într-o lucrare dedicată special acestei probleme. Potrivit opiniilor sale, unificarea limbii de cultură s-a produs la jumătatea secolului al XVIII-lea, în condiţiile naţionalizării slujbei religioase în biserica românească [60].

b) Un număr restrâns de cercetători (N. Iorga, S. Puşcariu [61]) consideră că *la baza românei literare s-ar afla graiul maramureşean*, datorită prestigiului câştigat de primele texte literare româneşti (*Psaltirea*, *Apostolul*), traduse, după părerea

---

[59] Hasdeu, CB, II, p. 98; A. Lambrior, *Essai de phonétique roumaine. Voyelles toniques*, în „Romania", X, 1881, p. 361, 364, *Observările d-lui Lambrior*, în „Convorbiri literare", XIV, 1880, p. 74-78, cf. şi *Îndreptariu*, XV, 1881, p. 330-338; Densusianu, HLR, II, p. 139; P. V. Haneş, *Dezvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, Bucureşti, 1926, p. 231-232; Al. Rosetti, *Istoria limbii române. Noţiuni generale*, Bucureşti, 1942, p. 78-81; Al. Graur, *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, p. 331-322, *Limba corectă*, Bucureşti, 1967, p. 10-12; Cazacu, SLL, p. 22; Coteanu, RL, p. 47-49.

[60] Gheţie, BD, p. 425-431.

[61] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. 84; S. Puşcariu. *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 80.

lor, în părţile extrem nordice ale teritoriului de peste munţi. De menţionat că, după S. Puşcariu, limba română ar reprezenta un compromis între graiul maramureşean şi cel muntean, reflectat de cărţile tipărite de Coresi.

c) Nu departe de acestă opinie se găseşte G. Ivănescu [62], după care *româna literară din diverse regiuni ale ţării ar fi avut o bază comună maramureşeană până la jumătatea secolului al XVIII-lea şi una munteană după această dată.*

d) A. Philippide [63], urmat de mai mulţi cercetători ieşeni, din rândul cărora sunt de citat G. Pascu, Iorgu Iordan şi G. Istrate [64], a pus în circulaţie opinia după care *limba română literară ar fi un compromis între toate graiurile dacoromâne.*

e) E. Petrovici [65] împărtăşeşte şi el, până la un punct, această convingere, cu observaţia *că dintre graiurile dacoromâne numai două ar fi jucat un rol hotărâtor în unificarea lingvistică: graiul muntean şi cel moldovean, reprezentate prin două variante literare: cea bucureşteană şi cea ieşeană.*

f) În sfârşit, după părerea lui I. Nădejde [66], reluată apoi de G. Ibrăileanu [67] şi, în forme apropiate, de L. Onu şi D. Macrea [68], *la baza românei literare ar sta întregul dialect dacoromân, unitar în epoca de început a scrisului românesc (secolele al XV-lea sau al XVI-lea).*

În legătură cu problema bazei dialectale a românei literare, aşa cum se reflectă ea în lucrările lingviştilor români, sunt de făcut câteva observaţii cu caracter teoretic.

E o opinie curentă în lingvistica contemporană că, de regulă, la baza limbii literare se află un dialect sau un grai, şi anume acela care din diverse motive îşi asigură o poziţie dominantă în raport cu celelalte. Limba literară nu coincide niciodată cu dialectul aflat la baza ei. Ea renunţă la tot ce dialectul dominant are strict particular şi acceptă în schimb fonetisme, forme şi cuvinte specifice celorlalte dialecte, fiind, în această privinţă, o limbă comună, o *koiné*, rezultată din integrarea diverselor varietăţi teritoriale ale idiomului respectiv. Iată de ce limba literară este, în acelaşi timp, expresia unui dialect acceptat ca bază a unificării şi rezultatul colaborării tuturor dialectelor sau cel puţin a unora dintre ele. Oricât de compozită ar părea limba literară în urma „împrumutului" de elemente din diferite dialecte, se recunoaşte totdeauna în structura ei dialectul de bază [69].

Un dialect devine limbă literară datorită poziţiei privilegiate pe care provincia în care se vorbeşte o deţine în viaţa economică, politică sau culturală a întregii

---

[62] Ivănescu, PC, p. 375-379, *Bazele dialectale ale limbii literare române*, în „Convorbiri literare", 1972, nr. 3, p. 10.

[63] *Istoria limbii române.* Volumul întâi. *Principii de istoria limbii*, Iaşi, 1894, p. 8-9.

[64] G. Pascu, *Limba comună şi dicţionarul nostru*, în „Arhiva", XVI, 1905, p. 548-550; I. Iordan, *Limba literară. Privire generală*, p. 69-71; G. Istrate, *Originea şi dezvoltarea limbii române literare*, în AUI, serie nouă, secţ. III, ştiinţe sociale, tom III, 1957, fasc. 1-2, p. 90-94.

[65] *Baza dialectală a limbii noastre naţionale*, în LR, IX, 1960, nr. 5, p. 60-61, 68, 78.

[66] *Limba literară*, în „Contemporanul", V, 1887, p. 551.

[67] *Opere*, vol. 7, Bucureşti, 1979, p. 189-415.

[68] L. Onu, *În legătură cu problemele limbii literare*, p. 102; D. Macrea, *Probleme de lingvistică română*, p. 189-190.

[69] F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1922, p. 268.

comunități lingvistice. Norma comună reprezintă cel mai adesea dialectul vorbit în regiunea unde se găsește capitala (cazul latinei, al francezei sau al englezei). Factorii de ordin cultural pot avea uneori o importanță covârșitoare. Astfel, toscana s-a impus drept limbă literară începând cu secolul al XIV-lea, datorită prestigiului câștigat de operele marilor scriitori florentini (Dante, Petrarca, Boccaccio), iar germana literară s-a constituit pe baza dialectului saxon prin influența exercitată de *Biblia* lui Luther [70].

Felul în care se constituie baza dialectală a limbilor literare prezintă unele aspecte semnificative. Unificarea lingvistică nu se produce, de regulă, la nivelul dialectelor, ci la nivelul variantelor literare scrise ale acestor dialecte, adică la nivelul așa-numitelor dialecte literare. Existența acestor dialecte scrise înaintea constituirii limbilor unice de cultură a fost semnalată pentru o serie de idiomuri europene. Pentru a nu da decât un exemplu, franceza a cunoscut mai multe variante literare: picardă, normandă, din Champagne, din Île de France, înainte ca ultima dintre ele să se impună ca normă unică. Evident, oricât de multe ar fi, diferențele dintre aceste variante sunt mai puțin numeroase și mai puțin importante decât elementele comune. Crearea limbii literare unice implică, așadar, substituirea variantelor literare regionale prin varianta corespunzătoare a dialectului dominant (mai exact spus, înlocuirea trăsăturilor specifice ale variantelor care nu s-au impus ca bază a unificării lingvistice).

12. Strâns legată de problema bazei dialectale, privită în perspectivă istorică, este întrebarea dacă în cursul evoluției ei limba română literară a cunoscut sau nu „dialecte" literare. Cei mai mulți cercetători, între care M. Gaster, A. Philippide, P. V. Haneș, Al. Rosetti, G. Ivănescu, Iorgu Iordan, E. Petrovici, I. Gheție, Șt. Munteanu, V. D. Țâra [71] au răspuns afirmativ la această întrebare, indiferent dacă au folosit termenul de „dialect literar" sau alții asemănători. Au negat (printre alții) existența dialectelor literare românești J. Byck, I. Coteanu, D. Macrea [72]. După ce ani de zile s-a numărat printre susținătorii „dialectelor" literare [73], G. Istrate s-a raliat de curând celor ce consideră că în trecut româna literară nu a cunoscut asemenea varietăți regionale [74].

Mai multe obiecții au fost ridicate împotriva existenței „dialectelor" literare românești. Iată-le pe cele mai importante:

---

[70] Vezi J. Vendryes, *Le langage*, Paris, 1922, p. 309 și urm.

[71] Gaster, CR, I, p. XCII; A. Philippide, *op. cit.*, p. 8-9; P. V. Haneș, *op. cit.*, p. 224-231; Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, p. 150-152, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, p. 12-13; Ivănescu, PC, 67-68; I. Iordan, *Pe marginea discuțiilor asupra limbii literare*, în „Gazeta literară", II, 1955, nr. 26 (68), p. 4, *Limba română. Privire generală*, p. 69; E. Petrovici, *op. cit.*, p. 61, 78; Gheție, BD, p. 70-74; Munteanu–Țâra, ILRL^2, p. 40-51.

[72] I. Byck, *Despre limba noastră literară*, în „Gazeta literară" III, 1956, nr. 22 (116), p. 6; Coteanu, RL, p. 28-38; D. Macrea, *Pe marginea discuțiilor despre limba literară*, în CL, III, 1958, p. 24-25

[73] *Op. cit.*, p. 91-92, *Caracterul regional al textelor vechi*, în SCȘt, (Iași), Filologie, XIV, 1963, fasc. 1, p. 15-17.

[74] *Originea limbii române literare*, Iași, 1981, p. 159-167.

a) Nu putem vorbi de dialecte literare atâta timp cât ne ocupăm de dialectul dacoromân. Idiomul românesc nord-dunărean fiind despărţit în graiuri (şi nu în dialecte), aspectul său literar nu putea avea, drept subdiviziuni, dialecte (J. Byck, G. Istrate şi alţii).

După cum se vede cu uşurinţă, la mijloc e o simplă chestiune de terminologie, fiind vorba de obiceiul de a numi idiomul vorbit în România de astăzi fie *limba română*, fie *dialectul dacoromân*. Oricum am numi varietăţile teritoriale (*dialecte* sau *graiuri literare*), problema rămâne aceeaşi. Esenţial este de a şti dacă vechea noastră limbă de cultură era unitară sau divizată în varietăţi regionale. Condamnând o anumită terminologie, nu facem însă lumină în această chestiune. Pentru a desfiinţa orice echivoc, se poate apela la termenul, mai exact, de *variantă regională a limbii literare*.

b) După J. Byck, dialectele literare „se caracterizează printr-o voinţă fermă, printr-un efort comun de a găsi norme şi de a li se supune", ceea ce nu s-ar observa pe terenul limbii române, unde nu sunt de semnalat tendinţe de unificare înăuntrul vreunui grai regional. Obiecţia nu stă în picioare, fie şi numai pentru faptul că este formulată, dar nu demonstrată. Cercetările recente au pus în lumină cu prisosinţă existenţa unor norme regionale şi, o dată cu ele, voinţa de a le promova, precum şi acţiunea lor coercitivă [75].

c) Diferenţele dintre limba literară folosită în diversele provincii româneşti ar fi fost neînsemnate în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, rezumându-se la trei particularităţi fonetice: *ğ–j*, *dz–z* şi *n–ń*. „Limba română literară, în sens de limbă scrisă, nu a apucat să aibă dialecte literare", scrie I. Coteanu, adăugând că ar fi „exagerat să numim dialecte literare deosebirile dintre modul cum se scria în Moldova şi modul cum se scria în Muntenia" [76]. E adevărat că deosebirile din interiorul românei literare sunt mai mici decât în cazul altor limbi. Ele există totuşi, iar numărul lor întrece larg estimările autorului. De fapt, e suficient şi un număr mai mic de particularităţi distinctive, pentru ca limba literară să nu se realizeze într-o unică formă, ci într-un număr de variante teritoriale (indiferent de termenii pe care-i folosim pentru denumirea acestora). Pentru o anumită epocă, variantele literare regionale sunt realizările în care şi prin care există limba literară, tot astfel cum până la apariţia limbii naţionale unice o limbă trăieşte în şi prin dialecte (graiuri etc.).

d) După G. Istrate, n-ar fi existat dialecte literare în limba română veche, întrucât „nici unul dintre textele vechi nu reprezintă vorbirea dintr-o singură arie geografică; toate se caracterizează printr-o limbă amestecată" [77]. Formulată în termenii aceştia categorici, afirmaţia se respinge cu uşurinţă. Pot fi citate destule texte româneşti „pure" din punct de vedere dialectal (de exemplu, *Glosele Bogdan* sau *Fragmentul Todorescu*, ca să ne rezumăm numai la secolul al XVI-lea). Este

---

[75] Vezi Gheţie, BD, *passim* şi mai ales p. 261-271, 321-327, 370-374, 425-430, 484-488.

[76] Coteanu, RL, p. 37; cf. şi D. Macrea, *Pe marginea discuţiilor despre limba literară*, p. 24-25.

[77] *Originea limbii române literare*, p. 164; cf. I. Gheţie, *În legătură cu dialectele literare ale limbii române*, în LR, XXXIII, 1984, nr. 5, p. 437-438.

adevărat (și lucrul a fost semnalat mai de mult) că majoritatea monumentelor literare din secolul al XVI-lea nu reflectă un anumit grai în toată puritatea lui, ci conțin, într-o proporție mai mare sau mai mică, și elemente de altă proveniență dialectală. Situația se explică ușor. Reproducându-se, prin scris sau prin tipar într-o anumită regiune a Dacoromanici, textele venite de aiurea erau ajustate la normele literare locale. Ori cu câtă atenție ar fi lucrat, copiștii și revizorii mai „scăpau" un număr de particularități de limbă aflate în original. Exemplul lui Coresi este elocvent în acest sens, dar nu singurul care se poate da. Iată, deci, că aspectul „amestecat" al limbii textelor din secolul al XVI-lea, departe de a infirma existența dialectelor literare, o confirmă din plin.

13. Relația dintre limba literară și cultură este variabilă de-a lungul timpului, comparabilă cu legătura care se stabilește între limba literară și graiuri. După cum transformările petrecute în structura dialectală a unei limbi găsesc un anumit ecou, mai puternic sau mai atenuat, în aspectul cultivat al limbii, tot astfel circumstanțele de ordin cultural joacă un rol important în procesul de modernizare a acestei limbi. Abordând problema modernizării, cercetările întreprinse până în prezent s-au oprit în exclusivitate asupra secolului al XIX-lea, socotit a fi epoca de constituire a aspectului actual, modern, al românei literare. Observația este perfect întemeiată și nu stă în intenția noastră de a-i tăgădui valoarea. Este eronat însă a reduce acțiunea de modernizare a limbii literare la un singur moment din istoria ei, oricât de important ar fi acesta, atâta timp cât prin modernizare înțelegem, în spiritul celor afirmate mai sus (p. 36–37), îmbogățirea și perfecționarea unei limbi. În acest sens, modernizarea ne apare ca un proces neîntrerupt, începând cu primele texte literare românești și până în zilele noastre. Moderne au fost, în secolul al XVI-lea și în prima jumătate a celui următor, elementele savante de origine slavonă, întâlnite în lexic și în sintaxă, chiar dacă multe dintre ele n-au supraviețuit acestei epoci. Nu altfel stau lucrurile cu unele grecisme, turcisme, maghiarisme sau rusisme care-și fac loc în diversele scrieri literare din cele trei provincii românești între 1650 și 1840.

O chestiune ce trebuie avută în vedere atunci când ne ocupăm de modernizarea limbii române literare este aceea a înrâuririi exercitate în cursul timpului de unele limbi de cultură, dominante într-o epocă sau alta. Așa cum am văzut mai sus, amprenta slavonă se descifrează ușor în structura românei literare din cea mai veche epocă a dezvoltării ei. Neogreaca exercită la rândul său o acțiune sensibilă asupra limbii de cultură, dar, spre deosebire de slavonă, nu asupra ansamblului ei, ci numai asupra producțiilor literare elaborate în principatele dunărene. Extrem de puternică s-a dovedit a fi înrâurirea latino-romanică constatată la finele secolului al XVII-lea și de-a lungul celui următor. Ea este rezultatul orientării spre Occident a culturii noastre și al tendinței de primenire radicală a structurilor ei și nu poate fi despărțită de lupta de emancipare națională dusă de oamenii luminați din țările românești, în frunte cu ardelenii. Modelul latin, proclamat acum, și-a pus o pecete hotărâtoare asupra înfățișării pe care avea s-o dobândească noua limbă literară ce se plămădea. Excesele, inevitabile, n-au întârziat să se producă. Fie că s-au numit italienism, latinism sau analogism, curentele reformatoare urmăreau, de fapt,

modernizarea limbii române printr-o încercare deliberată de a-i accentua, cât mai mult cu putință, profilul romanic moștenit. Ele s-au condamnat singure, tocmai prin excesele lor. Continuând orientarea stabilită în jurul anului 1830, limba literară s-a orientat mai cu seamă după franceză.

O altă problemă importantă de care trebuie să se țină seama este aceea a aspectelor regionale îmbrăcate de procesul de modernizare în cursul timpului. Dacă slavona și-a exercitat înrâurirea asupra întregului spațiu cultural dacoromân, influențele ce se vor remarca după 1600 nu se vor răsfrânge decât asupra unor zone determinate ale acestuia. Astfel, influențele greacă, turcă și rusă vor fi active în Țara Românească și în Moldova, dar ecourile lor nu vor trece decât în mod excepțional Carpații. Dimpotrivă, influențele germană și maghiară, acuzate de oamenii de cultură ardeleni mai ales în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor, nu se vor observa în principatele dunărene. Orientări divergente se vor observa și după 1840, când, puși în fața soluțiilor oferite de curentele reformatoare, oamenii de cultură din cele trei provincii românești vor formula opinii diferite. Toate aceste orientări particulare, oricât de manifeste au fost, nu au afectat esența procesului de modernizare a limbii, care a rămas același în toate teritoriile locuite de români. A existat, de asemenea, o „circulație culturală interzonală" [78] nivelatoare ale cărei efecte pot fi identificate în problema ce ne interesează în secolul al XVIII-lea.

O ultimă chestiune cu caracter general privitoare la procesul de modernizare se referă la compartimentele limbii în care el se exercită în mod prioritar. Acestea sunt sintaxa, lexicul și formarea cuvintelor. Dispariția unor fonetisme sau forme vechi și înlocuirea lor cu altele noi ar putea fi numită modernizare numai dacă prin aceasta s-ar ajunge la o îmbogățire sau la o perfecționare a limbii literare, ceea ce, în limitele vechii limbi de cultură, se presupune cu greutate. În fonetică și în morfologie, cum am mai arătat, modernizarea se realizează, de fapt, prin unificare, și anume prin eliminarea diverselor norme regionale în favoarea unei norme unice. Împrumutarea de noi termeni din diferite limbi de cultură nu îmbogățește sistemul fonetic și morfologic al limbii literare prin acceptarea,eventuală, a unor elemente noi. Dimpotrivă, tocmai cuvintele introduse recent în limbă, neologismele, trebuie să se adapteze la acest sistem.

14. Un proces caracteristic pentru orice cultură aflată în dezvoltare este diversificarea ei. Progresul tehnic al științelor și artelor parcelează noi și noi domenii de manifestare culturală. Acestea vor avea, în mod fatal, trăsături structurale și funcționale care le vor apropia și altele care le vor depărta unele de celelalte, Devenind instrumentul de expresie al atâtor forme concrete de cultură, limba literară se va diversifica la rândul ei, creându-și mijloace de expresie din cele mai variate. Totalitatea mijloacelor întrebuințate pentru a da o formă proprie mesajelor din diverse domenii ale culturii constituie așa-numitele *stiluri* sau *limbaje (funcționale)*

---

[78] Al. Niculescu, *Les emprunts du type -(ț)io/ - (ț)iune: un aspect socio-culturel de l'occidentalisation romane du roumain*, în RRL, XIX, 1974, nr. 5, p. 520.

ale limbii literare. Vorbind despre stilurile (limbajele) limbii în genere, I. Coteanu le defineşte drept sisteme lingvistice mai mult sau mai puţin specializate în redarea conţinutului de idei specific unei activităţi profesionale, unuia sau mai multor domenii din viaţa social-culturală; stilul este, după D-sa, „o totalitate de procedee de limbă destinate să exprime conţinutul de idei dintr-un domeniu de activitate umană" [79]. „Orice limbaj", arată cu alt prilej autorul „nu este decât limba căreia i se atribuie o destinaţie specială" [80]. Nu departe de această definiţie se plasează cea pe care o propunem pentru noţiunea de *stil literar*: *ansamblul particularităţilor lingvistice (fonetice, morfologice, sintactice, lexicale) şi expresive, necesare pentru a exprima un mesaj dintr-un anumit domeniu al culturii* [81].

Definiţia e în măsură să ne arate că apariţia şi dezvoltarea stilurilor limbii literare constituie unul dintre cei mai de seamă factori în procesul de modernizare a limbii literare. Este de la sine înţeles că factorul istoric joacă un rol extrem de important în specializarea şi consolidarea stilurilor literare ale unei limbi. În aparenţă, stilurile duc la o diversificare a limbii literare. În realitate, lucrurile nu stau aşa, întrucât, în cea mai mare parte a lor, elementele care servesc la exprimarea unor mesaje aparţin limbii literare, provin dinăuntrul şi nu din afara ei (rămân, totuşi, în afara vocabularului literar unii termeni din stilul literaturii beletristice).

O problemă frecvent adusă în discuţie şi soluţionată în chip diferit este aceea a numărului stilurilor literare şi a raporturilor în care se găsesc unul faţă de altul şi fiecare faţă de ansamblul din care face parte. Aşa cum s-a remarcat [82], numărul stilurilor este în funcţie de nivelul de dezvoltare a societăţii care utilizează o limbă şi de criteriile după care se face delimitarea lor. Se admite în genere, în momentul de faţă, existenţa a cel puţin trei stiluri literare: *ştiinţific, juridico-administrativ şi beletristic*. Pe lângă stilurile de mai sus, s-a mai susţinut existenţa stilurilor *publicistic* (G. Bolocan, Paula Diaconescu [83]), *sportiv* (H. Jacquier, M. Seche [84]) şi *colocvial* (C. Maneca [85]). Iorgu Iordan identifică şase stiluri: *artistic, ştiinţific* şi *tehnic, publicistic, oficial, oratoric* şi *familiar* [86]. După I. Coteanu [87] şi C. Maneca [88] nu am avea un stil publicistic de sine stătător, întrucât presa apelează la mijloace

---

[79] Coteanu, RL, p. 53.

[80] *Stilistica funcţională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, Bucureşti, 1973, p. 45.

[81] Vezi Gheţie, ISLRL, p. 150.

[82] I. Coteanu, I. Dănăilă, *Introducere în lingvistica şi filologia românească. Probleme. Bibliografie*, Bucureşti, 1970, p. 169.

[83] G. Bolocan, *Unele caracteristici ale stilului publicistic al limbii române literare*, în SCL, XII, 1961, nr. 1, p. 35-51; Paula Diaconescu, *Structura stilistică a limbii. Stilurile funcţionale ale limbii române literare moderne*, în SCL, XXV, 1974, nr. 3, p. 233, 237.

[84] H. Jacquier, *Un „stil de limbă": limbajul sportiv*, în „Tribuna", II, 1957, nr. 5, p. 9; M. Seche, *Despre stilul sportiv*, în LR, VIII, 1959, nr. 2, p. 80-98.

[85] *Consideraţii asupra stilurilor limbii române literare în lumina frecvenţei cuvintelor*, în LR, XV, 1966, nr. 9, p. 362-364.

[86] *Limba română contemporană. Manual pentru instituţiile de învăţământ superior*, [Bucureşti], 1954, p. 127.

[87] Coteanu, RL, p. 57-58.

[88] *Op. cit.*, p. 318-359.

de expresie împrumutate de la cele trei stiluri fundamentale, în funcţie de mesajele transcrise. Dacă felul acesta de a privi lucrurile e întemeiat, atunci avem şi mai puţine motive de a admite existenţa unui stil sportiv. Cât despre stilul colocvial, aşa cum a fost definit de C. Maneca, există îndoială în ceea ce priveşte prezenţa lui printre stilurile *literare* româneşti (o observaţie similară în legătură cu stilul familiar).

Stilurile literare au unele subdiviziuni, care pot merge până la mesajele individuale, după cum tot ele au fost reunite în unităţi mai largi (în stiluri *artistice* sau *neartistice* sau chiar în câte o *variantă oficială* sau *neoficială* a limbii literare). Toate acestea dovedesc că între diversele stiluri sau limbaje există o ierarhie, ele participând cu funcţionalităţi diferite la anumite ansambluri care se reunesc, în cele din urmă, într-un diasistem al limbii literare. La rândul său, diasistemul literar participă la un *diasistem* general al limbii. Cu puţine excepţii, clasificările întreprinse până acum sunt impresioniste, bazate pe prospecţiuni empirice, şi nu pe investigaţii sistematice asupra unui anumit material de limbă. Alegerea criteriilor de delimitare la diverse niveluri este, în genere, subiectivă, trădând în mod evident existenţa unor idei preconcepute. Lipseşte o motivare suficientă pentru a justifica aplicarea unui criteriu la un nivel dat [89].

O serie de cercetători au încercat să stabilească unele caracteristici ale stilurilor literare, precum şi ale subîmpărţirilor acestora. O caracterizare foarte generală a stilurilor a făcut, încă în 1960 [90], I. Coteanu. După părerea sa, stilul literaturii artistice s-ar individualiza prin faptul că se foloseşte de imagini drept procedeu de comunicare, în timp ce stilul ştiinţific şi-ar datora aspectul particular raţionamentelor la care apelează pentru a-şi exprima mesajele. În fine, stilul administrativ ar recurge, în acest scop, la diverse formule. Lidia Sfîrlea [91] detaliază elementele de caracterizare a stilurilor. Astfel, stilul administrativ s-ar defini, în linii mari, printre altele, prin marele rol jucat de instrumentele gramaticale şi de unele verbe ca *a voi*, *a fi*, prin abundenţa formelor de viitor şi prin preferinţa acordată frazelor ample, cu relaţiile complete de subordonare. Stilul ştiinţific ar număra printre trăsăturile sale definitorii posibilitatea de a folosi un număr relativ mare de cuvinte şi de nume proprii străine (în citate, indicaţii bibliografice), preferinţa pentru formele verbale de prezent sau spre fraze alcătuite dintr-o regentă şi un număr restrâns de subordonate. Caracteristice stilului artistic ar fi marea libertate de a folosi termenii de uz curent şi familiar, frecvenţa mare a sensurilor figurate şi a transferurilor semantice şi tendinţa de a realiza organizări ritmice de tip superior, cât mai bine adaptate conţinutului de idei al mesajului. O altă încercare de a pune în lumină cele mai generale caracteristici ale stilurilor literare o datorăm Paulei Diaconescu [92].

---

[89] Vezi pe larg, Gheţie, ISLRL, p. 157-163.

[90] I. Coteanu, *Stilurile moderne ale limbii române literare*, în LR, IX, 1960, nr. 2, p. 58-79; vezi şi Coteanu, RL, p. 56-57.

[91] Vezi pe larg *Contribuţii la delimitarea stilurilor literare româneşti*, în SLLF, III, p. 193-204.

[92] *Structura stilistică a limbii. Stilurile funcţionale ale limbii române literare moderne*, p. 237-241.

Evident toate aceste trăsături definitorii, repetăm, foarte generale, pot fi detaliate şi chiar înmulţite, pe măsură ce se vor întreprinde cercetări statistice asupra unor eşantioane de cuvinte luate din cele mai diverse texte literare [93].

15. După cum s-a putut observa din cele de mai sus, stilurile pot fi comparate cu variantele teritoriale ale limbii literare şi pot fi numite, de aceea, variante culturale ale acestei limbi. Ele sunt, pe un alt plan, formele concrete prin care se realizează limba literară. Privind lucrurile în perspectivă istorică, vom observa îndată diferenţele dintre cele două tipuri de variante. Variantele teritoriale (*dialectele literare*) înfloresc într-o fază mai veche a limbii de cultură şi dispar în faza ei modernă (sau chiar înaintea ei), o dată cu unificarea lingvistică. Variantele culturale (*stilurile literare*) se dezvoltă în forme rudimentare în limba veche, pentru a cunoaşte o dezvoltare şi o perfecţionare reale abia în timpurile moderne. Caracterul istoric al organizării variantelor teritoriale şi culturale ale românei literare trebuie subliniat, de aceea, în chip deosebit [94].

Metoda

Din precizările făcute în paragrafele precedente au reieşit cu suficientă claritate scopul şi concepţia metodologică fundamentală ale lucrării de faţă. Câteva indicaţii suplimentare vor fi totuşi binevenite.

1. Obiectul cercetării noastre este urmărirea şi studierea în amănunt a evoluţiei limbii române literare, începând cu prima jumătate a secolului al XVI-lea şi până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Drept termen *a quo* al acestui proces istoric a fost acceptat anul 1532, când sunt menţionate două monumente literare (*Evanghelia* şi *Apostolul*), primele în care limba română este folosită, în mod necesar, pentru *realizarea unui act de cultură* [95]. Termenul *ad quem* al cercetării este anul 1780 când procesul de înnoire lingvistică intră într-o nouă şi decisivă fază, la capătul căreia limba română literară îşi dobândeşte aspectul său actual.

2. În esenţă, istoria limbii române literare vechi va fi studiată prin descrierea şi compararea stadiilor succesive de evoluţie pe care le-a avut în cursul a două secole şi jumătate de neîntreruptă dezvoltare. Metoda de cercetare va fi deci una sincronică, fără a se ignora însă faptul că fiecare etapă este rezultatul unei evoluţii şi continuă, la rândul ei, într-un mod specific, această evoluţie. În descrierea stadiilor succesive de limbă, accentul va cădea în mod hotărât asupra istoriei interne a limbii, adică asupra evoluţiei normelor. Acţiunea factorilor externi (graiuri, cultură, concepţii lingvistice dominante) va fi de asemenea examinată, ţinându-se seama de efectele ei asupra structurii limbii literare. Faptul va permite să se degajeze cu mai multă claritate formele specifice de manifestare a proceselor de unificare şi de modernizare, esenţiale în istoria unei limbi de cultură şi, deci, şi a românei.

---

[93] Vezi pe larg asupra chestiunii I. Gheţie, ISLRL, p. 167-168.

[94] Vezi I. Coteanu, *Stilurile moderne ale limbii române literare*, p. 59-60, Coteanu, RL, p. 54-56.

[95] Faptul că textele nu ne-au parvenit nu are importanţă în chestiunea ce ne interesează aici.

3. Fiecărei faze delimitate i se va descrie sistemul lingvistic, insistându-se aparte asupra foneticii, morfologiei, sintaxei, lexicului şi formării cuvintelor. Capitole speciale vor examina stadiul atins, în momentul respectiv, de variantele teritoriale şi de cele stilistice ale limbii literare. Metoda de cercetare va fi cea tradiţională şi va fi aplicată în studierea tuturor compartimentelor limbii, după modelul oferit de lucrările consacrate acestora. Două observaţii trebuie totuşi făcute în legătură cu maniera în care au fost examinate unele fenomene de limbă.

Prima din ele priveşte fonetica. Din motive de economie a expunerii, dar şi pentru a pune în lumină tendinţele care generează transformările fonetice, velarizarea vocalelor *e* şi *i*, precum şi reducerea diftongului *ea* la *a* când sunt precedate de unele consoane ca *b, d, dz, f, j, m, p, r, s, ş, t, ţ, v, z* (şi se găsesc în poziţie „tare") au fost tratate la consonantism, nu la vocalism, cum se procedează în mod curent.

A doua se referă la lexic. Pentru a scoate în evidenţă sursele principale de îmbogăţire a vocabularului literar, precum şi procesele de unificare şi modernizare din interiorul acestuia, materialul de limbă a fost examinat, de la început, în două mari subcapitole: *Elementul popular* şi *Elementul cult.*

Descrierea stadiilor de limbă nu va fi exhaustivă, în sensul că vor fi reţinute numai fenomenele care interesează evoluţia aspectului cult al limbii. Este vorba, pe de o parte, de elemente specifice pătrunse din limba populară (graiuri), care conferă o anumită coloratură dialectală textului, iar, pe de altă parte, de elementele culte, datorate, în primul rând, împrumutării sau imitării unor particularităţi sau tipare lingvistice străine. Creaţiile personale intră în această ultimă categorie. Toate aceste particularităţi, cărora le putem spune, cu un termen simplificator, specifice [96], vor fi consemnate cu consecvenţă, chiar şi în perioadele în care ele prezintă realizări unice pe întregul teritoriu dacoromân. Aşa, de exemplu, în perioada 1532-1640 vor fi notate formele de perfect simplu pers. 1 sg. şi pl. de tipul *şe(d)zum, şe(d)zut* sau cele de imperfect pers. 1 sg. de tipul *era, mergea*, care apar în toate textele literare. Formele astăzi literare cu *-ră-*(*şe(d)zurăm, şe(d)zurăţi*) şi, respectiv, cu *-m*(*eram, mergeam*) se înregistrează numai după 1640, când se creează unele „opoziţii" interregionale, în care unul dintre termeni reprezintă elementul arhaic, iar celălalt inovaţia. Istoria noastră va consemna de fiecare dată ceea ce apare nou şi se dezvoltă, alături de ceea ce se restrânge ca răspândire şi, în cele din urmă, dispare.

În sensul acestor precizări, evoluţiile semnificative vor fi privite întotdeauna sub raport *calitativ* şi *cantitativ*, de la o perioadă la alta. Un fenomen cum este, de pildă, rostirea dură a consoanelor *s, dz, z, ţ* se constată în textele moldoveneşti, ardeleneşti, bănăţene şi olteneşti atât în perioada 1532-1640, cât şi mai târziu, în perioada 1640-1780. O comparaţie superficială, sub acest raport, a celor două stadii de limbă ar putea duce la omiterea acestei particularităţi din capitolul consacrat foneticii limbii literare în cea de a doua perioadă. În realitate fenomenul se manifestă cu intensitate sporită în Moldova, Transilvania, Banat şi, până la un punct, în Oltenia, aşa încât consemnarea lui amănunţită devine logică şi necesară.

---

[96] Vezi Coteanu, RL, p. 40.

Fiecare particularitate de limbă examinată va fi însoțită, în măsura posibilului, de indicații privitoare la apartenența sa regională și stilistică. Aceste date vor servi apoi la elaborarea expunerilor despre variantele teritoriale și despre variantele stilistice ale limbii române literare. Regiunile avute în vedere sunt: Moldova, Banatul-Hunedoara, Transilvania de nord (cu Crișana și Maramureșul), Transilvania de sud-vest, Transilvania de sud-est, Țara Românească (făcându-se uneori distincție între Muntenia și Oltenia). Ori de câte ori s-a simțit nevoia unor asemenea precizări, au fost menționate și zone mai restrânse ale teritoriilor mai sus indicate. Datele de ordin stilistic se vor referi, în principiu, la principalele limbaje funcționale ale românei literare (artistic, științific, juridic-administrativ), dar și la domenii mai restrânse de exprimare stilistică (literatură religioasă, istorică etc.).

4. Revenind, mai pe larg, asupra a ceea ce numeam mai sus elemente specifice, vrem să atragem atenția asupra faptului că o selecție în rândul nenumăratelor fenomene interesând într-un fel sau într-altul istoria limbii literare s-a dovedit absolut necesară. Așa cum au subliniat S. Pușcariu și T. A. Naum, „a zecea parte din cuvintele limbii noastre pun celui ce vrea să le întrebuințeze câte o problemă ortografică, ortoepică sau gramaticală" [97]. Faptul fusese observat încă de T. Maiorescu într-o formulare numai aparent exagerată: „aproape nici un cuvânt, afară de monosilabe, nu se pronunță la fel de toți românii" [98]. Chiar dacă numai o parte a acestor rostiri, forme sau cuvinte ar fi pătruns în textele culte, primind, prin urmare, statutul de literare, și încă numărul lor ar fi considerabil. În aceste împrejurări, selecția de care vorbeam a trebuit să fie destul de severă.

Un criteriu pe care l-am aplicat (nu unicul, dar cel mai important) a fost cel al răspândirii fenomenelor. Din rândul elementelor specifice le-am reținut pe acelea care prin (relativ) deasa lor apariție în texte sunt capabile să asigure acestora, în mod constant, o anumită coloratură (dialectală și stilistică, în primul rând). De exemplu, în domeniul foneticii, am acordat o importanță aparte fenomenelor cu caracter de lege fonetică, care se reproduc frecvent, uneori în zeci și sute de cuvinte, și devin prin aceasta definitorii pentru caracterizarea textelor. Dacă în privința morfologiei nu putem vorbi despre legi, se întâlnesc în schimb desinențe, forme ale unor verbe (mai ales auxiliare) etc., care apar foarte des în texte, datorită rolului pe care îl joacă în sistemul funcțional al limbii. Se înțelege, desigur, că nu ne-am limitat la particularitățile de limbă având un randament înalt al frecvenței. Am reținut și ceea ce este mai rar folosit, uneori chiar și atestările singulare, în măsura în care prezentau interes pentru expunerea noastră. Există unele fenomene mai puțin răspândite, dar care, apărând în anumite zone ale țării, dobândesc prin aceasta un caracter „diagnostic" marcat (de pildă, anticiparea elementului palatal din silaba următoare în cuvintele *câine*, *mâine*, *pâine*, *poimâine*).

Am urmărit, de asemenea, ca, pe cât posibil, faptele selecționate să caracterizeze limba literară în perioade mai lungi de timp. Evident, și de această dată, în funcție de necesități, s-au înregistrat și fenomene specifice numai unei singure perioade.

---

[97] *Îndreptar și vocabular ortografic*, ed. III, București, 1941, p. 5.
[98] *Critice*, București, 1956, p. 245.

5. Expunerile consacrate variantelor teritoriale pornesc de la convingerea că, până la o anumită dată, româna literară nu era unitară, ci se realiza în forma unor varietăţi locale, numite, de obicei, dar nu într-un mod tocmai propriu, dialecte literare. În accepţia pe care o conferim acestui termen, o variantă literară este un ansamblu de norme, având o anumită coerenţă şi forţă coercitivă, care se aplică într-o anumită zonă a Dacoromaniei şi se întemeiază pe norma lingvistică a graiului vorbit aici. Depistarea şi examinarea acestor norme este rolul esenţial al capitolului consacrat variantelor teritoriale ale românei literare. Gradul de afinitate dintre variantele identificate a fost, de asemenea, luat în consideraţie, în diversele ipostaze pe care le-a cunoscut de-a lungul timpului, urmărindu-se îndeaproape tendinţele unificatoare care au sfârşit, finalmente, prin adoptarea, drept normă unică, a uneia dintre variante.

Din rândul particularităţilor care prezintă realizări diferite pe teritoriul dacoromân am grupat aparte un număr de 21, cărora le-am spus, cu un termen convenţional, *trăsături fundamentale*. Lor le-am acordat în paginile lucrării o atenţie deosebită identificându-le, pe cât posibil, în fiecare perioadă, iar în interiorul ei în fiecare variantă teritorială. Toate aceste aşa-zise trăsături fundamentale aparţin foneticii şi morfologiei. Depistarea unor elemente caracteristice în domeniul sintaxei se face cu greutate. Cât priveşte lexicul, s-a observat că termenii specifici unor graiuri apar relativ rar în texte, fără ca noi să cunoaştem de multe ori sinonimele lor din alte zone, ceea ce face adesea cu neputinţă stabilirea unui tablou complet de corespondenţe lexicale interregionale. În plus, cuvintele pot fi comparate cu fonetismele izolate, fiind exemplare unice, „nerepetabile". Capacitatea lor de a imprima o anumită coloratură dialectală textelor este mai redusă [99].

Iată lista trăsăturilor fundamentale:

– *ă* protonic păstrat sau trecut la *a*: *bărbat – barbat*;

– *e* medial aton păstrat sau trecut la *i*: *veni – vini* [100];

– *e* final aton păstrat sau trecut la *i*: *cade – cadi*;

– *e̯a* accentuat final, păstrat sau redus la *e* (*ę*): *mea – me*;

– *i̯a* accentuat în poziţie „tare" păstrat sau trecut la *ie* (*ię*): *băiat – băiet*;

– *f* (+ iod) păstrat sau palatalizat în stadiul *h'*: *fi – hi* [101];

– labialele *p*, *b*, *m* şi labiodentalele *f*, *v* moi sau dure, în poziţie „tare" (după care *e* şi *e̯a* apar păstrate sau trecute la *ă*, *a*): *merg – mărg*, *tocmeală – tocmală*;

– *d* moale sau dur (după care *e* şi *i* se păstrează sau trec la *ă*, *î*): *desface – dăsface*, *din – dîn*;

– *n* (intervocalic, în elementele de origine latină) păstrat sau trecut la *r* (*nr*): *bune – bu(n)re*;

– *ń* păstrat sau trecut la *i̯*: *spuńi – spui̯*;

---

[99] Cf. Gheţie, BD, p. 83.

[100] Au fost luate în consideraţie numai situaţiile în care formele cu *e* au fost aceeptate de limba literară.

[101] S-au reţinut şi rarele cazuri când celelalte labiale sunt palatalizate.

– *s, dz, z, ţ* moi sau duri (după care *e, i, ę a* se păstrează sau trec la *ă, î, a*): *sec – săc, (d)zice – (d)zâce, zid – zâd, ţęapă – ţapă* [102];

– *ş, j* moi sau duri, de regulă în poziţie „tare" (după care *e, i* se păstrează sau trec la *ă, î*): *aşe(d)za – aşă(d)za, şir – şăr*;

– *ş, j* moi sau duri, în poziţie „moale" (după care elementul vocalic şi-a păstrat articulaţia palatală sau a trecut la *a*): *grijĕşte* (*grijeşte*) – *grijaşte, şĕpte* (*şepte*) – *şapte*; ulterior, prin velarizarea lui *e* (<*ę a*), raportul între fonetisme ajunge a fi următorul: *grijĕşte* (*grijeşte*), *grijăşte – grijaşte*; *şĕpte* (*şepte*), *şăpte – şapte*.

– *dz* păstrat sau trecut la *z*: *dzice – zice*;

– *ğ* (+ *o, u*) păstrat sau trecut la *j*: *gioi – joi, giudeca – judeca*;

– *r* moale sau dur, de regulă în poziţie „tare" (după care apar *e, i* sau *ă, î*: *reu – rău, riu – râu*;

– *r* moale sau dur, în poziţie moale (după care elementul vocalic şi-a păstrat articulaţia palatală sau a trecut la *a*): *ocărĕşte* (*ocăreşte*) – *ocăraşte*; ulterior, prin velarizarea lui *e* (<*ę a*), raportul dintre fonetisme ajunge a fi următorul: *ocărĕşte* (*ocăreşte*), *ocărăşte – ocăraşte*;

– *r̄* păstrat sau trecut la *r*: *urrî – urî*;

– articolul posesiv variabil în funcţie de număr sau de gen sau invariabil: *al, a, ai, ale – a*;

– formele de prez. ind. şi conj. ale verbelor de conjugarea II, III şi IV, cu radical în *d, n, t*, terminate în *-(d)z(ă); -i(u), -ie; -t(ă)* sau cu dentala refăcută: (*să*) *au(d)z – (să) aud, să au(d)ză – să audă*; (*să*) *rămâi – (să) rămân, să rămâie – să rămână*; (*să*) *viu – (să) vin, să vie – să vină*; (*să*) *scot – (să) scot, să scoaţă* – să *scoată*;

– formele etimologice în *-a* şi cele analogice în *-u* ale ind. imperf. pers. 3 pl.: *făcea – făceau*;

Restul particularităţilor au fost reţinute într-o categorie aparte, aceea a *trăsăturilor secundare*, în care am inclus fapte de fonetică, de morfologie şi de lexic.

6. Cercetarea stilurilor limbii române literare a pornit de la premisa că stilul este o structură lingvistică specifică unei anumite categorii de texte, cerută şi condiţionată de o serie de factori extralingvistici (scopul comunicării, împrejurările în care are ea loc, nivelul cultural al celui ce o formulează şi al celui căruia îi este adresată etc.). Definit întotdeauna prin opoziţie cu o altă structură lingvistică de acelaşi rang, un anumit stil trebuie să posede elemente caracteristice din cel puţin două compartimente ale limbii: lexicul şi sintaxa (importanţa acestora fiind însă diferită de la un stil la altul).

Particularităţile lingvistice care intră în definirea unui anumit stil pot fi specifice acestuia, lipsind din altele, sau pot avea o frecvenţă şi o pondere deosebite de la un stil la altul. De aceea, în lucrarea de faţă s-au avut în vedere deopotrivă frecvenţa unui anumit element de limbă, importanţa lui în sistem sau modul particular de combinare cu altul (în scopul îndeplinirii unei „funcţii" stilistice).

---

[102] Atunci când interpretarea grafică s-a soldat cu rezultate sigure, au fost reţinute şi păstrarea, respectiv amuţirea lui pseudo-*i* final după aceste consoane.

Acceptând aceste principii, am pornit, ca etapă preliminară, de la stabilirea, pe baza caracteristicilor stilistico-lingvistice, a claselor sau tipurilor de scrieri dintr-o anumită epocă. Cercetarea detaliată a acestora ne-a permis să identificăm unele sisteme de elemente stilistico-lingvistice, care, de la caz la caz, justifică clasificarea preliminară, o corectează sau o contrazic. Comparând datele astfel obținute, am reținut drept stiluri fundamentale ale limbii literare numai structurile lingvistice ireductibile. Subdiviziunile acestora vor fi delimitate și descrise numai în măsura în care materialul aflat la dispoziția noastră a permis o asemenea operație.

7. Având în vedere faptul că lucrarea noastră examinează de-a lungul întregului interval studiat raportul dintre norma literară și dialect, a trebuit să descriem pe scurt stadiul atins de graiurile dacoromâne în diversele momente ale evoluției lor. În acest scop, ne-am adresat unor lucrări consacrate în mod special istoriei graiurilor dacoromâne, și, înainte de toate, monografiilor *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea* de I. Gheție și Al. Mareș *și Baza dialectală a românei literare* de I. Gheție (capitolul *Graiurile dacoromâne în secolele al XVI-lea – al XX-lea*). Ambele cercetări se întemeiază pe analiza unui material de limbă extras din *textele neliterare*, adică din documente de tot felul. În asemenea texte elaborate, de regulă, de persoane mai puțin instruite, norma literară este respectată în mai mică măsură. Ea acoperă imperfect realitatea limbii, ceea ce face ca faptul dialectal să străbată adeseori la lumină. Cu toate acestea, s-a apelat uneori și la datele furnizate de lucrările de istorie a limbii, precum și la *Dicționarul limbii române literare vechi. Termeni regionali* de Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu și Florentina Zgraon, care se întemeiază exclusiv pe mărturia textelor literare. Inutil să insistăm asupra folosirii informațiilor puse la dispoziția noastră de atlasele lingvistice și de monografiile dialectale din zilele noastre. Este neîndoios, așa cum afirmă cu dreptate G. Ivănescu [103], că „dialectele populare de azi sunt un izvor netăgăduit de informații veridice asupra a ceea ce au trebuit să fie aceste dialecte populare".

8. Pentru a urmări evoluția normelor, ne-am adresat, cum era firesc, textelor literare din diferite provincii românești. Nu ne-am rezumat, în această privință, la o duzină de texte socotite aprioric reprezentative, ci am căutat să cuprindem în câmpul investigației un număr cât mai mare de lucrări, alese din diverse compartimente ale culturii scrise. În locul releveelor exhaustive dintr-un număr redus de texte, am preferat, deci, investigarea limitată a cât mai multor lucrări. Documentele au fost trecute cu vederea, cu excepția actelor provenite din cancelaria domnească sau (în Transilvania) din cea mitropolitană (episcopală) și, în secolul al XVIII-lea, și din cancelaria imperială de la Viena. Am fost atenți să nu cădem în eroarea metodologică de a ne adresa aceluiași tip de texte la care s-a recurs pentru a stabili gradul de evoluție atins de graiuri.

Fiecare text a fost atribuit regiunii unde a fost scris și nu celei de unde provenea originalul. Am urmărit, de asemenea, ca textele să fie încadrate în epoca redactării

---

[103] Ivănescu, PC, p. 144.

lor, ceea ce înseamnă că ne-am ferit să trecem copiile în epoca alcătuirii originalelor, aşa cum s-a obişnuit să se procedeze în trecut şi se mai obişnuieşte, uneori, şi astăzi. Ori de câte ori a fost posibilă o alegere, preferinţele noastre au mers spre textul tipărit, şi nu spre manuscris, şi aceasta în primul rând pentru că tipăritura reprezintă în cel mai înalt grad un text finit, întrunind maximum de exigenţă pentru exprimarea *corectă* şi *îngrijită*. Pe lângă acest considerent, atenţia acordată tipăriturilor se justifică şi prin difuzarea lor incomparabil mai largă decât a manuscriselor. Circulând intens în cadrul aceleiaşi provincii sau dincolo de graniţele ei, cărţile deveneau principalele vehicule ale unificării şi modernizării în cadrul fiecărei variante literare în parte şi, apoi, în cadrul limbii literare aflate în curs de unificare.

9. În ceea ce priveşte reproducerea exemplelor din cărţile scrise cu alfabetul chirilic, a fost preferată interpretarea transliterării (era şi greu să procedăm altfel într-o lucrare ca a noastră). Am respectat însă grafia exemplelor luate din ediţiile de texte sau din lucrările de specialitate. Interpretând, am evitat pe cât posibil semnele diacritice. De aceea am scris peste tot *giug*, *închinăciune*, şi nu *ğug*, *închinăc̆une*, indiferent dacă era vorba de grafiile шюгъ, ѧнкиньчюнє sau шѫгъ, ѧнкиньчѫнє. În lipsa unui semn special pentru *ń* în alfabetul folosit in zilele noastre, н şi ѧ din cuvinte ca спѫни, пѫстинє, винє au fost notate prin *ń* (*spuni*, *pustine*, *vine*). Ierurile finale sau mediale (ъ, mai rar ъ) n-au fost notate în cuvinte ca мѧкъ, сатъ, ѧрьжндь, unde nu acoperă o realitate fonetică. Aceeaşi observaţie în legătură cu întrebuinţarea iericului şi paiericului în situaţii similare. În grafii de tipul ѧндр^{ъ}знєскъ(ѧндр^{ь}знєскъ), iericul, respectiv paiericul, devenite substitute ale ierului mare sau mic, au fost echivalate cu *ă*. În cuvinte ca гждєцѣь, лѫпь (pl.) ierul mic a fost redat prin *i*: *gândeşti*, *lupi*, întrucât în asemenea cazuri el notează rostirea moale a consoanei precedente. Literele suprascrise s-au dat în rând fără a fi menţionate în vreun fel. Când se găseau la sfârşitul cuvântului, aceste litere puteau reda la fel de bine o finală consonantică sau una vocalică (*-u*). Grafia лѫпѫ poate fi interpretată în egală măsură ca *lupul* sau *lupulu*. Fiind echivoce, astfel de grafii nu au fost luate în consideraţie pentru a stabili caracterul consonantic sau vocalic al finalei cuvântului respectiv. În grafii de tipul фѫнц^{ѫ}, грєшнц^{ѫ}, iericul ar putea avea fie valoarea zero, fie rolul de „semn moale" (întocmai ca ь), marcând caracterul palatal al consoanei finale. Este motivul pentru care asemenea grafii n-au fost reţinute spre a se exemplifica caracterul moale sau dur al lui *ţ* (şi al altor consoane). ѣ din cuvinte ca єшн, воє a fost transcris prin *ie*: *ieşi*, *voie*. ѣ şi й au fost notate prin *ŭ* şi, respectiv, *ĭ*. Semnele speciale folosite pentru notarea lui r̄ (σ, ъ, d, ↄ) au fost redate prin *rr*.

Mai complicate sunt lucrurile în ceea ce priveşte echivalarea lui *ęa* în poziţiă „moale" (*leage*) sau a sunetelor rezultate din acest diftong. Se ştie că *ęa* a fost redus la *e* (*lege*), prin stadiul *ę*, care se păstrează până astăzi, în unele graiuri. În grafii de tipul шѣрпє sau шѧрпє, ѕрѣщє sau ѕрѧщє, în poziţie „moale", ѣ şi ѧ au fost redaţi prin ē, care poate nota diftongul *ęa* sau, mai ales după 1600, un

e deschis (*ę*)[104]. Aceleaşi cuvinte apar scrise, de regulă în epoci mai târzii, шєрпє, ȣрєщє. є a fost echivalat de noi prin *e*, care poate reda un *e* sau, în regiunile unde era conservat, un *ę*. Stabilirea exactă a valorii lui ѣ, ѧ, є în asemenea situaţii este, în genere, dificilă, ca să nu spunem de-a dreptul imposibilă. Se înţelege că ori de câte ori a fost cu putinţă (şi asemenea situaţii nu lipsesc) am făcut precizările de rigoare. Menţionăm tot aici că la început de silabă (ѧстє, тьгьдȣꙗщє), ѧ, ꙗ au fost notaţi întotdeauna *ia*: *iaste*, *tăgăduiaşte* [105].

Am interpretat de asemenea grafia textelor româneşti scrise cu litere latine în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Aceste texte, nu prea numeroase, au avut drept model ortografia maghiară şi, mai rar, cea poloneză, italiană sau germană. Se înţelege că punctul de referinţă în interpretarea grafiilor l-au constituit sistemele ortografice ale limbilor respective, aşa cum se prezentau ele în epocile în care au fost elaborate scrierile româneşti. Probleme deosebite ridică soluţiile adoptate pentru reproducerea sunetelor specifice româneşti (*ă*, *î*(*ă*), *ę̯a*, *o̯a*, *ğ* etc.), inexistente în unele dintre limbile de care a fost vorba mai sus. Aşa, de exemplu, litera *a* poate reda, într-un text cum e *Fragmentul Todorescu*, sunetele *a* (***am afflat***), *ă* (***katra***), *î* (***mankacy***) sau *ę̯a* (***pedapsa***). În ciuda tuturor silinţelor, n-am reuşit să stabilim o valoare sigură a tuturor grafiilor. Astfel, în cazul grafiilor *szara* sau *tokmala*, de pildă, apar la fel de îndreptăţite interpretările *ę̯a* (*sę̯ara*, *tocmę̯ala*) sau *a* (*sara*, *tocmala*), ambele fonetisme fiind răspândite în graiurile bănăţene-hunedorene din secolul al XVI-lea. În acest caz, ca şi în altele similare, am optat pentru rostirea „literară" de astăzi [106].

10. Problema periodizării istoriei limbii române literare a preocupat o serie de cercetători [107]. După părerea noastră, periodizarea limbii româneşti de cultură trebuie să surprindă principalele momente ale procesului de unificare şi modernizare. Convinşi de acest lucru, am acceptat şi noi, la fel ca alţi cercetători, existenţa a două mari epoci în evoluţia limbii române de cultură: *epoca veche* (1532-1780) şi *epoca modernă* (1780-1960). În delimitările efectuate în interiorul celor două epoci, am ţinut seama de momentele principale ale procesului de unificare a limbii literare. O combinare a criteriului unificării cu cel al modernizării ar fi privat întreprinderea noastră de baza unică de clasificare absolut necesară. Am căutat totuşi ca în situaţiile când ni se ofereau mai multe soluţii s-o alegem pe aceea care ne permitea să surprindem, concomitent, şi un moment important al procesului de modernizare.

Criteriile care au stat la baza periodizării noastre sunt, aşadar, de natură internă. E de la sine înţeles că anii care deschid sau încheie o perioadă sunt mai mult sau mai puţin arbitrari, ceea ce nu înseamnă însă că acelaşi lucru se poate afirma şi despre epocile sau perioadele delimitate.

În concepţia noastră *epoca veche* se împarte în două perioade:

1) Perioada cuprinsă între 1532 şi 1640 delimitează faza formării variantelor teritoriale ale limbii române literare.

---

[104] În capitolele de fonetică *ĕ* a fost folosit şi pentru a-i nota uneori pe ѣ şi ѧ în poziţie „tare".
[105] Consideraţii generale asupra interpretării grafiilor chirilice în Gheţie-Mareş, IFR, p. 170-177.
[106] Vezi mai pe larg Gheţie-Mareş, IFR, p. 177-178, I. Gheţie, în TR XVI, p. 332-335.
[107] Vezi pe larg Gheţie, ISLRL, p. 63-68.

2) Perioada cuprinsă între 1640 şi 1780 se caracterizează prin consolidarea acestor variante, prin influenţele reciproce dintre ele şi prin realizarea celei dintâi unificări a românei literare.

Epoca modernă numără trei perioade:

1) Între 1780 şi 1836 se constată o perioadă de diversificare lingvistică, la capătul căreia unitatea câştigată în veacul precedent este în mare parte pierdută.

2) Între 1836 şi 1881 se plasează faza de constituire a principalelor norme ale limbii literare unice de astăzi.

3) Între 1881 şi 1960 are loc definitivarea în amănunt a normelor limbii române literare.

Epoca modernă continuă după 1960 cu o perioadă căreia putem să-i spunem contemporană, caracterizată prin păstrarea şi consolidarea unităţii câştigate şi, totodată, printr-o tot mai intensă difuzare a normelor literare în graiuri.

Precizări asupra semnificaţiei datelor care deschid sau încheie diversele perioade se găsesc în introducerile la expunerile consacrate acestora.

În volumul de faţă ne-am ocupat de epoca veche.

12. Elaborate după principiile prezentate mai sus, expunerile consacrate evoluţiei limbii literare în perioadele delimitate vor avea următoarele capitole: 1. *Introducere.* 2. *Graiurile dacoromâne în perioada respectivă.* 3. *Cultura scrisă în perioada respectivă.* 4. *Fonetica.* 5. *Morfologia.* 6. *Sintaxa.* 7. *Lexicul.* 8. *Formarea cuvintelor.* 9. *Variantele teritoriale.* 10. *Variantele stilistice.* 11. *Încheiere.*

În plus, partea referitoare la perioada 1532-1640 conţine un capitol despre *Originile scrisului în limba română.*

PARTEA ÎNTÂI

(1532 - 1640)

INTRODUCERE

În prima parte a expunerii consacrate istoriei limbii literare în epoca veche ne vom ocupa de dezvoltarea acestei limbi în intervalul 1532-1640. Este o perioadă deosebit de importantă în evoluţia limbii noastre de cultură, înainte de toate pentru că în ea sunt cuprinşi cei dintâi paşi ai literaturii româneşti (luată într-o accepţie mai largă). Deşi scrisul în limba română este cu siguranţă mai vechi decât anul 1500, secolul al XVI-lea reprezintă un punct de pornire atât pentru literatura, cât şi pentru limba literară naţională. Numai atât şi este suficient pentru a justifica interesul pe care, spre deosebire de alţi cercetători, am înţeles să-l acordăm perioadei mai sus delimitate. Din aceşti ani datează cele mai vechi texte literare româneşti ce ne-au parvenit, precum şi cele dintâi cristalizări ale unor norme literare. Tot acum apar o sumă de indicii despre constituirea stilurilor funcţionale ale limbii, deocamdată în forme mai puţin coerente. Limba română cucereşte spre sfârşitul secolului al XVI-lea şi, apoi, în primele decenii ale celui următor noi domenii ale culturii. Dacă până atunci literatura religioasă fusese predominantă, începe să se semnaleze un anumit interes pentru literatura beletristică şi pentru cea istorică. În sfârşit, limba română pătrunde în cancelariile domneşti şi îşi creează, treptat, o situaţie din ce în ce mai avantajoasă în raport cu limba oficială a administraţiei, slavona. Trecând în grabă peste aceşti ani hotărâtori, fără a le acorda atenţia cuvenită, am înţelege mai greu, iar uneori n-am înţelege deloc dezvoltarea ulterioară a limbii literare.

În principiu, perioada 1532-1640 delimitează faza formării principalelor variante regionale şi culturale ale limbii literare. 1532 este anul celei mai vechi menţionări a unui text literar românesc şi implicit al folosirii limbii române pentru realizarea unui act de cultură. În 1532 este semnalată, într-o scrisoare poloneză, intenţia unui bătrân învăţat din Moldova de a pune sub tipar *Evangheliile* şi *Epistolele* Apostolului Pavel (o parte a *Apostolului*). Informaţia aceasta a fost interpretată, în genere, ca o dovadă că la data respectivă existau în Moldova traduceri româneşti ale celor două cărţi sfinte. Faptul că ele n-au ajuns până în zilele noastre nu ne împiedică să acceptăm anul semnalării lor drept *terminus a quo* al perioadei de care ne ocupăm. Celălalt termen, *ad quem*, este anul 1640, când, după o întrerupere de peste 50 de ani, se reia activitatea de tipărire a cărţii româneşti (prin *Pravila de la Govora*).

Nu deţinem din aceşti ani nici o lucrare cu caracter teoretic sau practic din care să ne putem forma o idee asupra concepţiilor existente în epocă cu privire la

chestiunile limbii literare. Lipsesc până şi opiniile accidentale asupra unor probleme de amănunt. *Glosarul* publicat de Kalužniacki şi datat de el 1592 e sensibil mai nou şi, de altfel, nu ne poate fi de nici un folos. În lipsa lucrărilor cu caracter normativ, şcolile sunt acelea care promovează normele limbii de cultură şi asigură perpetuarea tradiţiei literare. Un anumit rol au jucat în acest sens textele bilingve slavo-române cu traducere intercalată, destinate învăţării de către români a limbii slave, dar având o contribuţie deloc neglijabilă şi în procesul de scriere şi de normare a limbii române.

SECŢIUNEA ÎNTÂI

CHESTIUNI GENERALE

CAPITOLUL I

GRAIURILE DACOROMÂNE ÎN PERIOADA 1532 - 1640

Problema stabilirii etapelor parcurse de-a lungul istoriei de graiurile dacoromâne a ridicat şi continuă să ridice unele dificultăţi, şi aceasta datorită mai ales faptului că dialectologia istorică ne oferă un număr relativ mic şi nu totdeauna foarte sigur de date privitoare la transformările suferite de aceste graiuri în decursul timpului. De aici scepticismul unor autori în ceea ce priveşte şansele de reuşită ale unei încercări de a reconstitui stadiul de evoluţie a graiurilor dacoromâne dintr-o epocă determinată. „Graiurile populare... nu puteau fi imortalizate prin scriere, ele nefiind limbi literare", scrie G. Ivănescu. „Despre ele am fi putut fi informaţi numai prin cercetători care ar fi procedat întocmai cum se procedează astăzi cu graiurile populare... Ce cunoaştem deci din stările lingvistice de pe acea vreme sunt numai dialectele literare, limbile de cultură ale timpului"[1]. În realitate, tradiţia grafică românească nu era, în secolul al XVI-lea, atât de veche încât să disimuleze cu desăvârşire înfăţişarea reală a vorbirii populare din diversele regiuni ale Dacoromaniei. De aceea, decalajul dintre scriere şi vorbire nu poate compromite operaţia de interpretare a grafiilor din textele acestui secol. Este foarte adevărat că o anchetă dialectală, în sensul curent al acestui termen, nu este cu putinţă. În măsura în care e posibilă, ea e silită să urmeze o cale aparte, diametral opusă celei tradiţionale. În loc de a opera cu un chestionar în vederea obţinerii răspunsurilor, avem înaintea noastră răspunsurile la întrebări ce trebuie ghicite[2].

Aşa cum am văzut mai sus, pentru a cunoaşte evoluţia graiurilor dacoromâne trebuie să ne adresăm, înainte de toate, textelor neliterare, adică documentelor de tot felul (notiţe, scrisori, acte diverse, mai puţin cele ieşite din cancelariile domneşti sau mitropolitane). E deasupra oricărei îndoieli (şi faptul a fost subliniat în repetate rânduri) că documentele, alcătuite de regulă de persoane puţin instruite, au capacitatea de a reflecta mai veridic limba vorbită [3], deşi nu o dată grafiile tradiţionale

[1] Ivănescu, PC, p. 144.
[2] Gheţie - Mareş, GD, p. 7.
[3] *Ibidem*, p. 42.

vin să mascheze şi aici aspectul real al vorbirii. Aşa cum sunt, cu limitele lor firești, ele rămân de o netăgăduită utilitate pentru cunoaşterea a ceea ce au fost cândva actualele subdiviziuni teritoriale ale dacoromânei. Este evident că, alături de apelul la textele neliterare, reconstituirea unor stadii lingvistice insuficient sau deloc reflectate de texte, pornind în special de la limba de astăzi, este adesea folositoare (punând la contribuție în această operație, atunci când este posibil şi necesar, şi informațiile referitoare la limba română dinaintea secolului al XVI-lea).

O cercetare istorică asupra evoluției dialectului dacoromân într-un interval de mai bine de patru veacuri trebuie să urmărească două aspecte fundamentale ale problemei: a) transformările suferite de structura lingvistică a acestui dialect din momentul apariției primelor texte româneşti până în momentul când începe să se exercite asupra sa influența limbii literare şi b) înfățişările succesive pe care le-a cunoscut repartiția graiurilor dacoromâne pentru a ajunge, finalmente, la configurația actuală.

Spațiul ce ne stă la dispoziție nu permite să insistăm pe larg asupra acestor chestiuni (a căror dezbatere amplă nici nu ar fi necesară). Ne vom opri, de aceea, numai asupra principalelor fenomene care interesează istoria graiurilor dacoromâne, folosindu-ne în acest scop de informațiile furnizate de lucrările apărute până în prezent.

a) Iată, într-o expunere succintă, care sunt cele mai de seamă modificări survenite în evoluția graiurilor dacoromâne din perioada 1532-1640:

Fonetică. În ceea ce priveşte *vocalismul*, vom remarca în primul rând tendința de închidere a vocalelor neaccentuate, consemnată încă în româna comună şi chiar în cadrul latinei dunărene. *e* medial aton tinde să se închidă la *i* în cuvinte ca *feciori, oameni, vedea, veni* etc. În perioada ce ne interesează stadiul *i* (*ficiori, oamini, videa, vini* etc.) este atins în Banat, Transilvania de la nord de Mureş, Moldova şi în unele părți ale Țării Româneşti (în special nord-vestul Olteniei), fără însă a putea hotărî dacă transformarea se generalizase în aceste zone până la 1640[4]. Aceeaşi tendință se reflectă şi în închiderea lui *-e* aton la *i* (*cadi, duci, verdi*), caracteristică în special Moldovei, unde apare bine reprezentată în secolul al XVI-lea, în timp ce în Banat-Hunedoara şi Oltenia ea se manifestă sporadic şi în zone restrânse. După 1600, *-e* > *i* apare şi în zona Munților Apuseni.

Demn de remarcat este faptul că tendința de închidere a vocalelor se manifestă şi în privința vocalelor accentuate. Menționăm, în acest sens, reducerea diftongului *ęá* medial în poziție „moale" (în cuvinte ca *lęage, tręace*), la *e* (*lege, trece*), printr-un stadiu intermediar *ę* (*e* deschis), conservat până azi în graiurile de peste munți şi în jumătatea nordică a Moldovei. Începuturile acestui fenomen, prin care se revine la stadiul anterior diftongării, trebuie urcate în secolul al XV-lea, dacă nu sunt cumva mai vechi. Este greu totuşi să considerăm, împreună cu unii lingvişti (O. Densusianu[5], Al. Rosetti[6]), că în secolul al XVI-lea monoftongarea era încheiată,

[4] Gheție - Mareş, GD, p. 89-94; Gheție, BD, p. 105-107.
[5] HLR, II, p. 66.
[6] ILR[3], p. 444-446.

atâta timp cât ę́á s-a păstrat în zone restrânse până în zilele noastre, în nordul şi sudul teritoriului lingvistic dacoromân, iar prezenţa sa în sudul Ţării Româneşti în cursul secolului al XVIII-lea a putut fi stabilită cu destulă certitudine[7]. E probabil că într-o epocă mai veche (care poate cuprinde şi o parte a secolului al XVI-lea) *ę́á* era răspândit mai ales în sudul Dacoromaniei, în timp ce *e* (*ę*) avea curs în special în zonele nordice[8].

Legată de acest fenomen este reducerea lui *ę́á* la *e* (*ę*) la sfârşitul cuvintelor: *mę, rę, vergę*, atestată, de asemenea, în Moldova, Transilvania, Banat-Hunedoara şi Oltenia[9]. Generalizarea inovaţiei, în ariile unde a fost întâlnită se va produce, ca şi în cazul altor fenomene, după 1640. Într-o situaţie similară se găseşte fenomenul reducerii lui *i̯á* la *i̯e* (*i̯ę*) în poziţie „tare", cu observaţia că el nu apare în documente decât după 1600, nefiind atestat, până în 1640, decât în Moldova[10].

Afectând deopotrivă vocala accentuată şi pe cea neaccentuată, închiderea lui *e*(+ *n*) la *i* (*n*) are şi ea o vechime apreciabilă, în special atunci când *en* nu era urmată în silaba următoare de o vocală prepalatală (*e*): *argent* > *argint*, *credenţă* > *credinţă* etc. După unii cercetători (O. Densusianu[11], I.-A. Candrea[12], A. Avram[13]), a căror părere o împărtăşim, *en* s-a menţinut vreme mai îndelungată când era urmat în silaba următoare de un *e* şi era precedat de o consoană labială (*mente*, *vende*). Pe cât se pare fenomenul, care era în declin în secolul al XVI-lea, fiind răspândit mai cu seamă în zonele nordice, nu a supravieţuit decât cu totul sporadic jumătăţii secolului următor[14].

„Amuţirea" lui *-u* (*bărbatu* > *bărbat*) a început, conform părerii unor lingvişti (E. Petrovici[15]) într-o epocă foarte veche. Oricât de îndepărtate ar fi originile acestei inovaţii, e îndoielnic că ea s-a generalizat pe întregul teritoriu al Dacoromaniei încă în cursul secolului al XVI-lea, cum susţine Al. Rosetti[16], atâta timp cât se mai păstrează şi astăzi într-o arie restrânsă din Crişana, iar *-u* „şoptit" se întâlneşte în arii întinse din Transilvania, Muntenia şi Moldova. E de presupus că *u* a dispărut întâi atunci când era precedat de consoane simple şi s-a menţinut vreme mai îndelungată când urma după un grup de consoane (*domnu*, *strânsu*, *trăgându*)[17]. Ne este îngăduit să presupunem că *-u* a supravieţuit mai mult în regiunile conservatoare din nordul ţării.

---

[7] Vezi I. Gheţie, *Contribuţii la istoria trecerii lui ea la e (leage > lege). Prezenţa lui ea în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, în LR, XVII, 1968, nr. 6, p. 501-508.

[8] I. Gheţie, *Noi contribuţii la problema trecerii lui ea la e: leage > lege*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 83-86.

[9] Gheţie -Mareş, GD, p. 114-117; Gheţie, BD, p. 119-120.

[10] Gheţie, BD, p. 120.

[11] HLR, II, p. 66-67.

[12] Candrea, PS, I, p. CXXXII-CXXXIV.

[13] Avram, *Contribuţii*, p. 34.

[14] Vezi Gheţie, ILRL, p. 105.

[15] *Corelaţia de timbru a consoanelor rotunjite şi nerotunjite în limba română*, în SCL, III, 1952, p. 153.

[16] ILR[3], p. 458-461.

[17] Densusianu, HLR, II, p. 95.

În afara acestor fenomene care reflectă, într-o măsură mai mare sau mai mică, tendința de reducere a gradului de deschidere a vocalelor (mai ales în poziție neaccentuată), vom aminti alte două, de asemenea importante în evoluția fonetică a dialectului dacoromân.

Unul dintre ele este trecerea lui *ă* în poziție protonică la *a* (în special când era urmat în silaba următoare de un *a*). Fenomenul apare în Moldova (îndeosebi în nord), unde e bine reprezentat, și, sporadic, în Oltenia, Banat-Hunedoara și Transilvania (centrală și de nord), cu observația că în ultima dintre aceste regiuni el este înregistrat abia după 1600[18].

Epenteza lui *i̯* în *câi̯ne*, *mâi̯ne*, *mâi̯ni* (pluralul lui *mână*), *pâi̯ne* și *poimâi̯ne* se explică prin anticiparea elementului palatal din silaba următoare. Este o particularitate caracteristică graiurilor sudice (mai puțin celui vorbit în Oltenia de vest), în vreme ce în restul Dacoromaniei a fost conservată rostirea etimologică. Deși atestată documentar în anii 1610-1650 în unele părți ale Moldovei, prezența fenomenului în aceste zone rămâne, deocamdată, nesigură[19].

Consonantism. O tendință veche în evoluția graiurilor dacoromâne o constituie palatalizarea unor consoane. Pe prim plan se plasează în această privință palatalizarea labialelor sub influența iodului următor (ca prim element al diftongilor *i̯i*, *i̯e* și *i̯a*): *bine* > *ǵine*, *fir* > *ḱir*, *miel* > *ńel*, *piatră* > *ḱatră*, *vin* > *yin*, *ǵin*. În realitate, așa cum s-a arătat mai de mult, consoanele palatale iau naștere din iodul următor, și nu în urma alterării labialelor. Într-o primă fază, alături de noul sunet se păstrează și labiala: *pḱ*, *fḱ*, *bǵ* etc.[20] Fenomenul nu are o vechime atât de mare cum au crezut unii cercetători (O. Densusianu[21], S. Pușcariu[22], D. Macrea[23], G. Ivănescu[24]). El nu este, probabil, cu mult anterior secolului al XVI-lea, dacă nu-și are cumva începuturile chiar în acest secol[25]. În veacul al XVI-lea, fenomenul apare, cu precădere în ceea ce privește labiodentala *f*, în Moldova și Hunedoara, iar după 1600 este notat și în răsăritul Munteniei, în sudul și în nordul Transilvaniei[26].

Palatalizarea dentalelor, adică evoluția lui *t*, *d* și *n* la *t'*, *d'* și *ń*, sub influența lui *e*, *i*, *e̯a* următori (*cetat'e*, *d'es*, *ńagră*), e atestată în Banat-Hunedoara și în unele zone din Transilvania de vest și de nord încă din prima jumătate a secolului al XV-lea, fiind înregistrată și în perioada ce ne interesează, dar numai în cuvintele (nu o dată, termeni onomastici) scrise cu litere latine și cu ortografie maghiară, întrucât alfabetul chirilic nu poseda semne speciale pentru a reda consoanele palatale[27].

---

[18] Gheție - Mareș, GD, p. 70-76; Gheție, BD, p. 96-98.
[19] Gheție - Mareș, GD, p. 102-104; Gheție, BD, p. 111-113.
[20] Vezi D. Macrea, *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 89-94.
[21] HLR, I, p. 307-316, 330-346, II, p. 111-112.
[22] Pușcariu, LR, I, p. 249.
[23] *Op. cit.*, p. 43-52.
[24] PC, p. 174.
[25] Cf. Rosetti, ILR³, p. 420, 468-471.
[26] Gheție - Mareș, GD, p. 117-124; Gheție, BD, p. 121-124.
[27] Gheție - Mareș, GD, p. 140-145; Gheție, BD, p. 131-132.

Grupurile consonantice *cl'* şi *gl'* ating în această perioadă stadiile *ḱ* şi *ǵ* în toate regiunile Dacoromaniei. Procesul pare încheiat în zonele sudice la începutul secolului al XV-lea, în timp ce Moldova mai conservă stadiile arhaice în prima jumătate a acestui secol. Cel mai mult au rezistat *cl'* şi *gl'* în Banat-Hunedoara, unde, în mod sporadic, *cl'* a depăşit chiar graniţa secolului al XVII-lea[28].

La fel de conservator ne apare Banatul şi în privinţa păstrării lui *ń* (*cuń, pustińe*). Stadiul acesta apare păstrat până astăzi în această regiune, în timp ce trecerea lui *ń* la *i̯* (*cui̯, pustii̯e*) este atestată în zonele sudice de la începutul secolului al XV-lea şi nu este consemnată decât sporadic şi exclusiv în termeni onomastici în Moldova şi Transilvania, ceea ce face îndoielnică prezenţa lui în aceste teritorii în cursul secolului al XVI-lea[29].

Opusă palatalizării este tendinţa de durificare a unor consoane, ceea ce a antrenat evoluţia lui *e* la *ă*, a lui *i* la *î*, reducerea diftongului *e̯a* la *a* şi „amuţirea" lui pseudo-*i* final. Specifică dacoromânei este rostirea dură a labialelor, după care *e* a trecut la *ă* (*betrân* > *bătrân*), *i* (rezultat din *e* + *n*), la *î* (*vend* > *vind* > *vând*), iar *e̯a* s-a redus la *a* (*fe̯ată* > *fată*). Fenomenul trebuie să fie foarte vechi şi a cuprins la un moment dat întreg teritoriul dacoromân. Începând cu secolul al XV-lea (dacă nu chiar mai devreme), graiurile sudice au refăcut, prin analogie, pe *e* şi *e̯a* în cuvinte de tipul *mărg* (> *merg*) şi *albaţă* (> *albeaţă*). Inovaţia apare răspândită în secolul al XVI-lea şi în primele decenii ale celui următor nu numai în Ţara Românească, ci şi în Banat-Hunedoara şi sudul Transilvaniei (unde coexistă cu rostirea dură a labialelor)[30].

Alte consoane rostite dur sunt *s*, *dz*, *z* şi *ţ* (*dzâc, sară, ţăs, zâd*). Şi de astă dată fenomenul e anterior secolului al XVI-lea. În epoca de care ne ocupăm, el apare răspândit în Oltenia, Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova[31].

Rostirea dură a dentalei *d*, după care *e* trece la *ă* (*desparte* > *dăsparte*), iar *i* la *î* (*din* > *dân*) este întâlnită, în anii 1532-1640, numai în Ţara Românească[32].

Mai complicată se înfăţişează situaţia durificării lui *ş, j* (*slujăsc, şapte, şâr*). În secolul al XVI-lea, Ţara Românească şi Banatul-Hunedoara cunosc rostirea dură a acestor consoane, în timp ce restul Dacoromaniei conservă rostirea lor moale (*slujesc, şĕpte, şir*). De observat că în Ţara Românească şi în Banat-Hunedoara apar şi rostirile moi de tipul *slujesc, şir*, iar în Hunedoara şi rostirile de tipul *şĕpte*. O dată cu sfârşitul secolului, graiurile moldoveneşti încep să durifice cele două consoane (*slujăsc, şîr*, apoi *şăpte*)[33].

În privinţa rostirii (dure sau moi) a lui *r*, se observă o situaţie asemănătoare. *r* moale se întâlneşte cu precădere în graiurile de tip nordic (*reu, ris, urĕşte*), iar *r* dur are curs în graiurile sudice (*rău, râs, uraşte*). În cuvinte de tipul *rău, râu,*

---

[28] Gheţie - Mareş, GD, p. 219-221.
[29] Gheţie - Mareş, GD, p. 158-162; Gheţie, BD, p. 136-137.
[30] Gheţie - Mareş, GD, p. 124-135; Gheţie, BD, p. 124-129.
[31] Gheţie - Mareş, GD, p. 164-169; Gheţie, BD, p. 137-139.
[32] Gheţie - Mareş, GD, p. 147-149; Gheţie, BD, p. 132-133.
[33] Gheţie - Mareş, GD, p. 175-186; Gheţie, BD, p. 140-145.

rostirea dură a lui *r* se răspândeşte în zonele nordice încă din secolul al XV-lea. În cuvintele de tipul *urĕşte*, ea se întâlneşte curând după 1600 (*urăşte*), fără a scoate cu totul din circulaţie rostirile moi.

Durificarea lui *r* la finele cuvintelor (mai ales în termenii formaţi cu sufixele *-ariu*, *-toriu*, dar şi în alţii, cum sunt *ajutoriu*, *ceriu*, *sporiu* etc.) este o inovaţie a graiurilor din Muntenia propriu-zisă, unde este consemnată din secolul al XV-lea până în zilele noastre[34].

O altă tendinţă importantă a dialectului dacoromân este evoluţia unor africate la fricative. Este vorba de *č*, *ğ* şi *dz*. În vreme ce africata *č* s-a păstrat ca atare în majoritatea graiurilor din secolul al XVI-lea, în Moldova ea a trecut sporadic, în unele zone, la *ŝ*[35]. În privinţa lui *ğ* (+ *o, u*), acesta apare păstrat până la 1640 în întreagă Dacoromania, cu excepţia Ţării Româneşti şi sudului Transilvaniei, unde a evoluat încă dinainte de 1500 la *j*. În Moldova *ğ*(+ *e, i*) apare trecut pe alocuri la *ẑ*[36]. Evoluţia lui *dz* la *z*, prin pierderea elementului oclusiv al africatei, se constată în Ţara Românească (unde s-a produs cel mai târziu la începutul secolului al XV-lea) şi, începând cu secolul următor, în sud-estul Transilvaniei. După 1600, *z* tinde să se răspândească spre nordul Transilvaniei[37].

O ultimă tendinţă relevabilă în privinţa consonantismului dacoromânesc este pierderea treptată a opoziţiei de forţă care, aşa cum a arătat M. Sala[38], era puternică în româna primitivă. Cele mai importante consecinţe vor fi dispariţia rotacismului lui *n* intervocalic din cuvintele de origine latină (prin urmare, *binre*, *bire* sunt înlocuiţi de *bine*) şi reducerea vibraţiilor lui *r* „lung" (*r̄ău* > *rău*). În secolul al XVI-lea, rotacismul apare în nordul Transilvaniei (Maramureş, Bistriţa-Năsăud) şi al Moldovei (Bucovina), pentru a dispărea din textele scrise în aceste zone înainte de 1640 (nu însă şi din unele graiuri locale, unde va fi păstrat, sporadic, până în zilele noastre). *r̄* se întâlneşte în secolul al XVI-lea prin Banat-Hunedoara, Transilvania, Moldova şi vestul Ţării Româneşti şi devine din ce în ce mai rar atestat după 1600[39].

Morfologie. Mai puţin numeroase, fenomenele morfologice demne de a fi subliniate pun în lumină, în marea lor majoritate, două tendinţe fundamentale: marcarea categoriilor gramaticale (adică introducerea sau menţinerea unor semne distincte pentru a diferenţia într-un mod mai tranşant numerele, cazurile, persoanele sau modurile) şi regularizarea (uniformizarea) paradigmelor (în special prin anularea omonimiei dintre diferitele forme).

Substantivul. Pluralul substantivului *mână* (*mânu*, art. *mânule*), fiind socotit aberant, a fost „regularizat" în graiurile din Ţara Românească şi din Banat: *mă(i)ni*. Celelalte graiuri continuă să folosească forma etimologică[40].

---

[34] Gheţie - Mareş, GD, p. 201-209; Gheţie, BD, p. 150-155.

[35] Gheţie - Mareş, GD, p. 190-193; Gheţie, BD, p. 148.

[36] Gheţie - Mareş, GD, p. 193-200; Gheţie, BD, p. 149-150.

[37] Gheţie - Mareş, GD, p. 187-190; Gheţie, BD, p. 146-148.

[38] *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, 1976, p. 71-101, *passim* şi în special p. 94-101.

[39] Gheţie - Mareş, GD, p. 152-158; 212-215; Gheţie, BD, p. 135, 155-156.

[40] Gheţie - Mareş, GD, p. 222-224.

Vechiul plural în *-ă* al substantivelor cu radical în *r* (*cară*, *izvoară*, *pahară*) a fost înlocuit, în Ţara Românească, printr-o nouă formă, în *-e* (*care*, *izvoare*, *pahare*). Şi de această dată graiurile nordice şi-au dovedit caracterul conservator, păstrând vechile forme[41].

Articolul. Graiurile din Ţara Românească, Banat - Hunedoara şi (sporadic) cele moldoveneşti cunosc forma *lu* a articolului proclitic masculin, în vreme ce în restul Dacoromaniei (inclusiv în Moldova) este cunoscută forma *lui*[42].

Formele variabile (în funcţie de gen şi număr) ale articolului posesiv (*al*, *a*, *ai*, *ale*) au curs în sudul ţării, pe când în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova se manifestă, începând din secolul al XVI-lea, tendinţa de a adopta drept formă unică pe *a*[43].

Pronumele. O repartiţie dialectală asemănătoare fenomenelor de mai sus o cunosc cele două forme ale pronumelui negativ *nimeni*: *nime* (*nimea* etc.), răspândit în Moldova, Transilvania de nord, Banat-Hunedoara şi o parte a Olteniei, şi *nimeni* (*nimene* etc.), circulând în Ţara Românească (şi, sporadic, în unele puncte din nord)[44].

Forma pronominală *nimic* (*nemic*) are curs în graiurile sudice, în timp ce formele cu *-ă* (*a*) *nimică* (*nemică*), *nimica* (*nemica*) se întâlnesc în Transilvania de nord şi în Moldova. De observat că „opoziţia" apare atestată documentar în primele decenii ale secolului al XVII-lea (ceea ce nu înseamnă, desigur, că nu se constituise mai devreme, înainte de 1600)[45].

Numeralul. Tot după 1600 poate fi observată în documente repartiţia diferită a formelor de masculin ale numeralului ordinal, în sensul că forma în *-le* se întâlneşte în Moldova (şi, probabil, în Transilvania de nord)[46], iar forma în *-lea* este proprie graiurilor munteneşti[47].

Verbul. La ind. prez. pers. 1 sg. şi la conj. prez. pers. 1 sg. şi pers. 3 sg. şi pl. ale verbelor de conj. II, III şi IV cu radical în *d*, *n*, *t* formele iotacizate: (*să*) *cre(d)z*, (*să*) *rămâi*, (*să*) *scoţ*; *să crea(d)ză*, *să rămâie*, *să scoaţă* încep să fie înlocuite din secolul al XVI-lea cu formele analogice (actualmente literare): (*să*) *cred*, (*să*) *rămân*, (*să*) *scot*; *să creadă*, *să rămână*, *să scoată*. Deşi documentele nu consemnează, în perioada 1532-1640, forme refăcute, avem motive să credem că ele circulau în unele graiuri din Banat - Hunedoara şi din Moldova (formele de conjunctiv pers. 3 sg. şi pl. în *-nă*, *să rămână*, *să ţină* etc., exclusiv în Banat - Hunedoara)[48].

Forma analogică în *-u* de la pers. 3 pl. a imperfectului este şi ea o inovaţie a graiurilor bănăţene-hunedorene, care trebuie să se fi produs cel mai târziu la începutul secolului al XVII-lea, când apare pentru întâia oară într-un text literar (nu deţinem, din păcate, documente bănăţene din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea)[49].

---

[41] Gheţie - Mareş, GD, p. 224-227.
[42] Gheţie - Mareş, GD, p. 227-230.
[43] Gheţie - Mareş, GD, p. 231-234; Gheţie, BD, p. 161-162.
[44] Gheţie - Mareş, GD, p. 238-240.
[45] Gheţie, BD, p. 164-165.
[46] Unde e atestată în 1650.
[47] Gheţie, BD, p. 165.
[48] Gheţie - Mareş, GD, p. 241-244; Gheţie, BD, p. 166-167.
[49] Gheţie, BD, p. 170, 306.

Mai veche (din secolul al XVI-lea) şi având o origine muntenească este forma *a* a auxiliarului *avea* la ind. perf. comp. pers. 3 sg., refăcută din mai vechiul *au* (< *habuit*)[50]. Forma s-a răspândit în sudul ţării, pe când în nord *au* a început să fie înlocuit prin *o*[51].

Adverbul. Adverbul *acmu* (< **eccum-mó*[*do*]) era răspândit în perioada de care ne ocupăm în Moldova, Transilvania de nord, Banat - Hunedoara şi nord-estul Olteniei. *Acum* (< **eccúm-mo*[*do*]) are curs în cea mai mare parte a Ţării Româneşti şi în sudul Transilvaniei[52].

Adverbul *mainte* (< *magis ante*) circula în aceeaşi perioadă în Banat - Hunedoara, Moldova, Transilvania de nord şi Oltenia. *Înainte* era răspândit în primul rând în Ţara Românească (unde *mainte* nu a fost atestat), dar şi în teritoriile în care acest din urmă adverb era răspândit, dovadă a tendinţei sale de a se infiltra în zonele nordice ale Dacoromaniei[53].

Cercetările întreprinse până în prezent nu au pus în lumină deosebiri dialectale în ceea ce priveşte **formarea cuvintelor** şi sintaxa în anii 1532-1640, decât cel mult în privinţa formei unor afixe (de exemplu, *-şig - -şug*) sau a întrebuinţării unor prepoziţii sau conjuncţii pentru exprimarea anumitor raporturi sintactice (de exemplu, *adin* „între", *prence* „pentru că"). Astfel de date nu ne permit să tragem concluzii cu caracter mai general asupra structurii dialectale a dacoromânei din secolele al XVI-lea şi din primele decenii ale celui următor.

Nici în ceea ce priveşte **lexicul** nu deţinem informaţii numeroase asupra circulaţiei unor termeni în cuprinsul Dacoromaniei, şi aceasta în primul rând pentru că documentele atestă rar termenii ce interesează discuţia noastră. Chiar dacă o fac, ne lipseşte în majoritatea cazurilor certitudinea că termenul respectiv era cunoscut numai în zona unde a fost atestat, nu şi aiurea. Un motiv similar ne împiedică să reconstituim circulaţia unor cuvinte de origine latină, care astăzi au răspândire regională certă. Este neîndoielnic, de pildă, că termenul *nea* „zăpadă" era cunoscut şi în secolul al XVI-lea (el apare în mai multe texte literare). Ar fi riscant însă să-i reducem aria de circulaţie la cea de astăzi (Banatul şi Crişana). Fiind vorba de un cuvânt aflat în regres, e posibil ca el să fi circulat în urmă cu patru secole pe un teritoriu mai vast decât astăzi. Cercetarea lexicului documentelor scrise în secolul al XVI-lea a pus în evidenţă câteva „corespondenţe" dialectale, cum ar fi, de exemplu, *buhai* (Moldova) — *taur* (Ţara Românească), *bumb* (Moldova, Oltenia) — *nasture* (Ţara Românească, sudul Transilvaniei şi, parţial, Moldova), *cizmă* (Ţara Românească şi unele zone din Moldova) — *ciobotă* (Moldova, Transilvania de nord-est), *harbuz* (Moldova) — *pepene* (Ţara Românească), *oghial* (Moldova) — *plapomă* (Ţara Românească), *prisacă* (Moldova) — *stupină* (Ţara Românească). Aveau curs în Moldova cuvintele:

---

[50] Vezi I. Gheţie, *Originea auxiliarului a de la pers. 3 sg. a perfectului compus*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421- 430.

[51] Gheţie - Mareş, GD, p. 248-251; Gheţie, BD, p. 170-171.

[52] Gheţie - Mareş, GD, p. 254-255; Gheţie, BD, p. 174-175.

[53] Gheţie - Mareş, GD, p. 259-260; Gheţie, BD, p. 176.

berbenţă „vas pentru păstrarea brânzeturilor", *bicilui* „a aprecia, a evalua", *buor*, *cergă* „pătură", *deseatnic* „slujbaş care strângea deseatina", *feredeu* „baie", *jerebie* „fâşie de pământ", *pilotă* „plapumă de puf", *uric* „act de proprietate", *uricar* „scriitor de urice" etc., în Transilvania de nord: *alegădaş* „mulţumire", *alegădui* „a mulţumi", *iosag* „avere, bunuri", *somsid* „vecin", *şogor* „cumnat", *varmegie* „district, ţinut", în Ţara Românească: *câştigă* „grijă", *lotru* „hoţ", *oprăvi* „a aranja, a stabili; a termina, a sfârşi". De remarcat prezenţa termenilor de origine maghiară (*alegădaş*, *alegădui*, *bicilui*, *feredeu*, *iosag*, *uric* etc.) nu numai în Transilvania, ci şi în Moldova, precum şi a elementelor ucrainiene (*buhai*, *ciobotă*, *jerebie*) în Moldova. Elementele de origine turcă sunt încă rare (*harbuz*)[54].

b) Cercetarea amănunţită consacrată aspectului dialectal al dacoromânei în secolul al XVI-lea a stabilit existenţa a două mari diviziuni teritoriale (concluziile sunt valabile şi în privinţa primelor decenii ale secolului următor): un subdialect sudic (cuprinzând Muntenia propriu-zisă şi o bună parte a Olteniei) şi altul nordic (înglobând Moldova, Transilvania de nord şi Banatul - Hunedoara)[55].

Rezumându-ne la particularităţile reţinute în cursul expunerii noastre, vom arăta că subdialectul nordic se individualizează prin următoarele trăsături principale: *-i-* (în *oamini*, *vini*), *î* (în *câne*, *mâne*), *-e(ę)* (în *mę*, *rę*), labiale dure, *s*, *dz*, *z*, *ţ* duri, *d* moale (în *despărţi*, *din*), *dz*, *ğ* (în *ğos*, *ğura*), r moale (în *reu*, *riu*), *r* moale (în *argintari(u)*, *croitori(u)*), *r̄* (în *r̄umpe*), pl. *mânule*, *cară*, art. hot. *lui*, art. pos. *a* invariabil, auxiliarul *au* (*o*). Cât priveşte subdialectul sudic, particularităţile lui principale sunt: *-e-* (în *oameni*, *veni*), *îį* (în *câįne*, *mâįne*), *- ęa*, (în *mea*, *rea*), labiale moi, *s*, *z*, *ţ* moi, *d* dur (în *dăspărţi*, *dân*), *z*, *j*, (în *jos*, *jura*), *r* dur (în *rău*, *rău*), *r* dur (în *argintar*, *croitor*), *r* (în *rumpe*), pl. *mâini*, *care*, art. hot. *lu*, art. pos. *al*, *ai*, *a*, *ale*, auxiliarul *a*[56].

Între aceste două subdialecte se plasau unele zone de interferenţă dialectală, unde se vorbeau graiuri de tranziţie. Asemenea zone se găseau în Oltenia de vest şi de nord şi în sudul Transilvaniei[57].

În timp ce aria sudică se înfăţişa relativ unitară, subdialectul nordic apare divizat în trei graiuri: moldovean, ardelean de nord şi bănăţean-hunedorean[58]. Rezultatele cercetării confirmă aşadar, în linii mari, repartiţia stabilită pentru dacoromâna actuală de A. Philippide şi acceptată ulterior de Iorgu Iordan[59].

În linii mari şi luat în totalitate, subdialectul nordic realizează, în domeniul foneticii, într-o măsură mai mare decât cel sudic, tendinţa de a reduce gradul de deschidere a vocalelor, ca şi tendinţele de a rosti dur sau de a palataliza unele consoane. Trecerea africatelor *dz* şi *ğ* la fricative este proprie la început sudului, iar tendinţa de anulare a opoziţiei de forţă este mai activă în sud decât în nord. Mai

---

[54] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 255-304.

[55] Gheţie - Mareş, GD, p. 336.

[56] Gheţie - Mareş, GD, p. 338-342.

[57] Gheţie - Mareş, GD, p. 336.

[58] Gheţie - Mareş, GD, p. 339-340.

[59] Philippide, OR, II, p. 390-394; I. Iordan, *Graiul putnean*, în „Ethnos", I, 1941, fasc. 1, p. 90 şi urm.; cf. şi Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968, p. 140-195.

puţin tranşantă este opoziţia nord-sud în domeniul morfologiei şi, în special, al lexicului, unde materialul oferit de documente se dovedeşte neîndestulător pentru a permite o privire cuprinzătoare asupra repartiţiei graiurilor dacoromâne. Cele trei graiuri nordice se diferenţiază unul faţă de altul prin fenomene fonetice, morfologice şi lexicale de importanţă mai redusă, prin persistenţa unor trăsături arhaice sau, dimpotrivă, prin apariţia unor inovaţii[60].

Dacă ţinem seama de unele particularităţi cum ar fi rostirea dură sau moale a lui *ş, j* sau trecerea africatelor *dz* şi *ğ* la fricative, segmentarea dacoromânei în două subdialecte pare să fi avut în secolul al XVI-lea o vechime de cel puţin două sute de ani, urcând prin urmare, până la începutul secolului al XIV-lea. Există de asemenea temeiuri de a plasa apariţia celor trei graiuri nordice cel mai târziu în secolul al XV-lea[61].

Deşi insuficient, materialul de limbă din secolele al XIII-lea - al XV-lea ne permite să apreciem că cele două dialecte se delimitau de pe acum destul de tranşant unul de celălalt. E foarte probabil că în secolele al XIV-lea - al XV-lea nordul se opunea sudului şi în ceea ce priveşte tratamentul lui *cl', gl'* şi ń în sensul că sudul cunoştea deja evoluţiile noi ale acestor sunete, în timp ce nordul conserva vechile pronunţări. De observat că rotacismul şi *r̄* cunoşteau cu siguranţă o difuzare mai compactă în nord decât în secolul al XVI-lea[62].

În toate aceste cazuri descifrăm, fără prea mare greutate, un început de modificare a aspectului dialectal al dacoromânei datorită expansiunii spre nord a unor inovaţii apărute în sud. „Muntenizarea" aceasta a nordului se va manifesta cu o intensitate puternică după încheierea primei jumătăţi a secolului al XVII-lea[63].

---

[60] Gheţie - Mareş, GD, p. 342-343; Gheţie, ILRL, p. 48-49.
[61] Gheţie - Mareş, GD, p. 343, 346; Gheţie, ILRL, p. 49.
[62] Gheţie - Mareş, GD, p. 343-344.
[63] Gheţie - Mareş, GD, p. 344-345.

CAPITOLUL AL II-LEA

ORIGINILE SCRISULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

1. Vicisitudini de tot felul, asupra cărora nu e locul să ne oprim aici, au făcut ca, din numărul de texte româneşti scrise în cursul veacurilor, numai o parte să ajungă până în zilele noastre. Cele mai vechi scrieri româneşti care ne-au parvenit nu sunt anterioare secolului al XVI-lea. Scrisoarea lui Neacşu, care se plasează în capul seriei, datează din 1521.

În ciuda acestui fapt, e incontestabil că s-a scris românește și înainte de 1500, în condiţiile în care slavona era limba oficială a bisericii ortodoxe în cele trei ţări româneşti, precum şi a cancelariei domneşti în Moldova şi în Ţara Românească. Existenţa unei tradiţii grafice în monumentele de limbă ale secolului al XVI-lea nu poate fi pusă la îndoială.

Când s-a scris pentru prima oară românește cu litere chirilice? Cea dintâi încercare de a fixa o dată cât mai exactă epocii de început a scrierii româneşti o datorăm lui I. Bogdan[1]. Pornind de la premisa că românii au luat alfabetul chirilic de la bulgari, autorul s-a oprit pe larg asupra slovei ѧ (iusul mare), aşa cum apare ea folosită în scrierea unor cuvinte româneşti (de regulă nume de locuri şi de persoană), întâlnite în documentele slavone redactate în Moldova şi Ţara Românească în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Se ştie că în paleoslavă ѧ reda o vocală nazală (o^n). În bulgară, o^n a evoluat la un sunet intermediar între *ă* şi *î* păstrând la început caracterul nazal al vocalei, pentru a-l pierde apoi. În cuvintele româneşti din documentele slavone ѧ redă o vocală (*ă* sau *î*) lipsită de nazalitate, ceea ce ar arăta că românii au împrumutat alfabetul chirilic de la bulgari într-o epocă când aceştia pierduseră nazalitatea lui ѧ. Cum în bulgară denazalizarea lui ѧ se petrecuse în secolul al XIII-lea, I. Bogdan ajungea la concluzia că alfabetul chirilic a fost întrebuinţat pentru scrierea limbii române „în sec. 14 sau cel mai degrabă la sfârşitul sec. al 13-lea"[2].

Legat de aceasta, P. P. Panaitescu a susţinut că folosirea limbii române înaintea secolului al XVI-lea s-a făcut în strânsă legătură şi chiar în dependenţă de scrierea limbii slavone. Faptul exclude „o desprindere a scrisului românesc de cel slavon,

---

[1] *De la cine şi când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în *Lui Titu Maiorescu omagiu*, Bucureşti, 1900, p. 585-594; cf., în legătură cu lucrarea lui Bogdan, P. Cancel, *Când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în *Lui Nicolae Iorga omagiu*, Craiova, [1921], p. 69.

[2] *Ibidem*, p. 594.

urmându-şi fiecare drumul deosebit"[3]. De aceea, „analiza comparativă a valorii fonetice a literelor slave în mediobulgară şi în cuvintele româneşti... nu poate duce la nici o concluzie asupra epocii când s-a scris întâi româneşte"[4].

Opiniile lui P. P. Panaitescu despre relaţiile dintre scrisul românesc cu litere chirilice şi cel slavon înaintea secolului al XVI-lea sunt întemeiate, cu observaţia că, într-o interpretare corectă, ele ne duc la concluzia diametral opusă, şi anume că româneşte s-a putut scrie (cu ajutorul alfabetului chirilic) şi înaintea datei fixate de I. Bogdan. Simplul fapt că în cuvintele româneşti din documentele slavone ѧ = *ă* (*î*) nu exclude posibilitatea ca limba română să fi fost scrisă şi înainte de pierderea nazalităţii în limba bulgară. Cel ce a folosit alfabetul chirilic în secolele al XI-lea sau al XII-lea, de pildă, a trebuit, în mod obligatoriu, să apeleze la slova ѧ pentru a nota rom. *ă* (*î*) + *n*. Mai târziu, după denazalizarea lui ѧ, românii, care continuau să scrie slavoneşte după modelul mediobulgar, au dat acestei slove valoarea *ă* (*î*), pe care o dobândise, în acea epocă, la bulgari. Lucrurile s-au putut petrece în acest fel numai în cazul când mai devreme de secolul al XIII-lea, românii ar fi scris in limba lor în mod cu totul sporadic. Dacă, dimpotrivă, ar fi existat la ei în acele vremuri o deprindere cât de cât constantă de a scrie româneşte cu alfabetul chirilic, dacă, prin urmare, s-ar fi creat o anumită tradiţie grafică, atunci cu siguranţă că ei ar fi continuat să atribuie lui ѧ valoarea *ă* (*î*) + *n* şi după epoca denazalizării iusului în bulgară. Cum însă noi nu cunoaştem exemple din secolele al XIV-lea şi al XV-lea cu ѧ = *ă* (*î*) + *n*, înseamnă că o asemenea tradiţie n-a existat. Despre instaurarea unei tradiţii grafice româneşti nu se poate vorbi, deci, decât după jumătatea secolului al XIII-lea. Dacă toate acestea sunt exacte, atunci concluziile cercetării lui I. Bogdan ar trebui reformulate astfel: *limba română a fost folosită în scris, cu o relativă constanţă, dând naştere unei tradiţii grafice, într-o epocă posterioară primei jumătăţi a secolului al XIII-lea.*

Pentru a cunoaşte, fie şi aproximativ, epoca constituirii tradiţiei grafice româneşti avem două căi de urmat. Prima dintre ele constă în a descoperi, în scrisul din secolul al XVI-lea, indicii despre vechimea unora dintre manierele (orto)grafice aflate în uzul oamenilor de carte români. Aşa cum se ştie, în textele elaborate în secolul al XVI-lea, există un număr destul de mare de alternanţe grafice. Dacă în textele literare copiate, alternanţele s-ar putea datora unor amestecuri de graiuri, în scrierile originale (documente), unde ele se întâlnesc de asemenea frecvent, prezenţa lor nu se mai justifică în acest chip. Cea mai verosimilă dintre soluţiile propuse pentru explicarea alternanţelor grafice este aceea care presupune că una din cele două grafii se explică prin tradiţia grafică (neavând, aşadar, acoperire în vorbirea curentă), în timp ce cealaltă reflectă pronunţarea contemporană (din secolul al XVI-lea)[5]. În asemenea cazuri, momentul apariţiei în scris al celui de-al doilea termen al alternanţei ar putea constitui *terminus ante quem*, adică data până la care s-au fixat normele respective.

---

[3]Panaitescu, ÎS, p. 59.

[4]*Ibidem*.

[5]Vezi Rosetti, ILR[3], p. 410-411; cf. şi Ivănescu, PC, p. 347-377; Şt. Paşca, *Contribuţii la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, p. 85-89.

Iată spre exemplu ce ne spune alternanța *e/i* din documentele moldovenești scrise în secolul al XVI-lea. Ea apare curent în texte, așa cum ne arată următoarele exemple[6]: jud. Galați, 1577: *șezându - oamini*; 1591: *oameni, șipotele - nemiș*; jud. Bacău, 1592: *oameni - ficiorul*; Mănăstirea Moldovița, 1592: *oamenii priiatenului - priiatin*; Drăgușeni - Iași, 1592: *șetrarului - șitraru*; jud. Vaslui, 1595: *feciorul - ficioru*; Succava, 1595: *priiatenii - priiatinilor* (exemplele pot fi înmulțite; se observă că, destul de des, grafiile alternante se referă la același cuvânt). Rezultă de aici, dacă acceptăm punctul de vedere exprimat mai sus, că diecii, deși rosteau *i*, scriau totuși *e*, în virtutea tradiției. Cât de veche era această tradiție ne-ar putea-o spune documentele slavo-române, în care am notat trecerea lui *e* aton la *i* încă de la jumătatea secolului al XV-lea: *Hireștii* (= Hereștii; 1493), *Jamiri* (= Gemeni; 1472), *Jeminești* (1447), *Pântic* (1456) etc.[7]. La o concluzie asemănătoare am ajunge luând în considerație alternanța s moale (+ e)/s dur (+ ă) notată în documentele moldovenești din secolul al XVI-lea. Dăm numai câteva exemple, pentru a nu încărca expunerea: jud. Bacău, 1592: *mărturisesco - Arsănie*; jud. Neamț, 1598: *mărturisesco - săcuiu*; cf. și Galata, 1588: *frumoase, oase - sacar(ă)* (< *săcară*), *sacure* (< *săcure*). Cele mai vechi atestări ale rostirii dure a lui *s* (după care *e* devine *ă*) în documentele slavone din Moldova urcă până la jumătatea secolului al XV-lea: *Săcară* (1486), *Săcătura* (1491), *Săcuiani* (1448).

Judecând după aceste date, începuturile tradiției grafice românești ar trebui plasate înainte de 1450 sau, cel mai târziu, la jumătatea secolului al XV-lea. Am arătat mai de mult că, din diferite motive, datările de felul celor de mai sus ne dau numai unele indicații asupra epocii de constituire a unei tradiții grafice românești și nicidecum certitudini[8]. Oricum, informațiile astfel primite merită a fi reținute.

Cea de-a doua cale pentru a afla epoca de constituire a tradiției grafice românești constă în a stabili vechimea unor particularități de grafie care nu se găsesc în scrierea cuvintelor slavone.

Proba cea mai sigură în această privință ne-o oferă slova ѷ, folosită pentru redarea africatei ğ. Creată de români sau luată de ei de la sârbi (cu unele modificări), slova ѹ a fost întrebuințată pentru a reda un sunet specific românesc. După părerea lui I.-A. Candrea, slova ѷ a fost inventată sau împrumutată de la sârbi pentru a reda africata ğ în numele românești de persoane sau de locuri reproduse în documentele slavone redactate în Moldova și în Țara Românească[9]. Opinie greșită, după părerea noastră, căci nu se împrumută o slovă străină și cu atât mai puțin se inventează ea numai pentru a reproduce, când și când, sunetul ğ în relativ rarele cuvinte românești (în majoritate nume de locuri și de persoane) care trebuiau consemnate în documente. Pentru a-l reda, cu totul ocazional, pe ğ în asemenea cuvinte, scribii aveau la

---

[6]Extrase din culegerea de *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1978.

[7]Exemplele provin din DERS, D. P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946, G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. X–începutul sec. XVI)*, București, 1974.

[8]Vezi Gheție, BD, p. 204.

[9]Candrea, PS, p. LXVII.

îndemână pe ж, ч, ѓ, în măsură să redea cu aproximație sunetul românesc (notații de felul celor de mai sus apar în documentele din secolul al XV-lea). Crearea unei noi slove sau chiar numai împrumutarea ei (cu unele modificări) presupune în mod necesar scrierea relativ curentă a limbii române. A fost nevoie, deci, de un exercițiu grafic îndelungat pentru a se simți insuficiența notațiilor curente și a recurge la un împrumut sau la născocirea unei noi slove. u nu putea apărea în cadrul scrisului slavon cu litere chirilice din țările române, ci numai în cadrul scrisului românesc, și anume în momentul când acest scris avea o oarecare vechime, o oarecare tradiție. Cea mai veche atestare a lui ѡ provine dintr-un document moldovenesc din 1454.

Inexistența diftongului *ǫa* (*ια*) în limbile slave a determinat notarea lui curentă prin slovele о sau ѡ: *Aninosa* (1437), *nepota* (1488), *portu* (= poartă; 1482) etc. Asemenea notații sunt concurate de altele cu оа, ѡа, apărute, probabil, în cadrul scrisului românesc. Cea dintâi atestare a redării diftongului prin ѡа e tot moldovenească și datează din 1408.

Un alt sunet inexistent în slavonă este *r̄* („lung"). Pentru reproducerea lui s-a apelat, de aceea, întocmai ca pentru redarea lui *r*, la р. Întâlnim totuși o atestare moldovenească a lui *r*, „dublu" (рр), folosit pentru a-l reproduce pe *r̄*. Atestarea, izolată, e din 1442.

Slova ѧ (despre care unii au crezut că e o creație românească) a fost împrumutată spre a se reda un *î* nazal la începutul cuvintelor, sunet pentru care în scrisul de cancelarie se apela la notații de tipul ѧмъ - (*Ampuțita*), ѧнѣ - (*Înfundătură*), ѕѧ - (*untre*). Cea mai veche atestare documentară a lui ѧ provine dintr-un document muntenesc redactat în 1499, unde are valoarea unui *î* oral (ѧи).

Coroborând datele de mai sus[10], observăm că, după toate probabilitățile, constituirea tradiției grafice românești trebuie plasată în secolul al XV-lea, și anume, eliminând extremele, pe la jumătatea lui, eventual îndată după 1450. Într-adevăr, cele mai vechi informații demne de crezare privitoare la alcătuirea unor texte românești datează din ultimele două decenii ale secolului al XV-lea[11]. Se poate spune deci că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când au fost scrise textele literare ajunse până la noi, tradiția grafică românească avea (cel puțin în unele regiuni ale țării) o vechime de aproximativ 100 de ani.

2. Controverse din cele mai acerbe a suscitat problema apariției primelor texte literare românești. Descoperirea la sfârșitul secolului trecut și la începutul secolului nostru a așa-numitelor texte rotacizante (*Codicele Voronețean*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voroneteană* și *Psaltirea Hurmuzaki*) a făcut ca majoritatea cercetătorilor să le considere drept reproduceri ale celor mai vechi traduceri românești ale Scripturii. Ele au devenit în cursul timpului obiectul a numeroase exegeze. O privire, fie și fugară, asupra literaturii problemei pune în evidență diversitatea extraordinară a opiniilor emise și caracterul lor adesea ireconciliabil. Situația este până la un punct firească, dacă ne gândim că textele în cauză ne-au parvenit fără nici o indicație asupra epocii și a locului unde au fost alcătuite, precum și a

[10]Asupra cărora vezi Gheție, BD, p. 205-206, și Gheție - Mareș, OS, p. 144-152, 162-164.
[11]Vezi Gheție - Mareș, OS, p. 121-123.

împrejurărilor de ordin istorico-cultural în care au luat ființă. Deoarece izvoarele documentare nu dau nici ele vreo lămurire asupra acestor chestiuni, rezolvarea lor nu se putea face decât prin intermediul criticii filologice și lingvistice a textelor și printr-o atentă scrutare a istorici culturale românești din epoca veche.

Operația, întreprinsă în epoci diferite și cu mijloace diferite de cercetători având preocupări și formații din cele mai diverse, era sortită să ducă la formularea celor mai variate și nu o dată diametral opuse păreri. Astfel, în ceea ce privește data scrierii textelor rotacizante (a originalelor și a copiilor), s-au propus secolele X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI și XVII (și chiar perioada dinaintea secolului X), epuizându-se practic toate posibilitățile de datare într-o perioadă de peste 700 de ani. O observație asemănătoare în privința localizării textelor. Operându-se cu metode mai mult sau mai puțin riguroase, iar uneori fără nici o metodă, s-au decretat pe rând drept leagăne ale scrisului românesc toate regiunile mai importante ale Dacoromaniei și chiar teritoriile din sudul Dunării. Diversitatea e prezentă și în problema curentului cultural-religios care a promovat, cel dintâi, traducerea în românește a cărților sfinte: bogomilism, catolicism, husitism, protestantism sau curent „intern" (ortodox)[12].

Dacă examinăm mai îndeaproape teoriile formulate până în prezent observăm că numai trei dintre ele alcătuiesc ansambluri coerente și unitare, în care punctele de vedere sunt nu numai afirmate, ci și demonstrate (chiar dacă nu în mod absolut convingător).

Prima, în ordine cronologică, o datorăm lui N. Iorga[13]. După părerea marelui istoric, originalele textelor rotacizante au fost alcătuite în Maramureș (eventual și în Transilvania învecinată) în cursul secolului al XV-lea. Întrucât, după convingerea sa, traducerea unor texte bisericești nu se putea întreprinde decât în cadrul unei mișcări culturale orientate împotriva „dogmei limbilor sfinte", e de presupus un patronaj husit al celor dintâi încercări de a elabora texte literare în românește. Teoria lui Iorga a fost îmbrățișată și consolidată prin noi argumente în ceea ce privește localizarea și datarea textelor de I.-A. Candrea[14].

Următoarea teză vrednică de a fi reținută este cea schițată de O. Densusianu și dezvoltată ulterior de Al. Rosetti. Asemenea lui Iorga și Candrea, Al. Rosetti crede în localizarea maramureșeană și nord-ardeleană a textelor rotacizante, pe care o sprijină prin probe noi (invocarea unor termeni de origine maghiară cu circulație în teritoriile respective). D-sa nu acceptă însă datarea în secolul al XV-lea, înlocuind explicația cronologică a arhaismelor printr-una de natură sincronică, dialectală. Traducerile ar fi fost efectuate în secolul al XVI-lea în zonele mai conservatoare din punct de vedere lingvistic ale nordului Ardealului. Husitismul fiind inactiv după 1500, apelul la Reforma lui Luther devenea obligatoriu pentru un cercetător care, asemenea lui Iorga, nu admitea posibilitatea efectuării traducerilor fără acțiunea unui curent reformat[15].

---

[12]Despre toate acestea, a se vedea pe larg Gheție - Mareș, OS, p. 23-65.

[13]*Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 19 și urm.

[14]Candrea, PS, I, p. LXXXI - CXIV.

[15]*Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, 1926, p. 32-41, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 3-10, *Cele mai vechi traduceri românești de cărți religioase. Considerații asupra datării și localizării lor în lumina cercetărilor nouă*, în „Revista istorică română", XIV, 1944, p. 1-14.

Mai aproape de zilele noastre, P. P. Panaitescu a susţinut că originalele *Apostolului* şi *Psaltirii* au fost traduse la sfârşitul secolului al XV-lea şi la începutul secolului al XVI-lea pe pământul Maramureşului voievodal, în cadrul mişcării de emancipare a bisericii româneşti locale de sub jurisdicţia episcopului ucrainean din Muncaci. Se acceptă deci localizarea maramureşeană a textelor, întărită prin citarea câtorva cuvinte de origine ucraineană sau polonă, dar nu şi influenţa unui curent reformator, traducerea textelor fiind consecinţa nemijlocită a acţiunii factorilor „interni". Datarea se bazează pe un compromis între cele două opinii anterioare şi are drept principale piese de susţinere filigranul *Psaltirii Hurmuzaki* (adus în discuţie de Candrea) şi presupusa dată conţinută de criptograma din *Psaltirea Scheiană*[16].

Indiferent de părerile formulate, cercetătorii problemei au comis o serie de erori de ordin metodologic, care au îngustat câmpul investigaţiei şi au influenţat în mod direct concluziile desprinse. Una dintre aceste erori este convingerea că e posibil să stabilim nu numai data când au fost executate copiile aflate la dispoziţia noastră, ci şi epoca originalelor pe care acestea le reproduc. Examenul limbii, întreprins în repetate rânduri, nu e în măsură să ne furnizeze, în această privinţă, date satisfăcătoare. A doua eroare constă în faptul de a fi considerat că primele scrieri literare româneşti sunt traducerile *Apostolului* şi *Psaltirii*, ceea ce a avut drept urmare neglijarea celorlalte texte, socotite a fi mai recente. Argumentul invocat constă în presupusa vechime a limbii unora dintre copiile celor două traduceri. Consecinţa firească a acestui punct de vedere a fost reducerea unei probleme cu largi implicaţii sociale şi culturale, cum este originea scrisului în limba română, la soarta traducerii a două cărţi religioase. Cea de-a treia eroare (consecinţă directă a precedentei) este credinţa că cele mai vechi texte româneşti trebuie să fie produsul unui singur centru cultural, devenit, prin aceasta, leagănul scrisului literar românesc.

Pornindu-se de la asemenea considerente era firesc să se ajungă la constituirea unor locuri comune, adevărate dogme, clădite pe autoritatea unor savanţi şi primite, fără un prealabil examen critic, de majoritatea specialiştilor. Un astfel de loc comun l-a constituit vreme îndelungată ideea că limba textelor rotacizante, fiind mai veche decât cea a lui Coresi, datează dinaintea secolului al XVI-lea. Altă dogmă a fost şi este încă convingerea cvasiunanimă că leagănul scrisului (literar) românesc este Maramureşul istoric (împreună cu Transilvania învecinată). Deşi pusă în circulaţie cu zeci de ani în urmă şi dovedită a fi caducă[17], ea este reluată, în mod automat, ori de câte ori se abordează problema textelor rotacizante şi a originii scrisului (literar) românesc. E de amintit aici şi opinia, larg răspândită, că, o dată iniţiată de un curent cultural-religios neortodox (catolicism, husitism, Reformă), o scriere se datorează neapărat acţiunii unor factori externi[18].

---

[16]Panaitescu, ÎS, p. 66-97.

[17]Vezi acum în urmă I. Gheţie, *Maramureşul şi textele rotacizante*, în LR, XXX, 1981, nr. 2, p. 145-154.

[18]Vezi I. Gheţie, *Factori interni şi factori externi în problema începuturilor scrisului în limba română*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 123-126.

Aşa cum se ştie, cele mai vechi texte literare româneşti ajunse până în zilele noastre sunt din a doua jumătate a secolului al XVI-lea[19]. Primele acţiuni de a traduce asemenea lucrări sunt însă cu certitudine anterioare acestei perioade. Dacă termenul *ante quem* poate fi relativ uşor stabilit, nu ne putem pronunţa în nici un fel asupra termenului *a quo*, care ar putea fi plasat nu numai în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ci şi înainte de 1500, la o dată cu neputinţă de precizat.

Diverse temeiuri ne îndreptăţesc să datăm înainte de 1550 câte două versiuni ale *Evangheliei* (cea din 1532 şi cea reprodusă în *Tetraevanghelul de la Sibiu*) şi ale *Apostolului* (cea din 1532 şi cea oglindită în versiunile *Codicelui Voroneţean, Codicelui Bratul, Apostolului coresian* şi *Apostolului Iorga*) şi câte o versiune a *Psaltirii*, a *Catehismului* şi a unui *Cântec religios* apocrif. Lor li se pot adăuga rugăciunea *Tatăl nostru, Simbolul* niceeano-constantinopolitan, precum şi *Decalogul*.

Examinarea acestor scrieri permite să se arunce o privire asupra epocii care le-a precedat şi a fost martora alcătuirii versiunilor aflate la baza lor. Informaţiile cele mai sigure oferite de texte privesc locul unde au fost alcătuite traducerile originale. Cercetarea limbii a arătat în mod suficient de clar că transpunerea în românește a *Psaltirii* se leagă de sfertul sud-vestic al ţării, mai exact vorbind de Banat - Hunedoara[20]. Spre aceeaşi regiune ne îndreaptă atenţia limba versiunii de *Apostol* reprodusă în textele enumerate mai sus[21]. La o concluzie asemănătoare se ajunge examinându-se particularităţile lingvistice ale celei mai vechi versiuni cunoscute a *Evangheliei* (*Tetraevanghelul de la Sibiu*)[22]. Există unele indicii care ne permit să presupunem că transpunerea în românește a *Catehismului* luteran din 1544 s-a făcut tot în Banat -Hunedoara[23].

Câte o versiune a *Evangheliei* şi *Apostolului* trebuie atribuite Moldovei, potrivit informaţiei din 1532[24]. O asemenea atribuire este, până la un punct, ipotetică, întrucât nu avem de unde şti dacă textele în cauză au fost traduse în Moldova sau erau aduse de aiurea, având o altă proveniență dialectală[25]. Cu procentul de dubiu pe care îl comportă localizarea unor texte pierdute, *Evanghelia* şi *Apostolul* din 1532 trebuie considerate scrieri moldoveneşti.

---

[19]Ar putea face excepţie *Cântecul religios* apocrif scris în anii 1535-1555 (vezi Alexandra Roman, *Un text românesc precoresian*, în LR, XXV, 1976, nr. 5, p. 463-474). Neconvingător datată până în prezent, *Psaltirea Hurmuzaki* ar putea fi, în principiu, anterioară jumătăţii a doua a secolului al XVI-lea.

[20]Vezi I. Gheţie, *Contribuţii la localizarea psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea*, în VTR, p. 168-169, 176-177, *Banatul şi textele rotacizante*, în LR, XXXI, 1982, nr. 3, p. 238-246.

[21]Vezi Costinescu, CV, p. 25-45.

[22]Vezi Gheţie, BD, p. 218-219.

[23]Vezi I. Gheţie, *Filiaţia catehismelor luterane din secolele al XVI-lea - al XVII-lea*, în LR, XXIV, 1975, nr. 2, p. 169.

[24]Ş. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuţii la istoria societăţii moldoveneşti în veacul al XVI-lea*, în „Studii", XI, 1958, nr. 4, p. 62-63; Al. Rosetti, *Cu privire la datarea primelor traduceri româneşti de cărţi religioase*, în LR, VII, 1958, nr. 2, p. 21.

[25]Cf. Panaitescu, ÎS, p. 120-121, care presupune că originalul *Evangheliei* provenea din sudul Transilvaniei.

Sudic (muntenesc sau sud-ardelenesc) este *Cântecul religios* apocrif din anii 1535-1555. Cât privește traducerea textelor mărunte (*Tatăl nostru*, *Simbolul* niceeano-constantinopolitan, *Decalogul*), ea nu poate fi atribuită cu certitudine unei anumite regiuni.

Cea mai importantă concluzie care se desprinde din aceste constatări este că textele în discuție nu aparțin unei singure zone culturale, ci la trei asemenea zone. Nu avem așadar nici un motiv să susținem existența unui centru privilegiat de cultură care ar fi fost leagănul scrisului literar românesc.

În afara locului de proveniență a originalelor, cele mai vechi texte românești ne permit să formulăm observații asupra mediului cultural-religios în care unele dintre ele au apărut. Se explică printr-o înrâurire reformată alcătuirea versiunii *Evangheliei* reflectate în *Tetraevanghelul* sibian din 1551-1553 și, desigur, traducerea *Catehismului* din 1544. Se știe că învățatul moldovean care intenționa să tipărească în 1532 *Evanghelia* și *Apostolul* aderase la luteranism. Această împrejurare nu ne autorizează să afirmăm cu toată siguranța că și traducerea textelor pe care voia să le imprime se realizase într-un mediu protestant, eventualitate care nu poate fi însă nici ea respinsă. *Cântecul religios* este neîndoielnic produsul unor medii culturale ortodoxe.

Rămân de atribuit unui anumit curent cultural-religios traducerile *Psaltirii* și *Apostolului*, adică tocmai versiunile socotite de unii a reproduce cele mai vechi tălmăciri românești ale Scripturii. Din punct de vedere teoretic, ele pot fi puse la fel de bine în seama ortodoxismului, a catolicismului, a husitismului sau a Reformei. Originea lor protestantă poate fi însă susținută cu un procent mai ridicat de probabilitate. Trebuie să adăugăm îndată că ne gândim la versiunile după care au fost realizate exemplarele cunoscute de noi, și nu la traducerile originale. Protestanții români din Banat - Hunedoara puteau beneficia de traduceri mai vechi, datorate unor alte centre culturale. E necesar să mai repetăm o dată că, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, încercarea de a data originalele traducerilor românești ale *Apostolului*, *Evangheliei* și *Psaltirii* este o operație sortită eșecului. Indiferent cărui curent se datorează traducerile celor mai vechi texte românești, ele sunt rezultatul acțiunii unor factori interni, în măsura în care inițiativa realizării lor a pornit din medii românești și a avut drept urmare satisfacerea unor nevoi cultural-religioase ale românilor[26].

[26]Despre toate acestea, vezi pe larg Gheție - Mareș, OS, p. 73-75.

CAPITOLUL AL III-LEA

CULTURA SCRISĂ ÎN PERIOADA 1532-1640

Deşi relativ unitară sub aspect cultural, epoca delimitată mai sus poate fi împărţită în trei mari perioade: 1532-1550, 1551-1600 şi 1601-1640.

Prima dintre ele, care ar putea fi numită a începuturilor literaturii române, a cunoscut în mod cert o anumită activitate, ale cărei produse nu ni s-au păstrat însă în formă nemijlocită.

Este vorba de *Evanghelia* şi *Apostolul*, amândouă moldoveneşti, amintite într-o informaţie din 1532, şi de *Catehismul* luteran tipărit la Sibiu în 1544 de Filip Moldoveanul. Singurul text ajuns până în zilele noastre care ar putea data din aceşti ani este un *Cântec religios*, localizabil, după limbă, în Ţara Românească s-au în sud-estul Transilvaniei. Intervalul în care a fost scris, stabilit prin examenul comparativ al filigranului, este 1535-1555. Nu încape îndoială că o serie de monumente literare datând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea reproduc texte scrise în anii 1532-1550, dacă nu chiar mai devreme (vezi cele spuse mai sus).

Următoarea perioadă cuprinde, de fapt, a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ea se caracterizează printr-o activitate mult mai susţinută, ale cărei rezultate s-au materializat într-un număr relativ mare de texte literare: 58. Dintre acestea o parte reprezintă versiuni ale unuia şi aceluiaşi text de bază. Sunt de amintit aici cele 9 versiuni (integrale sau fragmentare) ale *Psaltirii* sau cele 5 versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*. Altele ne sunt cunoscute într-o singură versiune: *Molitvenicul*, *Liturghierul*, *Cartea de cântece*, *Palia*, *Catehismul* şi multe alte scrieri (de mai mică întindere).

În imensa lor majoritate, monumentele de limbă ce ne-au parvenit sunt scrieri religioase. Literatura laică este reprezentată prin câteva texte: o operă moral-didactică: *Floarea darurilor* (Putna, 1592-1604), un fragment istoric moldovenesc din 1587-1588 şi nişte reţete medicale, aparţinând literaturii ştiinţifice populare şi păstrate în *Codicele Bratul* (probabil Braşov, 1559-1560), câteva acte de cancelarie scrise româneşte în 1599-1600. Mai trebuie amintit aici un text al cărui caracter religios sau laic se lasă mai greu precizat. Avem în vedere aşa-numita *Începătură de nuiale* din *Codicele Bratul*, un text de magie populară, care pune însă la contribuţie psalmi şi rugăciuni.

Textele religioase pot fi împărțite în canonice și apocrife. *Cugetările în ora morții* (1590-1602) din *Codicele Sturdzan* se plasează undeva între literatura canonică și cea apocrifă. Scrierile canonice sunt de *lectură* (*bisericească*): *Tetraevanghelul* (*Tetraevanghelul* de la Sibiu, 1551-1553, *Tetraevanghelul* coresian, Brașov, 1561, *Tetraevanghelul* copiat de Radu de la Mănicești la Rhodos în 1574), *Apostolul* (*Apostolul Bratul*, 1559-1560, *Apostolul* coresian, Brașov circa 1566, *Codicele Voronețean*, copiat în Moldova în 1563-1583), *Psaltirea* (*Psaltirile* coresiene din 1570, 1577 și circa 1589, *Psaltirile* rotacizante: *Scheiană*, 1573-1583, *Voroneteană*, 1551-1558, și *Hurmuzaki*, tustrele copiate în Moldova, și *Psaltirea Ciobanu*, 1573-1585, de asemenea moldovenească, dar nerotacizantă), *Palia* (Orăștie, 1582), de *doctrină creștină*: *Catehismul* (Brașov, 1560), de *cult*: *Liturghierul* (Brașov, 1570), *Octoihul* (Brașov, 1595-1610), *Molitvenicul* (1567-1568), *Cartea de cântece* (Cluj, 1571-1575), de *drept ecleziastic*: *Pravila* coresiană (Brașov, 1560-1562), *Pravila* ritorului Lucaci (Putna, 1581), *Glosele Bogdan* (text moldovenesc din 1516-1631) sau de *exegeză și edificare morală*: *Cazaniile* coresiene (1567-1568; Brașov, 1581), *Omilia la Paști* (în trei versiuni, dintre care una păstrată în *Codicele Bratul*, iar celelalte două în *Codicele Sturdzan*).

Evident, o diferențiere categorică între tipurile de texte menționate mai sus nu poate și nici nu trebuie întotdeauna făcută. Așa de pildă, cărțile de lectură puteau deveni și cărți de cult, în măsura în care se apela la ele în cadrul serviciilor divine, iar cărțile de exegeză și edificare morală, anume *Cazaniile*, erau destinate înainte de toate citirii în biserică în timpul slujbei.

Dintre cele câteva scrieri apocrife din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, trei sunt *texte apocaliptice* (*Apocalipsul Sfântului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului*, *Legenda lui Avram*), în timp ce unul reprezintă o *legendă hagiografică* (*Legenda Sfântului Sisinie*). Toate aceste patru texte sunt cuprinse în *Codicele Sturdzan* și au fost copiate în anii 1590-1602 (*Apocalipsul Sfântului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului* și *Legenda Sfântului Sisinie*) și 1580-1591 (*Legenda lui Avram*). Textele apocrife, *Cugetările în ora morții*, precum și unele texte laice (*Floarea darurilor*, *Rețete medicale* și *Începătura de nuiale*) formează împreună o categorie aparte de scrieri, cărora le putem spune, cu un termen larg răspândit în literatura română de specialitate, *texte populare*.

Monumentele literare românești din secolul al XVI-lea pot fi repartizate în mai multe categorii în funcție de criteriile de clasificare adoptate. Ținând seamă de caracterul de sine stătător al lucrărilor, ca și de dimensiunile lor, vom observa că ele se împart în *cărți propriu-zise* și în *scrieri de proporții mai mici*, cuprinse de obicei în diverse codice (miscelanee). O parte dintre textele din urmă pot căpăta denumirea de *complementare*, întrucât apar, de regulă, ca anexe la alte lucrări (de proporții mai mari). Avem în vedere versiunile rugăciunilor *Tatăl nostru* și *Împărate ceresc*, ale celor două *Simboluri ale credinței* (niceeano-constantinopolitan și atanasian) și ale *Decalogului*.

Altă clasificare ține seama de maniera de reproducere a textelor (prin scris și prin tipar). Dintre lucrările imprimate, marea majoritate sunt datorate lui Coresi și au văzut lumina zilei la Brașov (cu excepția *Cazaniei* I și a *Molitvenicului*, tipărite probabil într-o localitate din județul Alba). Fiul diaconului, Șerban, a scos de sub

teasc, împreună cu Marien Diacul, *Palia de la Orăştie* (tot lui i se atribuie şi tipărirea *Psaltirii* din c. 1589). O carte este opera meşterului Filip Moldoveanul (*Tetraevanghelul* de la Sibiu). *Fragmentul Todorescu* (*Cartea de cântece*) a fost cules în atelierul clujean al lui Heltai. *Tatăl nostru* al lui Luca Stroici a apărut la Cracovia în 1594.

Limbile în care sunt redactate textele constituie de asemenea un posibil criteriu de clasificare. Cele mai multe scrieri româneşti din a doua jumătate a secolului al XVI-lea sunt *unilingve* (româneşti). 19 dintre ele sunt *bilingve* (slavo-române). În rândul acestora din urmă, majoritatea o formează aşa-zisele texte slavo-române cu traducere intercalată. Dintre ele vom aminti *Psaltirea Voroneţeană*, *Psaltirea Ciobanu*, *Psaltirile* coresiene din 1577 şi c. 1589, *Apostolul Bratul*, *Omilia la Paşti*, *Pravila* ritorului Lucaci (parţial) etc. Unul dintre texte (*Tetraevanghelul* de la Sibiu) prezintă cele două versiuni pe coloane paralele, iar altul (*Octoihul*) are cântările şi *Svetilnele* româneşti, iar canoanele slave. În parte românesc şi în parte slav este şi textul *Începăturii de nuiale* din *Codicele Bratul*. Toate textele slavo-române cu traducere intercalată trebuie considerate manuale de învăţare a limbii slavone prin intermediul românei.

Marea majoritate a textelor literare realizate în secolul al XVI-lea sunt traduse din slavă. Este o veche constatare, confirmată de-a lungul anilor, aşa încât o insistenţă în jurul ei ni se pare de prisos. După slavă, cea de a doua limbă pusă la contribuţie de traducătorii români a fost maghiara. E sigur unguresc principalul izvor al *Paliei de la Orăştie* (*Pentateucul* lui Heltai). Tot după un text unguresc (*Agenda* aceluiaşi Heltai) a fost tradus *Molitvenicul* coresian, ca şi *Fragmentul Todorescu* (*Cartea de cântece*), care reproduce diverse cântece reformate maghiare. Posibil maghiar a fost modelul *Catehismului* din 1560 [1] şi al textului de magie populară *Începătură de nuiale*. Cu mai puţină certitudine se poate afirma un asemenea lucru despre traducerea *Simbolului atanasian* şi despre cea a *Cazaniei I.*

Problema traducerii unor texte după izvoare latine a fost atinsă de mai multe ori în cursul timpului. Unica afirmaţie pe deplin dovedită este cea a lui M.Roques, care a făcut evidente urmele folosirii *Vulgatei* de către cei patru traducători ai *Paliei de la Orăştie*. Este probabil ca originalul *Simbolului atanasian* să fi fost latin, după cum e posibil ca printre izvoarele folosite pentru realizarea celei mai vechi versiuni româneşti a *Apostolului* să se fi numărat şi o sursă latină.

În ultimul timp, două texte româneşti din a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-au dovedit a descinde (parţial) din *Biblia* lui Luther. Este vorba de *Tetraevanghelul* de la Sibiu şi de o versiune a *Apostolului*, înglobată în tipăritura coresiană din c. 1566. Nu e cu totul exclus ca *Simbolul atanasian* şi *Catehismul* din 1560 [2] să fi urmat un original german.

Deţinem puţine informaţii despre împrejurările în care au fost alcătuite (scrise, tipărite) textele de care ne ocupăm (data şi locul elaborării, curentul cultural, autorii,

---

[1] De fapt al *Catehismului* din 1544, deoarece, după toate probabilităţile, tipăritura din 1560 reproduce, cu unele modificări, textul apărut la Sibiu. Vezi Gheţie - Mareş, OS, p. 228-223, 227.

[2] Vezi Gheţie - Mareş, OS, p. 226.

editorii).Nu în puține cazuri anul scrierii unor lucrări a fost stabilit prin conjectură, apelându-se la mijloacele oferite de critica textuală (și îndeosebi de metoda comparării filigranelor). E cazul, de pildă, al *Psaltirilor Scheiană, Voroneţeană, Ciobanu*, al *Codicelui Voroneţean*, al primei *Cazanii* coresiene sau al unora dintre textele cuprinse în *Codicele Sturdzan*. Nici în privința locului de scriere (imprimare) a textelor informațiile aflate la dispoziția noastră nu sunt foarte generoase. Găsim menționate numai cinci localități în care a avut loc o acțiune de traducere, copiere sau tipărire a unor monumente de limbă: Brașov, Cracovia, Orăștie, Mănăstirea Putna și insula Rhodos. (Numărul lor crește dacă avem în vedere că ne sunt cunoscute localitățile în care își desfășurau activitatea trei dintre traducătorii *Paliei de la Orăștie*: Caransebeșul și Lugojul.) Dacă ținem seama și de localizarea propusă pentru unele texte care au ajuns până la noi fără indicații asupra locului alcătuirii (scrierii, tipăririi), atunci obținem un număr de nouă zone (centre) culturale în care au avut loc acțiuni de elaborare sau multiplicare a unor producții literare românești. Iată-le înșirate de la apus la răsărit, împreună cu lucrările ce au văzut lumina zilei înăuntrul lor:

Banat–Hunedoara (centre cunoscute: Orăștie, Caransebeș, Lugoj): *Palia de la Orăștie, Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului, Cugetări în ora morții, Legenda Sfântului Sisinie, Cazania la Paști* (II).

Cluj: *Cartea de cântece* (*Fragmentul Todorescu*).

Alba: *Cazania I, Molitvenicul, Psalmii, Tatăl nostru, Împărate ceresc, Simbolul niceeano-constantinopolitan* din *Molitvenic, Legenda lui Avram, Cazania la Paști* (III)[3].

Sibiu: *Tetraevanghelul* slavo-român[4].

Sud-estul Transilvaniei (centru cunoscut: Brașov): *Catehismul* din 1560, *Tetraevanghelul* din 1561, *Pravila* din 1560-1562, *Apostolul* din c.1566, *Psaltirile* din 1568, 1570, 1576-1578, 1577, c.1589, *Liturghierul, Cazania a II-a, Tatăl nostru, Simbolul niceeano-constantinopolitan, Decalogul* din *Catehismul* coresian, *Tatăl nostru, Psalmul L* și *Împărate ceresc* din *Liturghier, Tatăl nostru, Simbolul niceeano-constantinopolitan* și *Decalogul* din *Cazania a II-a, Cazania la Paști* (I), *Apostolul Bratul, Culegere de texte religioase, Psalmul CLI, Fragment evanghelic* (I), *Fragment evenghelic* (II), *Începătură de nuiale, Rețete medicale*, toate din *Codicele Bratul, Octoihul*.

Muntenia–sud-estul Transilvaniei: *Cântec religios, Apostolul Iorga*.

Moldova (centru cultural cunoscut: Mănăstirea Putna): *Evanghelia* și *Apostolul* din 1532, *Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voroneţeană, Psaltirea Hurmuzaki, Codicele Voroneţean, Simbolul Atanasian, Psaltirea Ciobanu, Pravila* ritorului Lucaci, *Cuvântul lui Ioan Damaschin, Glosele Bogdan, Floarea darurilor, Tabele cronologice*.

---

[3] Se admite că *Molitvenicul* și *Cazania I* au apărut într-o localitate din acest județ.

[4] Asupra acestui text, vezi cele spuse mai sus, p. 79.

Cracovia: *Tatăl nostru* al lui Luca Stroici.

Rhodos: *Tetraevanghelul* lui Radu de la Mănicești.

După cum ușor se observă, marea majoritate a textelor au o proveniență sud-est ardelenească (-muntenească). Un contingent important de scrieri provine din Moldova. Celelalte lucrări au văzut lumina zilei în părțile sud-vestice ale teritoriului de peste munți (Banat–Hunedoara, Sibiu, Alba). Unicul text nord-ardelenesc este *Cartea de cântece* apărută la Cluj. Dacă admitem, împreună cu numeroși alți cercetători, că în secolul al XVI-lea Mureșul delimita din punct de vedere lingvistic partea de miazănoapte de cea meridională a Transilvaniei, atunci trebuie socotite drept nordice și unele din așa-zisele *Texte măhăcene* și *Textele bogomilice* (din *Codicele Sturdzan*), alcătuite în actualele județe Alba, respectiv Hunedoara, însă la nord de Mureș.

Cu totul alta este imaginea pe care o obținem grupând textele după regiunea în care analiza lingvistică ne arată că au putut fi realizate (traduse) originalele. De aceasta dată, majoritatea textelor ne apare ca având o obârșie bănățeană-hunedoreană: *Psaltirea*, *Apostolul*, *Tetraevanghelul*, *Catehismul*, *Liturghierul*, *Cartea de cântece*, *Octoihul*, *Cazania I*, *Molitvenicul*, *Floarea darurilor* și *Palia de la Orăștie*. Bănățean-hunedorean a fost și unul din cele două principale izvoare ale *Cazaniei a II-a*. Dintre textele înșirate mai sus, *Liturghierul* a putut fi tradus și în Transilvania centrală. Originea bănățeană-hunedoreană a traducerii *Catehismului* luteran a fost presupusă pornindu-se de la textul ediției coresiene din 1560. Aproximativ aceeași localizare ca scrierile de mai sus are *Începătură de nuiale* din *Codicele Bratul*, tradusă undeva în Banat-Hunedoara sau în Transilvania de sud-vest învecinată.

În Moldova au fost alcătuite originalele *Pravilei*, *Cuvântului lui Ioan Damaschin*, *Gloselor Bogdan* și *Tabelului cronologic*. Se înțelege că versiunea lui Luca Stroici a rugăciunii *Tatăl nostru* are o origine moldovenească. Tot moldovenesc a fost și unul dintre izvoarele *Cazaniei a II-a*.

Localizabile în Țara Românească și sud-estul Transilvaniei sunt unele scrieri din *Codicele Sturdzan* (textele apocrife, *Cugetările în ora morții*, *Cazania la Paști* (*II*)). De asemenea, o parte a *Cazaniei a II-a* a fost tradusă la Brașov.

Un număr de texte (mai ales de dimensiuni mai mici) nu au fost localizate (cu precizie) până în prezent, ceea ce ne-a împiedicat să le luăm în considerație în această parte a expunerii noastre.

În ceea ce privește curentul cultural religios aflat la originea traducerii sau a multiplicării textelor bisericești, trebuie să observăm că într-o serie de situații (cum ar fi, de exemplu, traducerea *Psaltirii* sau *Apostolului*) e greu să emitem o părere hotărâtă în stadiul actual al cunoștințelor noastre. Avem însă suficiente temeiuri să credem că *Pravila*, *Culegerea de extrase religioase*, *Glosele Bogdan*, unele cazanii izolate, între care *Omilia la Paști*, *Cuvântul lui Ioan Damaschin*, rugăciunile și *Simbolul niceeano-constantinopolitan* au fost realizate în medii culturale ortodoxe. Traducerea textelor apocrife trebuie pusă tot în seama unor cărturari ortodocși. Sensibil mai multe sunt lucrările care trebuie atribuite Reformei: *Catehismul*, *Cazania I*, *Liturghierul*, *Molitvenicul*, *Octoihul*, *Fragmentul Todorescu* (*Cartea*

de cântece), *Tetraevanghelul* de la Sibiu, *Apostolul* luteran integrat în *Apostolul* lui Coresi, *Palia de la Orăştie*, *Simbolul Atanasian*, redacţiile cunoscute ale *Decalogului*. Tot aici trebuie amintită traducerea parţială şi elaborarea *Cazaniei a II-a* coresiene. Alcătuit eventual în cercuri catolice pare a fi textul de magie populară *Începătură de nuiale*.

Deţinem puţine date demne de încredere despre curentele cărora le datorăm copierea textelor. Am văzut că scrierile slavo-române cu versiunea românească intercalată au luat fiinţă în medii culturale ortodoxe, având o destinaţie eminamente didactică. Aceeaşi apartenenţă cultural-religioasă o are şi versiunea *Pravilei* ritorului Lucaci, ca şi copia *Cuvântului lui Ioan Damaschin*. În schimb s-a descifrat o probabilă înrâurire protestantă în transcrierea *Psaltirii Scheiene* (sau a uneia dintre copiile intermediare).

Într-un fel sau într-altul, toate versiunile tipografice ale cărţilor religioase din secolul al XVI-lea stau în relaţie cu Reforma, inclusiv textele bilingve slavo-române (excepţie face numai *Tatăl nostru* al lui Luca Stroici). „Patronii" acestor întreprinderi tipografice, adică, cu alte cuvinte, editorii sunt într-o serie de cazuri saşii (braşoveni sau sibieni) şi în special Johannes Benkner şi urmaşii săi. Este neîndoielnic că publicând asemenea lucrări, patricienii saşi urmăreau şi un scop de propagandă religioasă protestantă, în afara celui comercial. *Cazania I*, *Molitvenicul*, *Liturghierul*, *Psaltirea* din 1570, *Cartea de cântece* şi *Palia de la Orăştie* sunt toate opere ale episcopatului româno-calvin din Transilvania. Un loc aparte ocupă *Psaltirea* slavo-română din c. 1589, asupra tipăririi căreia nu avem nici un fel de informaţii.

În general, se poate spune că traducerea textelor se datorează unor cauze interne, proprii societăţii româneşti a timpului, indiferent dacă iniţiativele au pornit din medii ortodoxe, protestante sau catolice. Difuzarea prin scris şi mai ales prin tipar a traducerilor s-a făcut însă cu aportul unor elemente neromâneşti. În acest domeniu, indiciile acţiunii factorilor externi sunt vizibile şi au o netăgăduită însemnătate.

Suntem foarte puţin informaţi asupra persoanelor ce au alcătuit cele mai vechi traduceri româneşti. Abia în tipăriturile realizate spre sfârşitul secolului este indicat numele traducătorilor. Astfel de informaţii găsim în introducerile *Cazaniei a II-a* şi *Paliei de la Orăştie*. Afirmaţiile conţinute de asemenea texte nu sunt întotdeauna exacte. Cu justificate rezerve a fost primită de pildă afirmaţia potrivit căreia diaconul Coresi ar fi tradus *Cazania a II-a*. Analiza lingvistică a textului întreprinsă în anii din urmă n-a făcut decât să confirme îndoielile mai vechi, punând sub semnul întrebării însuşi caracterul de traducere originală al omiliarului. Se înţelege că ipotezele formulate în cursul anilor cu privire la persoana care a realizat cea mai veche traducere a *Apostolului* şi *Psaltirii* sunt lipsite de orice bază reală şi nu pot fi luate în consideraţie.

Destul de bogate sunt datele cuprinse în introduceri şi în epiloguri referitoare la persoanele care au pus sub tipar lucrările respective. Numele lui Coresi este amintit în aproape toate tipăriturile sale româneşti, o dată alături de Tudor Diacul. Menţionaţi sunt şi Şerban Coresi, tipograful *Paliei*, împreună cu colaboratorul său

Marien Diacul. Nu deţinem în schimb informaţii asupra celor ce au copiat manuscrisele aflate la dispoziţia noastră. Excepţiile (*Codicele Bratul*, *Codicele Sturdzan*, *Pravila* ritorului Lucaci) nu contrazic o situaţie uşor explicabilă. Fiind destinate unei anumite persoane sau unei comunităţi restrânse, şi nu publicului larg, manuscrisele nu trebuiau însoţite de introduceri, epiloguri sau notiţe explicative, care să furnizeze informaţii asupra unor împrejurări sau persoane bine cunoscute celui (sau celor) ce se servea(u) de text. Nu rare erau situaţiile când scriitorul copia textul pentru uzul propriu, situaţie în care menţionarea numelui devenea cu totul superfluă. Adeseori ingrata muncă a copierii manuscriselor se efectua de o faţă bisericească (în special de un călugăr), ca un act pios sau ca penitenţă. Sentimentul de umilinţă creştină, puternic sădit în sufletele unor astfel de copişti, le interzicea să reclame în vreun fel paternitatea operelor transcrise.

Din motive uşor de înţeles, sunt menţionate întotdeauna numele celor ce au patronat (subvenţionat) tipărirea cărţilor (J.Benkner, L.Hirscher, M.Fórró de Haporton, F.Geszti), mai ales când publicitatea era reclamată de înşişi aceştia.

Iată deci un şir de circumstanţe ce au făcut ca astăzi să cunoaştem relativ puţine lucruri despre persoanele care, într-o formă sau alta, ne-au transmis cele mai vechi monumente de literatură românească. Spre deosebire de alte chestiuni ignorate sau insuficient cunoscute, critica textuală nu ne poate oferi în această privinţă desluşirile de care am avea atâta nevoie.

Ultima perioadă a epocii de care ne ocupăm, cuprinsă între anii 1601 şi 1640, se caracterizează, în genere, printr-o decadenţă a activităţii literare. Evenimentele războinice petrecute la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui următor au suspendat activitatea tipografică şi au determinat un reflux al mişcării culturale. Iniţiativele de a traduce opere noi sunt rare. De regulă, se desfăşoară o muncă de copiere a scrierilor alcătuite în secolul precedent. Deşi spre sfârşitul intervalului (1635) tipărirea cărţilor se reia în Ţara Românească, lucrările ce ies de sub teascuri sunt slavone.

Textele scrise în această perioadă, mai puţin numeroase decât cele datând din jumătatea de secol precedentă, aparţin în cea mai mare parte tot literaturii religioase (canonice sau apocrife). Literatura „populară" este reprezentată prin câteva lucrări (*Alexandria*, *Floarea darurilor*, *Gromovnicul*), iar cea istorică prin *Cronograful* lui Moxa. Lipsesc lucrările ştiinţifice propriu-zise, în schimb se înmulţesc actele româneşti de cancelarie emise în Ţara Românească şi Moldova. O serie de texte de proporţii mai mici sunt înmănunchiate în codice miscelanee: *Codicele Sturdzan* (alcătuit probabil după 1600, dar cuprinzând şi texte anterioare acestei date), *Codicele de la Ieud* (1602-1640), *Codicele Neagoean* (1620), *Codicele Todorescu*. Câteva din ele cuprind şi texte slavone. Unul, şi anume *Codicele de la Ieud*, reuneşte alături de manuscrise slave şi româneşti două tipărituri fragmentare (*Catehismul* şi *Pravila* lui Coresi). Cele trei texte manuscrise româneşti din *Codice* sunt cunoscute sub numele de *Manuscrisul de la Ieud*. Dintre autorii acestor sbornice, cunoaştem pe copistul principal al textelor din *Codicele Sturdzan* (popa Grigore din Măhaci - Alba) şi pe cel ce a transcris *Codicele Neagoean* (popa Ion Românul din Sâmpetru - Braşov).

Din rândul textelor de lectură bisericească care se copiază acum amintim *Evanghelia bogatului şi săracului Lazăr*, reprodusă în *Codicele Todorescu* după *Tetraevanghelul* lui Coresi, şi un fragment de *Apostol*, transcris de un moldovean în anul 1618. Tot din această epocă datează probabil copierea în Ţara Românească a aşa-numitului *Levitic* de la Belgrad după un original neidentificat cu precizie, dar care provenea pe cât se pare din teritoriile de dincolo de munţi. Dintre lucrările de drept ecleziastic semnalăm patru versiuni (două fragmentare) ale vechii traduceri a *Pravilei*: *Pravila de ispravă oamenilor*, moldovenească, *Pravila* din *Codicele Neagoean*, *Pravila* din *Codicele Sturdzan* şi *Pravila* popii Toader din Râpa de Jos (Bistriţa-Năsăud). Primele două ar descinde, după unii autori, prin intermediare, din *Pravila* lui Coresi. În privinţa literaturii omiletice, vom aminti *Omilia la Paşti* (versiunea „lungă"), copiată în *Manuscrisul de la Ieud* şi în *Codicele Todorescu*, *Omilia din Joia Mare* (copiată în *Manuscrisul de la Ieud*) şi *Omilia de la Înălţarea Domnului*, copiată în *Codicele Todorescu*. Toate aceste versiuni descind, indirect, din textele corespunzătoare existente în *Cazania a II-a* coresiană. Amintim, de asemenea, *Tâlcovania evangheliei de la judeţ*, din *Codicele Sturdzan* şi *Codicele Todorescu*, reprodusă după textul similar aflat la sfârşitul *Pravilei* coresiene. De observat că *Tălcovania* apare în *Codicele Todorescu* în două versiuni, dintre care una cuprinzând şi fragmente din *Legenda Duminicii* şi dintr-o predică. Trecând la textele de doctrină religioasă trebuie să menţionăm că textul *Catehismului* coresian a fost copiat, în 1607, direct după original, de popa Grigore din Măhaci.

Nu vom încheia aceste consideraţii asupra literaturii bisericeşti canonice fără a aminti că în primele patru decenii ale secolului al XVII-lea au fost traduse trei lucrări noi. Este vorba de *Leastviţa* lui Ioan Sinaitul, o culegere de învăţături morale, tradusă de Varlaam, viitorul mitropolit, în anii 1602-1613, la Mănăstirea Secu, de *Pravila aleasă*, tălmăcită de Eustratie Logofătul, după izvoare greceşti, cel mai târziu în anul 1632 şi de *Cuvântul la înmormântare*, rostit în 1639 la Calafendeşti în Moldova de dascălul Toader, ardelean de origine, care este de fapt transpunerea în româneşte a unei omilii hrisostomice.

Un loc aparte ocupă în literatura timpului scrierile religioase apocrife, pe care le întâlnim în diverse codice, cum ar fi *Manuscrisul de la Ieud*, care cuprinde *Legenda Duminicii*, *Codicele Todorescu*, unde se găsesc copiate *Apocalipsul Sfântului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului*, precum şi *Cugetările în ora morţii*, şi *Codicele Sturdzan* (aici se păstrează *Legenda Duminicii*, în altă versiune decât cea existentă în *Manuscrisul de la Ieud*, *Rugăciunea de scoaterea dracului*, *Legenda Sfintei Vineri*, copiate de popa Grigore din Măhaci; de notat că prima filă a *Legendei Duminicii*, copiată de un anonim originar din zona Măhaciului, reproduce un izvor provenind, probabil, din Moldova).

Literatura „populară" se rezumă la câteva texte, dintre care trei (*Floarea darurilor*, *Alexandria* şi un *Gromovnic*) sunt cuprinse în *Codicele Neagoean*. Un alt *Gromovnic* este cel copiat de popa Stanciu din Scorei-Sibiu în 1636. Literaturii ştiinţifice populare îi aparţine reţeta medicală copiată în *Codicele Sturdzan*.

Deşi este mai mult decât probabil că s-au scris cronici în limba română încă de la finele secolului al XVI-lea, iar altele au fost alcătuite în primele decenii ale celui următor, nu deţinem decât o singură scriere cu caracter istoric întocmită în

perioada 1601-1640, şi anume *Cronograful* tradus în 1620 la Mănăstirea Cozia de călugărul Mihail Moxa, acelaşi care va alcătui două decenii mai târziu, în 1640, *Pravila* de la Govora. *Cronograful* este o compilaţie după diverse izvoare slave traduse din greceşte. Cel mai de seamă este *Cronica* lui Constantin Manasses, datând din sccolul al XII-lea şi tradusă în medio-bulgară pe la 1340. *Cronograful* începe, potrivit tradiţiei, cu geneza şi narează diverse evenimente istorice până la anul 1489.

Deşi e vorba de o perioadă relativ întinsă, literatura română din anii 1532-1640 păstrează un caracter unitar. Reducând lucrurile la esenţial, se poate afirma că producţia literară a timpului prezintă două caracteristici majore: ea se circumscrie în cele mai multe cazuri domeniului religios şi reflectă, într-un fel sau în altul, contactul strâns care mai exista între cultura română şi cea slavă. Ambele caracteristici se explică prin raportare la climatul spiritual în care s-a dezvoltat literatura română în epoca începuturilor ei. Va trebui să aşteptăm anii de după 1640 pentru ca situaţia schiţată mai sus să se schimbe, desigur nu brusc, ci la capătul unei evoluţii lente. Punctele de pornire se găsesc însă în perioada de care ne-am ocupat mai sus. Avem a face, în realitate, cu un unic proces constând în promovarea, statornică şi activă, în scris a limbii române, care îşi câştigă proeminenţa în noi şi noi domenii ale culturii [5].

[5] Expuneri de ansamblu asupra literaturii române din secolul al XVI-lea şi din primele patru decenii ale celui următor se găsesc la N.Iorga, *Istoria literaturii române*, I, Bucureşti, 1925, S.Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. III, Sibiu, 1935, N.Cartojan, *Istoria literaturii vechi, De la origini până la epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu*, Bucureşti, 1940, Şt.Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, I, Bucureşti, 1947, *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală* (1400-1780), ed. II, Bucureşti, 1970; vezi şi Gheţie - Mareş, OS, p. 191-409.

SECȚIUNEA A DOUA

STRUCTURA LIMBII ROMÂNE LITERARE

CAPITOLUL I

FONETICA

VOCALISM

Vocale

[a]

[a] aton apare trecut la [ă] în *bătjocuriia* (CT, 64r), *bătjocuros* (PO, 67), *bătjocuriți* (CC2, 525), *lătinește* (CV, 76r; CT, 230r), *psăltire* (PS, 151), *sătanu* (CS1, 151) etc.; cf. însă *batgiocură* (CV, 5v), *latinește* (MC, 382), *psaltire* (TS, 95; CP1, 54v) etc.

[ă]

1. Evoluția lui [ă] protonic la [a] apare consemnată, în general rar, într-o serie de texte: *ați aratat* (CPr., 547), *bagat* (GB, 115r), *barbat* (Prav. 1581, 205v), *bunratatea* (PH, 44r), *calarii* (CPr., 116; PO, 177), *capitan* (CN, 64r), *facură* (TS, 36r), *framântatu* (CB, 390), *îmbracat* (TL, 117r), *împarate* (CV, 38v), *s-au jaluit* (1621; DIR, XVII, A, V, 38), *au lasat* (MI, 192r), *manastiri* (1625; DIR, XVII, A, V, 364), *margaritar* (TS, 47r), *pacatu* (FD 1592-1604, 609r), *<îm>paratu* (GS, 29r), *sapatu* (PS, 263) etc.

După cum se vede, fenomenul trecerii lui [ă] protonic la [a] a fost notat nu numai în situațiile când vocala tonică este [a] (și când, după opinia generală, avem a face cu o asimilare vocalică), ci și în cazurile când accentul cade asupra unei alte vocale și când explicarea fenomenului e mai anevoioasă[1]. El apare cu deosebire în

[1] Vezi, de exemplu, Pușcariu, LR, II, p. 375-376; I. Iordan, *Un fenomen fonetic românesc dialectal*: **ă** *neaccentuat* > **a**, în RF, I, 1927, p. 117-154; R. Tedoran, *Despre un fenomen fonetic românesc dialectal*: **ă** *protonic* > **a**, în SCL, V, 1954, nr. 1-2, p.77-82. Asupra fenomenului, a se vedea și Maria Luiza Purdela, *Contribuții la studiul unui fenomen fonetic românesc dialectal*: **ă** *protonic* > **a**, în CL, XV, 1970, nr.2, p. 265-280; Gr. Rusu, *Din vocalismul graiurilor dacoromâne. În legătură cu* [a] *în poziție protonică*, în CL, XVII, 1972, nr. 2, p. 235-241; I. Gheție, *Note asupra trecerii lui* **ă** *proton la* **a** *în Maramureș*, în SCL, XXII, 1971, nr.3, p. 297-300; idem, *În legătură cu* **a** *protonic din cuvinte de tipul* **barbat, ca(d)zut**, în SCL, XXIV, 1973, nr. 5, p. 545-549.

textele scrise în zonele unde se vorbeau graiuri de tip nordic sau datorate unor persoane originare din aceste zone (e vorba în special de Moldova şi de moldoveni). Prezenţa sa în lucrări tipărite sau copiate de persoane originare din sudul Transilvaniei sau din Ţara Românească (popa Bratul, Coresi, Radu de la Măniceşti, popa Ion Românul[2]), regiune în care fonetismul nu a fost atestat, se explică prin originalele (nordice) puse la contribuţie de autori.

Toate textele, fără deosebire de proveniența lor dialectală, prezintă pe [ă] conservat (care constituie norma în scrierile sudice): *bărbat* (CT, 8^{v}; Prav. 1581, 241^{v}; PO, 14; VL, 4^{v}), *bunătatea* (CR, 35^{r}), *împărat* (CS^{1}, 192), *au lăsat* (MI, 192^{r}), *mărgăritariu* (CN, 20^{v}), *nesărate* (CPrav., 5^{r}), *păcatele* (CCat., 5^{v}), *păcatu* (CV, 79^{r}), *plăcu* (FD 1592-1604, 621^{r}), *vrăjmaşii* (CB, 23) etc.

2. În *păhar* (<magh. *pohăr*), evoluţia lui [ă] la [a] nu s-a produs încă: *păhar* (PO, 137), *păharul* (PH, 18^{v}; CP^{1}, 16^{v}) etc. În *pahar* (TS, 31^{r}) *a* se explică, foarte probabil, prin pronunţarea particulară a tipografului lucrării (Filip Moldoveanul), care era străin (sas), şi nu trebuie considerat drept reflexul unui fonetism normal românesc[3].

3. [ă] aton apare conservat în *băsĕrecă* (CV, 17^{r}), *blăstem*, *blăstema* (general), *fămĕie* (CC^{1}, 55^{v}; Prav. 1581, 274; PO, 86 etc.), *fămei* (EPrav., 477), *fămeilor* (VL, 155^{v}), *nădăjduire* (CPr., 247), *nădĕjde* (CP^{1}, 54^{r}), *nădĕjdea* (CV, 44^{v}), *păreche* (general), *părete* (general), *prăvi* (CV, 58^{r}; VL, 5^{r}), *spăria* (*spărea*) (general). A evoluat la [e], prin procese de acomodare sau asimilare vocalică, în *besĕreca* (CV, 7^{r}; PO, 2), *besĕrecă* (CL, 1^{r}; MI, 170^{r}), *femee* (1622; DIR, XVII, A, V, 108), *feméia* (1613; DIR, XVII, A, III, 143), *mulţemi* (MI, 186^{v})[4], *mulţemiţi* (CC^{2}, VIII), *nedejde* (FT, 2^{v}), *nedĕjdea* (MI, 170^{r}), *nedejduim* (VL, 4^{r}), *nedejduire* (CPr., 246), *nedejduitori* (PS, 5-6), *previia* (MC, 385), *prevind* (CP, 27^{r}); cf. şi [e] > [i] în *privĕşte* (PO, 105), *priviia* (MC, 374). Evoluţia lui [ă] la [e] în *nedĕjde* e caracteristică textelor scrise în Moldova, Transilvania de nord şi Banat - Hunedoara (în CPr., *nedejduire* provine din izvodul pus sub tipar de Coresi), iar *femeie* este specific Moldovei.

4. [ă] aton apare conservat în *năsip* (general), *rădica* (CT, 216^{v}; PO, 49), *rădică* (CS^{2}, 36; MI, 189^{v}), *rrădică* (CV, 38^{r}), *răsipi* (general). În *ridică* (CS^{2}, 64), [ă] > [i] prin asimilare vocalică (eventual prin acomodare, dacă admitem stadiul intermediar *râdica*, atestat în unele graiuri contemporane). Inovaţia (muntenească) apare într-un text nord-ardelenesc, copiat după originalele munteneşti – sud-est-ardeleneşti.

5. [ă] a fost, de asemenea, păstrat, în poziţie neaccentuată, în *fălos* (PH, 55^{v}), *să fălosească* (FT, 3^{v}), *lăcui* (general), *năroci* (PO, 77), *nărocit* (CP^{1}, 157^{v}), *nărod*

---

[2] Asupra localizării textelor din *Codicele Neagoean*, traduse în Hunedoara şi copiate în sudul Transilvaniei, vezi I. Gheţie, *Unde s-au tradus şi unde s-au copiat textele din* Codex Neagoeanus, în LR, XXII, 1973, nr. 6, p. 545-560 (*Alexandria* reproduce, probabil, o traducere moldovenească ajunsă în mâinile popii Ion Românul printr-un intermediar bănăţean-hunedorean).

[3] Vezi în legătură cu acest fenomen Gheţie, BD, p. 98.

[4] În legătură cu [ă] > [e] în acest cuvânt, vezi Densusianu, HLR, II, p. 76; Puşcariu, LR, II, p. 101; cf. Gheţie - Mareş, GD, p. 171-172.

(general), *săbor* (TS, 111[r]; CT, 212[r] etc.); cf. şi *zăbăvĕşte* (FD 1592-1604, 525[r]). [ă] > [o] în *folos* (CV, 60[r]; CT, 78[r]; Prav. 1581, 236[v]; PO, 9 etc.), *fomĕie* (CS[1], 7), *locuind* (TS, 63[v]; poate simplă grafie), *norociţi* (CPr., 71), *norocul* (FD 1592-1604, 583[r]), *sobor* (1600; DÎ, 127), *zăbovĕşte* (FD 1592-1604, 603[v]), *dzăboviia* (PO, 61), prin diverse accidente fonetice (în cazul lui *fomeie* e vorba de acţiunea labialei precedente, în *locui* a intervenit analogia cu *loc*).

1. [e] etimologic din *detori* (CB, 323) şi derivatele a fost înlocuit printr-un [ea], greu explicabil, în *deatoriu* (CT, 50[r]; CS[1], 14), *deatorul* (PS, 368) şi printr-un [a] (datorat acţiunii analogice a formelor *da*, *dat*): *dator* (TS, 68[r]; Prav. 1581, 238[r]), *datori* (CM, 254[v]), *datoria* (MI, 183[r]), *datorie* (TS, 68[r]), *datoriu* (CL, 13[v]; CS[1], 19), *îndatorit* (FD 1592-1604, 619[r]).

2. [e] aton a evoluat la [ă] prin asimilare vocalică în unele scrieri: *Dumnădzău* (CS[1], 1; TP, 2[r]), *Dumnădzăul* (PV, 19[r]), *Dumnă(d)zeu* (FT, 2[r]; MI, 193[v]), în timp ce în celelalte texte se întâlneşte fonetismul normal cu [e]. Fonetismul cu [ă], caracteristic graiurilor moldoveneşti, apare în două texte scrise în Moldova (*Psaltirea Voroneţeană* şi *Predica* lui Toader din Calafendeşti), într-unul care descinde dintr-un original sudic printr-un intermediar moldovenesc (*Manuscrisul de la Ieud*[5]), într-unul copiat, probabil după un izvod provenind din Moldova (prima filă a *Legendei Duminicii* din *Codicele Sturdzan*[6]), precum şi într-o tipăritură bănăţeană-hunedoreană (*Fragmentul Todorescu*), unde prezenţa sa nu a putut fi explicată în mod satisfăcător.

3. Aceeaşi evoluţie o cunoaşte vocala [e] în *lăpădaţi* (MI, 175[v]), unde trecerea la [ă] se explică, de asemenea, printr-o asimilare vocalică[7]. *Manuscrisul de la Ieud* e unicul monument de limbă care atestă acest fenomen răspândit în graiurile ardeleneşti şi munteneşti ale epocii. Fonetismul etimologic este şi el prezent în acest text (ca şi în multe altele): *lepăda* (178[r]).

4. [e] apare trecut la [ă] în *dănăoară*, fonetism atestat în câteva texte: *dănăoară* (CS[1], 223; VL, 96[r]), *dănuvară* (Prav. 1581, 257[v]), *dărăoară* (PS, 186). Avem a face cu texte alcătuite (copiate) în Moldova sau tipărite de către moldoveni ori descinzând din originale moldoveneşti. În rest, [e] a evoluat la [i]: *dinioară* (CM, 260[v]; PO, 59; CS[1], 225; CS[2], 23), *dinrăoară* (CV, 78[r]). De remarcat coexistenţa celor două fonetisme în unele texte.

5. [e] tonic a trecut la [i] printr-un proces de disimilare vocalică în *crierii* (CC[2], 297), *cutrierând*, *trieră* (CPr., 73, 308). Prezenţa fonetismului în texte scrise (tipărite) în sud-estul Transilvaniei se explică prin izvoadele puse la contribuţie de diaconul Coresi. În *cutrierând*, trebuie să pornim de la formele cu [e] tonic: *cutrier*, *cutrieră*.

6. [e] medial aton a fost notat în *arepa* (TS, 1[v]), *arepi* (PV, 8[r]; CC[2], 470; MI, 176[v]; CTd., 41[r]), *arepile* (PO, 241)[8], *ceti* (PO, 289; CS[1], 53; VL, 155[r]), *demenreaţa*

---

[5] Vezi Teodorescu - Gheţie, MI, p. 27-33.

[6] Vezi Gh. Chivu, *Localizarea şi filiaţia textelor din* Codicele Sturdzan, în VTR, p. 52.

[7] Pentru *lepăda* acceptăm etimologia propusă de N.Drăganu (DR, VI, 1929-1930, p. 295-299): lat. **lepidare*.

[8] Al doilea [a] din lat. *alapa* a evoluat la [ă]: *arăpă*, stadiu neatestat. De aici, printr-o disimilare s-a ajuns la *arepă*.

(CS[1], 7), *demineaţă* (PO, 65; MC, 369; MI, 183[r]), *inema* (TS, 7[v]), *inemă* (CP[1], 17[r]), *înemă* (CTd., 94[r]), *înrema* (CV, 14), *înremiei* (PH, 30[v]), *lepi* (PO, 182), *lepi-se* (PS, 65; CP[1], 111[v]), *nemeri* (general), *nemică* (CV, 5[r]; CP[1], 103[r]; MI, 175[r]), *neşte*[9] (CCat., 1[v]; PO, 105; GB, 110[r]; CS[1], 8; CS[2], 330; CTd., 38), *precepe* (general), *preveghea* (general). A trecut la [i], prin asimilare sau acomodare vocalică în *aripi* (CS[2], 314; CTd., 29[r]), *necitind* (PO, 7), *dimineaţă* (CS[2], 45), *inima* (CP[1], 14[v]), *inimă* (CTd., 20[v]), *înrimă* (PH, 43[v]), *îrimă* (MI, 175[r]), *lipiia-se* (CP[1], 192[r]), *lipi-se* (PV, 14[r]), *nimică* (CC[2], 278; PO, 134; CS[2], 68; VL, 109[r]). În *nişte* (PO, 199; CS[1], 148), [e] > [i] prin disimilare vocalică.

7. Trecerea lui [e] medial aton la [i] a fost consemnată şi într-o serie de alte cuvinte, în care avem a face fie cu închiderea spontană a vocalei, fie cu accidente fonetice, de regulă asimilări (acomodări) sau disimilări vocalice. Termeni din această categorie se grupează împreună ca urmare a repartiţiei lor dialectale comune. Iată câteva exemple: *braţile* (PO, 299), *continĕşte* (CC[1], 119[v]), *facirile* (CV, 58[v]), *ficior* (PO, 52), *ficiorii* (CS[1], 194), *ficiorul* (1628; IZ, II, 1, 165), *galbine* (CN, 17[v]), *înşilăciune* (FD 1592-1604, 546[r]), *oamini* (PS, 242; CB, 29; CTd., 39[v]), *ominescu* (CS[2], 61), *prietinşug* (Prav. 1581, 279[r]), *şidea* (TL, 66[r]), *a tria* (PS, 527)[9], *veri videa* (PH, 112[v]), *va vini* (CTd., 14[v]), *viniia* (TL, 143[r]), *au vinit* (1653; IZ, II, 1, 105), *viriţ* (MI, 187[r]). În majoritatea cazurilor şi în toate textele, inclusiv cele unde a fost atestată evoluţia lui [e] la [i], [e] s-a păstrat intact: *braţele* (PO, 171), *fecior* (CT, 37[v]; PO, 24), *feciorii* (CS[1], 180), *oameni(i)* (CB, 19; CS[1], 182; CN, 79[r]; MI, 170[r]; CTd., 41[r]), *oamenilor* (CR, 35[r]), (*va*) *vedea* (CP[1], 246[r]; CL, 37[r]), *va veni* (CCat., 2[r]; EPrav., 512), *verimu* (CV, 13[v]) etc. Fonetismele cu [i] se recoltează din texte scrise în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova. La Coresi, popa Bratul, Radu de la Măniceşti şi popa Ion Românul, [i] provine din izvoadele (nordice) care au stat la dispoziţia autorilor.

8. [e] apare conservat în *strein* şi derivatele (< lat. **exterrinus* sau *exterrenus*[10]): *streinat* (VL, 119[r]), *streini* (EPrav., 476), *streinii* (MC, 367), *streiri* (PV, 21[r]), dar trecut la [i] în *striin* (TS, 64[r]; CP[1], 82[r]; PO, 64), *striini* (CS[1], 200), *striinii* (MC, 370), *striir* (CV, 80[v]), *striiri* (PS, 52). În *strinilor* (CC[2], 346), [i] - [i] > [i], prin contracţie.

9. Sincopa lui [e] ([i]) nu s-a produs în cuvintele *derept* (*direpţ*) şi *derege* (*direge*) (şi derivatele): *derapte* (= dreaptă; LP; 280), *dereasă* (CS[1], 219), *derĕge* (CP[1], 6[r]; PO, 89), *deregu* (PH, 79[r]), *derept* (CV, 40[r]; CP[1], 9[r]; VL, 18[r]), *dereptate* (CB, 190; CP, 6[v]; Prav. 1581, 210[r]; MI, 185[r]), *dereptaţilor* (PH, 18[v]), *derĕpte* (GB, 113[v]), *dereptei* (CR, 35[r]), *dereptu* (CS[1], 2; CS[2], 33), *direpţ* (Prav. 1581, 238[v]), *direptate* (EPrav., 499), *direptu* (CB, 151; CS[2], 58). Singurul caz de sincopă întâlnit de noi provine dintr-un text moldovenesc din secolul al XVII-lea: *drept-acĕia* (EPrav., 499).

10. [e] final aton apare trecut la [i] într-o serie de texte: *va adaugi* (TL, 82[v]), *bucati* (1624; DIR, XVII, A, V, 291), *cini* (MI, 180[r]; CTd., 35[v]), *di*[11] (CB, 39; GB,

---

[9] Cuvântul e aton în frază.

[10] Vezi asupra etimologiilor propuse pentru acest cuvânt, I. Gheţie, *În legătură cu etimologia lui străin*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 2, p. 175-182.

[11] Cuvântul este aton în frază.

86[r]; CTd., 7[v]; VL, 108[v]; EPrav., 474), *doisprădzĕci* (PO, 149), *durerili* (PV, 25[v]), *faci* (3 sg.; FD 1592-1604, 477[v]), *ferici* (sg.; ST, 59[r]), *fugi* (3 sg.; CN, 46[v]), *iasti* (1607; DIR, XVII, B, I, 255), *ispiti* (CS[1], 242), *iuti* (PS, 128), *limbili* (CC[2], 451), *să mănânci* (3 sg.; CS[1], 189), *menri* (PH, 82[v]), *meli* (1619; DIR, XVII, B, III, 395), *oarecini* (VL, 284[v]), *sali* (Prav. 1581, 277[r]), *şedĕri* (CL, 33[r]) etc. Rostirea cu [-e], mult mai răspândită, se întâlneşte în toate textele, inclusiv în cele care atestă evoluţia vocalei finale la [i]: *alte* (VL, 108[v]), *atinse* (CT, 84[v]), *cetate* (TS, 1[v]), *cine* (CP[1], 7[r]), *dragoste* (CTd., 7[r]), *merse* (CN, 17[v]), *multe* (MI, 171[v]), *nedereptate* (CV, 31[v]) etc. Fonetismul cu [-i] este caracteristic, înainte de toate, textelor scrise în Moldova sau datorate unor moldoveni şi în mai mică măsură unor texte nord-ardeleneşti (din zona Munţilor Apuseni) şi bănăţene-hunedorene. În *Manuscrisul de la Ieud*, fonetismul cu [i] provine din intermediarul moldovenesc după care s-a copiat textul. O observaţie similară în legătură cu prezenţa fonetismului în *Codicele Todorescu*[12]. La Coresi, la popa Bratul şi la popa Ion Românul fonetismul provine, foarte probabil, din originalele reproduse prin scris sau prin tipar. În documentele de cancelarie ale Ţării Româneşti din prima jumătate a secolului al XVII-lea, exemplele cu [i] se explică, desigur, prin raportare la situaţia existentă în graiurile munteneşti de răsărit din epoca respectivă.

11. [e], tonic sau aton, urmat de [n] s-a păstrat sau a evoluat la [i]: [en] > [in]. Dintre situaţiile oglindite în texte, semnificativ pentru evoluţia limbii literare ni se pare tratamentul suferit de [en] atunci când era precedat de o consoană labială şi se găsea în poziţie moale (e vorba, de obicei, de un [e]). În această poziţie, [en] s-a păstrat vreme mai îndelungată în unele graiuri, datorită rolului prohibitiv jucat de [e] din silaba următoare în tendinţa de trecere a lui [en] la [in][13]. Iată o serie de exemple care atestă conservarea lui [en]: *amente* (MC, 378; MI, 171[r]; CTd., 97[v]; EPrav., 512), *cumeneca* (MC, 387), *să se cumenece* (CPrav., 7[r]), *cumenecături* (MI, 192[v]), *cuvente* (PS, 32; Prav. 1581, 237[r]; VL, 100[v]), *cuventele* (CCat., 6[r]; GB, 100[v]), *dumeneca* (CPrav., 8[r]), *dumenecă* (CS[2], 66), (*se voru*) *împenge* (CV, 33[v]; CL, 25[r]; Prav.I, 13[r]), *împenseşi-nă* (PS, 137), *învenseră* (MC, 403), *mene* (CS[2], 118), *mente* (Prav. 1581, 210[v]; CTd., 115[v]), *mentea* (VL, 183[v]), *semenţe* (CV, 37[v]), (*a*) *smenti* (PS, 463; GB, 174[r]), *smenteală* (EPrav., 478), *vendeca* (CV, 49[v]; PH, 84[v]), *veşmentele* (MC, 362) etc. La fel de răspândite sunt şi rostirile cu [in]: *aminte* (CCat., 9[v]; PO, 8; MN, 388), *să se cuminece* (CPrav., 1[r]), *cuvinte* (CCat., 1[v]; CP[1], 30[r]; PO, 76; MI, 192[r]), *cuvintele* (CL, 9[v]), *împinge* (PS, 240), *minte* (TS, 54[r]; CP[1], 139[v]; PO, 128; MC, 346), *sfintelor* (MC, 380), *veşmintele* (PH, 17[v]), *vinde* (Prav. 1581, 209[r]), *vindecaţi-vă* (CV, 68[r]), *vindecă* (CL, 36[v]) etc.

În general, se poate susţine că rostirile conservatoare, cu [en], sunt prezente în număr mare în texte provenind din Moldova şi Transilvania de nord (textele rotacizante, *Pravila* lui Lucaci, *Glosele Bogdan*, *Manuscrisul de la Ieud*, *Leastviţa*

---

[12] Vezi I. Gheţie, *Contribuţii la localizarea* **Codicelui Todorescu**, în AUI, serie nouă, secţiunea III. e. Lingvistică, tom. XXVIII-XXIX, 1982-1983, p. 75-77.

[13] Vezi în această privinţă H.Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, I, Leipzig, 1885, p. 57; Candrea, PS, I, p. CXXXII-CXXXIV; Avram, *Contribuţii*, p. 31-34.

lui Varlaam etc.), în timp de rostirile mai noi, cu [in], se întâlnesc cu precădere în monumentele care au văzut lumina zilei în Banat şi sudul Transilvaniei (textele coresiene, *Tetraevanghelul de la Sibiu*, *Palia de la Orăştie*). Prezenţa concomitentă în unele texte a ambelor rostiri se explică cel mai probabil printr-un amestec de graiuri (al originalului şi al copiei). Apariţia frecventă în *Cronograful* lui Moxa, care e o traducere originală, a alternanţei [en] / [in] s-ar putea datora coexistenţei celor două fonetisme în graiul traducătorului.

12. În prepoziţiile *din* şi *dintru* se observă de asemenea o alternanţă a rostirilor cu [en] şi [in]: *den* (TS, 1^{v}; PS, 2; CCat., 1^{r}; CT, 30^{r}; CPrav., 3^{r}; CL, 1^{v}; CP^{1}, 2^{v}; GB, 100^{r}; Prav. 1581, 209^{r}; PO, 118; CS^{2}, 58; MI, 183^{v}; CTd., 25^{r}), *dentr-* (CCat., 11^{v}; CPrav., 2^{v}), *dentru* (GB, 174^{v}; Prav. 1581, 229^{r}) - *din* (CV, 9^{v}; PS, 104; CCat., 10^{r}; CPrav., 3^{r}; Prav. 1581, 252^{v}; PO, 42; CS^{2}, 37; MI, 185^{r}; CTd., 77^{r}; TP, 2^{v}), *dintru* (CV, 21^{r}; CPrav., 11^{v}; Prav. 1581, 258^{r}). Repartiţia regională a fenomenului este de astă dată inversă. Fonetismul cu [en] este caracteristic textelor din Banat şi sudul Transilvaniei (tipăriturile coresiene), în timp ce fonetismul cu [in] caracterizează textele din nord. Prezenţa concomitentă în acelaşi text a ambelor forme trebuie considerată, şi în acest caz, rezultatul unui amestec de rostiri (unele proprii copistului sau tipografului, celelalte, traducătorului). Pentru a întări aceste afirmaţii vom arăta că în *Psaltirea* coresiană din 1577 sau în *Liturghierul* din 1570 nu apare decât *den*, pe când în *Tetraevanghelul* din 1560 alături de câteva sute de atestări ale lui *den* (exact 484) apare şi *din*, însă numai de 7 ori. Dimpotrivă, într-un text copiat în Moldova, cum este *Codicele Voroneţean*, *den* este absent. În *Pravila* lui Lucaci [en] se explică prin izvoarele munteneşti puse la contribuţie de ritorul Lucaci, copistul textului[14]. O anomalie, în acest sens, se întâlneşte în *Glosele Bogdan*, de asemenea text moldovenesc, în care n-a fost consemnat decât *den*. Amestecul celor două rostiri din *Palia de la Orăştie* dovedeşte că graiurile din Banat-Hunedoara cunoşteau atât pe *den*, cât şi pe *din* (ultima formă este majoritară în paginile tipăriturii)[15].

13. În legătură cu evoluţia lui [e] la [ă] când este precedat de consoanele [p], [b], [m], [f], [v], [t], [d], [s], [dz], [z], [ţ], [r], ([r̄]), [ş] şi [j], a se vedea expunerile consacrate consoanelor respective.

[i]

1. [i] a fost păstrat în *tinăr* (PO, 140; CN, 124^{r}), fonetism care ar putea fi explicat şi ca o refacere a lui [i] după pluralul *tineri*[16]. E o particularitate a graiurilor din sud-vestul Dacoromaniei.

2. [i] > [o], printr-o asimilare vocalică: *vor martorosi* (TS, 30^{r}). Avem a face cu o particularitate tipică graiurilor moldoveneşti[17] (datorată tipografului *Tetraevanghelului de la Sibiu*, Filip Moldoveanul).

---

[14] Cf. Rizescu, *Prav. 1581*, p. 32.

[15] În legătură cu formele sub care apare atestată prepoziţia *din*, vezi Avram, *Contribuţii*, p. 29; cf. Al. Rosetti, *Despre* den *şi* din, în SCL, XXI, 1970, nr.6, p. 693-694.

[16] Gheţie, BD, p. 113.

[17] Gheţie - Mareş, GD, p. 102.

3. În legătură cu evoluția lui [i] la [î] sau cu „amuțirea" lui [-i] asilabic după consoanele [d], [s], [dz], [z], [ț], [r], ([r̄]), [ș] și [j], a se vedea expunerile consacrate consoanelor respective.

[î]

1. În cuvântul *întra*, [î] apare conservat în toate textele cercetate de noi: *întra* (PO, 291), *întraiu* (CV, 20^{v}), *întră* (CT, 32^{v}) etc.

2. [î] a evoluat la [i] printr-un proces de acomodare sau de asimilare vocalică în *am ghicit* (PO, 140), *inel* (PO, 133), *inelul* (CT, 155^{v}), *inemă* (CT^{1}, 51^{r}; PO, 65), *inima* (CPrav., 2^{v}), *inimă* (Prav. 1581, 245^{v}), *inimile* (CT, 16^{r}; MI, 175^{r}); cf. însă *gîcirea* (PH, 41^{r}), *înema* (CP^{1}, 18^{r}), *înemă* (CT, 84^{r}), *înimă* (Prav. 1581, 235^{v}; PO, 33), *înrelu* (CV, 58^{v}), *înrema* (PS, 34), *înremile* (CV, 63^{r}) etc., rostiri care conservă fonetismul [î].

3. [î] a fost conservat în *emble* (= îmblă; LP, 280), *szaö emplut* (= s-au împlut; LP, 280), *îmbla* (TS, 3^{r}; Prav. 1581, 249^{r}; VL, 15^{v}), *a îmbla* (MI, 185^{r}), *vei îmbla* (FT, 4^{r}), *să îmblăm* (CTd., 2^{v}), *să îmble* (EPrav., 474), *îmblu* (PS, 133), *împle* (TS, 24^{r}; CT, 51^{r}; CL, 10^{v}; Prav.1581, 210^{r}), *împlea* (CCat., 5^{v}), *să împlem* (MI, 187^{v}), *împlu* (MC, 354), *împlură* (CV, 75^{r}). [î] > [u] în formele verbului *împlea*: *umplea* (TL, 6^{r}; MC, 354), *umpluse* (CT, 221^{r}), *umplut* (CT, 86^{r}). E vorba, cum se vede, de scrieri datorate unor munteni (Coresi, Radu de la Măniceşti, Moxa). Fenomenul a fost explicat ca urmare a acțiunii asimilatoare a contextului fonetic: [î] - [u] > [u] - [u] (*împlu* > *umplu*)[18].

4. Evoluția lui [î] la [u] se constată, de asemenea, în adverbul *curând*, unde se datorează tot unei asimilări vocalice: *currundu* (CV, 21^{v}), *curund* (TS, 100^{v}; PO, 184; FD 1592-1604, 491^{v}; VL, 98^{v}), *curundu* (PS, 5; Prav. 1581, 209^{r}; CS^{1}, 193; CN, 68^{r}; CTd., 92^{r}). E vorba de texte provenind din Moldova, nordul Transilvaniei şi Banat-Hunedoara. În *Codicele Neagoean* fonetismul se explică prin originalul hunedorean. Fonetismul etimologic apare în texte sudice sau în texte reproduse după izvoade sudice: *curând* (CPrav., 8^{r}; CP^{1}, 64^{r}; PO, 93; CC^{2}, 12; FD 1592-1604, 49^{v}); cf. *curându* (CS, 126). În *Palia de la Orăştie*, cele două rostiri coexistă, explicându-se prin graiurile traducătorilor. Dimpotrivă, în *Floarea darurilor*, text moldovenesc, [î] provine din intermediarul muntenesc-sud-ardelenesc pus la contribuție de copist.

[o]

1. [o] aton apare trecut în mod spontan la [u] în *adurmi* (CPr., 62), *adurmiiu* (PS, 7), *adurmire* (MC, 362), *adurmiți* (CT, 59^{v}), *amurțit* (VL, 154^{r}), *va cuperi* (MI, 180^{v}), *cuperi-ne* (PS, 166), *curabia* (PO, 30), *curabiia* (VL, 188^{v}), *durmi* (PO, 101), *durmiia* (MC, 382), *durmiiu* (PH, 47^{v}), *durmind* (TS, 109^{r}), *durmit* (CP^{1}, 152^{r}), *înfluri-vor* (PS, 232), *îngrupare* (CC^{2}, 128), *îngrupat* (TS, 46^{v}; CCat.,

[18] Cf. A. Avram, *La voyelle*[u] *dans* **umbla, umfla, umple(a)** *et quelques questions connexes*, în RRL, VIII, 1968, nr.1, p.78, care pune fenomenul în legătură cu tendința limbii române de a evita vocalele neutre la inițiala silabelor accentuate.

7[v]), *îngrupătoriu* (PS, 258), *să micşurĕze* (PO, 247), *murmântul* (CR, 34[r]), *neadurmiți* (CS[1], 237; MI, 174[r]; CTd., 111[v]), *uspătă* (CL, 49[r]), *uspăț* (PO, 60). În unele cazuri, [o] a fost refăcut prin procedee analogice, mai ales paradigmatice: *durmi* > *dormi*, după *dorm*. Exemple: *adormiți* (MC, 367), *coperi* (CP[1], 81[v]), *coperit* (PS, 131), *dezgropătoriu* (EPrav., 447), *dormi* (PH, 37[v]), *dormind* (TS, 108[v]), *dormit* (MC, 367), *înflori-va* (PS, 296), *înfloriră* (PO, 177), *neadormiții* (CTd., 45[v]), *ospăț* (PO, 67) etc.

2. În *cocon*, *cocoană*, [o] aton a fost păstrat în toate textele. Excepțiile sunt rare şi se explică printr-o disimilare vocalică: *cucoana* (TS, 49[r]), *cuconii* (VL, 14[v]), *cuconilor* (TS, 33[r]); cf. *cocon* (TS, 64[r]). Avem a face cu un text tradus de un moldovean (*Leastvița* lui Varlaam) şi cu altul tipărit de o persoană originară din Moldova (*Tetraevanghelul de la Sibiu*, pus sub teasc de Filip Moldoveanul).

[u]

1. [u][19] a fost conservat în *menciunos* (CTd., 89[v]), *menciunosului* (MI, 180[v]), *menciuroase* (CV, 86[r]), *menciuros* (PH, 95[v]), *minciunoasă* (FD 1592-1604, 560[v]), *minciunoaselor* (CB, 341), *minciunos* (CT, 203[r]; CS[1], 122), *minciunoşi* (TS, 15[v]) etc. A evoluat la [i] prin acomodare sau asimilare vocalică în *mencinoasă* (CT, 32[v]; FD 1592-1604, 473[v]), *mencinoşiloru* (CS[2], 98), *mincinos* (CB, 135; CPr., 58; CP[1], 56[r]) etc. Fonetismul etimologic are curs, de regulă, în textele scrise în Transilvania de nord şi Moldova, iar cel evoluat în textele sudice. În *Tetraevanghelul* coresian [u] provine probabil din izvod. În acelaşi fel se explică fonetismul [u] în *Codicele Bratul*. În *Tetraevanghelul de la Sibiu* el pare a aparține mai degrabă stratului de limbă moldovenesc decât celui bănățean-hunedorean. [i] se explică în *Codicele Sturdzan* (aşa-zisele texte bogomilice) prin originalul muntenesc-sud-ardelenesc, iar în *Floarea darurilor* prin intermediarul muntenesc-sud-ardelenesc după care s-a copiat textul.

2. [u] apare conservat în *suptsuară* (CP[1], 300[r]), *suptsuara* (CP[1], 189[r]) şi trecut la [i] printr-un proces de disimilare vocalică: *suptsioară* (CP[1], 80[r]), *susioara* (PS, 136); cf. şi *sisioara* (PS, 487), *sisioră* (CN, 38[r]), cu evoluția primului [u] la [i] ca urmare a unei asimilări vocalice.

3. [u] aton în poziție nazală a evoluat la [î] în *frâmseața* (MI, 189[r]), *frâmsețe* (PS, 314; CS[2], 25), *frâmsĕțe* (CPr., 166; PO, 234; CS[1], 161), *frâmseței* (MC, 345), *frâmsĕței* (CB, 270), *îmfrâmşat* (GB, 151[v]), *porâncă* (CC[2], 56; PO, 161; CS[1], 155), *porânciiu* (CV, 35[v]), *porâncişi* (FT, 4[r]), *porâncit* (CB, 331), *porâncită* (PH, 88[r]); în *porâncă*, [î] e analogic[20]. Rostirea cu [u] este, de asemenea, consemnată: *frumsețe* (PS, 314), *frumsĕțe* (PH, 97[v]; CP[1], 275[v]; FD 1592-1604, 520[r]), *poruncă* (PO, 196; CS[2], 418), *poruncită* (TS, 5[v]), *poruncitele* (PS, 376) etc.

---

[19] De regulă, lucrările de specialitate vorbesc, în cazul de față, despre conservarea diftongului [ĭu] sau evoluția lui la [i]. De fapt, în cazul aşa-zisului diftong avem a face cu secvența consoană prepalatală + [u] : [ču].

[20] Vezi în privința acestui fenomen Densusianu, HLR, II, p. 92; Rosetti, ILR[3], p. 457.

În genere, se poate afirma, cunoscând circulaţia fonetismului în secolul al XVI-lea[21], ca şi istoria textelor, că [î] se întâlneşte în scrierile datorate unor persoane originare din Ţara Românească, sudul Transilvaniei şi Banat-Hunedoara sau reproduse, direct sau prin intermediar, după asemenea texte. Dimpotrivă, [u] caracterizează limba monumentelor literare scrise în zone unde se vorbeau graiuri de tip nordic. În *Psaltirea* lui Coresi din 1577, [u] se explică prin izvodul moldovenesc pus la contribuţie de diacon. Prezenţa concomitentă a lui [u] şi [î] în *Palia de la Orăştie* este un reflex al graiurilor locale. Inexplicabil, după cele spuse mai sus, apare fonetismul [î] în *Glosele Bogdan*.

4. [u] etimologic este atestat curent în *preut* (PO, 278), *preuteasa* (Prav. 1581, 207^{r}), *preutu* (CV, 24^{r}; CT, 104^{r}), *preutului* (TS, 17^{v}), *preuţi* (TL, 229^{r}), *preuţii* (CS^{1}, 1) etc. şi *ustenesc* (TS, 13^{r}), *ustenise* (CT, 187^{v}), *ustenit* (PO, 84), *ustenita* (PH, 74^{v}) etc. [u] > [o] în câteva cazuri: *preot* (CT, 57^{v}), *preoţi* (TL, 73^{r}); *osteniră* (PO, 61), după cum se vede, în texte scrise de munteni şi de bănăţeni-hunedoreni.

5. În *coiuf* (VL)[22], *cuiubu* (PH, 71^{v}), *cuiubură-se* (PS, 3), *încuiubură*-se (PV, 16^{v}), *cuiuva* (GB, 99^{v}), avem a face cu epenteza lui [u][23]. Ea apare exclusiv în texte scrise în Moldova.

6. [u] apare trecut la [o] prin asimilare vocalică în *poroncitele* (CB, 330; CTd., 99^{v}), *poroncitoare* (GB, 181^{r}), fiind consemnat aşadar într-un text nord-ardelenesc, într-altul moldovenesc, precum şi într-o copie sud-est ardelenească după un izvod moldovenesc (pentru exemple cu [u] conservat, a se vedea mai sus, p. 94).

7. [u] din *usucă* este, în general, conservat (PS, 110; CT, 88^{r}; CP^{1}, 64^{r}; CC^{2}, 217 etc.). Sincopa lui [u] a fost întâlnită în texte bănăţene-hunedorene sau descinzând din asemenea texte: *uscă* (TS, 42^{r}), *uscă-se* (PS, 64; PO, 64).

8. Păstrarea lui [u] final se observă într-o serie de scrieri, în care alternează întotdeauna cu [-u] > zero. Iată câteva exemple: *ascunşu* (CT, 56^{r}), *auru* (CR, 35^{r}), *bunru* (PH, 3^{r}), *chinu* (CV, 68^{r}), *cumu* (MC, 371), *domnulu* (FT, 1^{r}), *fugindu* (CS^{2}, 119), *gândescu* (MI, 172^{r}), *loculu* (GB, 205^{v}), *omu* (Prav. 1581, 208^{v}), *oraşu* (FT, 1^{v}), *pământu* (CTd., 77^{v}), *porumbu* (CPrav., 6^{r}) etc. Din aceleaşi texte provin următoarele exemple cu apocopa lui [-u]: *amarul* (FT, 4^{r}), *aprins* (CT, 14^{v}), *fecior* (CPrav., 10^{v}), *împăratul* (CS^{2}, 85), *luat* (GB, 105^{r}), *puţinel* (CV, 45^{v}), *viptul* (PH, 53^{v}) etc. Raportul dintre grafiile cu *-u* şi cele fără *-u* este variabil de la un text la altul. Există şi texte în care *-u* nu e notat niciodată (de exemplu, *Tetraevanghelul de la Sibiu* sau *Predica* lui Lovas). În general, *-u* este notat mai frecvent în textele nordice şi în manuscrise şi mai rar în scrierile de provenienţă sudică şi în tipărituri. E posibil ca în unele texte *-u* să fie pur

---

[21] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 110.

[22] Apud Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a mitropolitului Varlaam* (**Leastviţa** *lui Ioan Scărariul*), în „Arhiva", XXV, 1914, p. 98.

[23] Vezi I. Gheţie, *Un vechi fonetism românesc: epenteza lui* **u** *în* **să aiub, coiuf, cuiub, cuiuva**, în LR, XXIX, 1980, nr. 3, p. 211-212.

grafic, explicându-se prin tradiție sau prin repetarea unei maniere grafice caracteristice altor zone geografice. Ar fi însă hazardat să se extindă o asemenea constatare asupra tuturor textelor[24]. Există suficiente temeiuri să presupunem că în unele monumente de limbă grafiile cu *-u* corespundeau unei rostiri reale din vorbirea contemporană. Analiza fonetică nu permite să precizăm dacă în asemenea cazuri avem a face cu un [-u] plenison sau cu unul afonic.

Semivocale

[i̯]

1. În *iunde* (FT, 1^{v}), [i̯] se explică prin contaminarea lui *iuo* (< lat. *ubi*) cu *unde* (< lat. *unde*)[25].

2. În cuvintele *câne*, *mâne*, *mâni* (pluralul lui *mână*), *pâne* şi *poimâne*, [î] a fost „diftongat" în unele graiuri, evoluând la [îi̯], prin anticiparea elementului palatal din silaba următoare: *câine*, *mâine*, *mâini*, *pâine*, *poimâine*. Rostirea originară, cu [î], apare într-o serie de texte, fiind, în asamblu, majoritară: *câne* (CS^{1}, 192; CN, 8^{v}; Prav. I., 16^{r}), *câni* (MC, 363), *cânii* (CTd., 87^{r}), *cânilor* (TS, 14^{v}; PO, 254; CS^{2}, 41), *cânreşti* (PH, 89^{r}), *cârilor* (PS, 65), *mâne* (TS, 13^{r}; PO, 199), *mâni* (CB, 225), *mânile* (CT, 5^{v}; CS^{2}, 24; CTd., 85^{r}), *mânilor* (FD 1592-1604, 457^{v}), *mânre* (CV, 65^{v}; CS^{1}, 240), *pâne* (FT, 1^{v}; Prav. 1581, 231^{r}; PO, 175), *pânre* (CS^{1}, 240), *pâre* (PS, 35; MI, 191^{v}) etc. Formele cu diftong se întâlnesc şi ele într-o serie de texte: *câine* (CT, 33^{r}; PO, 213; VL, 13^{v}), *câini* (MC, 360), *mâine* (CT, 11^{v}; PO, 202), *mâinile* (CL, 31^{v}; CS^{2}, 63; CTd., 4^{v}), *pâine* (CB, 253; CPrav., 11^{r}; CN, 12^{r}; VL, 93^{v}; 1618, DIR, XVII, A, IV, 290; GS, 24^{v}), *pâinea* (FD 1592-1604, 509^{v}).

În genere, se poate observa că fonetismul originar este caracteristic textelor elaborate în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova, iar rostirea cu diftong unor texte scrise (tipărite) în Ţara Românească şi în sudul Transilvaniei (Braşovul). În măsura în care apare în texte de tip nordic, pronunţarea cu diftong trebuie pusă în seama izvoadelor (sudice) după care acestea au fost copiate. În *Palia de la Orăştie*, [îi̯] se datorează tipografilor munteni. Prezenţa diftongului în texte originale alcătuite în Moldova (*Leastviţa* lui Varlaam, documentul din 1618) se explică cu greutate. Înclinăm a crede că, notându-se diftongul, s-a reprodus o rostire locală ([îi̯] a putut avea curs prin părţile sudice ale Moldovei) şi nu s-a imitat norma literară muntenească. Unele forme, cum ar fi *giupăineasă* (1621,

---

[24] După părerea lui Al. Rosetti, ILR^{3}, p. 458-461, prezenţa lui [-u] în cuvinte de altă origine decât latină ar dovedi „cu prisosinţă" valoarea sa pur grafică. Dar, aşa cum a arătat E. Petrovici, *Corelaţia de timbru a consoanelor rotunjite şi nerotunjite în limba română*, în SCL, III, 1952, p. 154-155, în asemenea cazuri avem a face cu un fenomen de analogie: întrucât cuvintele de origine latină, astăzi cu finală consonantică, se terminau în [-u], şi cuvintele de alte origini au „împrumutat" această terminaţie vocalică; vezi şi I. Gheţie, *Note morfologice*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 6, p. 641-642.

[25] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 268.

1622, 1623; DIR, XVII, A, V, 6, 107, 179) sau *rămâine* (VL, 16[v]), nu trebuie a fi socotite neapărat niște grafii hipercorecte, explicabile prin zelul muntenizant al autorilor, întrucât ele apar și în documente neliterare ale vremii, scrise de persoane asupra cărora e improbabil să se fi exercitat o înrâurire a normei literare din Țara Românească[26].

[u̯]

1. [u̯] din *căuta* (formă generală în textele cercetate) a evoluat la [ŭ] (velar) în *caltă* (TS, 50[v], 72[v]; FT, 2[r]), *caltară* (TS, 106[r]), *caltând* (TS, 14[v]). De menționat că în ambele texte se întâlnește și fonetismul normal, cu [u̯]: *caută* (FT, 3[v]), *cautat* (TS, 13[v]), care este minoritar în tipăritura sibiană. E vorba de două texte traduse în Banat-Hunedoara.

2. [u̯] > [v] în câteva texte reflectând graiuri de tip nordic: *cavtă*, *se căvtăm* (Prav. 1581, 276[v], 279[r]), *dănuvară* (= dănăoară; Prav. 1581, 257[v]), *dziva* (PO, 223), *dzuva* (TS, 34[r]; MI, 178[r]), *luva* (TS, 63[v]), *tăv* (PS, 475). E probabil ca într-unele din aceste texte fenomenul să se explice prin rostirea unor străini. Și de astă dată fonetismele evoluate coexistă cu cele etimologice: *se caute* (Prav. 1581, 223[v]), *dziua* (PO, 223), *dzua* (TS, 13[v]; MI, 179[r]), *tău* (PS, 19).

Vocale în hiat

[ă] - [u]

Hiatul [ă] - [u] din *lăuntru* (CT, 84[r]; CS[1], 227), *lăuntruri* (CP[1], 14[r]), *înlăuntru* (PO, 32), *înlău‹n›tru* (FD 1592-1604, 580[v]) a evoluat la [o] - [u]: *lountru* (PO, 135) sau la [u] - [o]: *luo‹n›tru* (PH, 112[v]), de unde prin faza [o] - [o]: *loo‹n›trul* (PH, 84[v]) s-a ajuns, în urma contragerii celor doi [o], la *lontru* (TS, 91[r]; PO, 180), *dinlontru* (Prav. 1581, 234[r]), *dinlontrul* (VL, 195[v]; MI, 191[r]), *înlontru* (PH, 57[v]) etc. În *Fragmentul Todorescu*, [o] > [u]: *luntru* (1[r]). E ușor de observat că atât forma cu [o] - [o] > [o], cât și formele intermediare s-au consemnat numai în texte scrise în Moldova, nordul Transilvaniei și Banat-Hunedoara sau de persoane originare din aceste regiuni (*lontru* coexistă în ultima regiune cu *lăuntru*). În *Floarea darurilor*, hiatul [ă] - [u] se explică prin originalul bănățean-hunedorean sau prin intermediarul muntenesc-sud-ardelenesc care stau la baza manuscrisului.

[i] - [i]

Hiatul [i] - [i] în *priimi* este general în toate textele: *priimi* (MI, 187[r]), *priimește* (CR, 38[r]; CPrav., 1[r]) etc. Nu s-a înregistrat nici un exemplu cu vocalele contrase în [i]: *primi*. Am notat, dar (cu o excepție) numai în textele scrise în Moldova, câteva exemple în care primul [i] a evoluat la [e] prin disimilare, determinând, în unele

[26] O discuție asupra prezenței lui [îi] în afara textelor sudice la I. Gheție, *Rolul textelor coresiene în procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, III, p. 127-128; vezi și Gheție, BD, p. 112, 244-245.

cazuri, trecerea ulterioară al celui de al doilea [i] la [e], prin asimilare vocalică *preemescu* (CV, 24[r]), *preimi* (PS, 36; CS[1], 9), *am preimit* (CV, 51[v]).

[u] - [o]

Hiatul [u] - [o] e general în *nuor(u)* (PH, 30[r]; CT, 33[r]; CS[2], 320). [u] - [o] ⩾ [o] - [o] în *noor* (PH, 12[r]; CS[1], 184).

Diftongi şi triftongi

[ęa]

1. [ęâ] medial > [e] în poziţie moale într-o serie de texte. Consemnăm numai câteva dintre exemplele care s-ar putea cita: *aceste* (PO, 1), *alese* (PS, 256), *să arete* (CL, 17[r]), *celea* (GB, 357[v]), *cerem* (FT, 2[v]), *durerea* (PS, 297), *fete* (PO, 26; CS[2], 116), *hrăneşte* (CP[1], 27[v]), *îndulceşte-te* (PH, 30[v]), *înmulţeşte-se* (CC[1], 94[v]), *lege* (TS, 18[v]), *lemnele* (GS, 26[r]), *meserere* (FT, 2[r]), *putere* (LP, 280), *rele* (CS[2], 24), *trece* (CS[1], 1), *trupeşte* (MI, 185[r]), *vreme* (FT, 1[r]; GS, 26[v]), *vre‹re›* (CV, 81[v]) etc. Valoarea fonetică a acestui *e* ar putea fi [e] sau [ę]. Deoarece marea majoritate a exemplelor se recoltează din texte de proveniență nord-ardelenească, moldovenească şi bănăţenească, aşadar din regiuni unde [ę] (fază intermediară între [ęa] şi [e]) s-a păstrat până astăzi, înclinăm spre a doua eventualitate. Grafiile cu ѣ, ѧ, care ar putea reproduce deopotrivă un [ęa], un [ę] sau chiar un [e] (dar mai putin probabil), sunt foarte numeroase în toate textele şi mai ales în *Codicele Voroneţean*, în care exemplul cu ѳ, citat mai sus, e singurul existent[27]. Iată câteva atestări (ѣ şi ѧ sunt redaţi prin *ë*): *berbëce* (CPrav., 6[r]), *durërea* (MI, 193[v]), *lëge* (TS, 5[v]; CL, 32[v]; Prav. 1581, 221[v]), *mële* (CS[1], 8), *mërge* (PO, 6), *mërgem* (CCat., 5[v]), *nădëjdea* (CV, 44[v]), *putërnicii* (GB, 148[r]), *trëce* (CR, 35[r]), *vrëme* (GS, 27[r]); cf. şi *împeadeci* (scris: ѩпеадѳчи; CS[2], 120).

2. Reducerea diftongului [ęà] la [e] în poziţie finală apare într-o serie de texte: *ave* (PO, 77; CS[2], 39), *be* (TS, 99[r]), *va căde* (Prav. 1581, 209[v]; GS, 26[v]), *duce, făce* (CS[1], 181, 160), *giunghe-se* (MI, 187[v]), *me* (PS, 408; TL, 36[r]), *pre* (CB, 214; CPr., 452), *rămâne-va* (FT, 4[v]), *să vede* (CN, 10[r]), *veţi vre* (TS, 32[v]). Avem a face, cum uşor se vede, cu o particularitate a textelor scrise în graiuri de tip nordic. În textele sudice, cum sunt *Tetraevanghelul de la Londra*, *Apostolul* coresian sau *Codicele Bratul*, rostirile cu [e] provin din izvoadele alcătuite în zone unde [ęa] se monoftongase în poziţie tare. În *Gromovnicul* popii Stanciu fonetismul cu [e] ar putea proveni din graiurile sud-vest-ardeleneşti vorbite de copist[28]. Acest [e] se rostea foarte probabil deschis, dacă ne orientăm după situaţia actuală din graiuri. Toate textele consemnează grafii cu ѣ sau ѧ

[27] Vezi asupra fenomenului I. Gheţie, *Noi contribuţii la problema trecerii lui* ea *la* e: leage > lege, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 79-86.

[28] În legătură cu acest text, vezi Al. Mareş, *Cel mai vechi gromovnic românesc*, în LR, XXIII, 1974, nr. 1, p. 29-44.

care reproduc, de regulă, diftongul [e̯a], în sud, sau sunt, poate, tradiționale, în textele unde apar și grafii cu *-e*, acoperind rostiri cu [e̯]. Câteva exemple (ѣ și ѧ sunt reproduse prin *ē*): *avē* (PO, 33), *bē* (CT, 16^{v}), *cădē* (GB, 437^{r}), *căţē* (CPrav., 4^{r}), *mē* (CS^{1}, 8), *părē* (CB, 17^{r}), *rē* (MI, 188^{r}), *a vedē* (TS, 32^{r}), *vrē* (CN, 79^{r}) etc.

3. În legătură cu reducerea lui [e̯a] la [a] când este precedat de consoanele [p], [b], [m], [f], [v], [t], [s], [dz], [z], [ţ], [r] ([r̄]), [ş] și [j], a se vedea expunerile consacrate consoanelor respective.

[i̯á]

1. [i̯á] în poziție moale apare notat în toate textele. Câteva exemple: *să chiame* (EPrav., 475), *chinuiaşte* (CV, 82^{r}), *grăiaşte* (CCat., 1^{v}; CP^{1}, 20^{r}; CS^{2}, 21), *iaste* (TS, 1^{r}; CPrav., 4^{r}; Prav. 1581, 236^{v}), *lăcuiaşte* (TS, 96), *muiarea* (EPrav., 473), *tăiarea* (PO, 55) etc. Reducerea diftongului la [i̯e] (realizat, probabil, ca [i̯e̯] se constată în câteva texte bănățene-hunedorene, nord-ardelenești și moldovenești: *ele* (MI, 172^{v}), *este* (PS, 228; Prav. 1581, 208^{r}; PO, 54; CS^{2}, 25), *grăieşte* (CS^{2}, 24), *miere(a)* (PH, 106^{v}; GS, 26^{v}), *miluieşte* (MI, 187^{r}).

2. [i̯á] în poziție tare se conservă îndeobește: *apropiat* (PO, 288), *băiatul* (Prav. 1581, 231^{r}), *încheiat* (GB, 159^{v}), *taia* (TS, 78^{r}), *tăiat-ai* (PS, 504) etc. Evoluția lui [i̯á] la [i̯e] (realizat, probabil, ca un [i̯e̯] a fost notată în patru texte: *acoperie-se* (TS, 20^{r}), *grăie* (CN, 5^{r}), *păzie* (CS^{2}, 27), *porniie-se* (CC^{2}, 270), *prorociem* (TS, 16^{v}), unul tradus în Banat-Hunedoara și pus sub tipar de un moldovean (*Tetraevanghelul de la Sibiu*), altul copiat în nordul Hunedoarei, după un original muntenesc-sud-ardelenesc (*Apocalipsul Apostolului Pavel*), al treilea tipărit de Coresi, care a pus la contribuție o traducere întemeiată, între altele, pe un izvod moldovenesc, iar al patrulea (*Alexandria* din *Codicele Neagoean*) copiat după un izvod moldovenesc.

[i̯i̯]

Diftongul [i̯i̯] s-a redus la [i] în *tri* (GS, 25^{v}).

[i̯u]

Diftongul [i̯u] din *iuşor* a fost conservat în toate textele: *iuşor* (MI, 179^{v}), *iuşoara* (TS, 35^{r}), *iuşori* (VL, 101^{r}) etc.

[i̯e̯u]

Triftongul [i̯e̯u] din *mieu* (foarte răspândit în texte; vezi, de exemplu, CV, 83^{r}; CCat., 11^{v}; CL, 2^{r}; Prav. 1581, 229^{v}; PO, 74; CS^{2}, 88 etc.) a fost redus la [e̯u]: *meu* (PH, 22^{v}; CS^{1}, 2; CS^{2}, 38, 118); cf. și pl. *mei* (PO, 201). În același cuvânt triftongul apare redus și la [i̯u]: (*al*) *miu* (TS, 75^{r}; CV, 83^{r}; PH, 87^{v}; CT, 22^{v}; CC^{1}, 214^{v}; Prav. 1581, 245^{r}; PO, 50); cf. și pl. *mii* (TS, 103^{v}). După cum se observă, există texte în care apar două sau chiar trei din fonetismele concurente.

CONSONANTISM

Labiale

1. Palatalizarea oclusivelor labiale şi a fricativelor labiodentale este un fenomen destul de rar întâlnit în texte, care ne oferă, în schimb, un mare număr de exemple cu labialele intacte. De fapt, numai două dintre cele cinci consoane apar alterate în scrierile literare ale perioadei de care ne ocupăm. Este vorba de [f] şi de [m][29].

Evoluţia lui [f] la [h'] se întâlneşte în câteva texte de proveniență oltenească, sud-vest şi nord-ardelenească şi, mai ales, moldovenească: *heri* (MI, 175^{r}), *heru* (PV, 53^{v}), *hi-va*, *hi-veri* (PS, 2, 12), *va hi* (GB, 430^{v}; Prav. 1581, 258^{v}; MI, 179^{v}; CTd., 109^{r}; GS, 24^{v}), *veţi hi* (CTd., 114^{v}), *hiastră* (GB, 133^{r}), (*să*) *hie* (VL, 145^{r}; MI, 180^{r}), *hierbenţêle* (VL, 128^{r}), *hierile* (TP, 2^{r}), *hină* (Prav. 1581, 205^{r}), *răshirară* (MC, 364); cf. şi grafiile hipercorecte *firovim* (CTd., 17^{v}) şi *firovimii* (PO, 305). În toate aceste texte, preponderente rămân exemplele cu [f] conservat: *vom fi* (PS, 11), *fiastru* (GB, 100^{v}), *fiecine* (VL, 4^{r}), *fii* (MI, 181^{v}), *răsfirară* (MC, 348) etc. În genere, [h'] provine din graiurile locale (inclusiv în *Gromovnicul* popii Stanciu, unde se datorează copistului). În celelalte texte labiala se conservă intactă.

Labionazala [m] este palatalizată în stadiul [mń] într-un singur text (*Codicele Neagoean*), în care se explică, probabil, prin originalul hunedorean: *nemnică* (84^{v}), *nimnică* (102^{r}), *nemniş* (122^{v}), *mnică* (108^{r}). În restul textelor [m] apare nealterat.

2. Rostirea dură a labialelor a fost înregistrată frecvent într-o serie de texte (după aceste consoane [e] > [ă] şi [ęa] >[a]): *să blagoslovască* (EPrav., 468), *citovăscu* (GB, 387^{v}), *clipală* (CTd., 109^{r}), *famăn* (FD 1592-1604, 614^{r}), *se se isprăvască* (PV, 43^{r}), *iubăsc* (Prav. 1581, 215^{r}), *izbăvască* (MC, 378), *lumască* (VL, 4^{v}), (*să*, *se*) *margă* (TS, 50^{r}; CB, 184), *mărg* (CT, 45^{r}), *era mărgîndu* (CV, 19^{v}), *păscărie* (CC^{2}, 366), *să potribască* (Prav. I, 15^{v}), *răpască* (PS, 15), *urmadză* (MI, 180^{v}), *văşmânt* (PO, 273), *tocmală* (CN, 87^{v}; VL, 3^{r}), *zmău* (PS, 301) etc. Răspândită este, de asemenea, şi rostirea moale a acestor consoane: *blagoslovesc* (PO, 43), *iubesc* (CT, 9^{r}), *iubescu* (CV, 11^{r}), *ivescu* (CC^{2}, 521), *să meargă* (CS^{2}, 72), (*să*) *merg* (CB, 215; FD 1592-1604, 615^{r}; CN, 123^{v}), *mergu* (CTd., 92^{v}), *să priimească* (MI, 189^{v}), *potrivescu-l* (TS, 17^{r}), *sârbească* (CCat., 1^{r}; MC, 405), *tocmeală* (CP, 28^{v}), *veşmântul* (CP^{1}, 258^{r}), *zmeul* (CS^{1}, 244) etc.

În general, rostirea dură caracterizează textele nord-ardeleneşti şi pe cele moldoveneşti, iar cea moale textele elaborate în zonele sudice ale ţării, ceea ce corespunde situaţiei existente în graiurile dacoromâne în perioada 1532-1640. Amestecul de rostiri ce se observă în mai multe texte este susceptibil de o dublă

---

[29] În legătură cu grafia *cierdzi* (= pierzi; PS, 11) s-a emis părerea că ar reflecta palatalizarea lui [p] în stadiul [č] (I. Gheţie, *Două fonetisme regionale în* **Codicele Voroneţean** *şi în* **Psaltirea Scheiană**, în SCL, XXIX, 1978, nr. 5, p. 544-545), punct de vedere contestat pe motivul că am avea a face cu o simplă inadvertenţă a copistului (A.Avram, *Cu privire la cronologia transformării în africate a oclusivelor (pre)palatale în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXX, 1979, nr. 3, p. 200-201). Nu avem nici un indiciu în text care să dovedească justeţea părerii lui A.Avram, aşa cum, de altfel, autorul recunoaşte singur. Totuşi, fiind vorba de un caz în litigiu, nu am ţinut seama de grafia din *Psaltirea Scheiană*.

interpretare. Pe de o parte, e vorba de scrieri provenind din zone de tranziție, în care aveau curs ambele rostiri (*Palia de la Orăștie* sau *Cronograful* lui Moxa). Pe de altă parte, ne aflăm în prezența unor lucrări copiate în alte zone dialectale decât cele în care au fost traduse originalele. Am avea a face, deci, cu un amestec între rostirea traducătorului și cea a copistului. De regulă, în asemenea cazuri predomină exemplele ilustrând rostirea copistului. Excepții există, desigur, și în acest sens pot fi citate textele rotacizante, care reflectă, în majoritate, rostirile moi ale labialelor. O situație neobișnuită ne-o oferă textele din *Codicele Sturdzan*. Deși transcrise în regiuni unde rostirea dură a labialelor trebuie să se fi menținut în jurul anului 1600, ele nu furnizează decât exemple cu consoane moi (provenind din originalele sudice).

3. [e] s-a conservat în *beșică* (GB, 367^{r}), *beșici* (PH, 69^{v}), întrucât se găsea în poziție moale. De observat că avem a face cu două texte nordice (moldovenești).

4. În unele forme ale verbului *bea*, precum și în derivatele de la acest verb, [e] nu apare velarizat după consoana [b], deși vocala se găsea în poziție tare: *beu* (TS, 33^{r}; PO, 91; MC, 350), *beură* (PO, 88), *beut* (CS^{2}, 87), *beutor* (TS, 33^{v}), *beutoriu* (CT, 22^{r}), *beutura* (PH, 83^{v}), *beutură* (CV, 79^{v}; MC, 375). Avem a face, probabil, cu un [e] refăcut prin analogie după forme cu [e] normal (*bei*, *bere*, *beți*). Fonetismul apare în texte scrise în sfertul sud-vestic al teritoriului dacoromân (*Palia de la Orăștie*, așa-zisele *Texte bogomilice* din *Codicele Sturdzan*, *Cronograful* lui Moxa) sau al căror original provine din aceste zone (*Tetraevanghelul de la Sibiu*, *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Hurmuzachi*). În *Tetraevanghelul* coresian el se explică, de asemenea, prin originalul bănățean care a stat la baza versiunii moldovenești reproduse de tipograf. Rostirea dură a lui [b] a fost și ea atestată, uneori chiar în textele care-l notează pe [b] moale: *bău* (PO, 37; MC, 371), *băură* (PO, 80), *am băut* (CT, 151^{r}), *băutoriu* (CT, 130^{v}), *băutură* (PV, 15^{r}; CC^{2}, 101).

4. Rostirea dură a lui [p], antrenând velarizarea lui [e] următor, în *păntru* a fost înregistrată în scrieri muntenești și bănățene-hunedorene (TL, 8^{v}; PO, 301; 1620, DIR, XVII, B, III, 503).

5. Epenteza, mai greu explicabilă, a lui [p] în adverbul *îndărăt* apare în texte din Banat-Hunedoara și în Moldova: *îndărăpt(u)* (PO, 184), *îndărăptul* (FD 1592-1604, 483^{v}), *înderrăptu* (Prav. 1581, 231^{v}). Celelalte texte prezintă fonetismul etimologic: *dindărătul* (CR, 34^{v}), *îndărăt* (FD 1592-1604, 599^{r}), *înderăt* (CPr., 542; PO, 37), *înderretu* (PH, 34^{v}) etc. După cum se vede, în *Palia de la Orăștie* și în *Floarea darurilor* din anii 1592-1604 cele două fonetisme coexistă.

6. Evoluția lui [f] la [h] în *hreamăt*, explicată ca urmare a contaminării termenului românesc cu ucr. *hremity* „a dudui" (CADE), e o particularitate moldovenească, care se întâlnește într-un text coresian (CPr., 7), unde se explică prin izvodul moldovenesc pus la contribuție de diaconul Coresi, și în *Alexandria* din 1620 (CN, 65^{v}, în forma *hramăt*), unde are o proveniență similară.

Dentale

1. Palatalizarea mutativă a dentalelor [t], [d], [n] nu este atestată în nici unul din textele elaborate în intervalul de care ne ocupăm, inclusiv *Fragmentul Todorescu*

şi *Predica* lui Franciscus Lovas, lucrări scrise cu litere latine şi ortografie maghiară, care oferea semnele necesare notării consoanelor palatale [t'], [d'] şi [ń]. În *neghireptatea*, grafie corectată în *nedireptatea* (CB, 370), am putea avea a face cu o inadvertenţă grafică, şi nu cu palatalizarea lui [d] în stadiul [d'][30].

2. Pronunţarea dură a lui [d] este consemnată într-un număr redus de texte: *dă* (GS, 25^{r}), *va dăfăima* (FD 1592-1604, 519^{r}), *dămâneaţă* (CM, 249^{r}), *dăunăzi*, *dănafară* (FD 1592-1604, 503^{r}, 592^{r}); cf. şi eliziunea *d-unde* (CPr., 212), care presupune rostirea dură a lui [d] din prepoziţia *de*: *dă*. În toate textele, inclusiv cele în care au fost consemnate exemplele de mai sus, rostirea moale a dentalei este larg răspândită. Avem a face în mod cert cu o particularitate a graiurilor munteneşti, firească în cele două texte coresiene. În *Floarea darurilor* [d] dur provine dintr-un intermediar muntenesc-sud-est-ardelenesc, în timp ce în *Gromovnicul* popii Stanciu el se explică prin originalul alcătuit în Ţara Românească.

3. [d] etimologic apare în formele verbului *putrezi*: *putredi* (CV, 66^{r}), *putredirea* (PH, 46^{v}), *putrediră* (PS, 118; CP^{1}, 69^{r}), *putredit* (CTd., 94^{v}) etc.

4. [t] apare pronunţat dur în mai multe texte, determinând trecerea lui [e] la [ă] şi reducerea diftongului [ęa] la [a]: *aştaptă* (CV, 31^{r}; PS, 460; CN, 84^{r}; CTd., 18^{r}), *blastăm* (TS, 49^{r}), *blăstăm* (MI, 178^{r}), (*voiu*, *va*) *blăstăma* (CS^{1}, 6; Prav. I, 12^{r}), *blăstămat* (FD 1592-1604, 520^{r}), *blăstămaţii* (PS, 394), *cinstască* (CN, 97^{v}), *stăjarilor* (PO, 43), *smenteală* (GB, 113^{v}) etc. Avem a face, cum se vede, cu scrieri de provenienţă bănăţeană-hunedoreană, nord-ardeleană şi moldoveană. În *Codicele Neagoean*, redactat în Sâmpetrul Braşovului, rostirile dure provin probabil din izvodul hunedorean (ele apar însă şi în notele copistului). Rostirile moi sunt larg răspândite, inclusiv în unele dintre textele ce prezintă rostirea lor dură: *aşteaptă* (CV, 66^{v}; PO, 151), *blăstem* (MI, 185^{r}), *blăstemămu* (CV, 3^{v}), *să ispitească* (CN, 79^{r}) etc.

5. O particularitate caracteristică textelor moldoveneşti şi nord-ardeleneşti este rotacismul lui [n] intervocalic în elementele de origine latină. Au fost înregistrate ambele realizări ale fenomenului (cu conservarea şi cu pierderea nazalităţii): *adurătură* (GB, 361^{r}), *cări* (PS, 64), *dirainte* (CS^{2}, 107), *domereca* (CS^{1}, 4), *îrema* (CS^{1}, 234), *lumiră* (MI, 184^{r}), *lura* (CS^{1}, 152), *mâra* (Prav. 1581, 205^{v}), *mânrule* (PH, 48^{r}), *punrea* (CV, 48^{v}), *rrugăciurea* (PH, 33^{v}), *sunrară* (PV, 4^{r}), *verirul* (CV, 62^{v}) etc. Frecvenţa fenomenului variază de la un text la altul. El e foarte bine reprezentat în aşa-numitele texte rotacizante (*Codicele Voroneţean*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Hurmuzaki* şi *Psaltirea Voroneţeană*), fiind cvasigeneral în cel dintâi şi concurat adeseori de [n] în cel de-al doilea. Iată câteva exemple cu [n] din textele ce cunosc rotacismul: *bătrânęţele* (PV, 9^{v}), *bine* (GB, 107^{v}), *iertăciune* (MI, 190^{r}), *închina-ne-vrem* (PH, 113^{v}), *luminat* (CS^{1}, 132), *mână* (CS^{1}, 153), *oameni* (PS, 9), *săptămâni* (CV, 58^{v}), *va veni* (Prav. 1581, 210^{r}) etc. În genere, rotacismul se află într-un regres ce devine izbitor spre sfârşitul intervalului. Textele moldoveneşti de după 1600 nu-l mai consemnează: *bune* (VL, 189^{r}), *să cunune*

[30] Cf. Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale* **Apostolului**. *Probleme de filiaţie şi localizare*, în VTR, p. 136.

(EPrav., 468), *întunerecul* (TP, 3[r]) etc. În nordul Transilvaniei, un manuscris cum e *Codicele Todorescu* nu prezintă nici un cuvânt cu rotacism, ci numai o formă hipercorectă: *punoi* (97[r]). De remarcat că în *Manuscrisul de la Ieud*, copiat în Maramureş în anii 1620-1640, rotacismul aparţine unui copist anterior (moldovean). În textele bănăţene-hunedorene şi munteneşti-sud-ardeleneşti, rotacismul nu apare: *înţelepciune* (CL, 19[r]), *lumina* (TS, 5[r]), *vinul* (PO, 174) etc. Excepţie face *Codicele Bratul*, în care am înregistrat grafia *târâru* (442). Ea provine, desigur, din izvodul nordic (moldovean) copiat de preotul braşovean. Semnalăm, de asemenea, ca pe un fenomen neaşteptat grafia *arbuni* (pl. de la *arbure*; PO, 211), care pare a reda o formă hipercorectă (cu evitarea lui [r] intervocalic socotit a fi o rostire rotacizată).

6. În *amăruntul* (CC[2], 79), *amerinţa* (CC[2], 281), *nimerilea* (CS[1], 223), *nemurui* (VL, 158[r]) nu ne aflăm în prezenţa unor fenomene de trecere spontană a lui [n] intervocalic la [r], ci cu disimilări consonantice.

7. Propagarea lui [n] în cuvântul *genunchi* se întâlneşte în câteva texte care reflectă graiuri de tip nordic: *genrunchiele* (CV, 12[r]), *genunche* (Prav., 484), *genunchele* (CPrav., 441; CC[2], 372; FD 1592-1604, 463[r]), *genunchile* (PS, 254), *îngerunchind* (TS, 115[r]). În *Apostolul* şi *Cazania a II-a* ale lui Coresi, formele cu [n] se explică prin originalele puse sub tipar de diacon. Fonetismul etimologic e larg răspândit, inclusiv în lucrări în care s-a consemnat propagarea dentalei: *genruchiele* (CV, 13[r]), *genruchiul* (PH, 62[r]), *genuchele* (CPr., 442; PO, 179; FD 1592-1604, 585[r]), *genuchiul* (CP[1], 152[v]) etc.

8. Într-o serie de texte se observă omiterea lui [n] sau a lui [m], accident grafic care reflectă rostirea nazală a vocalei precedente. În marea majoritate a cazurilor, exemplele se recoltează din manuscrise, iar acestea sunt elaborate, de regulă, în zonele nordice ale Dacoromaniei: *cupliră* (PH, 106[r]), *cuplit* (PS, 22), *flămâde* (MC, 358), *gâdeşte* (GB, 163[r]), *întâpină* (CTd., 10[r]), *lugă* (CV, 37[r]), *negâdire* (CS[2], 75), *pământu* (CR, 35[r]), *rrâdul* (GB, 230[v]), *ubra* (PS, 358; CP[2], 222[v]; CS[2], 78; CTd., 13[v]), *ucrop* (MI, 176[r]) etc. Nu mai insistăm asupra faptului că [n] apare notat în cele mai multe cazuri în textele menţionate mai sus.

9. Rostirea dură a consoanelor [s], [dz], [z], [ţ] este atestată în mai multe texte, având drept urmare trecerea lui [e] la [ă], a lui [i] la [î] şi reducerea diftongului [ea] la [a]; pseudo-*i* final „amuţeşte". Fenomenul se constată cu deosebire în lucrări scrise în Oltenia, Banat-Hunedoara, nordul Transilvaniei şi Moldova, unde se explică prin graiurile locale: *să asamănă* (PO, 228), *asară* (CB, 72), *astădzî* (GB, 178[v]), *audzând* (TS, 87[r]), *braţă* (pl.; CN, 65[v]), *câţva* (PO, 10), *dzâce* (CS[1], 9), *dzâsa* (PV, 13[r]), *dzua* (cu [î] > [u]; CV, 22; TS, 13[v]; CS[2], 125; EPrav., 475), *minţâră* (PS, 249), *mesărătate* (MI, 187[v]), *oţăt* (CS[1], 5), *să să părăsască* (EPrav., 500), *păzăşte* (TL, 76[v]), *sara* (FD 1592-1604, 505[v]; VL, 5[v]), *săcure* (CT, 4[v]), *sămănătură* (CPr., 142), *sângur* (PH, 62[r]; TP, 1[r]), *spăsască* (Prav. 1581, 210[v]), *ţapână* (MC, 372), *ţâpa* (CTd., 102[r]), *zua* (CP[2], 52[r]; MC, 345). În textele sudice (tipăriturile lui Coresi, *Codicele Bratul* etc.) asemenea rostiri se explică prin izvoadele nordice puse la contribuţie de autori. Regula, în aceste scrieri, este notarea rostirii moi a consoanelor [s], [z], [ţ]: *arseră* (CC[2], 292), *Dumnezeu* (CCat., 6[r]), *duseră* (CN, 46[r]), *înţelept* (CPrav., 1[v]), *părinţii* (CR, 34[r]), *să păzească* (CT, 213[r]), *uciseră* (CB, 153) etc. De remarcat că rostirile moi ale celor patru consoane pot fi întâlnite şi în paginile

textelor nordice, unde alternează cu [s], [dz], [z] şi [ţ] duri. Iată numai câteva exemple: *asemănă-se* (PS, 286), *Dumnedzeu* (PO, 9), *înţelept* (EPrav., 468), *părinţească* (Prav. 1581, 235), *se spăsească* (MC, 347), *ţine* (TS, 81[r]), *zidindu* (PH, 123[r]) etc.

10. În textele care prezintă rostirea dură a lui [s], [dz], [z] şi [ţ] se întâlnesc grafii cu *e* şi *i* în locul lui *ă* şi, respectiv *e* normali. Nu s-a stabilit cu certitudine dacă în asemenea situaţii e vorba de rostiri sau numai de grafii hipercorecte[31]: *aţiţaşi* (PO, 107), *dzecîndu* (CS[2], 54), *fericeadze, lucreadze* (PS, 223, 221), *să-l scoaţe, segête* (MC, 370, 395), *am sepat* (PO, 69), *serută* (TS, 109[v]), *singe(le)* (CS[2], 51; MI, 189[v]; VL, 177[v]; EPrav., 476), *singelui* (PO, 22), *sintu, troiţe* (sg.; CS[2], 38), *ţiţă* (PO, 67) etc. Asemenea grafii apar, sporadic, şi în câteva texte sudice, în care au pătruns din manuscrisele nordice puse la contribuţie: *încinsetura* (CM, 250[r]), *singe(le)* (CB, 30; CCat., 11[r]), *sintem* (CB, 189; CC[2], 472).

11. În verbul *ispăşi* (şi derivatele) cel de al doilea [s] (etimologic: v.sl. *ispasti*) s-a păstrat în toate situaţiile: *ispăsêşte* (PH, 15[v]), *ispasit* (TS, 72[v]), *ispăsitoriul* (CTd., 8[r]) etc.

12. Fricativa [dz], provenind, de regulă, din [d] + [e], [i] latin, este notată în textele scrise (tipărite) în Banat-Hunedoara, nordul Transilvaniei şi Moldova: *astădzi* (MI, 183[v]), *audzu* (FD 1592-1604, 457[v]), *va botedza* (Prav. 1581, 228[r]), *cădzu* (CS[2], 133), *Dumnedzău* (PS, 33), *dzi* (FT, 4[r]; Prav. I, 12[v]), *să dzică* (EPrav., 467), *dzicze* (= dzice; LP, 280), *dzile(le)* (TS, 95[r]; VL, 5[v]), *dzilelor* (GB, 393[v]), *au dzis* (TP, 1[r]), *dzise* (CV, 1[v]), *dziseră* (PO, 61), *dzua* (PH, 22[v]), *vădzu* (CS[1], 185) etc. Textele sudice prezintă evoluţia africatei la fricativa [z]: *auzi* (CC[2], 12), *botez* (CCat., 8[r]), *căzuse* (MC, 386), *să lucrêze* (CPrav., 9[v]), *să purcezi* (CN, 31[r]), *urzitura* (CP[1], 167[r]), *văzuiu* (CR, 34[r]; CB, 118), ~~*zeul* (CL, 15[r])~~, ~~*zilele* (CT, 2[v])~~ etc. Singurele atestări, cunoscute nouă, ale lui [dz] în texte sudice sunt cele din *Codicele Bratul*: *dzilele* (185) şi *Codicele Neagoean*: *astădzi* (56[v]), scrieri în care provine din izvoadele reproduse de popii Bratul şi Ion Românul. Mai numeroase sunt cazurile cu [z] întâlnite în monumentele literare nordice: *astăzi* (CS[2], 127), *auziră* (TS, 43[r]), *botez* (CS[1], 208), *Domnezeu* (FT, 1[r]; PO, 14), *nevăzut* (MI, 171[r]), *patruzeci* (CTd., 14[r]), *văzură* (PS, 148) etc. În *Codicele Sturdzan*, *Manuscrisul de la Ieud* şi *Codicele Todorescu* avem a face cu fonetisme sudice pătrunse din originale. În *Palia de la Orăştie*, [z] trebuie trecut în seama tipografilor munteni (Şerban Coresi şi Marien Diacul). Mai greu de explicat e prezenţa lui [z] în *Tetraevanghelul de la Sibiu*. E posibil să ne aflăm în faţa unei rostiri (neromâneşti) a lui Filip Moldoveanul, tipograful cărţii. În *Fragmentul Todorescu*, [z] e notat, în mod curios, numai în cuvântul *Dumnezeu* (*Domnezeu*). În fine, unicul exemplu cu [z] din *Psaltirea Scheiană* este, după părerea lui Candrea, „o scăpare din vedere a copistului"[32]. În câteva texte [dz] apare şi în cuvinte de origine slavă: *slobodzie* (PO, 7; Prav. I, 5[r]), *slobodzitoriu* (PO, 227).

13. [dz] a evoluat la [ğ] în unele forme ale verbului *dzice*, ca urmare a unei acomodări consonantice: *gice* (CV, 33[r]; GB, 392[v]; PO, 191; CS[1], 243; VL, 202;

---

[31] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 169-173.

[32] Candrea, PS, I, p. CLV.

MI, 179[r]), *gice-voiu* (PS, 155), *(să) gicem* (Prav. 1581, 191[r]; FD 1592-1604, 473[r]; CTd., 8[v]), *giceți* (PV, 10[v]) etc. În unele dintre aceste texte apar și formele normale cu [dz]: *dzice* (PO, 6; CS[1], 233). Scrierile elaborate în zonele sudice ale Dacoromaniei nu cunosc inovația. În trei texte, [ğ] a evoluat la [č] prin asimilare consonantică: *cice* (CV, 68[v]; CTd., 24[v]), *să cicem* (FD 1592-1604, 626[v]).

14. În câteva texte elaborate în Banat-Hunedoara, în nordul Transilvaniei și în Moldova, după un [r] ([r̄]), rostit moale, [e] și [i] s-au păstrat: *amări-se* (MI, 188[v]; CTd., 9[v]), *va bori* (Prav. 1581, 207[v]), *ocări* (FD 1592-1604, 507[r]), *omori* (CS[1], 192), *se pogori* (TS, 61[v]), *reutățile* (MI, 177[v]), *ridea* (TS, 25[r]), *riul* (PO, 16), *riurele* (CS[1], 11), *rreu* (CV, 48[v]), *rriu* (PH, 19[r]), *stringe* (PO, 255), *urrescu* (PS, 106) etc.; cf. și *strimb* (PO, 254), cu [î] > [i] după un [r] rostit moale. Toate textele, inclusiv cele care cunosc această rostire a lui [r] ([r̄]), ne oferă un număr mai mare sau mai mic de grafii ce atestă durificarea consoanei: *amări-si* (CTd., 10[r]), *p\râră-se* (CB, 234), *se pârâră* (CN, 117[v]), *pogorându-se* (TS, 61[v]), *rău* (CCat., 5[v]; CT, 13[r]; GS, 27[r]), *râul* (PO, 51), *răure(le)* (PS, 510; CS[1], 11), *rrâde* (PH, 31[v]), *țărrâle* (PV, 37[v]; CPr., 60) etc. Singurul monument de limbă nordic în care [r] ([r̄]) este întotdeauna moale e *Codicele Voronețean*. Rostiri moi ale lui [r] s-au strecurat din originale și din unele texte sudice: *a amări* (CB, 125), *rimă* (CP[1], 9[v]), *riu, uri* (CN, 140[v], 98[r]).

15. După un [r] ([ĕ]) aflat în poziție moale, [ĕ] sau [e] (< [ĕ]) s-au păstrat în unele texte din nordul Transilvaniei și din Moldova: *amărĕște* (VL, 155[r]), *amărrĕște* (MI, 181[v]), *să arrĕte* (GB, 110[r]), *borește* (CS[2], 122), *ocărĕște* (VL, 60[v]), *ocărrĕște* (GB, 110[r]), *omorĕște* (FD 1592-1604, 499[r]), *omorrĕște* (PS, 499), *urĕște* (TS, 9[r]; CS[2], 98), *urrĕște* (PH, 43[v]). În *Tetraevanghelul de la Sibiu* rostirea moale aparține, foarte probabil, stratului lingvistic moldovenesc al textului. Unele din aceste scrieri consemnează însă și rostirea dură a consoanei în *să (se) arate* (TS, 11[v]; CV, 54[r]; VL, 285[r]); cf. și *amărăște* (FD 1592-1604, 494[r]), unde [r] a velarizat timbrul lui [e] rezultat din reducerea diftongului [ęa]. *Boraște* (CS[2], 122) este o infiltrație sudică. Rostirea dură a aceleiași consoane în poziție moale se întâlnește în textele datorate unor persoane originare din Banat-Hunedoara, Țara Românească și sudul Transilvaniei: *(să) arate* (CL, 16[v]; CC[2], 128; PO, 13), *mohoraște* (CC[2], 172), *ocăraște* (CPr., 324), *omoraște* (CP[1], 295), *uraște* (CB, 332; CPr., 154; CC[2], 357; PO, 254); cf. *să arete* (CL, 17[r]; CC[2], 323), particularitate caracteristică graiurilor din nordul Dacoromaniei.

16. [r] este rostit moale în termenii formați cu sufixele *-ar* și *-tor*, precum și în cuvinte ca *ajutor, cer, cuptor, spor*: *agiutoriu* (CV, 40[r]), *botedzătoriul* (Prav. 1581, 217[v]), *ceriu(l)* (CS[2], 31; MI, 190[r]), *cocătoriul* (PO, 136), *cuptoriu* (VL, 4[v]), *deregătoriu* (CT, 42[r]), *iubitoriu* (MI, 187[r]), *luminătoriu* (CS[1], 182), *mărgăritariu* (CT, 29[r]), *miiariul* (CPr., 104), *mântuitoriul* (CTd., 11[v]), *rrăbdătoriu* (PS, 17), *spăsitoriul* (PH, 51[r]) etc. Grafiile de tipul *ispititorь* (1[r]), notate în *Tetraevanghelul de la Sibiu*, ar putea fi interpretate ca redând rostirea moale a lui [r]; cf. în această privință *lupь răpitorь* (pl.; 15[v]). Situații de acest fel se întâlnesc și în *Manuscrisul de la Ieud*: *făurarь* (176[r]), *cinstitorь* (187[r]). Posibile rostiri dure ale lui [r] apar, de asemenea, în texte: *agiutorul* (PS, 214), *cerul* (MI, 188[v]), *cerului* (PO, 85), *cerurele*

(PS, 214), *făcătoru* (CV, 65^{r}), *grăitor* (FT, 2^{v}), *îmvaţatorul* (TS, 23^{r}), *mărgăritarul* (CR, 35^{v}), *mitar* (CT, 47^{v}), *propoveduitorul* (PO, 10), *ţiitorul* (CTd., 9^{v}), *vânătorul* (CS^{2}, 117) etc. Dintre aceste exemple, numai cele din *Cântecul religios* şi *Tetraevanghelul* lui Coresi, texte datorate unor munteni-sud-ardeleni, reflectă în mod cert rostirea dură a lui [r]. E posibil, de asemenea, ca în *cer* să avem a face cu conservarea fonetismului original (< lat. *coelum*). În rest, am putea avea a face cu insuficienţa grafiei latino-maghiare de a reda pe [r'] (*Fragmentul Todorescu* şi poate *Tetraevanghelul de la Sibiu*[33]), reflectarea unor rostiri străine (*Codicele Voroneţean*, *Psaltirea Scheiană* şi poate *Tetraevanghelul de la Sibiu*[34]) sau cu „muntenisme" în texte copiate după originale sudice (aşa-zisele *Texte bogomilice* din *Codicele Sturdzan* şi *Codicele Todorescu*) ori imprimate de tipografi munteni (*Palia de la Orăştie*). E însă posibil ca într-o serie de cazuri să avem a face cu simple inadvertenţe grafice (s-a scris ȣ în loc de ю).

17. [r] apare trecut la [l] în *tutulor* (CPr., 507). Este o atestare singulară a unui fonetism caracteristic graiurilor munteneşti. Toate textele prezintă numai forma cu [r]: *tuturor*.

18. [r] apare conservat în cuvâtul *turbura* în toate textele scrise în perioada 1532-1640: *turbură* (PO, 41), *turbură-se* (TS, 57^{v}; CV, 17^{v}), *turburi* (CP^{1}, 79^{v}) etc. Forma disimilată *tulbura* nu a fost înregistrată.

19. [r] a trecut la [n] prin asimilare consonantică în *fănină* (PO, 275). Acest [n] a dispărut apoi prin disimilare totală: *făină* (PO, 56).

20. Dispariţia lui [r] prin disimilare totală se constată şi în prepoziţiile *pentru* (< *prentru*) şi *peste* (< *prespre*): *păntru* (TL, 8^{v}), *pentru* (CCat., 5^{r}; PO, 1; CS^{2}, 99; MI, 184^{r}; CTd., 1^{v}; EPrav., 502), *pintru* (PO, 281; CTd., 3^{v}); *pespre* (CT, 17^{v}; PO, 241), *prespe* (TP, 3^{v}), *preste* (MC, 359). *Peste* nu apare în textele literare ale epocii (cf. *pestre*: PS, 19). Formele nedisimilate sunt, fireşte, majoritare, chiar în textele ce cunosc inovaţia: *prentru* (TS, 4^{v}; PH, 35^{v}; CCat., 5^{r}; PO, 11 etc.); *prespre* (CV, 9^{v}; CP^{1}, 11^{r}; PO, 241; MI, 178^{v} etc.). În prepoziţia *pre*, [r] nu a dispărut prin disimilare totală în fonetică sintactică: *pre* (CV, 19^{r}; CL, 6^{r}; PO, 172 etc.).

21. [r̄] „lung" este notat în câteva texte, fie prin *rr*, fie prin semne speciale derivate din *r* glagolitic (σ, ь , ɗ, ⌓): *amarră* (PH, 52^{r}), *arrată* (CV, 60^{r}; CB, 172^{v}), *cearrtă* (CV, 69^{r}), *curra* (PO, 69), *darră* (Prav. 1581, 219^{v}), *rrău* (GB, 199^{r}), *rrea* (CB, 85), *rrîndul* (Prav. 1581, 224^{r}), *rroagă-se* (PV, 59^{v}), *rrugăciunriei* (PH, 118^{v}), *rruşine* (PS, 371), *tărroasă* (PO, 99), *ţărr* (pl. lui *ţară*; MC, 355), *urrâciunile* (Ap. I, 3) etc. [r̄] este notat curent în textele rotacizante (*Codicele Voroneţean*, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Hurmuzaki*, *Psaltirea Voroneţeană*) şi, mai mult sau mai puţin sporadic, în celelalte. Avem a face cu scrieri provenind din Oltenia, Banat-Hunedoara, Moldova şi sudul Transilvaniei (-Muntenia). În textele din această ultimă regiune (*Codicele Bratul* şi *Apostolul Iorga*), [r̄] a pătruns, probabil, din izvoadele copiate.

---

[33] Vezi asupra acestui text I. Gheţie, *Evangheliarul de la Sibiu şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 167-172 (şi în special 170).

[34] Vezi Gheţie, BD, p. 221, 240; Costinescu, CV, p. 88.

În restul textelor, [r̄] a fost redus la [r], rostire care se întâlneşte şi în unele scrieri ce-l notează pe [r̄].

Prepalatale şi palatale

1. Rostirea moale a prepalatalelor [ş] şi [j], urmate de [e] şi [i] a fost consemnată în toate textele: *cămaşe* (MC, 314), *cenuşe* (PO, 205), *deşert* (CL, 27^{v}; CC^{2}, 4), *deşertă* (CTd., 10^{v}), *greşiră* (CR, 35^{r}), *grije* (CB, 304; CT, 27^{v}; VL, 5^{v}), *jelaniia* (FD 1592-1604, 467^{v}), *jidovi* (CPrav., 8^{r}), *mătuşe* (MC, 366), *slujescu* (CS^{1}, 13), *slujiia* (PS, 324), *şedzi* (CV, 46), *şedzând* (TS, 2^{v}), *uşe* (PS, 430), *vrăjitoriul* (CS^{1}, 192) etc. În *jelĕşte* (FD 1592-1604, 482^{v}), *jeluiaşte* (PS, 131), [ă] > [e] după un [j] rostit moale (cele două verbe provin din v.sl. *žaliti* şi, respectiv, *žalovati*; cf. *jălĕşte*, FD 1592-1604, 513^{v}). Durificarea celor două consoane ne întâmpină la rândul ei în unele texte, chiar dacă într-un număr mai mic de exemple: *cenuşă* (PO, 59), *cerşând* (CC^{2}, 357), *deşărt* (CT, 25^{r}), *deşărtă* (CTd., 4^{v}), *grijă* (CC^{2}, 344), *ieşând* (TS, 115^{r}), *înşălăciuni* (MC, 349; 1632, BDR, 201), *şădea* (CB, 67; CS^{1}, 207), *se şălară* (= se înşălară; PS, 12), *şărpii* (TL, 56^{r}), *şî* (TS, 3^{r}) etc.; cf. şi *sărpii* (CS^{1}, 7), cu *s* scris probabil din eroare în loc de *ş*. În genere, exemplele cu [ş] şi [j] dur provin din texte elaborate de persoane originare din Ţara Românească, sudul Transilvaniei şi Banat-Hunedoara. Originalului bănăţean-hunedorean i se datorează rostirile dure ale consoanei [ş] din *Tetraevanghelul de la Sibiu*. În *Codicele Sturdzan* şi *Codicele Todorescu*, [ş] dur provine din originalele sudice copiate în zonele nordice ale Transilvaniei. Exemplul cu [ş] dur din *Psaltirea Scheiană* se poate explica, eventual, prin graiurile moldovene vorbite de copistul manuscrisului, deşi pare mai verosimil să ne aflăm în prezenţa unui vestigiu al vechii traduceri bănăţene-hunedorene a psalmilor[35].

2. După [ş] şi [j] aflaţi în poziţie moale [ĕ] sau [e] (< [ĕ]) au fost păstraţi în texte elaborate în Banat-Hunedoara, nordul Transilvaniei şi Moldova: *covârşĕşte* (VL, 283^{v}), *greşĕlele* (TS, 11^{v}; PO, 275), *grijĕşte* (TS, 13^{r}; MI, 185^{r}), *slujĕşte* (Prav. 1581, 206^{r}), *şede* (PH, 81^{v}), *şĕde* (PS, 147), *şepte* (CS^{2}, 63; MI, 175^{v}), *şĕpte* Prav. 1581, 226^{r}; CS^{2}, 63), *şerpe* (PH, 87; CN, 100^{v}) etc.; cf. şi *jelea* (PH, 98^{v}). În *paşăşte* (TS, 14^{r}), [e] ([ę]) provenit dintr-un [ęa] a trecut la [ă] ca urmare a rostirii dure a lui [ş] precedent[36]. Nu puţine sunt textele în care [ęa] a fost redus la [a], în contextul fonetic dat, după cele două consoane rostite dur: *deşarte* (TS, 39^{r}; PS, 122; MC, 385), *greşalele* (CP^{1}, 122^{v}; PO, 256), *săvârşaşte* (FD, 1592-1604, 530^{r}), *sfârşaşte* (CP^{1}, 22^{v}), *slujaşte* (PO, 6; CS^{2}, 29), *şapte* (CB, 313; CS^{1}, 186), *şarpe* (CT, 12^{v}; TS, 15^{r}), *al şasele* (MI, 187^{r}) etc. Fenomenul este caracteristic graiurilor vorbite în Ţara Românească, Transilvania de sud şi Banat-Hunedoara (aici cele două realizări ale fonetismului coexistă). În textele scrise în Transilvania de nord

[35] În documentele moldoveneşti rostirea dură a lui [ş] apare abia spre sfârşitul secolului al XVI-lea (cea mai veche atestare a fenomenului e din 1588; vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 177).

[36] Vezi în legătură cu această formă Al. Mareş, *Evangheliarul din Petersburg, tipărirea unei mai vechi traduceri moldoveneşti*, în LR, XVII, 1968, nr. 1, p. 5-6.

rostirile dure se explică prin izvoadele reproduse (originale din Banat-Hunedoara sau Ţara Românească-sudul Transilvaniei).

3. Împotriva aparenţelor, în *deschide* (şi derivatele) nu avem a face cu păstrarea lui [s] etimologic (< lat. *discludere*). [s] a trecut la [ş], prin acomodare consonantică, încă în perioada când [cl'] nu evoluase la [ḱ][37]. Din *deşchide*, care a fost general dacoromânesc, s-a ajuns, în unele graiuri, prin diferenţiere consonantică, la *deschide*. Textele cercetate prezintă, de regulă, fonetismul cu [ş]: *deşchide* (CT, 26^{v}; CC^{2}, 105; PO, 220; MI, 175^{v}; CTd., 78^{r}), *să deşchide* (Prav. 1581, 239^{r}), *voiu deşchide* (CS^{1}, 8), *deşchideţi* (CP^{1}, 230^{r}) *se deşchidzi* (CV, 39^{v}), *deşchise* (TS, 4^{r}), *deşchiseră-se* (PV, 21^{v}) etc. Deţinem şi câteva atestări cu [ş] > [s]: *a deschide* (PH, 87^{r}), *deschise* (PO, 32), *deschiseşi* (PH, 43^{v}), *deschisu* (FT, 4^{r}), *să ne deschiză* (CPr., 466). E vorba fie de texte bănăţene-hunedorene (*Fragmentul Todorescu*, *Palia de la Orăştie*), fie de texte care descind din originale alcătuite în Banat-Hunedoara (*Psaltirea Hurmuzaki*, *Apostolul* lui Coresi).

4. [č] > [ŝ] într-un singur text: *şi* „ce" (FD 1592-1604, 530^{v}). Tot aici se întâlneşte şi grafia hipercorectă *ca ci* „ca şi" (466^{v}); cf. grafia *acĕjderi* „aşişderi" din PH, 55^{v}. Ambele texte au fost copiate în Moldova, unde evoluţia africatei la o fricativă a fost atestată în documente în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

5. [ğ] (+ [e], [i]) apare evoluat la fricativa [ẑ] în *Psaltirea Hurmuzaki* şi în *Psaltirea Scheiană*, două texte copiate în Moldova, regiune în care fenomenul a fost atestat în documente scrise în secolul al XVI-lea. În lipsa unui semn adecvat pentru redarea lui [ẑ], pe care nu-l confundau cu [j], scribii au apelat la *dz* (s): *adaudze-voiu* (PH, 60^{v}), *ledzea* (PS, 348), *plândzere* (PH, 23^{v}), *tradze* (PH, 20^{r})[38]. Fenomenul a mai fost înregistrat în *Cazania a II-a*: *betejit* (435), *să înţelĕjem* (177), fiind pătruns din originalele tipărite de Coresi.

6. [ğ] (+ [o], [u]) constituie norma în scrierile elaborate în Banat-Hunedoara, nordul Transilvaniei şi Moldova: *se agiungă* (Prav. 1581, 243^{v}), *agiută* (MI, 192^{r}), *agiutătoare* (GB, 415^{r}), *gios* (TS, 469), *giucai* (CS^{2}, 78), *giudeca* (CS^{1}, 5), *giudecata* (FT, 1^{r}), *giudecătoriu* (EPrav., 512), *giudeţ(u)* (CV, 1^{r}; CTd., 66^{r}), *giugul* (TS, 34^{v}), *giumătatea* (PH, 84^{v}), *giurară* (PO, 88) etc. În aceste texte, grafiile cu *j* se explică printr-o înrâurire muntenească exercitată de izvoadele sudice puse la contribuţie de copişti: *înjură* (FD 1592-1604, 506^{v}), *judeca* (CS^{1}, 207; CS^{2}, 74), *judecata* (Prav. 1581, 278^{v}), *judecările* (MI, 184^{v}). Asemenea grafii se întâlnesc şi în *Palia de la Orăştie*, fiind datorate tipografilor munteni: *nu judecareţi* (PO, 10). În *adzuţi* (PS, 213) avem a face cu evoluţia lui [ğ] la [ž] (vezi cele spuse în paragraful precedent). În scrierile din Ţara Românească şi sudul Transilvaniei, [ğ] apare evoluat la [j]: *va ajuna* (CPrav., 9^{v}), *ajutoriul*

---

[37] Vezi Philippide, OR, II, p. 220-221; G. Ivănescu, în BIFR, XI-XII, 1944-1945, p. 423-424.

[38] Vezi Gheţie, *În legătură cu grafiile de tipul* **adaudze**, **tradze** *din* **Psaltirile Hurmuzachi** şi **Scheiană**, în LR, XXVII, 1978, nr. 2, p. 151-153; cf. A. Avram, *Cu privire la cronologia transformării în africate a oclusivelor (pre)palatale în graiurile dacoromâne*, p. 208-209; I. Gheţie, *Din nou despre grafiile de tipul* **adaudze**, **tradze** *din* **Psaltirile Hurmuzaki** şi **Scheiană**, în SCL, XXXII, 1981, nr. 3, p. 303-304.

(CB, 87; CC^2, I), *demprejur* (MC, 380), *împrejurul* (CC^2, 25), *jos* (CT, 5^r), *să judece* (CCat., 2^r), *jun* (CR, 34^v), *junghĕre* (CL, 4^r), *jurară* (CN, 107^v), *prejur* (1628, BDR, 152) etc. Grafiile cu ğ, semnalate în aceste texte, provin din originalele utilizate de copist sau tipograf: *agiută* (CB, 171), *giude* (CP^1, 304^v), *giudeț* (CN, 50^v). În schimb în *încungiurară* (CT, 208^v), *încungiură* (CP^1, 107^r) ar putea fi vorba despre conservarea lui [ğ] (provenit din [g] + [i̯u] latin) în graiurile sudice (în *Psaltirea* din 1577, verbul apare de 25 de ori, întotdeauna cu [ğ]); cf. însă *demprejur*, *împrejurul*, *prejur*, citate mai sus.

7. [ń] se conservă într-o serie de monumente: *călcâniiului* (PS, 151), *cuvinoși* (CN, 139^r), *despunetoriu* (CT, 30^r), *întânii* (CV, 50^v), *întâniu*, *lepiniu* (PO, 259, 275), *mângâne* (FD, 1592-1604, 519^r), *preacuvinioșiloru* (PV, 72^r), *se punie* (PH, 65^v), *puniu* (CB, 497), *pustinea* (PS, 95^r), *pustinesc* (FT, 4^r), *să ține* (Prav. 1581, 236^v), *să vine* (CPr., 55; CS^1, 239), *vinia* (CC^1, 184^r; CM, 262^r) etc. Fonetismul este foarte bine reprezentat în textele bănățene-hunedorene (*Tetraevanghelul de la Sibiu*, *Fragmentul Todorescu*, *Palia de la Orăștie*) și în așa-numitele texte rotacizante. În celelalte scrieri apariția lui e sporadică. Ținând seama de larga răspândire a fenomenului în Banat-Hunedoara și de filiația textelor, e probabil ca în toate cazurile de mai sus să avem a face cu pătrunderea lui [ń] din originalele bănățene-hunedorene reproduse de copiști sau de tipografi. E posibil totuși ca într-un text moldovenesc cum e *Pravila* ritorului Lucaci [ń] să se explice prin graiurile locale (din nordul Moldovei), în care palatala se mai păstra, poate, sporadic, în circulație locală, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Toate textele secolului al XVI-lea, ca și cele de după 1600 (mai puțin *Fragmentul Todorescu*) consemnează evoluția palatalei la [i̯]: *cuiele* (PO, 269), *cuvios* (PH, 12^v), *dentâi* (EPrav., 515), *întâi*(*u*) (CR, 34^v; PV, 1^v; CT, 2^v), *mângâie* (CB, 344), *să se pustiiască* (MI, 176^{r-v}), *pustiia* (VL, 4^v), *vie* (CV, 48^v), *să vie* (CPrav., 6^r; CL, 36^r), *viia* (TS, 82^v). Prezența lui [i̯] în *Palia de la Orăștie* se poate datora tipografilor munteni sau unuia dintre traducători, originar din Hunedoara. În *Tetraevanghelul de la Sibiu*, rostirile cu [ń] > [i̯] aparțin foarte probabil stratului de limbă moldovensc al textului.

8. [n] din pluralul lui *an* a fost muiat în multe graiuri în stadiul [ń] sub influența lui [i] asilabic următor: *ań*. Acest [ń] a evoluat apoi la [i̯][39]. Stadiul cu [n] este reflectat de o serie de texte: *ani*(*i*) (CV, 30^r; PH, 24^v; CT, 212^r; CPr., 175; CP^1, 176^r; PO, 5 etc.); să se compare și grafiile cu *nn*: *anni*(*i*) (PS, 88; PH, 84^v)[40]. Altele consemnează evoluția lui [ń] la [i̯]: *ai*(*i*) (PS, 312; PV, 56^v, CT, 3^v; CPr., 271; CC^1, 18^v; Prav. 1581, 204^v; CS^1, 107; MC, 345; MI, 170^r).

9. [l'] apare în formele verbului *uita* (< lat. **oblitare*): *nu ulta* (CP^1, 140^r), *ultară* (CT, 34^r), *ultați* (PS, 118), *ultă* (CV, 58^r)[41]. [l'] > [i̯] este o evoluție oglindită, de asemenea, de texte, uneori chiar de acelea în care a fost notat [l']: *uita* (CP^1, 84^r;

[39] Vezi Gheție - Mareș, GD, p. 162-164. Nu are dreptate Densusianu, HLR, II, p. 123, când vorbește de „căderea" lui [nn] în *anni*.

[40] Asupra lor, vezi Densusianu, HLR, II, p. 123.

[41] Asupra lui [l'] din *ulta* vezi Rosetti, ILR^3, p. 481.

PO, 139), *va uita* (Prav. I, 15^{v}), *uitară* (TS, 57^{v}; CT, 85^{v}), *uitat* (PH, 74^{v}), *să uităm* (FT, 1^{r}), *uiți* (PS, 140) etc. Fonetismul cu [l'] nu este consemnat după anii 1580 (cel mai recent text ce-l notează, *Psaltirea Scheiană*, datează din anii 1573-1578).

10. [l'] din *fĕliu* (PO, 141), *feliurile* (CS^{2}, 456) apare rostit dur în *fel* (FT, 4^{v}), *fĕlul* (PO, 13).

11. [l'] din pluralul adjectivului *gol* este general în monumentele perioadei de care ne ocupăm: *goli* (CV, 3^{v}; CC^{2}, 27; PO, 18; CS^{2}, 110 etc.).

Laringala [h]

1. [h] a fost conservat într-o serie de cuvinte de origine slavă sau derivate de la astfel de cuvinte: *pohta* (TS, 7^{r}; CV, 56^{v}), *pohtă* (CT, 8^{r}; CS^{1}, 97), *pohti* (CTd., 4^{r}), *prah* (FT, 3^{v}; PO, 283), *prahul* (PH, 13^{v}), *vatah* (TS, 18^{r}), *vătah* (CC^{2}, 145), *vătahul* (CV, 76^{v}), *vihor* (CC^{1}, 184; MC, 369), *vârhul* (CS^{1}, 199), *zăduh* (PS, 520; PO, 132). În *pohtă* și *pohti*, [h] a evoluat în unele graiuri la [f], stadiu înregistrat de texte: *pofta* (CM, 252^{r}), *pofte* (MI, 186^{r}), *pofti* (CS^{1}, 201), *poftirile* (Prav. 1581, 234^{v}). În câteva scrieri oltenești, bănățene-hunedorene și moldovenești, [h] apare evoluat la [v] (prin stadiul [f]): *vătav* (GB, 423^{v}), *vivor* (MC, 367), *vârv* (PO, 40), *vârvul* (TS, 5^{r}; PS, 232), *zăduvul* (PV, 72^{r}). Transformarea se explică printr-o asimilare consonantică. Stadiul intermediar [f] a fost înregistrat în cazul cuvântului *vârh*: *vârf* (PO, 32).

2. [h] etimologic este notat pretutindeni în cuvântul *hitlean* (< magh. *hűtlen*), cu derivatele, și în *hitlenșig* (*hiclenșig*), *hitlenșug* (*hiclenșug*) (< magh. *hűtlenség*) (pentru exemple, vezi mai jos, p. 111).

Grupuri consonantice

[cl']

Unica atestare a lui [cl'] provine din *Codicele Voronețean*: *cleamă-se* (CV, 36^{v}). Ipoteza că această grafie reflectă grupul [cl'] nu ni se pare câtuși de puțin hazardată[42].

[fs]

Grupul [fs] a fost păstrat în *fsate* (CV, 49^{r}), *fsatele* (PS, 352). Cu excepția acestor două texte, toate celelalte monumente literare ale perioadei 1532-1640 prezintă reducerea lui [fs] la [s].

[mp]

Majoritatea textelor conservă grupul [mp] în cuvântul *rumpe* și derivatele: *rrumpe* (PH, 14^{r}), *rrumpe-te* (PS, 163), *să se rumpă* (1624; DIR, XVII, A, V, 267),

[42] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 128; vezi și Gheție - Mareș, GD, p. 219-221.

rumpe (FD 1592-1604, 485^{v}), *se rumpe* (PO, 254), *rumpea* (CT, 61^{v}), *rumpeți* (PO, 286) etc. Fonetismul evoluat, cu [mp] > [p], se întâlnește în tipărituri muntenești-sud-ardelenești și bănățene-hunedorene, precum și în texte provenind din originale alcătuite în Banat-Hunedoara: *rrupe* (PH, 38^{r}), *să rrupem* (PS, 3), *să rup* (FT, 2^{v}), *rupe* (CP^{1}, 97^{r}), *rupeți* (CT, 28^{r}).

[ns], [nt]

În grupurile consonantice [ns] și [nt], [n] a evoluat la [m] printr-un proces de diferențiere[43]: *frâmse* (CP^{1}, 106^{v}; PO, 107), *frâmt* (CC^{2}, 478), *frâmt-ai* (PS, 7), *simt(u)* (VL, 3^{r}; MI, 185^{v}; EPrav., 479), *sâmt(u)* (TS, 18^{r}; CV, 1^{r}; PO, 2; CB, 283^{r}; CS^{1}, 3; CTd., 12^{v}). După cum se vede, sunt exemple recoltate din texte bănățene-hunedorene, nord-ardelenești și moldovenești (în *Psaltirea* din 1577 și în *Cazania a II-a*, prezența fonetismului este explicabilă prin raportare la textele nordice puse la contribuție de traducători). Fonetismul cu [n] se întâlnește în lucrări provenind din toate regiunile Dacoromaniei: *frânse* (CV, 8^{v}; PO, 288), *frânse-se* (PH, 111^{r}), *frânseră-se* (CP^{1}, 65^{v}), *sint* (MI, 177^{r}), *sânt(u)* (CV, 18^{v}; CCat., 4^{v}; CT, 188^{r}; CP^{1}, 6^{v}; CL, 9^{v}) etc.

[sv]

Grupul [sv] a fost păstrat într-o serie de texte, în cuvinte de origine slavă, cum ar fi: *svadă* (GB, 181^{v}), *svatu(lu)* (TS, 36^{v}; PH, 15^{v}; FD 1592-1604, 521^{v}), *svădind* (PO, 183), *se-au svătuit* (Prav. 1581, 218^{r}), *sventu* (CR, 35^{r}), *sventilor* (MI, 182^{r}), *svĕșnic* (CP^{1}, 240^{r}), *v-ați svii* (CT, 45^{v}), *svintei* (CS^{1}, 195), *svânt(u)* (PH, 2^{r}; Prav. 1581, 192^{v}; EPrav., 468), *svârșaște* (PS, 263), *se-u svârșit* (CS^{2}, 27), *svârșitul* (EPrav., 510) etc. În alte exemple, [sv] > [sf], printr-un proces de acomodare consonantică: *sfadă* (CP^{1}, 76^{r}), *sfatu* (PH, 8^{v}), *sfădĕște* (MI, 180^{r}), *sfătui* (CP^{1}, 170^{r}), *sfeat* (CS^{1}, 239), *sfĕșnic* (CP^{1}, 257^{v}), *sfii* (CC^{2}, 125), *sfânt(u)* (CV, 71^{v}; CT, 146^{v}; Prav. 1581, 19^{v}; PO, 1), *sfânta* (CS^{1}, 180), *sfârșaște* (PS, 84) etc. Fără a putea face o delimitare tranșantă, se poate afirma că fonetismul [sv] se întâlnește mai frecvent în textele din nord decât în cele din sud, unde rostirile cu [sf] sunt curente.

[tl]

Grupul [tl] din *hitlean*, *hitlențig* (*hitlențug*) a evoluat la [cl]: *hiclean* (PH, 118^{v}; EPrav., 487), *hiclĕne* (Prav. 1581, 237^{v}), *hicleni* (vb., CP^{1}, 62^{v}), *hiclĕni* (MI, 178^{r}), *hiclențig* (CV, 33^{r}), *hiclențugurile* (MI, 175^{v}) etc. Fonetismul etimologic este atestat la rădul lui: *hitlean* (TS, 94^{v}; CT, 11^{r}; CTd; 81^{v}), *hitlĕni* (CP^{1}, 102^{r}; MI, 170^{v}), *hitlĕnii* (PS, 304), *hitlențug* (CTd., 10^{v}).

[zv]

Grupul [zv] în *treazv*, *trezvi* apare conservat în toate monumentele literare ale perioadei de care ne ocupăm: *trezvă* (= treazvă; PO, 9), *să se trezvească* (CL, 1^{r}), *trezviți-vă* (CV, 79^{v}) etc.

---

[43] Vezi Rosetti, ILR^{3}, p. 481-482; Gheție - Mareș, GD, p. 151-152; cf. Densusianu, HLR, II, p. 83.

Ceea ce frapează din primul moment pe cercetătorul limbii române literare din perioada 1532-1640 este diversitatea extrem de accentuată a foneticii textelor. Faptul a fost observat, mai de mult, de O.Densusianu[44] şi subliniat de Al.Rosetti[45]. Nu poate fi vorba, în aceste condiţii, de o normă literară unică, recognoscibilă, fie şi imperfect, în majoritatea lucrărilor parcurse. Este adevărat că spre sfârşitul secolului al XVI-lea se întâlnesc unele monumente de limbă (cum ar fi *Cazania a II-a* sau *Palia de la Orăştie*), care se prezintă într-o formă mai unitară sub raportul fonetismului (spunem *mai* unitară, întrucât există şi în ele suficiente excepţii de la regulă). Asemenea exemple pot fi semnalate şi după 1600. Nici aceste texte nu ne prezintă însă o normă comună, ci, de la caz la caz, o anumită normă regională. Dacă o variaţie a fonetismului textelor în funcţie de criteriul geografic se observă cu destulă uşurinţă, nu avem nici un indiciu despre vreo distribuţie particulară a fenomenelor pe grupe de texte, cu alte cuvinte pe „stiluri".

Privite în raport cu graiurile vremii, aşa cum se reflectă ele în documentele neliterare, scrierile de care ne-am ocupat pun în lumină unele deosebiri (nu prea importante). Există, astfel, unele fonetisme dialectale care n-au pătruns în texte, de exemplu [ă] > [o] în *noroc*, [ă] în *dătorie*, palatalizarea dentalelor etc. Împotriva aşteptărilor, mai numeroase sunt particularităţile dialectale atestate în textele literare pe care documentele nu le consemnează: [ă] > [i] în *ridica*, [i] - [i] > [e] - [i] în *preimi*, [u] > [o] în *poronci*, [f] > [h] în *hreamăt*, [r] > [l] în *tutulor*, [ş] > [s] în *deschide* etc.

Dacă privim evoluţia în timp a fenomenelor, remarcăm că unele inovaţii pătrund în texte abia în ultimii ani ai secolului al XVI-lea sau după 1600 (sincopa lui [e] ([i]) în *drept*, palatalizarea lui [m] în stadiul [mń] în *nimnica*), în timp ce alte particularităţi (de regulă, arhaisme) încetează de a mai fi semnalate după 1600 ([i] > [o] în *mărtorosi*, conservarea lui [l'] în *ulta* sau a grupului consonantic [fs] în *fsat*) ori se află într-un regres accentuat (rotacismul lui [-n-]). Din creditul pe care îl acordă arhaismelor sau inovaţiilor rezultă caracterul conservator ori evoluat al foneticii textelor elaborate sau reproduse, în scris sau prin tipar, de-a lungul perioadei 1532-1640[46].

---

[44] HLR, II, p. 12 şi 139.
[45] ILR^3, p. 539-540.
[46] Densusianu, HLR, II, p. 139.

CAPITOLUL AL II-LEA

MORFOLOGIA

În capitolul de față ne vom ocupa de faptele caracteristice perioadei 1532-1640, căutând să stabilim liniile esențiale ale evoluției normelor. Am pornit de la ipoteza după care elementele limbii fac parte nu numai dintr-o structură proprie unei anumite epoci de dezvoltare a limbii, ci și dintr-o structură construită în timp și având caracter de proces. Din aceste motive, am luat în considerație atât punctele tari, stabile, din sistem și structură, care le asigură permanență, cât și punctele slabe, uneori periferice, în care schimbările sunt de așteptat. În examinarea acestor schimbări am căutat să găsim cauza, motivarea în factorii interni, adică în sistemul însuși, pornind de la ideea că fiecare sistem poartă în el virtualitățile propriei sale schimbări, care vizează simetria elementelor. Deci, ipoteza de lucru de la care s-a pornit este faptul că vorbitorii, deși conservă structurile lingvistice, tind instinctiv și involuntar să înlăture anumite disimetrii ale structurii moștenite, în primul rând din necesitatea de economie, de exprimare printr-un minimum de mijloace a unui conținut cât mai bogat și mai nuanțat. De aceea, schimbările morfologice, în marea lor majoritate de natură analogică, se pot încadra în două tendințe: *tendința de simplificare* și cea *de redundanță*. Modalitatea în care aceste tendințe se împletesc în perioada cercetată va fi ilustrată cu numeroase fapte în cele ce urmează. Cele două tendințe sunt legate de alte direcții ale evoluției structurii limbii române: simplificarea sistemului paradigmatic, reducerea contrastelor morfologice duc la complicarea structurilor sintactice, la separarea mai tranșantă a informației morfologice de cea sintactică și lexicală.

SUBSTANTIVUL

Declinarea. Dintre cele trei declinări românești moștenite din latină, cea mai stabilă este declinarea a II-a, atât în ceea ce privește radicalul, cât și flectivele. Ea este urmată de declinarea I și apoi de a III-a, care prezintă multe fluctuații, neregularități și o progresivă tendință de pierdere a unor substantive care migrează către celelalte două declinări.

1. Astfel, deși aproape toate textele din perioada în discuție prezintă forme în *-e*, deci de declinarea a III-a, pentru substantivele de tipul *arame*, *lature*, *peștere* în

câteva texte este înregistrată tendința de trecere a unora din aceste substantive la declinarea I. Inovația este înregistrată sporadic încă de pe la 1560 la substantivul *peșteră* (CT, 165^{v}), însă *peștere* (CT, 211^{v}; PO, 73-74, 176; CN, 20^{r}, 48^{v}, 51^{r})[1]. Forma nouă, atestată într-un text reprezentând graiurile muntenești, este prezentă în primele decenii ale secolului al XVII-lea tot într-un text sudic: *peșteră* (MC, 385).

Formele noi *aramă* și *latură* nu sunt înregistrate în textele literare dintre 1532 și 1640, deși ele erau frecvente în unele graiuri, căci apar în documente (cf. DÎ, *indice*, s.v. *aramă*, *latură*). Aceste fapte dovedesc că declinarea a III-a, reprezentând un tip mai puțin stabil, începe să piardă unele substantive, care trec la declinarea I, dar această tendință este încă slabă, căci ea afectează numai zone limitate.

Substantive ca *grindine*, *năpaste*, *soarte*, din aceeași categorie, nu apar decât cu formele vechi, de declinarea a III-a: *grindine* (CP[1], 150^{v}; PO, 207; MC, 376; Prav. I, 17^{v}), *năpaste* (TS, 9^{r}; CPr., 181; CL, 36^{r}; CT, 132^{r}; CC[2], 20; CS[1], 209, 243; MC, 378), *soarte* (TS, 115^{v}; CP[1], 151^{v}) etc.

2. În schimb, mult mai bine reprezentată este trecerea de la declinarea a III-a la declinarea I a substantivelor cu tema în *ș*, *j*, de tipul *mătușe*, *grije*, cu dubletele *mătușă*, *grijă*. Este vorba de faza incipientă a unei tendințe privind o nouă repartizare teritorială a acestor dublete în funcție de caracterul dur sau moale al consoanelor *ș* și *j*. În unele graiuri, în special de tip nordic (moldovenesc) de până pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, consoanele *ș* și *j* erau rostite moale și de aceea formele de declinare a III-a de tipul *mătușe*, *grije* erau normale, în timp ce în graiurile de tip muntenesc cele două maniere de rostire, dură și moale, coexistau, încât dubletele erau frecvente (*mătușă*, *grijă* dar și *mătușe*, *grije*).

În perioada analizată, în graiurile de tip nordic începe durificarea lui *ș* și *j*, iar ca urmare a acestui fapt asistăm la trecerea substantivelor respective de la declinarea a III-a la declinarea I[2]. Această situație este reflectată în textele literare, dar ea se complică și mai mult dacă avem în vedere că majoritatea textelor aveau mai multe straturi regionale sau cronologice. Astfel, textele literare provenite din Țara Românească și din sud-estul Transilvaniei cunosc ambele rostiri și deci ambele forme[3]: *cenușă* (CT, 22^{v}), însă *cenușe* (CT, 140^{r}), *grijă* (CC[2], 88) și *grije* (CT, 27^{v}, 30^{r}; MC, 346), *ușă* (CT, 61^{v}) și *ușe* (CT, 207^{r}, 207^{v}), *straje* (CT, 31^{r}, 54^{r}; fonetismul *strajă* nu apare în CT), *vraje* (MC, 353, 354; nici în acest text nu se întâlnesc forme în *-ă*) etc.; cf. și formele articulate *grija* (CT, 27^{v}; CP[1], 58^{v}; MC, 392) și *ușa* (CT, 10^{r}, 35^{r}).

În linii mari, se poate spune că numărul formelor cu *-ă* este mai mic, dar nu cu mult, decât al formelor cu *-e* (*ușe* apare în *Tetraevanghelul* lui Coresi de trei ori, iar *ușă* o singură dată; pe de altă parte, formele cu articol hotărât sunt în textele

---

[1] Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 142.
[2] Vezi E. Vasiliu, FI, p. 107-108; Gheție, BD, p. 140-141.
[3] Vezi Gheție-Mareș, GD, p. 175-181.

sudice mai degrabă de declinarea I decât de declinarea a III-a: *cămaşa* apare în *Tetraevanghelul* coresian de trei ori, dar niciodată *cămaşea*; *grija* se întâlneşte în acelaşi text de cinci ori, dar niciodată nu apare forma *grijea*.

În textele reprezentând alte zone (Banat-Hunedoara, Moldova, nordul Transilvaniei), formele cu *-e* sunt mai frecvente decât cele cu *-ă*: *cenuşe* (PO, 205, 206), dar *cenuşă* (PO, 59), *grijă* (FT, 1^{v}, 3^{v}), dar *grije* (PO, 6, 135; GB, 217^{r}; Prav. 1581, 238^{r}), *mătuşe* (Prav. 1581, 242^{v}), *tătăişe* (Prav. 1581, 277^{v}) etc.

Ca şi în textele reprezentând graiurile sudice, în textele care reprezintă graiurile nordice formele cu articol hotărât sunt de obicei de declinarea I: *uşa* (PS, 70; PO, 31), dar *uşea* (PH, 19^{r}) etc.

După cum se vede, din punct de vedere morfologic, asistăm la o perpetuă pendulare între declinarea a III-a, care cuprindea în româna primitivă toate substantivele în *ş, j*, şi declinarea I, după durificarea acestor consoane în diferite zone[4].

3. Textele literare din perioada cercetată atestă numai forme de declinarea a III-a pentru substantivele de tipul *berbece*, *iepure*, *pântece*, *şoarece*, *viezure*, trecerea la declinarea a II-a (*berbec*, *iepur*, *pântec* etc.) nefiind consemnată. În schimb, substantivul *strugure* (CN, 49^{v}) apare atât sub forma de declinarea a III-a, cât şi sub cea de declinarea a II-a: *strugurul* (PS, 496; CP^{1}, 292^{r}). Forma de declinarea a II-a se pare că avea o răspândire geografică şi o frecvenţă mai mare decât cea de declinarea a III-a.

4. Tendinţa contrară, de trecere de la declinarea a II-a la declinarea a III-a la substantivele de tipul *fagur*, *mugur*, *prier*, este, de asemenea, extrem de slab reprezentată. Textele literare consemnează cu consecvenţă în cazul primelor două substantive numai forme de declinarea a II-a: *fagurul* (CC^{2}, 275), *mugur* (CT, 4^{r}, 68^{v}). Numai *prier* oferă în textele măhăcene o variantă în *-e*: *priere* (CS^{1}, 8)[5].

Genul. Mărcile de gen, spre deosebire de cele de număr şi de caz, prezintă o mai mare stabilitate în tot cursul evoluţiei limbii. De aceea, modificările din perioada studiată nu sunt prea numeroase şi prea importante şi ele ţin mai ales de încadrarea unor cuvinte împrumutate, în special nume de animate, la alt gen gramatical decât la cel care corespunde cu conţinutul lor real. Astfel, câteva substantive împrumutate din slavă sau din turcă prezintă unele trăsături specifice în ceea ce priveşte concordanţa dintre gen şi sex:

1. Substantivul de origine slavă *slugă* este întrebuinţat şi ca feminin, şi ca masculin[6]. Forma de masculin apare numai în câteva texte şi este foarte rară: „*un* adeverit şi credincios *slugă*" (CC^{2}, 257), „să fii sluga a *toţi slugilor*" (PO, 37).

Forma de feminin este însă mult mai frecventă în toate textele şi are tendinţa de a se generaliza, concurând din ce în ce mai mult forma de masculin, devenită tot mai rară pe măsură ce se înaintează în timp: „*sluga* aceea" (TS, 68^{r}), *o slugă* (TS,

---

[4] Vezi Gheţie-Mareş, GD, p. 175-181; Gheţie, BD, p. 140-141.
[5] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 142.
[6] *Ibidem*, p. 143.

68[r]), „această *slugă*" (PO, 136), „acea *slugă*" (CC[2], 257; PO, 76, 81), „*o slugă* bărbată" (MC, 388).

2. Un caz special oferă substantivul *vlădică*, care apare fie terminat în consoană şi însoţit de articolul hotărât masculin: *vlădic* (EPrav., 28, 32), *vlădicul* (CPr., 116; EPrav., 29), *vlădicului* (EPrav., 32, 33), fie în *-ă*, şi cu articolul hotărât *-a*: *vlădica* (MC, 390), *vlădicăei* (CT, 61[r]). Forma *vlădic*, creată sub influenţa pluralului *vlădici* (TS, 113[v]; CT, 61[r]; CN, 38[v]; EPrav., 7), este din ce în ce mai rară pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul perioadei.

3. Substantivele de origine turcă *călăuză* (<tc. *kılavuz*; cf. magh. *kalauz*) şi *paşă* (< tc. *paşa*) prezintă forme terminate în consoană: *călăuji* (= pl.; PO, 224), *paşul* (MC, 406; forma *paş* este probabil refăcută după pluralul *paşi*, MC, 402). Forma *călăuză* nu este atestată, întâlnindu-se numai forma mai apropiată de etimon *călăuz*. Însă formele *paşă* sau *paşe* apar la sfârşitul secolului al XVI-lea: *paşa, paşe* (1600; DÎ, 136).

4. La inanimate, variaţiile de gen sunt mai numeroase şi ele se observă de la un text la altul, de la o regiune la alta, de la o perioadă la alta. Astfel, substantivul *veac* (< v.sl. *věcŭ*) este în majoritatea textelor de genul masculin, având pluralul *veci* (CV, 80[v], 82[v]; CT, 74[r]; Prav. 1581, 190[v]; MI, 186[v]; EPrav., 27; exemplele provin mai ales din locuţiuni adjectivale şi adverbiale). Forma de neutru, *veacure* (PS, 469, 487; CCat., 7[r]; CP[1], 287[r]; CL, 29[v]), se întâlneşte ca lexem independent, nu în locuţiuni, şi este mult mai rară în texte.

Substantivul de origine latină *câmp* şi-a păstrat genul masculin nemodificat multă vreme, având în perioada cercetată pluralul *câmpi* (CP[1], 116[v], 186[v]; PS, 192, 505; PO, 255; MC, 403). Forma de neutru este înregistrată încă de pe la 1580 în texte reprezentând graiurile munteneşti şi în cele din zona Banat-Hunedoara: *câmpure* (CC[2], 275; PO, 202, 207), *câmpurile* (PO, 205), însă *câmpilor*(PO, 255). Ea este însă mult mai rară decât forma de masculin chiar în textele în care apare.

Substantivul de origine autohtonă *grumaz* nu este decât foarte rar întâlnit în textele literare cu forma sa de neutru plural: *grumadzele* (PH, 99[v]). Forma de masculin este mult mai frecventă şi mai răspândită din punct de vedere teritorial: *grumazi* (CPr., 277; PO, 143), *grumadzi* (PO, 160, 291), *grumadzii* (PO, 92, 160, 165), *grumadzilor* (PH, 116[v]).

Substantivul de origine latină *genunchi* (< lat. pop. **genuculum*) îşi păstrează încă în unele texte forma de neutru, având pluralul în *-e*: *genruchele* (PH, 96[v]), *genrunchiele* (CV, 12[r]), *genuchele* (CP[1], 134[r]; CC[2], 55; PO, 179; CT, 106[r]; CPr., 100). Forma de masculin în *-iu* este mai rară, dar este atestată în texte reprezentând zone dialectale diferite: *genruchiul(u)* (PH, 62[r], 67[r]), *genuchiul* (CP[1], 152[v]).

Substantive ca *obraz* (< v.sl. *obrazŭ*), *taler* (<germ. *Taller*) „monedă de argint", *umăr* (< lat. *humerus*) şi chiar animatul *catâr* (< tc. *katır*) apar mai ales cu forme de neutru: *catâre* (CN, 32[v], 40[r]), *obraze* (TS, 85[v]; PS, 530; FT, 2[v]; MC, 380; CN, 4[r]).

Substantivul *stâlp* (< v.sl. *stlŭpŭ*) avea la plural atât forme de neutru: *stâlpure* (TS, 78[r]; PO, 306; CT, 28[r]; CS[2], 47), *stâlpurile* (PO, 263; CS[2], 47), cât şi forme de

masculin: *stâlpi* (PO, 258, 268; CN, 39[r]; MC, 385), *stâlpii* (PS, 150; CP[1], 88[r]; PO, 214), *stâlpilor* (PO, 308). Forma de masculin este mai frecventă şi mai răspândită din punct de vedere geografic.

5. În timp ce trecerile de la masculin la neutru şi invers privesc crearea sau generalizarea unor forme de plural, cele de la neutru la feminin şi invers privesc crearea sau generalizarea unor forme de plural.

Astfel, substantivul *grăunţ* (la origine de genul neutru; < lat. **granuceum*) apare încă din secolul al XVI-lea în textele sudice cu o formă de feminin singular, care se întâlneşte alături de cea de neutru: *grăunţă* (CT, 158[v]; CC[2], 306), însă *grăunţ* (CT, 37[r]; CC[2], 300), *grăunţul* (CT, 76[r]). Mai târziu forma de feminin apare şi într-un text copiat într-o zonă unde se vorbeau graiuri de tip nordic: *grăunţe* (sg.; CS[1], 118). Forma de neutru este însă cea mai răspândită din punct de vedere teritorial şi din punctul de vedere al frecvenţei.

Neutrul *rod* (< v.sl. *rodŭ*) îşi creează în primele decenii al secolului al XVII-lea în Moldova o varianta feminină *roadă* (Ap. 1618, 49), probabil după pluralul *roade*, pe care nu l-am găsit atestat. În afară de forma de feminin, extrem de rară, textele oferă frecvent forma de neutru: *rod* (CT, 13[r]; PO, 9, 41, 256), *rodure* (CTd., 86[r]), *roduri* (CC[2], 260, 265; CTd., 30[v], 86[r]).

Tendinţa contrară, de creare a unor variante neutre pornind de la feminine, poate fi ilustrată prin substantivul *eres* (< v.sl. *eres*), care în unele texte apărea cu formă feminină, ca în slavă: *eresă* (CV, 51[v]; MC, 370, 382, 387)[7]. Această formă primară este concurată încă din secolul al XVI-lea de forma de neutru *eres* (cu pluralul în *-ure*, *-urî*): *eres* (MC, 370), *eresu* (CV, 27[v], 30[v]), *eresul* (CPr., 117), *eresului* (CV, 37[v]), *eresure* (CC[2], 223), *eresurile* (CS[1], 231; CTd., 105[r]).

În afară de cazurile menţionate, care sunt mai mult sau mai puţin periferice din punctul de vedere al sistemului, dar importante pentru norma epocii, marea majoritate a substantivelor are un gen stabil, cu opoziţii nete la nivel lexical sau gramatical[8].

Numărul. 1. În perioada cercetată se face din ce în ce mai vizibilă, ca urmare a tendinţei de amuţire a lui *-u* final, ştergerea în unele regiuni a opoziţiei formale (prin desinenţa *-u* la singular şi Ø la plural) la substantivele de tipul *craiu, ochiu, puiu* > *crai, ochi, pui*. În regiunile în care *-u* amuţise, textele atestă încă din secolul al XVI-lea forme de singular omonime cu cele de plural: sg. *crai* (TS, 49[v], 67[v]; PO, 125) - pl. *crai* (TS, 64[r]; PO, 48, 53, 55), însă sg. *craiu* (PO, 48), sg. *ochi* (TS, 8[r], 65[v]) - pl. *ochi* (TS, 65[v]), dar *ochiu* (PO, 248), sg. *pui* (PO, 51) - pl. *pui* (TS, 53[r]).

Spre deosebire de aceste texte care provin din zona bănăţeană-hunedoreană sau au un strat lingvistic localizabil în Banat-Hunedoara (*Tetraevanghelul de la Sibiu*), celelalte texte din secolul al XVI-lea nu consemnează decât cu totul sporadic suspendarea opoziţiei dintre singular şi plural la substantivele în discuţie: „Ianăş *Crai*" (CT, 249[r]), dar *ochiu* (CT, 90[r]) - pl. *ochi* (CT, 205[v]).

---

[7] Vezi Paula Diaconescu, *Structură şi evoluţie în morfologia substantivului românesc*, Bucureşti, 1970, p. 108.

[8] *Ibidem*, p. 100-108.

2. Substantivul *nume* avea în textele din perioada ce ne preocupă pluralul etimologic *numere* (< lat. *nomina*; CV, 1[r]; PS, 473; PH, 123[v]; VL, 187[r]). Această formă caracterizează textele nordice, căci în cele sudice începe să fie atestată, încă de pe la 1550, şi forma de plural *nume*, omonimă cu cea de singular: „*numele* sâmt aceste" (TS, 26[v]), „tuturor *nume* le puse" (CP[1], 278[v]), „multe *nume*" (CC[2], 555), „alte *nume*" (CC[2], 555), „*numele* le sânt acĕstea" (CPr., 2).

3. Substantivul *mână* are la singular şi la plural o formă mai apropiată de etimon: *mânu* (< lat. *manus*). Forma de singular în *-u* este extrem de rară (*mânu*, PO, 90), ea fiind prima care a cedat locul, prin presiunea sistemului, formei analogice *mână*, atestată în secolul al XVI-lea în texte reprezentând variante literare diferite: *mâna* (TS, 17[v], 24[v]), *mână* (CP[1], 261[r]; CPr., 108; PO, 10), *mânră* (CV, 20[v]), *mâra* (Prav. 1581, 205[v]) etc.

La plural însă forma etimologică rezistă mai mult, ea caracterizând până mai târziu graiurile nordice şi variantele literare corespunzătoare (cf. Gheţie–Mareş, GD, 223-224; Gheţie, BD, 251): *mânru* (CV, 44[v]; PH, 78[r]), *mânule* (Prav. 1581, 237[v]; CTd., 21[v], 72[v], 107[r]; MI, 173[v], 176[r]), *mârule* (CV, 5[r], 12[r]; PS, 28) etc.

Formele analogice în *-e* sau în *-i* apar în unele texte nordice, dar ele sunt mult mai rare decât formele etimologice în *-u*: *mâinile* (CTd., 57[r]), *mârile* (PS, 176), *mârilor* (PS, 42, 54) şi provin din originalele sudice sau bănăţene-hunedorene. În textele reprezentând graiurile sudice şi în cele din Banat-Hunedoara formele analogice erau, în schimb, cele mai frecvente. Astfel în textele sudice apar numai forme analogice: *mâinile* (CPr., 104-138; CL, 2[v], 8[r]), *mânile* (CB, 201; CT, 4[v], 14[v]; CP[1], 15[r], 28[r]). În textele din zona Banat-Hunedoara sau cu unele straturi lingvistice din această zonă apar ambele forme: *mânule* (TS, 52[v], 54[v]; PO, 50, 61), dar *mânile* (PO, 61, 80, 129). Formele etimologice sunt mai frecvente în aceste texte.

Textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea menţin, în general, aceeaşi situaţie, formele etimologice caracterizând scrierile nordice, iar cele analogice pe cele sudice: *mâru* (CS[1], 235), *mânule* (MI, 173[v], 176[r]), însă *mâni* (CN, 8[r]) etc.

4. Unele substantive *singularia tantum* apar în textele cercetate şi cu forme de plural. Faptul se explică prin aceea că ele (în mare parte substantive abstracte, care de obicei nu au forme de plural) pot desemna, în unele situaţii, manifestări concrete, putând, deci, primi mărci de plural [9]: „cu multe *cinsti*" (CV, 49[v]), însă „cu multă *cinste*" (CPr., 138, în pasajul corespunzător celui din *Codicele Voroneţean*), *foameţi* (CT, 52[r], 99[r], 169[r]; MI, 171[v]), „să ceară *pacele*" (CV, 77[v]), însă „să ceri *pace*" (CPr., 168), *pacelor* (CT, 139[v]; CPr., 576; MI, 183[v]), *pacile* (MI, 191[r]).

Remarcăm faptul că, deşi aceste forme caracterizează atât textele nordice, cât şi pe cele sudice, ele se întâlnesc cu frecvenţă mai mare în cele nordice.

5. Spre deosebire de astfel de substantive, la care forma de plural nu aduce diferenţieri semantice de ordin lexical, în cazul unor nume de materie *singularia*

---

[9] *Ibidem*, p. 114-115.

tantum forma de plural nu mai desemnează mai multe exemplare de acelaşi fel, din aceeaşi categorie, ci mai multe sorturi, soiuri din aceeaşi categorie: *arămi* (CC[2], 546), *cărnile* (CN, 23[v]), *ie‹r›bilor* (CV, 72[v]), însă *ierbiei* (CPr., 162, în pasajul corespunzător celui din *Codicele Voroneţean*), *ierbi* (Prav. I, 20[v]), *ierbile* (MC, 345). În ciuda faptului că în unele texte se observă preferinţa pentru forma de singular, pluralul acestor substantive era destul de puternic, din cauza diferenţierii semantice faţă de singular. Numai prin această diferenţiere se poate explica apariţia pe la 1620 a formelor feminine în *-uri*, sub influenţa neutrului: *cărnurile* (CN, 24[r]), dar *cărnile* (CN, 23[v]), *ierbile* (CN, 70[v]). Apărute mai întâi în *Codicele Neagoean*, text reflectând graiul din zona sud-est transilvăneană, formele feminine în *-uri* se extind progresiv atât din punct de vedere geografic, cât şi din punct de vedere lexical, căci ele corespundeau unei necesităţi lexicale de a numi sorturi, soiuri, calităţi din materia desemnată cu ajutorul singularului. Apare astfel o nouă opoziţie semantică între *carne, cărni* şi *cărnuri* [10].

6. În perioada cercetată este în plină desfăşurare procesul de înlocuire a desinenţei de plural *-e* prin desinenţa *-i* la un mare număr de substantive feminine, proces ce începuse înainte de perioada studiată şi care continuă până în zilele noastre[11]. O mare parte din substantive are la plural forme când în *-e*, când în *-i*, iar la genitiv-dativ, când în *-eei, –ei*, când în *-iei, -ii*. Formele duble se întâlnesc în aceeaşi variantă literară, în aceeaşi epocă şi chiar în acelaşi text[12]. Deşi există fluctuaţii de la text la text, uneori chiar de la pagină la pagină, se pare că desinenţa *-i* era mai puţin frecventă în textele sudice decât în cele nordice, iar acest fapt reiese din comparaţia unor texte din secolul al XVI-lea: *albinele* (CP[1], 229[v]), însă *albin(r)ile* (PS, 388; PH, 101[r]), *lacrămele* (CP[1], 7[r], 72[r-v], 103[r]), însă *lacrămi(le)* (PS, 14, 172; PH, 4[r], 35[v]; Prav. 1581, 209[v]; MI, 186[r]). Frecvenţa mai mare a formelor în *-i* în textele nordice se explică prin închiderea lui *-e* în graiurile de tip nordic, în special când urma articolul *-le*, fenomen în plină desfăşurare în acel timp.

Procesul de înlocuire a lui *-e* prin *-i* era practic încheiat pe la 1640 în toate zonele la substantive ca *limbă, poruncă, pâră, viaţă*, care apar încă de pe la 1550 cu forme în *-i* mult mai frecvent decât cu forme în *-e*. De asemenea, substantivele terminate în *-(ur)ă*, de tipul *făptură, legătură* apar pe la 1630-1640 aproape numai cu pluralul în *-i*, deşi în textele secolului al XVI-lea forme cu *-i* se întâlnesc alături de cele cu *-e*[13]. La fel se comportă unele substantive cu radicalul terminat în *c* (*băşică, duminică, falcă, frică, luncă, muncă*), în *g* (*rugă, verigă*) şi în *r* (*gură, măsură, seară, ţară*), care încă din secolul al XVI-lea fac pluralul în *-i*. La genitiv-dativ singular procesul este mai lent, căci formele de tipul *gurei* (VL, 186[v]), *scripturei* (CL, 3[v]-4[v]; PO, 10) erau mai răspândite decât cele apărute sub influenţa

---

[10] Pentru amănunte, vezi C. Frâncu, *Vechimea şi difuziunea lexicală a unei inovaţii comune dialectelor limbii române: desinenţa-uri la pluralul femininelor,* în LR, XXXI, 1982, p. 199-212.

[11] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 151-153; Paula Diaconescu, *op.cit.*, p. 116-126; Candrea, PS, I, p. CLXXX.

[12] Vezi Candrea, PS, I, p. CLXXXI; Paula Diaconescu, *op.cit.*, p. 124.

[13] Vezi Candrea, PS, I, p. XLXXX; Densusianu, HLR, II, p. 152-153.

pluralului în *-i*: *scripturi* (MC, 183^{r}), *scripturiei* (CL, 3^{v}, 4^{r}). Asistăm deci la o asimetrie între desinența de plural a acestor substantive și cea de genitiv-dativ singular. Această asimetrie se menține până la sfârșitul perioadei cercetate.

Cele mai rezistente la tendința de înlocuire a pluralului în *-e* cu cel în *-i* sunt acele substantive care din motive fonetice și morfologice (greutăți de pronunțare, nerealizarea încă a alternanțelor fonetice, omonimii gramaticale) nu puteau primi *-i* la plural, ci numai *-e*: *apă, fată, faptă, gloată, masă, rază, rudă, sută, varză* etc. În toate textele, aceste substantive aveau *-e* la plural și *-eei* sau *-ei* la genitiv-dativ singular: *fĕte* (CV, 13^{v}; CP^{1}, 84^{v}; PO, 9; Prav. 1581, 218^{r}), *fete* (PO, 26); *fĕteei* (PO, 67; CT, 30^{r}, 81^{r}). Atestări cu *-i* sunt extrem de rare și ele apar mai ales la genitiv-dativ singular: *lauziei* (CP^{1}, 43^{r}, 62^{v}, 103^{v}), dar *laudeei* (CP^{1}, 117^{r}, 117^{v}).

Deci, în perioada 1532-1640, procesul de formare a pluralului în *-i* la substantivele feminine care aveau într-o epocă mai veche pluralul în *-e* cunoaște grade de realizare deosebite, la unele substantive fiind în faza incipientă, la altele în plină desfășurare, iar la altele practic în faza de încheiere. În schimb, formele de genitiv-dativ singular sunt mai conservatoare, păstrând desinența *-e* chiar la acele substantive care practic își generalizaseră formele în *-i* la plural (*scripturi*, dar *scriptureei*).

7. Spre deosebire de feminine, masculinele prezintă o mai mare simplitate în formarea pluralului, căci majoritatea are pluralul în *-i*, excepție făcând numai un grup mic de substantive terminate în *-i*, care au la plural desinența zero (*crai, pui*, discutate mai sus), și unele substantive care prezintă particularități specifice.

Astfel, substantivul *copac* are în unele texte o singură formă pentru singular și plural: *copaci* (MC, 387; CN, 10^{r}, 17^{v}, 46^{v}). Forma *copac*, refăcută prin analogie cu *drac - draci, sărac - săraci*, nu este încă atestată. Opoziția între singular și plural, neutralizată în zonele unde *-u* final amuțise, se menține acolo unde acesta se pronunța: sg. *copaciu* (CS^{2}, 24^{r}) - pl. *copaci* (general).

Începând cu secolul al XVI-lea, apar formele refăcute de singular de tipul *arhiereu* (CCat., 2^{r}; CL, 6^{v}; EPrav., 25, 26), *amoreu* (PO, 49), *fariseu* (CPr., 111), în locul formelor în *-i(u)*, mai apropiate de etimon: *arhierei* (< v.sl. *archiereĭ*; CV, 23^{v}), *farisei* (< v.sl. *fariseĭ*; CT, 144^{v}, 161^{r}; CPr., 111).

Inovația apare întâi în textele sudice (muntenești) și în cele din zona Banat-Hunedoara, iar apoi, în secolul al XVII-lea, și în unele texte moldovenești (*Pravila* lui Eustratie).

8. Neutrele oferă modificări mai mari decât masculinele în formarea pluralului, căci numărul desinențelor este mai mare: *-ure, -uri, -e* și chiar *-i*.

Desinența *- ure* este frecventă în textele nordice din secolul al XVI-lea, în special în cele rotacizante: *ceasure, cerure, darure, duhure, gardure, ginture, gîndure, glasure, graiure, lanțure, locure* etc. În *Codicele Voronețean* apare numai *-ure* și niciodată *-uri*; în *Psaltirea Voroneteană* apare numai o singură dată *-uri* (*gândurile*, PV, 40^{v}), în comparație cu *-ure*, care este foarte frecvent; în *Psaltirea Scheiană* se întâlnesc numai câteva forme în *-uri*, în schimb în *Psaltirea Hurmuzaki* forma în *-uri* este aproape singura întrebuințată: *bănaturile* (PH, 27^{v}), *ceriurile*

(PS, 84^{v}), dar *ceriurele* (PS, 155), *gândurile* (PH, 34^{v}), dar *gândurele* (CV, 78^{v}), *glasurile* (PH, 14^{v}), dar *glasurele* (CV, 79^{r}; PS, 319). Pluralul în *-ure* este frecvent şi în alte texte nordice, moldoveneşti şi ardeleneşti: *lucrure* (Prav. 1581, 235^{v}; MI, 191^{r}; VL, 160^{v}; Ap. 1618, 51), *trupure(le)* (MI, 176^{v}, 186^{r}). Formele în *-uri* sunt mai rare în aceste texte: *gânduri* (VL, 30^{r}), *lucrurile* (Prav. 1581, 235^{v}; MI, 175^{v}; VL, 186^{r}; Ap. 1618, 49, 50).

În textele sudice, întâlnim atât *-uri*, cât şi *-ure*: *lucruri(le)* (CT, 186^{v}, 198^{r}; CN, 7^{v}), însă *lucrure(le)* (CT, 49^{v}; CL, 31^{r}; CN, 18^{v}; MC, 391) etc.

În textele din zona Banat-Hunedoara, formele în *-ure* sunt, ca şi în textele nordice, mai frecvente decât cele în *-uri*: *darure(le)* (PO, 22, 153, 298, 299), *darurile* (PO, 112, 152), *lucrure(le)* (PO, 15, 82, 216), dar *lucrurile* (PO, 225) etc.[14].

Aceste fapte, la care se pot adăuga multe altele, arată că difuziunea lexicală şi frecvenţa formelor în *-uri* sunt mai mari în textele sudice şi mai mici în textele nordice şi în cele din zona Banat-Hunedoara.

În ceea ce priveşte concurenţa dintre *-ure*, *-uri*, pe de o parte, şi *-e*, pe de alta, constatăm o difuziune lexicală deosebită a acestei ultime desinenţe în unele texte, în special la substantivele monosilabice de tipul *arc*, *bun*, *vis*: *arce* (CP^{1}, 146^{v}; PS, 244; CN, 21^{v}), *bunele* (CP^{1}, 58^{r}), *vise* (PO, 128), dar *visure* (PO, 142), *visurile* (PO, 140). De asemenea, întâlnim frecvent forme în *-e* şi în *-ure*, *-uri* la substantive de tipul *belciug*, *coperământ*, *mormânt*, *nărod*, *război*, *tunet*, *ţinut*[15]. În schimb, pluralul în *-e* este aproape general la substantive de tipul *altar*, *cuget*, *deget*, *farmec*, *mădular*, *os*, *păcat*, *suflet*[16]. Transformarea unor plurale în *-ure*, *-uri* în plurale în *-e* este o tendinţă care se întinde pe mai multe secole, începând înainte de perioada cercetată şi continuând până în zilele noastre.

Desinenţa *-ă*, normală din punct de vedere fonetic sau analogică, este curentă la substantivele terminate în *-r* de tipul *car*, *fier*, *hotar*, *izvor*, *pridvor*, *săbor* în texte din toate regiunile. Mult mai rară este la aceste substantive desinenţa *-e*, care apare în special în textele rotacizante, în *Pravila* de la 1581 şi în *Codicele Sturdzan*, în timp ce în celelalte texte apare de obicei *-ă*: *carăle* (CP^{1}, 285^{r}, 287^{r}; PO, 162, 224, 225), *hotarăle* (CT, 3^{v}, 5^{v}; CP^{1}, 280^{r}; PO, 201, 209), dar *hotarrele* (PH, 89^{r}; PS, 345; Prav. 1581, 216^{v}), *izvoarăle* (CP^{1}, 24^{v}; PO, 200; CTd., 77^{v}), dar *izvoar(r)ele* (PH, 12^{r}; PS, 44; CS^{1}, 2; CS^{2}, 84) etc. În textele coresiene *-e* este extrem de rar şi poate reprezenta un strat lingvistic nordic: *izvoare* (CP^{1}, 199^{r}), dar *izvoarăle* (CP^{1}, 26^{r}, 123^{r}), *pridvoare* (CC^{2}, 164), însă *pridvoară* (CC^{2}, 166)[17]. Deşi originea dialectală a actualei desinenţe analogice *-e* din *hotare*, *izvoare* nu e uşor de stabilit[18], cert este faptul că ea se întâlnea mai des în unele texte nordice şi foarte rar în cele sudice.

---

[14] Vezi Candrea, PS, I, p. CLXXXIII; Densusianu, HLR, II, p. 161; Paula Diaconescu, *op.cit.*, p. 152-153.

[15] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 163.

[16] Vezi Candrea, PS, I, p. CLXXXIII.

[17] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 163; Candrea, PS, I, p. CLXXXIII; Gheţie, BD, p. 159-160; Graur, *Tendinţele*, p. 74.

[18] Vezi Gheţie, BD, p. 159-160.

Cazul. 1. În perioada 1532-1640 textele reflectă procesul de unificare a paradigmelor substantivelor feminine prin modificarea grupului *desinenţă + articol hotărât*, proces determinat fie de factori fonetici, fie de factori morfologici[19]. Astfel, postpunerea articolului hotărât accentuează tendinţa de dispariţie a desinenţei, pe de o parte, şi de modificare a articolului în contact cu desinenţa, pe de alta. Tendinţa aceasta se integrează în tendinţa mai generală de simplificare şi de reducere a flexiunii nominale, precum şi în cea de întărire a articolului ca afix flexionar.

Astfel, substantivele feminine cu *-ă* la sg. şi *-e* la pl. au tendinţa de a respinge terminaţia *-eei*, foarte frecventă în unele texte (vezi de exemplu: *caseei*, CP[1], 43[r], *giudecătoareei*, CV, 1[r], *mileei*, PO, 316 etc.) şi de a folosi în locul ei terminaţiile în *-ei*, *-iei*. Tendinţa se observă mai ales la sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul celui următor: *beseareciei* (MC, 350, 356), *casei* (CP[1], 203[v]), *inimiei* (VL, 100[v]; MC, 392, 403), *semenţei* (MI, 191[v]), *turmei* (PO, 22), *ţăriei* (MC, 392), *vieţei* (CTd., 68[v]).

Formele în *-eei* nu ies încă din uzul textelor literare la începutul secolului al XVII-lea: *fecioareei* (MC, 375), *Moldoveei* (MC, 405), dar *Moldovei* (MC, 406), *pizmeei* (MC, 371), *preuteseei* (Prav. I, 18[r])[20].

La substantivele feminine cu *-ă* la sg. şi *-i* la pl. şi la cele cu *-e* la sg. şi *-i* la pl., se constată tendinţa similară de slăbire a desinenţei în contact cu articolul. Terminaţia *-iei*, formată din desinenţă şi articolul *-ei*, frecventă în textele din secolul al XVI-lea (vezi, de exemplu, *limbiei*, CV, 30[r], *lumiei*, CP[1], 198[r], *morţiei*, PO, 65), este treptat înlocuită prin *-ei* şi apoi prin *-ii(i)*: *lumiei* (CTd., 24[r]), însă *lumii* (CTd., 48[r]), *morţiei* (CTd., 10[v]), dar *morţei* (CTd., 74[r]), *morţii* (CTd., 13[v]), *ivirei* (CT, 144[v]), *suspinarei* (CC[2], 388), *creştinătăţii* (EPrav., 1)[21].

2. Substantivele feminine terminate în *-că*, *-gă* şi cele masculine de tipul *Duca*, *Foca*, *Iuga*, *vlădică* se abat de la regula după care desinenţa de genitiv-dativ sg. trebuie să fie identică cu cea de nominativ plural, prin alipirea articolului de genitiv-dativ sg. la forma de nominativ-acuzativ sg.: *Ducăei* (MC, 399, 400), *Focăei* (MC, 374, 393), *Focăi* (MC, 392), *Lucăei* (PS, 522; CP[1], 310[r], 311[r]), însă *Luchiei* (PS, 523), *maicăi* (CN, 64[v]), *vlădicăei* (CT, 61[r]).

3. În textele literare din perioada analizată sunt atestate şi construcţiile cu prepoziţia *a* echivalente cu dativul: „să giudece *a* seracu" (PS, 29), „să judece *a* sărac" (CP[1], 15[v]), însă „să judece *săracului*" (CP[2], 18[r])[22]. Încă de pe la sfârşitul secolului al XVI-lea se observă tendinţa de limitare a întrebuinţării acestor construcţii, explicabilă prin procesul de abstractizare la care a fost supusă prepoziţia *a*, limitată la funcţia de morfem al infinitivului. Cu toate acestea, există cazuri când în *Cronograful* lui Moxa aceste construcţii rămân frecvente: „*a* mulţi făcea cazne" (MC, 357), „dedëse *a* neşte ticăiţi" (MC, 393).

---

[19] Vezi Paula Diaconescu, *op.cit.*, p. 206.
[20] Pentru alte atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 148-150.
[21] Pentru alte atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 154-156.
[22] Pentru alte atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 144.

Construcţiile prepoziţionale cu *la* echivalente cu dativul sunt mai rare în perioada cercetată: „se va ispovedi... *la* duhovnicul" (Prav. 1581, 209r), „zise şarpele *la* muiere" (PO, 18). Ele apar mai ales în textele nordice şi în cele din zona Banat-Hunedoara.

Mai frecventă în textele nordice, dar atestată şi în cele sudice, este construcţia cu *de+acuzativul* cu valoare de genitiv: „ca lut *de cale*" (PS, 52), „ca vĕrdzele *de* zlac" (PS, 110), dar „vĕrdzele *zlaculuí*" (PH, 30v). În textele coresiene construcţia este mai rară: „în vremea *de* slujbă" (CL, 1r), „în veacu *de* veac" (CL, 8v, 9r), dar „în vĕcii *veaculuí*" (CL, 3v, 16r).

4. Vocativul masculin, etimologic sau analogic, în *-e* este atestat în texte din regiuni diferite: *drace* (CS2, 123), *învăţătoare* (CT, 15r, 25r), *o(a)me* (CV, 60v; CT, 123v; CC2, 459; PH, 44r; CN, 63v; Ap. 1618, 50; MC, 357, 360).

Vocativul în *-ule* este o inovaţie apărută în secolul al XVI-lea sau nu cu mult timp înainte şi caracterizează numai unele texte din acest secol, în special sudice: *bogatule* (CC2, 458, 459), *dzeule* (PH, 36r, 38r), *fiiule* (CC2, 281; PO, 154), *învăţătoriule* (CT, 47v), *legiuitoriule* (CC2, 447). Remarcăm faptul că, în afară de *Psaltirea Hurmuzaki*, toate celelalte texte rotacizante nu cunosc vocativul în *-ule*. De fapt, în acest text apare şi un vocativ deosebit: *doamnele* (= doamne; PH, 3r, 15r)[23], însă *doamne* (PS, 57; CP1, 31v în pasajul corespunzător).

Pe la începutul secolului al XVII-lea vocativul în *-ule* îşi măreşte aria de difuzare, în unele zone din Transilvania, afectând lexeme chiar neanimate: *pămăntule* (CN, 71v), *rugule* (CS2, 120).

Vocativul feminin în *-o* se întâlneşte şi la unele masculine de declinarea I: „O, fericate *Aracleo* împărate" (CN, 4r), *Agripo* (CV, 36r, 37r), dar *Agripe* (CPr., 124, 125), *Thomo* (CC2, 152).

Vocativul identic cu nominativul de tipul *fiiu* (Prav. 1581, 209v), *fiiul* (TS, 25r; FT, 3v) caracterizează toate variantele literare din perioada cercetată. În schimb, forma *fii* (< lat. *filie*), mai apropiată de etimon, este un arhaism chiar în secolul al XVI-lea: *fii* (= fiule; CT, 71r; CC2, 62). Ea este înlocuită cu forma mai nouă *fiiule* (PO, 154), care este rară în secolul al XVI-lea, dar din ce în ce mai frecventă mai târziu, căci era mai clară, neputându-se confunda cu femininul *fie* (< lat. *filia*).

Vocativul în *-lor* se întâlneşte, deocamdată rar, în texte din regiuni diferite: *fraţilor* (CC2,48, 53, 60; PO, 11), dar *fraţi* (CPrav., 1r; CC2, 59) etc.[24].

În concluzie, în perioada 1532-1640 în morfologia substantivului au intervenit o serie de schimbări care privesc în primul rând distribuţia unor desinenţe de număr, cu consecinţe asupra trecerilor de la o declinare la alta, de la o clasă de flexiune la alta, şi distribuţia desinenţelor de vocativ prin apariţia şi extinderea lui *-ule*, în tendinţa de accentuare a opoziţiei de număr în dauna celei de gen. Tendinţa de

---

[23] Vezi I. Gheţie, *Vocativul* doamnele, în LR, XV, 1966, nr. 3, p. 315-316; idem, în VTR, p. 156.

[24] Vezi Gh. Chivu, *Observaţii asupra vocativului în* -lor *în secolul al XVI-lea*, în SCL, XXXI, 1980, nr. 3, p. 285-295.

regularizare a paradigmelor duce la o mai mare simetrie în flexiune şi la o economie de mijloace gramaticale. Inovaţiile apărute sunt periferice din punctul de vedere al sistemului, petrecându-se în punctele lui slabe, dar importante în ceea ce priveşte norma şi vorbirea epocii.

ARTICOLUL

Întrucât unele probleme privind articolul au fost deja discutate la flexiunea după caz a substantivului (vezi mai sus, p. 122) ne vom limita la prezentarea unor fapte neanalizate încă.

1. Articolul hotărât *-l(-lu)* nu este notat în unele texte provenind din regiuni diferite, atât nordice, cât şi sudice: „*craiu* scăpă într-o corabie" (MC, 403), „*fecioru* cu muma sa" (CPrav., 9^{v}), „*fiiu* şi duhul svent" (FT, 2^{v}), „*fiiu* lui Dumedzău" (CTd., 56^{r}), „*potopu* apeei" (PO, 36), „*răsăritu* soarelui" (MI, 175^{r}), „*sufletu* lor" (PS, 356), dar „*sufletul* lor" (CP^{1}, 211^{v}, în pasajul corespunzător). Frecvenţa exemplelor în tot felul de texte ne duce la ipoteza că ele nu se datoresc numai neatenţiei copiştilor sau deprinderii lor de a scrie o singură dată literele care se repetau la sfârşitul unui cuvânt sau la începutul cuvântului următor (Densusianu, HLR, II, p. 169), ci mai ales pătrunderii involuntare a vorbirii copistului sau traducătorului în limba scrisă, mai îngrijită şi mai conservatoare prin natura ei.

2. La genitiv-dativul numelor proprii masculine, articolul proclitic apare când cu forma *lui*, când cu forma *lu* în texte din diferire regiuni: „*lui* Dumnedzeu" (CV, 24^{v}), dar „*lu* Pavel(u)" (CV, 4^{r}; CPr., 90), „*lui* Dumnedzău" (Prav. 1581, 224^{v}), „*lu* Dumnedzeu" (PO, 1), dar „*lui* Moisi" (PO, 2), „*lu* Hristos" (CS^{1}, 223), dar „*lui* Dumnezeu (Dumnedzău)" (CS^{1}, 228; VL, 185^{r}); „*lu* Necoar(*ă*)", dar „*lui* Necoar(ă)" (1624; BDR, 95), „*lu* Por" (CN, 45^{v}) etc. Puţine sunt textele care să nu prezinte folosirea în variaţie liberă a celor două forme (de pildă, *Pravila* din 1581 notează numai pe *lui* şi nu pe *lu*). Alternarea formelor în texte scrise de aceeaşi persoană duce la ipoteza exprimată mai de mult[25] că şi în perioada cercetată, ca şi astăzi, pronunţarea individuală oscila între *lui* şi *lu*. Textele literare nu oferă date suficiente pentru a afirma că *lu* era sudic, iar *lui* nordic (cf. Gheţie - Mareş, GD, p. 228-229). Forma *lu* este, firesţe, o inovaţie apărută prin fonetică sintactică (*lui Ion* > *lu Ion*), şi nu o rămăşiţă a unui vechi genitiv format cu *lu* < *illum*[26].

3. Articolul genitival are în majoritatea textelor forme variabile după gen şi număr. Forma invariabilă, mai rară, se întâlneşte în special în texte reprezentând Transilvania de nord, Banat-Hunedoara şi Moldova[27]. Rareori ea apare şi în textele sudice: „*a* Ieremiei proroc" (CC^{2}, 545), „*a* lui Dumnezeu sânt fii" (CT, 64^{r}), „mişel *a* lui Hristos" (CPrav., 10^{r}), „acest rumân a fost *a* lu Chiriac" (1623; BDR, 81) etc.

---

[25] Ipoteza aparţine lui Densusianu, HLR, II, p. 169.
[26] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 172.
[27] *Ibidem*, p.172.

Avem a face în primele trei exemple cu o influenţă nordică, explicabilă prin originale, iar în ultimul exemplu cu o omitere accidentală a lui *-l*, datorită iniţialei cuvântului următor (explicaţie valabilă, eventual, şi în cazul exemplelor din *Tetraevanghelul*, *Pravila* şi *Cazania a II-a* a lui Coresi). Pe de altă parte, articolul apare şi cu forme variabile în textele nordice: *al doile* (Ap. 1618, 49), *al treile* (*triile*) (CV, 8^{v}; VL, 186^{v}; Prav. I, 18^{v}), *ai săi* (Ap. 1618, 50), însă „*a* lu Dumnedzeu şi *a* Domnului ... şerrbu" (CV, 55^{r}), „valuri ... *a* mărei" (Ap. 1618, 49), „mişel *a* lui Hristos" (Prav. I, 24^{v}).

Aceste fapte pledează pentru ipoteza că într-o epocă mai veche articolul posesiv-genitival era peste tot variabil [28] şi că forma invariabilă reprezintă o inovaţie a graiurilor nordice[29].

4. Articolul adjectival *cel, cea* este înlocuit uneori prin formele *cela, ceia* (precedând un adjectiv articulat): „Vasilie *cela* Marele" (CL, 5^{v}), „bunătatea ei *ceaea* deşarta" (CTd., 114^{r}). La f. g. -d. sg. se înregistrează formele *ceii, cĕea, ceiia*: „rrebdarieei *ceiia* lungiei" (CV, 67^{r}), „nunteei *cĕea* de sus" (CC^{2}, 292), „zise cea mai mare *ceii* mai mici" (PO, 63).

ADJECTIVUL

Adjectivul, care din punct de vedere flexionar prezintă multe analogii cu substantivul, nu oferă prea multe particularităţi în perioada cercetată. Faptele înşirate mai jos apar în punctele slabe ale sistemului şi privesc un număr mic de adjective, însă pentru norma şi vorbirea epocii ele sunt relevante:

1. Calificativele *mare* şi *(ne)tare* au în unele texte forme invariabile, identice la sg. şi pl.: „*mare* judecăţi" (PO, 198), „să nu seţi *mai mare* decât el" (CPr., 441), „*netare* semu" (CP^{1}, 120^{v}), „*tarele* mâni" (CC^{2}, 568) etc.

Întâlnite în texte din diverse regiuni, aceste forme sunt concurate de formele variabile, mai clare: „glasure *mari*" (CT, 53^{v}), „împăraţi *mari* (CP^{1}, 261^{r}), „lucrure *mari*" (CN, 18^{v}), „ceia ce sântu *tari*" (CV, 33^{r}), „împăraţi *tari*" (CP^{1}, 258 bis^{v}), „vor fi *tari*" (PO, 175), „să hie *tari*" (1626; BDR, 118). Pe la 1630-1640 formele variabile sunt curente în textele din toate regiunile, deşi forma invariabilă *mare* se mai menţine, cu frecvenţă redusă, până târziu.

2. Adjectivele cu tema în *c, g* prezintă uneori la feminin şi neutru plural forme în *-e*: „groape *adânce*" (CN, 8^{v}), „hainele *lunge*" (CN, 30^{v}).

Mult mai frecvente sunt însă formele în *-i*: „cărări *largi*" (1600; DÎ, 135), „dobitoace(le) *mici*" (PO, 86, 165).

3. Normele literare din perioada cercetată prevedeau pentru toate regiunile păstrarea lui *l* la pluralul masculin al adjectivului *gol*: *goli* (CV, 60^{r}; CC^{2}, 415; CPr., 148; PO, 19; CS^{2}, 110; CN, 5^{r}). Forma *goi* nu este atestată.

---

[28] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 232-234; Gheţie, BD, p. 161-162.

[29] Vezi Gheţie, BD, p. 161; I. Gheţie - Al.Mareş, *În legătură cu istoria articolului genitival din dacoromână*, în LR, XXXVII, 1988, nr. 1, p. 81-83.

4. De asemenea, femininul plural al adjectivului *nou* nu cunoaşte încă forma analogică *noi*, ci numai forma etimologică *noao* (PS, 95, 124; CP[1], 55[r], 73[r]; MI, 186[r]).

5. Pe lângă *foarte*, superlativul se construieşte şi cu adverbele *mult*, *prea* şi *vârtos*: „*mult* milostiv" (CP[1], 165[r]), „*mult* mulţiţi" (CT, 73[r]), „*multu* nemâncaţi" (CV, 44[v]), „*prea* bune" (PO, 15), „*prea* încărcate" (MC, 387), „*vârtos* mare" (CT, 107[r]), „*vârtos* multă" (PO, 206) etc.

PRONUMELE

Pronumele personal are, în general, aceeaşi structură ca şi în limba literară actuală, însă există o serie de particularităţi (inovaţii, generalizări sau restrângeri ale întrebuinţării) demne de relevat:

1. Formele cu *î-* protetic ale pronumelor personale (şi reflexive) sunt înregistrate în câteva texte din secolul al XVI-lea: „*îm* păru" (CP[1], 136[r]), „*îmi* iaste unchiu" (Prav. 1581, 227[v]), „*îl* chemăm" (Prav. 1581, 230[v]), „*îl* credem" (FT, 2[v]), „*îi* va învia" (FT, 1[r]), „*îşi* sântu" (Prav. 1581, 219[r], 227[r])[30].

Această inovaţie, datorată trecerii de la encliza la procliza formelor atone şi amuţirii, în unele regiuni, a lui *-u* final[31], este limitată teritorial, căci cele mai multe texte din perioada 1532-1640 nu o notează (de pildă, textele rotacizante, textele coresiene, în afară de *Psaltirea* din 1577, *Palia de la Orăştie* şi documentele oficiale de cancelarie). Ea este specifică mai întâi zonei Banat-Hunedoara şi apoi zonei Ţara Românească, Transilvania de sud-est şi Moldovei, unde apare în graiurile de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea[32].

2. Generalizarea formelor atone *ni*, *vi*, *li* este în plină desfăşurare în perioada cercetată, formele vechi mai apropiate de etimon *ne*, *nă*, *vă*, *le*, *lă*, („*ne* se cade" > „*ni* se cade") aflându-se în regres în textele de după 1600. Formele vechi sunt singurele cunoscute într-o serie de texte, ca de pildă în textele rotacizante, în unele texte coresiene şi în alte texte: „*ne* se pare" (CT, 119[r]), „*vă* se pare" (CT, 148[v]), „*lă* se acoaper" (CP[1], 53[r]), „*le* se cade" (CPr., 119), „cade-*le*-se" (Prav. I, 25[v]) etc.

Formele noi apar alături de cele vechi, în unele texte coresiene şi în unele texte din Moldova, Banat şi Transilvania: „*ni* să cuvine" (Prav. 1581, 238[v]), „*ni* se cade" (CS[1], 242), „*ni* se împlu" (MC, 354), „*li* e lor" (CC[2], 422), „*li*‹-*i*› loculu" (GB, 205[v]), „*li* se legă" (CTd., 40[r]). La apariţia şi răspândirea formelor *ni*, *vi*, *li* au contribuit atât factori fonetici (disimilarea lui *e* când în cuvântul următor exista un alt *e*: *le* se cade > *li* se cade; cf. Densusianu, HLR, II, 182), cât şi factori morfologici (analogia cu formele de singular *mi*, *ţi*, *îi* de la dativ).

---

[30] Vezi I.Rizescu, *Contribuţii la istoria pronumelui în limba română*, în SCL, XV, 1964, nr. 6, p. 749-753; C.Frâncu, *Formele verbale şi pronominale cu î- protetic în limba română*, în „Dacoromania, Jahrbuch für Östliche Latinität", V, 1979-1980, Freiburg, 1982, p. 81-182.

[31] Vezi C.Frâncu, *ibidem*, p. 83-84.

[32] *Ibidem*, p. 82-86.

3. Una dintre cele mai interesante trăsături ale morfologiei pronumelui personal din perioada 1532-1640 este concurența dintre *el* < *ille* și *îns(u)* < *ipse*, care are ca rezultat înlăturarea ultimului de către primul în cele mai multe realizări contextuale. Spre deosebire de limba actuală, în care urmașul lui *ipse* se întrebuințează numai precedat de prepozițiile *dintru, întru* (*dintr-însul, într-însul*), în limba textelor cercetate el putea să apară și cu alte prepoziții: *către-însul* (CT, 47^{v}; PS, 250), *cu nusul* (CT, 8^{r}; CPr., 120; CL, 32^{v}; MI, 182^{v}), *cu rusul* (CV, 6^{v}; PS, 157; MI, 189^{r}), *de însul* (PO, 297), *dentr-înșii* (CT, 64^{v}; cf. CV, 26^{v}), *într-înșii* (CV, 33^{r}; CT, 77^{v}), *pre însul* (PO, 316), *pre-nșii* (MI, 188^{v}), *pri-nsul* (CT, 94^{r}), *spr-insul* (CT, 174^{v}).

Menționăm că *însul* nu apare decât în acuzativ și totdeauna cu prepoziții, pe când *el* are o distribuție mai largă, fiind frecvent și în celelalte cazuri și putând apărea și fără prepoziții. Pe la 1620-1640 frecvența lui *însul* scade, iar distribuția lui devine mai limitată, *el* întrebuințându-se mai ales cu prepoziții, posibilitate păstrată până astăzi, dar numai pentru prepozițiile *dintru* și *întru*: *într-însul* (MC, 353), *pri-nsa* (= pe ea; Prav. I, 18^{r}); cf. *dănșii* (1621; BDR, 60), cu elementele sudate, sinonim cu *ei*.

Pronumele de întărire manifestă în unele texte tendința de simplificare, de folosire a formei de pers. 3 sg., mai rar a formei de pers. 3 pl., pentru toate celelalte persoane: „eu *înșiș* știu" (CV, 21^{v}), dar „*însumi* știu" (CPr., 109), „ca *însuși* tine" (CT, 98^{r}), „pre *însăși* ei" (PO, 5), „ție *însăși*" (TS, 116^{r}), dar „el *însuși*" (VL, 186^{r}). Avem a face cu o tendință a limbii vorbite, pătrunsă și în unele texte literare, de a evita formele prea complicate ale acestui tip de pronume.

Pronumele reflexiv cunoaște o întrebuințare mai largă decât în limba literară modernă mai ales în ceea ce privește formele accentuate *sine, șie*, care apar și în locul pronumelui personal[33]: „iudeii multă aibându întrebare întru *sinre*" (CV, 53^{r}), „întru *sine*" (CPr., 141), „să osindește el însuși *pre sine*" (VL, 186^{r}), „făcu casă *șie*" (PO, 115), „giudeț *șie*" (Ap. 1618, 52). Folosirea reflexivului cu forma accentuată în locul pronumelui personal se explică prin influența originalului slavon. În textele netraduse (prefețe, epiloguri, texte originale) astfel de construcții sunt rare sau lipsesc. De fapt, chiar în unele traduceri se observă tendința de a evita astfel de forme: „de *sinre* a grăi" (CV, 37^{r}), dar „de *tine* să grăiești (CPr., 125, în pasajul corespunzător), „se dobândim *șie*" (PH, 71^{r}; PS, 270), dar „să dobîndim *noao*" (CP^{1}, 161^{r}). Exemplele arată că textele sudice preferă pronumele personale, mai clare, în locul pronumelor reflexive, mai confuze, căci nu făceau distincția formală de persoană din textele nordice. În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, chiar nordice, construcțiile cu pronumele reflexiv în locul celui personal devin mai rare.

Pronumele și adjectivele posesive cunosc o folosire mai largă și o frecvență mai mare ca în limba literară modernă, întrucât urmașii lui *suus, sua* (adică *său*,

---

[33] Vezi Densusianu, HLR, II, p.185.

sa) sunt utilizaţi şi când subiectul era la plural (pentru a exprima pluralitatea posesorilor), nefiind încă înlocuit cu pronumele personal *lor* (< *illorum*): „glasul *său*" (= lor; CV, 22^{r}; CPr., 109), „se-l prindză în cuvintele *sale*" (= lor; TS, 85^{r}), „descântecele *sale*" (= lor; PO, 200), „faptele *sale*" (= lor; CS^{2}, 86; CTd., 79^{r}). Deşi aceste forme se întâlnesc aproape în toate textele, frecvenţa lor este mai mare în scrierile reprezentând graiurile nordice, textele sudice atestând tendinţa de înlocuire a lor prin pronume personale: „ochii *săi*" (CV, 52^{v}), dar „ochii *lor*" (CPr., 141, în pasajul corespunzător celui din *Codicele Voroneţean*), „somnul *său*" (PS, 236; CP^{1}, 142^{r}), dar „somnul *lor*" (CP^{2}, 146^{r}).

Mai limitată este înlocuirea lui *său, sa* cu *lui, ei* când subiectul este la singular, înlocuire care aduce cu sine o claritate mai mare, căci introduce distincţia de gen. Şi această tendinţă, care începe încă din secolul al XVI-lea, este mai accentuată în textele sudice, textele nordice menţinând urmaşii lui *suus, sua*: „dem pădure sfântă *a sa*" (PS, 6-7), dar „den măgura sfântă *a lui* " (CP^{1}, 3^{r}), „fraţii *săi*" (CV, 1^{v}), dar „fraţii-*i*" (CPr., 86).

Formele cu posesive scurtate de tipul *socru-tu, socru-su, soacră-tii, soacră-sii*, prezente în graiurile din Ţara Românească începând cu secolul al XVII-lea[34] şi atestate de documentele particulare, nu sunt încă înregistrate de marea majoritate a textelor literare, acestea notând mai târziu inovaţiile lingvistice: „feciori ai *surori-me*" (CS^{2}, 122), „*socru-siu* (1617; BDR, 32), dar *socro-său* (Prav. I, 19^{r}).

Pronumele şi adjectivele demonstrative nu oferă particularităţi deosebite faţă de limba literară actuală:

1. La genitiv-dativul feminin sg. formele etimologice *aceştii(a), aceii(a)*[35] sunt normă în toate textele, indiferent de varianta literară de care aparţin.

Formele analogice pentru demonstrativul de apropiere sunt atestate sporadic în texte provenind din Banat şi nordul Ardealului începând cu secolul al XVI-lea: *acestei* (FT, 4^{r}; MI, 183^{r}), însă *aceştii* (MI, 184^{v}), *aceaştiia* (MI, 178^{v}) [36]. Pentru demonstrativul de depărtare formele analogice cu pluralul *acelei(a)* nu sunt încă atestate[37].

2. Formele „populare" de demonstrativ de tipul *ăsta* sunt rar atestate şi numai în texte provenind din Ţara Românească-sudul Ardealului şi din zona Banat-Hunedoara: „*astă* noapte" (TS, 107^{v}; CPr., 133), dar „*ceasta* noapte" (CV, 45^{r}); „*ele* cuvinte" (= ăle; TS, 39^{r}); cf. compusul *astară* (= astă seară; PO, 231). Prezenţa construcţiei „într-*astă* dzi" (MI, 184^{r}) într-un text provenind din nordul Transilvaniei se explică prin influenţa textelor din regiunile sudice puse la contribuţie de autorul textului.

---

[34] Vezi C.Frâncu, *Vechimea posesivelor scurtate*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 233-237.

[35] Vezi C.Frâncu, *Din istoria demonstrativelor româneşti: formele* (a)celei(a), aceleiaşi, (a)celeilalte, (a)cesteia, în SLLF, II, 1972, p. 34.

[36] Vezi I.Gheţie, în TR, p. 310.

[37] Vezi C.Frâncu, *Din istoria demonstrativelor româneşti: formele* (a)celei(a), aceleiaşi, (a)celeilalte, (a)cesteia, p. 34 şi urm.

Pronumele relative şi interogative prezintă următoarele particularităţi mai importante:

1. Pronumele şi adjectivul *care* prezintă două variante: una *invariabilă,* după gen şi număr: *care* (TS, 46^{v}, 87^{v}; CV, 22^{r}, 28^{v}; PO, 1, 4; MI, 178^{r}) şi alta *variabilă*: *carele, carile, carii, carea, carele* (cf. Densusianu, HLR, II, p.189).

Forma invariabilă este mai frecventă în textele sudice şi bănăţene-hunedorene, pe când formele variabile caracterizează textele nordice.

În textul psaltirilor din secolul al XVI-lea nu apare nici forma variabilă, nici forma invariabilă a lui *care*. Singura psaltire în care apare acest pronume este *Psaltirea Hurmuzaki,* unde se întâlneşte numai forma variabilă: *carele* (PH, 1^{r}, 1^{v}), *carile* (PH, 3^{r}), *cari* (PH, 2^{r}), *carii* (PH, 4^{r}). În locul lui *care* se foloseşte în psaltiri invariabilul *ce* atât pentru fiinţe, cât şi pentru lucruri: „Ferice bărbat *ce* nu merge la sfatul necuraţiloru" (PS, 1), dar „Fericatu e bărbatul *carele* nu mĕrse la svatulu necuraţiloru" (PH, 1^{r}) etc.

În toate textele literare din perioada cercetată, *ce* este mai frecvent decât *care,* fiind folosit atât la masculin, cât şi la feminin, atât pentru fiinţe, cât şi pentru lucruri (cf. Maria Iliescu, *Concurenţa dintre pronumele* **care** *şi* **ce**, în SG, I, p.25-26).

2. Pronumele relativ invariabil *de* apare în special în tipăriturile coresiene: „nărocitul *de*-l chema Varrava" (CT, 62^{v}), „Dumnezeul nostru, *de* s‹u›pui ceriul şi pământul" (CL, 24^{v}) etc. În textele reprezentând alte variante literare, *de* este mult mai rar sau lipseşte: „Arie *de* au grăitu" (Prav. 1581, 192^{r}). În acest text, *de* ar putea proveni din originalul sudic.

Pronumele şi adjectivele nehotărâte prezintă mai multe particularităţi şi neregularităţi datorită faptului că ele constituie o clasă mai eterogenă decât alte pronume. Iată câteva mai importante pentru norma epocii:

1. Genitiv-dativul feminin sg. al pronumelui *alta* este forma normală din punct de vedere fonetic: *altiia* (PH, 40^{v}; PO, 272, 312). Forma *alteia* nu este încă atestată, analogia cu pluralul feminin nerealizându-se încă.

2. Pronumele *unul, una, altul, alta* se folosesc uneori fără articol: „şi *alte* sâmt multe" (Prav. 1581, 239^{v}), „*u‹n›* cu alaltu" (Prav. 1581, 221^{v}), „*une* ca acelea" (Ap. 1618, 50), „Şi *uni* scoaseră multă bunătate, *alţi* puţină, *alţii* nemică" (CN, 20^{v}) etc.

Formele articulate sunt însă mult mai frecvente în toate textele: *unul* (CL, 28^{v}; PO, 21, 28; Prav. 1581, 192^{v}), *urul* (CV, 65^{r}; MI, 188^{r}), *altul* (TS, 7^{v}; Prav. 1581, 190^{r}; PO, 84; CN, 1^{v}), *alta* (TS, 8^{v}; CV, 9^{r}; Prav. 1581, 241^{v}; PO, 209; CN, 7^{r}) etc.

3. Pronumele *neştine* (< lat. *nescio quem*) cu sensul de „cineva" se întâlneşte în texte de diversă proveniență regională (CV, 6^{v}; TS, 8^{r}; CT, 9^{r}; Prav. 1581, 209^{v}; PO, 172 etc.).

O situaţie asemănătoare are *nescare* (< lat. *nescio qualem*) folosit ca adjectiv cu sensul de „unii": *nescare* (CC^{2}, 138; EPrav., 36), *nescari* (CC^{2}, 441), *nescarii* (TS, 22^{r}).

Frecvent, mai ales în scrierile nordice, este *neşchit* „puţin" (< lat. *nescio quantum*): *neşchit* (PS, 20, 111, 112; CP^{1}, 24^{r}; CTd., 1^{r}), *neşchite* (PO, 98; FD

1592-1604, 580^{v}; CV, 32^{r}); cf. *neşchiţel* (CPr., 173). În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea *neşchit* este din ce în ce mai rar întâlnit (vezi atestarea din CTd., 1^{r}).

NUMERALUL

Numeralul prezintă o serie de trăsături aparte în perioada cercetată, dintre care cele mai importante ni se par a fi următoarele:

Numeralul cardinal pentru „14", „16", „60" nu cunoaşte încă formele scurtate analogice *paisprezece, şaisprezece, şaizeci,* ci numai formele vechi: *patrusprădzĕce* (CV, 46^{v}), *patrusprezĕce* (CPr., 135), *şasesp‹r›ădzĕce* (PO, 303), *şasezeci* (TS, 42^{r}; CT, 26^{v}; CPr., 504; CC^{2}, 410) etc.[38].

Numeralul *mie* este folosit în multe texte cu forma de singular şi la plural: „patru *mie*" (TS, 56^{v}; CV, 18^{v}; CT, 34^{r}; CPr., 105), „cinci *mie*" (CT, 31^{r}; CPr., 13; CC^{2}, 293), „zĕce *mie*" (CC^{1}, 154, 156; CT, 154^{r}), „doaozeci de *mie*" (CT, 154^{r}).

Forma *mii* este atestată de asemenea, însă mai rar: „trei *mii*" (PO, 310), „patru *mii*" (TS, 58^{r}), „cinci *mii*" (TS, 50^{v}; CC^{2}, 297), „şase sute de *mii*" (PO, 218), *mii* (PV, 8^{v}; PS, 300; CP^{1}, 178^{r}, 237^{r}).

Întunerec cu sensul de „zece mii", calc după sl. *tĭma,* este frecvent în textele traduse din slavă: „cinci *înturĕrece*" (CV, 3^{v}), „cinci *întunĕrece*" (CPr., 90), „doauăsprezăce *întunerece*" (PS, 110^{r}), *untunĕrece* (CL, 31^{r}), „mii şi *înturĕrece*" (PS, 300), „*întunĕrece* de svinţi" (Ap. 1618, 50), „*înturĕrecu* de *înturĕrece*" (PH, 56^{r}), „*untunĕrece* de *untunĕrece*", „şi mii de *untunĕrece*" (CC^{2}, 41). În textele netraduse din slavă, precum şi în cele originale acest numeral nu apare. De fapt, încă din secolul al XVI-lea se observă tendinţa de a-l evita, folosindu-se numeralul *mii*, în special în textele sudice „*înturĕreci* de oameri" (PS, 7), dar „*mii* de oameni" (CP^{1}, 3^{v}).

Numeralul ordinal prezintă forme în *-lea* şi în *-le*: *al treilea* (CT, 97^{r}, 106^{v}; PO, 261, 304, 305), dar *a(l) treile* (CT, 116^{r}; PO, 10, 28; FD 1592-1604, 605^{v}; CS^{1}, 128; MC, 346; EPrav., 41, 42), *al noaolea* (CT, 64^{v}), dar *al noaole* (CT, 42^{r}, 64^{v}; TS, 74^{r}; CTd., 6^{r}) etc. Aceste exemple, la care se pot adăuga multe altele, arată că formele cu *-a* existau încă din secolul al XVI-lea şi circulau alături de formele fără *-a*, în special în textele din sudul Transilvaniei-Ţara Românească şi Banat-Hunedoara. În textele nordice ele apar după 1700: *al treilea* (CTd., 41^{r}), dar *al treile* (VL, 186^{v}), *al triile* (Prav. I, 18^{v}), *al cincilea* (Prav. I, 18^{v}), *al şĕptelea* (Ap. 1618, 49).

Norma lingvistică a tuturor graiurilor pentru *al patrulea, al optulea* admitea numai formele cu *-l(u)*, nu şi pe cele analogice în *-lea*, iar textele reflectă această stare primară: *al patrul* (TS, 51^{r}; CT, 135^{v}; CPr., 56; PO, 16; MC, 346; Prav. I, 18^{v}), *al optul* (CV, 86^{r}; CP^{1}, 16^{v}; CC^{2}, 145; PO, 4).

---

[38] Vezi C.Frâncu, *Din istoria numeralului românesc: vechimea formelor* **paisprezece, şaisprezece, şaizeci**, în LR, XXVII, 1978, nr.6, p.599-606.

La plural se mai mențin până pe la 1640 în unele texte nordice forme vechi de tipul *ai doi(i)* (Prav. 1581, 216^{v}; CS^{1}, 130; CS^{2}, 114), *ai trei(i)* (Prav. 1581, 216^{v}; CS^{2}, 114).

Dacă aceste forme caracterizează textele reprezentând graiurile moldovenesc și nord-transilvănean, formele noi de tipul *ai doilea* apar încă din secolul al XVI-lea în Țara Românească și sud-estul Transilvaniei: *ai doilea* (CPr., 323; CC^{2}, 340, 350, 356), dar și *ai doii* (CC^{2}, 346), *ai treilea* (CPr., 323; CC^{2}, 360) etc.

O inovație care începe să fie înregistrată din secolul al XVI-lea este construcția de tipul *cartea întâia, cartea dintâia*, cu numeralul postpus acordat cu substantivul feminin, construcție considerată până nu demult o trăsătură a limbii române actuale[39]: „stepena *întăia*" (Prav. 1581, 219^{v}), dar „spița *dentăiu*" (Prav. 1581, 220^{v}); „cuscria *dintăia*" (Prav. 1581, 243^{v}), „lumea ceaea *întăia*" (CV, 86^{r}), dar „cea *dintăiu*" (VL, 186^{v}). Întrucât forma cu numeralul acordat apare numai în *Codicele Voronețean* și în *Pravila* din 1581, toate celelalte texte înregistrând numai forma veche cu numeralul neacordat, considerăm construcția cu numeralul postpus acordat o particularitate a textelor moldovenești, bazată pe o inovație a graiurilor de tip moldovenesc[40].

În schimb, construcția *de(n) primă* „întâiul, întâia" caracterizează o altă variantă literară, cea bănățeană-hunedoreană, fiind înregistrată de texte specifice acestei variante sau având un strat lingvistic din această zonă: „născutul *de-a prima*" (PO, 154, 171, 172), *de primă* (CM, 259^{v}), *den primă* (CC^{1}, 82^{r}, 216^{r}; PO, 124).

VERBUL

Ca și în morfologia numelui și a pronumelui, în morfologia verbului se petrec o serie de schimbări în distribuția formelor, în întrebuințarea diatezelor, modurilor, timpurilor și persoanelor. Aceste schimbări apar însă mai ales în punctele periferice ale sistemului și se limitează la jocul analogiei, care, pe de o parte, regularizează și simplifică paradigmele, dar, pe de alta, aduce o serie de complicații în alte sectoare (semantic, lexical, sintactic). Osatura de ansamblu a sistemului, care asigură continuitatea comunicării, nu suferă însă schimbări importante, iar faptele de mai jos sunt concludente în acest sens.

Conjugările. Textele din perioada cercetată atestă o serie de treceri de la o conjugare la alta sau chiar formarea unor subdiviziuni în cadrul unor conjugări, ca urmare a acțiunii legilor fonetice sau a analogiei.

1. Astfel, conjugarea a IV-a, care în perioada cercetată era cea mai bogată, fiind mai deschisă la împrumuturi și la formații postnominale, își dezvoltă în secolul al XVI-lea o variantă în *-î*, în loc de *-i*, la început după [r̄], care se pronunța dur (*urî*

[39] Vezi C.Frâncu, *Vechimea și răspândirea numeralului articulat în construcții de tipul* partea întîia, în SCL, XXXI, 1980, nr. 2, p. 213-216.

[40] *Ibidem*, p. 213.

pentru *uri*), iar apoi, prin analogie, şi după [*r*][41]. În urma acestei evoluţii fonetice a rezultat o apropiere a conjugării a IV-a de conjugarea I la unele timpuri şi moduri. Dintre cele circa 50 de verbe în *-î* precedat de *r* cele mai multe au în perioada cercetată variante în *-i* (de pildă, *a dogorî* apare în toată perioada numai sub forma *a dogori*)[42]. În general formele în *-i* caracterizează textele nordice, iar cele în *-î* pe cele sudice (sudul Transilvaniei - Ţara Românească, fără Oltenia) şi pe cele din zona Banat-Hunedoara: *amări* (PS, 136) - *amărî* (CP[1], 80[r]; PO, 88), *ocări* (PS, 254; Prav. 1581, 249[r]) - *ocărî* (CT, 162[r]; CP[1], 152[r]; PO, 248), *omori* (CV, 78[r]; PS, 345) - *omorî* (CPrav., 9[r]; CPr., 168; CP[1], 204[v]; PO, 118, 173, 222), *pâri* (CV, 1[v], 24[v]) - *pârî* (CPr., 88; CL, 9[v]; PO, 87), *uri* (PS, 167) - *urî* (CT, 11[r]; CP[1], 99[v]; PO, 93, 127, 178).

Uneori formele cu *-î* apar sporadic şi în textele nordice, alături de formele în *-i*: *amărî* (CS[1], 133; MI, 188[v]), *omorî* (Prav. 1581, 169[r]), *borî* (Prav. I, 24[v]). Ele se pot explica prin influenţa textelor sudice sau a unor versiuni sudice puse la contribuţie de copişti. Forme cu *-i* apar sporadic şi în texte olteneşti şi bănăţene-hunedorene: *pogori* (TS, 34[r]; FT, 1[r]), *uri* (TS, 12[v]), *obori* (MC, 349), *omori* (CN, 74[r]), *pîri* (CN, 64[v]). În *Codicele Neagoean*, formele în *-i* se explică prin originalele bănăţene-hunedorene.

2. Marea majoritate a verbelor este stabilă în ceea ce priveşte conjugarea. Există însă un număr de verbe care în urma acţiunii factorilor fonetici, morfologici şi sintactici (contaminarea cu alte verbe) îşi schimbă conjugarea.

Astfel, tendinţa mai generală a limbii române de a trece verbele latine în *-ĕre* la conjugarea I (sau a IV-a) este prezentă în perioada cercetată la verbe ca *a învie, a vie, a scrie*. Primele două au tendinţa de a trece la conjugarea I în textele munteneşti, sud-ardeleneşti şi în cele din zona Banat-Hunedoara: *învie* (CV, 69[r]; PH, 1[r]; PS, 2; CTd., 76[v]), dar *învi(i)a* (CT, 17[r]; FT, 1[r]; CC[1], 17[v]; CC[2], 174), *vie* (CV, 22[r], 48[v], 79[r]; PH, 35[r]; Prav. 1581, 261[r]; CTd., 87[r]), dar *viia* (CC[2], 67, 396; PO, 145, 147).

Inovaţia nu este prea des înregistrată în textele citate, formele de conjugarea a III-a menţinându-se încă puternice: *învie* (TS, 24[v], 75[v]; CT, 35[r], 42[v]; CP[1], 142[v]; CN, 13[v]), *vie* (CT, 157[r]; CPr., 245; CP[1], 127[r]).

Verbul *a scrie* apare în textele din Banat-Hunedoara şi cu forme de indicativ prezent şi de imperativ în *-ez*, fapt ce atestă trecerea lui la conjugarea I: *scriadză* (FT, 2[r]; PO, 237, 296), dar *scrie* (PO, 274), *să scriu* (PO, 293).

Verbul *a cure* (< lat. *currere*) prezintă numai forma de conjugarea a III-a, etimologică (*a cure*): *cure-vor* (PH, 124[r]; PS, 476). În *cură-vor* (CT, 200[r]; CP[1], 280[r]) nu avem a face cu trecerea verbului la conjugarea I, ci cu evoluţia lui *e* la *ă* după un [r] rostit dur.

---

[41] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 177.

[42] Vezi Alf Lombard, *Le verbe roumain*, vol. II, Lund, 1955, p.818-824.

Verbul *a curge*, creat în Moldova şi Ţara Românească prin analogie cu *a merge*, nu este încă atestat în textele literare, deşi inovaţia apăruse în graiuri[43].

Diatezele. Schimbările privind diateza se limitează, de fapt, la verbele reflexive şi pronominale. Cele mai importante privind norma epocii sunt următoarele:

1. Verbul *a naşte* apare în aproape toate textele şi cu forma activă, deşi înţelesul este reflexiv: „fiiul nostru ca un orb *au născut*" (= s-au născut; CT, 206[r]), „oamenilor ce *nascu*" (= se nasc; PS, 67), dar „oamenilor ce *să nascu*" (PH, 18[v]), „ce vor *a se naşte*" (CP[2], 38[r]), „*născut-au*" (= s-au născut; TS, 71[r]), „cel ce *naşte*" (= se naşte; Prav. 1581, 252[r]), „feciorul ... *au născut* orb" (= s-au născut; CC[2], 186), „toţi cîţi *vor naşte*" (= se vor naşte; CN, 13[v]), „până când *născură* doi gemeni" (= se născură; MC, 355) etc. După cum se observă din exemplele date, forma activă începe să fie înlocuită cu forma reflexivă încă din secolul al XVI-lea, din necesitatea de înlăturare a ambiguităţii din expresii de tipul „oameni ce *nasc*" pentru „oameni ce *se nasc*".

2. Dacă la verbul *a se naşte* absenţa lui *se* poate provoca ambiguităţi, la alte verbe acest lucru nu se petrece, ele putând să se folosească cu *se* sau fără *se*. Astfel, mai ales în textele traduse din slavă sau maghiară, întâlnim dublete de tipul *a se aveni* (PO, 218) - *a aveni* (PO, 219), *a se bătrâni* (PO, 57, 89) - *a bătrâni* (PO, 75), *a se chinui* (CPr., 449; CC[2], 79, 247) - *a chinui* (CT, 36[v], 86[v]; PH, 93[r]), *a se cutedza* (Prav. 1581, 230[r]; PO, 297) - *a cutedza* (PO, 67, 86; CV, 25[r]; Prav. 1581, 244[v]), *a se domni* (PO, 125, 127; PH, 40[r]) - *a domni* (PO, 15, 22), *a se făgădui* (CP[1], 256[r]; CTd., 21[r]) - *a făgădui* (CT, 101[v]; CV, 53[r]; PO, 105; CS[2], 71), *a se flămân(d)zi* (CC[2], 71; CS[2], 20; CTd., 48[v]) - *a flămân(d)zi* (TS, 1[r], 35[v]; CT, 23[r]; PH, 49[r]; CTd., 91[r]), *a se glumi* (CP[1], 237[v]) - *a glumi* (CP[1], 238[r]; PO, 86), *a se împărăţi* (PS, 473; CP[1], 190[r]; CC[2], 104, 201) - *a împărţi* (PS, 487; CP[1], 83[r])[44]. Dintre acestea s-au impus în normele limbii literare formele fără *se*, în afară de *a se chinui*, care a rămas cu ambele forme. De fapt, cele de tipul *a se domni*, *a se glumi*, *a se împărăţi*, care sunt calcuri după verbe reflexive slave (*glumiti sę*, *vŭcariti sę* etc.) se întâlnesc din ce în ce mai rar pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul perioadei cercetate.

Modurile şi timpurile prezintă mai multe particularităţi importante pentru normele epocii şi evoluţia lor. Le vom menţiona numai pe cele esenţiale.

1. *La indicativul şi conjunctivul prezent* norma lingvistică din toate regiunile la verbele de conj. a II-a, a III-a şi a IV-a cu radicalul terminat în *d*, *t*, *n* şi uneori *r* o constituie iotacizarea la pers. 1 sg. şi a 3 sg. şi pl. (pers. a 3-a era iotacizată numai la conjunctiv, nu şi la indicativ: *audzu* (MI, 177[r]), *să* (*se*) *audză* (TS, 40[r]; CV, 2[v]; PO, 241), *să auză* (CPr., 116; CT, 22[r]), *credz(u)* (TS, 79[r]; CV, 30[v]; PS, 80), *crez* (CCat., 3[v]; CT, 88[v]; CPr., 118; CS[1], 197), *să cuprindză* (VL, 283[v]), *să se tundză* (Prav., 1581, 228[r]), *văz* (PO, 287; CN, 16[r]); *să* (*se*) *puie* (TS, 35[r]), *să punie* (PO,

---

[43] Vezi C.Frâncu, *Vechimea şi răspândirea unor inovaţii morfologice: verbul* a curge, în LL, III, 1981, p. 331-339.

[44] Vezi lista completă a acestor dublete la Densusianu, HLR, II, p. 199-202.

247), *spui(u)* (CT, 171^{v}; CN, 58^{v}), *spuniu* (CV, 40^{r}; PO, 209), *sponiu* (PH, 1^{v}), *să spuie* (CT, 66^{r}; Prav., 1581, 208^{v}); *scoț* (CP^{1}, 179^{r}), *tremiț(u)* (CV, 22^{r}; CT, 19^{r}), *să trimață* (CN, 48^{r}); *ceiu* (PS, 77, 79), *să ceaie* (PH, 9^{r}; CS^{1}, 6), *să saie* (PO, 249).

Formele refăcute, cunoscute parțial în graiurile din secolul al XVI-lea numai în zona Banat-Hunedoara[45], apar sporadic în unele texte reprezentând aceste graiuri sau având straturi lingvistice din această zonă. Menționăm că nu toate cele patru categorii de verbe (cu radicalul în *d*, *t*, *n*, *r*) prezintă forme refăcute și că nu toate au aceeași frecvență și aceeași difuziune lexicală. Astfel, verbele cu radicalul în *t* încep să apară cu forme refăcute încă de pe la 1551-1553 în *Tetraevanghelul de la Sibiu*, text care are un strat lingvistic bănățean-hunedorean: (eu) *scot* (TS, 38^{r}), *tremit* (TS, 92^{r}), dar *tremeț* (TS, 28^{r}, 32^{v}), *se desparță* (TS, 70^{v}). Verbele cu radicalul în *d* nu cunosc forme refăcute, ci numai pe cele iotacizate în toate textele. În schimb, verbele cu radicalul în *n* au o mai mare probabilitate de apariție cu forme refăcute decât cele cu radicalul în *t* în textele reprezentând zona Banat-Hunedoara sau al căror original provine din această zonă. Ele sunt înregistrate tot începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea: *să se cuvină* (PO, 266), *să rămână* (CN, 61^{r}), *spun* (TS, 5^{v}, 10^{r}, 11^{v}, 18^{v}, 28^{r}, 29^{r}), *să se țină* (PO, 234), dar *să se ținie* (PO, 270; formă iotacizată cu [ń] păstrat), *se vin* (TS, 51^{v}), *să vinu* (CN, 60^{r}), *să vinu* (CN, 60^{r}), *să vină* (CN, 1^{v}, 19^{v}, 58^{v}), dar *să (se) vie* (TS, 10^{v}, 33^{r}, 51^{v}; PO, 75, 79, 256; CN, 30^{v}).

Textele din celelalte regiuni nu înregistrează formele refăcute. Formele de tipul *să pune-se* (GB, 234^{r}), *să rămâne* (CPr., 548) trebuie interpretate ca forme cu [ń] etimologic păstrat, iar formele de tipul *se spure* (MI, 184^{r}) sunt inadvertențe ale scribului[46].

Verbul cu radicalul în *r a sări* prezintă forme refăcute pe la începutul secolului al XVII-lea în *Codicele Neagoean*, text sud-est-ardelenesc, dar cu un strat lingvistic bănățean-hunedorean: *să sară* (CN, 46^{v}). Textele anterioare prezintă forma iotacizată *să saie* (vezi, de exemplu, PO, 249), rezultată prin evoluție fonetică normală din lat. *saliat*, *saliant*. Este posibil ca forma *să sară* să fi existat în secolul al XVI-lea și în alte regiuni, căci la Coresi apare *să sare* (CPr., 136), care nu poate fi decât o contaminație între *să saie* și *să sară*.

Formele normale de tipul *să (se) ceară* (CV, 55^{v}; CPr., 143; TS, 114^{r}; CP^{1}, 147^{v}), *să (se) piară* (TS, 66^{r}; CT, 8^{v}; CPrav., 1^{v}; FT, 3^{v}; Prav. 1581, 210^{v}) apar alături de formele analogice iotacizate încă din secolul al XVI-lea: *să cĕie* (PH, 9^{r}), *să să cĕie* (CS^{1}, 3^{v}), *se piaie* (PH, 96^{r}). Formele normale de tipul *să ceară*, *să piară* sunt mai frecvente decât formele analogice iotacizate *să cĕie*, *să piaie* în textele citate.

2. O serie de verbe de conjugarea I terminate la infinitiv în *-(ur)a* (*împresura*, *înconjura*, *înfășura*, *măsura*) prezintă în majoritatea textelor forme etimologice

---

[45] Vezi Gheție - Mareș, GD, p. 240-244.

[46] *Ibidem*, p. 243; Teodorescu - Gheție, MI, p. 95.

paroxitone cu *-u* în silaba finală la indicativul prezent, conjunctivul prezent și imperativ: *încungiur* (CP[1], 43[r], 100[v]), *încungiură* (PS, 168; CP[1], 54[v]), *măsur(u)* (PS, 365; CP[1], 109[v]), *măsură* (PV, 21[r]), *să măsure* (PO, 305). Formele analogice impuse în limba literară (în *-ór*, *-óri*, *-oáră*, *-oáre*), cu accentul pe terminație, prin analogie cu forme de tipul *înfiór*, *zbor*, sunt atestate încă de pe la 1560 în tipăriturile coresiene: *împresoară* (CT, 78[v], 134[v]; CC[2], 378, 436, 617), *să împresoare* (CC[2], 375).

Verbul *a jura* prezintă în aproape toate textele, în afară de cele din Banat-Hunedoara, formele etimologice, cu *u*, impuse ulterior în limba literară: *se giură* (TS, 90[r], 90[v]), *giură-se* (PS, 36), *se jură* (CT, 50[r]), *juru-te* (CT, 61[r], 77[r]), *să se jure* (CT, 8[v]). În textele din Banat-Hunedoara apar și forme cu *-o-*[47]: *se gioare* (PO, 251), dar mult mai frecvent (*se*) *giură* (PO, 76, 85, 109, 176), *gioară-te* (PO, 85), (*te*) *gioară* (PO, 75, 170; forma cu *-o-* este mai frecventă la imperativ).

3. Pe la sfârșitul secolului al XVI-lea este atestată într-un text literar din Moldova forma scurtă de pers. a 3-a sg. a verbului *a fi* cu *î* protetic: (el) *îi* (FD 1592-1604, 569[v])[48]. Astfel de forme existau în graiurile din sudul Moldovei de pe la 1570 încoace[49], însă ele pătrund mai târziu în textele literare. Reamintim faptul că formele pronominale cu *î* protetic apar pe la 1580 într-un alt text moldovenesc, *Pravila* ritorului Lucaci (1581).

4. La pers. 1 și 2 plural, formele etimologice *sem* (< lat. *simus*), *seți* (< lat. *sitis*) se întâlnesc atât în textele nordice, cât și în cele sudice, dar frecvența lor este mai mică în cele sudice din cauza concurenței crescânde pe care le-o fac noile forme analogice *sântem*, *sânteți*: *sem(u)* (CB, 323, 330; PH, 37[v], 85[r]; PS, 139; CP[1], 197[r]; PO, 6, 7, 133, 156; CS[2], 59; CTd., 54[v]), *săm* (MI, 184[v]), *seți* (CPr., 89; CT, 7[r], 15[r]; CV, 3[r], 19[r]; PH, 2[v]; PO, 147, 291; CS[1], 234; CS[2], 23; CTd., 49[r]), *set* (PO, 96, 194; formă refăcută după perfectul simplu *fuset*, *ziset*)[50].

Formele analogice apar în secolul al XVI-lea numai în textele reprezentând graiurile de tip muntenesc și pe cele din Banat-Hunedoara, lipsind din textele care reflectă graiurile din Moldova și Transilvania de nord: *sântem* (CT, 77[r], 159[r], 206[v]; CC[2], 401; PO, 46, 147, 149), *sânte‹m›* (FT, 3[v]), *sinteț* (TS, 5[r], 13[r], 30[r]), *sânteți* (CPrav., 6[v]; CT, 151[r], 171[v], 179[v]; PO, 137). Numărul acestor forme este mai mare în textele coresiene și în cele din Banat-Hunedoara decât cel al formelor vechi, care par a fi pătrunderi din textele nordice în manuscrisele puse la contribuție de Coresi. Cercetând psaltirile coresiene observăm tendința de a înlocui pe *sem* (CP[1], 197[r]) prin *sintem* (CP[2], 206[r]). În primele decenii ale secolului al XVII-lea, formele noi sunt înregistrate și în textele din Moldova: *simtem* (Ap. 1618, 48), *simteți* (Ap. 1618, 46, 51), *sinteți* (Prav. I, 17[r]).

---

[47] Vezi Gheție, BD, p. 168.

[48] Vezi Alexandra Roman Moraru, în VTR, p. 294.

[49] Vezi C.Frâncu, *Formele verbale și pronominale cu î- protetic în limba română*, p. 81.

[50] Formele etimologice *sem*, *seți* erau curente în Moldova, nordul Transilvaniei și Banat-Hunedoara (cf. Gheție - Mareș, GD, p. 246).

5. Persoana 3 sg. a verbului *a şti* avea în textele nordice forma etimologică *şti* (< lat. *scīt*)[51] (CV, 6^{v}, 40^{v}, 66^{r}; PS, 2; GB, 361^{r}; CS^{1}, 234; Ap. 48, 51). În textele sudice apare însă forma analogică *ştie* (CT, 10^{r}, 157^{v}; CPr., 181; CP^{1}, 12^{r}, 60^{r}; CC^{2}, 430, 550).

În textele din zona Banat-Hunedoara sau cu straturi lingvistice bănăţene-hunedorene, întâlnim ambele forme, cea nouă fiind mai frecventă: *şti* (TS, 13^{v}, 34^{v}; FT, 1^{v}), *ştie* (FT, 2^{v}; PO, 18, 21). În textele nordice, prezenţa sporadică a formei analogice se explică prin influenţa originalelor bănăţene-hunedorene puse la contribuţie: *ştie* (CV, 86^{v}/marg.).

6. Cele mai multe texte înregistrează la prezentul indicativ şi conjunctiv al verbului *a mânca* formele lungi, etimologice, păstrate până astăzi în normele limbii literare: *mănânc* (CP^{1}, 92^{v}), *mărâncu* (PS, 156), *mănânci* (CC^{2}, 373), *mănâncă* (TS, 55^{v}; CT, 71^{v}; CTd., 1^{r}), *să mănânci* (Prav. I, 19^{r}), *să mănânce* (CT, 130; PO, 21; CTd., 1^{r}; CN, 46^{v}).

Formele scurte create prin analogie cu pers. 1 şi 2 pl. circulau în secolul al XVI-lea în zona Banat-Hunedoara[52], fiind înregistrate, rar, de textele literare din această regiune sau cu straturi lingvistice bănăţene-hunedorene: *mâncă* (TS, 90^{r}), dar *mănâncă* (TS, 55^{v}), *să mânce* (PO, 109; CN, 21^{r}), dar *să mănânce* (PO, 210, 219, 239; CN, 64^{v}).

7. La verbul *a usca*, formele „lungi" sunt cele mai des folosite în toate textele: *usucă* (CC^{2}, 227, 501), *se usucă* (CT, 88^{r}), *usucă-se* (PV, 7^{r}; PS, 296; CP^{1}, 176^{r}), *să usuce* (CC^{2}, 322).

Formele „scurte", sincopate, caracteristice graiurilor ardeleneşti, nu sunt atestate decât sporadic în câteva texte nordice: *se uscă* (PH, 17^{r}), *uscă-se* (PV, 14^{v}; PS, 326).

În schimb, la verbul *a surpa* (< lat. **subrupare*), formele cu *u* sincopat sunt cele mai frecvente, cele etimologice apărând mult mai rar: *surpă* (CC^{2}, 13, 201), *să nu surpi* (CC^{2}, 460), *să surpe* (CT, 121^{v}), *să surpăm* (CC^{2}, 215), dar *surupă* (MC, 364).

8. Verbul *a lucra* este întâlnit în marea majoritate a textelor cu formele slabe, având sufixul flexionar *-ez*. Formele tari, fără sufix, caracteristice graiurilor nordice de peste munţi, nordului Moldovei şi unor graiuri olteneşti[53], apar numai în câteva texte reprezentând zona Banat-Hunedoara şi nordul Transilvaniei: *lucră* (TS, 81^{r}; CTd., 52^{r}), *să lucre* (PO, 16, 17, 21; CS^{1}, 6, 14), *să lucră* (PO, 16), dar *să lucrĕze* (PO, 135, 301). În textele coresiene apare o singură dată forma *lucră* (CC^{2}, 197), care se explică prin originalele puse la contribuţie de traducători.

Imperfectul indicativului nu prezintă decât următoarele particularităţi mai importante:

1. Forma de pers. 1 sg. nu are încă desinenţa analogică *-m*, astfel încât toate textele nu folosesc decât formele etimologice de tipul (eu) *cânta*, *vedea*, *mergea*, *auziia*, *omorăia*[54].

---

[51] Cf. Gheţie - Mareş, GD, p. 245-246; Gheţie, BD, p. 169-170.

[52] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 244-245.

[53] Vezi Gheţie, BD, p. 169.

[54] Vezi C.Frâncu, *Vechimea a două inovaţii comune dialectelor limbii române*, în FD, VII, 1971, p. 180-185.

2. La pers. 3 pl. majoritatea textelor cunosc numai formele fără *-u* analogic: (ei) *cânta*, *vedea*, *mergea* etc. Singura excepție o constituie *Predica* lui Lovas din 1608 care atestă inovația apărută în Banat: *ieraö*, *leszaö*, *poueztuiaö* (LPr., 280)[55].

3. Verbele *a da* și *a sta* au în toate textele numai formele etimologice, fără reduplicarea analogică cu perfectul simplu: (eu) *da* (< lat. *dabam*), (eu) *sta* (< lat. *stabam*). Formele analogice de tipul *dădea*, *stătea* nu sunt înregistrate în textele literare, deși probabil că ele existau în unele graiuri[56].

4. Verbele de conjugarea a IV-a prezintă terminația *-iia* (*-îia*): *auziia* (CP[1], 190[v]), *grăiia* (CV, 20[r]), *pățiia* (PO, 121), *simțiia* (CT, 54[r]), *urrâia* (PO, 93) etc.; cf. însă *răpia* (PS, 206; CP[1], 124[v]).

Perfectul simplu prezintă următoarele particularități mai importante privind norma epocii și evoluția ei:

1. Crearea în primele două decenii ale secolului al XVII-lea a unei forme în *-sei* la perfectele tari de la verbele de conjugarea a III-a terminate la pers. 1 sg. în *-ș(u)*. Inovația, de origine sudică, pătrunde greu în textele literare. Singura atestare întâlnită este în *Călătoria lui Sith în raiu* de pe la 1620-1625: „*zisei* cătră Adam" (Gaster, CR, I, 63). Toate celelalte texte din perioada 1532-1640 atestă numai formele vechi: *aduș(u)* (CV, 27[v]; CT, 88[r]), *ascunș* (PO, 19), *curșu* (PH, 49[r]), *dziș* (EPrav., 4), *merș* (CTd., 52[v]), *scrișu* (CN, 27[r], 30[v], 42[r])[57].

2. Apariția paradigmei slabe la verbul *a face* și la compusele lui (*a desface*, *a preface*), care se va impune în locul paradigmei tari, etimologic, de tipul *feci(u)* (< lat. *feci*), *feceși*, *fece* etc., prezentă în majoritatea textelor (vezi de exemplu *feciu*, CV, 35[r], *feceși*, CT, 42[v], *fĕce*, PO, 12 etc.)[58]. Inovația este atestată începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea în texte reprezentând sudul Transilvaniei - Țara Românească și zona Banat-Hunedoara: *făcui* (CT, 128[v], 199[r]; CC[2], 185), *făcuși* (PO, 52), *facu* (TS, 17[r], 33[v], 35[v]), *făcu* (CT, 23[r], 125[r]), dar *fĕce* (PO, 12, 86), *desfăcu* (CT, 84[v], 120[v]; PO, 33), dar *defĕpse* (CT, 119[r]), *făcum* (CPr., 228), *făcut* (CC[2], 26), *facură* (TS, 36[v]), *făcură* (CT, 36[v]; PO, 69, 148), dar *fĕceră* (CT, 42[v], 46[r]; PO, 287, 289). Textele nordice, care în secolul al XVI-lea înregistrează numai formele vechi, încep să folosească sporadic și formele noi: *făcuși* (PH, 76[r]), dar *feceși* (PS, 157).

3. Tendința de a crea o paradigmă sigmatică la verbele *a avea*, *a fi* și *a vrea* este abia la începuturile ei, căci formele cu *-se-* nu sunt atestate decât la pers. 2 sg. și pl. și la pers. 3 sg.: *avuseși* (1623; BDR, 85), *fuseși* (PS, 101[r]; CT, 163[v]; CL, 24[v]; CC[2], 64), *fuse* (CPr., 148), *fuset* (CT, 172[r]; CPr., 135), *vruseș(i)* (CC[2], 186, 559). Inovația, de origine sudică, este înregistrată sporadic și într-un text nordic: *fuse* (PH, 120[r]).

---

[55] Vezi I.Gheție și Mirela Teodorescu, *Asupra desinenței -u a pers. 3 pl. a indicativului imperfect. Noi contribuții*, în SCL, XVII, 1966, nr. 2, p. 175-183; Gheție, BD, p. 170, 306.

[56] Vezi C.Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: imperfectul verbelor* a da *și* a sta, în LR, XXVI, 1977, nr. 1, p. 81-85.

[57] Vezi C.Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: forma de tipul* zisei, în LR, XXXIII, 1984, nr.5, p. 426-436.

[58] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 244; Valeria Guțu Romalo, *Din morfologia sec. al XVI-lea: perfectul simplu al verbului* a face, în LR, XXVI, 1978, nr. 1, p. 56-57.

4. În toate textele, indiferent de regiunea din care provin, la pers. 1 şi 2 pl. se întâlnesc numai forme fără *-ră-* analogic, de tipul *cântăm, cântat, văzum, văzut, auzim, auzit*[59]: *dzisemu* (CV, 14^{v}), *împlemu* (PS, 298), *adăpat* (CT, 56^{v}), *urât* (PS, 88) etc.

5. Verbul *a da* are numai forme tari de tipul *dédiu, dédeşi, déte, dédem, dédet, déderă, déteră*[60]. Formele slabe de tipul *dădúi, dădúşi, dădú* nu sunt încă atestate. În schimb, verbul *a sta* cunoaşte numai formele slabe de tipul *stătui, stătuşi, stătu*. Formele *stetiu, steteşi, stete*, create prin analogie cu *dediu, dedeşi, dede, dete* nu sunt atestate încă în nici un text[61].

Perfectul compus. În marea majoritate a textelor literare forma auxiliarului pentru pers. 3 sg. şi pl. este *au* (< lat. *habuit*, respectiv **habunt*)[62]. Forma *a*, analogică după *bea - beau, ia - iau*[63], apare uneori alături de *au*, dar mult mai rar, în unele texte atât sudice, cât şi nordice: *a dat* (MI, 192^{r}), dar *au* (MI, 185^{v}, 187^{v} etc.), *a făcut* (PO, 69), *a fost* (CPr., 504; Prav. 1581, 218^{r}), dar *au fost* (CPr., 504), *a luat* (GB, 431^{r}), dar *au* (GB, 181^{r}, 405^{v}), *n-a uitat* (PO, 144), dar *au* (PO, 4, 6, 14 etc.), *a vrut* (PH, 38^{v}, 45^{v}), dar *au* (PH, 99^{r}, 124^{v} etc.). Chiar dacă unele din aceste forme pot fi socotite neglijenţe grafice, considerăm că cel puţin acelea din textele sudice pot fi interpretate ca pătrunderi involuntare ale vorbirii populare în scrierile culte, căci *a* exista în unele zone din Ţara Românească şi Oltenia încă din secolul al XVI-lea[64].

Mai mult ca perfectul sintetic prezintă în textele literare la pers. 1 sg. numai forme fără *-m* analogic: *eu gătise* (CS^{1}, 224; CTd., 114^{v}), deşi forma analogică exista pe la sfârşitul secolului al XVI-lea în Ţara Românească: *vândusem* (1600; DÎ, 212).

La pers. 1-3 pl. sunt înregistrate numai forme fără *-ră-* analogic[65].

Mai mult ca perfectul analitic cunoaşte patru forme:

a) Forma de tipul *era auzit*, compusă din imperfectul lui *a fi* şi participiul trecut, cunoscută în toate variantele literare, dar cu o frecvenţă mai mare în textele nordice: *era grăit* (PO, 70, 121), *era trecut* (CPr., 131), *era vădzutu* (CV, 23^{r}), *era venritu* (CV, 43^{r}), *eramu morţi* (CTd., 95^{v}), *eraţi grăit* (PO, 154) etc.

---

[59] Vezi C.Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I şi a II-a plural* cu **-ră-**, în AL, XVIII, 1967, p. 176-180.

[60] Vezi C.Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul simplu şi mai mult ca perfectul verbelor* **a da şi a sta**, în LR, XIX, 1980, nr. 4, p. 307-316.

[61] *Ibidem*, p. 308-309.

[62] Vezi C.Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, în SCL, XX, 1969, nr. 3, p.299-318; I.Gheţie, *Originea auxiliarului* **a** *de la pers. 3 sg. a perfectului compus*, în SCL, XXIV, 1973, nr.4, p. 421-430; Gheţie - Mareş, GD, p. 248-251; Gheţie, BD, p. 171.

[63] Vezi I.Gheţie, *Originea auxiliarului* **a** *de la pers. 3 sg. a perfectului compus*, p. 248; Gheţie, BD, p. 170.

[64] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 249-251.

[65] Vezi C.Frâncu, *Vechimea formelor de mai mult ca perfect, perfect compus, prezent indicativ şi conjunctiv cu* **-ră**, în LR, XXXI, 1982, nr. 4-5, p. 281-293.

b) Forma de tipul *am fost mers*, compusă din perfectul compus al auxiliarului *a fi* şi participiul trecut, întâlnită în toate variantele literare, dar mai frecventă în cele nordice şi mai ales în cea bănăţeană-hunedoreană: *au fost audzit* (PO, 231), *au fost poruncit* (PO, 5), *au fost zăcut* (CC^2, 64) etc.

c) Forma de tipul *fusĕse zis* (CC^2, 221), compusă din mai mult ca perfectul lui *a fi* şi participiul trecut, este foarte rară, apărând numai în câteva texte: *auzit fuseşi* (CC^2, 368), *fusese vădzut* (CS^2, 119).

d) Forma de tipul *avea agonisit* (CT, 41^r), compusă din imperfectul lui *a avea* şi participiul trecut, întâlnită rar numai în unele tipărituri coresiene, dar prezentă şi în dialectul aromân: *auzită avea* (CC^2, 503).

Viitorul prezintă la pers. 2 sg. în marea majoritate a textelor forma de auxiliar *veri*, mai apropiată de etimon (lat. **velis*): *ver aduce* (TS, 6^v), *veri afla* (PS, 112; CP^1, 65^r), *veri agonisi* (VL, 187^r), *veri deştepta* (CTd., 30^r), *veri socoti* (Prav. 1581, 274^v) etc.

Numai în textele din zona Banat-Hunedoara sau cu straturi lingvistice din această zonă apare forma nouă: *vei face* (PO, 230, 240), dar *veri face* (PO, 69, 88), *vei atinge* (CTd., 109^v), dar *veri deştepta* (CTd., 30^r), *vei fi* (FT, 3^v), *vei îmbla* (FT, 4^r), *întra-vei* (CN, 11^v), dar *întra-veri* (CN, 16^v), *te vei schimba* (FT, 1^v).

Conjunctivul prezent al verbelor *a bea, a da, a lua, a sta, a vrea* prezintă la pers. 3 sg. şi pl. numai formele etimologice *să bea, să dea, să ia, să stea, să vrea,* nu şi formele analogice *să beie, să deie, să ieie, să steie, să vreie,* caracteristice azi Moldovei, Transilvaniei de nord şi Banatului[66], deşi acestea existau în graiurile moldoveneşti de pe la începutul secolului al XVII-lea[67]. Neînregistrarea acestora în textele literare, ci numai în documentele particulare, se explică prin caracterul conservator al acestor texte.

La pers. 1 şi 2 sg. verbul *a avea* cunoaşte numai formele etimologice *să aib(u), să aibi,* căci formele analogice *să am, să ai* nu apăruseră încă până pe la 1640[68].

Conjunctivul perfect cunoştea numai forme cu auxiliarul variabil: *să fiu botezat* (CPr., 284), *să-l fie auzit* (CT, 84^v), *să nu fie născut* (CS^1, 17), *să fie luat* (CN, 20^v)[69].

Condiţionalul prezent sintetic de tipul *se ascultare*, succesor al perfectului conjunctiv sau al viitorului anterior latin, apare alături de condiţionalul compus cu *a vrea* în texte din toate zonele, însă frecvenţa sa scade brusc pe la începutul secolului al XVII-lea: *să fure* (CPr., 134), *se întrare* (PV, 35^v), *să întrare* (CP^1, 256^r), *se*

---

[66] Vezi C.Frâncu, *Vechimea şi răspândirea formelor* să deie, să steie, să beie, să ieie *în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXII, 1971, nr.3, p. 261-276.

[67] *Ibidem*, p. 261.

[68] Vezi C.Frâncu, *Cu privire la vechimea a două inovaţii în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române*, în FD, p. 185-188.

[69] Vezi C.Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr.2, p. 205-227.

întraru (PS, 434), *să nu străjuire* (PH, 112[r]), *se custarem* (PO, 57), *să nu ascultaret* (CS[1], 8).

Încă din secolul al XVI-lea se observă tendința de a înlocui această formă cu una compusă de condițional sau chiar cu viitorul indicativ, tendință mai accentuată în textele sudice, dar prezentă și în cele nordice: *se întraru* (PS, 434), dar *se aşu întra* (PH, 113[v]), *se sfârşiretu* (CV, 59[v]), dar *să ar vrea să se sfârşească* (CPr., 147). Înlocuirea condiționalului sintetic cu cel analitic face ca pe la 1630-1640 primul să iasă din limba scrisă.

Condiționalul prezent analitic, format din auxiliarul *aş, ai, are* (*ară*), *am, aţi, are* (*ară*) și infinitivul verbului, este paradigma cea mai frecventă în toate variantele literare și frecvența crește pe măsură ce vechiul condițional sintetic este înlocuit. Singura particularitate a acestui tip este forma de pers. 3 sg. și pl. cu auxiliarul *are* sau *ară*: *se-are aprinde* (CTd., 37[v]), *n-are plânge* (Ap. 1618, 52), *se-are putea - ară afla* (PO, 59), *ară arde* (CS[2], 46), *ară avea* (MI, 181[r]). Forma *ar*, apărută după căderea lui *-ă* sau *-e* finali, nu este încă înregistrată.

Condiționalul perfect cunoaște mai multe paradigme, cu răspândire și cu frecvență diferite în textele literare:

1. Paradigma de tipul *aş fi cîntat* este răspândită în aproape toate textele și singura care s-a menținut în normele literare până astăzi: *perit aş fi* (PH, 106[r]), *n-are fi dzăcut* (Prav. 1581, 230[r]), *ară fi făcut* (PO, 314), *n-ară fi lăsat* (CT, 148[v]). Acest tip este rar în textele rotacizante (singura atestare este cea din *Psaltirea Hurmuzaki)*.

2. Paradigma de tipul *am vrut pieri* este frecventă în variantele literare nordice și în cea din Banat-Hunedoara, dar mai slab reprezentată în varianta literară muntenească, ilustrată de textele coresiene și de alte texte sudice: *„se n-au vrutu spregice* Chiesariu (CV, 41[v]), dar *„să nu fie* la Chezar *menit"* (CPr., 130, în pasajul corespunzător), *am vrut muri* (PO, 231), *a vrut clădi* (PH, 112[v]; în acest text tipul de condițional citat are cea mai mare frecvență dintre toate textele din perioada studiată), *au vrut milui* (CC[1], 63[r]; în cele mai multe texte coresiene acest tip de condițional nu se întâlnește).

3. Paradigma de tipul *vrea fi pierit* este, în schimb, mai frecventă în tipăriturile lui Coresi: *vrea fi lăsat* (CC[2], 271), *vrea fi zis* (CC[2], 115), *fi-vrĕţi iubit* (CT, 203[v]) etc.

Imperativul negativ de pers. 2 pl. în *-areţi, -ereţi, -ireţi* era prezent în textele din toate zonele, dar el era mai frecvent în cele reprezentând regiunile nordice și zona Banat-Hunedoara; formele în *-aţi, -eţi, -iţi* apar, mai rar, în textele sudice: *nu vă lăudareţi, nu mențireţi* (CV, 63[v]), dar *nu vă lăudaţi, nu mențireţi* (CPr., 152), *nu vorovireţi* (CV, 8[v]), dar *nu voroviţi* (CPr., 95), *nu deşiderareţi* (PS, 186), dar *nu jeluiţi* (CP[1], 112[r]). Aceste exemple, la care se pot adăuga altele, arată că în textele sudice exista tendința de a evita imperativele lungi și de a le înlocui cu cele scurte.

Formele de imperativ *blem* (*blăm*) (< *îmblăm* < lat. *ambulemus*), *blaţi* (< *îmblaţi* < lat. *ambuletis*) apar în texte reprezentând toate variantele literare: *blăm* (CT, 220[r]; PO, 114, 160; CN, 48[v]; CTd., 33[v], 41[v]), *blaţi* (PO, 128, 129).

Forme particulare de imperativ oferă și verbele *a avea, a aduce, a sta* și *a veni*. Imperativul lui *a avea* prezintă forma veche *aibi* (CC[2], 464), dar și forma nouă *ai* (CT, 188[v]; CC[2], 474), analogică cu indicativul prezent.

Verbul *a aduce* prezintă mai ales forma etimologică *adu* (TS, 6^{v}; CT, 70^{v}; PO, 51, 89, 91). Forma analogică *adă* (după vocativul în *-ă*) am întâlnit-o într-un singur text: *adă* (PO, 90, 201, 275).

Verbul *a sta* prezintă atât forma etimologică *stă* (CV, 39^{r}, 59^{r}; CPr., 147; PO, 293; CN, 18^{r}), cât şi formele analogice cu indicativul *stai* (CS^{2}, 17^{r}; CTd., 29^{v}) şi *stăi* (CT, 75^{v}; CPr., 260).

Verbul *a veni* prezintă atât forma analogică cu vocativul în *-o*: *vino* (PS, 161; CP^{1}, 155^{v}; CT, 15^{r}, 16^{r}; PO, 76, 101; CTd., 11^{v}, 60^{v}), cât şi pe cea analogică cu vocativul în *-ă*: *viină* (TS, 6^{v}), *vienă* (TS, 18^{v}, 22^{v}, 51^{v}), dar şi *vienu* (TS, 24^{v}). Ultimele forme sunt mai puţin răspândite.

Infinitivul lung cunoaşte o întrebuinţare largă în toate textele, în ciuda înlocuirii sale prin infinitivul scurt, prin supin sau prin construcţii personale: „Acmu e vrĕmea de *a lucrarea* şi de *a semănarea*" (CC^{2}, 199), „părăseşte-te de *a muncirea*" (MC, 357), „ţipete de oameni de nu le *putĕrea* spune" (CS^{1}, 227; CTd., 102^{r}, 110^{r}), „apă de-*a spălarea*" (PO, 78), dar „apă *de spălat*" (PO, 317) etc.

Gerunziul verbului *a avea* cunoaşte atât forma veche *aibând* (CV, 27^{v}, 31^{r}; CPr., 115, 119; CT, 2^{r}, 13^{v}), cât şi forma mai nouă, *având(u)* (TS, 72^{v}; CT, 38^{r}, 57^{v}, 161^{v}; PO, 26, 41, 55, 303; Prav. 1581, 229), mult mai frecventă şi mai răspândită.

Participiul verbului *a sta* cunoaşte numai forma regulată, rezultată din tema perfectului simplu: *stătut(u)* (PO, 208; TS, 66^{v}; PH, 113^{v}; CT, 177^{v}; FT, 3^{r}; CS^{2}, 50; CTd., 40^{v}).

Verbul *a face* prezintă atât forma etimologică *fapt* (< lat. *factum*), cât şi forma analogică *făcut*, mai răspândită: *fapt* (TS, 70^{r}; CV, 15^{v}; CP^{1}, 52^{r}; Prav. 1581, 245^{v}; PO, 290; MC, 346; MI, 188^{r}) - *(ne)făcut(u)* (TS, 70^{r}; PH, 34^{r}; CT, 57^{r}, 128^{v}; Prav. 1581, 192^{v}; PO, 268, 269; GB, 173^{r}; CN, 45^{v}; MI, 193^{r}, MC, 347).

Supinul este extrem de rar folosit, în locul lui apărând infinitivul lung: „marhă *de furat*" (PO, 103), „se săturară *de jeluit* şi *de tăiat*" (MC, 354), „coşure ... *de luat*" (CT, 85^{r}). Se pare că supinul avea circulaţie numai în variantele sudice şi în cea bănăţeană-hunedoreană, căci în textele nordice nu l-am întâlnit, generale fiind construcţiile cu infinitivul. De fapt, în regiunile de nord şi de nord-vest el nu este întrebuinţat nici în graiurile de astăzi.

ADVERBUL

Constituind o clasă deschisă şi, deci, susceptibilă la schimbări, adverbul prezintă o serie de particularităţi privind forma, aria de răspândire şi frecvenţa în perioada cercetată. Dintre acestea mai importante par a fi următoarele:

1. Unele adverbe şi locuţiuni adverbiale caracterizează numai epoca 1532-1640, nemaiîntâlnindu-se decât cel mult sporadic după 1640. Dintre acestea menţionăm: *amânat* „târziu" (CV, 43^{v}; în CPr. în pasajul corespunzător apare adverbul *mult*, 132), *aorea* „uneori" (CC^{2}, 118, 182, 366), *apestit* „târziu" (CC^{2}, 619), *a vremi* „câteodată" (CC^{2}, 28), *caş* „când" (CPr., 60, 80), *cu lin* „blajin" (CC^{2}, 218), *cu*

ogoadă „plăcut" (CC^2, 29), *de biu* „destul" (PS, 35; în *Psaltirea Hurmuzaki* şi în psaltirile coresiene acest adverb nu mai apare în versetul respectiv), *de stăjit* „în grabă" (CC^2, 468), *făţiş* „de faţă" (PO, 159, 252, 279), *i(u)o* (< lat. *ubi*) „unde" (CV, 8^r, 34^r, 38^v, 43^r); în pasajele corespunzătoare din CPr., apare mai generalul *unde* (CPr., 95) sau *aciia* (CPr., 122, 131, 138); *i(u)o*, în afara atestării din scrisoarea lui Neacşu (1521), apare în special în textele nordice (CV, 8^r; PS, 35; CS^1, 237; CS^2, 38) şi în cele din zona Banat-Hunedoara (PO, 121, 128, 130); în *Fragmentul Todorescu* se întâlneşte forma contaminată *iunde* (FT, 1^v), din *iuo* şi *unde*; la Coresi cea mai mare frecvenţă o are *i(u)o* în psaltiri, dar şi aici se simte tendinţa de a-l evita, vizibilă în *Psaltirea* din circa 1589: *io* (CP^1, 154^v, 162^r), dar *unde* (CP^2, 159^r, 164^r, în pasajele corespunzătoare). Pe la începutul secolului al XVII-lea, *i(u)o* se întâlneşte rar chiar în textele nordice: *iuo* (CTd., 30^v, 41^v, 102^r; CS^1, 237; CS^2, 34, 50, 124); *în podoabă* „asemenea" (CPr., 66; traducere a v.sl. *podobije* „idem"), *însă* „deja" (TS, 92^r; CC^2, 155, 157, 168), *mâne dzi* „mâine" (PO, 205, 211), *netrecut* „negreşit" (CS^1, 120^v), *pre fire* „în realitate" (CC^2, 283), *pre ogoadă* „după voie" (CC^2, 325, 357, 500, 621), *prost* „în picioare, drept" (CC^2, 395) etc. Aceste adverbe şi locuţiuni adverbiale, la care se pot adăuga multe altele[70], sunt fie calcuri după construcţiile similare din slavă (*cu ogoadă*, *pre ogoadă*, *în podoabă*) sau maghiară (*de biu*), fie elemente arhaice din vechiul fond latin, dispărute după 1640 (*iuo*). Unele dintre aceste adverbe apar în mai multe texte din regiuni diferite (*iuo*), altele caracterizează numai anumite texte sau regiuni. De pildă, *amânat*, *de biu* apar numai în textele rotacizante din secolul al XVI-lea, pe când *caş*, *însă*, *prost* sunt specifice textelor coresiene şi *Tetraevanghelului de la Sibiu*. În acelaşi timp, adverbe ca *aclo* (CN, 27^v), *de-a firea* (PO, 59, 65), *de-a fiete* „degeaba" (FT, 1^v; PO, 244), *făţiş*, *iunde*, *mâne dzi* sunt specifice textelor din zona Banat-Hunedoara[71].

2. O altă categorie de adverbe şi locuţiuni adverbiale caracterizează toate zonele în secolul al XVI-lea, dar suferă unele schimbări privind răspândirea şi frecvenţa de apariţie după 1600: *acicea* „aici", general în secolul al XVI-lea, fiind atestat într-o serie de texte nordice şi sudice, îşi restrânge după 1600 aria de circulaţie şi frecvenţa la textele din Moldova şi Transilvania de nord, fiind înlocuit în textele sudice de *aici(a)*: *acicea* (CTd., 22^v; CS^1, 147), dar *aici* (CN, 1^r), *aicea* (CN, 1^r, 18^r); *camai* „puţin" (Prav. 1581, 251^v; CC^2, 134, 234; CTd., 3^v) îşi limitează aria de circulaţie după 1600 la Moldova; la fel, *de năprasnă* „deodată" (CPrav., 4^v; CP^1, 136^v; GB, 382^r; CC^2, 81), *de năprasne* (CT, 137^v; PH, 52^v) îşi restrânge, după 1600, circulaţia la texte nordice: *de năprasnă* (CS^1, 226; CS^2, 73; CTd., 69^v); *mainte* (< lat. *magis ante*) „(mai) înainte" este atestat nu numai în textele nordice, ci şi în cele sudice alături de *înainte*: *mainte* (CL, 4^v), dar *înainte* (CL, 1^v), *mainte*

---

[70] Un inventar bogat al adverbelor şi locuţiunilor adverbiale din secolul al XVI-lea se află la Densusianu, HLR, II, p. 249-275.

[71] Vezi Gheţie - Mareş, GD, p. 257-258.

(CT, 2^{r}, 7^{r}, 8^{r}), dar *înainte* (CT, 44^{r}, 49^{v})[72]. Fără îndoială că prezența lui *mainte* în textele sudice se explică prin folosirea unor izvoade din nord, însă pentru normele limbii literare esențial este faptul că acest adverb avea o răspândire mai mare decât în graiurile populare.

O situație specială prezintă *acmu* (< lat. **eccum módo*) și corespondentul său *acum* (< lat. **eccúm modo*). Textele literare din perioada cercetată atestă cel mai des forma *acmu* (TS, 32^{v}; CV, 4^{v}, 10^{r}; CT, 21^{v}, 64^{r}; CPr., 97, 120; CL, 2^{r}, 3^{v}; FT, 4^{r}; PO, 4, 33; Prav. 1581, 249^{r}; CC^{2}, 21; MI, 184^{v}; CTd., 2^{r}; CN, 27^{r}, 28^{r}). Aceste atestări arată că *acmu* era normă atât în textele nordice, căci circula în graiurile din nordul Dacoromaniei, cât și în cele sudice și în cele din zona Banat-Hunedoara, ca o infiltrație locală, căci circula în unele graiuri din zona Banat-Hunedoara și din Oltenia de nord-est[73]. Încă din secolul al XVI-lea se simte tendința de a înlocui pe *acmu* prin mai puțin frecventul *acum* în textele sudice: *acmu* (CP^{1}, 32^{v}), dar *acum* (CP^{2}, 29^{v}). Forma *acum*, absentă din textele nordice, apare, rar, numai în textele sudice din secolul al XVI-lea, alături de *acmu*. În textele nordice și în cele din zona Banat-Hunedoara apare și forma *amu* „acum": *amu* (CV, 83^{r}; FT, 1^{r}; PO, 57, 63, 71; CS^{1}, 223; MI, 188^{v}; CTd., 55^{v}).

PREPOZIȚIA

Mai puțin susceptibile la schimbări decât adverbul, prepozițiile și locuțiunile prepoziționale prezintă o serie de caracteristici privind forma, valoarea, aria de circulație și frecvența, care vor fi relevate la capitolul *Sintaxă*. Aici vom menționa numai că prepozițiile simple *a, către, cu, de, în, între, întru, la, p(r)e, spre, supt* prezintă puține modificări, acestea reducându-se la valoarea și frecvența lor. Astfel, prep. *p(r)e* devine mai frecventă prin generalizarea valorii sale de morfem al acuzativului-obiect direct, care are loc în perioada cercetată (vezi capitolul *Sintaxă*). În schimb, prep. *a* devine mai rară, întrucât infinitivul, la care funcționa ca morfem, este mai puțin utilizat, în urma procesului de înlocuire a lui prin conjunctiv[74]. Cu toate acestea, deși *a* își pierde chiar din secolul al XVI-lea o mare parte din funcțiile primitive, ea mai apare în construcții cu caracter arhaic de tipul „giudece *a* seracu" (PS, 29). Dintre prepozițiile compuse și locuțiunile prepoziționale frecvente în textele din secolul al XVI-lea, dar din ce în ce mai rare după 1600 menționăm: *adin* „între" (CT, 38^{v}; PO, 154), *alegând de* „în afară de" (PS, 497; CT, 8^{v}, 40^{r}), *de aleanul, în aleanul, întru aleanul* „contra" (PO, 5, 46, 135, 178; CC^{1}, 30^{v}, 32^{v}; PH, 124^{r}), *necât* „decât" (TS, 5^{v}, 6^{r}, 7^{r}), *trecând de* „în afară de " (CP^{1}, 293^{r}, 300^{r}) etc. Prepozițiile *adin* și *necât* caracterizează textele din zona Banat-Hunedoara sau cu straturi lingvistice din această zonă.

---

[72] *Ibidem*, p. 259-260.

[73] *Ibidem*, p. 254-255.

[74] Vezi C.Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică". Inlocuirea infinitivului prin construcții personale în limba română veche*, în AL, XX, 1969, p. 169-113.

Din acest motiv, în contextele în care mai târziu va apărea o propoziție subiectivă generată de verbe și expresii verbale impersonale, în perioada 1532-1640 se întâlnește de obicei un infinitiv cu funcție de subiect: „Opu iaste tuturoru gata *a fi*" (CV, 69^{r-v}), „*A* mi-o *lua* muiare nu mi se cade" (Prav. 1581, 257^{r}), „se cade *a dezlega*" (PO, 137), „Cade-se duhovnicului *a părți*" (Prav. I, 7^{v}) etc. Tendința de a înlocui infinitivul subiect cu o propoziție subiectivă al cărei nucleu este un verb la conjunctiv sau la indicativ este vizibilă în toate textele literare, dar ea este mai accentuată în textele provenind din Țara Românească și din sudul Transilvaniei.

2. Unele texte, fidele originalului slavon, prezintă uneori verbul la gerunziu cu funcție de subiect (în modelul slav verbul este la participiul prezent): „Vitește-mi pare *tremițându* fuglulu" (CV, 36^{v}-37^{r}; în modelul slavon part. *posilaqštu*)[3], „mai bunr-e amu binre *făcând*" (CV, 78^{r}; sl. *tvorěšte*). În textele mai puțin fidele originalului slavon, construcția este înlocuită cu o propoziție subiectivă: „*ca o vită* pare-mi *că nu e să-l tremětem legat*" (CPr., 125). În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea gerunziul cu funcție de subiect nu mai este atestat, fapt explicabil prin tendința de înlăturare din textul românesc a construcțiilor și calcurilor slavone greoaie.

3. Cazurile de repetare sau de reluare a subiectului printr-un substitut sunt numeroase și caracterizează textele reprezentând toate regiunile[4]: „Iară *popa*, de va avea săblazná ..., *elu* să spěle pre trup" (Prav. 1581, 208^{v}), „Cumu-s *ei* deprenși, *oaminii*" (Prav. 1581, 274^{r}), „Ce într-alt chip au născut *Hristos*, în mare curăție, care *Hristos* besěreca sa și nărodul său încă curat și sfânt poftește" (PO, 8), „Iară *popa,* de va răbda fără preutească, *el* să fie popă" (Prav. I, 18^{r}). Fenomenul de repetare și de reluare a subiectului nu este un calc după originale străine, ci un fenomen de sintaxă românească populară, fiind întâlnit în scrieri care reflectă în mare măsură limba vorbită a epocii (scrisori, acte, însemnări, prefețe la traduceri)[5]: „*feciorul* Stoicăi, *el* n-au fost" (1612; BDR, 19), „*feciorii* lu Udrișteș Pitariul, *ei* au vândut" (1612; BDR, 19).

Predicatul prezintă puține particularități în textele din perioada studiată.

1. Omiterea predicatului verbal apare destul de frecvent în unele texte și se explică atât prin fidelitatea față de originalele străine (slavone, maghiare, latine), cât și independent de acestea, în situațiile în care predicatul se subînțelege: „Cui fie cinste mare, fericat [=să fie] până-n vecie, de la el [=să fie] noauă pace bună și meserere tatălui svânt" (FT, 2^{v}; cf. magh. *Kinec legyen az tisztesseg, mind öröckę az diczöseg, ö töle nekünc bekesseg, es atyaij kegyelmesseg*)[6], „iară păcătoșilor teamăt de înfricoșatul județ [= să le fie] ..., iară derepților, nădějdea învierei" (CC^{2}, 7; calc după o construcție slavă)[7], dar „Iară feciorii cumetrilor de se vor amesteca

[3]Vezi Costinescu, CV, p. 156.

[4]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 389; Elena Carabulea, *Repetarea și reluarea subiectului în limba sec. al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiu Rosetti*, p. 106.

[5]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 389; Elena Carabulea, *op. cit.*, p. 104.

[6]Vezi I. Gheție, în TR, p. 314.

[7]Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 518.

post 5 lĕ(t), po(k) 36" (CPrav., 2[r]), „Cine va borî după anafură, *post 40 de dzile*" (Prav. I, 25[r]). În ultimele două exemple, elipsa predicatului nu se explică prin model străin, ci prin faptul că el poate fi subînțeles din context.

2. Elipsa verbului copulativ este mult mai frecventă și ea se explică de cele mai multe ori prin situația din textele slave corespunzătoare, căci limba slavă veche se caracteriza, printre altele, și prin elipsa copulei: „Nimea destoinic [= nu este] a se lega de pohtele trupului" (CL, 24[r])[8], „Nu bunră pristanişte [= fiind] cătră ierrnare, corabnicii sfătuiră-se cum vânslĕdze de acie" (CV, 43[v])[9]. În textele mai puțin fidele originalului slavon copula nu este omisă: „Nu bun răpaus *fiind* de cătră frig e corabnicii sfătuiră să se ducă de-aciia" (CPr., 132; pasajul corespunde aceluia din CV citat mai sus) etc. În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, elipsa copulei apare numai în textele traduse din slavă, dar chiar în acestea ea este din ce în ce mai rară: „jumătate [= era] cal" (CN, 21[v]) etc. Deci propozițiile nominale din textele religioase se explică în mare parte prin originalele slavone ale acestora, în care ele erau curente.

3. Numele predicativ exprimat printr-un verb la infinitiv lung se întâlnește mai ales în textele reprezentând graiurile nordice: „Vor fi *de a-i lăsarea* sau *de a-i împărțirea*" (Prav. 1581, 268[r]) etc. Construcția este concurată din ce în ce mai mult de cea cu infinitivul scurt, care devine din ce în ce mai frecventă: „*A ști* amu se vă fie voao" (CV, 53[r]), dar „*la ştire* să vă fie voao" (CPr., 141).

4. Acordul predicatului cu subiectul se realizează în majoritatea cazurilor ca în limba română modernă. Ca tendințe de simplificare trebuie remarcate acordul după înțeles și cel prin atracție[10]: „Câtu *e dulce* grumazului mieu *cuvintele* tale" (CC[2], 6), „A doo *parte* a legiei ĕste *legile* giudecărilor" (PO, 6), „De *va fi și cumnatul și ginerele vădui*" (Prav. 1581, 276[v]), „toată *mulțimea* iudeilor *supărară-me*" (CV, 36[r]), „toată *mulțimea* jidovilor *dodeiescu*-mi" (CPr., 124; în textul slav acordul este tot după înțeles, verbul fiind la plural: *stežachŭ*).

Unele din aceste dezacorduri se datoresc, în parte, neatenției traducătorilor sau a copiștilor[11], iar, în parte, interpretării substantivelor colective, care funcționează ca subiecte, drept plurale autentice. Acordul prin atracție și după înțeles este o trăsătură a limbii române vorbite, atestată în perioada cercetată și în documentele particulare, și el nu trebuie pus numai pe seama situației din originalele străine. Deci *prezența* sa este explicabilă prin factori interni, iar *frecvența* sa deosebită în unele traduceri se poate explica și prin influența exercitată de originalele străine (în special slavone), în care lipsa verbului copulativ face ca relația dintre subiect și numele predicativ să fie mai slabă, traducătorul uitând uneori să facă acordul după formă.

Atributul (care ca și în limba actuală poate fi substantival, adjectival, pronominal, verbal, adverbial) prezintă următoarele particularități:

---

[8]Vezi Mareș, CL, p. 92.

[9]Vezi Costinescu, CV, p. 157.

[10]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 393-394; Elena Carabulea, *Acordul după înțeles și prin atracție în limba română veche*, în LR, XIV, 1965, p. 593-609; Rizescu, Prav. 1581, p. 98-99.

[11]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 393.

1. *Atributul substantival*

a) Atributul substantival în dativ este mult mai frecvent ca astăzi din cauza folosirii adnominale a dativului, mai ales când exprimă grade de rudenie sau funcții și ranguri sociale: „soț(u) *lumiei*" (CV, 64^{v}; CPr., 153), „Moșu-miu iește tată *tătâne-miu*" (Prav. 1581, 220^{r}), „era fecior *Milcăei*" (PO, 77) etc. Tendința de a evita dativul adnominal și de a-l înlocui cu un genitiv cu funcție de atribut se observă mai ales în textele sudice: „făcătoriu *lucrului*" (CV, 58^{r}), însă „făcătoriul *lucrului*" (CPr., 146) etc. O situație similară vom întâlni la atributul pronominal în dativ (dativul posesiv).

b) Atributul substantival prepozițional cunoaște, de asemenea, o întrebuințare largă, mai ales cel introdus de prepozițiile *de* și *a*, în construcții echivalente cu genitivul: „cale(a) *de cetate* io vor fi nu aflară" (PS, 356; CP^{1}, 211^{r}; în PH, în pasajul corespunzător apare atributul genitival „calea *cetației*"); „casa *de Domnul*" (PS, 424), dar „casa *Domnului*" (CP^{1}, 249^{v}); „vinge-veri *pre mijloc de dracii* tăi" (CP^{1}, 220^{r}), „*pre mijloc de casa* mea" (CP^{1}, 192^{r}), dar „în mijlocul *caseei mĕle*" (PH, 82^{v}). Din exemplele citate se observă că atributul prepozițional este concurat de atributul genitival. Tendința este evidentă dacă se compară diferite versiuni ale aceluiași text. De pildă, în *Psaltirea Hurmuzaki,* multe din construcțiile atributive cu *de* din alte versiuni ale psaltirilor sunt înlocuite cu construcții genitivale, care sunt mai frecvente încă din secolul al XVI-lea: „în mijlocul *apelor*" (PO, 12), „pre mijlocul *lupilor*" (CT, 19^{r}), „în mijlocul *raiului*" (MC, 346). De cele mai multe ori, construcțiile cu *de* sunt continuatoarele construcțiilor latinești cu *de* echivalente cu genitivul.

Construcțiile cu *a* echivalente cu genitivul sunt mai frecvente în textele nordice, cele sudice preferând construcțiile cu genitivul: „trestie *a cărtulariu*" (PS, 140), dar „trestie *a cărtulariului*" (CP^{1}, 83^{r}) etc.

2. *Atributul pronominal* exprimat printr-un dativ posesiv cunoaște, ca și atributul substantival în dativ, o folosire mai mare ca astăzi: „Sângele părinților-*ne*" (Prav. 1581, 225^{v}), „lăsați la mine un frate-*vă*" (PO, 149), „tatăl cu fata-*ș*" (Prav. I, 24^{r}), „moșiia-*ș*" (CTd., 14^{r}) etc. Remarcăm folosirea pronumelui personal și reflexiv cu valoare de posesiv într-o distribuție largă, ele putând apărea atât la singular, cât și la plural (frate-*vă*).

3. *Apoziția* apare în marea majoritate a textelor în același caz cu substantivul (sau substitutul acestuia) determinat: „Giuraiu-me lu David, *șerbului* mieu" (PS, 286), „în ocină lu Israil, *șerbului* său" (PS, 444; CP^{1}, 261^{v}), „dă-mi 6 feciori ai surori-me, *Melintiei*" (CS^{2}, 61^{r}) etc. Tendința de a nu acorda apoziția, de a o pune numai în nominativ, începe să se facă vizibilă în texte reprezentând variante literare diferite: „svântul lu Israil, *împăratul nostru*" (PS, 289; CP^{1}, 171^{v}), „cartea lu Iov, *patriiarhul*" (PO, 3), „o deadem lu Coresi, *diaconul*" (CC^{2}, 9). De asemenea se remarcă tendința de a introduce apoziția prin adverbele explicative *anume* și *adecă*: „pre alții, *anume tatăl, moșii și moașele*" (Prav. 1581, 215^{r-v}), „iară al treile, *adecă cel smearin*, ... mai tare să osindĕște" (VL,186^{v}) etc.

4. *Atributul adjectival.* Acordul atributului adjectival cu substantivul determinat se realizează în majoritatea textelor în gen, număr şi caz [12]. Cu toate acestea, există multe situaţii care atestă o tendinţă de simplificare a acordului în caz, determinantul nemaiacordându-se în caz cu determinatul, tendinţă caracteristică vorbirii populare: „mântuirea casei *aceasta*" (CT, 163[v]), „cârmitoriu legiei *creştinească*" (CC[2], 3), dar „cârmitoriul legiei *creştine*" (CC[2], 3 în fraza următoare), „întrămătura besĕreceei *sfântă* a românilor" (PO, 1)etc.[13]

5. *Atributul verbal* exprimat prin infinitiv lung este încă destul de des folosit în textele din toate regiunile: „Cine are urechi *de auzire* să audă" (CT, 19[r]), „n-avea nărodul apă *de-a bĕrea*" (PO, 235), „apă *de-a spălarea*" (PO, 78), „oameni *de-a firea*" (EPrav., 47)[14].

Tendinţa de a înlocui infinitivul lung printr-un supin cu valoare de atribut verbal este abia în faza incipientă şi se manifestă în special în textele din zona Banat-Hunedoara: „băgă apă într-însă *de spălat*" (PO, 317), „ca marhă *de furat* să fie" (PO, 103).

Complementul ridică de asemenea unele probleme deosebite.

1. *Complementul direct,* exprimat prin nume de persoană, proprii sau comune, prin formele accentuate ale pronumelor personale şi reflexive, prin pronume demonstrative şi nehotărâte, apare de multe ori fără prepoziţia *pre*[15] în textele traduse: „aştepta *noi*" (CV, 8[r]; CPr., 94), „Prinseră *Pavelu*" (CV, 17[r]), "prinseră *Pavel*" (CPr., 104), „să iertăm *toţi*" (CTd., 8[v]-9[r]), „aflat-am acló *oamenii* lui" (CN, 27[v]), „să nu asultaret *mene*" (CS[1], 94[v]), „boteză acel *împărat*" (CS[1], 95[r]) etc. De obicei, acuzativul obiect direct fără *pre* reproduce construcţii neprepoziţionale din originalele străine, în special slave. Astfel, în CV *pre* nu apare niciodată înaintea unui obiect direct, iar în *Psaltirea Scheiană* apare o singură dată: „Pomenĕşte, Doamne, *pre David*" (PS, 434); cf. „Pomenĕşte, Doamne, *David*" (CP[1], 256[r]). Aceeaşi este situaţia şi în *Psaltirea Hurmuzaki,* unde apare tot o singură dată (34[v]/ 22). În schimb, *pre* este destul de frecvent în alte texte: „văzui *pre altul*" (VL, 281[v]), „rogaţi *pre Domnedzeu*" (Prav. I, 7[v]) etc.

Tendinţa de a înlocui construcţiile neprepoziţionale se face simţită încă din secolul al XVI-lea: „mâniară *Moisi*" (CP[1], 207[v]), dar „mâniară *pre Moisi*" (CP[2], 215[r]), „puse *el* domn casei" (CP[1], 203[v]), dar „puse *pre el* domn casei" (CP[2], 211[r]).

---

[12]Vezi Laura Vasiliu, *Acordul în caz al atributului adjectival în limba sec. al XVI-lea - al XVIII-lea,* în *Omagiu Rosetti,* p. 978.

[13]Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 379-380.

[14]Vezi C. Frâncu, *Cu privire la "uniunea lingvistică balcanică",* p. 89.

[15]Vezi S. Puşcariu, *Despre p(r)e la acuzativ,* în DR, II, 1921-1922, p. 565-581; Densusianu, HLR, II, p. 376; Rosetti, ILR, p. 534; L. Onu, *L'origine de l'accusatif roumain avec p(r)e,* în *Recueil d'études romanes,* Bucureşti, 1959, p. 187-209; Florica Dimitrescu, *Despre pre la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea,* în *Contribuţii la istoria limbii române vechi,* Bucureşti, 1974, p. 38-43; Mareş, CL, p. 92; Costinescu, CV, p. 158; Rizescu, Prav. 1581, p. 101-102; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 118-119.

Complementul direct introdus prin prepoziția *spre* (< lat. *super*), prezent în unele texte din secolul al XVI-lea, devine din ce în ce mai rar pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul perioadei cercetate: „derep ce-lu prindu *spre elu*" (CV, 27^{v}), „se ia soțu *spre soțu*" (CV, 7^{r}), „și-i scopescu *spre ei*" (CTd., 48^{v}). Această construcție, specifică unor texte nordice, este o influență a construcțiilor echivalente, cu *na*, din originalele slave. Treptat, pe măsură ce textele devin mai puțin tributare originalelor, construcția cu *spre* dispare, fiind înlocuită de cea cu *pre*.

O tendință care se manifestă din ce în ce mai puternic pe măsură ce se înaintează în timp este reluarea sau anticiparea complementului direct prin formele atone de acuzativ ale pronumelui personal: „*Isusu-l* cunoscu" (CV, 3^{r}), dar „*Isus* știu și *Pavel* cunosc" (CPr., 89), „Luo-*lu elu* miiașul de mânră" (CV, 26^{v}), dar „luo *el* de mână miiariul" (CPr., 114), „*pre cumătra* cumătrului tău să nu *o* iai" (Prav. 1581, 230^{v}), „*ne*-au izbăvit *pre noi*" (CTd., 9^{v}), dar „ai iubit *pre noi*" (CTd., 3^{v}), „și *pre mine* mână-*mă* la tine" (CN, 58^{v}), „*l*-au iubitu *elu*" (CS^{1}, 121^{r}), „de-*l* chema *pri-nsul*" (MC, 393) etc.

Cazurile în care complementul nu este reluat sau anticipat rămân însă numeroase în toată perioada, în majoritatea textelor, indiferent de regiunea din care provin.

2. *Complementul indirect* are o frecvență mai mare și o distribuție mai largă decât în limba actuală, întrucât putea să fie generat de verbe care mai târziu cer acuzativul-complement direct, nu dativul-complement indirect, cum se întâmplă în multe texte traduse, sau se construia cu prepoziții care după aceea și-au limitat întrebuințarea (de exemplu *a* și *la*).

Astfel, influențate de corespondentele lor slave, verbe ca *a apăra* „a interzice", *a conteni*, *a crede*, *a (în)vinge*, *a judeca*, *a huli*, *a opri*, *a sledi* sunt de obicei determinate de complemente indirecte în dativ în textele traduse din slavă, mai fidele originalului[16]: „apără *lor*" (CT, 40^{v}), „contenit-ai *limbilor*" (CP^{1}, 11^{v}; cf. PS, 21; trad. v. sl. *zaprětiti*; în PH, 5^{v} apare complementul direct *limbile*), „nu credea *lor*" (PO, 162), „se giudecămu *lui*" (CV, 29^{v}), „învâncu *loru*" (CV, 3^{r}; CPr., 90), „hulindu *celuia*" (CV, 79^{v}), „slediți *urrmelor* lui" (CV, 75^{r}), „tuturor *dracilor* săi vinge-va" (CP, 14^{r}) etc. Unele dintre verbele acestea (*a crede*, *a (în)vinge*) se construiau cu dativul și în latină, iar regimul lor din unele texte vechi se poate explica și prin influență latină (cum este cazul exemplului dat din *Palia de la Orăștie*) sau ca rămășițe ale recțiunii latine.

Construcțiile prepoziționale cu *a* și *la*, echivalente cu dativul obiect indirect, sunt întâlnite în texte reprezentând regiuni diferite: „cuvine-se *a bărbat* înțelept" (CT, 13^{v}), „să giudece *a seracu*" (PS, 29), „să o dăm *a oamini*" (PO, 117), „da-voiu ... *a mulți*" (CTd., 46^{v}), „da-voiu ... altora *a mulți*" (CS^{2}, 36^{v}), „se va ispovedi ... *la duhovnicul* său" (Prav. 1581, 209^{r}) etc.

Construcția cu *a* are tendința de a-și restrânge întrebuințarea încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Construcția cu *la* devine însă frecventă, mai ales în textele influențate de limba vorbită. Spre sfârșitul perioadei cercetate ea apare mai ales în *Codicele Neagoean*, copiat în sud-estul Transilvaniei după originale

[16]Vezi Costinescu, CV, p. 159-160; Densusianu, HLR, II, p. 396-397.

reflectând graiuri de tip nordic: „n-am putut trimite carte *la voi*" (CN, 27ᵛ), „scriș *la* marele *împărat*" (CN, 42ᵛ), „să închinară *la Antioh*" (CN, 48r), „Alexandru scrise carte *la mumă-sa*" (CN, 27ᵛ) etc.

Complementul indirect exprimat prin supin este o inovație care începe să fie înregistrată în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, în special sudice: „se săturară *de jefuit* și *de tăiat*" (MC, 354). Construcția veche cu infinitivul lung continuă însă să fie folosită: „nu sem datori *a părĕrea* de aur" (CPr., 40) etc.

Tendința de anticipare sau de reluare a complementului indirect prin forme pronominale în dativ se face din ce în ce mai evidentă încă din secolul al XVI-lea, accentuându-se în primele decenii ale secolului următor: „*lu Pavelu-i* grăiia duhul" (CV, 13ᵛ), dar „*lu Pavel* grăi duhul" (CPr., 100), „Lasă-*ți*-se *ție* păcatele" (CT, 131ᵛ), „De-*ne noauă* duhul svântu" (FT, 1ᵛ), „*I* se cade *lui*" (Prav. 1581, 223ᵛ), „*v*-am dat *voao* grâu" (MI, 172ᵛ), „că-*i* este moarte *lui*" (CN, 37ᵛ), „să-*i* fie priiatin *feciorului*" (MC, 366), „unde-*ți* sântu *ție* mândriiale tale" (CTd., 110ᵛ)[17].

Cu toate că exemplele cu folosire pleonastică a dativului obiect indirect sunt numeroase, cazurile de utilizare simplă a acestuia sunt normale în toate variantele literare: „Ispovedescu acmu *ție*" (CV, 30ᵛ), „Ispovedesc *ție*" (CPr., 118), „*Mie* iaste a doa spiță" (Prav. 1581, 273ᵛ), „Născu un făt și puse numele *lui* - Gherson" (PO, 184), „c-au dat *noao*" (CTd., 2ᵛ), „arătă *voao*" (MI, 171ᵛ), „*ție* ieste dat să mergi" (CN, 15ᵛ), „cade-se *popeei*" (Prav. I, 7ᵛ) etc.

Aceste fapte arată că în perioada studiată reluarea și anticiparea complementului indirect erau, ca și în cazul celui direct, facultative, și nu obligatorii.

3. *Complementul de agent* este introdus în marea majoritate a textelor prin prepozițiile *de* și *de către*. Ca particularități ale epocii pot fi semnalate următoarele: Ca urmare a fidelității față de unele originale slavone în care agentul apărea în dativ, unele traduceri din secolul al XVI-lea atestă sporadic și un complement de agent în dativ, care se întâlnește alături de cel prepozițional în acuzativ[18]: „nu faceți înaintea oamenilor să fiți văzuți *lor*" (CT, 9ᵛ). În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, agentul în dativ nu mai este întâlnit, general devenind cel în acuzativ: „el și-au văzut ocina îmresurată și vândută *de văru*-său" (1619; BDR, 50), „sântu cumpărate *de Chiriță*" (1621; BDR, 62) etc.

Tot ca influență străină, mai precis slavonă, întâlnim în unele texte traduse din secolul al XVI-lea și de la începutul secolului al XVII-lea un complement de agent cu prepozițiile *cu* și *de la*: „nădăiia-se că mită da-se-va lui *de la Pavelu*" (CV, 32ᵛ), „vama se va da lui *de la Pavel*" (CPr., 120), „pietriei vii *de la omu* nesocotită, iară *de la Dumnedzeu* aleasă, cinstită" (CV, 73ᵛ), dar „piatra vie *de oameni* amu nesocotită, ce e *de Dumnezeu* aleasă, cinstită" (CPr., 163), „primirea oilor ... nu iaste oprită *de la Dumnedzău*" (VL, 283ᵛ), „toată firea fierilor ... munceșcu-se *cu firea* omerească" (CV, 62ᵛ), dar „gadine și pești ustenescu-se și

---

[17]Vezi Finuța Hasan, *Reluarea complementului în limba română*, în SG, III, p. 93-105; I. Coteanu, *Anticiparea complementului prin pronume, o regulă gramaticală nouă?*, în LR, XII, 1963, nr. 3, p. 243.

[18]Vezi Paula Diaconescu, *Exprimarea complementului de agent în limba română*, în LR, XVIII, 1969, nr. 2, p. 9-24.

muncescu-se *de firea* omenească" (CPr., 151). Agentul cu *de la* şi *cu* se explică prin sincretismul dintre complementul de agent şi cel instrumental şi cu cel de loc în originalul slavon. *Cu* traduce o construcţie în cazul instrumental, iar *de la*, prepoziţia cu valori multiple *otŭ*[19]. Remarcăm, de asemenea, folosirea frecventă a complementului de agent generat de reflexivul cu valoare pasivă în exemplele date, fapt ce reprezintă o caracteristică a limbii epocii şi a unor graiuri actuale de tip nordic (din Moldova şi Transilvania).

4. *Complementele circumstanţiale* prezintă numeroase şi variate particularităţi, datorate, pe de o parte, permanentei înnoiri a elementelor de relaţie, iar pe de altă, uşurinţei cu care se pot calchia în domeniul circumstanţialelor unele construcţii din originalele străine, în special slave. Din mulţimea de construcţii le vom reţine pe acelea care caracterizează epoca cercetată sau au legătură cu evoluţia normelor limbii literare.

a. *Complementul circumstanţial de loc*, exprimat prin substantive, adverbe sau locuţiuni adverbiale, prezintă o deosebită varietate, dată în special de numărul mare de prepoziţii cu care se construieşte şi de mulţimea de adverbe şi de locuţiuni adverbiale specifice perioadei cercetate[20]. Din numeroasele exemple pe care le avem, vom da numai câteva, specifice epocii: „Toţi *pre decindea de mare* trecură" (CPr., 311), „să rodească... pasări zburătoare *spre pământ*" (PO, 14), „călcă cu piciorul *spre falca* zmeului" (CS[1], 95[r]), „era pature în pară de focu şi *spre iale* dzăce nărod multu" (CS[2], 22[v]). În aceste exemple, *spre* păstrează funcţia sa primitivă (< lat. *super*) şi se foloseşte uneori în variaţie liberă cu *pre* (< lat. *per*; cf. exemplul citat din *Cazania a II-a*). În schimb, cu sensul actualului *spre*, introducând complementul verbelor de mişcare, se întrebuinţează de multe ori *către*: „pasă *către oamenii* miei" (CV, 52[v]), „se duse aciiş *către împăratul*" (CC[2], 621), „mërseră *către un arbure*" (CS[1], 78[r]) etc.

Cu o deosebită frecvenţă apare în texte reprezentând variante literare diferite complementul de loc cu prepoziţia *întru* în locul prepoziţiei *în*: „treměse *întru Machiedonia* doi de ceia ce slujiia lui" (CV, 4[r]), „tremise *întru Machidonia* doi de slujitorii lui" (CPr., 90), „cădzu *întru Ierusalim*" (MI, 170[r]).

b. *Complementul circumstanţial de timp*, exprimat prin adverbe şi locuţiuni adverbiale, mai rar prin substantiv cu prepoziţii, reţine, de asemenea, atenţia printr-o serie de construcţii specifice epocii. Astfel, remarcăm prezenţa unor adverbe şi locuţiuni adverbiale ieşite ulterior din uz cu această funcţie sintactică: *amânat* „târziu" („*nu amânatu* elu mai suflă" CV, 43[v]), *aorea* „uneori, câteodată" („*aorea* înoată ..., *aorea* stau" CC[2], 61), *apestit* „târziu" („*apestit* socotesc" CC[2], 619), *înde* „atunci" („*înde* stătuiu în gloată" CV, 31[v]), *mâne dzi* „a doua zi" („Făcu derept acea Domnul acest cuvânt *mâne dzi*" PO, 205; „suflând toată dzi şi noaptea şi *mâne dzi*" PO, 210-211) etc. Deşi nu sunt frecvente, aceste adverbe şi locuţiuni adverbiale cu funcţie de complemente de timp sunt specifice textelor traduse din secolul al XVI-lea şi caracterizează limba din zonele pe care acestea le reprezintă[21].

---

[19]Vezi Costinescu, CV, p. 160.
[20]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 249-282.
[21]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 249-275.

Aceeaşi situaţie o au complementele exprimate prin substantive cu prepoziţii care nu se mai folosesc astăzi cu valoare temporală: *de* „din" („luptară-se cu mine *de tinereţele* mele" CP[1], 254[r]; în CP[2] apare construcţia *den tinerĕţele mele*), *până* „până la" („aţi pestit *pârâ al noaole ceas*" MI, 187[r]).

c. *Complementul circumstanţial de mod* se exprimă prin adverbe şi locuţiuni adverbiale, precum şi prin substantive precedate de prepoziţii. Reţin atenţia unele construcţii cu adverbe şi locuţiuni adverbiale specifice epocii: *aiavea* „exact, direct" („învăţatu *aiave* legea tătânrească" CV, 19[r]; „Domnul *aiavea* vine" CP[1], 91[v]; „da-va ţie *aiave*" CS[1], 116[r]), *camai* „puţin, în oarecare măsură" („macară şi *camai* sărăceşti" CC[2], 134; CTd., 3[v]), *cătelin* „încet, liniştit" („*cătelinru* nutându, abia fumu întru Cnidu" CV, 42[v]; „*cătelin, cătelin* voiu goni ei" PO, 257; „ce blămu *cătiliru*" CS[1], 78[r]), *cu dulce* „blajin" („*cu dulce* el asculta" CT, 80[v]; cf. şi CC[2], 616), *cu lin* „blajin" („zice *cu lin*" CC[2], 218), *cu mâlcomiş* „pe tăcute" („*cu mâlcomiş* curărea apropie-se" CC[2], 520), *cu ogoadă* „plăcut" („mai *cu ogoadă* va fi" CP[2], 134[v]), *cu stajă* „în grabă" („duse-se în cea de sus *cu stajă*" CC[2], 561), *de-a firea* „într-adevăr" („Şi *de-a firea* adevăr soru mi-e" PO, 65) etc.[22]

Complementul de mod exprimat prin substantiv este însoţit de cele mai multe ori de prepoziţii precum *cu* şi *fără*. Reţin atenţia construcţiile în care prepoziţiile au alt sens decât cel din limba actuală sau care conţin locuţiuni prepoziţionale ieşite din uz: *în* „după" („feciu om pre Adam *în chipul* miu" MI, 173[r]), *pre* „după" („Deaci se împarte în trei *pre încheieturile* tocmĕleei-şi" Prav. 1581, 190[v]), *adin(s)* „între" („ei *adin eişi* mirară-se pre aceasta" PO, 154; „ziseră *adins eişi*" CC[1], 29[v]), *de aleanul* „contra" („au putem sta *de aleanul* voiei lui Dumnedzeu?" PO, 178), *în aleanul* „împotriva" („nimea nu va sta dentre noi *în aleanu-ţi*" PO, 73) etc.

Complementul de mod comparativ se construieşte ca şi în limba modernă cu *decât* şi *de*, când exprimă inegalitatea, şi cu *ca* atunci când exprimă egalitatea. Construcţiile cu *decât* sunt mai rare şi mai puţin răspândite din punct de vedere geografic decât cele cu *de*, care sunt mai vechi, datând din latina populară[23]. Tendinţa de a înlocui construcţiile cu *de* prin cele cu *decât* se observă încă din textele secolului al XVI-lea, dar se accentuează începând cu secolul al XVII-lea: „Mai deşiderate *de aurul* şi *de pietri* curate multe şi mai dulci *de miarea* şi *stredea*" (PS, 56), dar „Mai cu vrĕre *decât aurul* şi *de pietri* curate multe şi mai dulci *de miiarea* şi *stredie*" (CP[1], 31[r]; se observă folosirea în aceeaşi frază a lui *decât* şi *de*, ultimul fiind mai frecvent); „camai pre gios cu spiţele *decât ceale optu*" (Prav. 1581, 269[v]), însă „mai lontru *de-a opta stepenă*" (Prav. 1581, 222[v]), „mai iuşor va hi sodomleanilor şi gomoreanilor ... *decât omului* acela" (MI, 179[v]), dar „mai vârtos *de toţi*" (CTd., 42[v]). Frazele în care *de* apare alături de *decât* sunt numeroase în textele sudice: „mai dragi *decât aurul* şi *de argintul* şi *de pietrile* cĕle scumpele şi sunt mai dulci *decât miiarea*" (CC[2], 228; vezi şi exemplul dat mai sus din CP[1])[24]. Textele scrise în Transilvania de nord (cum este de pildă *Codicele Todorescu*) cunosc numai construcţia veche cu *de*.

---

[22]*Ibidem*.

[23]Vezi Georgeta Ciompec, *Observaţii privind sistemul comparaţiei adverbiale în secolul al XVI-lea*, în *Omagiu Rosetti*, p. 124; Densusianu, HLR, II, p. 380; Rosetti, ILR, p. 535; Rizescu, Prav. 1581, p. 105-106.

[24]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 381.

Extinderea lui *ca* de la comparativul de egalitate la cel de inegalitate nu este încă atestată în nici un text din perioada cercetată[25].

d. *Complementul circumstanțial de cauză* se construiește cu prepozițiile *cu, de, din, în, la, pentru*: „carii vor fi *cu vină* certați" (CC[1], 247[v])[26], „*de boală* sau *de nevoie* mare, post 40 de dzile" (Prav. 1581, 207[v]), „cine va ucide om *de nevoie*" (Prav. I, 19[v]); „Spurcatu-ne-am *în vina* părinților" (FT, 3[v]); „*prentru răutațele* voastre elc voiu săca" (MI, 172[v]) etc.

Dintre construcțiile prezente în epocă, dar ieșite din uz în epoca modernă, trebuie menționate cele cu *derept*: „Răstignitu-se-au *derept noi*" (CCat., 7[v]), „se moriu gata sântu întru Ierusalim *dereptu numele* Domnului Isus" (CV, 14[v]), „se șerbască *dereptu* acĕlea *păcate*" (Prav. 1581, 228[v]), „iaste ție a muri *derept muiarea* carea-i luat" (PO, 64), „*derept aceea* cade-se sâmbăta a face bine" (TS, 36[v]), „chemă-se toate limbile *dereptu păcatele* lor" (CTd., 13[r]). Aceste construcții sunt frecvente în texte reprezentând toate regiunile.

e. *Complementul circumstanțial de scop* se exprimă prin substantive sau substitute ale acestora precedate de prepoziții cum sunt: *către, de, derept, pentru, spre* și de locuțiunea prepozițională *întru potrivă*: „să fie mai lesne *spre înțeles* și *către cetit*" (CC[2], 10), „să fie noao *de iertarea* păcatelor" (MI, 191[v]), „*derept ispăsenie* noastră, venit-au den ceri" (CCat., 7[r]), „vor fi gătiți ca u<n> voinic *spre razboiu*" (MI, 176[v]), „Cade-se duhovnicului a împărți păcatele omului ... *întru protivă păcatelor*" (CPrav., 1[r]) etc.

Construcțiile cu *derept, către* și *întru potrivă* sunt treptat eliminate de construcțiile mai generale cu *de, pentru, spre*.

Complementul de scop exprimat printr-un verb la infinitiv este destul de frecvent în textele secolului al XVI-lea, în special în cele nordice, dar frecvența lui scade pe măsură ce înaintăm în timp, din cauza limitării întrebuințării infinitivului în construcțiile verbale personale[27]: „de va lua pre o sor a mea *a-i fi muiare*" (Prav. 1581, 229[r]), „nu venii *a chema* derepții" (CC[2], 8), dar „Iară neputenciosul mângâie-lu *dereptu se împle* lĕgea lui" (Prav. I, 8[r], cu propoziție în locul infinitivului).

f. *Complementul circumstanțial instrumental* se exprimă printr-un substantiv sau substitut al acestuia precedat de prepozițiile *cu, din, în, la, prin, printru*. Iată câteva exemple: „*cu sulițe* în coaste mă împunseră-mă" (MI, 174[r]), „nu le se cade *în nuntă* [= prin nuntă] a se împreuna" (Prav. 1581, 219[r]), „i se va da în har *pren Isus* Hristos" (CCat., 3[r]) etc.

Menționăm, de asemenea, prezența sporadică în unele texte traduse din slavă a complementului instrumental în dativ, ca o influență a originalului slavon: „se voru împreuna *nunteei* [= cu nuntă, prin nuntă], ce e cu lĕge" (Prav. 1581, 219[r]). Construcția nu se mai întâlnește în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea.

---

[25]Vezi în legătură cu această inovație C. Frâncu, *Vechimea și răspândirea comparativului de neegalitate exprimat prin ca*, în LL, 1979, nr. 1, p. 50-55.

[26]Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 520.

[27]Vezi C. Frâncu, *Cu privire la "uniunea lingvistică balcanică"*, p. 98-103.

g. *Complementul circumstanţial sociativ* se construieşte cu prepoziţia *cu*, cu locuţiunile prepoziţionale *de alăturea cu, depreună cu, împreună cu*, mai rar cu *şi* cu valoare de prepoziţie: „sfădĕşte vicin *cu vecin*" (MI, 180[r]), „va fi *împreună cu îngerii*" (MI, 183[r]), „are Dragomir ocină ... *depreună cu Neacşul*" (1617; BDR, 34), „să vii *de alatore cu răgutorii*" (1625; BDR, 108), „Ieşi Pătru *şi* alt *ucenic*" (CT, 231[v]). Remarcăm folosirea lui *şi* cu valoare de prepoziţie care introduce un complement sociativ, aşa cum se întâmplă astăzi în vorbirea populară. Pe de altă parte, din cauza sincretismului dintre formele de sg. şi pl. la pers. 3 a unor timpuri şi moduri, este greu de distins complementul sociativ de subiectul multiplu în situaţiile în care prepoziţia *cu* poate îndeplini rolul conjuncţiei coordonatoare *şi*[28]: „au fost şi Isus Navin *cu Calev*" (PO, 5).

h. *Complementul circumstanţial de relaţie* este introdus prin prepoziţiile *de, despre, la*, iar mai rar prin *către, de pre, pre, de rândul* şi *a* „la", care nu mai introduc complemente de relaţie în limba modernă, fiind deci specifice epocii. Iată câteva exemple din rândul acestora: „nu-s mulţemitori *către dătătoriul* de bine" (CC[2], 506), „*pre acĕea* sânt tremis" (CT, 122[v]), „Dămu-ţ ştire *de rândul* celor *slugi*" (1621; BDR, 61), „oameni bogaţi întru vecie, râvnitori *a* bune *lucrure*" (CPr., 527). Aceste construcţii devin din ce în ce mai rare pe măsură ce înaintăm în timp.

Complementul de relaţie exprimat prin substantiv în dativ ca determinant al adjectivelor de tipul *destoinic, vinovat* se întâlneşte numai în traducerile din slavonă din secolul al XVI-lea, fiind calc după construcţiile slave cu *dostojnŭ, povininŭ*[29]: „să fie destoinicu *morţiei*" (CV, 36[v]), „destoinic *morţiei*" (CPr., 124), „el să fie vinovat *morţiei*" (CT, 104[v]), „vinovat iaste *judecatei*" (CC[2], 356). În textele din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea nu am mai întâlnit astfel de calcuri.

i. *Complementul circumstanţial condiţional* nu are încă elemente de relaţie specifice, iar raportul se exprimă aproape numai la nivel de frază, prin propoziţii condiţionale, frecvente în epocă. Rareori pot fi întâlnite construcţii gerunziale, care pe lângă valoarea lor temporală sau cauzală au şi valoare de complement condiţional: „neci o slavă a lui Dumnedzeu nu vei şti *necitind* acolo" (PO, 7). De asemenea, foarte rar, adverbul *amintrileaş* (*aimintrea*), care exprimă de obicei modalitatea, primeşte valoare de complement condiţional, atunci când prezintă o supoziţie contrară unei singure posibilităţi admisibile enunţate la nivel de frază sau de context: „E acmu nu oprĕşte, ce *amintrileaş* tăriia sa arată mai mare" (CC[2], 308), „Şi *aimintrea* iară iaste minunată" (CC[2], 342).

j. *Complementul circumstanţial concesiv* nu îşi dobândise încă individualitatea prin elemente de relaţie specifice (*în ciuda, în pofida, cu tot* + substantiv)[30], iar raportul concesiv se exprima aproape exclusiv la nivel de frază, prin propoziţii concesive. Există însă unele elemente care prefigurează complementul concesiv şi acestea sunt corelativele adverbiale (în propoziţia regentă) ale unor conjuncţii sau locuţiuni conjuncţionale care introduc o propoziţie concesivă: *acie, acolo, atunce,*

---

[28]Vezi Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 520-521.

[29]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 404.

[30]Vezi C. Frâncu, *Formarea şi evoluţia complementului concesiv în limba română*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 15-26.

încă, încăşi, tot, totuşi[31]: „Domnul nu chemară, *acie* înfricară-se cu frică" (PS, 19), „se o are fi şi luat, *încă* să-i împarţă" (Prav. 1581, 267r), „oare să vor avea bogăţie, oare meserătate, *totuşi* e lucru bun" (CC2, 461) etc. Caracteristica principală a acestora este că valoarea lor concesivă nu se poate determina decât la nivel de frază; detaşate de context, ele au alte valori (modală, temporală, locală), dar în context primesc valoare concesivă[32].

k. *Complementul circumstanţial opoziţional* se exprimă printr-un substantiv sau substitut al acestuia (pronume, numeral) precedat de locuţiunile prepoziţionale *în loc de, în locul* sau printr-un verb la infinitiv precedat de *în loc de*: „Că-ş vor fi, *în loc de tată şi fiiu*, svedenici" (Prav. 1581, 266r), „*în loc de ploaie*, sânge şi foc şi spudză" (MI, 176r), „aruncă pizmă ... *în loc de blagodarenie*" (MC, 388), „şi-*n locul* acelor *tocmĕle* ... au făcut alte tocmĕle" (1626; BDR, 129) etc.

l. *Complementele circumstanţiale de excepţie şi cumulative* prezintă în epoca cercetată o serie de trăsături care nu se întâlnesc în limba literară modernă. Este vorba de o serie de prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale sau de adverbe cu valoare exceptivă sau cumulativă care au dispărut din limbă după secolul al XVI-lea sau şi-au limitat mult circulaţia şi frecvenţa: *alegând (de)* „în afară de", *trecând de* „cu excepţia", *(de)asupra (de)* „pe lângă": „Nemică mai mult punem voao greime, *alegând de nevoile* acĕstea" (CPr., 72), „şi nu e Dumnedzeu *trecând de mine*" (CP1, 293r), „*Asupra de acĕstea* tipăritu-se-au cĕstea doo cărţi" (PO, 4), „mĕrse la Izmail şi *deasupra muierile* lui luo şi pre Mahala" (PO, 94)[33]. Deşi se întâlnesc numai în textele bisericeşti, construcţiile respective cu *alegând de, trecând de* nu sunt calcuri după slavonă, ci reprezintă inovaţii ale limbii vechi, explicabile printr-o deplasare de sens. De la sensul „a pune la o parte, a izola", pe care-l avea verbul *a alege*, s-a putut trece uşor la sensul „a excepta", căci orice excepţie presupune o izolare, dar nu orice izolare presupune o excepţie. În schimb, construcţia *asupră de aceasta* şi cea cu prepoziţia *desupra* din *Palia de la Orăştie* reprezintă calcuri după magh. *fölötte* „deasupra", care în textul lui Heltai avea şi sensul cumulativ „pe lângă". Încă din secolul al XVI-lea construcţiile citate mai sus sunt concurate de construcţii exceptive şi cumulative ca *afară de, fără, fără de, fără numai, lângă, pe lângă*, care vor reuşi în cele din urmă să devină generale[34]: „Şi nemică *afară* nu grăiescu *de cĕlea* ce prorocii dziseră" (CV, 40r; cf. şi CPr., 129), „Că cine e Dumnezeu *fără Domnul*?" (CP1, 27v), „Nu-i altu Domnezeu mai mare, *fără Domnezeul* sfenteei Vineri" (CS1, 93r), „eu n-am aflat altul *fără Domnezeu*" (FT, 3v), „*Lângă acĕstea*, iară prorociia lui Varlaam prorocul" (PO, 5) etc.

Coordonarea părţilor de propoziţie se realizează prin raporturile copulativ, disjunctiv, mai rar adversativ şi foarte rar conclusiv.

---

[31]Pentru alte exemple, vezi C. Frâncu, *op. cit.*, p. 17-18.

[32]*Ibidem*, p. 25.

[33]Pentru alte exemple, vezi C. Frâncu, *Complementele circumstanţiale de excepţie şi cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea*, în ALIL, XXIV, 1973, p. 9-13.

[34]*Ibidem*, p. 10-14.

1. Coordonarea copulativă este cea mai frecventă şi se realizează atât prin juxtapunere, cât şi prin joncţiune cu conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale: *e*, *şi*, *nu numai ... ce şi*, *şi ... şi*, *nici ... nici*. În enumerări, părţile de propoziţie cu aceeaşi funcţie sintactică sunt juxtapuse, iar ultimul termen al seriei este introdus printr-o conjuncţie copulativă: „Şi aceştia-s ficiorii lui: Elam, Asur, Arcfasat, Lud *şi* Amram. Şi ficiorii lui Amram sunt: Uz, Hul, Gheter *şi* Mas" (PO, 39). Cazurile de repetare a conjuncţiei în faţa fiecărui membru al unei enumerări sunt mai rare: „şi scoaseră 100000 de pilure *şi* 200000 de catâre *şi* 100000 de camile *şi* 20 de case pline de galbeni *şi* talere *şi* alte multe" (CN, 40[r]) etc. Iată şi alte exemple de coordonare copulativă: „*Nice* în ocină, *nice* pre semenţie nunta vom sămăşlui" (Prav. 1581, 259[v]), „*Nu numai* tu, *ce şi* toţi... se fie aşa" (CV, 41[r]), „*Nu numai* de bucate a posti, *ce şi* de toate poftirile vătămătoare" (Prav. 1581, 234[v]).

O caracteristică a limbii secolului al XVI-lea este folosirea, alături de *şi*, a conjuncţiei copulative *e* (< lat. *et*), dispărută în secolul al XVII-lea. Conjuncţia *e* are însă o distribuţie mai limitată decât *şi*, căci nu stabileşte raporturi de coordonare între părţi de propoziţie, ci numai între propoziţii şi fraze, fiind deci în corelaţie cu *şi* la nivelul propoziţiei. De aceea, frecvente sunt cazurile când o propoziţie de la începutul frazei începe cu *e* narativ şi are în compoziţia ei pe *şi* copulativ, care leagă două părţi de propoziţie de acelaşi fel: „*E* jidoviloru *şi* elenilor sile nu proaste făcea Dumnedzeu" (CV, 2[v]). Deşi corelaţia *e ... şi* se întâlneşte în texte care reprezintă atât graiurile sudice, cât şi pe cele nordice, ea este mai frecventă în textele nordice, căci în cele sudice tendinţa de a evita conjuncţia *e* şi de a o înlocui cu *şi* este mai evidentă.

În textele traduse din slavonă, întâlnim uneori şi conjuncţia slavă *i*, pentru a exprima raportul de coordonare copulativă, de cele mai multe ori alături de *şi*: „Sion împăratul Amuriei *i* Ogu împăratul Vasanului *şi* toate împărăţiile hananeiloru" (PS, 440; cf. CP[1], 259[r]), „arhiereu *i* mitropolit" (CCat., 2[r]) etc.

2. Coordonarea disjunctivă se realizează prin conjuncţiile *au*, *oare*, *ori*, *sau*, *săva*, *vare*, *veri*, *fie*, de multe ori cu corelative ca *oare ... oare*, *sau ... sau*, *săva ... săva*, *veri ... veri*: „demineaţa *au* seara va veni" (FT, 1[v]), „să va fi fost bogat *sau* şi sărac, *oare* mare, *oare* mic, *vare* bătrân, *vare* tânăr ..., *oare* bărbat, *oare* muiare, *vare* cinstit, *oare* fără de cinste" (CC[2], 613; se remarcă alternanţa corelativelor), „cine mănâncă carne de lup *sau* de vulpe *sau* de cătuşă *sau* de fiece spurcat *sau* de corui *sau* de uture *sau* de vĕveriţă şi alte necurate" (CPrav., 2[v]-3[r]), „Deaci de-şi vor fi ai trei veri, *săva* fecior, *săva* fată, neapărat să se ia cu ai trei veri" (Prav. 1581, 227[v]), „Să fie iară mielul fără beadă, bărbătuş miel de un an, *săva* luaţi un ied" (PO, 214), „el au lucrat *veri* bine, *veri* rău" (CPr., 357), „*fie* vlădic, *fie* egumen" (1626; BDR, 130). Dintre acestea cele mai frecvente şi mai răspândite sunt *au*, *ori*, *sau* şi *fie*. Conjuncţia *săva* apare mai ales în textele din Transilvania de nord, Moldova şi Banat-Hunedoara, iară *vare* şi *veri* caracterizează textele sudice, fiind curente în special în tipăriturile coresiene.

3. Coordonarea adversativă, mai rară între părţile de propoziţie, dar frecventă între propoziţii şi fraze, se realizează prin *ce*, *iară* şi *însă*: „Paşteţi cĕea ce e întru voi turma lu Dumnedzeu, cercetându-o nu cu nevoie, *ce* cu vre<re>, nu cu vamă, *ce* cu milă" (CV, 81[v]), „păzind nu de nevoie, *ce* de voie" (CPr., 172), „Cătră elu

cinre vinre, pietriei vii de la omu nesocotită, *iară* de la Dumnedzeu aleasă, cinstită" (CV, 73[r]), „Fiiulu e născut den tatăl, *însă* nefăcut" (Prav. 1581, 192[v])[35].

4. Coordonarea conclusivă se realizează în marea majoritate a cazurilor la nivel de frază sau la nivel transfrastic, nu între părți de propoziție. Exemplul cu *amu* „deci" de tipul „Aceasta e parte Paliei dentân<i>, *amu* cinci cărți ale lui Moisi prorocul" (PO, 2), semnalat în literatura de specialitate[36], este singular și neclar, căci *amu* este pus imediat după titlu și poate fi luat mai degrabă ca adverb cu sensul „adică", care introduce o apoziție.

SINTAXA FRAZEI

Coordonarea între propozițiile unei fraze sau între fraze nu este cu mult diferită de cea realizată între părțile de propoziție cu aceeași funcție sintactică. Ea se realizează prin juxtapunere, prin joncțiune copulativă, disjunctivă, adversativă și conclusivă, precum și prin îmbinarea acestor mijloace. Ceea ce diferă este frecvența sau răspândirea geografică a anumitor tipuri de coordonare sau a unor conjuncții și locuțiuni conjuncționale care realizează aceste raporturi. Astfel, coordonarea adversativă este mult mai frecventă la nivel frastic și transfrastic, iar cea conclusivă sau explicativă se face aproape exclusiv la aceste niveluri. Pe de altă parte, unele conjuncții, ca de exemplu *e*, apar numai ca elemente coordonatoare între propoziții sau între fraze, și nu între părți de propoziție. Conjuncțiile *însă* și *iară* se folosesc, de asemenea, mai ales la nivel frastic și transfrastic, iar conjuncția conclusivă *deaci* se întâlnește mai ales la început de frază sau de propoziție independentă, exprimând o concluzie rezultată din contextul anterior. În schimb, propozițiile coordonate disjunctive sunt mult mai rare decât părțile de propoziție aflate în acest raport.

Iată câteva fapte mai importante, care, pe de o parte, sunt specifice epocii, iar pe de alta sunt strâns legate de tendințele care se manifestă în evoluția structurilor respective.

1. Specifică epocii cercetate este concurența între conjuncțiile *e* și *și*, care sfârșește cu eliminarea totală a primei. De fapt, chiar în primele texte românești *și* era mult mai frecvent decât *e*[37], iar pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul perioadei asistăm la o continuă scădere a frecvenței celei de-a doua și la o limitare teritorială. Astfel, *Psaltirea* din c. 1589 păstrează numai o mică parte din ocurențele lui *e* care se întâlneau în *Psaltirile* din 1570 și 1577: „el feace noi, *e* nu noi" (CP[1], 191[r]), dar „acesta feace pre noi, nu noi" (CP[2], 199[r-v]), „*E* însă derepții ispovedescu-se" (CP[1], 283[r]), dar „*Iară* derepții ispovedi-se-vor" (CP[2], 269[v]) etc. Aceste exemple, la care se pot adăuga multe altele, arată că atât *e* coordonator a două propoziții în frază, cât și *e* coordonator a două fraze sunt omise în ultima versiune a psaltirilor coresiene.

---

[35]Vezi Rizescu, Prav. 1581, p. 106.
[36]Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 521.
[37]Vezi statisticile din Rizescu, Prav. 1581, p. 108.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea *e* este destul de rar şi apare în special cu valoare narativă: „acesta iaste al cerului Ierusalim *e* înainte-i cura tăriia îngerească" (CTd., 22^{v}), „*E* popeei tânăru nu se cade" (Prav. I, 4^{r}). Dar chiar şi cu această valoare, *şi* este mult mai răspândit: „*Şi* merse până la codru mare *şi* puse tabără acolo *şi* zise" (CN, 1^{v}), „*Şi* după stâlp Ragav născu pre Seruh *şi* trăi 135 de ai" (MC, 348).

2. O situaţie asemănătoare se constată în cadrul raportului adversativ. În primele texte din secolul al XVI-lea, *e* adversativ este deosebit de frecvent între două propoziţii coordonate sau între două fraze. Treptat el este înlocuit de *iară*: „*E* eu mişelu-s şi measer" (CP^{1}, 75^{r}), dar „*Iară* eu mişelu-s şi measer" (CP^{2}, 76^{v}); „*şi* nu putu, *e* tu sfârşişi-o" (CP^{1}, 121^{r}), dar „*şi* nu putu, *iară* tu săvârşişi ea" (CP^{2}, 127^{r}; situaţii similare de înlocuire a lui *e* prin *iară* sunt numeroase în *Psaltirea* din c. 1589).

Conjuncţia adversativă *e* este mult mai frecventă în zonele nordice, iar acest lucru reiese din comparaţia unor texte nordice cu unele sudice; lui *e* din textele nordice îi corespund conjuncţiile adversative *ce* şi *iară* în cele sudice: „*E* lu Pavelu dzise" (CV, 50^{v}), dar „*Iară* lu Pavel zise" (CPr., 139); „Deaci se laude-se fratele cela smeritul întru înrălţimea sa, *e* ceia bogaţii întru smerenia sa" (CV, 56^{r}), dar „de să se laude fratele smerit întru înaltul său, *ce* bogaţii întru smereniile sale" (CPr., 144) etc.

În textele din secolul al XVII-lea, *e* adversativ este prezent în textele nordice: „*E*, de vor fi bune, se le cînte" (Prav. I, 16^{r}), „merg să se închine la scaunul tatălui, *e* merg tânguindu-se" (CTd., 49^{v}), „voi deprinset năravorile lui, *e* al mieu năravl-aţi urâtu" (CTd., 100^{r-v}). Însă şi în aceste texte coordonarea prin *ce*, *iară* şi *însă* este mult mai răspândită: „în cuvântu se făgăduiesc numai, *iară* lucru nu fac" (CTd., 46^{r}), „nu voiu avea a tremĕte ... pre pământ, *ce* voiu deşchide şepte ceriuri" (MI, 175^{v}-176^{r}) etc.

Coordonarea adversativă cu *dar(ă)* nu a fost întâlnită în textele cercetate.

3. Coordonarea disjunctivă între propoziţii se realizează prin *au* şi *sau*, mai rar prin *oare*: „lasă să te pipăiesc cum să eşti fiiul meu *au* ba" (PO, 90), „cânte alliluia, cîntecul lu David, *sau* macară mainte de acesta să grăim cu Apostolul" (CL, 19^{r}), „eu *sau* voiu ieşi, *sau* nu voiu ieşi" (CN, 53^{r}), „*oare* să veţi vrea, *oare* să nu veţi vrea, voi să faceţi aceasta" (CC^{2}, 75).

Conjuncţiile *ori*, *vare*, *veri* şi *fie*, care, după cum am arătat, coordonează părţi de propoziţie, nu au fost întâlnite ca elemente care să coordoneze propoziţii sau fraze în textele cercetate.

4. Coordonarea conclusivă se realizează prin *de(a)ci*, *derept aceea*, *derept însă*, *amu* „deci" şi mai rar prin *ce*, care, în afară de valoarea sa adversativă, are uneori şi valoare conclusivă: „*Deaci*, fraţii miei ceia dragii, se fie totu omul currundu a audzi" (CV, 57^{r}), „*Deci* pohtirea veri încĕpe" (CPr., 145), „*Deaci* să socotească" (VL, 283^{v}), „*deaci*-l va lovi" (Prav. I, 19^{v}), „*Derept acea* cu totul nu iaste apărat" (Prav. 1581, 265^{r}), „*Derept însă* această noapte iaste sfinţită" (PO, 219; construcţia este foarte frecventă în acest text, apărând de 37 de ori), „mare *amu* iaste credinţa" (CC^{2}, 6), „*Amu* toate slujbele besĕrecii în el s-au împlut" (PO, 7), „ieri *am[u]* în groapă puseră pre Hristos" (CTd., 5^{r}), „Svârşit e pocaania. *Ce* (= deci) pururea rog Dumnezeu" (CPrav., 1^{r}; cf. Prav. 1581, 271^{r}).

Coordonarea prin *de(a)ci* are circulația areală cea mai largă și tendința de a le concura pe celelalte. Mai limitate teritorial sunt *derept însă*, care apare numai în *Palia de la Orăștie*, dar destul de frecvent, ceea ce poate fi un indiciu al circulației sale în zona Banat-Hunedoara, și *ce*, întâlnit la Coresi și în *Pravila ritorului Lucaci*.

Subordonarea prezintă mai multe particularități decât coordonarea, atât în ceea ce privește elementele de relație, cât și în ceea ce privește structurile subordonate ca atare. Ne vom opri în cele ce urmează la cele mai semnificative pentru normele epocii și dinamica lor.

1. *Propoziția subiectivă* este introdusă atât prin pronume relative (*cine, care, ce, cela ce*), cât și prin conjuncții subordonatoare (*că, să*) și prin locuțiuni conjuncționale (*cum că, cum să*); mai rar se introduce și prin adverbul relativ *cum*. Iată numai câteva exemple cu cele mai frecvente elemente de relație din epocă: „*cine nu va crĕde, nece se va boteza*, perit va fi" (CCat., 1[r]), „*Cine cearcă*, el află ... și *cine cĕre*, el dobândește" (Prav. 1581, 239[r]), „*Carii rămânu în păcate* de duhul svânt ei se rup" (FT, 2[v]), „*cela ce se pleacă întru lĕge* ..., acela nu iaste ascultătoriu" (CV, 58[r]), „*Cela ce iaste cu adevărat smearin* ... nu va hi furat nice de lauda gurei sale" (VL, 186[v]), „Nu e bine *să iai pâinea feciorilor*" (CT, 33[r]), „pare-vă-se *că aceia datori era*" (CT, 149[v]), „mai bine *cum să dau ție decât altuia*" (PO, 98), „și fu *cum că era ei în cîmp*" (PO, 22).

O caracteristică a subiectivelor introduse prin pronumele relative este aceea că ele sunt reluate în regentă prin pronume personale sau demonstrative, fiind deci veritabile subiective apozitive[38] (cf. multe din exemplele date mai sus). Acest fapt caracterizează și sintaxa populară din zilele noastre (*Cine se scoală de dimineață*, **acela** ajunge departe) și se datorește tendinței de simetrie a expresiei și de reliefare a subiectului (vezi mai sus cazurile de reluare a subiectului). Din acest motiv, fenomenul nu trebuie pus numai pe seama influenței originalelor slavone, în care uneori subiectiva poate avea drept corelativ un pronume în regentă[39], ci în primul rând pe seama influenței limbii române vorbite.

În ceea ce privește subiectivele generate de verbe și expresii verbale impersonale și introduse prin conjuncții și locuțiuni conjuncționale, trebuie să subliniem că frecvența lor este mai mică, în special în textele nordice, decât în limba literară modernă, căci multe verbe impersonale și expresii verbale impersonale se construiau în perioada cercetată cu infinitivul, realizând relația de inerență cu subiectul la nivel de propoziție, nu la nivel de frază, prin propoziții subiective: „opu iaste tuturoru *gata a fi*" (CV, 69[r-v]), dar „opu iaste voao *fără vorroave se fiți și nemică spre sărire se nu faceți*" (CV, 6[v]; frază cu două subiective generate de expresia impersonală *opu iaste* < lat. *opus est*).

2. *Propoziția predicativă* se introduce prin conjuncțiile și locuțiunile conjuncționale *că, să, cum să, cum că, de să*, și prin pronumele relative *care, ce, cine*. Iată câteva exemple cu cele mai frecvente dintre elementele de relație citate: „Ceia ce se știu *că-su semenție de pre sângele trupăscu*" (Prav. 1581, 216[r]), „sfeatul

---

[38]Vezi Ecaterina Teodorescu, *Propoziția subiectivă*, București, 1972, p. 102-103.
[39]Vezi Costinescu, CV, p. 164.

fu *de legaţii să ucigă*" (CPr., 136), „E sveatul voiniciloru fu *cum se ucigă fuglii*" (CV, 47^{v}), „nimea nu fu *ce fu*" (CT, 181^{r}), „eu sânt *cine sânt*" (PO, 187), „Tu eşti *ce tocmit-ai dostoania mea*" (CP^{1}, 21^{r-v}), „tu eşti *ce răpitu-m-ai de maţe*" (CP^{1}, 35^{r}).

Predicativele introduse prin pronumele relativ invariabil *de* sunt extrem de rare şi apar numai în textele sudice, spre deosebire de celelalte, care se întâlnesc în texte din toate regiunile: „Acela era *de se duse în pustie*" (CT, 123^{v}).

Spre deosebire de propoziţiile subiective, propoziţiile predicative au o frecvenţă mult mai redusă în toate textele, indiferent de regiunea pe care o reprezintă, căci relaţia dintre verbul copulativ şi numele predicativ se realizează mai des la nivel de propoziţie decât la nivel de frază. Pe de altă parte, în perioada 1532-1640 tendinţa de suprimare a elementului nominal din regentă, de care este legată apariţia predicativelor, nu se realiza întotdeauna. De pildă, în textele cercetate apar des fraze de tipul „Voia diavolului era *aceea să-l omoare*"; prin suprimarea numelui predicativ *aceea*, de la o subordonată atributivă se ajunge la o predicativă: „Voia diavolului era *să-l omoare*".

3. *Propoziţia atributivă* se introduce prin pronumele relative *care, ce, cela ce, cine, cât*, mai rar prin *de*, prin adverbele relative *când, cum, unde*, mai rar *iuo* (*io*), precum şi prin conjuncţiile *că, să, cum să*. Iată câteva exemple: „începu Isus a ponoslui cetăţilor, *în carii facu mai multa putere*" (TS, 33^{v}), „au născut smerenie, *carea iaste pururea aducere amente de moarte*" (VL, 186^{r}), „şi alalţi, *cinre avea lângedzi întru ostrovu*" (CV, 49^{v}), „De fiete va fi sculatul de noapte, voa<u>ă, *ce în Domnezeu tare nu credeţi*" (FT, 1^{v}), „să cântăm noi, *ceia ce sânt denafară*" (CL, 17^{r}), „Însă toate *câte vrem face noi*, eale să fie după simţirea celui om din lontru" (Prav. 1581, 235^{v}), „Avea atunce legat nărocitul *de-l chema Varavva*" (CT, 62^{v}), „Voi ştiţi că dintânia dzi *de cându venriu întru Asia* cumu cu voi prespre totu anul fuiu lucrându" (CV, 9^{v}), „vor lăcui în focul netrecut, *unde iaste gătat dracilor şi îngirilor lui*" (MI, 179^{r}), „Era lumânrari multe întru comarrnicu, *iuo era aduraţi*" (CV, 8^{r-v}; în CPr., 95 *iuo* este înlocuit în pasajul respectiv cu *unde*, mai general: „gorniţă *unde eram adunaţi*"), „să grăiască în limba *cum înţeleg şi grăiesc oam[e]nii* (CM, 249^{v}), „Vine veste la mine *că-i vinit până la hotarul meu şi prazi ţara me*" (CN, 25^{r}), „deaci după acea luo-se nădějdea toată a noastră *cum se nă mântuimu noi*" (CV, 44^{v}) etc.

Dintre acestea, atributivele cu *care, ce, cela ce, când, unde* (însoţite uneori de prepoziţii, cum arată unele exemple de mai sus) şi cu *că* se întâlnesc în majoritatea textelor, indiferent de regiunea pe care o reflectă din punct de vedere lingvistic. Cu o frecvenţă mai mică şi circulând pe teritorii mai restrânse sunt atributivele introduse prin *iuo*, întâlnite mai ales în textele nordice, şi prin pronumele relativ invariabil *de*, prezente mai ales în textele sudice.

4. *Propoziţia completivă directă* este introdusă prin conjuncţiile *că, să, de*, prin locuţiunile conjuncţionale *cum că, cum să, de să*, prin adverbele relative *când, cum, unde* şi prin pronumele relative *cine, care, ce, cela ce, cât*[40]: „audzit-aţi *că*

[40]*Ibidem*, p. 165; Rizescu, Prav. 1581, p. 112; Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 523; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 125.

dzis este batrânilor: nu ucide!" (TS, 6[r]), „va *un stâlp să zidească*" (CT, 153[v]), „şi va vrea nepotul *de se ia muiare pre mătuşea*" (Prav. 1581, 233[r]), „Avraam audzi *cum că fratele său au prins*" (PO, 49), „şi grăimu *cumu aceasta se faceţi*" (CV, 15[v]), „spune mie *cum sânt*" (PO, 128), „Acestuia spuse un filosof *cum şi când va muri şi cine va domni dup-îns*" (MC, 360), „chiemă Pavelu *câţi era întânii iudeiloru*" (CV, 50[v]) etc.

Dintre acestea, cea mai mare frecvenţă şi răspândire în toate textele o au propoziţiile completive directe introduse prin *că*, *să* şi *de*, urmate de cele introduse prin pronumele relative *care*, *ce*, *cine*, *cela ce*, *cât* şi adverbele relative *cum* şi *când*. Propoziţiile introduse prin *cum că*, *cum să* şi *de să*, deşi frecvente şi întâlnite în texte din zone diferite, au tendinţa de a-şi restrânge circulaţia, fiind înlocuite prin cele cu *că*, *să*, *de*. Menţionăm că în toată perioada studiată completiva directă cu predicatul la conjunctiv putea să apară cu rol de complement direct alături de o construcţie infinitivală [41]. De aceea, completivele directe cu verbul la conjunctiv sunt mai rare decât în limba literară modernă, în care infinitivul a fost înlocuit în mare parte prin conjunctiv când avea funcţie de complement direct.

5. *Propoziţia completivă indirectă* se introduce, în general, prin aceleaşi elemente de relaţie ca şi completiva directă, diferit fiind numai verbul regent, regimul acestuia sau al altui element regent (adjectiv, adverb, interjecţie).

Dintre elementele relaţionale specifice epocii menţionăm pe *cum*, *cum că*, *cum să*, *cela ce*, *cât*, *unde*: „nu-ţi fie greaţă *cum că nu mă poci scula înaintea ta*" (PO, 107), „şi nece urul se nu apăre de ai lui *cum se nu-i slujască sau se nu urrdinre la dinsul*" (CV, 32[r]), „ce *a câţi era în Damascu ainte şi întru Ierusalim şi în toate laturile iudeieşti şi limbiloru* spuniu se pocăiască-se şi se întorcă-se către Dumnedzeu" (CV, 39[v]-40[r]), „nu vă precepeţi *unde no voiu lăsa eu roao pre pământ*" (CS[1], 6[r]), „Şi să aţi face bine *celora ce fac voao bine*, ce folos iaste voao?" (CT, 127[r]), „Şi să aţi împrumuta *de la ceia ce aşteptaţi* să luaţi, ce folos iaste voao?" (CT, 127[r]). Aşa cum arată ultimele două exemple, pronumele relativ care introduce completiva indirectă poate sta atât în dativ, cât şi în acuzativ cu prepoziţie.

În majoritatea cazurilor, completivele indirecte sunt generate de verbe. Mai rar apar completive indirecte generate de adjective, adverbe şi interjecţii: „au nu sânt volnic *să fac* ce voiu vrea cu al mieu?" (CT, 42[v]), „ferice *de ceia ce aud cuvântul lu Dumnezeu*" (CC[2], 112), „Vaide *celuia ce grăiaşte*" (CC[2], 459), unde *de* a fost încorporat, prin falsă segmentare, interjecţiei [42].

6. *Propoziţia completivă de agent* nu a fost întâlnită decât extrem de rar în textele din epoca analizată, raportul sintactic respectiv exprimându-se de obicei la nivel de propoziţie, prin complement de agent: „să se timpine cu zece mie *de cela ce vine cu doaozeci de mie spri-nsul*" (CT, 154[r]).

Remarcăm şi aici, ca şi la complementul de agent prezentat mai sus, că agentul este generat de verbe reflexive cu sens pasiv, mai frecvente în epocă decât formele pasive propriu-zise.

---

[41]Vezi, în legătură cu aceasta, C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică"*, p. 93-96.

[42]Adverbul *ferice* şi interjecţia *vai(de)* generează mai frecvent complemente indirecte şi mai rar completive indirecte. Vezi atestările date de Densusianu, HLR, II, p. 290, 403-404.

7. *Propoziția circumstanțială de loc* este introdusă prin adverbele relative *unde, încotro* și *i(u)o* (precedate uneori de prepoziții: *de unde, până unde, pre iuo*) și prin adverbele nehotărâte *oareunde, vareunde, oareîncătro* [43]. Iată câteva exemple: „Rădicai ochii miei în sus *de unde vine ajutoriul mieu*" (CP^2, 260^r), „iară, de-i deșartă, ea gioacă și, de e în vrême împlută bineșor *pără unde-i iaste ei măsura*" (Prav. 1581, 210^{r-v}), „mĕrge-voiu după tine *încătruo veri mĕrge*" (CT, 15^r), „acie se înfricară cu frică, *io nu era frică*" (PS, 165), dar „aciia se înfricoșară cu frică *unde nu era frică*" (CP^2, 102^r), „*Iuo sântu zavisture și rrăzboaie*, acie e netocmeală" (CV, 63^v), „*Că io-s urâciuni și rânjale*, aciia nu e așezare" (CPr., 152), „să șteargă și pre margine, *io va* să sărute" (CL, 39^v), „Păsați și aduceți voi *iuo veți găsi*" (PO, 193), „că *oareunde în ce loc voi orândi pomeana numelui mieu*, acolo la tine voiu mĕrge" (PO, 246), „aceasta milă fă cu mine, cum, *vareunde vom sosi*, zi aceasta de mine cum eu ție sânt frate" (PO, 66), „și te voiu feri *oareîncătruo veri mĕrge*" (PO, 95).

Dintre aceste elemente de relație, cele mai frecvente în toate textele, indiferent de regiunea din care provin, sunt *unde, de unde, până unde* și, mai rar, *încătruo*. Adverbul *i(u)o* este frecvent în textele nordice, întâlnindu-se însă și în unele texte sudice și în cele din zona Banat-Hunedoara. Pe la începutul secolului al XVII-lea, el apare numai în unele texte nordice, având și în acestea o frecvență mult mai redusă decât în textele nordice din secolul precedent. Adverbul *vareunde* apare numai în *Palia de la Orăștie*, text din zona Banat-Hunedoara, iar *oareunde*, în afară de *Palie*, se întâlnește și în *Cazania a II-a*, fiind la Coresi probabil o influență bănățeană-hunedoreană.

8. *Propoziția circumstanțială de timp* se introduce printr-un număr mai mare de elemente de relație, diferite în funcție de caracterul de anterioritate, posterioritate sau simultaneitate al acțiunii din circumstanțială față de acțiunea din regentă.

a. Când acțiunea din regentă este anterioară celei din temporală, elementele de relație sunt polarizate în jurul adverbelor *mainte* și *înainte* (*mainte (ca) să, mainte deaca, mainte de cât, mainte de ce, mainte de cât nu, mainte de ce nu, ainte de ce, ainte de ce nu, mai nainte de ce, mai dinainte de ce*, pentru marcarea simplei anteriorități, pozitive sau negative), al prepoziției sau conjuncției *până* (*până ce, până când, până nu, până când nu*, pentru marcarea limitei de durată a anteriorității din regentă) și în jurul ambelor tipuri de elemente, rezultând construcții mixte (*ainte până (nu), mainte până (nu), mai dinainte până nu, ainte până când nu, ainte de ce până încă nu*)[44].

Iată numai câteva exemple cu construcțiile cele mai frecvente și cele mai importante pentru norma epocii și dinamica ei: „e, *nu mainte să vă grijiți* ... da-se-va voao" (CT, 99^v), „*mainte ca să vă afle fără lucru*, eu nu voi grăi ca voi să nu fiți dosădiți" (CPr., 371; *mainte* este nordic, însă apare și în textele coresiene prin originalele puse la contribuție de diacon), „acĕste doo cărți să fie pârgă *până*

[43]Vezi Mioara Avram, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, 1960, p. 27.

[44]Vezi exemplele date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 32-34; Rizescu, Prav. 1581, p. 113; Costinescu, CV, p. 166; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 523.

Domnedzeu va şi alalte tipări" (PO, 11), „nemică să nu gustămu *pănră nu vremu ucide Pavelu*" (CV, 25^{v}), „să se lĕpede de besĕrecă *până nu se va ispovedi*" (Prav. I, 19^{r}), „nu gustăm nemică *până când vrem ucide Pavel*" (CPr., 113).

Temporalele cu *ainte de, mainte deaca, mai nainte de ce, mai dinainte de ce, mainte de cât, mainte de ce nu, ainte de ce nu, mainte de cât nu*, precum şi cele cu elemente mixte au o circulaţie limitată şi o frecvenţă scăzută. Ele sunt în regres în faţa concurenţei celor cu *mainte (ca) să, până, până nu, până când* etc. (din care s-au dat exemple mai sus). Temporalele de anterioritate cu *până să* nu sunt încă atestate, deşi unele prefigurări ale construcţiei există în secolul al XVI-lea într-o frază neclară: *„Ainte până codri nu fură şi să se facă pământul şi toată lumea*, de veac şi până la veac tu eşti" (CP^{1}, 175^{v}). Aici, în temporala cu conjunctivul, *până* pare a se subînţelege, deşi construcţia rămâne ambiguă şi din cauza coordonării unei temporale cu indicativul cu una cu conjunctivul.

b. Când acţiunea din regentă este posterioară celei din temporală, subordonata se introduce prin conjuncţiile *ca, de, deaca*, prin adverbul relativ *când* şi prin locuţiunile *cum deaca, de cumuşi, de când, după ca, după ce* şi *numai cât.*[45].

Dintre acestea, cele mai răspândite şi mai frecvente în epocă sunt *când, de când* şi *după ce*: „Şi, *când era întrat la Agara*, fu tăroasă" (PO, 52), „Patrusprădzĕce dzile sântu astădzi *de cându aşteptaţi nemâncaţi*" (CV, 46^{v}; cf. şi CPr., 135), „dĕde-o muiare bărbatului său, *după ce era lăcuiţi 10 ani în pământul Canaanului*" (PO, 52). Temporalele cu *ca, de cumuşi, după ca, după că, numai cât* sunt mai rare, limitate din punct de vedere geografic şi cu tendinţa de a fi înlăturate de concurentele lor citate mai sus:„*Ca vor sfârşi întâia antifonă*, să meargă iară la loc" (CL, 13^{v}), „Şi *ca giudecatu fu* se nutămu noi întru Italia, pridădiră Pavelu şi alţii oarecarii fugli sutaşului" (CV, 41^{r}-42^{r}; cf. şi CPr., 130; conjuncţia *ca* în astfel de temporale este o influenţă a conjuncţiei slave *jako*[46]), *„de cumuşi se zmulse de întâia sfătuire*, a se izbăvi de acĕstea nevoiia-se" (CC^{2}, 381), „şi custă Enoh, *după ca născu Matusalam*, 300 de ani" (PO, 26), „crezând cu adevăr că, *numai câtu se va atinge*, mântuită va fi" (CC^{2}, 428) etc.

Construcţiile cu *de, deaca*, deşi frecvente în secolul al XVI-lea cu valoare temporală, capătă treptat şi valoare condiţională, după ce *să* „dacă" este înlocuit de acestea:„*De trecură oarecare dzile*, Agripa împăratu şi Vernichie deştinseră-se întru Chiesariia" (CV, 34^{v}), „ce, *deaca auziră ei*, botezară-se în numele domnului Isus" (CPr., 88), „Şi *deaca mergea şi cetiia numerele lucrurilor celor bune*, striga întru sine" (VL, 187^{r}).

c. Când acţiunea din regentă este simultană cu cea din temporală, elementele de relaţie cu care se introduce subordonata sunt *ca* şi *când*, pentru a exprima o acţiune durativă în desfăşurare, *cât, până, până când* şi *câtă vreme*, pentru a exprima intervalul sau măsura acţiunii din temporală, şi *ca, de, deacă, când, unde*, mai rar *înde, în vreme ce, în vreme când*, pentru a arăta că cele două acţiuni sunt simultane[47].

---

[45]Vezi exemple pentru toate aceste elemente la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 43-44; Costinescu, CV, p. 166.

[46]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 255-256; Costinescu, CV, p. 166.

[47]Vezi exemplele date şi discuţia lor la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 52, 55-57; Mareş, CL, p. 94; Rizescu, Prav. 1581, p. 113; Costinescu, CV, p. 166; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 125.

Dintre acestea, mai frecvente, mai răspândite din punct de vedere teritorial şi având tendinţa de a se impune în normele limbii scrise de pretutindeni sunt *când, cât, până, până când, câtă vreme, în vreme ce*: „iară el înaintea lor sta supt lemn *când mâncară*" (PO, 57), „*Cât stau răsăritele de apuse*, delungat-au de noi fărădelĕgile noastre" (CP[1], 197[r]), „cântu Dzeului mieu *pănă sântu*" (PS, 340; cf. şi „cânt Zeului mieu până sânt" CP[1], 201[v]), „ver mânca pâinea ta *până când te ver turna iară în pământ*" (PO, 21), „*câtă vrĕme cu ei avea-vor ginerele*, nu se pot posti" (CT, 72[r]), „Derept acea rroagă-se ţie toţ preapodobnicii *în vrĕme ce e opu*" (PS, 93), „*Când nu iaste lumină*, toate sântu întunecate" (VL, 186[r]).

Celelalte elemente de relaţie sunt din ce în ce mai rare pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul perioadei[48].

9. *Propoziţia circumstanţială de mod* se introduce prin *ca, ca şi, cum, oarecum, după ca, după cum, cât, după cât, ca şi cum* şi *în ce chip*,cu sau fără corelativele *aşa, aşa şi, în acela chip*, pentru a exprima conformitatea cu acţiunea din regentă[49].

Dintre acestea, mai frecvente, mai răspândite teritorial şi având tendinţa de a le înlocui pe celelalte sunt *cum, după cum, cât, ca şi cum, în ce chip*: „În Domnul upovăiiu, *cum zise sufletul<u>i mieu*" (CP[1], 15[v]), „Şi să cântăm cântece noao, *cum dzice şi <David>proroc*" (MI, 186[r]), „întoarse-se, *după cumu e grăit*" (CC[2], 29), „să-i dea *cât va pute birui*" (Prav. 1581, 210[r]), „Děci nu gicem că doară sâmtu trei faceri usebite sau trei firi făcute *ca şi cumu e de trei ori blăstămatul Arie*" (Prav. 1581, 191[v]-192[r]), „aşa va fi, *în ce chipu dzisă-mi fu*" (CV, 45[v]).

Modalele introduse prin *ca, ca şi, după ca* apar numai în textele din secolul al XVI-lea, nemaiîntâlnindu-se în textele din primele decenii ale secolului următor: „Pomeniţi cuvântul domnului Isus, *ca însuş zise*" (CPr., 99), „E iudeii întru nemică nu-i obiduiiu, *ca şi tu binre ştii*" (CV, 34[r]), „Ce ca şi pre iubitul fratele nostru Pavel, *după ce se dĕde lui preaînţelepciuni a scrie voao*" (CPr., 186).

Propoziţia modală comparativă se introduce, în general, prin aceleaşi mijloace de relaţie (*ca, cum, în ce chip, cât, ca şi cum* etc.) ca modalele propriu-zise. Specifice sunt *de cum*, pentru a exprima comparaţia simplă, *decât să*, pentru a exprima comparaţia complexă, şi *ca şi când, ca când* şi *în loc cum*, pentru a exprima comparaţia ipotetică sau ireală[50]. Iată câteva exemple: „Că-i părea că va fi şi mai tare *de cum au fost*" (CC[2], 619), „Mai bine-ţi iaste ciung în viaţă să întri *decât doao mâni având să întri în matcă, în focul nestins*" (CT, 89[v]-90[r]), „şi ne ţinu aşa *ca când am vrut fi iscoade*" (PO, 149), „Şi *ca şi când am fi înşine văzători acelor ciudese* ..., să proslăvim în trupurile noastre, dumnezeiescului, lui Pavel" (CC[2], 444), „Că luo Isus de zise (luo, *în loc cum ai zice*, că luo cuvântul)" (CC[2], 448).

Dintre acestea cele mai frecvente şi mai răspândite teritorial sunt construcţiile *ca şi când, ca când, decât să*.

---

[48]Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 52, 55-57.

[49]Vezi atestările date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 113-114; Rizescu, Prav. 1581, p. 112-113; Costinescu, CV, p. 168; Mareş, CL, p. 95; Gh, Chivu, în TR, p. 199; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 128.

[50]Vezi exemplele date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 122-134; Costinescu, CV, p. 168; Rizescu, Prav. 1581, p. 112-113.

10. *Propoziția circumstanțială consecutivă* se introduce prin *ca, că, cât, cum, cum că, de,* când acțiunea este reală, și prin *ca să, cum să, cât să* și *decât să,* când acțiunea este virtuală, realizabilă (consecutivele finale)[51].

Dintre acestea, cele mai frecvente, mai răspândite teritorial și cu tendința de a le înlocui pe celelalte sunt *că, de, cum, cât,* pentru consecutivele reale, și *ca să, cum să* și *cât să,* pentru consecutivele finale: „lumea ta așa o iubișI, *că fiiul tău unul-născut dat-ai*" (CL, 32[r]), „Ce faceți plângându, *de-mi frângeți înrema*" (CV, 14[r-v]), „Cându împle corabiia *de trĕce de măsură*" (Prav. 1581, 210[r]), „voiu ave a face în luna lu făurar 11 dzile întunerecu mare, *de se vor giunghea soț cu soț*" (MI, 176[r]) etc.

Consecutivele reale cu *ca, cum că* nu apar decât în unele texte din secolul al XVI-lea, nemaiîntâlnindu-se în textele din secolul următor, iar cele cu *cum, cât* își micșorează mult frecvența.

Consecutivele finale, construite cu conjunctivul, rare la început, devin mai frecvente în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea: „Și acel pământ nu era lor destul *cum întruna să poată lăcui*" (PO, 45), „Nu este în noi atare tărime, *cum să le stăm de alean*" (FT, 4[r]), „Că lucrătoriul nu seamănă atât grâu, *cât să fie lui destul* să-i ajungă, ce atâta *ca și alți mulți să hrănească*" (CC[2], 388).

O discuție specială comportă consecutivele cu *cât,* din care s-au născut mai târziu cele cu *încât.* Acestea sunt atestate încă din secolul al XVI-lea, atât cu conjunctivul, cât și cu indicativul, deci atât consecutive finale, cât și reale: „Diaconul să ție cu mâna stângă sfântul potiri, să bage uncropul *cât să fie destul*" (CL, 38[r]), „Și grindine și foc mestecat asĕminilea se lăsă gios și atâta de era mare, *cât mainte de-acea nicecând nu se ivise în tot pământul Eghipetului*" (PO, 207).

11. *Propoziția circumstanțială de cauză* este introdusă printr-o mulțime de elemente de relație: *ca, că, căce, căce că, căce amu că, că cum, căce unde, de ... amu, deaca, când, cum,* mai rar *cumuși, unde, de ce, de unde, derept că, derept căce, derept ce că, derep ce amu că, derep ce amu căce, derep ce să, după ce, după căce, după unde, pentru că, pentru căce, pentru căce că, prin ce, prin ce că, prin ce cum*[52].

Dintre acestea, cele mai frecvente, mai răspândite teritorial și cu tendința de a le concura pe celelalte sunt *că, căce, căce că, când, derep ce că, deaca, cum, unde, de unde, pentru că, pentru căce, pentru căce că*[53]. Din motive de economie, vom da numai câteva exemple: „Pasă, pasă, Alexa<n>dre, *că ție nu e dat* să lăcuiești tu aicea cu noi" (CN, 16[v]), „răvniia la lucrul lui, *căce ei nu putea face așa*" (CC[2], 66), „*derep ce că era brudii,* nu le zicea icoane, ce le zicea păpuși" (MC, 386), „ca să-i fie un rumân ..., *pentru că i-au fost rumân*" (1628; BDR, 148) etc.

---

[51]Vezi atestările date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 142-144; Mareș, CL, p. 95; Rizescu, Prav. 1581, p. 114; Costinescu, CV, p. 169; Gh. Chivu, în TR, p. 199; I. Gheție, în TR, p. 318; Teodorescu-Gheție, MI, p. 126.

[52]Vezi exemplele date și discuția pe marginea acestora la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 70-77; Mareș, CL, p. 94; Rizescu, Prav. 1581, p. 114; Costinescu, CV, p. 166-167; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 523; Teodorescu-Gheție, MI, p. 126.

[53]Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 77-78.

12. *Propoziția circumstanțială finală* se introduce prin conjuncțiile *ca, de, să, ca să, cât să, cum să, de să* și locuțiunile conjuncționale *derept să, derept ca să* și *pentru să* pentru finalele pozitive, precum și prin construcțiile *să nu ... să, să nu ... să nu, ca nu ... să, de nu ... să, de nu ... să nu, să nu cumva, să cumva nu, să nu cumva ... să, cum ... să nu cumva, să nu cândva ... să, de nu cândva să* pentru finalele negative[54].

În comparație cu numărul redus de elemente de relație din limba română modernă, limba din textele epocii cercetate dispunea, deci, de un inventar foarte bogat. Tendința de economie de mijloace, de simplificare se manifestă încă din secolul al XVI-lea prin înlocuirea unor mijloace mai rare (ca *derep să, derep ce să*) prin mijloace mai frecvente (*de, ca să, să*): „cel ce rrădică elu dintru morrți și slavă lui dat-au, *dereptu credința vostră și upo<vă>ința se vă fie spre Dumnedzeu*" (CV, 72r), dar „rădicat el den moarte și slava lui deade, *ca de credința voastră și upovăința să fie spre Dumnezeu*" (CPr., 162) etc.

De la începutul secolului al XVII-lea, aceste formații se mențin numai în textele nordice: „de aceaia ce vă păziți voi oamenilor, *derep să fiți fii și svântului duh*" (CTd., 108r), „e cu oțăt și cu fiiare mă adăpară, *dereptu să lasu voao-lĕge*" (CS1, 3r), „să-i dai bună învățătură, *dereptu să nu piară*" (Prav. I, 8r).

Frecvente sunt finalele cu *de* cu predicatul la indicativ, folosite în locul celor cu conjunctivul, care apar mai rar în epocă, căci infinitivul cu valoare de complement de scop nu fusese încă înlocuit prin propoziție finală la conjunctiv în multe contexte[55]: „treměseră la elu *de-lu rrugară*" (CV, 5v), dar „treměseră cătr-îns *să nu-și dea sine întru batjocură*" (CPr., 92), „călugărul smearin nu va iscodi mult *să știe taine*" (VL, 185r), „au luat bani *de au împlut seama haraciului*" (1627; BDR, 140). Construcțiile mixte cu *de să*, care atestă împletirea celor două construcții sunt frecvente încă din secolul al XVI-lea: „treměse-i în toată lumea *de să spuie evanghelia*" (CCat., 1r), dar „Și au ales 4 evanghelisti ... *de-au scris evanghelia*" (CCat., 1r).

13. *Propoziția circumstanțială condițională* se introduce prin conjuncțiile *ca, de, de(a)ca, să, săva, de să*, adverbele relative *când* și *unde* și prin locuțiunile conjuncționale *de ce, de unde, cum însă, cum însă numai*[56]. Dintre acestea cele mai frecvente, mai răspândite din punct de vedere geografic, sunt *de, dacă* și *să*: „aceste toate ție dau, *de te ver în gerunchi-ș închina mie*" (TS, 2r), „*deca străluce soarele cu zăduhul*, seacă iarrba" (CV, 56r; *de(a)ca* are și nuanță temporală, obișnuită în epocă), „E *să nu sânt de-a se cuminecarea*, diaconul țiind potiriul și popa să blagoslovească oamenii cu smerenie" (CL, 41r), „Grăiescu trei săstave, anume trei

---

[54]Vezi exemplele date și discuția pe marginea acestora la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 98-104; Mareș, CL, p. 94-95; Rizescu, Prav. 1581, p. 114; Costinescu, CV, p. 167-168; Gh. Chivu, în TR, p. 199; I. Gheție, în TR, p. 318; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 523-524; Teodorescu-Gheție, MI, p. 126.

[55]Vezi C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică"*, p. 98-103.

[56]Vezi exemple pentru toate aceste elemente la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 189-192; Rizescu, Prav. 1581, p. 115; Mareș, CL, p. 95; Costinescu, CV, p. 168-169; Gh. Chivu, în TR, p. 199; Teodorescu-Gheție, MI, p. 126.

fețe, *se veri* se știi" (Prav. 1581, 191^{v}), „și, *să nu vei ceti*, nu poți ști" (PO, 7), „*Să ară avea păcate ...*, lăsate-i vor fi lui" (MI, 181^{r}), „*să-l vor lua înge<ri>i lui Dumnedzeu*, ei-l voru duce" (CTd., 76^{r}).

Specifică perioadei studiate este concurența pe care încep s-o facă conjuncțiile *de, dacă* conjuncției *să (se)* „dacă" (< lat. *si*), care, deși foarte frecventă în primele texte românești din toate regiunile, este treptat eliminată, rămânând numai în textele nordice[57]. Cercetarea unor versiuni ale textelor biblice atestă această înlocuire: „*Se nu vă întoarsetu*, arma sa va ascuți" (PS, 17-18), „*Să nu vă veți întoarce*, arma sa va ascuți" (CP^{1}, 9^{r}), dar „Ce, *de nu vă veți întoarce*, arma sa o va curăți" (CP^{2}, 9^{r}).

14. *Propoziția circumstanțială concesivă* se introduce printr-un inventar de elemente de relație foarte bogat și variat, care încă de pe la 1580 tinde să se simplifice, să-și reducă numărul elementelor: conjuncțiile *că, căce, de, să, de să, că să*, locuțiunile *e să, de ... și, să și* (cu corespondentele negative *să nu ... nici* și *nici ... să*), *să amu și, să amu să și, oare să, vare să ... și, măcar de, măcară să, măcar și, măcar să și, măcar și ... să, să măcară, măcar căce, de ce, derept căce, derep ce, amu că să, după ce, în loc de*, adverbele *i(u)o* și *unde* și combinațiile acestuia din urmă: *de unde* (*d-unde*) și *să unde*[58].

Dintre acestea, multe sunt formații efemere și sporadice încă din secolul al XVI-lea. Cele mai frecvente și mai răspândite geografic în textele epocii sunt *măcar să, măcar să și, să, de, să ... și, măcar de*: „Doa surori a lua nu se apără, *macar se și iaste a șăsea spiță*" (Prav. 1581, 278^{r}), „Că iubitoriu de oameni iaste și bun și dulce despuitoriul Dumnezeu și toate le priimește, *macară și camai sărăcești și mai mici să sânt darurele noastre*" (CC^{2}, 134), „Împreună frații un cu alalt 2 spițe, *macar și mai mulți fie de dzĕce*" (Prav. 1581, 250^{r}, cu lipsa conjuncției *să*), „că *s-au și greșit în acelaș ceas*, doară de acĕlea păcate cu adevăr se-au și pocăit" (CC^{2}, 19), „*de se vor face și întregi de minte și spre chin a se rădica, încă macară și bunătățile s-ară face*, întru deșertu se ustenesc și de râs fi-vor" (CC^{2}, 13), „nu se va ierta oaminilor, *macar de vor grei cuvânt*" (TS, 38^{v}) etc.

În ciuda bogăției sale de mijloace introductive, raportul concesiv este rar întâlnit în textele din perioada cercetată, chiar acolo unde conținutul comunicării îi reclama prezența[59].

15. *Propoziția circumstanțială instrumentală* este introdusă prin *de* și *că*[60]: „Și întoarrse multă gloată *de grăiaște* că nu sântu dumnedzei ceia ce-su cu mârule fapți" (CV, 4^{v}-5^{r}), „el i-au răspuns *de i-au dzis*" (Prav. 1581, 235^{v}), „Avraam, părintele nostru, au nu de lucru se dereptă, *că înălță Isac, fiiul său spre junghiiare întru altar*" (CPr., 149).

---

[57]În legătură cu concurența dintre *să, de* și *dacă*, vezi M. Roques, *Recherches sur les conjonctions conditionnelles să, de, dacă en ancien roumain*, în *Mélanges Chabaneau*, 1907, p. 825-830; N. Drăganu, *Conjuncțiile de, dacă. Un capitol de sintaxă românească*, în DR, III, p. 251-284; IV, p. 916-922; C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică"*, p. 75-79.

[58]Vezi atestări pentru toate aceste elemente la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 154-161; Rizescu, Prav. 1581, p. 115-116; Costinescu, CV, p. 169.

[59]Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 153 și urm.

[60]Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 221-222; Costinescu, CV, p. 169.

16. *Propoziția circumstanțială de relație* este foarte rar folosită în perioada cercetată, întrucât raportul respectiv se exprimă de obicei la nivel de propoziție, prin complement de relație. Ea se introduce prin conjuncția *de*[61]: „eu legatu-su cu duhul *de viiu întru Ierusalim*" (CV, 10r).

17. *Propoziția circumstanțială cumulativă* se introduce prin locuțiunea conjuncțională *necum să*[62], care apare rar în texte: „Şi *necum să fim noi în toate dumineciile afară de greul lumiei şi de voroavă*, ce cu mii griji ... sântem ținuți" (CC², 467). Locuțiunea conjuncțională *pe lângă că* nu este atestată încă. Ca şi în cazul altor raporturi (instrumental, de relație), raportul cumulativ se exprimă în mod obişnuit la nivel de propoziție, printr-un complement cumulativ.

18. *Propoziția circumstanțială de excepție*, mai frecventă decât cea cumulativă, se introduce prin locuțiunile conjuncționale *alegând să, fără numai ce, trecând să*[63]: „De nemică alt nu se deşerta, *alegând să grăiască ceva sau să audă de nou*" (CPr., 82), „e urât naintea lui altă, *fără numai ce au el tocmit*" (PO, 9), „deaci tremisemu cum nemica acĕlea se vĕghie ei, *trecându se fereascâ-şi sinre de cumândari*" (CV, 16r).

Vitalitatea acestor construcții este însă redusă şi ele se întânesc din ce în ce mai rar sau dispar (*trecând să*) în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea[64].

TOPICA

În domeniul topicii, unde modificările interne şi împrumuturile au câmp mult mai liber de manifestare decât în alte sectoare ale gramaticii, acționează, de asemenea, atât tendința de conservare, de păstrare a unei stări mai vechi în ordinea elementelor, cât şi tendința de inovare, de schimbare a ordinii normale a elementelor, vizând expresivitatea sau reliefarea acestora. Astfel, în propoziție, topica tradițională normală era în perioada studiată S-V-O, ca în latina populară şi în româna comună, însă puteau să apară numeroase cazuri de abateri de la această ordine, verbul putându-se plasa uneori înaintea subiectului (V-S-O), obiectul înaintea verbului (S-O-V) sau chiar înaintea subiectului (O-S-V), din necesități de expresivitate, de reliefare a unei părți de propoziție prin antepunerea ei. Schimbarea ordinii normale a elementelor era însă limitată înainte de căderea lui *-u* final, care permite transformarea enclizei formelor atone ale pronumelor şi verbelor auxiliare sau copulative în procliză („aducu-*l*" > „*îl* aduc"; „cântu-*mi*" > „*îmi* cânt"). Apariția şi generalizarea lui *pre* ca morfem al obiectului direct aduce cu sine o topică mai liberă, prin posibilitatea antepunerii obiectului direct[65]: „nice *pre sine* nu să osindĕşte" (VL, 186r),

---

[61]Vezi Costinescu, CV, p. 169.

[62]Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 207.

[63]Vezi C. Frâncu, *Complementele circumstanțiale de excepție şi cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea*, p. 8-9; Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 524.

[64]Vezi C. Frâncu, *loc. cit.*

[65]Vezi Densusianu, HLR, II, p. 412; Costinescu, CV, p. 172; Rizescu, Prav. 1581, p. 116; Maria Rădulescu, *Observații asupra topicii subiectului şi predicatului în limba română din sec. al XVI-lea*, în SCL, XX, 1969, nr. 1, p. 47-53.

„și *pre mine* mână-mă la tine" (CN, 58^{v}). Fără *pre* enunțurile puteau fi ambigue, fiind greu de deosebit subiectul de obiect: „grăiia *Dumnedzeu* acela a fi" (CV, 49^{r}). Prin apariția formelor pronominale cu *î-* protetic începe procesul de înlocuire a vechii topici (caracteristice fazei vechi a tuturor limbilor romanice, când enclioza elementelor atone verbale și pronominale era obligatorie), de transformare a enclizei în proclizã[66]. De aceea, alături de formele verbale cu auxiliarul postpus sau cu pronumele aton enclitic, întâlnim în epocă și forme cu auxiliarul și pronumele antepuse: *giuraiu-me* (PS, 286), *vinge-veri* (CP^{1}, 220^{r}), *da-se-va* (CV, 32^{v}), dar *se va da* (CPr., 120) *îmi pare* (Prav. 1581, 249^{r}), *îm părui* (CP^{1}, 136^{r}). Tendința de anticipare a complementului direct și indirect, de exprimare pleonastică a acestora, aduce, de asemenea, schimbări în topică: „*l*-au iubitu *elu*" (CS^{1}, 121^{r}), „*ne*-au izbăvit *pre noi*" (CTd., 9^{v}), „*v*-am dat *voao*" (MI, 172^{r}), unde complementul este antepus și postpus verbului, în comparație cu o fază mai veche, coexistentă în epocă, când el era numai postpus: „au iubit *pre noi*" (CTd., 3^{v}), „arată *voao*" (MI, 171^{r}).

Această stare de lucruri, de împletire a topicii vechi cu topica nouă, explicabilă prin factori interni de natură fonetică, morfologică și sintactică, este complicată de acțiunea factorilor externi, de topica livrescă, datorată fidelității unor traduceri față de modele slavone, maghiare sau latine. Astfel, unele forme inversate cu auxiliarul postpus la începutul frazei, dar cu auxiliarul antepus în interiorul ei („vedea-*vor* și *vor* asculta" CTd., 96^{r}; „fi-*va și va* fi" PH, 76^{v}), pot fi în egală măsură și influențe ale sintaxei populare românești vechi, dintr-o fază când fraza nu putea începe cu un cuvânt aton, auxiliar sau formă pronominală neaccentuată, și influențe ale textului biblic slavon, unde prin aceste forme se realizează chiasmul, procedeu stilistic curent în textele biblice grecești, trecut și în cele slavone și apoi și în cele românești. De asemenea, unele dislocări sintactice de tipul „iară mintea noastră și firea doară nu *se-au* de toate *domirit*" (CC^{2}, 10), în ciuda caracterului lor nefiresc, nu se explică numai prin fidelitatea construcției românești față de textul slavon, iar a acestuia față de cel grecesc, unde dislocarea sintactică e un procedeu stilistico-sintactic frecvent[67], ci și prin influența sintaxei populare românești dintr-o fază mai veche, când relația dintre elementele unei forme verbale era încă slabă, permițând existența unor elemente adverbiale intercalate[68]. Cert este faptul că influența topicii populare este evidentă în textele originale, iar cea livrescă în traduceri, unde construcțiile neobișnuite, confuze, frazele ample după slavona bisericească, care la rândul lor erau reflexe ale perioadei grecești, abundă, dând un caracter artificial limbii traducerilor. Tendința de eliberare de astfel de modele sintactice livrești este evidentă în tipăriturile lui Coresi de la sfârșitul perioadei (de exemplu în *Cazania a II-a*) și în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, în care influența

---

[66]Vezi C. Frâncu, *Formele verbale și pronominale cu î- protetic în limba română*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", V, 1979-1980, p. 3-13.

[67]Vezi D. Moldovanu, *Formațiile premorfologice în limba română veche*, în ALIL, XXVI, 1977-1978, p. 47-65; idem, *Date noi privind coeziunea grupurilor morfosintactice în limba română veche*, în AUI, XXVIII-XXIX, 1982-1983, p. 115-119.

[68]Vezi C. Frâncu, *Topica lui mai și a altor adverbe (cam, prea, și, tot) în construcții de tipul (nu) mă mai duc*, în LL, III, 1983, p. 321-335.

sintaxei populare este mai puternică (de pildă în *Alexandria*, 1620, sau în *Cronica lui Moxa*, 1620). Cu toate acestea, împletirea topicii populare românești cu topica livrească rămâne o caracteristică a majorității textelor din perioada analizată[69].

NEGAȚIA

Negația simplă, considerată caracteristică pentru limba celor mai vechi texte românești[70] și explicată adesea ca o particularitate de origine latină[71], este frecvent înregistrată în propozițiile care au ca prim element pronume, adjective pronominale și adverbe negative: „nece *sěceră*, nece *adună* în jitnițe" (CT, 11[r]), „nici dinioară *sfârșim*" (CL, 37[v]), „nece soarele, nece stêlele *se iviră*" (CV, 44[v]), „nice unul *să înțeleagă* beseada" (PO, 41), „nici dinioară zisa ta *călcai*" (CC[2], 33) etc.

Negația dublă, similară construcțiilor sintactice din limba actuală, are de asemenea numeroase atestări: „nime *nu poate* ști" (FT, 1[v]), „nece de la urul *n-amu jeluitu*" (CV, 11[v]-12[r]), „nimerile *nu va lua*" (Prav. 1581, 260[r]), „nececum *nu vreți* cu moarte *muri*" (PO, 18), „nimea *să nu plângă*" (CC[2], 136) etc.

Materialul prezentat permite formularea următoarelor concluzii mai importante:

1) Cele două tendințe generale, inerente limbii, de *conservare* a expresiei și de *inovare*, de elaborare, de expresivitate se împletesc strâns în aceeași structură sintactică sau în îmbinarea structurilor sintactice, ducând la forme noi de expresie, mai clare și mai expresive (de pildă, înlocuirea construcțiilor infinitivale prin construcții cu moduri personale, mai expresive și mai clare, înlăturarea unor mijloace gramaticale ambigue și înlocuirea acestora cu elemente de relație mai clare la propozițiile cauzale, finale, concesive, condiționale, cumulative și de excepție). Tendința de *economie* de mijloace duce la simplificarea inventarului de elemente de relație și la *mărirea randamentului funcțional* al elementelor rămase în urma concurenței (de pildă, a prepoziției *pre*, devenită morfem al obiectului direct, a conjuncțiilor *de* și *dacă* în condiționale, după înlocuirea lui *să* „dacă" etc.). Pe de altă parte, tendința de *claritate* aduce cu sine elemente redundante în structurile sintactice (repetarea și reluarea subiectului, prezența subiectivelor apozitive, anticiparea și reluarea complementelor directe și indirecte, construcțiile personale în locul construcțiilor infinitivale).

2) Deși limba scrisă înglobează multe elemente de sintaxă populară sau regională, care devin normă în toate variantele literare sau numai în unele dintre acestea (construcțiile temporale cu *mainte*, cele cu *alegând*, *trecând*, *necum*), sub

---

[69]Vezi Magdalena Popescu-Marin, *Observații asupra topicii atributului adjectival în limba română*, în SG, III, p. 168-170; Mioara Avram, *Particularități sintactice neromânești în diferite momente ale evoluției limbii române literare*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 5, p. 459-460; Costinescu, CV, p. 173; Rizescu, Prav. 1581, p. 116; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 529.

[70]Georgeta Ciompec, *Observații asupra exprimării negației în limba română din secolele al XVI-lea - al XVIII-lea*, în SCL, XX, 1969, nr. 2, p. 208.

[71]Vezi I. Rizescu, *Cu privire la dubla negație în limba română*, în SCL, XIV, 1963, nr. 4, p. 471-478; cf. Densusianu, HLR, II, p. 399-400.

influența unor modele străine unele structuri sintactice îmbracă, mai ales la începutul perioadei, o haină livrescă, artificială, străină specificului limbii române (unele complemente indirecte generate de verbe cu regim de dativ, ca în limba slavă veche, complementul de agent și instrumental în dativ, unele complemente de timp, de mod și de loc calchiate după construcții similare din slavonă, topica livrescă, artificială în traduceri). Tendința de eliberare de modelele sintactice străine se face simțită încă din secolul al XVI-lea și ea se accentuează în primele decenii ale secolului următor, când unele construcții confuze, greoaie dispar chiar din traduceri. De remarcat că asemenea construcții livrești apar independent de originale, devenind caracteristice exprimării literare a epocii[72].

3) Deși diferențele dialectale dintre texte sunt mai mici în sintaxă decât în fonetică și în morfologie, există destule fapte care conturează unele norme ale variantelor literare sau chiar unele norme supradialectale, determinate de circulația unor texte, în special tipărituri. Astfel, unele elemente sintactice sudice pătrund destul de frecvent și în textele nordice sau în cele din Banat-Hunedoara sau, invers, unele elemente nordice sau din zona Banat-Hunedoara pătrund în textele coresiene și în alte texte sudice, prin punerea la contribuție a unor originale sau copii din aceste regiuni de către autori sau copiști din sud. Aceste fapte sunt deosebit de importante pentru normele scrise ale epocii și pentru dinamica lor.

---

[72]Vezi Ion Gheție, Florentina Zgraon, *În legătură cu formațiile premorfologice în limba română veche*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 2, p. 179-181; Florentina Zgraon, *Textele complementare și manierismul sintactic în limba secolului al XVI-lea*, în LR, XXXI, 1982, nr. 3, p. 225-238.

CAPITOLUL AL IV - LEA

LEXICUL

Aşa cum am arătat în capitolul introductiv al lucrării de faţă, discutarea problemelor legate de lexicul limbii literare în perioada 1532–1640 se va face în două compartimente: *Elementul popular* şi *Elementul cult*. Deşi în felul acesta sunt omişi unii termeni având o anumită importanţă în vocabularul epocii, soluţia aleasă de noi are avantajul de a limita şi adânci principalele componente ale limbii noastre de cultură.

ELEMENTUL POPULAR

În cele ce urmează vom examina principala sursă a vocabularului literar din perioada studiată, lexicul popular, urmărit în variaţiile sale determinate spaţial. Nu ne-au preocupat permanenţele lexicale comune tuturor zonelor dacoromâne, ca de pildă: *casă*, *cer*, *foc*, *mână*, *iubi*, *trece* etc., componente de bază ale vocabularului din toate timpurile, importante, fără îndoială, într-un studiu istoric al limbii române în general. Urmărind îndeaproape procesul de unificare lingvistică ce defineşte evoluţia limbii noastre literare, am operat cu termenii (sau cu sensurile) în măsură să ilustreze diferenţele lingvistice regionale, elemente de raportare obligatorii într-o astfel de cercetare.

Cuvintele (sau sensurile) ce urmează a fi menţionate au circulat pe o arie limitată a teritoriului românesc, nefiind generale în perioada de care ne ocupăm. Pentru a stabili acest lucru, ne-am raportat la o serie de studii de istorie a limbii române, de localizare a textelor vechi româneşti după criterii lingvistice, la *Dicţionarul limbii române*, partea publicată şi cea manuscrisă. Este evident că, din motive de economie, un număr atât de mare de surse nu a putut fi menţionat pentru fiecare cuvânt în parte în spaţiul de care dispunem. Pe lângă aceste mijloace de informare, am pus la contribuţie şi investigaţiile personale asupra lexicului documentelor din perioada studiată, capabile să ne edifice asupra extensiunii teritoriale a cuvintelor (sau a sensurilor) luate în discuţie.

Cuvintele au fost reproduse în forma literară de astăzi sau restabilindu-se pronunţia literară actuală în cazul termenilor ieşiţi din uzul literar contemporan şi prezentând fonetisme precum: consoane palatalizate, fricativizate sau durificate, *e* aton trecut la *i*, *ğ* pentru *j*, *dz* pentru *z* etc. Variantele ce conţin fonetisme accidentale, izolate, au fost reproduse ca atare.

Câmpuri semantice

Cuvintele şi sensurile populare întâlnite în textele literare din perioada 1532–1640 acoperă diverse domenii semantice, care se pot grupa în mai multe categorii:

A. Natura înconjurătoare

I. *Regnul vegetal* : *auo* (< lat. *uva*) „strugure" (PS, 492; PV, 57^{v}; CP^{1}, 289^{v}; PO, 174), *rediu* „pădure tânără" (1626, DRH, A, XIX, 15), *rug* (< lat. rubus) „trandafir sălbatic" (CS^{2}, 119; CN, 44^{r}).

II. *Regnul animal* : *bour* (< lat. *bubalus*) „taur sălbatic; semn domnesc reprezentând stema Moldovei" (1626; DRH, A, XIX, 70), *ciumeli* „a ciuguli" (CT, 26^{v}; CC^{1}, 117^{v}; CC^{2}, 399), *ciurdă* (< magh. *csorda*) „grup de vite cornute" (PO, 108), *oacăr* (cf. alb. *vakër*) „(despre oi) bălţat" (PO, 102), *sobol* (< bg. *sobolec*) „cârtiţă" (FD 1592–1604, 508^{v}), *telegar* (< *teleagă* + *-ar*) „cal de trăsură" (1617, DIR, XVII, B, III, 168; CN, 39^{v}).

III. *Regnul mineral, fenomene ale naturii, cosmos* : *arină* (*anină*) (< lat. *arena*) „nisip" (TS, 17^{r}; CV, 47^{r}; PH, 118^{r}; PS, 452; CB, 259), *bură* (< v. sl. *burja*) „furtună" PS, 154; CT, 76^{v}; CPr., 132; CP^{1}, 16^{v}; CC^{2}, 51; CS^{2}, 85; CTd., 76^{v}; MC, 398), *genune* (< lat. **gyronem*) „mare, abis" (CV, 42^{v}, 45^{v}), *im* (< lat. *limus*) „lut, argilă" (PO, 48), *inie* (< v. sl. *inije*) „zăpadă, brumă" (PS, 488; CP^{1}, 288^{r}), *lume* (< lat. *lumen*) „lumină" (PS, 41; PV, 16^{r}; CP^{1}, 64^{r}; CC^{2}, 543), *nea* (< lat. *nix*) „zăpadă" (PH, 43^{r}; PS, 160), *omăt* (cf. ucr. *obmet*) „zăpadă" (MI, 171^{v}), *pistreală* (< v. sl. *prěstrělŭ*) „măsură a distanţei" (CT, 178^{r}; CC^{2}, 100), *pojar* (v. sl. *požarŭ*) „incendiu" (1634, DRH, A, XXII, 66); cf. *pojeri* „a arde" (PH, 6^{v})[1], *răsărită* (< *răsări*) „răsărit" (CC^{1}, 102^{r}; PO,16; FD 1592–1604, 483^{r}; GS, 26^{v}), *tău* (< magh. *tó*) „iaz" (PH, 86^{v}), *tină* (v. sl. *tina*) „noroi" (CC^{2}, 165; CS^{2}, 110; CTd., 94^{v}; FD 1592–1604, 624^{v}; VL, 18^{r}; CN, 123^{r}; MC, 358; EPrav., 508), *toci* (< scr. *točiti*) „a izvorî" (CL, 3^{v}), *zăpadă* (< v. sl. *zapadati*; cf. *zapadŭ*) „nea" (CT, 66^{r}; CC^{2}, 89; CN, 22^{r}; MC, 362).

B. Organismul şi psihicul uman

I. *Părţi ale corpului* : *brâncă* (< lat. *branca*) „mână" (PO, 153), *clici* (< scr. *ključ*) „coapsă" (PH, 113^{v}; PO, 112), *grumaz* (cf. alb. *gurmaz*) „gât" (PH, 3^{v}; PS, 106; CPr., 277; PO, 30; CS^{1}, 195)[2], *nari* (< lat. *naris*) „nas" (PV, 24^{v}; FD 1592–1604, 457^{v}; CTd., 111^{v}), *şodolan* (< *şold*) „os mare" (CC^{1}, 200).

II. *Acţiuni referitoare la corpul omenesc* (*eventual şi animal*), *procese fiziologice* : *apleca* (< lat. *aplicare*) „a alăpta" (CC^{1}, 63^{r}; PO, 170; CS^{2}, 45), *apuţi* (< *puţi*) „a mirosi" (PH, 99^{r}; PS, 381; PV, 25^{r}, CP^{1}, 225^{r}), cf. *apuţit* „simţul mirosului" (CC^{2}, 379; FD 1592–1604, 457^{v}), *beli* (< v. sl. *beliti*) „a jupui" (PO, 103; CN, 24^{r}), borî „a vomita" (CPrav., 3^{r}; Prav. 1581, 207^{v}; CS^{2}, 122; Prav. I, 10^{r}; CN, 123^{v}), *cura* (< lat. *colare* + lat. *curare*) „a vindeca" (CC^{2}, 486), *custa* (< lat.

---

[1] Derivatele au fost tratate împreună cu termenul de bază de câte ori s-a urmărit ilustrarea răspândirii lui.

[2] Cf. DÎ, p. 194.

constare) „a trăi" (CC[1], 243[v]; PO, 151)[3], *dăria* (< v. sl. *dĭrati*) „a zgîria" (MC, 352; TP, 3[v]), *hlipi* (< v.sl. *chlipati*) „a suspina" (CV, 66[r]; CB, 289), *împăsonia* (< *păsa*, după *îngreuia*) „a rămâne însărcinată" (CN, 103[r]), *însetoşa*, *însetoşi* (*în–* + *setos* + *–a*, *–i*) „a înseta" (CT, 56[v]; CC[2], 89; PO, 235; CS[2], 22, 103), *întăroşa* (*în–* + *tăroasă* + *–a*) „a rămâne însărcinată" (PO, 131), *năduşi* (< bg. *năduša*) „a sufoca" (TS, 42[r]; CT,169[v]), *nemoşti* (< v. sl. *nemoštevati*) „a slăbi" (FD 1592–1604, 478[r], 484[r]), *pişca* „a ciupi" (FD 1592–1604, 532[v]), *plodi* (< v. sl. *ploditi*) „a naşte; a se înmulţi" (PH, 121; CT, 74[v]; PO, 55; CN, 13[v]; GS, 26[r]), *rodi* (< v. sl. *roditi*) „a naşte; a se înmulţi" (PO, 95, 34), *războli* (< v. sl. *razbolĕti sę*) „a se îmbolnăvi" (PS, 503; PV, 63[r]; CPr., 42; CP[1], 297[v]; CN, 139[r]; MC, 365), *scrâşca* (*scrâcica*) (< v. sl. *skrŭgati*, *skrŭžĭti*) „a scrâşni" (PH, 31[v]; PS, 105; PV, 23[v]; CS[2], 52; CTd., 45[v]); cf. *scrâcicare* (CS[1], 237; CS[2], 90; CTd., 53[r]; MI, 174[r]), *scrâcicat* „*scrâşnire*" (TS, 99[r]); *scuipi* (< lat. **scupire*) „a scuipa" (CT, 61[v]; CPr., 402; CS[2], 22), *suguşa* (< *sub* + *guşă* + *–a*) „a sugruma" (CT, 39[v]; CC[1], 88[r]; CC[2], 310; fig. PO, 253).

III. *Stări fiziologice, boli*: *beteag* (< magh. *beteg*) „bolnav" (CC[1], 63[r]; PO, 170; CS[2], 45), *duroare* (< lat. *dolor*) „durere" (CC[1], 74[v]; CM, 261[r]; CP[1], 24[v]; MC, 372; GS, 25[v]), *miaţă* (cf. lat. *ignitia*) „febră, friguri" (CV, 49[r]), *şumăn* (< v. sl. *šumĭnŭ*) „cherchelit" (PV, 2[v]), *tăroasă* (*tar* + *–oasă*) „însărcinată" (CM, 261[r]; PO, 20).

IV. *Trăsături biologice şi fizice*: *brudiu* „tânăr, crud" (MC, 386), *ceur* (< scr. *ćör*) „ceacâr, chior" (fig. MC, 269); *chealfed* „palid" (CB, 186), *grozav* (< bg. *grozav*) „urât (TP, 4[r]; CS[2], 110), *hitioan* (< magh. *hitvány*) „mic, mărunt" (CB, 392), *glupav* (origine onomatopeică) „lacom, hulpav" (Prav. 1581, 260[v]), *nemoştin* (< v. sl. *nemoštĭnŭ*) „slab, plăpând" (FD 1592–1604, 508[v]; CN, 87[v]), *plodit* (< *plodi*) „fecund" (PS, 466; PV, 47[r]; CP[1], 274[v]).

V. *Categorii de vârstă*: *aplecător* (< *apleca* + *–tor*) „sugar" (PH, 111[r]), *boiereasă* (< *boier* + *–easă*) „femeie (măritată)" (CPr., 64), *fecioriţă* (< *fecioară* + *–iţă*) „fată" (CS[2], 74; CTd., 54), *poroboc* (< v. sl. *parobokŭ*) „copil" (CM, 255[r]; PO, 71); cf. *porobocie* „copilărie" (< PO, 165), *vergură* (< lat. **virgula*) „fecioară"(CV, 13[v]; PO, 252); cf. *vergurea* „fecioară" (CB, 225, 404), *voinic* (< bg., ser. *vojnik*) „tânăr" (CM, 257[v]; CC[2], 384; PO, 24; CS[2], 114; Ap. 1618, 52; CN, 138[r]; EPrav., 258).

VI. *Relaţii spiritual-afective*

1. *Atitudini, sentimente* (*şi subiecţii lor*): *aleaneş* (< magh. *ellenes*) „duşman" (FT, 4[v]), *bărat* (< magh. *barát*) „prieten, fârtat" (PO, 87, 133); cf. *b(ă)ratăş* (cf. şi v. sl. *bratŭ*) „prieten, fârtat" (PO, 87, 133; CS[2], 106; CTd., 93[r]), *băsău* (< magh. *bossú*) „invidie, duşmănie" (PH, 4[r]; CPr., 426; PO, 34; 1600, DÎ, 132), *priatnic* (< v. sl. **prijatĭnikŭ*; slov. *priatnik*) „aproape, prieten" (TS, 94[v]; CC[1], 29[r], CM, 251; CPr., 406; CC[2], 437; PO, 247; CN, 29[r]; 84[r]); cf. *neprietnic* „duşman" (TS, 9[r]; CN, 141[v]), *prietnicie* „alianţă, prietenie" (PO, 452), *prietinşug* (< *prieten* + *–şug*) „prietenie" (Prav. 1581, 275[r]; 1622, IDB, I, 40).

---

[3]Cf. DTR, p. 117–118.

2. *Manifestări: greață* (*greu* + *–eață*) „ultragiu" (CPrav., 19^{v}; CS^{1}, 223; CTd. 113^{v}), *hab* „petrecere" (EPrav., 487), *rămas* (< *rămâne*) „rămășag" (FD 1592–1604, 581^{r}), *sudalmă* (< magh. *szidalom*) „înjurătură, ocară" (VL, 56^{r}).

VII. *Stări sufletești*: *bănat* (< magh. *bánat*) „regret, jale" (PH, 28^{r}; CN, 88^{r}); „necaz, supărare" (PH, 108^{r}), *câștigă* (< *câștiga*) „grijă" (FT, 1^{r}; PO, 179; CS^{1}, 240), *jale* (< v. sl. *žalĭ*) „dorință, râvnă" (PH, 57^{r}; PV, 42; CC^{2}, VII), *jelanie* (< v. sl. *želanije*) „dorință, râvnă" (PS, 248; CT, 249^{r}; CPr., 275; CP^{1}, 33^{r}; PO, 10; CS^{2}, 58, 113; VL, 4^{v}), *ogoadă* (< v. sl. *ugodŭ*) „plăcere, satisfacție" (CV, 32^{v}; CS^{1}, 219); loc. adv. *pre ogoadă* „pe plac" (CPr., 120; CC^{2}, 233), *pănătare* (< *pănăta*) „suferință" (CV, 82^{v}; PS, 210[4]), *pănătate* (< *pănăta*) „suferință" (CP^{1}, 126), *scârbă* (< v. sl. *skrŭbĭ*) „suferință, supărare, tristețe" (CV, 10^{v}; CPr., 97; CL, 12^{v}; CTd., 87^{r}; MI, 179^{r}; Ap. 1618, 51; CN, 22^{v}; MC, 365; EPrav., 496; TP, 2^{v}; 1631, DRH, B, XXIII, 407); „dezgust" (FD 1592–1604, 592^{r}), *val* (< v. sl. *valŭ*) „tulburare, necaz" (Prav. 1581, 232^{v}; 1617, DIR, XVII, B, III, 179; 1621, DIR, XVII, B, IV, 37, 45; 1630, DRH, B, XXIII, 106; 1633, DRH, A, XXI, 513; 1633, DRH, B, XXIV, 30; TP, 2^{v}), *vălășag* (*val* + *-(ă)șag*) „supărare, necaz" (Prav. 1581, 232^{r}).

VIII. *Trăsături morale și psihice*: *alnic* (< magh. *álnok*) „viclean" (PO, 18); cf. *alnicie* „viclenie" (PO, 117), *amăgeu* (< *amăgi*) „înșelător" (VL, 19^{v}, 54^{r}), *bețit* (< lat. **bibiticius*) „bețiv" (TS, 99^{r}; CT, 54^{v}; CPr., 526; CC^{2}, 253; CS^{2},100), *celuitor* (< *celui* + *–tor*) „înșelător" (PH, 10^{r}; CB, 376), *chipeș* (< magh. *képes*) „vrednic de cinste, onorabil" (Ap. 1618, 47; MC, 394), *cumplit* (< *cumpli*) „aprig, violent" (CS^{1}, 226; CTd., 109; VL, 20^{r}; Ap. 1618, 49), *deșanț* „ruşinos, ridicol" (GB, II^{r}, 25^{r}), *deșegubeț* (< v. sl. *dušegubĭcĭ*) „criminal" (MI, 177), *dulce* (< lat. *dulcis*) „bun" (CV, 73^{r}; PS, 72; CT, 25^{r}; CPr., 163; CP^{1}, 41^{r}; CC^{2}, 484; CS^{1}, 180; CN, 105^{v}); cf. *dulceață* „bunătate" (PS, 72; CT, 25^{r}; CPr., 159; CC^{2}, 485), *fericat*, *ferecat* (< *ferica*) „fericit, slăvit" (CV, 37^{r}; PH, 1^{r}; PS, 96; CT, 35^{r}; CPr., 526; FT, 2^{v}; CC^{2}, 48; CS^{1}, 239; CS^{2}, 102; CTd., 90^{v}; CN, 50^{r}), *hicimășie* „trufie" (VL, 32^{v}, 35^{v}, 40^{v}), *hrăbor* (v. sl. *chraburŭ*) „curajos, viteaz" (CC^{1}, 130^{r}; CC^{2}, 244; CN, 61); cf. *hrăborie* „curaj, vitejie" (CC^{1}, 15^{r}; CM, 255^{r}; FT, 2^{r}; CC^{2}, 69; PO, 118), *hrăbornic* „îndrăzneț" (FD 1592–1604, 548^{r}), *înfricat* (< *înfrica*) „înfricoșător" (PS, 146; Prav.1581, 239^{v}; VL, 37^{r}; CS^{2}, 76, 124), *jalnic* (< *jale* + *–nic*) „doritor" (EPrav., 518), *leatnic* (< v. sl. *lětĭnĭkŭ*) „leneș, trândav" (PO, 193), *lin* (< lat. *lenus*) „blând, liniștit" (CT, 15^{v}; CPr., 516; VL, 6^{r}; MC, 383), *măreț* (< *mare* + *–eț*) „mândru" (CT, 113^{r}; CC^{1}, 46^{r}; CC^{2}, 335; CN, 105^{v}; MC, 374), *meserere* (< lat. *miserere*) „milă, îndurare" (PS, 53; CC^{1}, 12^{v}; CM, 262^{r}; CP^{1}, 39^{v}; FT, 2^{r}; PO, 169; PC, 71^{v}; CS^{1}, 194; CTd., 113^{r}); cf. *meserernic* „îndurător"(CC^{1}, 89^{v}; FT, 2^{v}), *năsălnic* (< v. sl. *nasilĭnikŭ*) „puternic, violent" (VL, 47^{v}; MC, 379); cf. *năsilnicie* „duritate, violență" (Ap. 1618, 51), *opăcitor* „amăgitor" (CC^{1}, 46^{r}), *păhă* (< *v. sl. pycha*) „trufie" (CS^{1}, 237); cf. *pâșen* „trufaș" (PS, 305), *pâșenie* „trufie" (CV, 66^{r}), *reoniu* (< *rău* + *–oniu*), „rău" (PS, 189); *sireap* (*sfereap*, *svereap*) (< v. sl. *sverĕpŭ*) „impetuos, sălbatic" (CPr., 213; MC, 378); cf. *sirepie* „cruzime, furie" (VL, 15^{r}),

[4] Scris: *păriptare*.
[5] Cf. DTR, p. 150.

sprinţar (*sprenţar*, *prânţar*) „înşelător; fără temei" (PS, 88; CB, 311; CP[1], 50[v]) „uşuratic, nestatornic" (EPrav., 63), *svadnic* (< v. sl. *sŭvadnikŭ*) „certăreţ" (VL, 41[v]; Prav. I, 11[v]); cf. *nesvadnic* „împăciuitor" (Ap. 1618, 47), *şopotitor* (*şopoti*+ *-tor*) „cârtitor" (CPr., 184), *şutelitor* (< *şuteli* + *–tor*) „înşelător" (CC[2], 416), *trufă* (< lat. *trufa*) „trufie, dispreţ" (CC[2], 6, 80, 238; GB, 86[r]; FD 1592–1604, 604[r]; CS[1], 230; CTd., 105[r], 116[r]; CN, 100[v]; MC, 356), *ugodnic* (< v. sl. *ugodĭnikŭ*) „plăcut" (PH, 53[r]; MC, 360), *vorovitor* (< *vorovi* + *–tor*) „vorbăreţ" (CN, 137[v], 140[v]).

IX. *Acţiuni, procese* (*şi rezultatul lor*)

1. *Acţiuni referitoare la relaţiile umane*: *acolisi* (< ngr. κολλῶ, aorist ἐκόλλησα) „a urmări" (Prav. 1581, 245[v]), *alina* (< lat. *allenare*) „a linişti, a potoli" (VL, 47; MC, 383), *bântui* (<magh. *bántani*) „a nu lăsa în pace, a hărţui" (CC[1], 96[v]; 1600, DÎ, 142; 1603, DIR, XVII, B, 1, 83; 1625, DIR, XVII, B, IV, 495; 1633, DRH, B, XXIII, 622); cf. *bântuială* „asuprire" (1610, DIR, XVII, B, I, 457; 1629, DRH, B, XXII, 400; 1633, DRH, B, XXIV, 7), *bintătui* (< magh. *büntetni*) „a pedepsi" (CM, 249[v]; PO, 248), *certa* (<lat. *certare*) „a se învrăjbi, a se sfădi" (CC[2], 51; FD 1592–1604, 488[v]; Prav. I, 19[v]); cf. *ceartă* „sfadă" (CC[2], 52); „a mustra, a pedepsi" (Ap. 1618, 50; 1626, DRH, A, XIX, 153); cf. *certare* „pedeapsă" (Prav. 1581, 239[v]; 1627, DRH, A, XIX, 331; 1629, DRH, B, XXII, 400, 664; 1632, DRH, A, XXI, 67), *dodei* (< v. sl. *dodějati*; scr. *dodejati*) „a necăji, a chinui, a întrista" (PH, 29[v]; PS, 77; CPr. 124; CP[1], 38[v]; CC[2], 443; 1622, DIR, XVII, A, IV, 104), *har* (< v. sl. *charĭ*), în expr. *a da har* „a mulţumi" (CCat., 9[r]; FT, 4[r]; PO, 99), *hălăstui* (< magh. *halasztani*) „a cruţa, a mântui" (PS, 252; CP[1], 150; GB, 391[v]), *împoncişa* (< *împonciş* + *–a*) „a se împotrivi" (VL, 10[v]; Ap. 1618, 51[r]), *împuta* (< lat. *imputare*) „a (se)certa, a ocărî" (PO, 235; CS[1], 13; MC, 325); cf. *împutare* „ocară, ceartă" (CV, 77[v]; PS, 36; CP[1], 20[r]; PO, 5; MC, 365), *înjura* (< lat. *injuriare*) „a sudui, a ocărî" (FD 1592–1604, 506[v]; MC, 372), *învălui* (< *în-* + *val* + *-ui*) „a necăji, a tulbura" (CT, 32[v]; CC[1], 162[r]; CC[2], 76; Prav. 1581, 233[r]; 1612, DIR, XVII, B, II, 83; 1626, DRH, A, XIX, 39; 1628, DRH, B, XXII, 9; 1633, DRH, A, XXI, 21, 60; 1633, DRH, B, XXIV, 18, 31), *lăuda* (*a se ~*) (< lat. *laudare*) „a ameninţa" (CV, 75[v]; CB, 310; MC, 365); cf. *laudă* „ameninţare" (CB, 238[v]; CPr., 37, 432), *murgui* (< magh. *morgoni*) „a cârti, a murmura" (CC[1], 31[v]; CPr., 312; PO, 231); cf. *murguire* „murmur, protest" (CV, 80[r]; CPr., 312); „a mustra, a chinui" (CC[2], 52, 76), *murguitură* „murmur, protest" (CC[1], 191[v]), *oteşi* (< v. sl. *otěšiti*) „a linişti, a mângâia" (CV, 54[v]; PH, 104[r]; CPr.,142), *ponoslui* (< magh. *panaszolni*) „a mustra; a ocărî, a batjocori" (TS, 33[v], 116[v]; CV, 55[v]; PH, 58[r], 68[r]); cf. *ponoslu* „ocară, batjocură" (PH, 58[r]; CS[2], 29; CTd., 68[v]), *price* (< v. sl. *pritŭča*) „neînţelegere, ceartă" (Ap. 1618, 49; EPrav., 249), *reoni* (< *reoniu*) „a face rău" (CV, 77[v]), *sfadă* (< v. sl. *sŭvada*) „ceartă, vrajbă" (CV, 64[r]; 1600, DÎ, 143; GB, 181[v]; VL, 47[v]; Ap. 1618, 50; MC, 353; Prav. I, 13[r]), *sfădi* (< v. sl. *sŭvaditi sę*) „a se certa, a se învrăjbi" (CV, 64[r]; PO, 87; CC[1], 223[v]; CPr., 153; CS[2], 61,105; CTd., 63[r]; MI, 180[r]; CN, 130[r]; MC, 364; 1627, DRH, A, XIX, 186), *sfară* (< v. sl. *svara*) „ceartă, vrajbă" (CT, 200[r]; CC[1], 42[v]; CPr., 280; CC[2], 206), *sudui* (*sâdui*) (< magh. *szidni*) „a înjura, a ocărî" (CCat., 2[r]; CT, 249[r]; CC[1], 2[r]; CN, 67[r]), *şopoti* (< *şopot* + *-i*) „a cârti"; cf. *şopotitor* „cârtitor" (CPr., 184), *viciui* (< magh. *vicsogni*) „a cârti"

(PH, 91[r]), *vreavă* (< bg. *vrĕva*) „murmur, protest" (CC[2], 257; PO, 230); „strigăt, chemare" (CP[1], 25[r]); cf. *vrevi* (cf. bg. *vrĕvia*) „a cârti, a murmura" (PO, 230).

2. *Acțiuni diverse*: *acira* „a încerca" (CPr., 40), *adevăra* (< *adevăr* + *-a*) „a mărturisi " (CCat., 3[r]; CC[1], 219[r]; CPr., 251; FT, 1[r]; PO, 147; 1600, DÎ, 142; 1612, DIR, XVII, B, II, 54; 1625, DIR, XVII, B, IV, 549); cf. *adevărătură* „mărturie" (CC[1], 244[r]; CC[2], 95, 318); *adevăsi* (< magh. *odaveszni*) „a risipi" (PO, 173; GB, 271), *apăra* (< lat. *apparare*) „a opri, a interzice" (TS, 71[r]; CV, 32[r]; PH, 34[r]; PS, 126; CPr., 475; CP[1], 72[r]; CC[2], 64; Prav. 1581, 262[r]; EPrav., 467; CT, 4[v]), (*a*) *răduce* (< lat. *reducere*) „a se asemăna" (MC, 362; Prav., 279), *beseadă* (< v. sl. *besĕda*) „discuție; vorbă" (PH, 87[v]; PS, 340; CT, 61[v]; CC[1], 115[v]; PO, 140), *besedui* (< v. sl. *besedovati*) „a discuta" (CV, 32[v]; PH, 51[r]; CPr., 45; PO, 286), *buduşlui* (< magh. *búdosolni*) „a pribegi" (CC[1], 68[v]; PO, 58), *buigui* (< magh. *bolyo(n)gni*) „a rătăci (cu mintea)" (PH, 48[r]); cf. *buiguire* „rătăcire (cu mintea)"(VL, 30[v]), *cădea* (< lat. *cadere*) „a se apropia, a veni" (CV, 8[v]; VL, 6[v]), *cumpli* (< lat. *complere*) „a consuma" (PS, 494); "a nimici" (PH, 87[v]; PS, 111; CP[1]; 65[r]), *delunga* (< lat. *delongare*) „a îndepărta" (CV, 23[r]; PH, 17[v]; PS, 283; CT, 122[v]; CC[1], 110[v]; CC[2], 19; PO, 8; Prav. 1581, 276[r])[6], *deretica* (< lat. *deradicare*) „a pune rânduială, a aranja" (1628, DRH, A, XIX, 528; 1633, DRH, A, XXI, 450), *descumpăra* (< *des-* + *cumpăra*) „a răscumpăra" (FT, 2[r]; CM, 254[r]; PO, 222), *despărți* (< *dispartire*), „a separa" (PH, 39[v]; CT, 126[v], 137[v]; CM, 258[v]; CPr., 301; CC[2], 116; PO, 40; Prav. 1581, 221[v], 222[r]; EPrav. 477; GB, 336[r]), *desturna* (< *des-* + *turna*) „a întoarce" (PS, 254; CP[1], 151[v]), *dibui* „a încerca, a tatona" (MC, 390), *dupleca* (< lat. *duplicare*) „a îndoi, a apleca" (PH, 7[r], 83[v]; PS, 210; CP[1], 127[r]; VL, 32[v]), *dvorbi* (< *dvorbă* + *-i*; cf. v. sl. *dvoriti*) „a sluji" (CPr., 570); cf. *dvoritor* „slujitor" (VL, 4[r]), *găvozdi* (<v. sl. *gvozditi*) „a bate în cuie" (PH, 107[r]; MI, 173[v]; VL, 48[r]), *făgădui* (< magh. *fogadni*) „a primi (în gazdă); a da ascultare" (CV, 48[r], 53[r]; CB, 211; CS[1], 12, 245), *făgădaș* (< magh. *fagadás*) „făgăduială" (PO, 105), *giurui* (< magh. *gyűrűzni*) „a făgădui" (CV, 33[v]; Ap. 1618, 48; VL, 28[v]); *hălădui* (< magh. *haladni*) „a scăpa, a se salva" (CB, 161), *hăsnui* (< *hasnă* + *-ui*) „a folosi" (CC[1], 113; PO, 129), *hrăbori* (< *hrăbor* + *-i*) „a încuraja" (FT, 3[r]), *împărți* (< *în-* + *parte* + *-i*) „a despărți" (CV, 24[v]; PS, 485; PO, 193; Prav. 1518, 218[r]; Ap. 1618, 45; CN, 39[v]; EPrav., 475)[7], *împăsonia* (< *păsa*, după *îngreuia*) „a îngreuna" (PH, 25[v]), *încărește* (< lat. *incalescere*) „a încălzi" (CV, 60[v]; PH, 33[r]; PS, 121), *înlumina* (< *în-* + *lumina*) „a lumina" (CM, 251[v]; PO, 9), *întina* (< *în-* + *tină* + *-a*) „a murdări" (CC[2], 27; FD 1592–1604, 624[v]; CN, 123[r]; VL, 48[r]), *lipsi* (gr. biz. λείπω, viit. λείψω) „a trebui" (CTd., 51[r]), *măhăi* (< v. sl. *machati*) „a face semn (cu mâna)" (CB, 130, 138, 209), *meșteșugui* (< *meșteșug* + *-ui*) „a unelti" (VL, 19[v]), *ospăta* (< lat. *hospitare*) „a lua masa (cu alții)" (1626, DRH, A, XIX, 151), *otălmăzui* (< magh. *ótalmazni*) „a apăra, a ocroti" (CM, 253[v]), *pesti* „a amâna, a întârzia" (CV, 9[v]; PH, 34[r]; TS, 98[v]; CB, 131; CT, 54[v]; CPr., 131; CC[2], 371; PO, 286; MI, 187[r]; CTd. 6[r]; VL, 18[r]; CN, 56[v]), *ponorî* (< *ponor* + *-î*) „a înclina, a prăvăli" (EPrav., 484), *posluși* (< v. sl. *poslušati*)

---

[6]Cf. DÎ, p. 184.

[7]Cf. DÎ, p. 180; pentru sensul curent de astăzi vezi DÎ, p. 96, 104, 205.

„a sluji" (EPrav., 319; 1634, DRH, A, XX, 28), *povestui* (< v. sl. *povĕstovati*) „a propovădui" (CC[1], 23[r]; PO, 206; LPr., 280), *rănturna* (cf. *înturna*) „a răsturna, a întoarce" (VL, 12[r]), *răzbuna* (< *răz-* + *bun* + *-a*) „a înceta" (PO, 295), *rodi* (< v. sl. *roditi*) „a crea" (CC[1], 31[r]; CM, 261[v]; PO, 207), *sârgui* (< magh. *szorgolni*) „a se grăbi" (PH, 31[r]; PS, 87; CC[2], 195; CTd. 93[r]; 1626, DRH, A, XIX, 91), *steji* (< v. sl. *sŭtĕžati*) „a îndemna; a (se) grăbi" (PS, 350; PV, 155[r]; CB, 340; CPr., 275; CP[1], 64[v]; CC[2], 380; FD 1592–1604, 509[v]); „a fi favorabil" (PS, 390; CP[1], 230[v]), *sucui* (< magh. *szokni*) „a obişnui" (PO, 291), *tăgădui* (< magh. *tagadni*) „a tăinui, a ascunde" (CV, 41[r]; CPr. 184), *tâlhui* (< magh. *talvajolni*) „a tâlhări" (1629, IDB, I, 44; EPrav., 497; CN, 64[r]), *turna* (< lat. *tornare*) „a întoarce" (PS, 274; CC[1], 247[v]; CP[1], 53[v]; PO, 32; CS[2], 72; MC, 375), *ului* (< magh. *vallani*) „a mărturisi" (CM, 255[v]); cf. *ului*tă „mărturisire" (FT, 2[r]), *vodi* (< v. sl. *voditi*) „a conduce" (CM, 252[v]); cf. *voditură* „îndemn" (PO, 9), *vorovi* (< ucr. *hovoriti*) „a discuta" (VL, 21[v]; MC, 363).

3. *Procese mentale şi psihice, manifestările lor*: *acira* „a aştepta cu nerăbdare" (CC[2], 512), *alcam* (< magh. *alkalom*) „vicleşug" (CC[2], 163; CPr., 182), *amăgi* (< lat. *ammagire*) „a înşela" (PO, 284), *biciului* (< magh. *becsulni*) „a estima, a evalua" (1633; DRH, A, XXI, 435), *bocire* (< *boci*) „jelire" (MI, 177[r]), *cebălui* (< magh. *csábulni*) „a se tulbura, a se zăpăci" (CC[2], 84), *celoşag* (< magh. *csalóság*) „înşelătorie" (PH, 19[r], 30[r]), *celui* (< magh. *csalni*) „a înşela" (PH, 3[v]; CC[1], 222[v]; PO, 20; CN, 92[v]), *chitire* (< *chiti*) „gândire, socotinţă" (VL, 41[v]), *ciudi* (< v. sl. *čuditi sę*) „a se mira" (PH, 10[v]; CS[2], 28; CTd. 67[v]), *ciumăra* (cf. v. sl. *čemerŭ*; scr. *čemerati*; slov. *čemeritise*) „a se supăra, a se înfuria" (CPr., 324; CC[2], 374), *câştiga* (< lat. *castigare*) „a se îngriji" (CT, 11[v]; CC[1], 80[r]; CPr., 181; PO, 161), *ferica* (< lat. **felicare*) „a face fericit, a considera fericit" (CV, 67[r]; PS, 467; PV, 73[r]; CPr., 156; CL,10[r]; FT, 1[r]; CP[1], 274[v]; CC[2], 551), *gândi* (< *gând* + *-i*; cf. magh. *gondolni*) „a se preocupa, a se îngriji, a-i păsa" (GB, 169[r], 231[r], 393[r]; Ap. 1618, 51; CS[1], 246; CN, 111[v]), *înferica* (<*în-* + *ferica*) „a ferici" (PS, 427; CP[1], 251[v]; CTd., 81[r]), *îngădui* (< magh. *engedni*) „a plăcea"(PH, 20[v]; Ap. 1618, 52; TP, 5[v]), *jelui* (< v. sl. *žalovati*) „a dori" (CV, 64[r]; PS, 131; CPr., 99; CC[2], 167; PO, 107; CS[2], 36, 75; CTd., 97[r]; VL, 25[r]), *măglisi* „a înşela, a ademeni" (MC, 381), *măiestrie* (< *măiestru* + *-ie*) „uneltire, cursă" (CC[2], 264; FD 1592–1604, 586[r]), *mări* (*mare* + *-i*) „a se făli" (TS, 88[v]; PH, 7[v]; PS, 29; CC[1], 167; CPr., 295; CP[1], 15[v]; CC[2], 60; FD 1592–1604, 612[r]), *meşterşug* (< magh. *mesterség*) „uneltire, cursă" (CC[2], 520; EPrav., 487), *număra* (< lat. *nominare*) „a citi" (CV, 28[v]), *ogodi* (< v. sl. *ugoditi*) „a plăcea; a fi pe plac" (PH, 47[v]; PS, 173; PV, 26[r]; MB, 246; CT, 10[r]; CPr., 304; CL, 18[v]; CP[1], 103[v]; MC, 350); „a îngădui" (CS[1], 193; CTd., 111[r]), *opăci* (< scr. *opačiti*) „a ispiti" (CC[1], 32[v]), *pănăta* (< lat. *poenitare*) „a pătimi, a plânge" (PH, 53[v]; PS, 118; CB, 301; CPr., 154; CP[1], 69[r]), *sămălui* (< magh. *számolni*) „a socoti, a discerne" (Ap. 1618, 51); cf. *sămăluire* „judecată, discernământ" (GB, 399[r]; VL, 39[v]), *sămăluitor* „cel care discerne, judecă" (VL, 39[r]), *sămăşlui* (< *sŭmyšljati*) „a judeca" (Prav. 1581, 274[v]), „a întocmi" (Prav. 1581, 259[v]); cf. *sămăşluire* „judecată" (Prav. 1581, 231[v]), *scârbi* (v. sl. *oskrŭbiti*) „a suferi, a (se) supăra, a (se)întrista" (TS, 108[r]; PS, 167; PV, 31[v]; CP[1], 233[r]; CC[2], 10; CTd., 20[v]; VL, 16[v]; CN, 22[v]), *sirepi* (<*sireap* + *-i*) „a se înfuria" (VL, 54[v]), *smomi* (<*s-* + *momi*) „a ademeni" (EPrav., 48[r]), *soroci* (<*soroc* + *-i*) „a hotărî, a

stabili" (GB, 288r; 1622, DIR, XVII, B, IV, 79; 1628, DRH, A, XIX, 391; 1633, DRH, B, XXIV, 229), *stidi* (< v. sl. *stiděti*) „a se ruşina" (TP, 2v), *şagă* (< bg. *šega*) „glumă" (VL, 39r), *şuteli* „a înşela, a ademeni" (CC2, 255, 368); cf. *şutelitură* „linguşeală" (CC2, 332), *ucide* (*a se ~*) (< lat. *occidere*) „a se tângui" (VL, 30v), *vorovi* (< ucr. *hovoriti*) „a se agita, a se tulbura" (CV, 8v; CB, 84; CT, 17v); cf. *voroavă* „agitaţie, tulburare" (TS, 105r; CV, 31r; CB, 130; CT, 57v; CPr., 91; CC2, 247; GS, 29r).

C. Civilizaţie rurală, casnică, gospodărie, ocupaţii

I. *Obiecte, părţi ale casei etc.*: *blid* (< v. sl. *bljudŭ*) „vas, oală" (TS, 79v; CT, 30r; CL, 2v; CC2, 117; PO, 305; MI, 191r), *cadă* (< v. sl. *kadĭ;* cf. lat. *cadus*, *cada*, bg., scr. *kada*, magh. *kád*) „vas mare din doage" (1626, DRH, A, XIX, 91), *căţân* (< lat. *catinus*) „vas, strachină" (PO, 259), *căldare* (<lat. *caldaria*) „cazan" (PO, 265; CS1, 185, 192)[8], *clucsă* (< bg. *kluksa*) „cursă, capcană" (CC2, 95, 318), *curm* (cf. alb. *kurm*) „(bucată de) frânghie" (FD 1592–1604, 488r), *găvozd* (< v. sl. *gvozdĭ*) „piron, cui" (CS2, 5), *feredeu* (< magh. *feredő*) „baie" (EPrav., 429r), *oajdă* „frânghie" (CV, 22v), *poloboc* (< ucr. *polybok*) „butol" (1632; DRH, A, XXI, 197), *raclă* (< bg. *rakla*) „ladă" (PO, 28), *scafă* (< ngr. σκάφη) „strachină, vas" (PO, 262), *şterc* (< lat. *stercus*) „gunoi" (CC2, 206; CS2, 98; CTd., 88r), *târnaţ* (< magh. *tornác*) „pridvor" (PO, 269), *vadră* (< v. sl. *vědro*) „găleată" (PO, 77).

II. *Îmbrăcăminte, textile*: *beartă* (< germ. *Borten*) „margine, tiv" (PO, 262, 308), *caftan* (<tc. *kaftan*) „mantie" (CN, 38v), *fotă* (< tc. *fota*) „şorţ, fustă" (VL, 47v)[9], *mâneştergură* (< *mână* + *ştergură*) „batistă, prosop" (CV, 2v; CPr., 89), *pocrov* (< v. sl. *pokrovŭ*) „pătură" (PO, 264), *prostire* (< ucr. *prostyralo*) „cearşaf" (EPrav., 395), *vig* (< magh. *vég*) „fel, sortiment (de ţesătură)" (CPr., 336).

III. *Alimente, bucătărie*: *aveni* (< lat. *advenire*) „(despre aluat) a fermenta, a dospi" (PO, 215), *chelciug* (< magh. *költség*) „provizii" (PO, 148), *horciţă* (cf. rus. *gorčica*) „muştar" (VL, 14r), *iliş* (< magh. *élés*) „provizii, alimente" (PO, 48), *pită* (< ngr. πίτα, bg. *pita*; cf. magh. *pita*) „pâine" (CC1, 8v; CC2, 116; PO,136; MI, 190r; CN, 100r, 120r)[10], *pogace* (< scr. *pogača*, magh. *pogacsa*, germ. dial. *Pogatsche*) „turtă" (PO, 219).

IV. *Agricultură, apicultură*: *agru* (< lat. *ager*) „ogor" (CV, 66v; PS, 362; CP1, 214v), *holdă* (< magh. *hold*) „ogor" (TS, 44r; PO, 250; CS1, 194), *pâine* (< lat. *panis*) „grâne" (CS1, 40v; Prav. I, 17v; MC, 394; 1632, DRH, A, XXI, 20; 1634, DRH, A, XXII, 66, 293), prisacă „stupină" (1632, DRH, A, XXI, 164, 271; 1634, DRH, A, XXII, 19)[11], *stupină* (< *stup* + *-ină*) „prisacă" (1621, DIR, XVII, B, IV, 16).

D. Viaţă socială

I. *Relaţii de rudenie, etnice*: *boierească* (< *boier* + *-ească*) „soţie" (CPr., 166), *femeie* (< lat. *familia*) „familie, copii" (în varianta *fămeie*; PH, 96r; CT, 20r; CC1, 55v; CPr., 504; PO, 40; CS1, 14; CN, 6r) „soţie" (Prav., 1581, 274v; EPrav., 484),

[8] Cf. DÎ, p. 163.
[9] Cf. IDB, I, p. 66.
[10] Cf. DÎ, p. 202.
[11] Cf. DRH, A, XIX, p. 326, 329, 376; XXI, p. 8.

ginere (< lat. *gener*) „mire" (CT, 16^{v}; CC^{1}, 100^{r}; CTd., 20^{v}), *gint* (< lat. *gens*) „neam, popor" (CV, 15^{v}; PH, 65^{r}; PS, 67; CS^{2}, 34, 61, 73), *gloată* (< v. sl. *glota*) „familie, copii" (CN, 138^{r}, 139^{r}), *îmă* (cf. alb. *ëma*) „mamă" (PS, 79; PV; 24^{r}; Prav. 1581, 204; VL, 27^{v}; Prav. I., 11^{v}; 1627, DRH, A, XIX, 242, 327; 1634, DRH, A, XXII, 269), *jupânească* (< *jupân* + *-easă*) „soție" (1634, DRH, A, XXII, 116, 273)[12], *nemzet* (< magh. *nemzet*) „neam, popor" (FT, 4^{v}), *tătăișe* „mătușă din partea tatălui" (Prav. 1581, 277^{v}).

II. *Stare civilă*: *căsar* (< *casă* + *-ar*) „om căsătorit" (EPrav., 494), *holtei* (< ucr. *holtjaj*) „flăcău, bărbat necăsătorit"; cf. *holtei* „a sta în gazdă ca holtei" (CB, 107, 109), *nălojnică* (< rus. *naložnika*) „concubină" (Prav. 1581, 221^{v}).

III. *Meserii; locul exercitării lor*: *alce* (< magh. *á(l)cs*) „dulgher" (CT, 29^{v}), *babă* (< v. sl., bg., scr., ucr., pol. *baba*) „moașă" (FD 1592–1604, 620^{v}), *butnar* (< germ. *Buttner*) „dogar" (1626, DRH, XIX, A, 91), *doică* (< bg. *doika*) „femeie care alăptează în locul mamei" (CPr., 473; FD 1592–1604, 670^{v}), *meserci* (bg. *mesarče*) „măcelar" (1627–1628, DRH, A, XIX, 321; 1632, DRH, A, XXI, 271), *meserniță* (< bg. *mesarnica*) „măcelărie" (VL, 13^{v}; 1627–1628, DRH, A, XIX, 321), *păcurar* (< lat. *pecorarius*) „cioban" (PO, 22; MC, 394)[13], *socaci* (< magh. *szakács*) „bucătar" (CN, 19^{r})[14].

IV. *Drept, comerț, administrație*: *adămană* (< magh. *adomány*) „camătă" (PH, 9^{v}), *aslam* (< rus. *oslam*, tăt. *aslam*) „camătă" (PS, 37; Ap. 1618, 46; 1626, DRH, A, XIX, 51; MI, 180^{v}), *asupră* (< lat. *ad* + *supra*) „camătă" (PS, 168); loc. adv. *cu asupră* „peste măsură, cu dobândă" (GB, 125^{r}), *bir* (< magh. *bér*) „simbrie, plată" (PO, 104), *camănă* (< v. sl. *kamenŭ*) „impozit (pe pivnițe și cârciumi)" (1632, 1633; DRH, A, XXI, 65, 461), *dabilă* „bir" (1626, DRH, A, XIX, 39; 1632, DRH, A, XXI, 61), *deres* (< *derege*) „act, zapis" (1626–1629, DRH, A, XIX, 18)[15], *dobândi* (< v. sl. *dobǫditi*) „a moșteni" (CB, 395); cf. *dobândă* „moștenire" (CPr., 60), *dobânditor* „moștenitor" (CV, 59^{r}; CPr., 60), *gloabă* (< v. sl. *globa*) „amendă" (GB, 260^{r}), *haraci* (< tc. *haraç*) „tribut, bir" (CN, 56^{r}; MC, 381; 1632, DRH, A, XXI, 65)[16], *iliș* (< magh. *élés*) „dare în alimente" (1632, DRH, A, XXI, 65; 1634, DRH, A, XXII, 254), *jalobă* (< rus., pol. *žaloba*) „jalbă" (1626, DRH, A, XIX, 90, 92; 1632, DRH, A, XXI, 64), *județ* (< lat. *judicium*) „district, ținut" (1610, DIR, XVII, B, I, 452; 1630, DRH, B, XXIII, 89; 1634, DRH, B, XXIV, 289)[17], *marhă* (< magh. *marha*) „avere în vite" (PO, 51; CC^{1}, 68^{r}; CC^{2}, 240), *mâncătură* (< *mânca* + *-(ă)tură*) „dare în alimente" (1610, DIR, XVII, B, I, 452), *mâzdă* (< v. sl. *mĭzda*) „mită" (PH, 21^{r}; PS, 37; CPr., 141; GB, 182^{v}; EPrav., 483; 1634, DRH, A, XXII, 170), *moștean* (*moșnean*) „moștenitor" (CT, 46^{r}; CC^{1}, 96^{r}; CPr., 400; CC^{2}, 35; PO, 50)[18]; cf. *moșneni* „moșteni" (EPrav., 484), *ocean* (< v. sl. *otĭčinŭ*)

---

[12]Cf. DÎ, p. 140, 172, 185.
[13]Cf. DRH, B, XXIV, p. 7.
[14]Cf. DIR, XVII, B, III, p. 174.
[15]Cf. DÎ, p. 200; DRH, A, XIX, p. 13.
[16]Cf. DÎ, p. 161.
[17]Cf. DÎ, p. 116.
[18]Cf. DÎ, p. 96.

„moştenitor" (Prav. 1581, 254[r]), *ocină* (v. sl. *otičina*) „moştenire proprietate" (CT, 29[v]; CC[1], 170[r]; CC[2], 34; PO, 74; 1601, DIR, XVII, B, I, 27; VL, 26[r]), *peanig* (< v. sl. *pěnęgŭ*) „ban" (MI, 180[v]), *plată* (< v. sl. *plata*) „răsplată, simbrie" (TS, 72[v]; PH, 15[r]; CT, 10[r]; PO, 42; CS[1], 159; CS[2], 127; CN, 62[r]), *preţ* (< lat. *pretium*) „plată, simbrie" (CV, 66[r]; PH, 37[r]; PS, 137; PV, 34[v]; CN, 100[r]), *sprinţară-avuţie* „camătă" (PS, 397), *ţinut* (< *ţine*) „domeniu, întindere; judeţ" (TS, 54[v]; CS[1], 187; MI, 188[r]; 1600, DÎ, 132, 146; 1627, DRH, A, XIX, 242)[19], *uric* (< magh. *örök*) „proprietate, moştenire" (PS, 38; PO, 73); „act, hrisov" (GB, 430[r]; 1627, DRH, A, XIX, 238; EPrav., 467; 1637, DRH, A, XXII, 19, 21, 206); (măsuri de capacitate) *chilă* (< tc. *kile*) (MC, 394), *ferdelă* (< săs. *fyrdel*) (CN, 62[v]; 1631, DRH, B, XXIII, 466), *mierţă* (< magh. *merce*) (GB, 430[r])[20], *vadră* (< v. sl. *vědro*) (1618, DIR, XVII, B, III, 257)[21].

V. *Ranguri, funcţii, stări sociale*: *boierească* (< *boier* + *-easă*) „doamnă, jupăniţă" (CS[1], 182), *buduşlău* (< *buduşlui* + *-ău*) „pribeag" (PO, 23), *calic* (< ucr. *kalika*) „om sărac" (CN, 63[v]), *cinste* (< v. sl. *čistĭ*) „funcţie" (EPrav., 475), *cămănar* (< *camănă* + *-ar*) „slujbaş însărcinat cu strângerea camenei" (1633; DRH, A, XXI, 461), *dăbilar* (*dabilă* + *-ar*) „strângător de biruri" (1626, DRH, A, XIX, 39; 1634, DRH, A, XXII, 18)[22], *jitnicer* (< *jitniţă* + *-er*) „administratorul grânelor domneşti" (1626, DRH, A, XIX, 13; 1634, DRH, A, XXII, 287), *judeciu* (< lat. *judex*) „ţăran liber" (1615, DIR, XVII, B, II, 378; 1633, DRH, B, XXIV, 76), *jupân* (*jupan*) „om de condiţie socială înaltă" (CC[2], 388; CN, 92[r])[23]; „stăpân" (1628, DRH, A, XIX, 391, 392)[24]; cf. *jupânească* „doamnă" (1634, DRH, A, XXII, 116), *lotru* (< v. sl. *lotrŭ*, ceh., pol. *lotr*, scr. *lotar*, gen. *lotra*) „hoţ, tâlhar" (CC[1], 30[r]; 1614, DIR, XVII, B, II, 218)[25], *mesereare* (< lat. *meserere*) „rang, funcţie" (CPrav., 12[r]; CS[1], 223; CTd., 113[r]; MC, 356; 1602, DIR, XVII, B, I, 37), *meşter* (< magh. *mester*) „învăţător" (FT, 3[r]), *nemernic* (< v. sl. *namĕrĭnikŭ*, *namernik*) „străin, pribeag" (TS, 104[r]; CPr., 63; PO, 94; Ap. 1618, 47; MI, 182[v]), *nemeş* (< magh. *nemes*) „nobil" (1600, DÎ, 136, 145), *olăcar* (*olac* + *-ar*) „curier" (CN, 31[r]; 1634, DRH, A, XXII, 19), *poslușnic* (< v. sl. *poslušnikŭ*) „supus" (1634, DRH, A, XXII, 28), *povaţă* (< pol. *powodca*) „conducător" (VL, 13[r]), *răzeş* (< magh. *részes*) „ţăran liber" (1632, DRH, A, XXI, 88; 1634, DRH, A, XXIII, 57), *rob* (< v. sl. *robŭ*) „slugă, sclav" (CT, 39[v]; CC[2], 352; PO, 240; 1614, DIR, XVII, B, II, 322; CN, 43[r]; MC, 346; 1628, DRH, A, XIX, 551; 1634, DRH, A, XXII, 106; TP, 14[r]); cf. *robi* „a aduce la condiţia de rob" (CC[2], 551; MC, 351; 1628, DRH, B, XXII, 172), *robie* „sclavie" (MC, 349), *rumân* (< lat. *romanus*) „ţăran aservit" (1611, DIR, XVII, B, II, 18; 1629, DRH, B, XXII, 685); cf. *rumâni* „a aduce la starea de rumân" (1615, DIR, XVII, B, II, 366; 1629, DRH, B, XXII, 615), *stranic* (< v. sl. *stranĭnikŭ*)

---

[19] Cf. DÎ, p. 114, 179.
[20] Cf. DÎ, p. 160; DRH, A, XIX, p. 175.
[21] Cf. DRH, B, XXIII, p. 269; A, XIX, p. 321.
[22] Cf. DÎ, p. 171.
[23] Cf. DÎ, p. 108, 111, 112, 117, 119, 137, 140, 147, 151, 183, 195, 196, 203.
[24] Cf. DÎ, p. 151, 153, 180.
[25] Cf. DÎ, p. 95; IDB, I, p. 47.

„străin" (1626, DRH, A, XIX, 152), *şerb* (< lat. *servus*) „slujitor, rob" (CV, 55[r]; PS, 90; CPr., 143; CL, 6[r]; PO, 247; VL, 5[v]); cf. *şerbi* „a sluji, a se supune" (PH, 2[v]; Prav., 1581, 228[v]; VL, 20[r]), *vecin* (< lat. *vicinus*) „ţăran aservit" (1628; DRH, A, XIX, 390).

VI. *Instituţii*: *divan* (< tc. *divan*) „consiliu, sfat domnesc" (1611–1615, DIR, XVII, B, II, 32)[26], *olac* (< tc. *ulak*) „serviciul transporturilor; poştă", în loc. adj. *de olac* „poştal" (1602, DIR, XVII, B, I, 37; 1628, DRH, B, XXII, 6, 319, 664; 1634, DRH, A, XXII, 19), în loc. adv. *de olac* „urgent" (1600, DÎ, 126).

VII. *Armată*: *gloată* (< v. sl. *glota*) „unitate militară, pedestrime" (CV, 17[v]; CTd., 226[v]; 1633, DRH, A, XXI, 435), *hărăţ* (< *hărăţi*) „luptător destinat deschiderii bătăliei" (VL, 15[v]), *oaste* (< lat. *hostis*) „război" (TS, 94[r]; CV, 64[r]; PH, 39[v]; CC[2], 170; MC, 353)[27]; cf. *oşti* „a ataca, a se lupta" (PO, 226; CC[2], 75; 1600, DÎ, 146), *oştire* „război" (PO, 5), *oştitor* „luptător" (PO, 173), *şir(e)ag* (< magh. *sereg*, scr. *šereg*) „trupă, armată" (CN, 69[v]), *voinicame* (< *voinic* + *-ame*) „oştire" (CL, 15[v]; CC[2], 337; CTd., 17[r]).

✕ (E) Viaţa spirituală; religie, datini: *alămojnă* (< v. sl. *almužĭno*, magh. *alamizsna*) „pomană" (CS[1], 13), *aldovăni* (< magh. *aldozni* + scr. *aldovanije*) „a jertfi" (PO, 215), *cădi* (< v. sl. *kaditi*) „a tămâia" (CT, 110[v]; CL, 7[v]); cf. *cădire* „tămâiere" (PH, 119[r]), *gropniţă* (< bg. *grobnica*) „mormânt" (PO, 224), *poclon* (< v. sl. *poklonŭ*) „jertfă, ofrandă" (CPr., 452); „omagiu" (CN, 12[r]), *pominoc* (< v. sl. *pominokŭ*) „jertfă, ofrandă" (EPrav., 317), *price* (< v. sl. *pritŭča*) „erezie" (Ap. 1618, 49), *raclă* (< bg. *rakla*) „coşciug" (FD 1592–1604, 482[v]), *sicriu* (< magh. *szekrény*) „coşciug" (VL, 46[r]; CN, 76[r]), *ţintirim* (< magh. *cinterem*) „cimitir" (EPrav., 238).

F. Diverse

I. *Substantive*: *beadă* (< v. sl. *bĕda*, scr. *bijĕda*) „cusur" (PO, 214), *bogătate* (< *bogat* + *-(ăt)ate*) „bogăţie" (CV, 66[r]; PV, 98[r]; PS, 152; CT, 27[v]; CC[1], 58[r]; CPr., 155; FT, 3[r]; CC[2], 67; PO, 142; FD 1592–1604, 506[r]), *bunătate* (*bun* + *-ătate*) „bogăţie" (CR, 35[v]; TS, 38[r]; CC[2], 447; PO, 46; Prav. 1581, 254[r]; Ap. 1618, 51; CN, 20[v]; MC, 356), *cet* (< lat. *quietum*) „linişte, calm" (PV, 19[v]), *cumplire* (< *cumpli*) „sfârşit" (PS, 407), *cumplit* (< *cumpli*) „sfârşit, capăt" (PH, 5[r]; PS, 39; PV, 12[r]; CT, 29[r]; CL, 15[r]), *greaţă* (*greu* + *-eaţă*) „dificultate, greutate" (CV, 29[v], 47[v]), loc. adv. *cu greaţă* „greu" (PO, 107), loc. vb. *a(-i) fi greaţă* „a(-i) fi greu" (CV, 7[r]), „suferinţă, rău" (CT, 61[v]; CC[1], 207[r]), *hasnă* (< magh. *haszon*) „folos, profit" (CCat., 5[r]; CC[1], 238[v]; CM, 225[r]), *istov* (< v. sl. *istovŭ*) „adevăr" (CV, 25[v]; CB, 272), *neistov* „nebunie" (CV, 40[v]), *lin* (< adv. *lin*) „linişte, calm" (PH, 92[r]; CC[2], 258), *lipsă* (< gr. biz. λίψις) „nevoie" (PO, 168, 299)[28]; loc. vb. *a fi lipsă* „a trebui" (CTd., 51[r]), *mâniecie* (< *mâniac* + *-ie*) „batjocură; desfrâu" (CV, 79[r]), *ocă*

[26] Cf. DÎ, p. 105.
[27] Cf. DÎ, p. 185.
[28] Cf. DÎ, p. 124.

(< magh. *oka* < *ok*) „cauză" (CM, 254^{v}; PO, 118), *op* (< lat. *opus*) „necesitate" (CV, 49^{v}); val. vb. „a trebui" (TS, 62^{r}, 114^{r}); în varianta *opt* (CPr., 476; GB, 147^{r}); loc. vb. *a fi op* „a trebui" (CV, 6^{v}; PH, 26^{r}; PS, 93; CS^{1}, 240), *polză* (< v. sl. *polĭza*) „folos" (VL, 26^{v}), *răsun* (< *răsuna*) „răsunet" (MC, 394), *răzbun* (< *răzbuna*) "liniște, odihnă" (MC, 405), *samă* (< magh. *szám*) „număr" (PS, 481; CP^{1}, 283^{v}; PO, 5; Prav. 1581, 256^{r}; CS^{1}, 61; CTd., 107^{v}; 1622, IDB, I, 40), *sandâc* (< magh. *szándek*) „intenție" (CC^{1}, 222^{v}; Prav. 1581, 231^{v}; GB, 281^{v}), *tar* (< magh. *tár*) „povară, greutate" (CV, 43^{r}, CT, 49^{r}; CC^{1}, 222^{r}; PO, 255; CS^{2}, 44), *vig* (< magh. *vég*) „capăt; scop" (CC^{1}, 216^{r}).

II. *Adjective*: *bogat* (< v. sl. *bogatŭ*) „mult" (MC, 358), *mereu* (cf. magh. *merö*) „curat, pur" (PO, 306), *nemeș* (< magh. *nemes*) „nobil, prețios" (CN, 123^{v}).

III. *Adverbe, locuțiuni adverbiale*: *alean* (< magh. *ellen*), în loc. adv. și prep. *în alean*(*ul*) „contra" (FT, 3^{v}; PO, 5); loc. adv. *a sta în alean* „a se împotrivi" (FT, 4^{r}; PO, 34); în comp. *stătător-de-alean* „răzbunător" (PO, 244), *amânat* (< *amâna*) „târziu" (CV, 93^{v}), *amână* (<*a-* + *mână*) „în mână" (PO, 236; FD 1592–1604, 473^{r}; CC^{2}, 456; CTd., 35^{v}), *biu* (< magh. *bö*), în loc. adv. (*în*) *de biu* „destul" (CV, 8^{v}; PS, 35), *câtilin* (*câtinel*)[29] (< *câte* + *lin*) „încet" (Prav. 1581, 255^{v}; GB, 98^{v}; VL, 25^{r}); în loc. adv. *pre câtilin* (*pre câtinel*) „încet" (Prav. 1581, 255^{v}; GB, 98^{v}; VL, 25^{r}), *greș* (< *greși*); în loc. adv. *fără greș* „negreșit" (TP, 4^{v}), *har* (< v. sl. *charĭ*), în loc. adv. *în har* „degeaba, zadarnic" (CCat., 3^{r}; PO, 97), *istov* (< v. sl. *istovŭ*) „adevărat, întocmai" (CV, 57^{v}), *împonciș* (*în-* + *ponciș*) „împotrivă" (VL, 11), *sârg* (cf. magh. *szorgas*), în loc. adv. *de sârg* „îndată, degrabă" (PH, 124^{r}; CP^{1}, 2^{v}; VL, 45^{v}; 1626, DRH, A, XIX, 152; EPrav., 273).

IV. *Interjecții*: *amar* (< lat. *amarum*) „vai" (CS^{1}, 98; VL, 20^{r}).

Originea elementului popular

După cum s-a putut observa, originea lexicului prezentat în listele de mai sus este diversă. Elementul latin este bine reprezentat, în toate domeniile semantice, de cuvinte moștenite ca atare și de formații pe teren românesc de la termeni proveniți din latină: *agru*, *amar* „vai", *amăgi*, *apleca* „alăpta", *arăduce*, *arină*, *asupră* „camătă", *auă*, *aveni*, *bețit*, *bour*, *brâncă*, *călariu*, *cățân*, *certa*, *cet*, *câștiga* „a se îngriji", *cumpli*, *cura* „vindeca", *custa*, *delunga*, *deretica*, *dulce* „bun", *dupleca*, *duroare*, *fămeie* (*femeie*) „familie, soție"; *ferica*, *genune*, *gint*, *im*, *împuta*, *încărește*, *înjura*, *judeciu*, *județ* „district", *lin* „liniște; calm, blând", *meserere*, *naru*, *oaste* „război", *ospăta*, *pănăta*, *preț* „plată", *rug* „trandafir sălbatic", *scuipi*, *șerb*, *șterc*, *turna* „a întoarce", *ucide* „a se tângui", *vergură*, *vecin* „țăran aservit"; (formații pe teren românesc) *adevăra*, *amăgeu*, *amânat* „încet, calm; târziu", *bunătate* „bogăție", *căsar*, *câștigă* „grijă", *cumplit*, *deres* „act", *desturna*, *dulceață* „bunătate", *fericat*, *greață* „dificultate", *împărți* „despărți", *împăsonia*, *înferica*, *înfricat*, *înluminat* *însetoșa*(*,-i*), *măiestrie* „cursă, viclenie", *măreț* „mândru", *a se mări* „a se făli, a se

[29]Varianta *câtinel* apare la Varlaam.

mândri", *meserernic*, *oşti* „a se lupta", *oştire* „război, luptă", *pănătare*, *pănătate*, *rămas* „pariu", *răntuna*, *răsărită* „răsărit", *răsun*, *reoia*, *reoniu*, *şopoti* „a cârti", *smăcina*, *ţinut* „district", *vergurea*.

Elementul (vechi)slav este de asemenea numeros, acoperind cu predilecţie sfera vieţii sociale, a relaţiilor umane, dar făcându-se simţit şi în lexicul ce desemnează aspecte ale vieţii spirituale, trăsături şi stări sufleteşti, procese psihice etc.: *anafură* (< v. sl.< gr.), *beli*, *beseadă*, *blid*, *bogat* „mult", *bură* „vijelie", *camănă*, *cădi*, *ciudi*, *deşegubăţ*, *dobândi* „moşteni", *dvori*, *găvozdi*, *gloabă*, *gloată* „familie; armată", *hlipi*, *hrăbor*, *inie*, *istov*, *jale* „dorinţă", *jelanie* „dorinţă", *măhăi*, *mâzdă*, *năsâlnic*, *nemernic* „pribeag", *nemoşti*, *nemoştin*, *ocean* „moştenitor", *ogoadă*, *ogodi*, *oteşi*, *peanig*, *pistreală*, *pâhă*, *plată*, *plodi*, *poclon* „jertfă", *pocrov*, *polză*, *pominoc*, *poroboc*, *povestui*, *price*, *prici*, *rob*, *rodi* „a se înmulţi", *sămăşlui*, *scârbă*, *scârbi*, *scrâcica*, *sfadă*, *sfădi*, *stidi*, *stranic*, *tină*, *ugodnic*, *vadră*; (formaţii pe teren românesc) *bogătate*, *greş*, *hrăbori*, *hrăborie*, *hrăboritor*, *hrăbornic*, *învălui*, *îmvăluşag*, *pâşean*, *pâşenie*, *prieteşug*, *robi*, *soroci*, *telegar*.

Elementul lexical comun cu albaneza se reduce la termenii: *curm*, *grumaz*, *îmă* şi *ciupi*, ultimul având etimologie multiplă (şi v. sl., bg., scr. şi magh.).

Aportul limbilor slave moderne, luate fiecare în parte, este relativ redus. Limba bulgară este sursa unor cuvinte care desemnează obiecte legate de civilizaţia casnică, meserii, viaţa spirituală, trăsături umane şi procese fiziologice etc.: *doică*, *hârb*, *gropniţă*, *grozav*, *meserci*, *meserniţă*, *năduşi* „a sufoca", *pripi*, *raclă*, *sobol* „cârtiţă", *vreavă*, cu derivatul *vrevi*.

Din ucraineană provin termenii *calic* „sărac", *holtei*, *omăt*, *poloboc*, *prostire* şi *vorovi*: (derivate) *holtei* (vb.), *voroavă*.

Câteva cuvinte provin din sârbocroată: *ceur*, cu derivatul *ceura*, *clici*, *opăci*, *toci*; din rusă: *gorciţă*, *ispisoc*, *nălojnică*, *aslam*, explicabil şi prin tătară; din poloneză: *povaţă* „conducător".

Prin raportare la limbile slave se explică şi o serie de termeni cu etimologie multiplă: veche slavă şi sârbocroată: *beadă*, *dodei*; veche slavă, sârbocroată sau slovenă: *ciumăra*, *priatnic*, cu derivatul *nepriatnic*; bulgară şi sârbocroată: *voinic* „tânăr"; cf. şi derivatele *chitire* şi *smomi* (< *momi*); rusă şi poloneză: *babă* „moaşă"; veche slavă, cehă, poloneză şi sârbocroată: *lotru*; cf. şi *cadă*, la care am optat pentru etimon vechi slav, deşi se regăseşte şi în latină, bulgară, sârbocroată şi maghiară.

Elementul maghiar ne întâmpină în majoritatea sferelor semantice, dar are o pondere deosebită în rândul termenilor ce denumesc aspecte ale relaţiilor umane, stări sufleteşti, concepte, însuşiri, acţiuni, meserii, relaţii sociale: *adămană*, *alcam*, *alce*, *aldui*, *alean*, *alnic*, *bănat*, *băsău*, *beteag*, *biciului*, *bintătui*, *biu*, *bântui*, *buduşlui*, *buigui*, *celui*, *chelciug*, *ciurdă*, *feredeu*, *giurui*, *hasnă*, *hălădui*, *hitioan*, *iliş*, *marhă*, *mereu* „curat, pur", *meşterşug*, *murgui*, *nemeş*, *otălmăzui*, *răzeş*, *samă*, *sandâc*, *sămălui*, *socaci*, *sucui*, *tar*, *tău*, *târnaţ*, *ţintirim*; (derivate pe teren românesc) *alnicie*, *bântuială*, *gândi* „a se îngriji", *întăroşa*, *murguire*, *murguitură*, *tăroasă*.

Limba maghiară este implicată şi în originea unor cuvinte cu etimologie multiplă: *aldovăni*, *pogace*, *şireag* (< scr., magh.).

Limba greacă este sursa cuvintelor *lipsă*, *lipsi*, *scafă* şi *hărăzi*, aparţinând unor sfere semantice diferite. Acestora li se adaugă *pită*, cu etimologie multiplă (ngr., bg., magh.).

Împrumuturile din turcă, la fel de puţin numeroase, se înscriu în sfera vieţii sociale şi a civilizaţiei materiale: *adet, caftan, chilă, divan, haraci, olac.*

Termenii de origine germană sunt legaţi de realitatea concretă: *beartă, butnar.*

O serie de termeni prezintă etimologie neelucidată: *acira, adevări, borî, brudiu, chealfed, ciumeli, colb, dabilă, deşant, hab, hicimăşie, jupân, măglisi, mătăhăi, miaţă, moştean, oacăr, oajdă, olat, pesti, rediu, sprinţar, şuteli, tătăişă.*

Probleme de sinonimie

Materialul lexical înfăţişat mai sus ne permite să constatăm existenţa unor serii sinonimice, însumând doi sau mai mulţi termeni: *acira – dibui, adămană – aslam – asupră – sprinţară-avuţie, adevăra – ului, adevărătură – uluită, agru – holdă, aleaneş – neprietnic, alnic – amăgeu – celuitor – sprinţar – şutelitor, amăgi – celui – maglisi – smomi – şuteli, bărat – b(ă)ratăş – priatnic, bintătui – certa, bir – plată – preţ, blid – căţân – scafă, bogătate – bunătate, boierească – jupâneasă, buduşlău – nemernic – stranic, certa – împuta – ponoslui, certa – sfădi, cet – lin – războn, chelciug – iliş, chitire – sămăluire – sămăşluire, cinste – mesereare, ciumăra – sirepi, câştiga – gândi, cumplire – cumplit, curm – oajdă, dabilă – haraci, despărţi – împărţi, desturna – turna, dobânditor – ocean – moştean (moşnean), dodei – învălui, dvorbi – posluşi, femeie – boierească – jupâneasă, femeie (fămeie) – gloată, fecioriţă – vergură (vergurea), ferica – înferica, gint – nemzet, gloată – şir(e)ag – votnicame, haznă – polză, iliş – mâncătură, împăsonia – întăroşa, împoncişa – a sta în alean, împutare – ponoslu, în alean – în ponciş, îngădui – ogodi, înjura – sudui (sâdui), jale – jelanie, judeciu – răzeş, judeţ – ţinut, lipsă – op, măhăi – mătăhăi, mâzdă – preţ, murgui – viciui – vrevi, murguire – murguitură – vreavă, nea – omăt – zăpadă, op(t) – a fi op, pănătare – pănătate – scârbă – val – vălăşag, plodi – rodi, poclon – pominoc, price – sfadă – sfară, prietinşug – prietnicie, prisacă – stupină, raclă – sicriu, rob – şerb, robi – şerbi, rumân – vecin, sămălui – sămăşlui.*

Privite în ansamblu, aceste serii sinonimice reflectă, în majoritatea situaţiilor, variaţia geografică a normei lexicale. Rareori sunt puse în relaţie sinonimică cuvinte care circulă în aceeaşi arie lingvistică sau care ilustrează dorinţa traducătorilor de a evita, prin variaţia termenilor, monotonia textelor traduse.

Arii de difuzare a cuvintelor

La prima vedere, caracterul regional al unor cuvinte notate mai sus nu este confirmat de textele în care au fost atestate. Mulţi termeni care au avut curs în anumite arii ale teritoriului românesc se regăsesc într-o mare parte a textelor din epocă, copiate sau tipărite în diverse zone ale Dacoromaniei. Faptul se explică prin aceea că puţine dintre scrierile ce fac obiectul cercetării de faţă sunt „pure" din punct de vedere dialectal, reflectând un singur grai. Fiind vorba de copii, prelucrări sau tipărituri, majoritatea izvoarelor se prezintă eterogen sub aspect lingvistic. În

examinarea extensiunii teritoriale a cuvintelor din textele literare de până la 1640 trebuie să se aibă, aşadar, în vedere straturile de limbă pe care acestea le înglobează, conform filiaţiei şi localizării lor propuse de ultimele cercetări. În lumina acestora, textele coresiene, majoritatea prelucrări ale unor modele de origine bănăţeană-hunedoreană, unele transmise prin intermediare venite din nordul ţării (Moldova), nu trebuie privite ca reflectând integral lexicul muntenesc. Tot astfel, lexicul textelor rotacizante nu trebuie atribuit numai graiurilor din nordul ţării (Moldova), unde au fost copiate manuscrisele păstrate, ci şi Banatului-Hunedoarei, de unde proveneau originalele.

Ariile de răspândire au putut fi stabilite cu o mai mare precizie numai în cazul unora din cuvintele menţionate, atunci când mijloacele de documentare avute la dispoziţie ne-au permis acest lucru. Termenii astfel localizaţi se repartizează în următoarele arii de difuziune: aria nordică – incluzând Moldova, Transilvania, cu excepţia sud-estului (uneori a întregului sud), şi Banatul-Hunedoara – şi aria sudică – cuprinzând Muntenia propriu-zisă, sud-estul Transilvaniei şi Oltenia (care se leagă printr-o serie de trăsături şi de ramificaţia nordică a dacoromâniei). În cadrul celei dintâi se disting următoarele arii lexicale mai restrânse: Banat-Hunedoara – Transilvania de sud-vest; Transilvania, cu sau fără Banat şi Oltenia; Moldova; nordul Transilvaniei şi al Moldovei. Acestora trebuie să li se adauge gruparea Banat-Moldova, deşi în cazul ei nu putem vorbi de o arie propriu-zisă. În ce priveşte ramificaţia sudică a dacoromânei, menţionăm că nu numai Oltenia, ci şi sud-estul Transilvaniei prezintă câteodată, pe lângă trăsăturile de tip sudic, elemente general nordice sau numai transilvănene. Banatul-Hunedoara (uneori împreună cu partea sudică a Transilvaniei) formează cu Ţara Românească o arie mai largă. De asemenea, Moldova şi Ţara Românească se grupează, în privinţa unui număr apreciabil de cuvinte, într-o arie lexicală comună, ce include uneori şi Banatul.

Vom enumăra în continuare cuvintele ce ilustrează ariile de răspândire delimitate mai sus. Nu este exclus ca termenii citaţi să fi circulat şi dincolo de ariile conturate de mijloacele de documentare de care dispunem în momentul de faţă, dar aveau curs cu certitudine în ariile respective.

1. Moldova, Transilvania (excluzând sud-estul), Banatul, uneori şi Oltenia: *amână*, *apăra* „opri", *arină* (*anină*), *apleca*, *aplecător*, *beseadă*, *besedui*, *bogătate*, *borî*, *cadă*, *câtilin* (*câtinel*), *ciudi*, *curte*, *dodei*, *gândi* „a se îngriji, a se preocupa", *greaţă* „dificultate", *împărţi* „despărţi", *înfricat* „înfricoşător", *întina*, *jale* „dorinţă, râvnă", *jelanie* „dorinţă, râvnă", *jelui* „a dori, a râvni", *oaste* „război", *oşti* vb., *oştire* „război", *olat*, *ponoslui*, *samă* „număr", *scârbă* „suferinţă, supărare, tristeţe", *scârbi* „a (se) supăra, a (se) întrista", *sfadă*, *şerb*, *şerbi*, *tar*, *tină*, *ţinut* „district", *voinic* „tânăr", *vorovi*, *voroavă* „agitaţie, tulburare".

2. Ţara Românească, cu sau fără Oltenia şi sudul Transilvaniei: *bântui* „a hărţui, a nu lăsa în pace", *bântuială* „persecuţie", *certa* „a se sfădi, a se învrăjbi", *ciumăra*, *ciupi*, *ciumeli*, *doică*, *ginere*, *înjura*, *judeciu*, *judeţ*, *măglisi*, *mâncătură*, *rumân*, *rumâni*, *scârbă* „dezgust", *scuipi*, *stupină*, *şodolan*, *şuteli*.

3. Ţara Românească (–sudul Transilvaniei) – Banat-Hunedoara: *adevăra*, *clucsă*, *fămeie* „familie, copii", *însetoşa* (*însetoşi*), *lotru*, *păcurar*, *priatnic*, *zăpadă*.

4. Banat-Hunedoara (–Oltenia) – Transilvania de sud-est: *alean, aleaneș, alnic, amânat, apuți, auă, aveni, bănat* „regret, jale", *b(ă)ratăș, beadă, beartă, bețit, bințătui, bir, brâncă, budușlui, cățân, câștiga* „a se îngriji", *câștigă* „grijă", *celoșag, celui, cet, duroare, făgădaș, ferdelă, har (în ~, a da ~), hasnă, hăsnui, im* „lut, argilă", *împăsonia, încărește, înlumina, întăroșa, leatnic, lipsă* „nevoie", *meșter* „învățător", *murgui, nemoștin, nemzet, oacăr, ocă, otălmăzui, pănăta, plodi* „a naște, a se înmulți", *povestui, rodi* „a crea, a naște, a se înmulți", *sucui, sugușa, tăroasă, tău, toci* „a izvorî", *ului* „a mărturisi", *uric* „proprietate, moștenire", *vig* „capăt, scop", *vipt* „hrană", *vodi, vreavă, vrevi.*

5. Transilvania (– Banat și Oltenia): *alcam, bănat* „regret, jale", *băsău, boiereasă, fecioriță, ferica* „a ferici", *gint, holdă, marhă, nea, plată, rug, șterc.*

6. Moldova: *acolisi, aslam, asupră* „camătă", *asupri* „a abunda", *bănat* „necaz, supărare", *bour, camănă, cămănar, căsar, chiti, cinste* „funcție", *colb, cumpli, cumplit* „aprig, violent", *dabilă, dăbilar, deres* „act, zapis", *deretica, deșanț, dvor(b)i, femeie* „soție", *feredeu, giurui, gloabă, gloată* „unitate militară; pedestrime", *greș, gulpav, hălădui, hălăstui, hărăț, hicimășie, horciță, îmă, împonciș, împoncișa, îngădui* „a plăcea", *jalobă, jitnicer, jupân* „stăpân", *măiestrie* „cursă, vicleșug", *mătăhăi, meserci, meserniță, mește(r)șug* „uneltire, cursă", *meșterșugui* „a unelti", *ocean* „moștenitor", *omăt, peanig, pistreală, poloboc, polză, pominoc, ponorî, posluși, poslușnic, povață* „conducător", *price, prietinșug, prisacă, prostire, răzeș, rediu, sămălui, sămășlui, sirepi* vb., *smomi, sprințar, stidi, stranic, șagă, șopoti, tăgădui* „a ascunde", *tâlhui, ucide* „a se tângui", *uric* „act, hrisov", *vălășag, vecin* „țăran aservit", *vig* „fel, sortiment".

7. Nordul Moldovei și al Transilvaniei: *găvozd, găvozdi* (probabil și *buigui, butnar, hlipi, holtei, mătăhăi, mâzdă, pâhă, pâșean, pâșenie, șumăn*).

8. Banat-Hunedoara – Moldova: *adevăsi, chelciug* „cheltuială, provizii", *iliș* „(dare în) alimente", *lăuda* „a amenința", *lin* „liniște, calm", *raclă* „ladă; coșciug", *sandâc, trufă.*

9. Moldova – Țara Românească (– Transilvania de sud-est și Banat-Hunedoara): *adet, certa* „a mustra, a pedepsi", *certare* „pedeapsă", *fotă, haraci, hărăzi, învălui, jupân* „om de bună condiție socială", *jupânească* „doamnă, soție", *moștean (moșnean), moșteni (moșneni), năsâlnic, ocină, olac, poclon, rob, soroci, telegar, val* „supărare".

Configurația dialectală a lexicului din textele literare românești de până la 1640, așa cum a fost înfățișată mai sus, ne îngăduie să constatăm că există un număr considerabil de termeni care opun domeniul nordic al dacoromânei (format din arii mai restrânse, cu elemente lexicale specifice, dar și comune) domeniului sudic. Lexicul de tip sudic existent în literatura epocii este destul de sărac în raport cu bogăția elementelor nordice din texte, generale sau limitate la anumite graiuri din nord. Constatarea își găsește explicația în faptul că textele coresiene, care dețin ponderea în grupa textelor sudice, au la bază modele nordice, din care au fost preluați o serie de termeni străini sudului. Caracteristici acestui domeniu sunt și termenii comuni graiurilor muntenesc și bănățean-hunedorean. Numărul acestora este mai ridicat decât al termenilor strict muntenești. Cele mai multe atestări au fost notate în textele coresiene, unde au putut proveni fie din originalele bănățene-hunedorene, fie din uzul celor care au alcătuit versiunile tipărite.

O categorie bine ilustrată o formează lexicul caracteristic Banatului-Hunedoarei și Transilvaniei de sud-vest. Numărul relativ mare de termeni reprezentativi pentru acest grai se explică printr-o configurație lexicală aparte și prin aceea că de aici provine cea mai mare parte a textelor cercetate, direct sau prin intermediul unor prelucrări manuscrise sau tipărite. Prezența termenilor specifici sud-vestului țării în manuscrise și tipărituri executate aiurea ilustrează larga difuzare în spațiu a textelor bănățene-hunedorene.

Lexicul moldovenesc este de asemenea bine reprezentat. Textele care vehiculează vocabularul moldovenesc sunt elaborate nu numai în Moldova (alcătuite sau copiate de moldoveni), ci și în alte părți ale țării: în sud (unele texte coresiene) și în nordul Transilvaniei (*Codicele Todorescu*, *Manuscrisul de la Ieud*), unde moldovenismele provin din modelele utilizate. S-au semnalat moldovenisme și într-o tipăritură din sud-vestul țării, *Tetraevanghelul* de la Sibiu, în cazul căruia acestea au fost atribuite tipografului Filip Moldoveanul.

Termenii comuni sud-vestului țării sunt mai puțin numeroși, suficienți însă pentru a apropia cele două zone din punct de vedere lingvistic.

O altă listă, mai bogată, însumează termenii ce definesc teritoriul de peste munți (cu sau fără includerea Banatului și a Olteniei).

Elementele care grupează Țara Românească (și Banatul) cu Moldova sunt mai puțin numeroase decât cele care opun nordul dacoromânei ramificației sale sudice. Ele se înscriu cu precădere în sfera vieții sociale și, în afara unor cuvinte vechi, ca *jupân* (*jupan*), *moștean* (*moșnean*) și *certa*, cu dezvoltare semantică specifică zonei, constau în împrumuturi, un indiciu, oferit de domeniul lexicului, al mai marii apropieri structurale dintre graiurile moldovenești și cele de peste munți.

Din prezentarea de mai sus s-a putut vedea că, pe planul limbii literare, o mare parte din termenii regionali depășesc granițele teritoriului căruia îi sunt proprii și călătoresc, împreună cu textele în care sunt încorporați, prin copiere, prelucrare sau tipărire, în diverse părți ale teritoriului românesc. În acest fel, ipostaza ultimă a existenței unui text ajunge să înglobeze termeni caracteristici regiunilor în care au fost redactate versiunile anterioare. Din acest punct de vedere, se poate vorbi de un proces spontan de unificare a lexicului literar românesc, cu consecințe ce urmează a fi cercetate în etapele ulterioare ale dezvoltării sale.

ELEMENTUL CULT

Cercetările întreprinse asupra lexicului limbii române vechi, privit în ansamblu, precum și cele consacrate vocabularului utilizat de un text sau de un grup de scrieri [1] au consemnat prezența unui număr însemnat de termeni aparținând diferitelor domenii ale culturii, prin care exprimarea literară se distingea de vorbirea populară. Aceștia constituie, pentru epocile respective, vocabularul cult al limbii

[1] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 502–555; Rosetti, ILR, p. 575–579; Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL, p. 66–69; Gheție, ILRL, p. 94–95.

noastre literare. Apărând în scrieri diverse, ca urmare a lărgirii orizontului cultural al traducătorilor sau scribilor ori a presiunii originalelor străine, unii dintre aceşti termeni vor contribui la formarea terminologiei diverselor domenii ale culturii scrise. Mulţi sunt specifici, în general, scrisului oamenilor instruiţi, întâlnindu-se doar rareori în izvoare neliterare; o parte a lor, datorită frecvenţei şi productivităţii lor, vor constitui nucleul unor vocabulare de specialitate (ecleziastic, juridico-administrativ, beletristic, filozofic etc.).

Câmpuri semantice

Împrumuturile livreşti înregistrate în textele şi documentele literare scrise până la 1640 aparţin, deopotrivă, vieţii materiale, cât şi celei social-politice şi spirituale. Vom selecta în paginile următoare o serie de termeni reprezentativi pentru aceste sfere semantice, atestaţi în scrieri din zone lingvistice diferite şi aparţinând unor diverse stiluri.

A. Termeni referitori la natură

I. *Regnul vegetal (termeni botanici, produse de origine vegetală)*: *aloi* (< v. sl. *aloj*) „aloe" (CT, 231^{v}), *aromat* (< ngr. ἄρωμα, -ατος, v. sl. *aromatŭ*) „balsam" (CT, 177^{r}; PO, 129), *bdelion* (< ngr. βδέλλιον) „nume al unei răşini parfumate" (PO, 16), *blagouhanie* (< v. sl. *blagoǫchanije*) „miros plăcut" (CC^{2}, 101), *cajie* (< magh. *kázsia*) „scorţişoară" (PO, 282), *casie* (< v. sl. *kásia*, ngr. κασία) „scorţişoară" (PH, 38^{v}; PS, 142; CP^{1}, 84^{r}), *chedru* (< v. sl. *kedrŭ*) „cedru" (PH, 32^{v}; PS, 83; CP^{1}, 47^{v}), *coriand* (< magh. *koriándrom*, ngr. κορίανδρον, v. sl. *koriandrŭ*) „coriandru" (PO, 234), *finic(s)* (< v. sl. *finikŭ(sŭ)*) „palmier-curmal" (PS, 304; CT, 213^{r}; CP^{1}, 180^{v}; CC^{2}, 107; PO, 230), *grană* (în comp. *poamă grană*) (< magh. *gránat (-alma)*) „rodie" (PO, 273), *is(s)op(om)* (< v. sl. *isopŭ*) „isop" (CL, 9; PO, 216)[2], *livan* (< v. sl. *livanŭ*) „tămâie" (CC^{2}, 559), *mandragoră* (v. sl. *manŭdragora*, ngr. μανδραγόρας) „mătrăgună" (PO, 101), *mălvajie* (< magh. *malvázia*, scr. *malvažija*) „vin de Malvasia" (CT, 110^{v}), *mir* (< v. sl. *mirŭ*) „esenţă aromată" (PH, 114^{r}; PV, 36^{v}; PS, 437; CPr., 82; CM, 250^{r}; CL, 2^{v}; CP^{1}, 158^{r}; CP^{2}, 94; PO, 129; VL, 46^{r}; MI, 185^{v}), *nardos* (< ngr. νάρδος) „balsam, nard" (CT, 101^{r}; CC^{2}, 102), *sicamene* s. pl. (< v. sl. *sikaminije*, ngr. συκάμινος) „mure" (PS, 252; CP^{1}, 150^{v}), *sicomoriu* (< ngr. συκόμορος) „smochin" (CC^{2}, 505), *smirnă* (*zmirnă*) (< v. sl. *smirŭna*, *zmirŭna*) „răşină parfumată, smirnă" (CT, 3^{r}; CC^{2}, 559; PO, 129), *stactie* (*istacti*) (< v. sl. *stakti*) „ulei de mirt" (PH, 38^{v}; PS, 142; CP^{1}, 83^{v}).

II. *Regnul animal (animale terestre, acvatice; animale sau fiinţe mitologice)*: *aelin* (< ngr. ἀελιν) „pasăre fabuloasă" (FD 1592–1604, 477^{v}), *(a)spidă* (< v. sl.

---

[2] Termenul se regăseşte şi în *Molitvenicul* coresian şi în *Psaltirea* lui Şerban Coresi. Vezi Ion Gheţie, *Cea mai veche atestare a cuvântului săpun şi raportul dintre psaltirile româneşti din secolul al XVI-lea*, în LR, XIX, 1970, nr. 3, p. 247–251; P. Binder, *Un fragment necunoscut al Molitvenicului coresian*, în LR, XXII, 1973, nr. 4, p. 301–304; L. Onu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din Molitvenicul lui Coresi*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 555.

aspida) „viperă" (PH, 78^{v}; PV, 8^{v}; PS, 301; CPr., 83; CP, 105^{v}; CP^{1}, 267^{v}; CC^{2}, 545; PO, 174; CTd., 95^{r}; CS^{1}, 111; MC, 379), *chicnos* (< ngr. κύκνος) „lebădă" (MC, 384), *chit* (< v. sl. *kitŭ*) „balenă" (TS, 39^{v}; PV, 71^{v}; PS, 520; CT, 25^{v}; CC^{2}, 230; PO, 14), *cordel* (< v. sl. *korŭkodelŭ*) „crocodil" (CN, 46^{v}), *erodiu* (*erodie, irodie*) (< ngr. ἐροδιός, v. sl. *jerodievŭ*) „barză" (PH, 86^{v}; PV, 16^{v}; PS, 337; CP^{1}, 200^{r}), *fărij* (< scr. *farižu*) „cal de curse arăbesc" (CN, 55^{v}), *finix*(*i*) (< v. sl. *finiksĭ*) „fenix" (FD 1592–1604, 580^{r}; CN, 106^{v}), *inoc* (< v. sl. *inokŭ*) „mistreț" (CP^{2}, 156^{v}), *inorog* (< v. sl. *inorogŭ*) „unicorn, licorn" (PH, 17^{v}; CP, 180^{v}), *lefantă* (< ngr. ἐλέφας, -αντος) „elefant" (CN, 32^{v}), *leocorn* (*leoscroada*) (< ngr. λυκόρνιον) „rinocer" (FD 1592–1604, 594^{r}; CN, 112^{v}), *neiasită* (< v. sl. *nejęsytĭ*) „pelican" (PH, 83^{v}; CP^{2}, 193^{v}), *onagru* (*onagrie*) (< v. sl. *onagrŭ*) „măgar sălbatic" (PH, 86^{v}; PV, 16^{v}; PS, 336; CP^{1}, 199^{v}), *pil* (< v. sl. *pilŭ*) „elefant" (CN, 39^{v}), *pinara* (< ngr. (το)πινάρα) „cârtiță" (FD. 1592–1604, 560^{r}), *sampson* (< ngr. σαμψων, tc. *samsun*) „ogar" (CN, 24^{r}), *schimen* (< v. sl. *skimĭnŭ*) „pui de leu" (PS, 42; CP^{1}, 23^{v}), *slonovn* (< v. sl. *slonovĭnŭ*) „elefant" (PS, 142; CP^{1}, 84^{r}), *vasilei*(*u*) (< ngr. βασίλειος) „reptilă fabuloasă, vasilisc" (PH, 78^{v}); *vasilisc*(*ă*) (*vasilesc*) s. m și f. (< v. sl. *vasiliskŭ*) „reptilă fabuloasă; vasilisc" (PV, 8^{v}; PS, 301; CP^{1}, 179^{r}; CC^{2}, 545; MC, 369).

III. *Regnul mineral*: *acates* (*acatie*) (< ngr. ἀχάτης) „agată" (PO, 272, 311), *adama*(*n*)*tă* (< v. sl. *adamantŭ*, ngr. ἀδάμας, -αντος) „diamant" (CN, 21^{v}, 52^{r}), *amatie* (< ngr. ἀμέθιστος) „ametist" (PO, 272), *a*(*n*)*traxa* (< ngr. ἄνθραξ) „antracit" (CN, 52^{r}, 59^{r}), *bisor* (*biros*) (< v. sl. *bis*(*e*)*rŭ*) „mărgăritar" (CTd., 86^{r}; CS^{2}, 94), *carmen* (*carmel*) (< magh. *kármin*, lat. med. *carminium*) „carmin" (PO, 272, 311), *crijolită* (< magh. *chrisolitus*) „crisolit" (PO, 272), *draghicame* (< v. sl. *dragikamenĭ*) „topaz" (PH, 107^{v}), *gheman* (< magh. *gemant*) „diamant" (PO, 272), *iaspie* (< ngr. ἴασπις) „varietate de onix; iasp" (PO, 272), *ligurie* (< ngr. λυγκούριον) „chihlimbar" (PO, 311), *nafta* (< v. sl. *nafta*) „smoală" (PS, 517), *onihinos* (*onichinos, onifiros*) (< ngr. ὀνύχινος) „onix" (PO, 16, 260, 271), *pazie* (< ngr. τοπάζιον) „topaz" (PV, 28^{r}; PS, 412; CP, 242^{v}), *prohiractă* (< ngr. πορφυράχτα) „porfir" (CN, 52^{r}), *safir* (*șafir*) (< lat. *saphirus*, magh. *sáphir*) „safir" (PO, 259, 311), *sardonie* (*șardie*) (< lat. *sardonix*, magh. *sárdonix*) „agată" (PO, 271, 311), *topazie* (< ngr. τοπάζιον) „topaz" (PO, 311).

IV. *Timp, fenomene meteorologice: evroclidon* (*vrocnidon*) (< v. sl. *jevroklidonŭ*) „vânt din nord-est" (CPr., 132; CV, 43^{v}), *hor* (< v. sl. *chorŭ*) „vânt din nord" (CPr., 132; CV, 43^{v}), *livă* (< v. sl. *liva*) „vânt din sud-vest" (PS, 247; CV, 43^{v}; CPr., 132), *prămrac* (< v. sl. *primrakŭ*) „beznă" (PH, 12^{r}), *sever* (< v. sl. *sěverŭ*) „nord; vânt de nord" (PH, 40^{r}; PS, 148; CP^{1}, 87^{v}).

V. *Termeni legați de navigație: anchiră* (< v. sl. *ankyra*) „ancoră" (CV, 47^{v}), *cârmilă* (< v. sl. *krŭmilo*) „cârmă" (CPr., 135), *galie* (< scr. *galija*) „galion" (CN, 10^{r}), *iadrină* (*iadrilă*) (< v. sl. *jadrina*) „pânză de corabie" (CPr., 132), *milă* (< v. sl. *milija*) „unitate itinerantă" (CTd., 194^{v}; CC^{2}, 98; FD 1592–1604, 588^{r}; 1593, DÎ, 176, 177; VL, 4^{v}; CN, 110^{r}; MC, 354), *ochian* (< v. sl. *okěnŭ*, ngr. ὠκεανός) „ocean" (MC, 362), *parasima* (*părisima*) (< ngr. παράσημα, v. sl. *parasimovŭ*) „marcă, semn" (CV, 50^{r}; CPr., 138), *pristaniște* (*staniște*) (< v. sl. *pristanište*) „port; liman" (PH, 94^{r}; PV, 19^{v}; PS, 361; CV, 43^{r}; CP^{1}, 214^{r}; MC, 353), *pristoi* (< v. sl. *pristojati*) „a acosta" (CV, 1^{v}).

VI. *Astronomie, astrologie: planită* (< ngr. πλανήτης) „planetă" (FD 159 1604, 469[r]), *svitoc* (*sfitoc*) (< v. sl. *sŭvitŭkŭ*) „cer, firmament" (Prav. 1581, 26 CTd., 78[r]; CS[2], 84; MC, 380).

B. Termeni referitori la om

1. *Termeni de anatomie, medicină: afedron* (< v. sl. *afedronŭ*) „*anus*" (C 32[v], 84[r]), *lojesnă* (*lojăsnă*) (< v. sl. *ložesĭno*) „*uter*" (CC[2], 579, 583), *mişiţă* (< sl. *myščejo*) „*braţ*" (PS, 241), *mocrotă* (< v. sl. *mokrota*) „umoare" (CC[2], 82 *mojdan* (< v. sl. *moždanŭ*) „măduvă" (PS, 195; CP[1], 118[v]), *purgaţie* (< lat. *purgati* „purgativ" (VL, 242[r]).

2. *Atribute, particularităţi fizice, psihice: bezaconic* (< v. sl. *bezakonĭka* „nedrept, rău" (PH, 52[v]; CP[2], 95[v]; CC[2], 295), *blagocestiv* (v. sl. *blagočĭstivŭ* „credincios" (MC, 361), *evnuh* (< v. sl. *jevŭnuchŭ*, ngr. εὐνοῦχος) „eunuc" (MC 393), *grĕşnic* (< v. sl. *grĕšnikŭ*) „păcătos" (PH, 7[v]), *(i)spolin* (< v. sl. *ispolinŭ* „uriaş" (PH, 14[v]; CPr., 30[v]), *lunovn* (< v. sl. *lunovĭnŭ*) „lunatic" (TS, 3[v]) *neblagodarnic* (< v. sl. *neblagodarĭnŭ*) „nerecunoscător" (CC[2], 474), *nepotrĕbni (ponetrĕbnic)* (< v. sl. *nepotrĕbĭnŭ*) „nefolositor; condamnabil; smerit" (CPr., 311 CT, 56[r]; CC[1], 108[r]; CC[2], 348; PO, 5[v]), *nepreapodobn(ic)* (< v. sl. *neprĕpodobĭnŭ* „necredincios" (PS, 134; CP[1], 78[v]), *ocaianic* (< v. sl. *okajanikŭ*) „nefericit" (CC[2] 363; EPrav., 480), *pravednic* (< v. sl. *pravedĭnikŭ*) „ortodox, pravoslavnic" (PH 1[r]; CS[1], 156), *pravoslavnic* (< v. sl. *pravoslavĭnŭ*) „ortodox" (MC, 370; EPrav. 506), *preapodobn(ic)* (< v. sl. *prĕpodobĭnŭ*) „evlavios" (TS, 16[r]; PS, 91; PV, 48[r] CL, 3[r]; CP[1]; 52[v]; CC[2], 192; CTd., 15[r]), *teofil* (< ngr. θεοφίλος) „evlavios" (CB, 1), *vernic* (< v. sl. *vĕrĭnikŭ*) „credincios" (FT, 3[r]).

3. *Acţiuni mentale, procese abstracte, sentimente: bezaconie* (< v. sl. *bezakonije*) „nelegiuire, crimă" (PS, 359; CP[1], 68[v]), *bezacon(u)i* (< v. sl. *bezakoniti, bezakonovati*) „a face nedreptate" (CP[1], 140[v]; MC, 364), *blagodarenie* (< v. sl. *blagodarenije*) „recunoştinţă" (CC[2], 293; MC, 388), *blagodari* (*blagodări*) (< v. sl. *blagodariti*) „a mulţumi" (CV, 47[r]; CT, 194[v]; CC[2], 176; CS[2], 128; EPrav., 510), *blagoslovenie* (< v. sl. *blagoslovenije*) „binecuvântare" (PH, 16[r]; PS, 60; CV, 77[r]; CPrav., 6[r]; CL, 5[r]; CP[1], 3[v]; Prav. 1581, 217[v]; PO, 4; VL, 41[v]; 1622, DIR, XVII, B, IV, 186; 1623, DIR, XVII, B, IV, 265; 1630, DRH, B, XXIII, 100), *blagoslovi* (< v. sl. *blagosloviti*) „a binecuvânta" (TS, 50[v]; PH, 16[r]; PV, 48[r]; PS, 38; CV, 15[v]; CB, 34; CCat., 11[r]; CPrav., 6[r]; CL, 42[v]; CP[1], 6[v]; Prav. 1581, 217[r]; PO, 14; CS[1], 194; CS[2], 22; CTd., 17[v]; VL, 44[v]; MI, 181[r]), *dumă* (< bg. *duma*) „vorbă" (CC[2], 265), *gilălui* (< magh. *gyülölni*) „a urî; a prigoni" (PH, 7[v]; PS, 101; CV,19[r]), *gilăluire* (< *gilălui*) „ură" (PH, 20[r]), *gilăluitor* (< *gilălui* + *-tor*) „cel care urăşte" (PH, 90[v]), *giloşag* (< magh. *gyüloség*) „ură" (PH, 118[r]), *g(u)noişte* (< v. sl. *gnoište*) „repulsie, silă" (PV, 23[v]; PS, 379; CP[1], 223[v]), *gunos(l)i* (*gunusli*) (< v. sl. *gnusiti, gnǫsiti*) „repugna" (PH, 3[v]; PS, 172; CP[1], 102[v]), *(i)sledi* (< v. sl. *slĕditi*) „a urma; a indica; a investiga" (PV, 40[v]; PS, 449; CP[1], 264[v]; CV, 75[r]), *ispitină* (*ispitenă*) (< v. sl. *ispitanije*) „ispită" (CP[1], 114[v]; CP[2], 114[v]), *lâncotă* (< v. sl. *lǫkota*) „înşelătorie" (PS, 108), *lâncoti* (< v. sl. *lǫkoti*) „înşela" (PS, 146), *nenăvidi* (*nenavidi, năvidi, nevedea*) (< v. sl. *nenavidĕti*) „a invidia; a urî" (PV, 11[v]; PS, 452; CT, 52[r]; CP[1],

166[v]), *ogorni* (< v. sl. *ogrŭnati*) „a acoperi; a proteja" (FT, 4[r]), *a (se) omrăzi* (< v. sl. *omraziti (sę)*) „a detesta; a se face urât (PS, 34; CP[1], 19[r]), *osriţanie* (*otriţanie*) (< v. sl. *osricanije*) „lepădare" (EPrav., 244, 258), *posledui* (< v. sl. *posŭlědovati*) „a urma, a respecta" (CPr., 165), *povinui* (< v. sl. *povinovati*) „a supune" (CPr., 56), *preapări* (*preapărî*) (< v. sl. *prěpirěti*) „a sfătui, a convinge" (CV, 4[v]; CPr., 88), *prosfeti* (< v. sl. *prosvětiti*) „a face să strălucească" (PS, 90), *proslăvi* (< v. sl. *proslaviti*) „a preamări" (CS[1], 238), *răzdruşi* (< v. sl. *razdrušiti*) „a renunţa" (EPrav., 102[v]), *ucloni* (< v. sl. *ukloniti (sę)* „a (se) abate" (PS, 164), *umilenie* (< v. sl. *umilenije*) „umilinţă" (CC[2], 20; MC, 370), *zăpreştenie* (< v. sl. *zaprěštenije*) „mustrare" (CP[1], 142[r]; VL, 45[r]), *zăpreti* (*zăprăti*) (< v. sl. *zaprětiti*) „a ameninţa; a certa; a îngrozi" (PS, 349; CP[1], 123[v]; Ap. 1618, 49), *zdrăvui* (< v. sl. *sŭdravovati*) „a se purta cu bunăvoinţă" (CC[2], 320).

4. *Acţiuni concrete, verba dicendi, verbe de mişcare*: *aldovăni* (< magh. *áldozni*) „a jertfi" (PO, 214), *cârmi* (< v. sl. *krŭmiti*) „a hrăni" (CPr., 156), *dihni* (< v. sl. *dichŭnati*) „a exala" (CS[1], 119), *dumăi* (< bg. *dumam*) „a vorbi" (CC[2], 265), *hăsui* (< v. sl. *chŭsovati*) „a prăda" (GB, 371[r]), *işteli* (< v. sl. *iscęljati*) „a vindeca" (EPrav., 508), *otălmăzui* (< magh. *ótalmazni*) „a apăra, a proteja" (CM, 253[v]), *plăsa* (*plesa*) (< v. sl. *prěsati, plěsati*) „a aplauda" (PH, 39[v]; PS, 146; CC[2], 124; CTd., 4[v]), *pobedi* (< v. sl. *pobědati*) „a învinge" (PS, 290; MC, 357), *postâmpi* (< v. sl. *postǫpiti*) „a se apropia; a se depărta" (PS, 264; CPr., 110; CT, 52[r]; CP[1], 57[r]), *potrebi* (*potribi*) (< v. sl. *potrěbiti*) „a distruge, a nimici, a purifica (prin ardere)" (PH, 32[v]; PS, 31; CP[1], 17[r]; CPrav., 8[v]; EPrav., 207), *prestoi* (< v. sl. *prěstojati*) „a sta înainte" (CP[1], 292[v]), *pristoi* (< v. sl. *prěstajati*) „a înceta" (PS, 517; CV, 11[v]; CP[1], 306[r]), *răsvări* (< v. sl. *rasvarjati*) „a amesteca" (PH, 83[v]), *umnoji* (< v. sl. *umnožiti*) „a înmulţi" (PS, 153).

C. Termeni relativi la locuinţe, obiecte de uz gospodăresc, textile, îmbrăcăminte: *patos* (< ngr. πάτος) „pardoseală" (EPrav., 343), *conob(e)* s.n. şi f. (< v. sl. *konobŭ*) „găleată" (PH, 95[r]; PV, 21[r]; PS, 365; CP[1], 109[v]), *gorniţă* (< v. sl. *gorĭnica*) „foişor" (CPr., 42), *hrănilniţă* (*hranilniţă*) (< v. sl. *chranilĭnica*) „talisman, advar" (PS, 466; CT, 49[v]), *olovir* (< v. rus. *olovirĭ*) „nume al unei stofe" (CTd., 97[r]; MI, 174[v]), *omăt* (*omet*) (< v. sl. *ometŭ*) „margine, tiviturâ" (PV, 36[v]; PS, 437), *sir(iu)* (< magh. *szer*) „unealtă" (PO, 89), *vâhod* (< v. sl. *vŭchodŭ*) „intrare" (CL, 16[r]).

D. Termeni referitori la viaţa socială

1. *Termeni legaţi de profesii, îndeletniciri, funcţii, stări sociale*: *antipat* (< ngr. ἀντίπατος, v. sl. *anŭtipatŭ*) „proconsul" (CV, 7[r]; CPr., 58), *aprod* (< magh. *apród*) „dregător cu atribuţii administrative, fiscale, juridice" (1604, DIR, XVII, A, IV, 135; CN, 117[r]; MC, 392; 1634, DRH, A, XXII, 172), *arhidux* (< lat. med. *archidux*, ngr. ἀρχιδούξ) „arhiduce" (1600, DÎ, 127), *arhistratiga* (< v. sl. *archistratiga*) „arhistrateg" (1624, DIR, XVII, B, IV, 366), *cămănar* (< *camănă* + *-ar*) „slujbaş domnesc însărcinat cu strângerea camenei" (1633, DRH, A, XXI, 461), *căpitan* (< it. *capitano*, magh. *kapitány*, ngr. καπιτάν) „căpetenie cu atribuţii administrative sau militare" (1600, DÎ, 146; CN, 64[r]; 1632, DRH, B, XXIII, 632),

ceteț (< v. sl. *čitičĭ*) „cântăreț în strană; citeț" (CS², 51; CTd., 41ʳ), *clucer* (*cliuce(a)r(iu)*) (< v. sl. *ključerĭ*) „boier care aproviziona curtea domnească" (1601, DIR, XVII, B, I, 4; 1602, DIR, XVII, B, I, 41; 1624, DIR, XVII, A, V, 266; 1634, DRH, A, XXII, 154), *corabnic* (< v. sl. *korabŭnikŭ*) „corăbier" (CV, 43ᵛ; CPr., 132), *deistvui* (< rus. *deistvovati*) „a funcționa" (EPrav., 311), *dispot* (< ngr. δησπότης) „despot" (MC, 401), *dorobanț* (*dărăban(ț)*, *doroban*) (< magh. *darabant*) (CC², 111; 1621–1623, DIR, XVII, B, IV, 34; 1623, DIR, XVII, B, IV, 358; 1626, DRH, B, XXI, 297), *drucar* (< germ. *Drucker*) „tipograf" (EPrav., 679), *duhtor* (< ngr. ντόχτορας) „doctor" (1600; DÎ, 146), *filosof* (< ngr. φιλόσοφος, v. sl. *filosofŭ*) „filozof" (CCat., 1ʳ; CT, 3ᵛ; CPr., 81; GB, 158ʳ; FD 1592–1604, 458ʳ; CN, 110ᵛ; CM, 352), *gărdinar* (< ngr. γκαρδινάλιος) „cardinal" (1600, DÎ, 135), *gobărnator* (< lat. *gubernator*, magh. *gubernátor*) „guvernator" (1600, DÎ, 145), *grămătic* (*gramatic*) (< v. sl. *gramatikŭ*) „scriitor de cancelarie; scrib" (CPrav., 5ʳ; CP¹, 312ᵛ; 1610, DIR, XVII, B, I, 480; 1633, DRH, B, XXIV, 136), *hatman* (*hetman*) (< pol. *hetman*) „conducător al unei armate" (1622, DIR, XVII, A, V, 136; 1624, DIR, XVII, A, V, 295; 1634, DRH, A, XXII, 3), *hotnogiu* (< magh. *hadnagy*) „căpitan" (PO, 11), *iconom* (< v.sl. *ikonomŭ*) „persoană care administra o mănăstire sau o moșie" (CC², 488; VL, 45ᵛ), (*i*)*ghemon* (*ghemun*) (< v. sl. *igemonŭ*) „stăpân, ocârmuitor" (CV, 27ᵛ; CT, 62ʳ; CPr., 115), *ispravnic* (< v. sl. *ispravnikŭ*, bg. *izpravnik*) „dregător" (1618, DIR, XVII, B, III, 189; 1622, DIR, XVII, B, IV, 201; 1622, DRH, B, XXIV, 27), *legat* (< pol. *legat*) „ambasador" (MC, 384, 398), *logofăt* (*logofet*) (< ngr. λογοθέτης) „mare dregător" (1619, DIR, XVII, B, III, 352; MC, 366; 1621–1623, DIR, XVII, B, IV, 8; 1624, DIR, X, XVII, A, V, 266), *maghistru* (< pol. *magister*) „comandant; administrator" (MC, 394), *naftic* (< ngr. ναυτικός) „corăbier" (CV, 43ᵛ), *nastavnic* (*năstavnic*) (< v. sl. *nastavĭnikŭ*) „conducător, șef ecleziastic" (1619, DIR, B, XXI, 377; 1630, DRH, B, XXIII, 34), *nomofilax* (< ngr. νομοφύλαξ) „păzitor al legii" (EPrav., 679), *pârcălab* (< magh. *porkoláb*) „conducător cu atribuții militare, administrative sau judecătorești" (CT, 156ʳ; MC, 361; 1621, DIR, XVII, A, V, 59; 1632, DRH, B, XXIII, 632), *pârgar* (< magh. *polgár*, germ. *Bürger*) „membru în sfatul administrativ al unui oraș sau târg" (CPr., 418; 1612, DIR, XVII, B, II, 99; 1613, DIR, XVII, B, II, 220; 1617, DIR, XVII, A, IV, 100; MC, 356), *poslușnic* (*paslușnec*, *poslușnec*) (< v. sl. *posŭlušĭnikŭ*) „slujbaș mănăstiresc; persoană scutită de dări" (VL, 53ʳ; 1619, DIR, XVII, B, III, 364; 1621, DIR, XVII, B, IV, 31; 1623, DIR, XVII, A, V, 235), *postelnic* (*postĕlnic*) (< v. sl. *postĕlnikŭ*) „membru al sfatului domnesc" (CPr., 56; CM, 372; 1637, DIR, XVII, A, IV, 130; 1619, DIR, XVII, B, III, 345; CN, 114ᵛ; 1621, DIR, XVII, B, IV, 16), *pristavnic* (< v. sl. *pristavĭnikŭ*) „supraveghetor" (CPr., 494), *prișleț* (< v. sl. *prišĭlicĭ*) „pribeag; venetic" (PS, 394; CV, 69ᵛ; CB, 138; CP¹, 232ᵛ), *rigă* (< ngr. ρήγας) „rege" (FD 1592–1604, 476ʳ), *strajnic* (< v. sl. *stražĭnikŭ*) „paznic" (CPr., 56), *șoltuz* (< pol. *szoltys*) „primar" (1616, DIR, XVII, A, IV, 47; 1617, DIR, XVII, A, IV, 100; 1620, DIR, A, IV, 502), *șpan* (< magh. *ispán*) „șef administrativ al unui ținut" (PO, 181).

2. *Instituții; justiție, administrație; viața de curte, armată; obligații sociale; monede*: *angherie* (*angărie*) (< ngr. ἀγγαρεία; cf. tc. *angarija*, bg. *angarije*, scr. *angarije*) „corvoadă; impozit" (1616, DIR, XVII, A, IV, 38; 1617, DIR, XVII, A,

IV, 207; 1627, DRH, A, XIX, 331), *camănă* (< v. sl. *kamenŭ*) „impozit, de obicei pe pivniţe şi vinuri" (1632, DRH, A, XXI, 65; 1633, DRH, A, XXI, 461), *cislă* (*ceslă*) (< v. sl. *čislo*) „impozit" (1620, DIR, XVII, A, IV, 478; 1632, DRH, B, XXIII, 637), *deşegubăţ* (< v. sl. *dušegubicĭ*) „criminal" (MI, 177^{v}), *fuglu* (< magh. *fogoly*) „prizonier" (CV, 42^{r}), *gază* (< ngr. γάζα) „vistierie" (CPr., 35), *gazofilachie* (< v. sl. *gazofilakija*, ngr. γαζοφυλάκιον) „vistierie" (CT, 202^{r}), *iscodnic* (< v. sl. *ischodĭnikŭ*) „spion" (CV, 61^{v}), *osluhă* (< v. sl. *oslucha*) „corvoadă" (1630, DRH, B, XXIII, 13; 1632, DRH, B, XXII, 621), *perper* (< ngr. ὑπέρπυρον) „nume al unei monede" (MC, 374), *posluşanie* (*posluşenie*) (< v. sl. *posŭlušanije*) „ascultare, aprobare, supunere" (FD 1592–1604, 557^{v}; VL, 39^{r}; 1612, DIR, XVII, B, II, 43; 1623, DIR, XVII, A, V, 236; EPrav., 40), *posluşi* (< v. sl. *posŭlušati*) „a sluji, a se supune; a aproba" (VL, 46^{r}; 1612, DIR, XVII, B, II, 96; 1623, DIR, XVII, A, V, 236; EPrav., 319), *povelenie* (*povelanie, povelĕnie*) (< v. sl. *povelĕnije*) „ordin" (PS, 265; CP^{1}, 157^{v}; CPr., 116; CS^{2}, 32), *poveli* (< v. sl. *povelĕti*) „a da ordin, a porunci" (PH, 124^{r}; PV, 51^{v}; PS, 96; CP^{1}, 55^{v}), *preastăplenie* (< v. sl. *prěstǫplenije*) „încălcare a ordinii" (EPrav., 125); *preastâpnic* (*pristâpnic*) (< v. sl. *prěstǫpĭnikŭ*) „călcător al legii, nelegiuit" (PV, 67^{v}; PS, 411; CP^{1}, 304^{r}; EPrav., 484), *pretor* (*pritoriu*) (< v. sl. *pretorŭ, pritorŭ*) „instituţie condusă de un magistrat" (CT, 229^{r}; CPr., 116; MC, 387), *sătnic* (< v. sl. *sŭtĭnikŭ*) „centurion, sutaş" (CC^{2}, 246), *schinie* (< v. sl. *skinije*) „cort" (CC^{2}, 156), *sicar*(*eu*) (< v. sl. *sikarei*) „mercenar" (CV, 18^{r}–18^{v}; CPr., 105), *sicluş* (*sicloş, siclus, şicluş*) (< lat. *siclus*, magh. *siklus*) „nume al unei monede; siclu" (PO, 74, 77), *spiră* (*spire*) (< v. sl. *spira*, ngr. σπεῖρα) „cohortă" (CV, 17^{v}; CPr., 104), *stemă* (*stimă*) (< ngr. στέμμα) „coroană" (CC^{2}, 137; CN, 33^{v}; MC, 362), *trăbâcie* (< it. *trabocco*) „bombardă" (MC, 403), *ujură* (< magh. *uzsorá*) „camătă" (TS, 102^{r}), *varmigie* (< magh. *vármegye*) „comitat" (PO, 10; 1600, DÎ, 146), *vistiar*(*iu*) (< ngr. βιστιάριον) „vistierie" (PH, 26^{v}; PV, 37^{v}; PS, 439; CL, 10^{v}; CP^{1}, 204^{v}; CT, 91^{v}; PO, 10; CTd., 12^{v}; VL, 6^{v}; MC, 370).

3. *Termeni referitori la familie, legături de rudenie; raporturi dintre oameni; grupuri etnice*: *iver* (< ngr. Ἴβερος) „spaniol" (MC, 406), *nemzet* (< magh. *nemzet*) „popor, naţiune" (FT, 4^{v}), *ocean* (< v. sl. *otĭčĭnŭ*) „moştenitor" (Prav., 1581, 254^{r}), *pre*(*a*)*ditece* (*pre*(*a*)*diteci*) (< v. sl. *prěditeča*) „precursor" (CC^{2}, 170; CTd., 115^{v}; EPrav., 219), *stepenă* (< v. sl. *stepenĭ*) „grad de rudenie; treaptă ierarhică" (PS, 420; CP^{1}, 247^{r}; GB, 100^{r}; Prav. 1581, 220^{v}; VL, 3^{r}), *vandal* (< ngr. βανδάλος) „persoană aparţinând unui trib de origine germanică; vandal" (MC, 366).

E. Viaţa spirituală

1. *Termeni referitori la cultură* (*carte, educaţie, şcoală, filozofie, muzică, arte*), *distracţii*: *caruha* (< scr. *karuha*) „nume al unui dans" (CN, 66^{r}), *catastih* (< ngr. κατάστιχον) „catastif" (1601, DIR, XVII, B, I, 17; 1616, DIR, XVII, B, III, 28; 1621, DIR, XVII, A, V, 60), *cetenie* (*ceătenie*) (< v. sl. *četenije*) „text, prelegere" (CV, 74^{r}; CPr., 59; CL, 20^{v}; CC^{2}, 271; MI, 175^{v}), *chinovar* (< v. sl. *kinovarĭ*) „colorant întrebuinţat la scris" (1623, DIR, XVII, A, IV, 256; 1623, DIR, XVII, B, IV, 256), *epicur* (< v. sl. *jepikurij*) „epicurian" (CPr., 81), *epistolie* (< v. sl.

jepistolija) „scrisoare (a apostolilor)" (CC[1], 226[r]), *filosofie* (< v. sl. *filosofija*, ngr. φιλοσοφία) „filozofie" (CPr., 460; VL, 4[v]; MC, 347), *ispisoc* (< rus. *spisok*) „act domnesc, hrisov" (1621, DIR, XVII, A, V, 59; 1624, DIR, XVII, A, V, 299; 1625, DIR, XVII, A, V, 265), *le(a)topiseț* (< v. sl. *lětopisĭcĭ*) „cronică" (MC, 399), *lic* (< v. sl. *likŭ*) „cor" (CC[2], 601), *pănăchidă* (< v. sl. *pinakida*) „tăbliță" (CPr., 351), *poslanie* (< v. sl. *posŭlanije*) „scrisoare (a apostolilor)" (CC[1], 29; VL, 3[r]; EPrav., 18), *pravilă* (< v. sl. *pravilo*) „corp de legi cu caracter civil sau teologic" (CPr., 493; CC[2], 485; Prav. 1581, 204[v]; CS[2], 100; CTd., 89[v]; VL, 44[v]; Prav. 1610, 553; MI, 190[v]; EPrav., 472; 1634, DRH, B, XXIV, 247), *prociti* (< v. sl. *pročitati*) „a citi în întregime" (PO, 3; MI, 180[v]), *stoic* (< v. sl. *stoikŭ*) „adept al stoicismului" (CPr., 81), *tablă* (< v. sl. *tabla*, magh. *tábla*) „placă de scris; lespede" (CCat., 4[r]; CT, 167[r]; CPr., 555; PO, 266; CS[1], 199), *tipar(iu)* (< ngr. τυπάριον) „tipar" (PO, 11), *tvor(e)ț* (< v. sl. *tvorecĭ*) „autor, scriitor" (FD 1592–1604, 605[r]).

2. *Termeni de cult bisericesc*

a. *Terminologie ecleziastică*: *alămojnă* (< magh. *alamozsna*, v. sl. *alamožĭna*) „pomană" (CS[1], 13), *amen* (< lat. *amen*, magh. *amen*) „amin" (FT, 4[v]), *anaforă* (*nafură*) (< v. sl. (*a*)*nafora*) „prescură" (CL, 7[v]; Prav. 1, 15[r]; EPrav., 467), *anatemă* (*anatimă*) (< v. sl. *anathema*, ngr. ἀνάθεμα, ἀνάθημα) „afurisenie" (CPrav., 4[v]; Prav. 1581, 206[r]; CS[1], 183; CTd., 114[v]; 1619, DIR, XVII, B, III, 352; 1623, DIR, XVII, B, IV, 257), *antifon(ă)* s.n. și f. (< ngr. ἀντίφωνον, v. sl. *antifonŭ*) „psalm cântat de două coruri" (CL, 13[v]; EPrav., 282), *azimite* s.pl. (< ngr. ἀζυμίτης) „sărbătoarea Azimelor" (CPr., 54; CT, 101[r]; PO, 215), *bděnie* (< v. sl. *bŭděnije*) „denie" (MI, 170[v]), *blagoiavlenie* (< v. sl. *blagojavlenije*) „Bobotează" (VL, 44[v]), *blajenie* (< v. sl. *blaženije*) „cântare din slujba bisericească" (CL, 15[r]), *bogoslov* (< v. sl. *bogoslovŭ*) „teolog" (CC[2], 239; CTd., 90[r]; CS[2], 101), *canon* (*canun*) (< v. sl. *kanonŭ*, rus. *kanun*) „penitență" (Prav. 1581, 228[v]; EPrav., 472), *diaconstvă* (< v. sl. *diakonstva*) „rugăciune scurtă spusă de diacon (CL, 1[r]), *dvori* (< v. sl. *dvoriti*) „a sluji cu râvnă" (CC[2], 170), *efimerie* (< ngr. ἐφημερία) „succesiunea preoților" (CT, 110[r]), *encomeon* (< ngr. ἐγκώμιον) „laudă" (CC[2], 594), *eres(ă)* s.n. și f. (< v. sl. *eresĭ*) „erezie" (CV, 37[v]; CB, 139; CPr., 117; CC[2], 3; CTd., 105[r]), *fariseu* (*farisei*) (< v. sl. *farisei*) „membru al unei grupări politico-religioase la vechii evrei" (TS, 39[v]; CV, 24[r]; CT, 144[v]; CPr., 69; CC[2], 7), *heruvic* (< ngr. χερουβικός) „nume al unui imn religios" (CL, 24[r], 25[v]), *heruvim* (*firovim, herovim, hiruvim*) (< v. sl. *cheruvimŭ*) „înger" (PH, 12[r]; PV, 12[v]; PS, 45; CL, 24[v]; CP[1], 25[v]; CC[2], 115; PO, 12; CS[1], 15; CS[2], 33; CTd., 17[v], MI, 189[v]), *hrist(os)* (< v. sl. *christŭ, christosŭ*) „uns, ales" (PH, 1[v]; PS, 3; CP[1], 1[v]), *itros* (cf. scr. *jutros*) „utrenie" (EPrav., 353), *liturghie* (*leturghie*) (< v. sl. *liturgija*, ser. *leturđija*) „slujbă bisericească" (CPrav., 2[r]; CM, 249[r]; CL, 22[r]; GB, 112[v]; Prav. 1581, 207[v]; CS[1], 13; CS[2], 100; CTd., 88[v]; MI, 182[r]; 1631, DRH, B, XXIV, 352; TP, 3[v]), *liturghisi* (< v. sl. *liturgisati*) „a oficia slujba liturghiei" (CPrav., 5[r]), *magheniță* (< scr. *mađiosnica*, bg. *magjosnica*) „vrăjitoare" (CS[1], 193), *nepocaianie* (< v. sl. *nepokajanije*) „nepocăință" (CPrav., 2[v]), *obrězanie* (< v. sl. *obrězanije*) „circumcizie" (CPr., 49), *obrezui* (*obrăzui*) (< v. sl. *obrězati*) „a circumcide" (CV, 15[v]; CPr., 68), *osanna* (< v. sl. *osanna*) „osana" (interj.) (TS, 78[v]; CC[2], 107), *otpust* (în expresia *a face otpust*) (< v. sl. *otŭpustŭ*) „formulă de încheiere a unei slujbe" (TS, 51[r]; CL, 9[r]),

propovĕdnic (< v. sl. *propovĕdĭnikŭ*) „propovăduitor" (CC², 229), *propove(a)danie* (< v. sl. *propovĕdanije*) „propovăduire" (CPr., 271; CM, 251ᵛ; CL, 19ᵛ; CC², 138; PO, 2), *propoved(u)i* (*propovădui*) „a predica" (< v. sl. *propovĕdati*) „a predica" (TS, 2ᵛ; CV, 10ᵛ; CCat., 2ʳ; CPr., 33; CT, 68ʳ; CC¹, 247ʳ; CC², 54; PO, 24; CS¹, 181), *proroc* (< v. sl. *prorokŭ*) „profet" (TS, 32ᵛ; PS, 509; CV, 14ʳ; CB, 34; CT, 21ʳ; CPr., 10; CM, 249ᵛ; CP, 84ʳ; FT, 2ᵛ; CC², 165; Prav., 1581, 239ʳ; PO, 3; CS¹, 199; CS², 65; CTd., 4ᵛ; VL, 48ᵛ; LPr., 280; MC, 350; TP, 1ᵛ), *proroci* (< v. sl. *proročiti*) „a prevesti" (TS, 16ᵛ; PS, 219; CV, 83ᵛ; CT, 32ʳ; CPr., 9; PO, 174; CTd., 9ᵛ; Ap. 1618, 49; MC, 350), *prorocistvie* (< v. sl. *proročĭstvije*) „prorocire" (CS², 32; CTd., 29ʳ), *prorocistvo* (< v. sl. *proročĭstvo*) „prorocire" (CL, 31ʳ), *proscomidie* (< v. sl. *proskomidija*) „parte din slujba liturghiei" (CL, 25ᵛ; EPrav., 347), *serafim* (*sărafim*) (< v. sl. *serafimŭ*) „serafim" (CL, 4ʳ; CC², 115; PO, 7; CS¹, 152; CS², 33; CTd., 33ᵛ; MI, 189ᵛ), *tipic* (< v. sl. *tipikŭ*) „ritual" (CM, 249ʳ).

b. *Veşminte, obiecte de cult, cărţi bisericeşti*: *aer* (< v. sl. *airŭ*) „văl liturgic" (CL, 30ʳ), *andimis* (*antimis*) (< ngr. ἀντιμίνσιον, v. sl. *antimisŭ*) „pânză sfinţită care acoperea pristolul" (CL, 21ᵛ, 42ʳ), *bitie* (< v. sl. *bitije*) „carte a Bibliei; Geneză" (CM, 20; CC¹, 68; CC², 168; PO, 4), *capas* (< ngr. κάπας) „veşmânt preoţesc" (EPrav., 96), *catismă* (< v. sl. *kathisma*, ngr. κάθισμα) „diviziune a psaltirii" (PH, 59ᵛ; PV, 37ʳ; PS, 171; PO, 6), *cislă* (*ceslă*) (< v. sl. *čislo*) „Cartea Numerelor" (CC², 168; PO, 2; CN, 39ᵛ), *copie* (< v. sl. *kopije*) „cuţit folosit în biserică" (CL, 3ᵛ), *corvan* (< v. sl. *korvana*) „casă de bani din altar" (CT, 83ᵛ), *dĕnie* (< v. sl. *dějanije*) „parte a Bibliei; Faptele Apostolilor" (CPr., 88; CM, 250ʳ; CC², 128; PO, 54), *discos* (< v. sl. *diskosŭ*, ngr. δύσκος) „vas liturgic" (EPrav., 348), *dve(a)ră* (< rus. *dver*) „catapeteazmă" (TS, 117ʳ; CL, 17ʳ; PO, 267), *efod* (*ehod*) (< magh. *ephod*) „veşmânt preoţesc (PO, 270), *hojen* (*hodzen, hozen, hozin*) (< magh. *hozen, hosen*) „veşmânt preoţesc" (PO, 271, 272), *idol* (< v. sl. *idolŭ*) (PV, 11ʳ; PS, 317; CV, 79ᵛ; CPr., 72; FT, 3ʳ; CC², 168; PO, 106; FD 1592–1604, 474ᵛ; MC, 350), *istucan* (*istocan*) (< v. sl. *istukanŭ*) „idol" (PV, 2ʳ; CS¹, 195), *jârtăvnic* (*jirtăvnic*) (< v. sl. *žrŭtvĭnikŭ*) „jertfelnic" (CPrav., 10ʳ; CL, 5ʳ; CC², 174; Prav. 1581, 206ᵛ; Prav. I), *joltar* (< magh. *zsoltár*) „psaltire" (FT, 2ʳ), *lĕstviţă* (< v. sl. *lĕstvica*) „Cartea lui Ioan Climax; Treptele" (VL, 2ʳ), *ocenaş* (< v. sl. *otĭče našĭ*) „rugăciunea domnească; Tatăl nostru" (CCat., 8ᵛ; Prav. 1581, 209ᵛ; CS¹, 209), *orariu* (*urari*) (< v. sl. *orarĭ*) „veşmânt preoţesc" (CL, 1ᵛ, 17ʳ), *otecinic* (< v. sl. *otečĭnikŭ*) „pateric" (FD 1592–1604, 544ᵛ), *palie* (< v. sl. *palija*) „parte a Bibliei; Vechiul Testament" (CC¹, 342; PO, 22), *patrahir* (< ngr. πατραχιλή) „patrafir" (CL, 2ᵛ), *podnojie* (< v. sl. *podŭnožije*) „scăunel bisericesc" (PS, 321; CV, 59ʳ; CPr., 31; CP¹, 190ᵛ), *praxiu* (< ngr. πράξις) „parte a Bibliei; Apostol" (CC¹, 247ᵛ), *pristol* (*preastol*) (< v. sl. *prĕstolŭ*) „altar" (TS, 30ʳ; CCat., 11ʳ; PO, 45; CS¹, 161; CS², 69; CTd., 61ʳ), *prochimen* (< ngr. προκείμενον) „verset dintr-un psalm" (CL, 18ᵛ), *ripidă* (*repidă*) (< v. sl. *ripida*) „obiect folosit în altar" (CL, 31ᵛ; EPrav., 294–295), *sfită* (< v. sl. *svita*) „felon" (CL, 3ʳ), *tetroevanghel* (*treteevanghel*) (< v. sl. *tetrŭvangelŭ*) „tetraevanghel" (CT, 249ʳ; CC¹, 247ʳ; Prav. 1581, 29ᵛ), *vison* (< v. sl. *visonŭ*) „văl liturgic; aer" (PO, 143).

c. *Organizarea bisericii, ierarhie bisericească*; *arhiepiscop* (*arhiepiscup*) (< v. sl. *archiepiskupŭ*) „episcop superior; mitropolit" (CC¹, 1; 1619, DIR, XVII,

A, IV, 376; 1619, DIR, XVII, B, III, 296; MC, 365), *arhiereu* (*arhierei*) (< v. sl. *archiereĭ*) „cleric superior" (CV, 23^{v}; CCat., 2^{r}; CPr., 39; CL, 6^{v}; CC^{1}, 1; CTd., 5^{r}; EPrav., 96; 1632, DRH, B, XXIV, 137), *arhimitropolit* (< v. sl. *archimitropolitŭ*) „mitropolit primat" (CC^{2}, 3), *arhisinagog*(*a*) (< v. sl. *arŭchisynagoga*) „şef al unei sinagogi" (CT, 78^{r}; CC^{1}, 235; CC^{2}, 426), *cliros* (< v. sl. *klirosŭ*, ngr. κλήρος) „cler" (CC^{2}, 7), *cliric* (< ngr. κληρικός) „preot" (VL, 49^{r}), *ctitor*(*ă*) (< v. sl. *ktitorŭ, ktitora*) „ctitor" (1619, DIR, XVII, A, IV, 376; 1633, DRH, B, XXIV, 30), *egumen* (*egumăn, igumen*) (< v. sl. *igumenŭ*) „stareţ" (CC^{2}, 197; CTd., 26^{v}; 1601, DIR, XVII, B, I, 16; VL, 2^{r}; 1607, DIR, XVII, B, I, 255; 1612, DIR, XVII, A, III, 62), (*e*)*norie* (< v. sl. (*e*)*norija* „parohie" (EPrav., 39), *episcop* (*episcup*) (< ngr. ἐπίσκοπος) „persoană cu un grad înalt în ierarhia bisericească" (CCat., 1^{v}; CL, 6^{r}; CS^{2}, 56; MC, 399), *fratrie* (< ngr. φρατρία) „sfat de clerici" (EPrav., 84), *hartofilax* (< ngr. χαρτοφύλαξ) „custode" (EPrav., 679), *metoh* (< v. sl. *metochŭ*) „mică mănăstire; proprietate subordonată unei mănăstiri" (GB, 155^{r}; 1621, DIR, XVII, B, IV, 31; 1624, DIR, XVII, A, V, 295; 1624, DRH, B, XXI, 36; 1627, DRH, B, XXI, 367), *monah* (< v. sl. *monachŭ*) „călugăr" (CC^{2}, 197; EPrav., 678; 1633, DRH, B, XXIV, 64), *oteţ* (< v. sl. *otĭcĭ*) „părinte al bisericii; patriarh" (CC^{2}, 1; Prav. 1581, 204^{v}; CS^{1}, 18; Prav. 1610, 533), *patriarh* (*pătriarh*) (< v. sl. *patrijarchŭ*) (CB, 21; CPr., 10; CC^{2}, 169; Prav. 1581, 268^{v}; PO, 3; CS^{1}, 18; CS^{2}, 53; CTd., 16^{r}; MC, 379; MI, 170^{v}; EPrav., 468), *piscop* (*piscup*) (< v. sl. *piskupŭ*) „episcop" (TS, 104^{v}; CPr., 9^{r}; PO, 10), *proscorniţă* (< v. sl. *proskurĭnica*) „prescurărească" (MI, 182^{r}), *protopop* (*potropop*) (< v. sl. *protopopŭ*) „protoiereu" (PO, 10; 1625, DIR, XVII, B, IV, 547; 1630, DRH, B, XXIII, 137).

3. *Noţiuni abstracte*: *ciude*(*a*)*să* (< v. sl. *čudesa*) „minune" (CP^{1}, 11^{r}; CC^{2}, 62), *crasnă* (< v. sl. *krasĭna*) „frumuseţe" (PH, 53^{v}), *diaforă* (< ngr. διαφορά) „diferenţă" (FD 1592–1604, 161^{v}), *div* (< v. sl. *divŭ*) „miracol" (CPr., 123), *forma* (< magh. *forma*) „formă" (PO, 263), *mândroste* (< v. sl. *mądrosti*) „înţelepciune" (PS, 298).

Originea elementului cult

Dintre împrumuturi, cei mai numeroşi în perioada de până la 1640 sunt termenii care au la bază un etimon vechi slav sau slavon cărturăresc: *anchiră*, (*a*)*naforă*, *bezaconie*, *bisor*, *blagodari*, *blagouhanie*, *chedru*, *chinovar*, *chit*, *cârmilă*, *deşegubăţ*, *div*, *finixi*, *inoc*, *inorog*, *ispolin*, *livan*, *lojesnă*, *metoh*, *mişiţă*, *mocrotă*, *mojdan*, *naftă*, *neiasită*, *ocaianic*, *ogorni*, *onagru*, *pil*, *podnojie*, *poslanie*, *prămrac*, *pristanişte*, *pristoi*, *schimen*, *sever*, *slonovn*, *smirnă*, *stactie*, *svitoc*, *tâlcovanie* etc. Abia după 1600 sunt înregistraţi şi câţiva termeni culţi de origine polonă şi rusă: *deistvui*, *hatman*, *şoltuz*; *canun*, *olovir*, *spisoc* (a căror prezenţă este extrem de rară în textele literare ale secolului al XVI-lea: *dve*(*a*)*r*(*ă*)).

Termenii de origine neogreacă sunt, în raport cu aceia slavi, mai puţin numeroşi: *acates*, *amatie*, *a*(*n*)*traxa*, *capas*, *catastih*, *diaforă*, *dispot*, *efimerie*, *encomeon*, *fratrie*, *gază*, *hartofilax*, *iaspie*, *lefantă*, *leocorn*, *ligurie*, *naftic*, *nardos*, *nomofilax*, *pazie*, *pinara*, *praxiu*, *prohiractă*, *rigă*, *sicomoriu*, *stemă*, *teofil*, *vasileiu*

etc. O serie de grecisme au fost preluate prin intermediul slavonei cărturăreşti: *afedron, anathema, casie, evroclidon, hor, liva, schinie, sicareu, spiră, vison* etc.

O frecvenţă şi mai mică au cuvintele care se explică deopotrivă prin slavonă şi neogreacă: *adamant(ă), andimis (antimis), antifon(ă), antipat, aromat, cathismă, cliros, discos, erodiu, evnuh, filosof, filosofie, gazofilachie, ochian, parasimă, sicamene* etc.

Dintre termenii de origine maghiară întâlniţi în epocă, o frecvenţă ceva mai mare au avut-o cuvinte ca *aprod, dijmă, dorobanţ, hotnogiu, pârcălab, pârgar, şpan*, în timp ce alţii au avut o circulaţie restrânsă, apărând mai ales în *Palia de la Orăştie*, în textele rotacizante (mai rar, în tipăriturile lui Coresi, *Codex Neagoeanus, Fragmentul Todorescu*): *cajie, carmen, crijolită, efod, fuglu, gilălui, gilăluire, giloşag, grană, hojen, joltar, nemzet, otălmăzui, siriu, ujură*; prezenţa lor în documentele literare ale vremii este rară: *varmegie.*

Numărul termenilor de origine romanică (latină – pătrunşi adeseori prin intermediul maghiarei, polonei, germanei – sau italiană – mediaţi de obicei de neogreacă, polonă, sârbă) este extrem de redus până la 1640: *amen* (< lat., magh.), *căpitan* (it., magh., ngr.), *carmen* (< magh., lat.), *crijolită* (< magh. < lat.), *duhtor* (< ngr. < it.), *formă* (< magh. < lat.), *grădinar* (< ngr. < it.), *gubernator* (< magh. < lat.), *legat* (< pol. < lat.), *maghistru* (< pol. < lat.), *mălvajie* (< magh., scr. < it.), *postă* (< ngr., tc. < it.), *pretor* (< v. sl. < ngr. < lat.), *protocari* (< magh. < lat.), *purgaţie* (< lat.), *trăbâccie* (< it.). Adeseori termenii romanici prezintă forme sau variante care pun în evidenţă filiera (maghiară, mai rar slavă) prin care au fost introduşi în scrisul literar românesc: *alămojnă* (< magh., v. sl.), *aşpie* (< magh.), *cajie* (< magh.), *crijolită* (< magh.), *mălvajie* (< magh., scr.), *maghistru* (< pol.), *şafir* (< magh.) *şardie* (< magh.) etc.

Viabilitatea şi difuzarea elementului cult

Aşa cum se poate observa, în rândurile de mai sus am grupat termeni cărturăreşti şi tehnici introduşi atât pe calea scrisului, cât şi pe cale orală.

Dintre aceştia, o parte au cunoscut o existenţă efemeră, nu au pătruns în limba vorbită, unii fiind înregistraţi numai într-un text (grup de texte), sau au avut o circulaţie strict limitată la anumite niveluri ale limbajului. În această situaţie se află o parte a termenilor care apar în cărţile religioase sau care aparţineau limbajului juridic: *acates, afedron, amatie, antipat, aromat, bdelion, blagouhanie, casie, diaforă, div, efimerie, erodie, evroclidon, gază, hor, inorog, istucan, lic, naftic, neiasită, omet, onagru, patos, schimen, slonovn* etc. În timp ce pentru termenii din această clasă nu deţinem, decât cu rare excepţii, atestări care depăşesc epoca la care ne-am raportat, o altă categorie de cuvinte culte, termeni ca *aer, anatemă, chit, ctitor, eres, fariseu, filosof(ie), grămătic, ispisoc, ispravnic, milă, planită, poslanie*, sunt curenţi şi în epocile următoare.

O altă categorie de cuvinte au devenit populare, fiind ulterior (sau încă de pe acum) asimilate vechiului fond lexical, sau au avut o circulaţie regională (întrucât se întâlnesc numai într-un grup de texte aparţinând unei anumite zone lingvistice); în prima categorie se încadrează termenii: *blagodarenie, blagodari, blagoslovi,*

ciude(a)să, jărtăvnic, liturghie, naftă, ocenaş, orariu, pănăchidă, pocaianie, podnojie, pristol, (a)repidă, tablă etc., în timp ce din cea de-a doua fac parte *alămojnă, aslam, bisor, dumă, ispisoc, işteli, năstavnic, pocrătol, ujură*[3] etc.

Intraţi în limba comună iniţial prin forme apropiate de etimon, termenii prezentaţi mai sus au fost treptat asimilaţi în epocile următoare. În perioada de care ne ocupăm forma originară, cultă, şi aceea populară coexistă de multe ori (chiar şi într-un singur uz), pentru ca ulterior să se impună una dintre ele (ultima de obicei): *calugăr – călugăr, metanie – mătanie, pre(a)stol – pristol* etc.

În fine, pentru o ultimă categorie de termeni este greu, dacă nu imposibil, să discernem dacă avem a face cu împrumuturi având o circulaţie limitată la nivelul unor graiuri sau stiluri sau dacă este vorba de slavonisme sau maghiarisme cunoscute numai traducătorilor (scribilor) pe cale livrescă. Această dificultate este creată, pe de o parte, de puţinele (uneori, unicele) atestări de care dispunem în cazul unor cuvinte şi, pe de alta, de faptul că, pentru majoritatea textelor literare ale secolului al XVI-lea, a fost evidenţiat caracterul lor „mixt" din punct de vedere lingvistic (existenţa unor straturi de limbă aparţinând unor arii lingvistice diferite, destul de dificil de delimitat cu precizie). Din această grupă fac parte termeni ca *deşegubăţ* (atestat numai în *Manuscrisul de la Ieud*), *fuglu* (numai în *Codicele Voroneţean*), *hăsui* (numai în *Glosele Bogdan*), *hranilniţă* (numai în *Tetraevanghelul* coresian), *lâncotă, lâncoti* (numai în *Psaltirea Scheiană*), *lojesnă* şi *mocrotă* (ambele numai în *Cazania a II-a*), *miaţă* (numai în *Codicele Voroneţean*), *mişiţă* şi *mojdan* (ambele numai în *Psaltirea Scheiană*), *ogorni* (exclusiv în *Fragmentul Todorescu*), *preapări* (numai în *Apostolele* voroneţean şi coresian), *osriţanie* şi *răzdruşi* (amândouă în *Pravila aleasă*), *răsvări* (numai în *Psaltirea Hurmuzaki*). Problema nu a fost pe deplin elucidată, deşi mulţi dintre aceşti termeni au făcut obiectul unor vii discuţii [4].

Constatarea că pentru un anumit cuvânt nu s-a găsit echivalentul în originalele unor traduceri nu trebuie să atragă după sine concluzia că el provenea în mod necesar din graiul traducătorului (el putea fi cunoscut acestuia şi pe cale livrescă, eventual din originale necercetate încă), după cum este la fel de posibil ca unii termeni livreşti, pătrunşi mai ales pe cale orală, să fi căpătat în epocă un caracter popular sau să fi avut o circulaţie limitată la unele graiuri [5].

---

[3] Pentru circulaţia acestor termeni (şi a altor împrumuturi culte care au cunoscut o răspândire regională), vezi capitolul *Lexic regional*. Pentru *ispisoc* şi *nastavnic* deţinem numai atestări moldoveneşti, respectiv din Ţara Românească în epoca de până la 1640.

[4] Vezi I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, vol. I, Bucureşti, 1916, p. LXXXIX–XCIII; Rosetti, ILR, p. 641; cf. Ion Gheţie, *Localizarea textelor vechi româneşti după criterii lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 395; idem, *Termenii de origine maghiară şi localizarea textelor rotacizante*, în LR, XXV, 1976, nr. 2, p. 187–190; P. Olteanu, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du Nord et le Maramureş*, în RSl, I, 1958, p. 169–197; idem, *Contribuţii la studiul slavonismelor lexicale din textele rotacizante. I. Substantivele*, în SCL, XI, 1960, nr. 5, p. 603–619; idem, *Contribuţii la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri româneşti*, în LL, VI, 1962, p. 67–97; cf. Al. Mareş, *Teoria elementelor slave nord-carpatice din vechile texte româneşti*, în SLLF, III, p. 261–282; I. Rizescu, *Consideraţii filologice şi lexicale asupra Pravilei lui Eustratie logofătul (Pravila aleasă)*, în SLLF, I, p. 306–314.

[5] Vezi Al. Mareş, *op. cit.*, p. 282.

Repartiția pe texte și pe zone geografice

Vechimea unor împrumuturi, precum și întrebuințarea lor în texte aparținând unor stiluri și zone diverse au determinat constituirea unui nucleu terminologic literar. O serie de termeni aveau o circulație cvasigenerală, fiind întâlniți în majoritatea scrierilor din această perioadă: *blagoslovi, chedru, cislă, grămătic, idol, liturghie, logofăt, oteț, patriarh, poslușì, proroc, propovădui, preastol, vistiar(iu)* etc.

Acest vocabular intra în opoziție, pe de-o parte, cu termenii utilizați de un singur autor (traducător, scrib) și, pe de altă parte , cu aceia folosiți numai într-o zonă geografică. O parte dintre cuvintele înregistrate în limba literară a epocii se întâlnesc numai în anumite texte, fapt care indică circulația lor limitată la unele graiuri. Principala cauză a repartiției geografice restrânse a unor termeni culți (sau variante) a constituit-o limba din care au pătruns în românește. Astfel, unele elemente neogrecești sunt înregistrate adeseori numai în texte sudice (*azimite, evnuh, perper* etc.), altele în Moldova (*angherie, discos, itros*), mai rar în Transilvania (*gărdinar*); termenii pătrunși prin maghiară se întâlnesc mai ales în Ardeal și Moldova (*aprod, gilălui, hotnogiu, joltar, varmigie*). Cuvintele polone și rusești au ca zonă specifică de circulație Moldova (*canun, ispisoc, șoltuz*) și apar mai rar în alte arii (*legat, maghistru*, la Moxa). În textele rotacizante (pătrunzând în unele cazuri și în tipăriturile coresiene) sunt consemnați o serie de termeni specifici greceşti și slavoni care nu apar în alte scrieri: *anchiră, erodiu, g(u)nosli, gunoiște, ispolin, naftic, parasimă, sicamene* etc.

În *Palia de la Orăștie* au fost preluate din originalul lui Heltai o serie de grecisme sau latinisme în haină maghiarizată (*aşpie, şicluş* etc.). În explicarea repartiției geografice restrânse a unor termeni nu se poate omite utilizarea ca limbă de cult sau de curte a slavonei (mai ales în Muntenia și Moldova), respectiv a latinei (în Transilvania).

Probleme de adaptare

Caracteristica esențială a perioadei de până la 1640 o constituie prezența formelor multiple și oscilante, datorate dificultăților legate de diversele aspecte ale adaptării formale și semantice. Unele din împrumuturi nu au o formă unică, stabilă. Recenta lor apartenență la vocabularul românesc explică existența acestor fluctuații; forme alternante (variante fonetice, morfologice; variante etimologice) se constată uneori chiar la nivelul unui singur uz lingvistic.

1. *Adaptarea fonetică*

De multe ori termenii prezintă forme (sau variante) care reflectă fidel etimonul: *bdenie, bezaconie, cartulari,* (cf. *cărtulari*), *dascal* (cf. *dascăl*), *gramatic* (cf. *grămătic*), *metanie* (cf. *mătanie*), *preastol* (cf. *pristol*), *pricestui* (cf. *priceștui*), *samovolnicie* etc. Fidelitatea față de etimon este uneori atât de mare, încât se preia și terminația străină a unor cuvinte: *bdelion, capas, discos, itros, lunovn, nardos, onihinos, patos, prorocestvo.*

Adeseori fluctuaţiile indică pătrunderea unor variante (sau a unor termeni) prin filiere (limbi) diferite: *canon* (< v. sl.) – *canun* (< rus.); *casie* (< ngr.) – *cajie* (< magh.); *gheman* (< magh.) – *diamant* (< ngr., v. sl.); *episcop* (< ngr.) – *piscup* (< v. sl.); *joltar* (< magh.) – *psaltire* (< ngr., v. sl.) sau, probabil, pe căi diferite (orală – scrisă): *andimis – antimis*; *siclus – şicluş*; *zmirnă – smirnă* etc.

În unele cazuri constatăm însă presiunea sistemului limbii române, care a determinat adaptarea unor forme, prin analogie cu termenii latini moşteniţi sau cu împrumuturile vechi: de exemplu, *a* aton> *ă* în *blagodări* (cf. frecvent, *blagodari*), *călugăr* (cf. *calugăr*), *cărtular* (cf. *cartular*), *dascăl* (cf. *dascal*), *grămătic* (cf. *gramatic*), *pătriarh* (cf. *patriarh*) etc. O serie de transformări analogice au un caracter popular sau regional. Astfel, *e* aton > *i*: *anatimă, firovim, hirovim, irodie, potribi*; *i* aton > *e*: *ceslă* (cf. *cislă*), *repidă* (cf. *ripidă*); *o* aton > *u*: *urariu* (cf. *orariu*); *u* aton > *o*: *firovim*; *e* (condiţionat de consoana precedentă) > *ă*: *egumăn, lojăsnă, mătanie, omăt, propovădui, sărafim*. Afereza lui *a, e, i* se constată în cazul unor variante: *(a)spidă, (e)tiop, (e)vroclidon, (i)ghemon, (i)spolin*; ea apare motivată şi etimologic, probabil, în situaţii ca *(a)naforă, (e)norie*. Proteza lui *i* în *istacti* (cf. *stactié)* se explică poate şi printr-o falsă analiză sintactică (contopirea substantivului cu conjuncţia *i*; cf. însă *isledi* < v. sl. *slĕditi*). Metateza se constată în cazul termenilor *molitevnic* „molitvenic", *pocrătol* „procator", *potropop* „protopop" (pentru care nu deţinem variantele fără metateză) sau *ponetrĕbnic* (cf. *nepotrĕbnic*).

Succesiunile neogreceşti αὐ, εὐ au fost redate prin *af, ev*, în *naftic, evroclidon*. În *gărdinar* „cardinal", *r* final (în locul lui *l*) este analogic.

Dintre transformările cu caracter dialectal, palatalizarea lui *h* se constată prin intermediul formelor hipercorecte *firovim* (cf. *heruvim*)[6] şi *onifiros* (cf. *onihinos*).

2. *Adaptarea morfologică*

La substantiv se remarcă frecvenţa mare a împrumuturilor în *-ie*[7]. Dintre acestea, majoritatea sunt feminine care corespund substantivelor slavone în *-ije* (*blagodarenie, blagouhanie, epistolie, poslanie* etc.) şi un număr mult mai mic au altă origine (*efimerie* (< ngr.), *mălvajie* (< magh., scr.), *purgaţiei* (< lat.). Mai rar, în declinarea a III-a au fost încadrate substantive masculine (*erodie*, cf. *irodiu*; *onagrie*) sau neutre (*ligurie, topazie*), datorită productivităţii deosebite a seriei substantivale în *-ie*. Rareori substantivele slavone în *-ije* au intrat în cadrul declinării I (*ispitină* < vsl. *ispitanije*).

Substantivele masculine *arhisinagog(a), vlădic(ă), voievod(ă)* prezintă variante care aparţin la declinările I şi a II-a; pentru *arhistratiga* am înregistrat numai varianta de declinarea I. Apartenenţa unora dintre ele (şi) la această din urmă clasă indică mai degrabă o atitudine culturală, şi nu neapărat dificultatea încadrării lor morfologice.

---

[6] Vezi Gheţie, BD, p. 202, 223, 318.

[7] Vezi şi Elena Slave, *Sufixele–ie, –ărie*, în SMFC, III, p. 167.

Subst. *spiră* apare şi în varianta de declinarea a III-a: *spire*. În declinarea I a fost încadrat subst. *antifonă*, în timp ce *dveră* prezintă şi varianta neutră *dver* (apropiată, sub aspect fonetic, etimonului). Dublete de genuri diferite are şi subst. *eres* (cu varianta neutră mai frecventă în raport cu aceea feminină, *eresă*).

Pentru subst. *prediteci* deţinem şi atestări ale formei de declinarea a III-a: *preditece*, mai apropiată de etimon. Variantele *arhiereu, fariseu* sunt notate frecvent la singular, alături de acelea etimologice *arhierei, farisei(u)*.

Alternanţele consonantice lipsesc în pluralele *evanghelisti, horeosi*. În schimb, forme fluctuante (cu sau fără alternanţe vocalice la plural) prezintă subst. *antifoane – antifone; metoaşe – metoşe*.

Subst. *patriarh, vătah* au pluralul fluctuant: *patriarhi – patriarşi; vătaji – vătaşi*. Influenţa neogreacă şi slavă cărturărească este prezentă în cazul pluralului *arhiduchi, preapodobnichi;* cf. *preapodobnici*. Substantivul *liturghie* prezintă la plural, pe lângă forma curentă *liturghii*, şi forma *liturghie*, iar *metoh* şi *stepenă* – variantele *metoşi – metoşe*, respectiv *stepene – stepeni*. Pentru substantivul *milă* deţinem numai pl. în *-e* în această epocă (ulterior se întâlnesc şi forme de pl. cu desinenţa *-uri*). Deşi cele mai frecvente plurale neutre prezintă desinenţa *-ure* (*-uri*), unele substantive au preferat desinenţa *-e*: *mojdane, olovire, ocenaşe, preastole*.

La adjective, datorită deosebitei productivităţi a seriei în *-nic*, sunt curente modelări după derivatele de acest tip: *(ne)blagodarnic, (ne)potrĕbnic, (ne)preapodobnic* (cf. şi preapodobn)[8] etc.

În ceea ce priveşte verbul, influenţa slavă cultă este resimţită în primul rând prin marea productivitate a conjugării a IV-a în raport cu celelalte conjugări. Majoritatea împrumuturilor verbale sunt incluse acum în această categorie. Forme de conjugarea a IV-a fluctuante, în *-ui* şi *-i*, se întâlnesc deseori în acelaşi uz lingvistic (cf. *bezacon(u)i, ispoved(u)i, propoved(u)i* etc.).

3. *Adaptarea semantică*

Numeroşi termeni, datorită caracterului lor recent şi livresc, prezintă glosări sau explicitări: *magheniţă*: *fărmăcătoare* (CS_1, 193); *nomofilax*: *socotitoriu de lĕge* (EPrav., 679); *sever*: *austrul* (PH, 41[r]); *mocrota, ce se chiamă apa, udătura* (CC^2, 81); *gorniţă* [...], *zice-se casă de sus* (CPr., 23); *tâlcovanie, ce se dzice înţelĕgere* (CS_1, 233) etc.

Împrumutul semantic

O serie de termeni româneşti (moşteniţi sau împrumuturi mai vechi, populare) au căpătat şi sensuri noi, livreşti, datorită traducerilor după versiuni slavone sau maghiare: *adunătură* „afinitate" (CPr.; după v. sl. *obištenĭje*); *alegând(u)* „în afară

[8] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 503, 516.

de" (CPrav., 98; după v. sl. *negli*); *auzit* „faimă" (CT; după v. sl. *sluchŭ*); *drac* „vrăjmaş" (PS; după v. sl. *vragŭ*); *doao* „îndoială, dubiu" (FT; după magh. *kétseg*); *obraz* „persoană" (CPrav.; după v. sl. *obrazŭ*)[9].

Evoluţia semantică

O serie de termeni au accepţiuni diferite în raport cu situaţia din limba actuală (explicabilă printr-o evoluţie semantică). Sensul etimologic s-a păstrat în termeni ca *bezaconie* „fărădelege", *dihanie* „suflet"[10], *dostoianie* „moştenire", *epistolie* „scrisoare (a apostolilor)", *grămătic* „cântăreţ în strană", *hrist(os)* „uns", *iconom* „administrator al unei moşii", *prămrac* „beznă", *latin* „catolic".

Caracterul cult şi circulaţia lor redusă explică de ce întâlnim rareori termeni ale căror sensuri noi sunt rezultatul unei evoluţii semantice interne (*patos* „pardoseală" < ngr. πάθος „strat"; *zapodie* „vale" < v. sl. *zapodi* „ascunzătoare").

Productivitatea

Productivitatea elementului cult din această perioadă este mică în general. Se remarcă frecvenţa mare a derivatelor adjectivale cu sufixul *-ean* (*-ian*) (*etiop* > *etiopian*, *hananeu* – *hananean*, *horeos* > *horeoşean*) sau *-esc* (*hirovimesc*, *patrierşesc*, *prorocesc*).

Destul de frecvente sunt în această epocă participiile cu valoare substantivală (*blagoslovit* „blagoslovenie") şi mai ales infinitivele lungi cu valoare subtantivală (*blagoslovire*, *postâmpire*, *preastăpire*, *prişleţire*, *propoveduire*, *prorocire*, care apar uneori în aceleaşi texte alături de substantivele de provenienţă slavonă (*pre(a)stăplenie*, *prorocistvie*).

Compunerea. Calcul lexical

Cele mai multe compuse din perioada de până la 1640 se datorează calcului lingvistic. Este surprinzător numărul mare de cuvinte compuse, având în vedere că limba română nu este prea bogată în formaţii de acest gen[11]. Ele se explică prin calchierea (realizată prin alăturări dintre cele mai surprinzătoare, adesea contravenind spiritului limbii române) unor termeni slavoni, mai rar maghiari sau neogreceşti. Acestea se datorează nu atât sărăciei limbii (de multe ori se observă că noţiunile aveau un corespondent în limba română, vezi mai jos, p. 207) cât eforturilor întâmpinate de traducători sau copişti. Aşa se explică formaţii de tipul *argintu-*

---

[9] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 420–463; I.A. Candrea, *op. cit.*, p. 515–546; Ion Gheţie, în TR, 278, 540.

[10] Vezi Candrea, *op. cit.*, vol I, p. 234–235.

[11] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 364.

tăietoriu (CV, 4^{v}; CPr., 91, după v. sl. *srebrokovačĭ*); *bună-mirosenie* (CL, 7^{v}; cf. *blagouhanie*); *făcătorii-fără-lĕge* (CC^{2}, 194; cf. *bezaconic, preastâpnic*); *un-cornu* (PS, 304; CP^{1}, 47^{v}; cf. *inorog*); *numărător de stĕle* (MC, 359; după ngr. ἀστρονόμος); *a bine-vesti, a dulce-vesti* (curente în epocă alături de *blagovesti*) etc.[12]

Prin calc lingvistic au fost create nu numai compuse, ci şi derivate având la bază termeni moşteniţi, de tipul *credzuţie* „adevăr" (PO; după magh. *kiwség*); *prespune* „a mustra" (PH; după v. sl. *nakazati*), *unăciune* „unitate" (FT; după magh. *egység*)[13].

Concurenţa termenilor. Probleme de sinonimie

Elementele vocabularului cult intră în concurenţă, pe de-o parte, cu elementele moştenite, sau cu împrumuturile mai vechi (culte sau populare, pătrunse pe cale orală): *aspidă – scorpie, năpârcă; inoc, onagru – asin, colun; cesti – cinsti; ciudesă, div – minune, ciudă; duhtor – vraci; finix – smochin; gheman – diamant; grĕşnic – păcătos; iscodnic – limbă; ispăşi, ispăsenie – spăşi, spăşenie; ispitanie – ispită; lĕniv, lĕtnic – le(a)neş; mandragoră – mătrăgună; mândroste – înţelepciune, mândrie; naftic – corăbier; oscârbi – scârbi; osfenti – sfinţi; osriţanie – lepădare; pobedi – vence, birui; pocaianie – pocăinţă; pogrăzni, posârni – afunda, cufunda, neca; potrebi – nimici; procajen – frenţ(it), ricăi – râgâi; râvnie –râvnă; strajnic – păzitor, strajă.*

Pe de altă parte, aflate în opoziţie cu elementele moştenite sau împrumuturile mai vechi, adevărate serii sinonimice, culte, având curs în epoca cercetată, se datorează preluării unor termeni dintr-o aceeaşi limbă: *bazaconic – preastâpnic – grĕşnic; blagocestiv – preapodobnic – smĕrin – vĕrnic; gază – gazofilachie; idol – istucan; lĕniv – lĕtnic; oscârbi – potrebi; pârgar – pârcălab; pogrăzni – posârni; povârnui – posluşi* etc.

Alteori, seriile sinonimice cuprind termeni intraţi din limbi diferite, dublete etimologice: *anaforă – nafură; aslam – ujură; canon – canun; casie – cajie; căpitan – hotnogiu; corabnic – naftic; episcop – piscup; epistolie – poslanie; formă – săstav; gază – vistiar(iu); gilălui – nenăvidi, omrăzi; heruvic – heruvim; ispravnic – şpan; joltar – psaltire; lefantă – pil; leocorn – inorog; lic – spiră; livă – sever; magistru – pârgar* etc.

Mai rar, sinonimele reprezintă variante pătrunse poate şi pe căi diferite (orală sau scrisă): *antimis – andimis, siclus – şicluş*. Procedeele de formare a cuvintelor pe teren românesc, calcul, împrumutul semantic au contribuit, de asemenea, la formarea seriilor sinonimice.

Exprimarea literară îmbracă forme caracteristice care distanţau limba vorbită de cea scrisă. Această opoziţie era creată, în primul rând, de tendinţa de modernizare a expresiei. Recurgerea la împrumutul lexical şi semantic, la structurile calchiate

---

[12] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 364–371.

[13] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 322, 361; Gheţie, în TR, p. 278.

după modelele traduse (deşi adeseori artificiale) probează preocuparea timidă, dar oarecum constantă, de conturare a stilurilor limbii culte. Deşi în scrierile de până la 1640 se întâlnesc destul de multe împrumuturi care, după toate probabilităţile, nu au pătruns în graiuri, ele au constituit, în epoca respectivă, vocabularul cult al limbii noastre literare.

CAPITOLUL AL V-LEA

FORMAREA CUVINTELOR

În acest capitol am urmărit să descriem procedeele utilizate în limba literară din perioada 1532-1640 pentru formarea unor cuvinte noi. Ne-au interesat, în primul rînd, creațiile românești, ele fiind cele care probează forța și disponibilitățile de îmbogățire a lexicului unei limbi. Nu au fost neglijate nici împrumuturile (derivate în limba de origine, cu structură analizabilă), frecvente în textele cercetate, ele constituind, de multe ori, modelele urmate de limba cultă în formarea unor termeni noi, de care se simțea atâta nevoie în epoca începuturilor literaturii române. (În cazul în care au fost reținute pentru exemplificare, ele au fost precedate de *cf.*)

Împărțirea materialului pe subcapitole și paragrafe urmează ordinea stabilită prin tradiție în lucrările de specialitate: *derivarea* (cu sufixe, cu prefixe, regresivă), *compunerea, schimbarea categoriei gramaticale* (*conversiunea*). Exemplele au fost alese, în primul rând, dintre cele caracteristice limbii vechi, care ilustrează toate tipurile (sau cât mai multe tipuri) de texte literare (religioase, juridice, administrative), redactate în diferite zone ale Dacoromaniei și acoperind întreaga perioadă investigată. Cuvintele discutate au fost glosate în măsura în care prezintă sensuri specifice limbii vechi sau neașteptate (în raport cu cuvântul-bază, în cazul derivatelor, de exemplu).

Exemplele au fost date întotdeauna la forma de bază (nominativ singular nearticulat, pentru substantive, infinitiv, pentru verbe), indiferent dacă dispunem de o singură atestare sau de mai multe. În cazurile, foarte frecvente, în care pentru un cuvânt există mai multe trimiteri, provenind din texte din zone dialectale diferite, am ales drept formă de bază pe cea mai apropiată de limba literară actuală, ori de câte ori cuvântul a fost păstrat în limbă, sau forma uzuală în limba veche, dacă el a ieșit din uz. Când, dimpotrivă, pentru un exemplu dat dispunem de o singură trimitere, am respectat, în forma de bază notată, particularitățile regionale curente în textul utilizat.

În finalul fiecărui subcapitol, în concluzii, am urmărit frecvența apariției categoriilor de cuvinte semnalate, repartiția elementelor (sau a procedeelor) formative pe stiluri sau pe texte, originea și productivitatea acestor elemente, modelele străine ale unor compuse sau derivate, oscilațiile prezente în folosirea

unor derivate (cu prefixe, alături de forme fără prefix). Am încercat să explicăm cauzele frecvenței mari a unor formații sau preferințele pentru un anumit tip de derivate (a se vedea, în acest sens, cele spuse la prefixul *ne-*).

Ne-au interesat, de asemenea, posibilitățile de grupare a cuvintelor noi în serii sinonimice.

Derivarea cu sufixe

Reprezintă procedeul cel mai frecvent utilizat pentru crearea unor cuvinte noi. Numărul sufixelor de care dispune limba literară a epocii cercetate este mare. Foarte numeroase sunt derivatele de acest tip în diversele categorii de texte cercetate. Iată o listă a principalelor sufixe întâlnite:

-a[1] servește la formarea unor verbe, de la substantive, adjective sau adverbe (locuțiuni adverbiale): *apătoșa* (*a se ~*) „a se umple de apă" (PH, 89^{v}), *curânda* „a se grăbi" (CP^{1}, 21^{r}), *depreuna*[2] „a uni" (TS, 70^{r}), *(îm)poncișa* „a încrucișa (sulițele în luptă); a sta împotrivă" (Ap. 1618, 51^{r}; VL, 208^{v}; MC, 397), *învârtoșa*[3] (și *a se ~*) „a (se) întări" (PS, 47, 95; PH, 52^{v}; FD 1592-1604, 510^{v}), *întunereca* (*a se ~*) „a se întuneca" (CT, 34^{r}; CP^{1}, 127^{r}) etc.

-ame apare în două substantive derivate de la adjective: *mișelame* „sărăcime" (CC^{1}, 64^{v}; CM, 254^{r}) și *voinicame* „oștire, ceată" (CL, 15^{v}; CC^{2}, 337; CTd., 17^{r}).

-anie intră în structura unor substantive (de origine slavă): *jelanie* „dorință, râvnă" (CT, 249^{r}; CPr., 275; CP^{1}, 33^{r}; PO, 10; CS^{2}, 58, 113; VL, 4^{v}), *pocaanie* „pocăință" (CV, 10^{r}; CPrav., 1^{r}; CC^{2}, 73; Prav.I., 8^{r}), *propovedanie* (CPr., 271; CM, 251^{v}; CL, 19^{v}; CC^{2}, 140; PO, 3) etc.

-ar(iu), **(-er)** intră în structura unor substantive derivate, de regulă, de la alte substantive: *căsar* „om căsătorit, șef de familie" (EPrav., 494), *dăbilar* „strângător de biruri" (1616, DIR, XVII, A, IV, 38, 40; 1622, DIR, XVII, A, V, 119; 1626, DRH, A, XIX, 39; 1634, DRH, A, XXII, 18), *jitnicier* „administrator al hambarelor de grâne domnești" (1634; DRH, A, XXII, 287), *miiariu* „căpetenie a unei trupe de o mie de oameni" (CPr., 110; PO, 240), *mucariu* „unealtă cu care se taie capătul ars al mucului lumânării" (PO, 306), *olăcar* „curier; slujbaș însărcinat cu strângerea cailor de olac" (CN, 31^{r}; 1616, DIR, XVII, A, IV, 40), *vinăricer* „slujbaș însărcinat cu strânsul vinăriciului" (1620, DIR, XVII, B, III, 1, 585; 1624, DIR, XVII, B, IV, 394) etc.

-are formează substantive de la adjective (adverbe) sau de la teme verbale: *mâlcomișare* „smerenie, blândețe, tact" (CC^{2}, 215, 293), *vânătare* „vânătaie, lovitură" (PO, 249), *pierzare* (CC^{2}, 71; Prav. I., 18^{r}).

-aș[4] apare în substantive sau adjective derivate de la substantive: *cămăraș* „slujbaș la cămara domnitorului sau la alte servicii ale cămării domnești" (1620;

---

[1] Referitor la derivatele cu acest sufix, vezi Laura Vasiliu, *Observații semantice asupra "derivatelor" fără sufixe*, în SCL, XXXII, 1984, nr. 6, p. 495-505.

[2] *Depreuna* reprezintă un compus parasintetic.

[3] Ne aflăm în fața unui derivat parasintetic.

[4] Vezi Ecaterina Ionașcu, *Sufixele -ar și -aș la numele de agent*, în SMFC, I, p. 77-85.

DIR, XVII, B, III, 597), *dănțaș* (fig.) „care unelteşte, care face un joc perfid" (GB, 198^{v}), *opăcinaș* „vâslaș" (CC^{2}, 419), *pizmaș* „invidios" s. şi adj. (CC^{2}, 5; FD 1592-1604, 477^{v}; MC, 371), *sutaș* „comandant peste o sută de ostaşi" (CV, 17^{v}; CT, 14^{r}; CPr., 110; CC^{2}, 55; PO, 240) etc.

-at se întâlneşte în câteva adjective derivate de la substantive (sau verbe): *furtunat* „naufragiat, om surprins de furtună" (MC, 400), *pelinat* „amar ca pelinul" (MC, 382) etc.

-ământ[5] (**-imânt**) serveşte la formarea unor substantive, ataşându-se, de regulă, la teme verbale (sau la adjective): *(a)coperământ* „învelitoare, acoperiş; (fig.) ocrotire" (TS, 18^{r}; PH, 21^{v}, 30^{v}; CT, 20^{r}; CL, 8^{r}; CP^{1}, 25^{v}, 52^{v}; CC^{2}, 52; PO, 265, 302), *ascultământ* (CV, 69^{v}), *cuntinimânt* „dojană" (PH, 12^{r}; CB, 39, 43), *îmbrăcământ* (CC^{2}, 483; PO, 6, 270), *lărgământ* „larg, lărgime, amploare" (PH, 101^{r}; PS, 88, 398; CP^{1}, 234 bis^{r}) etc.

-ătate[6] intră în structura unor substantive formate, de regulă, de la adjective: *bogătate* „belşug, bogăție" (CV, 66^{r}; PH, 98^{r}; PS, 376; PV, 22^{v}; CT, 132^{v}; CPr., 155; CC^{1}, 58^{r}; CL, 21^{r}; CP^{1}, 90^{r}; CC^{2}, 67; FT, 3^{r}; PO, 142; FD 1592-1604, 506^{r}), *meserătate* „sărăcie" (PH, 74^{v}; PS, 88; CP^{1}, 51^{r}; CC^{2}, 451; PO, 261; FD 1592-1604, 497; MI, 187^{v}), *strâmbătate* „asuprire" (PO, 28, 69; 1616, DIR, XVII, A, IV, 40; MC, 366); cf. şi *bunătate* „avere, bogăție" (TS, 38^{r}; PH, 20^{r}, 38^{r}; CC^{2}, 2, 10; Prav, 1581, 254^{r}; PO, 46, 114 ; Ap. 1618, 51; CN, 20^{v}; MC, 352, 356) etc.

-ciune este prezent în substantive formate de la verbe (sau de la adjective): *dezmi(e)rdăciune* „voluptate, plăcere" (GB, 122^{v}; MC, 367; CTd., 102^{r}), *iertăciune* „iertare, absolvire" (CCat., 3^{r}; CT, 74^{r}; CC^{1}, 247^{v}; CC^{2}, 116; Prav. 1581, 258^{r}; PO, 289; 1616, DIR, XVII, B, III, 28, 44; CN, 25^{v}; Prav. I., 12^{r}; MI, 190^{r}, 193^{r}), *împuțăciune* „mustrare, dojană" (CT, 111^{v}; CC^{2}, 246; PO, 236), *însurăciune* „însurătoare" (Prav. 1581, 225^{v} - 226^{r}), *omorâciune* „mortificare" (VL, 4^{v}), *unăciune* „unitate" (FT, 2^{v}, 3^{r}), *urâciune* „răutate, ură" (PH, 94^{v}; CT, 52^{v}; CPr., 163; CC^{2}, 131; PO, 119; MC, 367) etc.[7]

-eală[8] serveşte la formarea unor substantive de la teme verbale: *asupreală* (MC, 371; 1621, DIR, XVII, B, IV, 40; 1624, DIR, XVII, A, V, 299; EPrav., 483, 524), *odihneală* (CS^{2}, 27, 77; CTd., 66^{r}, 67^{v}; 1625, DIR, XVII, B, IV, 496), *opreală* „opoziție; oprelişte" (1616, DIR, XVII, B, III, 28, 47; 1620, DIR, XVII, B, III, 589; 1622, DIR, XVII, B, IV, 198), *pedepseală* (CC^{1}, 20^{r}), *pesteală* „amânare, întârziere" (CV, 35^{r}; CPr., 96; CS^{2}, 129; MC, 378), *usebeală* „deosebire" (PO, 6) etc.

-ean (**-tean**), fem. **-ancă** formează substantive de la substantive: *hristosean*[9] „creştin" (CV, 41^{r}), *iz(d)railtean* (CV, 16^{v}; CC^{2}, 167; PO, 4, 213), *lumean* (VL,

---

[5] Vezi Elena Carabulea, *Sufixele* **-mânt** *şi* **-ment**, în SMFC, V, p. 47-55.

[6] *-ătate* este un sufix caracteristic pentru limba literară veche (v. Magdalena Popescu-Marin, *Contribuții la studiul derivării cu sufixele din seria* **-(t)ate**, în SMFC, VI, p. 53-68).

[7] Pentru alte derivate de acest tip, caracteristice limbii secolului al XVI-lea, vezi Densusianu, HLR, II, p. 317-318; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 239; Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*, p. 204.

[8] Vezi şi Elena Ciobanu, *Sufixul* **-eală**, în SMFC, I, p. 129-138.

[9] Mariana Costinescu consideră că ne aflăm în faţa unui calc după *christijanŭ* (vezi *Codicele Voroneţean*, Ediție critică, studiu filologic şi studiu lingvistic, Bucureşti, 1981, p. 210).

5[r]), *moşte(a)n* „moştenitor" (CT, 46[v]; CPr., 400; CC[1], 96[r]; CC[2], 176; PO, 50), *poporeancă* (Prav. I., 23[r]) etc.[10]

-easă apare în substantive derivate de la substantive: *bâneasă* „soţia banului" (1622; DIR, XVII, B, IV, 123), *postelniceasă* „soţia postelnicului" (1620; DIR, XVII, A, IV, 475), *vistiereasă* „soţia vistiernicului" (1625; DIR, XVII, B, IV, 519) etc.

-el, fem,-ea servesc la crearea unor substantive, adjective sau adverbe cu valoare diminutivală. Se ataşează la substantive şi adjective: *feciorea* (TS, 24[v]), *junel* „tinerel" s. şi adj. (CV, 8; Ps, 494; CP[1], 123[r], 291[r]), *ostrovel* (MC, 385), *puţinea* (CPrav., 5[r]; CC[2], 453; PO, 9, 56; VL, 4[v], 6[r]; Prav. I., 7r; EPrav., 525), *puţin(t)el*, adj. şi adv. (CV, 45[v], 78[v]; PH, 31[r], 62[r]; CPr., 21, 155; CL, 1[r]; CC[2], 20, 56; GB, 334[r]; PO, 102, 214), *sătucel* (1619; DIR, XVII, A, IV, 335) etc.

-enie apare în substantive derivate, de regulă, de la verbe: *mirosenie* „miros, parfum" (CL, 7[v]; CC[2], 145, 390; PO, 33, 91), *sfârşenie* „sfârşit" (CT, 153[v]; CL, 13[r]; CC[2], 124; FD 1592-1604, 508[v]; MC, 360; CTd., 4[v]); cf. şi *blagoslovenie* „binecuvântare" (CV, 77[r]; PH, 16[r], 32[r]; PS, 7; CPrav., 6[r]; CPr., 412; CL, 5[r]; CP[1], 3[v]; CC[2], 139; Prav. 1581, 217[v]; PO, 4, 92; VL, 41[v]; 1622, DIR, XVII, B, IV, 186; 1623, DIR, XVII, B, IV, 265; 1630, DRH, B, XXIII, 100), *(i)spăsenie* (PH, 34[v], 50[v]; CCat., 7[r]; CT, 118[r]; CPr., 160; CL, 2[r], 10[r]; CC[2], 140) etc.

-esc formează adjective de la substantive: *cuconesc* „de copil; copilăresc" (CPr., 325; VL, 154[r]), *galileesc* „galilean" (CB, 8; CC[2], 611), *patrierşesc* (EPrav., 469), *peliţesc* „trupesc" (CV, 74[r]), *postelnicesc* „care aparţine postelnicului" (1616; DIR, XVII, B, III, 50, 65), *sărăcesc* „sărac; de sărac; care nu îmbogăţeşte" (CC[2], 588; MI, 185[v]; CTd., 3[v]), *şchienesc* „şcheiesc, slav" (MC, 378, 387), *văduesc* (PO, 133) etc.[11]

-eşte[12] intră în structura unor adverbe provenite de la substantive (adjective): *dobitocĕşte* (VL, 61[v], 152[v]), *galileiaşte* „în idiomul galileian" (CB, 15), *hlăpĕşte* „aspru, dur" (GB, 423[r]), *îngereşte* (CS[2], 53; CC[2], 535), *nunteşte* „prin nuntă" (Prav. 1581, 250[r]), *viteaşte* „ca vitele" (CV, 36[v]) etc.

-eţ se întâlneşte în câteva substantive şi adjective derivate de la substantive sau de la teme verbale: *gruieţ* „vârf, coamă de deal" (PO, 236), *gustăreţ* „lacom" (MC, 374), *negustăreţ* „sobru" (CPr., 524); cf. şi *prilăsteţ* „înşelător" (PH, 3[v]) etc.

-i[13] derivă verbe de la substantive şi adjective: *globi* „a lua despăgubire pentru o stricăciune, a amenda" (1616, DIR, XVII, A, IV, 40; 1624, DIR, XVII, B, IV, 381; 1625, DIR, XVII, A, V, 313), *îndărătnici* „a întoarce pe cineva de la ceva; a se opune" (PH, 12[v]; MC, 369), *leni*[13] (şi a se ~) „a întârzia; a se lenevi" (CV, 21[r]; CPr., 178; CC[2], 232), *meseri* „a sărăci" (PS, 100, 499; PH, 28[r]; CP[1], 57[v], 154[r]; GB, 221[r]; FD 1592-1604, 498[v], 507[r]), *silnici* (a se ~) „a deveni puternic" (CN, 26[r], 49[v]),

---

[10] În legătură cu productivitatea acestui sufix, vezi Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 227.

[11] Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 321; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 229-231.

[12] Vezi, în legătură cu acest sufix, Gheorghina Haneş, *Sufixele adverbiale* -eşte *şi* -iceşte, în SMFC, II, p. 139-147.

[13] După DA, *leni* reprezintă un împrumut (< v. sl. *lěniti sę*).

stâlpi „a bate stâlpi pentru însemnarea hotarelor; a hotărnici" (1622; DIR, XVII, A, V, 169), *şerbi* „a sluji" (PH, 82r; CB, 66; Prav. 1581, 228v; VL, 61r) etc.

-ie[14] se ataşează la adjective, substantive sau la teme verbale, formând substantive: *blânzie* „blândeţe, pace" (PS, 297; PV, 35v; CPr., 152; CC1, 20v; CP1, 83r; CC2, 31, 158), *crunţie* „vărsare de sânge" (CL, 10r), făţărie „ipocrizie" (TS, 85v; CV, 72v; CT, 146r; CPr., 163; CC2, 462; VL, 209v; CTd., 112v), *hlăpie* „sălbăticie, cruzime; grosolănie, obrăznicie" (CC1, 183v; GB, 251v), *hrăborie* „vigoare, tărie, energie, curaj" (FT, 2r; CM, 255r; CP1, 273r; CC1, 15r; CC2, 219; PO, 1'18, 173), *mazelie* „calitatea de mazil" (1620; DIR, XVII, B, III, 509), *mărie* „slavă, mărire" (CL, 14v, 16v; CC2, 123; PO, 229; FD 1592-1604, 589r; CN, 71r), *măscărnicie* „bufonerie; purtare trivială" (MC, 357), *nuntie* „nuntă" (Prav. 1581, 254v), *porobociie* „copilărie" (PO, 165), *seminţie* „neam" (Prav. 1581, 233r, 244v; 1624, DIR, XVII, A, V, 298), *vlădicie* „calitatea de episcop" (CB, 11; CPrav., 9r; EPrav., 495) etc.[15].

-ime formează substantive, ataşându-se la adjective, adverbe, teme verbale: *afundzime* (PO, 228), *greime* „greutate" (CPr., 72; CC2, 264; GB, 159r; Prav. 1581, 257v), *lucime* „strălucire, lumină" (PO, 297), *răime* „răutate" (CPr., 224; CC2, 152) etc.

-inţă intră în structura unor substantive derivate de la verbe: *nevoinţă* „efort, străduinţă" (CPr., 473; CL, 39r; CC2, 77), *sfiinţă* (Prav. 1581, 237v), *socotinţă* „chibzuinţă, judecată" (CL, 26r; CC2, 68; GB, 419r; Prav. 1581, 236r; FD 1592-1604, 587r), *upovăinţă* „speranţă" (PS, 191, 215; PH, 60r; PV, 8v; CV, 24r, 31r, CB, 21; CPr., 160; CP1, 5r, 22r; CC2, 245; CS1, 245), *usteninţă* (VL, 4r) etc.[16]

-ior (**-cior**) formează substantive sau adjective cu valoare diminutivală, ataşându-se la substantive sau adjective: *florincior* (CC2, 616), *rătungior* (PO, 232) etc.

-iş (**-îş**) este prezent în substantive şi adverbe derivate de la substantive sau teme verbale: *făţiş* (PO, 252), *furiş* (PS, 505; CT, 2r; CP1, 298v; CC2, 559; PO, 138; MC, 384), *îngerunchiş*[17] (TS, 2r), *pârâş* „cel cu care te judeci, reclamant" (TS, 6v; CT, 8r; CPr., 440; MC, 387) etc.

-işor, fem. **-işoară** derivă substantive cu valoare diminutivală de la substantive: *bănişor* „slujitor al băniei, subaltern al marelui ban" (1618; DIR, XVII, B, III, 179), *feţişoară* (TS, 25r), *mânzişor* „mânz; pui de asin" (CC2, 107; PO, 174) etc.

-iţă serveşte la formarea unor substantive, din care cele mai multe au valoare diminutivală. Sufixul se ataşează la substantive: *dumnezeiţă* (CPr., 91), *fecioriţă* (CT, 135r; CC2, 426, 553; CS1, 180; CS2, 58; CTd., 54r), *prorociţă* (CT, 116v; CC2, 46; PO, 229) etc.

-nic intră în structura unor substantive sau adjective derivate de la substantive: *meserernic* „milos, milostiv" (CC1, 62v; FT, 2v), *ocarnic* „vrednic de ocară, ruşinos"

---

[14] Vezi şi Elena Slave, *Sufixele* -ie, -ărie, în SMFC, III, p. 163-174.

[15] -ie este un sufix foarte productiv în textele epocii cercetate (vezi Densusianu, HLR, II, p. 322-327; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 232-235; Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*, p. 205).

[16] Sufixul *-inţă* este bine reprezentat în textele cercetate (vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 328-329; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 237).

[17] *Îngenunchiş* este un compus parasintetic.

(VL, 6[r]), *plodnică* „însărcinată" (PO, 99); cf. şi *camatnic* s. şi adj. „avar" (CC[2], 315; CN, 141[r]), *globnic* „funcţionar însărcinat cu încasarea plăţilor de gloabă" (1616, DIR, XVII, A, IV, 40; 1617, 208; 1622, DIR, XVII, B, IV, 172; 1622, DIR, XVII, A, V, 119; 1625, DIR, XVII, A, V, 313), *otravnic* „otrăvitor" (MC, 380), *prietnic* „prieten; aproapele, semenul" (TS, 94[v], 102[v]; CV, 29[r], 84[r]; CPr., 406; CM, 251; CC[2], 427; PO, 247, 252; FD 1592-1604, 514[r]) etc.[18]

-oaie derivă substantive comune şi proprii de la substantive (comune sau proprii): *Chiriţ[o]ae* (1620; DIR, XVII, A, IV, 475), *leoaie* „leoaică" (PO, 174), *Mitroae* (1624; DIR, XVII, B, IV, 451), *pârcălăboaie* (1621; DIR, XVII, A, V, 59, 60) etc.

-os, fem. **-oasă** formează adjective de la substantive sau verbe: *îndemnos* „aplecat, dispus la ceva" (CC[2], 307), *înghimpos* „care are ghimpi, care înţeapă" (MC, 383), *pănos* „acoperit cu pene" (PH, 124[v]), *secetos* „însetat" (FD 1592-1604, 495[v]), *trândos* „leneş" (VL, 61[v]), *vederos* „care vede" (TS, 42[v]), *zgăibos* „lepros" (PO, 189) etc.[19].

-şag este prezent într-un exemplu ca : *furtişag* (*furtuşag*) (TS, 54[v]; CC[2], 57; MC, 349); cf. şi *celoşag* „înşelătorie" (PH, 19[r], 30[r]).

-şug (**-şig**) este prezent în câteva substantive derivate de la substantive sau adjective: *ieftinşug* (*ieftinşig*) „milă, îndurare; ieftinie; belşug" (PS, 158-159; CL, 13[r]; PO, 142; MC, 386), *prietinşug* (Prav. 1581, 275[r]); cf. şi *hicle(n)şug*, (*hicle(n)şig*, *hitle(n)şug*) „viclenie" (CV, 33[r], 72[v]; PS, 26, 320; CT, 40[r], 183[v]; CL, 9[v]; CP[1], 14[r], 184[r]; CC[2], 58; PO, 92; MI, 175[v], 189[r]; MC, 35)[20];

-tor(iu)[21], fem. **-toare**[22] intră în structura unor substantive şi adjective derivate de la verbe (substantive): *căsătoriu* s., adj. „(om) căsătorit, (om) cu familie" (CT, 29[v]; CPr., 524 ; CC[2], 288; PO, 214 ; CS[1], 14), *cumpărătoare* „cumpărare" (1622, DIR, XVII, B, IV, 160, 195; 1625, DIR, XVII, B, IV, 565), *curătoriu* „care curge" (PO, 221, 258; MC, 346), *despui(e)toare* „stăpână (CC[2], 554; CS[2], 37), *despui(e)tor(iu)* „stâpân, suveran" (CV, 75[r]; PV, 68[r]; CB, 42; CT, 30[r]; CL, 24[v], 35[r]; CC[2], 109; CS[1], 194; CS[2], 129; CTd., 3[r]), *gilăluitoriu* s., adj. „(persoană) care urăşte" (PH, 90[v], 92[r]), *hrăboritoriu* „care insuflă curaj, care îmbărbătează" (FT, 2[v]), *îndemnătoriu*, „instigator" (EPrav., 483), *lăutoriu* „lighean, vas pentru spălat" (CS[1], 156), *rugător(iu)* „cel care roagă, cel care cere" (PH, 57[r]; CC[2], 292; 1617, DIR, A, IV, 153, 186; 1618, DIR, XVII, A, IV, 222, 281), *sfintitoare* „templu"

---

[18] Alte exemple de derivate cu acest sufix în textele româneşti din secolul al XVI-lea sunt semnalate de Densusianu, HLR, II, p. 330-331. Vezi şi Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 241; Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*, p. 205-206.

[19] Pentru alte derivate în *-os*, vezi Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 243; Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*, p. 206.

[20] Despre formaţiile cu *-şug* în limba română vezi Marius Sala, *În legătură cu originea sufixului românesc* **-şug**, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti, 1958, p. 763-764.

[21] *-tor* apare în foarte multe derivate. Alte exemple în afara celor semnalate de noi se găsesc la Densusianu, HLR, II, p. 332-340; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 244-247; Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*, p. 206-207.

[22] În legătură cu acest sufix, vezi Magdalena Popescu-Marin, *Sufixele* **-oare** *şi* **-toare** (**-ătoare**, **-etoare**, **-itoare**), în SMFC, III, p. 175- 186.

(CV, 40[r]), *spăsitori(u)* s., adj. „mântuitor" (CV, 84[r]; PH, 51[r]; PS, 79; PV, 64[r]; CPr., 21; CC[1], 226[r]; CL, 16[v]; CP[1], 29[r]; CC[2], 256; Prav. 1581, 241[r]), *străjuitoriu* „persoană care străjuieşte" (CC[2], 29[r]; VL, 4[r]), *svintitoriu* (*sfinţitoriu*) s., adj. „sfânt; preot" (CV, 54[v]; PH, 97[v]; Prav. 1581, 264[r]; CS[1], 182) etc.

-ui[23] apare într-o serie de verbe, din care cele mai multe sunt derivate de la substantive: *hăsnui* „a fi util; a trage folos, a se alege cu ceva" (CC[1], 113[r]; PO, 129), *meşterşugui* „a unelti; a se sili pentru a realiza ceva" (MC, 366; EPrav., 487), *rămăşui* (*a se* ~) „a pune rămăşag" (CN, 139[r]), *pâlcui*[24] (a se ~) „a se grupa în trupă" (PS, 77; CP[1], 44[r]; CC[2], 592), *sârgui* „a grăbi; a se strădui" (PH, 31[r], 90[v]; PS, 87; CC[2], 355; VL, 209[r]; CTd., 93[r]; 1626, DRH, A, XIX, 91), *urmui* „a întovărăşi" (CPr., 94); cf. şi *giurui* „a promite" (CV, 33[v]) etc.

-ului apare în verbe derivate de la substantive sau adjective: *drăgului* (a se ~) „a se iubi" (CPr., 172-173), *trufului* (a se ~) „a se mândri" (CPr., 192) etc.

-ură (**-ătură**, **-itură**) serveşte la formarea unor substantive (de cele mai multe ori cu valoare abstractă) de la teme verbale: *adevărătură* (*adeveritură*) „adevăr; mărturie, dovadă; taină" (CPr., 439; CC[1], 25[v], 244[r]; CL, 39[r]; CC[2], 190; PO, 10, 269), *chindisitură* „broderie" (PO, 304), *împărţitură* „diferenţă" (CPr., 304; Prav. 1581, 215[v], 251[v]), *începătură* „origine, început; zămislire; complot" (PH, 22[v]; PS, 266; CT, 170[r], CC[2], 4, 135; GB, 181[v]; PO, 4; Prav. 1581, 255[v]; CS[2], 135; VL, 5[r]; MC, 346), *închisură* „încuietoare" (CP[1], 302[r]), *înţelesătură* (*înţelegătură*) „înţeles, tâlc" (CPr., 321; CC[2], 350; PO, 138), *luminătură* „luminiş, făclie" (PO, 298), *mestecătură* „amestec" (CC[2], 436; Prav. 1581, 253[r]; FD 1592-1604, 459[v]; 1621, DIR, XVII, B, IV, 23), *mâncătură* „bir; greutate, obligaţie" (1610, DIR, XVII, B, I, 452; 1616, DIR, XVII, B, III, 28, 44; 1620, 584; MC, 350), *sculătură* „ridicare, înviere" (CPr., 336; CC[1], 224[v]; FT, 1[r]), *tinătură* (fig.) „murdărie" (CC[2], 422), *ucisătură* (*ucisură*) „omor" (TS, 54[v]; MC, 363), *vălitură* „pânză, văl" (CM, 30[v]) etc.[25]

-uş, fem. **-uşă** formează substantive de la substantive: *bărbătuş* „animal de sex masculin" (PO, 29), *muieruşă* „animal de sex feminin; femelă" (PO, 29), *tătuş* „părinte" (PS, 123; Prav. 1581, 209[v]) etc.

Lista noastră cuprinde un număr însemnat de sufixe, care prezintă o productivitate foarte diversă. Există sufixe folosite în multe derivate (prezente în toate sau în aproape toate textele cercetate), unele având o frecvenţă ridicată. În această categorie intră: *-tor*, *-ie*, *-ură*, *-esc*, *-ciune*, *-nic*, *-ătate*, *-ământ*.

-tor(iu), sufixul cel mai frecvent întâlnit, într-un număr mare de derivate, serveşte la formarea unor adjective (*căsătoriu*, *svintitoriu* etc.) sau a unor substantive care exprimă agentul (*despuietoriu*, *hrăboritoriu*, *îndemnătoriu* etc.). *-esc* este frecvent folosit pentru formarea unor adjective exprimând fie apartenenţa (*postelnicesc*, *văduesc* etc.), fie calitatea (*sărăcesc* etc.). *-nic* apare în adjective

---

[23] Vezi şi Densusianu, HLR, II, 349; Laura Vasiliu, *Sufixul verbal* - **ui** şi *compusele lui*, în SMFC, IV, p. 113-126.

[24] Cuvântul pare a fi format după modelul. v. sl. *oplŭčiti* (vezi Densusianu, HLR, II, p. 349).

[25] *-ură* apare în foarte multe derivate. Vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 340-348; Luiza Seche, *Sufixul* **-ură** (**-atură**, **-ătură**, **-etură**, **-itură**, - **sură**, **-tură**), în SMFC, III, p. 187-196.

(*meserernic*, *ocarnic* etc.) şi în substantive nume de agent (*globnic* etc.). Celelalte sufixe semnalate mai sus servesc, în primul rând, la formarea unor cuvinte care acoperă noţiuni abstracte (*blânzie*, *făţărie*, *hlăpie*; *înţelesătură*; *iertăciune*, *împutâciune*, *urâciune*; *meserătate*, *strâmbătate*; *ascultământ*, *cuntinimânt* etc.). Nu sunt însă necunoscute derivatele care exprimă noţiuni concrete: *crunţie*, *porobociie*; *chindisitură*, *luminătură*; *omorâciune*; *bunătate* („avere, bogăţie"); *acoperământ*, *lărgământ* etc. ilustrează această categorie.

O productivitate şi frecvenţă apropiate de cea a celor opt sufixe mai sus menţionate au : *-inţă*, *-anie*, *-enie*, *-ime*, *-eală*. Există câteva sufixe (*-ame*, *-are*, *-at*, *-easă*, *-eşte*, *-eţ*, *-ior*; *-iş*, *-işor*, *-oaie*, *-ului*, *-uş*) prezente în puţine derivate şi într-un număr mic sau relativ mic de texte. Restul sufixelor incluse în listă are o frecvenţă şi o productivitate medii. În rândul formaţiilor cu valoare diminutivală, în general mai slab reprezentate în raport cu celelalte, face excepţie un derivat ca *puţinel*, folosit adverbial, foarte frecvent, în toate categoriile de texte.

Nu se poate vorbi despre o preferinţă pentru un sufix (sau pentru unele sufixe), manifestată într-o anumită categorie de texte. *-tor* înregistrează frecvenţa cea mai mare în limba epocii cercetate, celelalte sufixe menţionate de noi în prima categorie deţin, de asemenea, locurile cele mai importante în ierarhia derivării, indiferent de conţinutul textului sau de zona lingvistică pe care o ilustrează. Singurele excepţii sunt constituite de *-ătură*, pentru care se manifestă o preferinţă vădită în paginile *Paliei de la Orăştie* (în raport cu poziţia mai puţin importantă pe care o au derivatele de acest tip în alte texte) şi de *-ame*, prezent numai în textele coresiene şi în *Codicele Todorescu*. Se poate apoi observa că derivatele cu *-ar* (*-ér*) sunt mai frecvente în documentele de cancelarie, unde apar, de regulă, în structura unor cuvinte care denumesc diferite ranguri sau funcţii administrative: *dăbilar*, *vinăricer* etc. În aceeaşi categorie de texte sunt mai frecvente şi formaţiile cu *-easă* (denumind soţia unei persoane care deţine un anumit rang în ierarhia administrativă: *băneasă*, *postelniceasă*, *vistiereasă* etc.) şi *-oaie*, care apare şi în unele nume proprii (*pârcălăboaie*, *Chiriţoaie*, *Mitroaie* etc.).

Trebuie, de asemenea, subliniat faptul că în documentele neliterare, aproape toate sufixele foarte productive semnalate de noi mai sus ocupă primele locuri. Este vorba de: *-tor*, *-esc*, *-ătură*, *-ie*, *-nic*, la care se adaugă *-ar* (cu o frecvenţă apropiată de cea relevată de cercetarea documentelor de cancelarie). Aşadar, nu se pot constata deosebiri frapante între limba literară a epocii şi limba textelor neliterare (cunoscută din examinarea documentelor conservate până în zilele noastre).

Cât priveşte originea sufixelor, semnalăm faptul că opt sunt slave (*-anie*, *-enie*, *-eală*, *-ean*, *-eţ*, *-iţă*, *-nic*, *-ui*), trei sunt de origine maghiară (*-ului*, *-şag*, *-şug*), cinci au origine multiplă (*-aş* şi *-iş* (*-âş*), în parte slavă, în parte maghiară; *-ie*, în parte latină, în parte slavă; *-uş*, în parte slavă, în parte latină; *-esc*, în parte latină, şi, eventual, autohtonă), restul celor consemnate în listă, alcătuind majoritatea (20 la număr, ceea ce reprezintă aproape 60% din total), sunt de origine latină. De remarcat apoi faptul că, în rândul celor opt sufixe foarte productive semnalate, există unul singur de origine slavă, *-nic*, două sufixe cu origine multiplă: *-esc* şi *-ie*, cele mai productive fiind sufixele transmise din latină: *-tor*, *-ură*, *-ciune*, *-ătate*, *-ământ* (la care se pot adăuga sufixele verbale: *-a* şi *-i*, apoi *-inţă* şi *-ime*).

În rândul exemplelor menţionate există şi derivate împrumutate ca atare din alte limbi. Mai frecvente sunt cele care prezintă sufixele de origine slavă: *-anie*, *-enie* şi *-nic* (*pocaanie*, *propovedanie*; *blagoslovenie*, *spăsenie*; *camatnic*, *otravnic* etc.).

Derivarea cu prefixe[26]

Prefixele sunt mai puţin numeroase ca sufixele şi, în general, au o productivitate mai slabă.

a - este prezent în câteva verbe (derivate de la verbe) sau în substantive şi adjective (provenite din infinitive, respectiv, participii): *abiruire* „biruinţă" (CS^2, 134), *aprumuta*[27] „împrumuta" (PS, 113), *a(u)puti* „a mirosi" (PH, 99^v; PS, 381, PV, 25^r; CP^1, 225^r), *astriirat* „îndepărtat, înstrăinat" (PH, 48^r; PS, 176); cf. şi *amistui* „mistui" (CB, 33; CT, 40^v, 84^r; CC^2, 160).

des- (**dez-**) se întâlneşte într-o serie de verbe derivate de la alte verbe: *descumpăra* „a răscumpăra" (CM, 254^r; FT, 2^r; PO, 195, 222), *dezgvozdi* „a desprinde din cuie" (CC^2, 147), *dezjudeca* „a judeca" (PS, 134; CP^1, 78^v), *dezrupe* „sfărâma" (CC^2, 47), *desturna* „a întoarce" (PS, 254; CP^1, 151^v), *dezdzice* „a-şi lua rămas bun, a se despărţi" (CV, 1^v) etc.

în- este prezent în verbe provenite din verbe sau substantive (realizându-se, în acest din urmă caz, derivate parasintetice, cu ajutorul unor sufixe verbale) şi, foarte rar, în substantive (formate de la substantive sau adjective). Din verbele care prezintă acest prefix semnalăm pe: *încuibura* (a se ~) „a-şi face cuibul" (PV, 16^v; CP^1, 200^r), *înfărtăţi* (*a se* ~) „a se întovărăşi" (EPrav., 481; MC, 368), *înfeciora* „a înfia" (Prav. 1581, 228^v), *înfrica* (şi *a se* ~) „a (se) speria" (TS, 117^v; PS, 170; PH, 66^v; CP^1, 101^v), *îngloti* (*a se* ~) „a se aduna" (CC^2, 191; MC, 396), *înmări* „a creşte, a spori" (FT, 2^r; PO, 145), *înmicşura* (PS, 20; CP^1, 10^v), *învălui* „a asupri" (CC^2, 76; 1616, DIR, XVII, B, III, 44; 1622, DIR, XVII, B, IV, 201) etc., iar din substantive, pe: *înfricos* „om temător" (CP^1, 41^v), *înlumirare* „lumină" (PH, 117^v), *înmulţime* „mulţime; bogăţie" (CC^2, 336), *învârtoşime* „neînduplecare, asprime" (EPrav., 469) etc.

într- este prezent în verbul *întrarma* (*a se* ~) (PO, 175, 223; VL, 5^v).

ne- intră în structura unui număr mare de cuvinte (substantive, adjective, verbe, adverbe) derivate de le substantive, adjective, verbe, adverbe[28]. În lista noastră am înregistrat substantive ca: *neaveare* „sărăcie" (CC^2, 286; VL, 152^r), *necrezuţie* „necredinţă, nelegiuire" (CC^1, 216^v; PO, 5), necurăţie „murdărie, fărădelege, ticăloşie" (TS, 54^v; CV, 79^v; PH, 62^v; PS, 12; CT, 51^r; CPr., 187; CP^1, 115^v; CC^2, 18; CS^1,

---

[26] Referitor la formarea unor cuvinte noi cu ajutorul prefixelor, vezi Sergiu Drincu, *Probleme teoretice ale derivării cu prefixe în limba română*, în *Studii de limbă şi stil*, Timişoara, 1973, p. 151-159.

[27] Vezi DA, s.v. *împrumuta*, unde se consideră că *aprumuta* este derivat dintr-un adverb neatestat: **aprumut*; cf. şi FC, II, p. 34.

[28] Vezi, în această privinţă, şi Densusianu, HLR, II, p. 357-361; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 255-256; Asan, *Derivare Psaltirea Hurmuzaki*, p. 210.

219), *negândire* (CS², 30, CTd., 68ᵛ), *nemilă* (CC², 314; FD 1592-1604, 499ᵛ), *nepriitoriu*[29] „duşman, vrăjmaş; drac" (CV, 39ᵛ; CT, 8ᵛ; CPr., 128; CL, 8ʳ; CC², 86), *neprietnicŭ* „duşman" (CN, 141ᵛ), *nerruginră*[30] „nestricăciune" (CV, 76ʳ) etc.

Din rândul adjectivelor (folosite uneori şi substantival) semnalăm pe *necurmat* „fără margini, nesfârşit" (CC², 388; FD 1592-1604, 477ʳ), *neputred*[31] „viu; veşnic" (CV, 70ʳ; CPr., 160; CC²,150; VL, 4ʳ), *nerău*[32] adj. şi s. (PS, 74; CP¹, 42ʳ; CC², 375), *netare* adj. şi s. „slab, neputincios" (CV, 76ᵛ; PS, 499; CP¹, 294ᵛ, 295ᵛ; CC², 105; PO, 146; EPrav., 35), *netrecut* adj. şi s. „veşnic; imens" (PS, 187; CPrav., 12ᵛ; CP¹, 112ᵛ, 214ᵛ; CC², 412; MI, 174ʳ; CTd., 112ᵛ); cf. şi *nemilostiv*[33] adj. şi s. (CC², 28; CS², 89; Prav. I., 13ʳ; MC, 372) etc., dintre verbe, pe: *necurăţi*[34] „a păcătui" (CV, 86ᵛ; PS, 48; PH, 12ᵛ; CP¹, 26ᵛ), iar dintre adverbe, pe: *necât* „decât" (TS, 5ᵛ), *necum* adv. şi conj. „nicidecum, nici" (CC², 142; MI, 193ᵛ), *neiuşor* (CC², 377).

prea- apare în structura unui număr mare de substantive, adjective sau adverbe (derivate de la substantive, adjective sau verbe), aducând ideea de intensificare a noţiunii exprimate de cuvântul-bază. Circulaţia derivatelor cu *prea-* este relativ largă în limba literară a epocii cercetate[35], aşa cum se poate constata din următoarele exemple: *preaderegătoriu* „persoană însărcinată cu o funcţie înaltă" (CTd., 5ᵛ), *preaiubire* „adulter" (CV, 59ᵛ; CT, 8ʳ, 40ᵛ; CPr., 148; CC², 318; CTd., 74ᵛ), *preaînţelepciune* „înţelepciune foarte mare" (TS, 48ʳ; PH, 43ʳ; CL, 17ᵛ; Prav. 1581, 190ʳ) etc., pentru substantive; *prealuminat* adj. şi adv. (CC², 561; 1621-1623, DIR, XVII, B, IV, 47), *prea(în)mulţit* „în cantitate mare, foarte bogat (CC², 123; CTd., 3ʳ; MI, 185ᵛ) etc.; cf. şi *preapodobnic* „cuvios, evlavios, sfânt" (PS, 385; CL, 3ʳ; CP¹, 22ʳ, 97ᵛ; CC², 67; CTd., 19ᵛ), *preastâpnic* „care încalcă legea; renegat" (PS, 411; CP¹, 304ʳ; EPrav., 484) etc., pentru adjective; *preacânta* „a preamări" (CP¹, 306ᵛ; CC², 194; CTd., 19ᵛ), *preadespunre* „a fi mai presus de cineva, a fi în frunte" (CV, 74ᵛ), *prealăcui* „a dăinui, a persista" (PH, 27ʳ), *preanota* „a naviga" (PH, 87ʳ; CPr., 131) etc., pentru verbe.

răs- (**răz-**) nu apare decât rareori, în câteva verbe derivate de la alte verbe şi, cu totul excepţional, în substantive provenite din forme verbale. Din rândul derivatelor cu *răs-* am reţinut pe: *răzjudeca* „a judeca din nou; a reflecta, a cumpăni" (CV, 30ʳ; CPr., 69); *răslăbi* (*a se* ~) „a-şi pierde încrederea, a se demoraliza" (CC², 271), *răslăbit*, adj. şi s. „(om) lipsit de puteri, de curaj; lipsit de temeinicie" (CPr.,

---

[29] După Densusianu (HLR, II, p. 360) *nepriitor* este format după modelul v. sl. *neprijaznĭ* „drac".

[30] Densusianu (HLR, II, p. 360) consideră că *nerugină* reproduce pe v. sl. *neistlĕnije*.

[31] *Neputred* ar putea fi format după modelul v. sl. *neistlĭnĕninŭ*(vezi Densusianu, HLR, II, p. 360; FC, II, p. 166).

[32] Format după v. sl. *nezlobivŭ* (Densusianu, HLR, II, 360).

[33] *Nemilostiv* este un împrumut (< v. sl. *nemilostivŭ*). După DLR însă, ne aflăm în faţa unei creaţii româneşti.

[34] După Densusianu (HLR, II, 358) ne aflăm în faţa unui calc după v.sl. *nečĭstvovati*.

[35] Vezi, în această privinţă, şi Densusianu, HLR, II, p. 361-363; Rodica Ocheşeanu, *Prefixele superlative în limba română*, în SMFC, I, p. 35.

33; CC², 14, 266); cf. şi *războli* (*a se* ~) „a cădea bolnav, a se îmbolnăvi" (PS, 503; PV, 63ʳ; CPr., 42; CP¹, 297ᵛ; CC², 478; CN, 137ᵛ; MC, 365)[36].

s- apare în puţine cuvinte. Exemplele de care dispunem sunt numai verbe sau substantive derivate de la teme verbale: *scumpăra*[37] „răscumpăra" (CV, 86ʳ; CPr., 456; CL, 3ᵛ; CC², 106, 111; FD 1592-1604, 495ᵛ; MI, 185ʳ; MC, 387; CTd., lᵛ; 1619, DIR, XVII, B, III, 404; 1620, 609; 1621, DIR, XVII, B, IV, 22), *scumpărare* „răscumpărare, izbăvire" (CTd., 1ᵛ; MI, 185ʳ), *scumpărătoriu* „mântuitor" (CC¹, 236ᵛ; CC², 213; FT, 3ʳ), *smomi* „a atrage, a înşela, a ademeni" (EPrav., 482); cf. şi *spodobi* (şi *a se* ~) „a (se) învrednici" (CT, 167ᵛ; CPr., 22, 487; CL, 40ʳ; CC², V, 154; CS², 29; CTd., 87ᵛ).

su- a fost întâlnit în *suguşa* „a strangula" (CT, 39ᵛ; CC¹, 88ʳ; CC², 310).

să- (**ze-**) intră în structura unor verbe (reprezentând împrumuturi slave) şi a unui substantiv (creat dintr-un participiu): *zăstâmpi* „a lua în grijă, a apăra" (PS, 148; CP¹, 88ʳ), *zăpreti* „a ameninţa, a certa, a îngrozi" (PS, 349; CP¹, 123ᵛ; Ap. 1618, 49), *zăpretit* „ameninţare, frică" (PS, 46; CP¹, 26ʳ, 156ᵛ).

Ca şi în cazul sufixelor, se poate realiza o ierarhie a prefixelor, în funcţie de productivitate şi de frecvenţa înregistrării formaţiilor prefixate. Pe primul loc se situează *ne-*. Marea productivitate a acestui prefix se explică prin aceea că el reprezintă o modalitate foarte simplă pentru exprimarea noţiunii opuse, în raport cu cea cuprinsă în cuvântul-bază. La numărul mare de derivate cu *ne-* a contribuit prezenţa unor formaţii analoage în vechea slavă şi slavonă, cu acelaşi prefix negativ, *ne-* (foarte productiv). Româna literară a împrumutat unele creaţii de acest tip, care au putut servi ulterior drept model pentru derivatele româneşti (este cazul lui *nemilostiv* < v. sl. *nemilostivŭ* etc.). Alte creaţii cu *ne-* s-au putut forma prin calc după termenii slavi (slavoni) corespunzători (*nepriitoriu*, *nerugină* etc.).

Pe lângă cuvinte cu circulaţie largă, în limba literară veche se întâlnesc şi unele creaţii rare cu *ne-*. Prezenţa lor a fost determinată de necesităţile unei exprimări mai concentrate, prin asemenea derivate, în contexte în care apar două noţiuni opuse, evitându-se perifraza (**postul** *amu aduce sănătate şi tărie, iară* **nepostul** *neputinţă şi boală aduce*, CC², 307).

Prefixele *prea-* şi *în-* sunt de asemenea prezente în numeroase derivate. În rândul derivatelor cu *prea-* multe sunt formate prin calc după modelul unor cuvinte vechi slave (slavone) în a căror structură intra *prě-*[38] (de ex.: *preaînţelepciune*, după slavonul *prěmǫdrostĭ*, *prealuminat*, după *prěsvětlŭ* etc.).

Caracteristică limbii literare a epocii de care ne ocupăm este prezenţa, în număr destul de însemnat, a unor cuvinte într-o formă fără prefix[39]: *bogăţi* (PS, 499; PH, 41ᵛ, 53ʳ; PV, 61ʳ), *derepta* (CV, 54ᵛ, 61ᵛ; PS, 461; CT, 114ʳ; CPr., 62; CC¹, 166ᵛ; CP¹, 207ʳ; CC², 8; Prav. 1581, 243ᵛ), *tâmpla* (*a se* ~) (CV, 10ʳ, 84ᵛ; GB, 108ʳ, 227ᵛ; CT, 80ᵛ, 110ᵛ; CPr., 81, 96; CC¹, 83ʳ; CC², 60, 83; Prav. 1581,

[36] În legătură cu alte derivate cu *răs-*, vezi Gh. Bulgăr, *Prefixul* **răs-** *în limba română*, în SMFC, I, p. 17-18.

[37] În legătură cu originea acestui cuvânt, vezi FC, II, p. 219.

[38] Vezi şi FC, II, p, 197-198; Rodica Ocheşeanu, *op. cit.*, p. 34-35; Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 257.

[39] Vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 350, 353-357.

221^{v}, 231^{r}; PO, 5, 86; MC, 368; 1625, DIR, XVII, A, V, 319; EPrav., 536), *tâmpina* (şi *a se* ~) (TS, 21^{r}; CT, 66^{r}, 154^{r}; CPr., 46; CC^{1}, 382; CP^{1}, 123^{r}, 164^{r}; CC^{2}, 21; PO, 111, 191), *vechi* (şi *a se* ~) (GB, 394^{v}; CPrav., 8^{v}; Prav. 1581, 207^{r}) etc. După cum se poate observa, ne aflăm în faţa unor forme fără prefixul *în-* (*îm-*). Alături de exemplele semnalate mai sus apar însă şi corespondentele care prezintă pe *în-* (*îm-*): *îmbogăţi* (CT, 147^{r}; PO, 50, 104), *înderepta* (TS, 33^{v}; PO, 156), *învechi* (CP^{1}, 195^{v}) etc.[40] Sunt destul de frecvente şi cazurile în care formele cu prefixul *în-* apar alături de cele neprefixate, în acelaşi text (uneori pe aceeaşi pagină): *îndrăzni* (CC^{2}, 295) şi *drăzni* (CC^{2}, 295); *însălăşui* (CT, 4^{r}, 5^{v}) şi *sălăşui* (CT, 44^{v}); *înturna* (PO, 32, 49) şi *turna* (PO, 21, 32) etc. Toate acestea par să pledeze pentru caracterul relativ recent al formaţiilor cu *în-*[41] şi atestă, în acelaşi timp, o serie de oscilaţii în formarea unor cuvinte noi, oscilaţii proprii epocii de început a limbii române literare.

Nu se pot stabili diferenţe între texte (sau categorii de texte, ilustrând un anumit stil) în ceea ce priveşte folosirea derivatelor cu prefixe. Prefixele cele mai frecvent întâlnite în lucrările cu caracter religios (*în-*, *ne-*, *prea-*) apar şi în documentele de cancelarie şi în textele juridice (o folosire similară se poate constata şi referitor la cuvintele fără *în-*). Aceleaşi tipuri de derivate sunt curente şi în paginile textelor neliterare, unde întâlnim, de asemenea, oscilaţii în folosirea formelor cu *în-* şi fără *în-*. Se poate însă uşor observa că numărul şi frecvenţa derivatelor cu unele prefixe (*prea-* şi *răs-*, în primul rând) este mai mare în textele traduse din slavonă şi mai scăzută în documentele de cancelarie.

În ceea ce priveşte originea prefixelor semnalate, constatăm o uşoară preponderenţă a celor latine (*a-*, *des-*, *în-*, *într-*, *s-*, *su-*) faţă de cele slave (*ne-*, *prea-*, *răs-*, *ză-*). Din cele trei prefixe mai frecvent întâlnite, unul singur (*în-*) este de origine latină (*ne-* şi *prea-* fiind de origine slavă).

Derivarea regresivă

Numărul derivatelor de acest tip este mic. Prin derivare regresivă se realizează noi substantive, în majoritate abstracte, şi, cu totul excepţional, verbe. Din rândul exemplelor întâlnite semnalăm pe: *câştigă* „grijă, îngrijorare; supărare, suferinţă" (CC^{1}, 80^{r}; FT, 1^{r}; CS^{1}, 240; PO, 179, 185), *comăndu* „ofrandă; pomană" (1624; DIR, XVII, A, V, 291), *meastec* „amestec" (Prav. 1581, 243^{r}, 269^{v}), *nevoi* (şi *a se* ~) „a obliga; a se strădui, a se sili" (CV, 21^{v}, 54^{v}; CT, 21^{v}, 179^{r}; CPr., 177, 274; CC^{2}, 170, 286; FT, 2^{v}; Prav. 1581, 234^{v}, 238^{r}; FD 1592-1604, 465^{v}; VL, 5^{r}; MI, 191^{r}; MC, 399; EPrav. 474), *răzbun* „pace, răgaz" (MC, 154^{v}), *smântă* „sminteală, tulburare" (Prav, 1581, 264^{r}, 267^{r}), *tagă* „tăgadă, denegare" (CC^{2}, 528), *vindec* „vindecare" (CC^{2}, 83).

---

[40] În legătură cu dubletele prefixate şi neprefixate în limba română, vezi Flora Şuteu, *Prefixul în-/in-*, în SMFC, II, p. 54-60.

[41] Cf. Vasiliu, *Derivare Coresi*, p. 254.

Numai câteva din creaţiile regresive semnalate se întâlnesc relativ frecvent, în mai multe texte. Ne aflăm în faţa unui procedeu puţin productiv în limba veche, atât literară, cât şi neliterară (ca şi, de altfel, în limba modernă).

Compunerea[42]

În rândul formaţiilor din această categorie, numărul cel mai mare îl dau substantivele. Urmează, în ordine descrescândă, adjectivele, adverbele şi verbele. De reţinut faptul că uneori acelaşi cuvânt compus poate fi folosit şi substantival şi adjectival (mai rar şi adverbial).

1. *Substantive compuse*

a) formate din două substantive: *argint-tăietoriu* (CV, 4^{v}; CPr., 91), *domnul-zeu* (FT, 2^{v}), *lege-călcare* „nelegiuire" (PS, 111; CP^{1}, 64^{v}), *lege-dătătoriu* (PH, 6^{r}; PS, 25; CV, 65^{v}; CPr., 154; CP^{1}, 13^{r}), *mâneştergură* „prosop" (CV, 2^{v}; CPr., 89), *omu-iubire* „omenie" (CV, 42^{r}), *pace-făcător(iu)* (TS, 4^{v}; CT, 6^{v}) etc.

b) formate dintr-un adjectiv şi un substantiv: *bunră-facere* (CV, 81^{v}), *bună-vrere* „bunăvoinţă" (CT, 22^{v}; CPr., 413; CC^{1}, 38^{v}; CL, 11^{r}; CC^{2}, 505; CP^{1}, 125^{v}), *dulce-dătătoriu* „binefăcător" (CL, 8^{v}), *dulce-ogodă* „bun plac, bună voie" (CS^{1}, 219), *dulce-vestire* (PS, 523; CPr., 69, 220; CP^{1}, 311^{r}), *lungă-răbdare* (CV, 37^{r}; CPr., 456; CC^{2}, 130 ,282; CTd., 2^{v}), *mare-frumseţe* (PS, 59; PV, 22^{r}; CPr., 178-179; CP^{1}, 33^{v}; CC^{2}, 95), *puţână-credânţă* (TS, 13^{v}) etc.

c) formate dintr-un adverb şi un substantiv: adverbul este antepus în: *binefăcătoriu* (CV, 74^{v}; CP^{1}, 18^{v}; PO, 294), *bine-faptă* (PS, 244-245; CP^{1}, 146^{v}), *înainte-curătoriu* „precursor" (CL, 5^{r}; CC^{2}, 592), *răufăcător(iu)* (PS, 530; CV, 74^{r}, 81^{r}; CPr., 209); adverbul este postpus în: *făcătoriu-bine* (PS, 34; CP^{1}, 19^{r}), *făcător(iu)-rău*[43] „nelegiuit, ticălos" s. şi adj. (PS, 101; PH, 28^{r}; CT, 228^{r}; CPr., 168; CP^{1}, 58^{v}; CC^{2}, 613; FD 1592-1604, 485^{v}; MI, 173^{r}) etc.

d) formate dintr-o prepoziţie (sau din două) şi un substantiv: *deadevăr* „adevăr", s., adj. şi adv. (CV, 23^{r}, 54^{v}, 57^{r}; PS, 12, 36; CT, 8^{r}, 10^{v}; CPr., 208; CC^{1}, 113^{r}; CP^{1}, 6^{r}, 166^{v}; CS^{1}, 186), *fărăfund* „abis, prăpastie" (PS, 218, 241; CP^{1}, 78^{r}, 131^{v}; CC^{2}, 5), *fără(de)lege* (TS, 46^{v}; PS, 44; PH, 45^{v}, 96^{r}; CT, 51^{r}; CPr., 182; CL, 9^{v}; CP^{1}, 5^{r}, 19^{v}, 154^{r}; CC^{2}, 31; PO, 23, 28; MI, 177^{v}; CTd., 13^{v}), *fără(de)legiuitor(iu)* „om nelegiuit" (PS, 115; CL, 10^{r}; CP^{1}, 67^{r}; CC^{2}, 411), *înlature* „ţinut, regiune" (CL, 12^{r}), *spresărire* „violenţă, atac" (CV, 6^{v}) etc.

---

[42] Referitor la formarea unor cuvinte noi în limba română prin compunere vezi FC, I.

[43] Poziţia elementelor componente se explică prin urmarea modelului slav (*tvoręstyę zlaę*).

2. *Adjective compuse*

Din rândul adjectivelor de acest fel (destul de numeroase, de altfel)[44] semnalăm numai câteva, rezultat al compunerii unui nume de agent cu un adjectiv, adverb sau substantiv: *(a)totţiitoriu* „care stăpâneşte totul" (CL, 27^{v}; CC^{2}, 175, 458), *bun-govitoriu* „pios" (CV, 20^{v}; CC^{2}, 579), *înlungrăbdător(iu)* (PS, 17; PH, 122^{r}; PV, 48; CP^{1}, 9^{r}, 166^{v}; CC^{2}, 2, 12), *plod-purtătoriu* „fructifer" (PS, 478; CP^{1}, 281^{v}) etc.

3. *Pronume compuse*

Cele mai frecvent întâlnite pronume compuse (folosite uneori şi adectival) sunt: *oarece* (*varece*) „fiece, orice; ceva" (TS, 75^{v}; CV, 26^{r}; CPrav., 7^{v}; CPr., 208; CT, 43^{r}; CC^{2}, 433; GB, 211^{r}; FT, 1^{v}; Prav. 1581, 251^{v}; PO, 34, 92), *oarecine* (*varecine*) „cineva; oricine" (CT, 89^{v}, 134^{v}; CC^{2}, 73; PO, 86, 242; FD 1592-1604, 499^{v}, 512^{r}), *oarecât* (*varecât*) „oricât; câtva" (CT, 135^{v}; CC^{2}, 42; PO, 234; 1617, DIR, XVII, A, IV, 207). Ele sunt rezultatul compunerii unui pronume relativ cu *oare* (*vare*).

4. *Numerale compuse*

Merită a fi reţinut un exemplu singular ca *amândoisprezece* (CT, 58^{v}), rezultat al compunerii unui numeral colectiv cu unul cardinal.

5. *Verbe compuse*

Cele mai frecvente creaţii de acest tip sunt cele alcătuite dintr-un adverb şi un verb: *bine-grăi* (TS, 9^{r}; PH, 38^{r}, 54^{v}; CT, 21^{v}; CC^{2}, 584), *bine-vesti* (şi *a se ~*) (CV, 79^{v}; PH, 55^{v}; CT, 118^{v}, 157^{r}; CPr., 33; CC^{2}, 22; MI, 173^{r}), *dulce-vesti* (vestui) „a predica; a împărtăşi" (PV, 73^{v}; CT, 165^{v}; CPr., 33, 65; CL, 20^{r}; CC^{2}, 108), *înrainte-spunre* „a arăta, a expune" (CV, 54^{v}), *lung-rrăbda* (CV, 66^{v}), *mare-cuvânta* „a se lăuda" (PS, 107; CP^{1}, 62^{r}) etc. Mai rare sunt compusele în structura cărora intră un verb şi un substantiv: *har-da* (*da-har*) „a mulţumi" (CL, 30^{v}, 40^{r}; CM, 252^{v}; CPr., 220), o prepoziţie (sau două prepoziţii) şi un verb: *fără(de)legi* (*legiui*) (PS, 234, 349, 513; PV, 67^{v}; PH, 105^{v}; CP^{1}, 206^{v}; CC^{2}, 169) etc.

6. *Adverbe compuse*

Numărul creaţiilor de acest fel nu este prea mare (raportat la cel al substantivelor sau al verbelor, de exemplu). Ca elemente de compunere servesc două adverbe, o prepoziţie (sau două prepoziţii) şi un adverb (sau un numeral), o formă verbală şi un adverb: *deadins*, în locuţiunea *cu deadins(ul)* „în mod special,

---

[44] Cf. mai sus afirmaţia referitoare la folosirea unor substantive compuse cu valoare adjectivală.

cu stăruință" (GB, 245^{v}; PO, 142; Prav. 1581, 234^{v}; 242^{r}), *depreună* „împreună, în același timp" (TS, 5^{r}; CV, 47^{v}; PS, 34; PH, 27^{v}; CB, 42; CT, 28^{r}; CL, 25^{v}; CP^{1}, 1^{v}, 19^{r}; CPr., 72; CTd., 103^{v}-104^{r}; MI, 187^{v}), *fieîncătrua* (TS, 19^{v}), *nece* (*nice-, nici-*) *dinioară* (*dănăoară*) „niciodată" (TS, 25^{v}; PH, 80^{r}; CT, 18^{r}; CPr., 44; CT, 13^{v}, 23^{v}; CC^{2}, 13, 23; CS^{2}, 23; 1619, DIR, XVII, A, IV, 376; VL, 4^{r}, 153^{r}; 1621, DIR, XVII, A, V, 59; EPrav., 512; 1624, DIR, XVII, A, V, 299), *oarecând* (*varecând*) „cândva" (TS, 43^{r}; PH, 8^{v}; CT, 172^{r}; Prav. 1581, 272^{r}; MC, 369), *preiușor* „ușor" (TS, 28^{r}; 34^{r}; CPr., 186; CC^{2}, 82, 90), *prelesne* „ușor" (TS, 5^{v}, 72^{v}; CT, 16^{r}; CC^{2}, 249, 589).

7. *Conjuncții compuse*

Din rândul formațiilor de acest fel reținem pe: *căce că* „pentru că" (CC^{2}, 36; PO, 21), *ce însă* „dar" (CPr., 71; CC^{1}, 216; CC^{2}, 3, 53).

Compusele nu se întîlnesc în egală măsură în toate izvoarele cercetate. Există lucrări în care prezența lor este însemnată (textele rotacizante și, în primul rând, *Codicele Voronețean* intră în această categorie, apoi textele coresiene), în vreme ce în altele ele apar destul de rar. Puține sunt formațiile întâlnite într-un număr relativ mare de texte, ilustrând diferite domenii ale limbii literare (opere religioase, juridice, documente de cancelarie). În această grupă pot fi înscrise: *deadevăr*, *făcător-rău*, *fărălege*, dintre substantive; *depreună*, *oarecând*, *necedinioară*, din rândul adverbelor; *binevesti*, din grupa verbelor compuse, ce înregistrează și o frecvență destul de ridicată[45].

Aproape toate exemplele semnalate reprezintă calcuri după un model străin (slavon)[46]. În această categorie intră creații ca: *bună-vrere* (format după *blagovoljenije*), *dulce-vestire* (după *blagověstije*), *fărălege* (după *bezakonije*), *fărălegi* (*bezakonovati*), *înainte-curător* (*prědĭteča*), *lege-dătător* (*zakonodavecĭ*), *lung-răbda* (*dlŭgotrŭpěti*), *om-iubire* (*člověkoljubije*), *puțină-credință* (*malověrĭ*), *spresărire* (*naskakanije*) etc. Cu totul rare sunt compusele formate în limba română fără urmarea unui model străin. În această categorie ar putea intra: *amândoisprezece*, *deadevăr*, *deadins*, *depreună*, *înlature*, *mâneștergură*, *oarece*, *oarecine*, *oarecând*, *preiușor*, *prelesne* etc.

Dacă în textele literare (sau cel puțin în unele din ele) pot fi întâlnite destule cuvinte compuse, documentele neliterare ne oferă o altă imagine din acest punct de vedere. Creațiile de acest fel sunt rare și au o frecvență mai mică (fac excepție unele compuse ca: *bună-vrere*, *oarecând*, de exemplu).

---

[45] Cf. și Georgeta Marin, *Compunerea și schimbarea categoriei gramaticale în Psaltirea Hurmuzaki*, în SMFC, I, p. 214-220.

[46] Vezi, în această privință, și Halina Mirska, *Unele probleme ale compunerii cuvintelor în limba română*, în SMFC, I, p. 165-175.

Schimbarea categoriei gramaticale (conversiunea)

Formarea de cuvinte noi prin trecerea de la o categorie gramaticală la alta este un fenomen cu o răspândire destul de largă în limba perioadei cercetate. Cu rare excepţii, ne aflăm în faţa aceloraşi tipuri de schimbări pe care le cunoaşte şi limba literară modernă.

1. Forme verbale cu valoare de substantiv, adjectiv şi adverb[47]

a) Textele cercetate prezintă un număr mare de substantive provenite din infinitive: *blăznire* „rătăcire; cursă; pericol, pieire; oprobriu" (PH, 41^{v}, 58^{v}; PS, 353; CPr., 131, 164; CP^{1}, 209^{v}; CC^{2}, 506, 581), *certare* „pedeapsă" (GB, 277^{v}, 395^{v}; Prav. 1581, 239^{v}; EPrav., 501; 1624, DIR, XVII, B, IV, 454), *dodeire* „supărare; asuprire, duşmănie" (PS, 167; CP^{1}, 99^{v}; CTd., 112^{v}), *îndrăznire* „curaj" (CPr., 67; CC^{1}, 15^{r}; CL, 35^{v}, CC^{2}, 31; CS^{2}, 69^{v}; VL, 4^{r}), *însoţire* „căsătorie" (Prav. 1581, 217^{v}), *înveştire* „îmbrăcăminte" (PS, 208, 335; CP^{1}, 125^{v}, 199^{r}), *judecare* „judecată" (PH, 26^{v}, 88^{r}; PS, 409; PV, 51^{v}, CC^{1}, 30^{r}, 70^{r}; CP^{1}, 14^{r}, 187^{v}; CC^{2}, 123; PO, 85, 230; MI, 184^{v}), *luminare* „lumină, strălucire" (FT, 2^{r}), *oblicire* „reproş, arătare, vădire, mustrare; dispreţ" (CV, 5^{r}; PS, 120; PV, 52^{v}; CPr., 91; CP^{1}, 70^{r}, 282^{v}; CC^{2}, 188), *rugare* „rugă, rugăminte" (CB, 9; PS, 460; CP^{1}, 271^{v}) etc.

b) Substantivele provenite din participii sau supine sunt, de asemenea, foarte frecvente. Particulară limbii epocii este încadrarea unora din aceste cuvinte la feminin. Nu sunt rare însă nici cazurile în care au fost semnalate dublete (sau chiar triplete) aparţinând la două (respectiv, trei) genuri: *arsă* „jertfă, ardere" (PS, 57, PH, 54^{r}; PV, 68^{v}; CL, 10^{r}; CP^{1}, 32^{r}, 73^{v}), *cumplit* „sfârşit, hotar, margine" (PS, 145; PH, 5^{v}, 62^{v}; PV, 12^{r}; CT, 29^{r}; CPr., 172; CL, 15^{r}; CP^{1}, 11^{v}, 69^{r}), *despus* „autoritate, putere, stăpânire„ (CB, 7; CV, 6^{v}; 38^{v}; PS, 442; PH, 125^{r}; CT, 14^{r}, 45^{r}; CPr., 128; CP^{1}, 260^{v}), *dires* „act" (1624, DIR, XVII, A, V, 266; 1626-29, 1634, DRH, A, XIX, 18; 287), *făgăduită* „făgăduială, legământ" (CB, 6; PH, 47^{r}; CCat., 9^{v}; CPr., 184, 185; CC^{2}, 558; CS^{1}, 236; PO, 96; MI, 192^{v}) şi *făgăduit* „făgăduială, lucru făgăduit" (PS, 156; CP^{1}; 93^{r}, 103^{r}), *mulţămită* „mulţumire" (FD 1592-1604, 502^{r}; CTd., 5^{r}; MI, 186^{v}), *născut* s.m. „cel născut, progenitură" (TS, 32^{v}; CP^{1}, 36^{v}, 61^{r}; CC^{2}, 567; PO, 25, 39); s. n. „naştere" (CT, 2^{r}, CL, 4^{r}; PO, 181) şi *născută* s. f. „naştere" (TS, 49^{r}; CT, 205^{r}; CC^{2}, 180), *poruncită* „lege, ordin, poruncă" (TS, 5^{v}; CB, 34; CV, 28^{r}; PH, 88^{r}; PS, 73, 376; PV, 22^{v}; CT, 48^{v}, 98^{r}; CPrav., 11^{v}; CPr., 201; CC^{1}, 47^{v}; CL, 2^{v}; CP^{1}, 41^{v}; CC^{2}, 341; Prav. 1581, 265^{v}; PO, 230; CTd., 99^{v}) etc.

---

[47] Vezi, în această privinţă, Elena Carabulea şi Magdalena Popescu- Marin, *Exprimarea numelui de acţiune prin substantive cu formă de infinitiv lung şi supin*, în SMFC, IV, p. 277-333.

c) Textele cercetate oferă şi multe exemple de adjective provenite din participii, din care am reţinut pe: *adeverit* „adevărat; precis, fixat" (CT, 95^{v}, 199^{r}; CC^{1}, 42^{v}; CC^{2}, 124, 130; PO, 13; MI, 183^{v}, 186^{r}), *fericat* „fericit" (CV, 37^{r}, 77^{v}; PH, 112^{r}; PS, 96; CT, 6^{v}, 35^{r}; CPr., 99; CC^{1}, 71^{v}; CP^{1}, 57^{v}, 73^{r}; CC^{2}, 134, 154; CN, 50^{r}; CTd., 90^{v}), *înfricat* „cuprins de teamă; înfricoşător" (CV, 32^{r}; PS, 146; CP^{1}, 86^{v}; CC^{2}, 119, 124; Prav. 1581, 240^{r}; CS^{2}, 76; MI, 189^{v}, 193^{r}; CTd., 4^{v}, 57^{r}) etc.

d) Adverbele provenite din participii sunt rare. Exemple: *amânatu* „târziu" (CV, 43^{v}), *bucurat* „de bucurie" (FD 1592-1604, 465^{r}), *ferecit* „ferice" (MI, 181^{r}).

2. *Adjective cu valoare de substantiv*[48]

Menţionăm câteva exemple de acest fel întâlnite în texte: *fierbinte* „căldură" (PV, 71^{r}), *gras* „grăsime; bogăţie, roadă" (PH, 51^{v}, 124^{r}; PS, 491; PV, 57^{r}; CP^{1}, 23^{v},158^{v}; PO, 91), *lânced* (*lânged*) „om bolnav" (CB, 50; CV, 2^{v}, 67^{r}; CT, 14^{v}; CPr., 89), *mult* „mulţime" (PH, 61^{v}; PS, 473; CT, 52; CP^{1}, 278^{v}; CS^{1}, 220), *silnic* „om puternic; potentat" (CT, 113^{r}; CPrav., I^{v}; Prav. I., 8^{r}) etc.

3. *Adverbe cu valoare de substantiv*

Exemplele de acest fel sunt destul de rare. Am notat pe: *apoia* „viitorul; ceea ce urmează" (PS, 449; PV, 40^{v}; CT, 26^{r}; CP^{1}, 265^{r}) şi *apoiul* „ultimul" (CT, 42^{v}, 92^{r}; CC^{1}, 48^{v}), *astăzile* „zilele prezente" (CC^{2}, 537), *furişa* „secretul" (PH, 25^{r}; CPr., 187) şi *furişul* „locul ascuns" (CPr., 166), *greul* „situaţia grea; deznădejdea; greutatea" (TS, 74^{v}; CCat., 9^{r}; CT, 42^{v}; CPrav., 1^{v}).

4. *Pronume cu valoare de substantiv*

În această categorie se încadrează un exemplu izolat ca: *sinea* (CPr. 319).

5. *Numerale cu valoare de substantiv*

Exemplele de acest fel sunt cu totul rare. Amintim pe *patruzecile* „postul Paştelui" (CC^{2}, 440) şi *cindzecile* „Rusaliile" (CV, 9^{v}).

6. *Adjective folosite ca adverbe*

Textele cercetate oferă destule exemple de adjective folosite adverbial. Am reţinut, din rândul acestora, pe *prost* „simplu" (CC^{2}, 95) şi pe *puţinel*, care apare în

[48] Vezi Ioana Diaconescu, *Substantivarea adjectivului în limba română*, în SMFC, III, p. 197-218.

aproape toate textele vechi, cu mare frecvență (CB, 56; CV, 41[r], 82[r]; PH, 62[r]; CT, 59[v], 69[r]; CL, 1[r], 16[v]; FT, 1[r]; Prav. 1581, 210[v], 275[r]; CN, 3[r]; MC, 356, 363).

7. Forme verbale cu valoare de prepoziție

Am notat un singur exemplu, gerunziul *alegând* „în afară de, cu excepția" (CPrav., 8[r]; GB, 398[r]; Prav. 1581, 207[v]; Prav, I., 7[r]; EPrav., 483), prezent și în locuțiunea prepozițională *alegând de* (PS, 497; CT, 40[r]).

În rândul formațiilor semnalate mai sus, ponderea cea mai mare o dețin substantivele provenite din infinitive și participii, urmate de adjectivele create din participii. Multe din exemplele date exprimă noțiuni abstracte: *dodeire, îndrăznire, rugare; făgăduită, mulțămită; fericat, înfricat* etc., cuvintele care exprimă noțiuni concrete fiind mai rare: *înveștire, luminare, născut* etc. Foarte rare sunt formele verbale cu valoare de prepoziție, numeralele și adverbele cu valoare substantivală.

Creațiile de tipul celor semnalate sunt prezente în toate categoriile de texte cercetate și au, de regulă, o frecvență destul de ridicată. Apariții rare sunt numai substantivele formate din numerale sau pronume, adverbele provenite din participii, întâlnite numai în câte unul din textele cercetate (CV, CPr., CT, CC[2], FD 1592-1604, MI, CN).

Din categoriile de cuvinte noi semnalate, în documentele de cancelarie se folosesc cu predilecție substantivele provenite din infinitive și participii. Am reținut, dintre exemplele întâlnite, pe *dires* „act", termen curent în aceste texte. Substantivele provenite din infinitive și participii se întâlnesc destul de frecvent și în textele neliterare ale epocii. Se poate spune, deci, că nu se observă diferențe între limba literară și cea neliterară, în ceea ce privește predilecția pentru un anumit tip de creații rezultate din schimbarea categoriei gramaticale. Deosebirile sunt date totuși de folosirea unui registru larg de tipuri de formații noi în limba cultă (spre deosebire de aspectul noncult).

Probleme de sinonimie

O particularitate a limbii vechi, reflectată în textele cercetate, este folosirea unor serii sinonimice (cu doi sau mai mulți termeni), alcătuite, de cele mai multe ori, din derivate (cu sufixe diferite, de la aceeași temă) sau din derivate (cu sufixe, cu prefixe sau regresive) și cuvinte formate prin schimbarea categoriei gramaticale. Destul de frecvent, derivatele sau cuvintele formate prin schimbarea categoriei gramaticale intră în serie alături de un cuvânt latin moștenit sau de un împrumut. Interesantă nu este numai particularitatea în sine, reflectată la nivelul întregii limbi literare din perioada cercetată, cât, mai ales, folosirea unor asemenea serii sinonimice pe scară largă, în același text. Aceasta denotă din partea autorilor o dorință expresă de variere a lexicului, în condițiile în care limba epocii oferea diverse modalități de creare a unor cuvinte noi, menite să acopere, de cele mai multe ori, noțiuni abstracte.

Semnalăm şi faptul că frecvenţa creaţiilor care intră într-o serie sinonimică este destul de apropiată.

A. Serii de doi termeni[49]:

a) derivate (cu sufixe, cu prefixe sau regresive) şi împrumuturi:

amărâme (PO, 158) - *amărăciune* (PO, 230); *bogăţie* „avere" (CT, 91^{v}; CP^{1}, 295^{v}; PO, 104) - *bogătate* „avere" (CT, 132^{v}; CP^{1}, 90^{r}; PO, 142); *miroseală* (PO, 260, 283) - *mirosenie* (PO, 33); *necurăţie* (PH, 62^{v}) - *necurăţime* (PH, 40^{r}); *pocaanie* (Prav. 1581, 210^{r}) - *pocăinţă* (Prav. 1581, 204^{v}); *smântă* „sminteală" (Prav. 1581, 264^{r}, 267^{r}) - *sminteală* (Prav. 1581, 261^{r}) etc.

b) derivate cu prefixe şi cuvinte formate prin schimbarea categoriei gramaticale:

ascultare (CV, 72^{r}) - *ascultământ* (CV, 69^{v}); *cumplit* „sfârşit" (PH, 5^{v}, 62^{v}) - *cumplătură* „săvârşire, sfârşit" (PH, 106^{r}); *gotovire* „gătire" (CP^{1}, 171^{r}) - *gotovinţă* „gătire" (CP^{1}, 292^{v}); *iertare* (PO, 110) - *iertăciune* (PO, 289) etc.

B. Serii de trei termeni, cuprinzând derivate cu sufixe şi cuvinte formate prin schimbarea categoriei gramaticale;

descumpărare „răscumpărare" (PO, 247) - *descumpărătură* (PO, 281) - *descumpărăciune* (PO, 281); *îngropare* (PO, 73) - *îngropătoare* „îngropare" (PO, 176) - *îngropăciune* (PO, 75); *secerat* (CT, 28^{r}) - *seceriş* (CT, 189^{v}) - *secerăciune* (CT, 18^{r}) etc.

[49] Seriile au fost ordonate alfabetic, după iniţiala primului cuvânt. În fiecare serie, pe primul loc apare termenul cu mai multe atestări (dacă frecvenţa sinonimelor nu este egală).

SECȚIUNEA A TREIA

VARIANTELE LIMBII ROMÂNE LITERARE

CAPITOLUL I

VARIANTELE REGIONALE

1. Examinarea amănunțită a structurii limbii române literare în anii 1532-1640 ne-a permis să desprindem, între altele, două concluzii cu caracter mai general. Prima dintre ele se referă la repartiția unor particularități lingvistice în funcție de proveniența regională a textelor: există o serie de fenomene (mai ales fonetice, morfologice şi lexicale) care apar numai în scrieri elaborate în anumite zone ale țării şi lipsesc cu desăvârşire în altele alcătuite aiurea. Faptul e în măsură să confere o coloratură dialectală specifică unora sau altora dintre texte, făcându-le să se opună, lingvistic vorbind, într-o serie de privințe. S-a putut observa apoi, la nivelul unui număr mare de texte, o lipsă de unitate vizibilă în diverse compartimente ale limbii şi îndeosebi în domeniul foneticii. Această din urmă constatare este valabilă mai ales dacă avem în vedere textele secolului al XVI-lea. Deoarece este vorba de cea mai veche epocă a scrisului românesc, caracterizată prin trăsături specifice, ne vom opri mai întâi asupra ei, rămânând ca în cea de-a doua parte a expunerii noastre să zăbovim şi asupra primelor patru decenii ale secolului următor.

2. Am văzut într-unul din capitolele precedente motivele pentru care cele mai vechi monumente literare româneşti prezintă un amestec de rostiri, forme şi cuvinte de diverse proveniențe regionale. Traduse în anumite zone ale Dacoromaniei, textele erau copiate aiurea, ceea ce ducea aproape inevitabil la o fuziune între cele două uzuri lingvistice, al traducătorului şi al copistului (nu o dată sunt descifrabile şi urme ale unor copişti intermediari).

Cunoscând principalele zone unde s-au făcut traducerea şi copierea (tipărirea) celor mai vechi scrieri literare româneşti, avem posibilitatea de a preciza care au fost principalele itinerare urmate de originalele textelor înainte de a se încorpora în exemplarele care au ajuns în mâinile noastre.

Cel mai important centru de promovare a literaturii naționale fiind Banatul-Hunedoara, este firesc ca majoritatea itinerarelor străbătute de vechile traduceri româneşti să aibă drept punct de plecare *vestul* teritoriului dacoromân.

O primă direcție de circulație a textelor în secolul al XVI-lea o constituie traiectul *vest* → *est*. Producția literară bănățeană-hunedoreană răspândită în această direcție se îndreaptă spre două centre culturale: Sibiul şi Braşovul. La Sibiu au

văzut lumina tiparului *Catehismul* din 1544 şi *Tetraevanghelul* slavo-român din 1551-1553. Mai numeroase sunt lucrările valorificate, prin copiere sau tipar, la Braşov: *Liturghierul* din 1570, *Octoihul*, unul din izvoarele *Cazaniei a II-a* şi *Începătură de nuiale*. Tot aici vom aminti situaţia particulară a *Catehismului* din 1560, care este, probabil, în fond, o prelucrare a celui apărut la Sibiu în 1544. Se poate vorbi deci în acest caz de itinerarul Banat → Sibiu → Braşov. Acelaşi traseu l-a urmat traducerea *Tetraevanghelului*, imprimată la Sibiu în 1551-1553 şi copiată, fragmentar, de popa Bratul la Braşov (*Fragmentul evanghelic* I).

Traseul *vest* → *nord* (*nord-est*) a fost urmat de *Cartea de cântece*, tipărită la Cluj, şi de traducerile *Psaltirii* şi *Apostolului*, care au fost copiate în Moldova şi se află la baza aşa-numitelor texte rotacizante: *Codicele Voroneţean* şi *Psaltirile Scheiană*, *Voroneţeană* şi *Hurmuzaki*. Este posibil ca originalele bănăţene-hunedorene să fi ajuns în Moldova prin nordul Transilvaniei, deşi nu deţinem indicii sigure despre existenţa unui strat nord-ardelenesc în limba textelor[1]. Avem în schimb suficiente motive să credem că originalul traducerii *Florii darurilor*, alcătuit în Banat-Hunedoara, a fost copiat în Ţara Românească - sudul Transilvaniei (zona Braşovului) înainte de a fi fost transcris, în forma pe care o cunoaştem, undeva în nordul Moldovei. Iată deci că accesul textelor bănăţene-hunedorene în regiunile din nord-estul ţării (în speţă în Moldova) se făcea, probabil, pe două rute, şi anume prin nordul şi, respectiv, prin sudul Transilvaniei (sau prin Ţara Românească).

Un al treilea sens de circulaţie a manuscriselor este *nord*(*-est*) → *sud* (Moldova-Braşov). Aici trebuie amintit originalul *Pravilei* coresiene, unul dintre izvoarele *Cazaniei a II-a* şi mai ales versiunile (rotacizante) ale *Tetraevanghelului*, *Psaltirii* şi *Apostolului*, care stau la baza *Tetraevanghelului* din 1561, a *Psaltirilor* din 1570 şi 1577, precum şi a *Apostolului* din circa 1566. Aceeaşi origine o aveau probabil izvorul nordic pus la contribuţie de alcătuitorii versiunii tipărite din circa 1589 a *Psaltirii*, precum şi modelul celui de-al doilea *Fragment evanghelic* şi al *Psalmului CLI*, incluse în *Codicele Bratul*. Proveniența nordică (poate tot moldovenească) a *Cazaniei la Paşti* (I), copiată de acelaşi scrib braşovean, este foarte plauzibilă.

Direcţia opusă, *sud* → *nord* (*-est*) a fost parcursă de alte câteva texte. Unele dintre ele se îndreaptă din sudul Trasilvaniei - Ţara Românească spre Transilvania de nord (scrierile apocrife, textul *Cugetări în ora morţii* şi *Cazania la Paşti* (II) din *Codicele Sturdzan*), altele spre Moldova (originalul *Psaltirii Ciobanu*). Din sud (Braşov) provenea originalul după care a fost transcris textul (pe cât se pare moldovenesc) care a servit drept model *Tetraevanghelului* lui Radu de la Mănicești.

Numai cinci texte au fost copiate (tipărite) în aceleaşi zone în care au fost alcătuite originalele lor: *Palia de la Orăştie*, *Cântecul religios* apocrif, *Pravila ritorului Lucaci*, *Cuvântul lui Ioan Damaschin* şi *Tabelul cronologic*, aşadar trei de origine moldovenească şi câte unul de origine bănăţeană-hunedoreană şi munteană – sud-est-ardeleană. Două texte au fost reproduse (copiate, tipărite) în afara graniţelor ţării: *Tatăl nostru* moldovenesc (versiunea lui Luca Stroici) a văzut lumina tiparului

[1] Vezi Costinescu, CV, p. 43, I. Gheţie, *Contribuţii la localizarea psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea*, în VTR, p. 168.

în Polonia, în timp ce *Tetraevanghelul* coresian a fost transcris, după un intermediar (moldovenesc ?), în insula Rhodos.

Dacă urmărim cele patru direcții de circulație a textelor înregistrate mai sus, observăm că unele dintre ele se combină pentru a realiza itinerare complicate, greu de imaginat fără mărturia furnizată de analiza filologică și lingvistică a textelor. Astfel, traducerea bănățeană-hunedoreană a *Evangheliilor* a ajuns la Sibiu, unde a fost tipărită de un moldovean. Această redacție a fost dusă, după toate probabilitățile, în Moldova, unde a fost revizuită de un localnic, pentru a parveni, finalmente, la Brașov și a fi tipărită de Coresi (fragmentar a fost copiată și de popa Bratul). Direcția parcursă de traducerea originală bănățeană-hunedoreană, în diversele ei metamorfoze, poate fi rezumată prin traiectul *vest* → *est* → *nord-est* → *sud*. Asupra traiectului urmat de traducerea originală a *Psaltirii* și *Apostolului*, vezi mai sus, p.230[2].

3. Observațiile formulate în rândurile de mai sus ne-au permis să înțelegem în modul cel mai clar cu putință motivele pentru care o bună parte a textelor ce au ajuns până la noi din secolul al XVI-lea nu sunt unitare sub raportul limbii. Întrebarea ce se pune este dacă în spatele varietăților dialectale oferite de texte trebuie să descifrăm existența unor variante literare (dând noțiunii de variantă literară accepția de „realizare regională a limbii literare, care presupune existența unui sistem de norme mai mult sau mai puțin coerent și care se impune oamenilor de cultură atunci când alcătuiesc un text literar sau numai copiază ori tipăresc un text redactat în conformitate cu alte norme"). Dacă am admite că în tot cursul secolului al XVI-lea activitatea desfășurată în nordul Transilvaniei s-a redus la copierea câtorva texte cuprinse în *Codicele Sturdzan*, după originale venind din sudul și sud-vestul țării, atunci ar fi greu să vorbim despre existența unei variante literare ca despre un ansamblu de norme având curs într-un teritoriu dat, căci normele presupun o anumită tradiție și nu pot apărea ca rezultat al unor acțiuni întâmplătoare de copiere a câtorva texte.

Probele care demonstrează existența unei asemenea tradiții trebuie căutate în însuși sistemul de norme respectat, într-o măsură mai mare sau mai mică, în texte și întemeiat pe graiul vorbit de cei ce au scris sau copiat textele. Deși am afirmat mai sus că majoritatea monumentelor literare nu sunt „pure" din punct de vedere lingvistic, trebuie să remarcăm că (exceptându-i pe tipografii *Paliei de la Orăștie*) nu cunoaștem cazul vreunui om de cultură, din perioada care ne interesează, care, copiind sau tipărind un text de altă proveniență dialectală, să fi acceptat fără rezerve nu toate, dar măcar cele mai multe dintre normele acestuia. Ceea ce se primește din textul reprodus este, de regulă, dublat de corespondentul local, iar acesta e, mai totdeauna, predominant.

Nu trebuie să pierdem apoi din vedere faptul că nici unul dintre monumentele literare cunoscute nouă nu aparține categoriei primelor texte românești. Când nu sunt traduceri efectuate în a doua jumătate a secolului, ele sunt copii sau tipărituri ale unor traduceri anterioare. Momentul surprins de noi atestă, așadar, o anumită vechime a normelor, o anumită tradiție literară și, prin urmare, un anumit grad de necesitate și de coerență a lor. Expunerea noastră din capitolul consacrat originii

[2] Vezi despre toate acestea Gheție–Mareș, OS, p. 421-423.

scrisului în limba română confirmă acest punct de vedere. Faptul apare cu cea mai mare claritate la Coresi, dar el poate fi observat şi aiurea. E destul să menţionăm aici cazul traducătorilor *Paliei de la Orăştie*, care au impus tipografilor munteni să respecte norma literară pe care o urmaseră traducând lucrarea. Este singurul caz în care tipografia coresiană (condusă, de fapt, nu de diacon, ci de fiul acestuia) a scos la lumină o scriere ce n-a fost ajustată după norma literară muntenească, dar care-şi păstrează neştirbită întreaga semnificaţie. Fireşte, nu trebuie să uităm că ne aflăm într-o epocă de început a limbii literare (chiar dacă nu la înseşi originile ei), de aceea normele pot să nu fie întru totul fixate şi nici foarte coerente (căci se găsesc în curs de consolidare), iar caracterul lor obligatoriu să fie, măcar într-un procent oarecare, relativ (vezi numărul mare de texte „mixte"), mai ales dacă le privim în raport cu situaţia de după 1600. Aşa cum ne apar, orientându-ne după textele ajunse până la noi, ele reprezentau totuşi o realitate incontestabilă.

Dacă toate acestea sunt adevărate, atunci credem că putem vorbi în secolul al XVI-lea de patru variante în care se realizează limba literară: *munteană – sud-est ardeleană*, *nord-moldoveană*, *bănăţeană-hunedoreană* şi *nord-ardeleană*. Trebuie să insistăm asupra faptului că numeroase texte nu respectă integral normele acestor variante, datorită unor împrejurări asupra cărora ne-am oprit mai sus. Aşa, de exemplu, textele rotacizante reflectă un amestec de rostiri moi şi dure ale labialelor. Situaţia aceasta nu este caracteristică pentru norma literară moldovenească, care cunoaşte numai rostirea dură a unor consoane. Ea se datorează copiştilor mai puţini atenţi să respecte norma literară în care scriau şi nu se explică, cu siguranţă, prin acceptarea conştientă a unei norme „străine" (rostirea moale a labialelor). O dovadă în acest sens ne-o aduce copistul *Psaltirii Voroneţene*. La acesta, grafiile reprezentând rostirea moale a labialelor sunt mai rare decât la copiştii celorlalte trei texte. La fel de greşit ar fi să considerăm că varianta bănăţeană-hunedoreană cunoştea amestecul consoanelor *dz* şi *z*, numai pentru că tipografii munteni ai *Paliei* au cules, uneori, din obişnuinţă, *z* acolo unde în manuscris se găsea *dz*, sau că norma munteană preconiza rostirea dură a lui *s*, *z*, *ţ*, alături de cea moale, numai pentru că, în câteva rânduri, diaconului Coresi sau fiului său le-au „scăpat" forme ca *ţăst*, *ucisără* sau *zua*.

E nevoie, de aceea, să eliminăm tot ce se datorează grabei ori neglijenţei copiştilor sau ce poate fi atribuit intervenţiei neautorizate a tipografilor (cazul *Paliei*). Nu trebuie să procedăm aşa atunci când avem a face cu acceptarea deliberată a unei alte norme, cu observaţia că ne-am putea afla, totuşi, într-o situaţie particulară, care e posibil să nu se regăsească în alte texte de aceeaşi provenienţă dialectală.

În fine, în cazul textelor copiate, alternanţele trebuie considerate a fi normale numai în măsura în care se pot explica în mod satisfăcător în interiorul variantei literare respective.

Cu toate aceste delimitări, stabilirea normei rămâne dificilă şi riscă, în mod fatal, să ducă la soluţii mai mult sau mai puţin arbitrare, şi aceasta în primul rând din cauza numărului insuficient de texte de care dispunem într-o serie de cazuri. Nu e vorba de stabilirea normei ideale, ci, acolo unde e cazul, de fixarea acelei norme uzuale de care am vorbit la începutul lucrării şi a cărei cunoaştere exactă e adesea foarte greu de realizat din pricina penuriei de texte.

Se pune apoi problema cum privim apariţia sporadică a unor fenomene în textele cercetate. În *Cântecul religios* din 1535-1555 şi în *Tetraevanghelul* lui Coresi am întâlnit, de pildă, câte o dată, rostirea dură a lui *r* în *mărgăritarul* şi *mitar* (rostirea moale a consoanei fiind înregistrată curent). Desigur, cele două grafii reflectă o pronunţare muntenească reală. Avem oare dreptul să conchidem în virtutea unor atestări singulare că varianta literară munteană – sud-est-ardeleană admitea amestecul lui *r* moale cu *r* dur în situaţii, cum sunt cel de mai sus ? Răspundem negativ la această întrebare.

Acestea fiind împrejurările, încercarea noastră este, până la un punct, inductivă şi e bine să fie privită cu unele rezerve, întrucât s-ar putea să conţină o anumită doză de arbitrar, acolo unde, în mod inevitabil, a fost nevoită să opereze subiectivitatea. Am notat, de aceea, printr-un semn de întrebare situaţiile oarecum dubioase, care se pretează la mai multe interpretări.

Trecând peste unele fenomene de mai mică importanţă, iată acum care sunt principalele norme ale celor patru variante ale limbii române literare din secolul al XVI-lea (avem în vedere fenomenele amintite mai sus, p. 48–49, desigur în măsura în care ele duc la constituirea unor „opoziţii" regionale, observate în textele epocii):

Varianta muntean㠖 sud-est-ardeleană

a) *ă* protonic: *bărbat*;
b) *e* medial aton: *veni*;
c) *e* final aton: *cade*;
d) *-eá*: *mea*;
e) *iá*: *băiat*;
f) *-îi-*: *câine*;
g) labiodentala *f* nepalatalizată: *fi*;
h) labiale moi (înainte de *e*, *ea*, în poziţie tare): *merg*, *tocmeală*;
i) *-n-*: *bine*;
j) *s*, *z*, *ţ* moi: *sec*, *ţeapă*, *zic*;
k) *ş*, *j* moi (înainte de *e*, *i*, mai ales în poziţie tare) alternând cu *ş*, *j* duri, cu predominarea celor dintîi: *aşeza - aşăza*, *grije - grijă*;
l) *ş*, *j* duri (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *grijaşte*, *şapte*;
m) *i̯* (< *ń*): *cui*;
n) *z*: *zice*;
o) *j*: *judeca*;
p) *r* dur (înainte de *e*, *i*, mai ales în poziţie tare) în cuvinte de tipul *rău*, *râu*;
q) *r* dur (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *uraşte*;
r) *r* (nu *rr*): *urî*;
s) articolul posesiv prezintă forme flexionare: *al*, *a*, *ai*, *ale*.

Observaţie. La k), rostirea moale a lui *ş*, *j* putea fi norma ideală.

Varianta nord-moldoveană

a) *ă* protonic alternând cu *a*, cu predominarea celui dintâi: *bărbat - barbat*;
b) *e* medial aton alternând cu *i*, cu predominarea celui dintâi: *veni - vini*;
c) *e* final aton alternând cu *i*, cu predominarea celui dintâi: *cade - cadi*;
d) *-eá* alternând cu *e* (*ę*), cu predominarea celui dintâi: *mea - me*;
e) *iá* alternând cu *ie* (*ię*), cu predominarea celui dintâi: *băiat - băiet*;
f) *-î-*: *câne*;
g) labiodentala *f* nepalatalizată alternând cu *h*, cu predominarea celei dintâi: *fi - hi*;
h) labiale dure (înainte de *e*, *ea*, în poziţie tare): *mărg*, *tocmală*;
i) *-n-* alternând cu *-(n)r-*, raportul dintre rostiri variind de la un text la altul: *bine - bi(n)re*;
j) *s*, *dz*, *z*, *ţ* moi alternând cu *s*, *dz*, *z*, *ţ* duri, cu predominarea celor dintâi: *dzic - dzâc*, *sec - săc*, *ţeapă - ţapă*, *zid - zăd*;
k) *ş*, *j* moi (înainte de *e*, *i*, mai ales în poziţie tare): *aşeza*, *grije*;
l) *ş*, *j* moi (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *grijĕşte*, *şĕpte*;
m) *į* (< *ń*): *cui*;
n) *dz*: *dzice*;
o) *ğ*: *giudeca*;
p) *r* moale (înainte de *e*, *i*, mai ales în poziţie tare) alternând cu *r* dur: *reu - rău*, *riu - râu*;
q) *r* moale (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *urĕşte*;
r) *r* lung (*rr*) alternând cu *r*, raportul dintre rostiri variind de la un text la altul: *urrî - urî*;
s) articolul posesiv prezentând forme flexionare, alături de articolul invariabil *a*, cazurile când apar formele flexionare fiind mai numeroase: *al*, *a*, *ai*, *ale - a*.

Observaţie. Primul termen ar putea reprezenta norma ideală în cazul fenomenelor de sub a), b), c), d), e), g), j) şi k).

Varianta bănăţeană-hunedoreană

a) *ă* protonic alternând cu *a*, cu predominarea celui dintâi: *bărbat - barbat* (?);
b) *e* medial aton alternând cu *i*, cu predominarea celui dintâi: *veni - vini*;
c) *e* final aton: *cade*;
d) *-eá* alternând cu *e* (*ę*), cu predominarea celui dintâi: *mea - me*;
e) *iá*: *băiat*;
f) *-î-*: *câne*;
g) labiodentala *f* nepalatalizată: *fi*;
h) labiale moi (înainte de *e*, *ea*, în poziţie tare) alternând cu labiale dure, cu predominarea celor dintâi: *merg - mărg*, *tocmeală - tocmală*;
i) *-n-*: *bine*;

j) *s, dz, z, ţ* moi alternând cu *s, dz, z, ţ* duri, cu predominarea celor dintâi: *dzic - dzâc, sec - săc, ţeapâ - ţapă, zid - zâd*;
k) *ş, j* moi (înainte de *e, i*, mai ales în poziţie tare) alternând cu *ş, j* duri, cu predominarea celor dintâi: *aşedza - aşădza, grije - grijă*;
l) *ş, j* duri (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *grijaşte, şapte*;
m) *ń*: *cuń*;
n) *dz*: *dzice*;
o) *ğ* : *giudeca*;
p) *r* moale (înainte de *e, i*, mai ales în poziţie tare) alternând cu *r* dur, cu predominarea celui din urmă, în cuvinte de tipul *reu - rău, riu - râu*;
q) *r* dur (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *uraşte*;
r) *r* lung (*rr*) alternând cu *r*, cu predominarea celui din urmă: *urrî - urî*;
s) articolul posesiv prezentând forme flexionare, alături de articolul invariabil *a*, cazurile când apar formele flexionare fiind mai numeroase: *al, a, ai, ale - a*;

Observaţie. În cazul normelor de sub a), b), d), h), j), şi k) primul fenomen poate fi considerat drept norma ideală.

Varianta nord-ardeleană[3]

a) *ă* protonic: *bărbat* (?);
b) *e* medial aton alternând cu *i*, cu predominarea celui dintâi: *veni - vini*;
c) *e* final aton: *cade* (?);
d) *-eá* alternând cu *e* (*ę*), cu predominarea celui dintâi: *mea - me*;
e) *iá*: *băiat*;
f) *-î-*: *câne*;
g) labiodentala *f* nepalatalizată: *fi*;
h) labiale moi: *merg, tocmeală* (?);
i) *-n-* alternând cu *-(n)r-*, cu predominarea celui dintâi: *bine - bi(n)re*;
j) *s, dz, z, ţ* moi alternând cu *s, dz, z, ţ* duri: *dzic - dzâc, sec - săc, ţeapă - ţapă, zid - zâd*;
k) *ş, j* moi (înainte de *e, i*, mai ales în poziţie tare): *aşedza, grije*;
l) *ş, j* moi (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *grijĕşte, şĕpte*;
m) *i̯* (< *ń*): *cui*;
n) *dz*: *dzice*;
o) *ğ* : *giudeca*;
p) *r* moale (înainte de *e, i*, mai ales în poziţie tare) alternând cu *r* dur, cu predominarea celui din urmă, în cuvinte de tipul *reu - rău, riu - rău*;
q) *r* moale (înainte de *ĕ*, în poziţie moale): *urĕşte*;
r) *r* (nu *rr*): *urî*;
s) articolul posesiv prezentând forme flexionare, alături de articolul invariabil *a*, cazurile când apar formele flexionare fiind mai numeroase.

---

[3] Pentru caracterizarea variantei literare nord-ardeleneşti s-au avut în vedere numai textele din *Codicele Sturdzan*, copiate înainte de 1600 (*Apocalipsul Sfântului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului, Cugetări în ora morţii, Legenda Sfântului Sisinie, Moartea lui Avraam* şi cele două versiuni ale *Omiliei la Paşti*).

Tabelul

Varianta literară	ă / a	-e- / i	-e / i	-eá / -é	ĭă / ié	-î- / -îi-	f / h
Țara Românească – Transilvania de sud-est	1	1	1	1	1	2	1
Moldova de nord	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1	1/2
Transilvania de nord	1	1/2	1	1/2	1	1	1
Banat-Hunedoara	1/2	1/2	1	1/2	1	1	1

Observație. În cazul normelor de sub b), d) și j), primul fenomen ar putea fi considerat drept norma ideală.

După cum se vede, fiecare variantă se individualizează într-o măsură mai mare sau mai mică față de celelalte. În unele cazuri, variantele se disting prin particularități tranșante, care le conferă un aspect aparte. Alteori, ele se apropie una de cealaltă și numai faptul că un anumit fenomen alternează cu altul duce la stabilirea unei deosebiri între ele. Sunt și situații când distincția se face prin proporția existentă între fenomenele care alternează. Pentru a oferi o imagine cât mai cuprinzătoare a celor mai importante norme ale variantelor literare regionale, am întocmit tabelul nr. 1. Am notat corespondentele regionale reflectate de variante, în ordine, prin cifrele 1 și 2, iar situațiile când norma admite alternarea lor prin 1/2. Un alt tabel (nr. 2), întocmit pe baza celui precedent, pune în lumină asemănările și deosebirile dintre cele patru variante literare. Am numit „diferență tranșantă" situația în care, în tabelul nr. 1, două variante sunt notate, în privința unei anumite norme, prin cifrele 1 și 2, iar „diferență parțială" când cifrele în chestiune sunt 1 și 1/2 sau 2 și 1/2.

Tabelul nr. 2

Variante literare	Asemănări	Diferențe		
		Total	Tranșante	Parțiale
Țara Românească și Moldova de nord	1	18	6	12
Țara Românească și Transilvania de nord	7	12	5	7
Țara Românească și Banatul-Hunedoara	7	12	4	8
Moldova de nord și Transilvania de nord	13	6	1	5
Moldova de nord și Banatul-Hunedoara	11	8	3	5
Transilvania de nord și Banatul-Hunedoara	11	8	3	5

Examinând tabelul nr. 2, observăm fără prea mare greutate că variantele de tip nordic (nord-moldoveană, nord-ardeleană și bănățeană-hunedoreană) se apropie între ele într-o măsură mai mare sau mai mică și se opun, împreună, variantei muntene – sud-est-ardelene. Cea mai netă „opoziție" se constată, în acest sens, între variantele munteană – sud-est-ardeleană și cea moldoveană de nord (o singură asemănare și 18 diferențe, dintre care 6 tranșante). Vom sublinia și faptul că, așa

lab. moi / lab.dure	–n– / –r–	s, dz, z, ţ moi / s, dz, z, ţ duri	ş, j moi / (+e, i), ş, j duri	s, j moi / (+e) s, j duri	ń / i	dz / z	ğ / j	r moale (÷ĕ, i) / r dur	r moale (÷ĕ) / r dur	rr / r	art. pos. var. / art. pos. invar.
1	1	1	1/2	2	2	2	2	2	2	2	1
2	1/2	1/2	1	1	2	1	1	1/2	1	1/2	1/2
1	1/2	1/2	1	1	2	1	1	1/2	1	2	1/2
1/2	1	1/2	1/2	2	1	1	1	1/2	2	1/2	1/2

apropiate cum sunt, variantele de tip nordic se diferenţiază destul de vizibil între ele. Toate aceste constatări, întemeiate pe compararea a 19 norme, socotite de noi fundamentale, sunt susţinute şi de aşa-zisele norme secundare (fonetice, morfologice, lexicale), pe care nu le mai enumerăm aici, întrucât au fost amintite în capitolele consacrate structurii limbii române literare în epoca cercetată şi pot fi găsite acolo. Ceea ce trebuie să reţinem ca fiind esenţial în discuţia noastră este constatarea că, în linii mari, situaţia existentă în secolul al XVI-lea la nivelul graiurilor se reflectă cu destul de mare fidelitate la nivelul limbii literare.

Potrivit informaţiilor pe care le deţinem în momentul de faţă, numai unele din varietăţile teritoriale ale dacoromânei au fost folosite în scris în perioada 1532-1600 pentru elaborarea sau transcrierea de texte literare. Astfel, dintre graiurile nord-ardeleneşti numai cele din partea de miazănoapte a actualelor judeţe Alba şi Hunedoara au servit la scrierea (copierea) unor lucrări databile în intervalul acesta. Nici graiul moldovean nu apare fixat în totalitatea lui, ci numai prin varietatea sa nordică. O observaţie similară se poate face în privinţa textelor bănăţene, care se întemeiază pe graiurile din nord-estul Banatului şi din jumătatea sudică a Hunedoarei. Cât despre Coresi şi colaboratorii săi, ei fixează în scris graiul din regiunea Târgovişteі şi din Braşov, deci din partea central-nordică a Munteniei propriu-zise şi din colţul sud-estic al Transilvaniei.

Nu e exclus, desigur, ca cele patru variante literare delimitate de noi să se fi aflat în uz şi dincolo de graniţele teritoriilor pe care le-am stabilit. E posibil, de asemenea, ca în celelalte zone ale domeniului lingvistic dacoromân să fi avut curs alte variante ale limbii literare, în măsura în care în aceste locuri va fi înflorit o activitate literară, astăzi necunoscută.

Dintre textele secolului al XVI-lea numai cele scrise în variantele literare din Banat şi Ţara Românească au avut şansa de a fi difuzate prin tipar. Ele au cunoscut în felul acesta o răspândire mult mai largă, mărindu-şi, potenţial, sorţii de a înrâuri celelalte variante şi de a-şi impune unele dintre norme. Această acţiune nu a fost însă imediată şi nici de proporţiile pe care le-au atribuit unii cercetători. Atât de des afirmata influenţă a limbii tipăriturilor lui Coresi asupra românei literare nu se constată la nivelul textelor scrise în secolul al XVI-lea[4]. Dacă tipăriturile coresiene

[4] Vezi în această privinţă pe larg I. Gheţie, *Rolul textelor coresiene în procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, III, p. 105-139.

n-au schimbat nimic în normele celorlalte variante literare, cu atât mai puțin se poate admite o înrâurire a textelor rotacizante în același interval de timp. Faptele aduse în discuție de G. Ivănescu și de alții în sprijinul acestei teze nu rezistă criticii[5].

Există indiscutabil (îndeosebi spre sfârșitul secolului) tendința de a renunța la unele fonetisme sau termeni de circulație strict locală în favoarea altora, răspândiți pe un teritoriu mult mai larg și cunoscut celor mai mulți dintre vorbitorii limbii române. Asemenea atitudini au fost semnalate la traducătorii *Paliei de la Orăștie*[6], dar pot fi întâlnite și la Coresi[7]. Deși nu prea numeroase, ele anticipează efortul lui Simion Ștefan de a evita, în limba *Noului Testament* de la Bălgrad, ceea ce era izbitor regional în favoarea termenului larg răspândit.

4. În primele decenii ale secolului al XVII-lea continuă să fie predominante în literatura epocii textele copiate, deși se înregistrează, mai ales în Moldova, și lucrări originale. În marea majoritate a cazurilor avem a face cu transcrieri nordice, moldovenești și nord-ardelenești, după izvoade alcătuite în sud. Astfel, *Pravila de ispravă oamenilor* este copiată în Moldova, printr-un intermediar, după *Pravila* atribuită lui Coresi. Unele texte din *Manuscrisul de la Ieud* și din *Codicele Todorescu* se leagă, de asemenea, de tipăriturile coresiene, prin mijlocirea unor copii moldovenești. Așa-numitele texte măhăcene, datorate popii Grigorie din Măhaci și unor contemporani ai săi, vin de asemenea din sud, dar, într-un caz, și din Moldova. Tot sudic pare a fi fost originalul *Gramovnicului* popii Stanciu. Dimpotrivă, popa Ion Românul din Sâmpetrul Brașovului transcrie izvoade bănățene-hunedorene (unul dintre ele, *Alexandria*, are la bază un original moldovenesc). Am atras anume atenția asupra circulației unor manuscrise pentru a se înțelege din capul locului că amestecul de graiuri (și de norme) continuă să se observe într-o serie de lucrări și după 1600. Faptul nu înseamnă însă că textele din această categorie sunt lipsite de o coloratură dialectală dominantă, care este aceea a graiului vorbit de scriitorul textului. Au fost semnalate numai trei cazuri în care supunerea copiștilor față de original este totală. Unul îl constituie cazul popii Grigorie din Măhaci, care transcrie în 1608 *Catehismul* coresian, manifestând o fidelitate extremă față de textul tipărit în 1560. La fel procedează copistul anonim al predicilor *Zise Domnul* și *În știre să vă fie oamenilor* din *Pravila* coresiană, ale căror versiuni se găsesc, de asemenea, în *Codicele Sturdzan*. Cauza atitudinii celor doi oameni de carte trebuie căutată, fără îndoială, în prestigiul textului tipărit, care exercita asupra lor o înrâurire puternică. De observat totuși că atunci când transcrie manuscrise sud-ardelenești – muntenești maniera popii Grigorie de a reproduce norma acestora se schimbă vizibil, el continuând să respecte normele tradiționale nord-ardelenești, se înțelege, cu unele oscilații.

În asemenea condiții, e firesc ca normele celor patru variante să fi rămas aceleași. Unele modificări se constată cu toate acestea. Astfel, rotacismul lui *-n-*

---

[5] Vezi G. Ivănescu, *Elemente maramureșene în limba tipăriturilor lui Coresi*, în SCȘt. (Iași), Filologie, X, 1959, fasc. 1-2, p. 19-31; cf. Gheție, ÎS, p. 120-136.

[6] Vezi I. Gheție, *Locul Paliei de la Orăștie în dezvoltarea limbii române literare*, în LR, XXXI, 1982, nr. 6, p. 472-473.

[7] Vezi Gheție, BD, p. 270.

apare notat numai în *Codicele Sturdzan*. Într-un alt text nord-ardelenesc, *Codicele Todorescu*, întâlnim numai pe *-n-*. Formele rotacizante notate în două dintre textele *Manuscrisului de la Ieud* provin din izvodul moldovenesc alcătuit înainte de 1600 pe care l-a reprodus scribul maramureşean. Monumentele de limbă moldoveneşti de după 1600 nu notează fenomenul trecerii lui *-n-* la *-(n)r-*. Ele consemnează cu totul sporadic alte două particularităţi fonetice: evoluţia lui *ă* protonic la *a* şi închiderea lui *-e* la *-i*. Apare în schimb la Varlaam şi în documente rostirea cu diftong a lui *câine, mâine*. Aflat, întocmai ca rotacismul, într-un regres accentuat, *r* „lung" nu mai este consemnat decât sporadic. Un fenomen caracteristic graiurilor nordice, cum este rostirea dură a lui *s, z, ţ* apare în cea mai importantă scriere literară muntenească a vremii, *Cronograful* olteanului Moxa. Apariţia formelor analogice de imperfect pers. 3 pl. în *-u* în textele bănăţene adaugă o nouă particularitate distinctivă sistemului de norme al variantei literare din Banat-Hunedoara.

Modificările petrecute în răspândirea unor fenomene explică o parte a acestor schimbări. E necesar să ţinem seama, de asemenea, de noua repartizare a centrelor culturale după 1600. Mutarea capitalei de la Suceava la Iaşi (deci într-o zonă nerotacizantă), întâmplată în 1575, se face simţită acum în limba textelor, care prezintă unele deosebiri faţă de perioada precedentă, şi nu numai în ceea ce priveşte dispariţia rotacismului. În Ţara Românească cultura scrisă începe să graviteze spre Oltenia, fenomen care se va accentua după 1640, când mănăstirile din dreapta Oltului vor juca un rol de primă mărime în viaţa spirituală a ţării.

În linii generale, putem însă afirma că în perioada 1600-1640 variantele literare îşi păstrează individualitatea şi, în unele privinţe, chiar şi-o accentuează. Dacă lăsăm la o parte câteva cazuri izolate, nu se observă la scriitorii epocii tendinţe de a-şi însuşi conştient normele unor alte variante.

CAPITOLUL AL II-LEA

VARIANTELE STILISTICE

Stilurile ilustrate prin textele scrise sau tipărite între 1532 şi 1640 au fost puţin studiate până în prezent, datorită, pe de o parte, stadiului lor incipient de dezvoltare şi, pe de altă parte, interesului acordat de specialişti altor aspecte ale limbii române vechi[1].

S-a constatat totuşi că scrierile juridice şi administrative conţin elemente ale unui început de stil juridico-administrativ[2], denumit în unele studii şi stil oficial[3]. În producţiile beletristice şi în cele istorice care aparţin epocii anterioare anului 1640 au fost identificate particularităţi ale unui alt stil, numit, în opoziţie cu cel anterior, neoficial[4]. În această ultimă variantă a limbii române vechi a fost inclusă de către unii autori şi cea mai mare parte a literaturii bisericeşti[5]. Această literatură, neunitară din punctul de vedere al exprimării şi al organizării discursului[6], întrucât grupează atât scrieri cu caracter beletristic (*Evangheliile*, *Psaltirea*) sau cu subiect istoric (*Palia*, *Faptele apostolilor*), cât şi texte de „exegeză teologică" (*Cazaniile*) sau privind modul de desfăşurare a slujbei bisericeşti (*Liturghierul*, *Molitvenicul*)[7], este considerată în unele lucrări variantă stilistică independentă, diferită de variantele stilistice ale scrierilor laice[8]. În cadrul cazaniilor, care, pentru clarificarea parabolelor

---

[1]Vezi, pentru bibliografia problemei, Gheţie, ISLRL, 168-170; Coteanu, SE, 207-214. O variantă simplificată a studiului de faţă a văzut lumina tiparului în LR, XXXIV, 1985, nr. 6, p. 509-511; XXXV, nr. 1, p. 20-31; nr. 2, p. 110-114.

[2]Coteanu, RL, 91; Munteanu-Ţâra, ILRL[2], 121.

[3]Gheţie, ILRL, 98; vezi şi Lidia Sfârlea, *Contribuţii la delimitarea stilurilor literare româneşti*, în SLLF, II, p. 195-196, 198.

[4]Gheţie, ILRL, 98; vezi şi Lidia Sfârlea, *op. cit.*, p. 195-197, 199-200.

[5]Gheţie, ILRL, 71; vezi şi Coteanu, RL, 55-56.

[6]Coteanu, RL, 55; Gheţie, ILRL, 96-97; cf. D. Macrea, *Pe marginea discuţiilor despre limba literară*, în CL, III, 1958, p. 27; Munteanu-Ţâra, ILRL[2], 120.

[7]Coteanu, RL, 56. În volumul *Structura şi evoluţia limbii române* (Bucureşti, 1981), I. Coteanu consideră că ultimele două tipuri de scrieri religioase citate aparţin stilistic limbajului teologico-filozofic (p. 140-141).

[8]Munteanu Ţâra, ILRL[2], 121.

textului din evanghelii, utilizează mijloacele retoricii şi didacticii, au fost identificate elemente ale unui stil ştiinţific rudimentar[9], în condiţiile în care, în perioada 1532-1640, nu se poate vorbi încă de o literatură ştiinţifică propriu-zisă[10]. Subordonate toate scrisului vechi românesc, aceste variante stilistice au fost, în sfârşit, încadrate într-un stil (limbaj) cult, opus, în ansamblu, printr-o serie de trăsături suficient de tranşante, unui stil (limbaj) popular[11].

Obţinute cu metode neunitare şi fiind, din această cauză, uneori divergente, consideraţiile făcute pe marginea organizării stilistice a celor mai vechi texte româneşti se dovedesc insuficiente pentru conturarea unei imagini de ansamblu asupra evoluţiei exprimării literare româneşti[12]. O abordare nouă a tuturor scrierilor în limba română păstrate din perioada 1532-1640 se dovedeşte în aceste condiţii absolut necesară.

Având în vedere principiile teoretice şi metodologice enunţate în *Introducere* (p. 49-50)[13] şi ţinând seamă de faptul că stilul este o categorie istorică, am reuşit să identificăm în cadrul celei mai vechi etape a limbii române literare trei clase de texte: a) beletristice, b) juridice şi administrative şi c) ştiinţifice şi tehnice. Stabilite pe baza caracteristicilor stilistice dominante (textele mixte nu vor forma de aceea o categorie aparte), iar nu prin raportare la caracterul laic sau religios al conţinutului, respectiv prin diferenţierea scrierilor originale de cele traduse, cele trei clase de texte conţin particularităţi definitorii pentru cele trei stiluri fundamentale ale limbii române literare, beletristic, juridico-administrativ şi ştiinţific, existente, după cum vom încerca să demonstrăm, încă din perioada 1532-1640.

Stilul textelor beletristice

1. Componentă principală a scrisului vechi românesc, textele beletristice copiate sau tipărite între 1532 şi 1640 aparţin în marea lor majoritate literaturii bisericeşti. În cadrul acestei literaturi primatul îl deţin textele canonice de lectură (*Psaltirea*, *Apostolul*, *Evanghelia*, toate conservate în numeroase copii, tipărite şi manuscrise, *Palia* şi *Leastviţa*) sau de slujbă (*Cazaniile*, *Molitvenicul* şi *Cartea de cântece*). Scrierile apocrife, grupate, cu excepţia *cântecului religios* scris în Muntenia între 1535 şi 1555, în cunoscutele miscelanee *Sturdzan*, *Todorescu* şi *de la Ieud*, au, după cum arată numărul redus de copii, o pondere relativ scăzută în ciuda structurii literare extrem de accesibile.

Literatura laică, semnalată abia la sfârşitul secolului al XVI-lea, este reprezentată numai prin copiile manuscrise ale traducerii celor două bine cunoscute cărţi populare, *Floarea darurilor* şi *Alexandria*. Lor li se alătură în 1620 *Cronograful* tradus de călugărul oltean Mihail Moxa, care, prin felul de prezentare a

---

[9]Coteanu, RL, 55-56; cf. Coteanu, SE, 182.
[10]Gheţie, ILRL, 97.
[11]*Ibidem*, p. 71.
[12]Vezi şi sinteza întocmită de Ion Gheţie în ISLRL, p. 168-170.
[13]Vezi şi Lidia Sfârlea, *op. cit.*, p. 146-147; Gheţie, ISLRL, 152-157; Coteanu, SE, 129.

evenimentelor, prin absența intenției de a le pune în relație pentru a le explica și prin utilizarea mijloacelor artei literare, se dovedește a nu fi încă un text științific.

Încadrate aproape fără excepție în seria traducerilor, textele beletristice românești anterioare anului 1640 prezintă numeroase particularități stilistice specifice, care, fără să fie rodul intenției artistice sau al talentului literar al traducătorilor, indică, încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, mânuirea sigură și nuanțată a limbii române.

2. În domeniul morfologiei, cele mai numeroase caracteristici pot fi consemnate în cadrul flexiunii verbului.

Se impune în primul rând atenției absența oricărei restricții în selectarea persoanelor, modurilor, timpurilor și diatezelor. Trecerea de la o formă verbală la alta se face, chiar în contexte restrânse, independent de caracterul obiectiv sau subiectiv, de structura narativă sau retorică a textului: „Și toată bucuria *se aveți*, frații miei, cându întru năpasti în totu chipul *cădeți*, *știindu* că ispita cu a voastră credință *face* rrebdare" (CV, 55[r]), „Mai vârtosu *arată* noao, ca *vremu* răbdători *să fimu*, că așa *va lăsa* elu noao, ca noi *vremu lăsa* vinovațiloru noștri" (CS[1], 241-242), „*lasă să-și facă* cetate în Ierosalim și în besĕreca Sionului, că *se împlură* atunce 70 de ani de când *era robiți*" (MC, 351).

În cadrul acestei libertăți de selecție se poate observa totuși apariția mai frecventă sau, uneori, tendința de specializare a unor anumite forme verbale, în special în cadrul modului indicativ.

Astfel, persoanele I și a II-a apar în primul rând în scrierile de tip retoric (psaltiri, cazanii, predici, rugăciuni): „*Spodobescu-mă* ție ... că *ești* tu mie domn" (CM, 263[v]), „Mare-i noauă veselie când *ne vom îngrupare*, că iară *vom fi* într-una, cu Dumnezeu *vom lăcui*" (FT, I[r]), „Tu, cela ce *pomenești* și-*ț aduci amente* de răutatea ..." (VL, 115[v]) și în scrierile narative care folosesc vorbirea directă: „Și acmu *rogu*-te, doamnă, nu că porâncită noao *scriu* ții, ce acĕea ce și ne *avem* dentâiu, de *să ne iubim* unul cu alalt" (CPr., 205-206), „*Pasă* după mene și *crĕde* în domnedzeul mieu și *giura*-ți-*mă*-*voiu* înaintea domnedzeului miu *să fii* doamnă mie" (CS[1], 188-189).

Textelor de tip narativ le este apoi specifică utilizarea frecventă a perfectului simplu, care, prin numărul mare de apariții, tinde să devină timp al povestirii[14]: „Și *merse* în măgura Eleonului și *să rugă* lu Dumnedzeu" (CS[2], 31), „Și Fisoghia *trimise* un voinic ... și el *vine* și o *luo* în chizășie" (FD 1592-1604, 476[r]), „Și *merse* 7 zile și *ajunseră* la un iezer" (CN, 19[r]). Imperfectul, înregistrat și el cu această valoare în câteva dintre sursele parcurse, are, la nivelul ansamblului, o pondere mai mică decât perfectul simplu: „Într-acĕlea zile *era* u<n> om ... și *ruga-se* întru ascunsu cătră domnul" (CS[1], 180), „Mihail *se îndeletniciia* cu jocurile, *făcea* vârtelniță și *se făcea* sechirașu de *îmbla* cu carul cu 4 cai, *prindea* cumătri, *boteza* fiini, *cununa* ..." (MC, 387).

Prin atestările deosebit de numeroase, imperativul, ca mod al poruncii, al rugăminții sau al îndemnului, este caracteristic textelor retorice: „*Pleacă* cătră mine urĕchea ta!" (CP[2], 48[v]), „*Ia*-mi, Dzeule, ruga mea!" (PH, 43[r]), „*Cântați* și

[14]Cf. Gheție, ILRL, 84.

bucura<ți>-vă și *cântați*!" (PV, 12[r]), „*Vedeți*-mă fără glas...!" (CTd., 69[r]), „*Înțelegeți*, oameni nebuni!" (MI, 172[v]). În textele narative, unde imperativul, specific adresării directe, exprimă de obicei un sfat sau o poruncă, aparițiile lui sunt, în ansamblu, mai puțin frecvente: „*Fiți* deștaptați și *vă rugați*!" (TS, 109[r]), „*Nu ciudireți-vă*, frații miei!" (CB, 356), „*Pasă, pasă*, Alexandre ...!" (CN, 16[v]).

Rapida schimbare a formei verbului, trecerea de la relatare subiectivă la cea obiectivă, de la narațiune la dialog, la confesiune ori rugăminte impun, din nevoia de a fi evitate confuziile dintre persoane și mai ales pentru a insista asupra ideii exprimate, apariția cu o frecvență deosebită a pronumelor personale și posesive de persoana I și a II-a, în special în cadrul textelor de tip retoric: „Vedem aicea, frații *miei*, cum numai pentru evangheliia *pre noi ne* urăsc și se rădică lumea *spre noi*" (CC[1], 41[r]), „Și eu *cătră tine*, doamne, chiemaiu și demăneața rrugăciure *me* ainte apuca-*te*-va" (PS, 284).

Limba vechilor scrieri beletristice românești se caracterizează de asemenea prin apariția a numeroase substantive în cazul vocativ. În psaltire, cazanii, predici și rugăciuni ele subliniază caracterul retoric al textului: „*Murmânte*, priimește trupul meu!" (CR, 34[r]), „*Doamne*, pleacă-mă în dereptatea ta!" (CP[1], 5[v]-6[r]), „Ascultă, *Dzeu*, rruga mea!" (PH, 50[r]), „*Ome*, pomenește despre cea moarte tristă...!" (FT, 1[r]), „Vedeți, *creștini* blagosloviți, lucru de obidă..." (TP, 4[r]). În scrierile de tip narativ, formele substantivale de vocativ indică, alături de alte elemente (imperative, vocative, intonația interogativă etc.), utilizarea vorbirii directe: „*Fătul* miu, pasă astădz!" (TS, 81[r]), „*Șerpii*, *feciorii* năpârciei, cum să fugiți de județul ...?" (CT, 51[r]), „*Bărrbați* izrailitěni, agiutați" (CV, 16[v]), „*Soro Melintie*, deșchide-mi stâlpul!" (CS[2], 117), „O, *dragii* mei și dulci *frați machidonenilor*, crez, mult război făcut-am!" (CN, 3[r]).

O frecvență și un rol stilistic similare acelora ale vocativului au interjecțiile. Înregistrate de regulă în textele de tip retoric: „*Vaide* de toți păcătoșii!" (CC[2], 35), „*O*, fericatu părinte...!" (CS[1], 239), „*O*, amar rodului omenescul !" (CTd., 62[r]), „*O*, preaiubire direptății!" (VL, 114[v]), interjecțiile pot fi consemnate și în pasajele ce presupun adresarea directă, cuprinse în scrierile de tip narativ: „*Vai* de voi, cartularilor ...!" (TS, 89[v]), „*O*, plinul de tot hicleșugul ...!" (CPr., 58), „*Ni*, să facem cărămide ...!" (PO, 40), „*O*, fratele mieu ..." (FD 1592-1604, 487[v]), „*Jani* să spunem de Nil" (MC, 362).

3. Frecvența ridicată a vocativelor și a interjecțiilor constituie de fapt o caracteristică definitorie și pentru sintaxa vechilor texte beletristice românești, întrucât multe dintre ele sunt cuvinte fără funcție sintactică.

Acestei particularități i se alătură, tot la nivelul sintaxei propoziției, încă una, sugerată de asemenea de exemplele reproduse în paginile anterioare: scăderea, în ansamblu, a numărului subiectelor exprimate (multe dintre ele fiind incluse sau subînțelese) comparativ cu acela al predicatelor. În cadrul acestei ultime părți de propoziție, scoase adesea în prim-planul exprimării, predicatele verbale sunt mult mai numeroase decât cele nominale: „Și văzu că pre ogoadă iaste iudeilor, adause, prinse și Pătru. Era în zilele de azimite" (CPr., 54), „Lepădați de la voi dumnezeii striini carii sânt între voi și vă curățiți" (PO, 119), „Și veni un lup den pădure și purta gătejii de băga în foc, iară un vultur bătea cu arepile și aducea vânt de-l aținea" (MC, 254).

Această tendință sintactică, observată în primul rând în textele narative, își găsește explicația în structura frazei celor mai multe dintre scrierile beletristice românești: o structură simplă, realizată frecvent prin juxtapunere sau coordonare (de obicei copulativă): „Văzu-l el o roabă șezând pre lumină și căută spr-insul, zise" (CT, 173^{v}), „Ia-mi, dzeule, ruga mea, nu părrăsi rugăciunrea mea, ia-mi amente și mă audzi!" (PH, 43^{r}), „Deci gustă și deade și lu Adam de mâncă, iară numai cât se văzură goli și se ruşinară de alt" (MC, 347).

În cadrul acestei structuri sintactice o notă aparte o aduce utilizarea deosebit de frecventă a propozițiilor interogative: „Și dereptu care vină junghe elu ...?" (CB, 356), „E să ați amu iubi ceia ce iubesc voi, care plată ?" (CT, 9^{r-v}), „Care mă va băga în cetate de stare ?" (PV, 21^{v}), „Pentru ce ai făcut cu mine acestea ?" (PO, 45), „Vădzuși dracul fugindu și u<n> cocon ducându?" (CS^{2}, 121).

Solicitând efectiv o informație în cadrul scrierilor narative (vezi citatele anterioare), propozițiile interogative se constituie în forme retorice ale adresării în cazanii, psaltiri, cântece bisericești, predici sau rugăciuni: „Deaca se-au măriia lui sculat den moarte, ce trebuiaşte lor să facă ?" (CM, 254^{r}), „Ce plângem, când casa lui este-n părăția Domnului?" (FT, 1^{r}), „Au nu tu, Doamne, împenseși-ne și nu icșiș, Doamne, în vârtutea noastră ?" (PV, 21^{v}). Ele conțin uneori, tot datorită unor principii ale retoricii, răspunsul (indirect) la întrebare: „O, va<i> de voi, oamenilor păcătoșilor și necuraților, ce să-m fie mie bun aurul și mărgăritarul și avuția voastră de pre pământu, când târgul se-au târguit și uşile se-au închis și soarele au apus?" (CR, 35^{v}). Alteori interogativele retorice sunt urmate de o enunțiativă în care este formulat răspunsul: „Cine amu sânt împrejurul lui? Aiavea că toți sfinții carei apropie-se lui cu lucruri bune" (CC^{2}, 13), „Au eu focul doară-l gătise voao? Ba nu-l gătise voao, ce-l gătise dracului și îngerilor lui" (CS^{1}, 224) sau de o altă interogativă care îndeplinește același rol: „De unde sântu oștile și sfadele întru voi? Au nu-s de acicea din dulcețele voastre cele ce voinicescu întru mădularele voastre?" (CV, 63^{v}-64^{r}).

4. Ordinea cuvintelor în cadrul scrierilor cercetate se subordonează de cele mai multe ori regulilor gramaticale curente în epocă sau necesității de a evidenția o anumită idee, acest ultim deziderat impunând plasarea elementelor esențiale pentru comunicare în pozițiile-cheie ale propozițiilor sau frazelor[15]. În afara acestei caracteristici, specifică, în fond, tuturor variantelor scrisului literar vechi românesc, se impune atenției un aspect interesant al topicii unora dintre scrierile beletristice parcurse: plasarea auxiliarului după verbul de conjugat, uneori chiar la începutul frazelor, formele inversate alternând cu același verb sau (mai rar) cu altul având elementele componente în ordine normală[16]: „cu ce giudecate *vreț giudeca giudeca-vor* pre voi și cu ce masură *masurați masura-se-va* voo" (TS, 14^{r}), „Părintele micu de acmu *lucra-va* și cu *voi lucra*" (CT, 191^{v}), „Blagoslovit Domnul în veaci! *Fi-va și va fi*!" (PH, 76^{v}), „cu nusul *am mâncat* și *băutam* cu nusul" (CPr., 48), „*Vedea-vor(u)* și *vor(u) asculta*" (CS^{2}, 113; CTd., 96^{r}), „în locul cela bunul *veseli-ne-vom* și *văm mânca* pite" (CC^{2}, 289).

---

[15]Vezi la p. 244, datele referitoare la topica predicatului verbal.

[16]Vezi și Densusianu, HLR, II, 414; Gheție, ILRL, 93.

5. Dacă particularităţile morfologice, sintactice şi acelea privind ordinea cuvintelor individualizează vechile scrieri beletristice româneşti adesea numai prin frecvenţa cu care sunt utilizate, figurile de stil se constituie într-o trăsătură definitorie a stilului beletristic, prezentă doar accidental în textele juridico-administrative sau în acelea tehnice şi ştiinţifice contemporane.

Dintre figurile semantice, utilizate aproape totdeauna ca elemente retorice şi numai în mod cu totul excepţional ca mijloace de sensibilizare a imaginii artistice, cele mai frecvent înregistrate sunt comparaţiile. Ele au de regulă o structură simplă, ambii termeni aparţin concretului (cel de-al doilea are rol plasticizator), iar comparantul, desemnând realităţi foarte cunoscute, face adesea inutilă prezenţa termenului care mijloceşte relaţia comparativă: „fu de năprasnă den ceri *hreamăt ca o bură purtată de vânt*" (CPr., 7), „*sămânţa* ta pune-voiu *ca năsipul mării*" (PO, 111), „şi aci ieşiră *oameni* sălbateci *ca frunza şi ca iarba* din pădure" (CN, 2[r]). Comparaţiile explicite sunt însă şi ele foarte numeroase, explicitarea fiind făcută în primul rând printr-un verb: „*omu<l> se schimbă ca şi floarea câmpului*: demineaţa înfloreşte, iară seara ea seacă" (FT, 1[v]), „*periră ca fumul dzilele* mĕle şi *osele* mĕle *ca uscarea usucă-se*" (PV, 14[v]), „*omul ca iarba, zilele lui ca florile satelor*, aşa *înflurĕşte*" (CP[2], 197[r-v]), „cinstitul *singele lui ... ce-au căzdut fărâme* giosu *ca stelele* luminate" (CS[2], 51) şi abia după aceea printr-un adjectiv: „*veşmintele* lui *fură albe ca lumina*" (CTd., 36[r]), „*mai frumoşi sânt ochii* tăi *decât vinul* şi *dinţii* lui *mai albi vor fi decât laptele*" (PO, 174), „*era mulţi câtă frunză şi iarbă*" (MC, 392).

Metafora, de regulă explicită, plasticizantă, este înregistrată în toate tipurile de texte parcurse: „*acĕea ţărână* de pre jun trupul meu mi-*e* mie *veşmâ<n>tul meu*" (CR, 34[v]), „zbură pre *arepile vântului*" (CP[1], 25[v]), „rupseră-se *fântânile* toate *adâncului* mare şi deşchiseră-se *ferestrile cerului*" (PO, 30), „*aurul* poate birui războiul, poate piarde toate bărbăţiile, că *e segeată lucie*" (MC, 369). Metaforele concretizatoare sunt, ca şi comparaţiile cu această funcţie, mai puţin numeroase, apariţiile lor părând să fie specifice scrierilor de tip retoric: „unde *grâul mândriei* cĕea buna şi *strugurul curăţiei* nu se lucrează, acolo e foamete mare" (CC[2], 16), „*perire şi stricare bunătăţilor, rugină şi otravă* ce otrăvĕşte bunătăţile sufletului, *viiarme* ce roade şi zdrobĕşte pururea mentea" (VL, 114[v]), „*moartea iaste o poartă* ... către viaţa cea netrecută" (TP, 3[r]).

Epitetul, foarte puţin utilizat în scrisul vechi românesc, este în cele mai multe contexte ornant, stereotip şi generalizator, având, de regulă, o structură simplă: „fĕtele ... era *frumoase*" (PO, 27), „cocon *fromoşel*" (MC, 352), „florile *frumoase*" (CN, 17[r]); cf. „*frumos, gras* viţel" (PO, 56), „scula-să-vor ... *goli şi negri, întunecaţi, strâmbi* şi *gro(d)zavi, necuraţi* şi *iuţi*" (CS[2], 110; CTd., 94[r]-94[v]), „Elena ... *preafrumoasă şi albă*" (MC, 352).

Personificarea are şi ea foarte puţine atestări şi îşi găseşte cel mai frecvent izvorul în considerarea sufletului ca partener de dezbatere morală: „Şi *veseleascâ-se cerul* şi *bucură-se pământul*!" (PS, 315), „*va zice trupul* cătră sufletul său ..." (CS[1], 228), „aşea *să roagă sufletul* ..." (CTd., 70[r]).

Dintre figurile sintactice, rezultate din organizarea specială a textului beletristic, cel mai frecvent înregistrate sunt diversele forme ale repetiţiei. Repetiţia propriu-zisă: „amaru *plânge*; Avram încă *plânge*; îngerul încă *plânge*; Sara

încă *plânge*" (CS[1], 160), „*Vedeţi*, creştini blagosloviţi, ... *vedeţi* şi vă întristaţi ..., *vedeţi* şi poftele lumii vă urâţi" (TP, 4[r-v]) şi anadiploza: „Născut e den *trup*, *trup* iaste şi născut e din *duh*, *duh* iaste" (CT, 185[v]), „Daţi întru credinţă-vă *bunătate*, întru *bunătate*-vă *înţelepciuni*, întru *înţelepciuni*-vă *răbdare*, întru *răbdare*-vă *dulce-cinste*, întru *dulce-cinste*, *frăţie-iubită*, întru *frăţie-iubită*, dragosti" (CPr., 177), sunt amîndouă puţin utilizate. Repetiţia anaforică, având valenţe retorice mai evidente, are în schimb atestări deosebit de numeroase: „*Aduceţi Domnului fiii* zeului! *Aduceţi Domnului fiii* berbecilor! *Aduceţi Domnului slavă* şi cinste! *Aduceţi Domnului slavă* numelui său!" (CP[2], 45[v]), „*Şi vaide de omul cela* ce dă auru şi argintu în mită! *Şi vaide de omul cela* nemilostivul!" (CS[1], 13), „*Unde ţi-i* atunci avuţiia ta ...? *Unde ţi-e* rodul tău ...?" (CTd., 71[v]-72[r]), „*Nu ştiţi*, oameni nebuni ...? *Nu ştiţi*, răilor şi făcători răi ...?" (MI, 173[r]).

Semnalăm, de asemenea, ca tip special de repetiţie, refrenul. Acesta este utilizat, sub presiunea originalului, în cântecele al II-lea („*Pomeneşte-te, om creştinu, că vei acmuşu muri*!" FT, 1[r-v]) şi al III-lea („*Nu-i fără Domnezeu izbavă şi agiutor*" FT, 1[v]-2[r]) din aşa-numitul *Fragment Todorescu*, precum şi în cântarea a opta din vechile psaltiri româneşti („*Domnul cântaţi şi preaînălţaţi el(u) în veac(u)*" CP[1], 307[v]; PS, 522; cf. PV, 71[r]).

Enumerarea, figură sintactică al cărei rol retoric, intensificator, este bine cunoscut, apare frecvent în unele scrieri româneşti din epoca cercetată: „să domnească pre *peştii* măriei şi *dobitocului*, *pasirilor* ceriului şi *jivinilor* şi a tot *pământului* şi spre toţi *viermii* ..." (PO, 14), „*Curvariloru, strâmbilor, clevetniciloru, giurători* strâmbi...!" (CS[1], 10), „Plângeţi după mine, *fraţilor* şi *soţii miei* şi *rudeniia* mea şi *cunoscuţii* miei!" (CTd., 69[r]), „O, *pizmă*, de început *vrăjmaşe*, *fiară* cumplită, *tâlhariu*, *scorpie* veninoasă, *şarpe* muşcătoriu, *segeată* fără fier, *suliţă* ascuţită, *viaţă* fără pace...!" (MC, 371).

Numeroase sunt, în sfârşit, atestările paralelismului sintactic: „*La ce mearset în pustie să vedeţi? Au trestie de vânt plecată? Dară la ce mărs-aţi să vedeţi? Au om în moi veşminte îmbrăcat?*" (CT, 21[v]), *Cel ce cleveteşte fratele sau cinre osândeşte fratele său, lăgea clevetăşte şi lăgea osândeşte*" (CV, 65[r]), „*Acela începu a chema* într-ajutoriu *numele Domnului*; în acea vrême *începură numele Domnului a propovedui*" (PO, 24).

(6) Dintre modalităţile de organizare a discursului, apariţia, uneori în acelaşi context, atât a relatării la persoana a III-a, cât şi a vorbirii directe este specifică scrierilor beletristice: „e păcătoşii vadul greşiră şi strigară: «Arhanghele Mihaile!»" (CR, 35[r]), „ei răspunseră şi ziseră: «Vinovat iaste morţiei!»" (CT, 61[v]), „Zise şarpele la muiare: «Nececum nu vreţi cu moarte muri...»" (PO, 18), „grăi lor: «Eu voiu să fac amândoi să fiţi boiari...»" (FD 1592-1604, 479[v]), „întrebară pe Apolon: «Cine va domni rimleanii?»" (MC, 357).

Prin utilizarea relatării la persoana a III-a în pasaje în care anumite forme verbale (perfectul simplu sau, mai rar, imperfectul) s-au specializat sau tind să se specializeze ca timpuri ale naraţiei, iau naştere contexte care arată că unele dintre textele parcurse, indiferent de conţinutul lor, religios sau laic, nu sunt, de fapt, decât nişte ample povestiri. Din numeroasele exemple care se pot da citărm doar unul, extras din *Codicele Voroneţean*. În el recunoaştem o autentică relatare de

călătorie: „Suflă austrul; părea-lă că voia sa voru nemeri. Deaci luară veatrila şi venreră întru Critu. Nu amânatu elu mai suflă protivnicu vântu, cel ce-i e numele vrocnidion, şi rrăpită fu corabia de nu putea se protivească-se vântului. Deaderă-se şi purrtaţi eramu şi currsemu pre lângă un ostrovu, cel ce se chiamă Clavdii şi abia putumu ţinrea corabiia" (CV, 43^{v}-44^{r}).

Menţionăm, în sfârşit, inserarea în unele texte beletristice anterioare anului 1640 (în special *evangheliile* sau textele care se inspiră din ele şi *Cronograful* lui Moxa) a numeroase formulări sentenţioase, asemănătoare proverbelor sau reprezentând chiar proverbe: „*Nimenile nu cârpeaşte cu petec nov veşmântul vechi,... nece împle vin nov în saci vechi*" (TS, 23^{v}-24^{r}), „*vezi ştercul ce e în ochiul fratelui tău, e bârna ce iaste în ochiul tău nu simţi*" (CT, 12^{r}), „Cum se zice: *picătura, de va pica de pururea pre piatră, încă o pătrunde*" (MC, 381).

7. Sintetizând datele prezentate în paginile anterioare, constatăm că textele canonice de lectură sau slujbă cercetate, scrierile apocrife şi cărţile populare anterioare anului 1640 au, indiferent de conţinutul lor, laic sau religios, respectiv de scopul pentru care au fost redactate (care face să se diferenţieze textele de tip narativ de acelea de tip retoric), numeroase particularităţi comune, suficiente pentru a individualiza, în cadrul scrisului vechi românesc, un stil beletristic.

Pătrunse în scrisul vechi românesc prin traducerea unor texte ce se subordonau regulilor retoricii greco-bizantine şi mai puţin acelora utilizate în textele occidentale, ele atestă utilizarea sigură, nuanţată şi adesea elegantă a limbii române încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Privite diacronic, aceste particularităţi dovedesc apoi perfecţionarea continuă a exprimării artistice româneşti. Având ca moment de răscruce traducerea *Cazaniei a II-a* şi a *Paliei*, acest proces de perfecţionare a fost favorizat de tipărirea şi (mai ales) de copierea repetată a numeroase cărţi de lectură (bisericească şi laică).

Stilul textelor juridice şi administrative

1. Puţin numeroase şi foarte puţin diversificate, scrierile juridice şi administrative păstrate din perioada 1532-1640 se încadrează în două clase distincte: pravilele, de regulă bisericeşti, şi actele de cancelarie. Prima categorie de texte este ilustrată deopotrivă prin tipărituri (*Pravila* lui Coresi) şi prin manuscrise (*Pravila ritorului Lucaci*, *Pravila* copiată de popa Toader din Râpa de Jos, *Pravila de ispravă oamenilor*, *Pravila* din *Codex Neagoeanus*, *Fragmentul Ghibănescu* şi *Pravila* lui Eustratie Logofătul), în vreme ce a doua are în componenţă doar documente, redactate de diecii cancelariilor domneşti din Ţara Românească şi Moldova sau provenind din cancelaria mitropoliei din Bălgrad.

Privite în ansamblu, scrierile menţionate aparţin practicii juridice (bisericeşti sau laice). Cele câteva fragmente din pravile consacrate stabilirii gradelor de rudenie: *Iaste întru semenţie* (Prav. 1581, 215^{r}-240^{v}), *Spiţe de semenţie* (Prav. 1581, 241^{r}-246^{r}) şi „treptelor" căsătoriei: <*Despre treptele căsătoriei*> (Prav. 1581, 249^{r}-279^{r}), ţinând de doctrina juridică, şi pasajele moralizatoare, în fond predici bisericeşti: *În ştire să vă fie oamenilor* (CPrav., 6^{v}), *Zise Domnul* (CPrav., 11^{v}-12^{v}), *Fiiu, cându*

veri vrea să te ispovedeşti (Prav. 1581, 209[r]), se subordonează tot unor scopuri practice. Primele vin în sprijinul celor însărcinaţi cu identificarea abaterilor de la normele de convieţuire socială, iar ultimele se alătură pedepselor dictate de biserică, fiind destinate să convingă prin puterea pildelor extrase din morala creştină sau din literatura religioasă.

Este îndeobşte acceptată opinia că „pravilele bisericeşti expun punctul de vedere ortodox asupra greşelii şi a pedepsei"[17], conţinând, în consecinţă, numai referiri la fapte ce cădeau în atribuţiile duhovniceşti şi judecătoreşti ale preoţilor: căsătoria şi condiţiile în care putea fi încheiată, respectiv relaţiile sociale privite prin prisma moralei creştine. Spre deosebire de acestea, actele emise de cancelariile domneşti consemnează hotărâri ale instanţei civile supreme în diferende ţinând, de regulă, de relaţiile sociale extrafamiliale. Relaţiile dintre membrii aceleiaşi familii apar în ambele tipuri de texte, perspectiva asupra faptelor ce cad sub incidenţa normelor juridice (laice sau bisericeşti) fiind însă, în mod normal, diferită.

2. Morfologia textelor cercetate prezintă câteva particularităţi specifice, în special în cadrul flexiunii verbale şi pronominale, elementele caracteristice substantivului, adjectivului şi celorlalte părţi de vorbire fiind, comparativ, mai puţin relevante.

Frecvenţa deosebit de ridicată înregistrată de formele verbale de indicativ viitor şi de conjunctiv, cuplate adesea în cadrul aceleiaşi fraze, se impune atenţiei ca una dintre trăsăturile definitorii ale morfologiei vechilor scrieri juridice româneşti[18]. Deşi mai puţin frecvente în ansamblul limbii documentelor oficiale, cele două moduri apar simultan şi în cadrul poruncilor domneşti: *deacă veţi vedea ..., să aveţi a lăsa în pace* (1612; DIR, XVII, A, III, 59), *carii veţ<i> fi..., în pace să lăsaţi* (1616; DIR, XVII, B, III, 47) etc., precum şi în părţile dispozitive (dispoziţie, clauze, sancţiune) ale actelor de întărire: *acela om ci să va ispiti...să fie proclet* (1605; DIR, XVII, B, I, 175), *de să vor afla ..., să se rumpă* (1624; DIR, XVII, A, V, 267) etc.

Din cadrul celorlalte moduri şi timpuri, mai puţin utilizate, se cuvine a fi menţionată ponderea destul de ridicată a infinitivului (88 de atestări) în cadrul *Pravilei ritorului Lucaci*[19] şi a indicativului prezent, de regulă reflexiv sau cu valoare de generalitate în toate textele juridice bisericeşti[20]. În acest timp, actelor de cancelarie le este specifică, de obicei în contextele „expozitive", prezenţa perfectului compus, întâlnit foarte rar în pravile: *au dat, au fost cumpărat, au mărsu, au spus, au venit* (<1601>; DIR, XVII, B, I, 41), *au adus, au dat, au fost ţinut, au lăsat, au pus, au venit, s-au îndireptat, s-au jeluit* (1618; DIR, XVII, A, IV, 269) etc.

Imperativul, incompatibil cu tonul obiectiv al scrierilor juridice, este consemnat totuşi de câteva ori în fragmente de tip predică din pravilele anterioare anului 1600:

---

[17]Al. Mareş, *Prima pravilă bisericească tipărită în limba română şi raporturile ei cu cele mai vechi versiuni ale nomocanonului prescurtat*, în SLLF, [I], p. 292; cf. Panaitescu, IS, p. 175-176.

[18]Vezi şi Gheţie, ILRL, 98; Chivu, CPrav., 191, 203; Rizescu, Prav. 1581, 87, 244.

[19] I Rizescu, *op. cit.*, p. 87.

[20]Vezi Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 191; I. Rizescu, *op. cit.*, p. 81-82.

ascultați (CPrav., 1[r]), *dzi* (Prav. 1581, 219[v]), *închină-te* (Prav. I, 6[r]). Atestări accidentale au, în același tip de texte, și optativul-condițional: *ară purta* (CPrav., 9[r]), *se-are putea* (Prav. 1581, 230[r]), perfectul simplu: *(d)zise* (CPrav., 11[v]; Prav. 1581, 257[v]), imperfectul: *făcea* (Prav. 1581, 257[v]) și viitorul anterior: *va fi cununat* (Prav. 1581, 258[r]), iar mai mult ca perfectul nu a fost înregistrat niciodată[21].

Din cadrul diatezelor, specific scrierilor juridico-administrative este reflexivul pasiv. Acesta, prezent destul de frecvent în pravile: *cheamă-se* (CPrav., 2[v]), *să nu se lase* (CPrav., 1[v]; Prav. 1581, 258[r])[22] este puțin răspândit în documentele oficiale. Aici, în afară de *să se știe*, caracteristic promulgației din multe acte de cancelarie, apar numai câteva exemple de tipul *să nu să crează* (1624; DIR, XVII, A, V, 267), *să nu se ia* (1631; DRH, B, XXIII, 408), *să nu se omoară* (*ibidem*), *să se rumpă* (1624; DIR, XVII, A, V, 267). Penultimele două forme citate sunt extrase din contexte în care este utilizată, exact ca în unele pravile, și diateza pasivă (*să fie cunoscută*, *să fie lăsat*), reflexivul pasiv și diateza pasivă având aici rolul de a sublinia valoarea impersonală și generală a acțiunii.

Strâns legată de ponderea diatezei reflexive este frecvența ridicată a pronumelui reflexiv în acuzativ (*se*). În *Pravila lui Coresi*, cu cele 65 de atestări (dintre care 26 corespund reflexivului pasiv, iar 13 reflexivului impersonal), el deține rangul 5 de frecvență[23]. Situația se prezintă aproape identic în *Pravila ritorului Lucaci*[24], înregistrările acestei forme pronominale în documente fiind și ele foarte numeroase[25]. Rolul de identificare pe care îl au subordonatele subiective și atributive existente în pravile atrage după sine utilizarea frecventă a pronumelor relative *cel(a) ce* (44 de atestări în CPrav. și 105 în Prav. 1581), *ce* (50 de atestări în CPrav. și 121 în Prav. 1581) și *cine* (27 de atestări în CPrav. și 21 în Prav. 1581), absente de regulă, în condițiile unei fraze realizate de obicei prin coordonare, din documentele emise de cancelariile domnești; cf. totuși *ce* (1613, DIR, XVII, B, II, 179; 1617, DIR, XVII, A, IV, 208), *cine* (<1617>, DIR, XVII, B, III, 140; 1624, DIR, XVII, A, V, 267) etc.

Cele două tipuri de scrieri, juridice și administrative, se diferențiază de altfel și prin numărul de atestări și prin valoarea pronumelor personale de persoana I și a II-a. *Eu*, utilizat accidental în pravile, apare în documente de regulă în poziția de subiect pentru a indica persoana emitentului: *eu, Ion Petru voda* (1593; DÎ, 183), *eu, Radul voievod* (1629; DIR, XVII, B, III, 484), *dat-am eu* (<1599-1600>; DÎ, 147) etc. *Noi*, utilizat foarte rar în actele oficiale pentru a denumi autoritatea supremă în stat: *noi de toate ... am înțeles* (1600; DÎ, 126), *vom judeca noi* (<1600>; DÎ, 130), *noi, Radul voievod* (1624; DIR, XVII, A, V, 266), este folosit în schimb foarte frecvent în textele juridice bisericești pentru a denumi autoritatea juridică: *Vasilie dă 15 lĕți*; *noi dăm 5 lĕți*, *închinăciuni 150 în zi* (CPrav., 7[r]), *Vasilie dă pocăință, post 15 ai*; *noi dăm, duhovnici, 5 ai* (Prav. 1581, 204[v]).

---

[21]Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 191, 232-245; I. Rizescu, *op. cit.*, p. 83, 85, 86.
[22]Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 191, 232-245; I. Rizescu, *op. cit.*, p. 81, nota 46.
[23]Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 189, 203.
[24]Vezi I. Rizescu, *op. cit.*, p. 232-233.
[25]Vezi DÎ, 281.

În ceea ce priveşte persoana a II-a, atestările din pravile (toate la forme oblice) au rolul de a face inteligibil textul de doctrină juridică prin apropierea de cititor (Prav. 1581, 219^{v}, 220^{r}, 220^{v}) sau apar în fragmente de predică, nespecifice stilului juridico-administrativ (CPrav., 1^{r}, 2^{v}, 6^{v}, 12^{r}; Prav. 1581, 209^{v}). În poruncile domneşti, *tu* şi *voi*, cu forme flexionare reprezentând toate cazurile, inclusiv nominativul, îşi păstrează intactă valoarea de adresare directă: „După-aceasta-*ţ<i>* dau ştire ... Iar *tu* ai mers ... de ai spartu sălaşul ... Déci, să-*ţ<i>* va părea că iaste a ta acea ţigancă, *tu* să *te* apuci de văru-tău" (1618; DIR, XVII, B, III; 282), „După acéia, *vă* grăiescu ... Iară când a fost acum, *voi* n-aţi ascultat ... Derept acéia, de în vrém<e> ce *veţi* vedea, ... iară *voi* să căutaţi să le daţi" (1619; DIR, XVII, B, III, 294-295).

Pronumele personal de persoana a II-a singular şi plural sunt însoţite adesea, în scrisori şi în poruncile emise de cancelariile domneşti, de substantive în vocativ: „*Bane Mihalcio* şi tu, vistiar *Stoico*" (1600; DÎ, 126), „voi, *sătenilor şi birarilor*" (1612; DIR, XVII, B, II, 96), „tu, *Predo*, slugeriu" (1629; DRH, B, XXII, 676). Înregistrată foarte rar şi în câteva dintre predicile cuprinse în pravilele bisericeşti: „Veniţi, *blagoslovitii* tatălui mieu !" (CPrav., 12^{r}), „*Fiiu*, ... închină-te ...!" (Prav. 1581, 209^{v}; vezi şi CPrav., 1^{r}, 6^{v}), această particularitate morfologică subliniază caracterul subiectiv al unora dintre scrierile cercetate[26].

În opoziţie, în textele juridice propriu-zise şi în întăririle domneşti pot fi înregistrate, ca elemente menite să le sublinieze obiectivitatea, numeroase nume proprii în nominativ. Acestea desemnează, în pravile, diverşi legiuitori, la textele cărora se face trimitere pentru argumentarea unei prevederi sau a unei hotărâri juridice: *Armenopol* (EPrav., 475), *Constantin* (EPrav., 474), *Ioan Milostivu* (Prav. 1581, 204^{v}), *Leon* (EPrav., 474), *Manuil Mohorâţescul* (Prav. 1581, 258^{r}, 268^{v}), *Vasilie* (CPrav., 7^{r}, 9^{v}; Prav. 1581, 204^{v}) etc., în vreme ce în documentele de cancelarie ele denumesc, grupate uneori în lungi serii enumerative, martorii care au fost prezenţi în momentul adoptării hotărârii consemnate: „ş-au luoat oameni buni de împrejurul locului, anume *Pârvul* de în Ciupercéni şi *Ciocârlie* den în Orbeşti şi *Voisil* den Vrabeţ şi *Vălsan* de în Bobaiţă şi *Laţco* de în Lupoaia şi *Oprea* şi popa *Radul* de în Peşciana" (1616; DIR, XVII, B, III, 65). În acelaşi tip de texte administrative apar uneori numeroase substantive comune coordonate copulativ, care precizează dările de care sunt scutite anumite persoane: „să fie în pace sloboz<i> *de bir*, şi *de găleat<ă>*, şi *de făn*, şi *de biru de oae seacă*, şi *de cal*, şi *de miare*, şi *de ciar<ă>*, şi *de dijmă de stupi*, şi *de gorştină de oi*, şi *de porci*, şi *de cai de olac*, şi *de căşărie*, şi *de maldăr*, şi de tuate *slujbele* şi *mâncăturile*..." (1625; DIR, XVII, B, IV, 537), ori enumeră persoanele care ar fi putut cere schimbarea unei hotărâri judecătoreşti: „Iar alt ... să n-aib<ă> nimenilea lucru, nici *frate*, nici *sor<ă>*, nici *nepot*, nici *unchiu*, nici *văru primare*" (1622; DIR, XVII, B, IV, 103).

---

[26]Înţelegem prin redactare subiectivă forma rezultată din exprimarea voinţei emitentului la persoana I singular, iar prin redactare obiectivă aceea în care pentru acelaşi scop este folosită persoana a III-a singular. (Vezi şi Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în DIR, *Introducere*, II, Bucureşti, 1956, p. 75-76.)

Pentru a evita repetarea martorilor, a localităților sau a beneficiarilor unui act, diecii cancelariilor domneşti utilizează destul de frecvent, la începutul secolului al XVII-lea, sintagmele cu valoare adjectivală: *mai sus-scris* (1607; DIR, XVII, B, I, 255), *mai sus-scrisă* (1626; DRH, B, XXI, 56), *mai sus-scrişi* (<1621-1623>, DIR, XVII, B, IV, 4; 1625, DIR, XVII, A, V, 364), *mai sus-zis* (1627; DRH, B, XXI, 323), *mai sus-zişi* (<1630-1631>; DRH, B, XXIII, 257) şi *mai sus-zise* (1633; DRH, B, XXIV, 225), calchiate după structuri similare existente în actele slavone ale epocii.

Lanțurile substantivale de tipul celor reproduse mai sus, dar şi structurile apozitive mai simple prin care este nominalizată persoana sau localitatea căreia un act (de regulă întărire domnească) îi conferă anumite drepturi sunt introduse prin adverbul explicativ *anume*: „ačasta om, *anume* Ianachi" (<1590-1591>; DÎ, 167), „acestor oameni, *anume* Stoica şi Stan de Mititei" (1615; DIR, XVII, B, II, 385), „să fie al ei sat, *anume* Orlea" (1616; DIR, XVII, B, III, 28). Această parte de vorbire neflexibilă apare de altfel foarte frecvent şi în *Pravila ritorului Lucaci*[27].

Un număr mare de atestări consemnează de asemenea *adecă* (<1610>, DIR, XVII, B, I, 4; 1622, DIR, XVII, A, V, 126 etc.), înregistrat ca element inițial al narației în actele oficiale.

Specifice actelor de cancelarie, dar având o frecvență ridicată şi în *Pravila ritorului Lucaci*[28], sunt conjuncția *deci* (*dece*) (<1600>, DÎ, 138; 1629, DRH, B, XXII, 581; cf. *deciia* <1612-1613>; DIR, XVII, B, II, 92) şi locuțiunea conjuncțională *derept(u) ace(a)ea* (<1600>, DÎ, 131, 133, 142; 1616, DIR, XVII, B, III, 43; 1618, DIR, XVII, A, IV, 290, 292).

3. Sintaxa textelor juridice şi administrative redactate în perioada 1532-1640 prezintă câteva particularități determinate direct de conținutul şi scopul scrierilor cercetate.

Necesitatea de a păstra claritatea şi precizia comunicării şi de a evita eventualele interpretări greşite ale textului a avut ca primă consecință pe planul sintaxei propoziției creşterea numerică a subiectelor. Incluziunea şi elipsa acestei părți de propoziție sunt de aceea evitate, puținele atestări ale unor subiecte incluse sau elidate, specifice pravilelor bisericeşti, apărând doar în structuri sintactice stereotipe[29]. În situațiile, caracteristice tot pentru scrierile juridice bisericeşti, în care intercalarea unei subordonate riscă să împiedice înțelegerea corectă a unei reglementări juridice, se apelează frecvent la reluarea subiectului[30].

În același tip de texte de remarcă utilizarea destul de frecventă a infinitivului cu valoare de subiect pe lângă verbe sau expresii verbale impersonale: „cade-se *a împărți*" (CPrav., 1[r]), „se nu se cumva tâmple *a fi*" (Prav. 1581, 224[r]) etc. Numele proprii sunt însă în mod obişnuit evitate în această poziție sintactică. Excepțiile, puțin numeroase în ansamblu, pot fi consemnate de obicei în actele oficiale[31], unde

---

[27] Vezi I. Rizescu, *op. cit.*, p. 121.

[28] *Ibidem*, p. 110, 121.

[29] Vezi Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 200.

[30] *Ibidem*, p. 194-195; I. Rizescu, *op. cit.*, p. 97-98, 111.

[31] În textele juridice religioase, atestările converg de regulă spre *Pravila sfinților părinți*, unde acest rol sintactic este îndeplinit de numele diverşilor legiuitori ai bisericii (vezi şi mai sus, p. 251).

emitentul actului şi celelalte persoane implicate trebuie menţionate în mod expres: „Io *Radul* voievod ... scriem" (<1618>; DIR, XVII, A, IV, 292), „scris *Lepădat*" (<1616>; DIR, XVII, B, III, 47).

Predicatul, esenţial pentru o comunicare în scop juridic sau administrativ, este elidat sau subînţeles doar în mod cu totul excepţional în unele fraze-clişeu din pravilele bisericeşti. Verbul cu rol de predicat este folosit de obicei la persoana a III-a singular. Persoanele I şi a II-a, înregistrate accidental în pravile, unde caracterul obiectiv, impersonal este dominant, apar frecvent în actele oficiale[32], al căror caracter subiectiv este, cu foarte puţine excepţii[33], general.

Fraza celor mai vechi scrieri juridice şi administrative româneşti are de obicei o structură simplă, cu puţine subordonate[34], dintre care subiectiva (înlocuită uneori de atributivă) şi condiţionala (uneori temporala) se detaşează net prin numărul deosebit de mare de apariţii. Situaţia este firească de vreme ce primele identifică vinovatul şi fapta incriminată de lege: „Cine va piarde omul cu otravă, post 7 lĕtĭ, închinăciuni 300 în zi" (CPrav., 9^{r}), „Cine va gândi spre muiarea altuia sau muiarea spre bărbatu, post 30 de dzile, închinăciuni 40 în dzi" (Prav. 1581, 206^{v}), „Iar cine o va strica această tocmeală să fie blăstemat ..." (1620; DIR, XVII, B, III, 485), „Iar cine să va ispiti să răsipească a noastră dare şi miluire ca să hie treclét şi proclét..." (1624; DIR, XVII, A, V, 267), iar ultimele stabilesc condiţiile în care o faptă sau o persoană pot intra sub incidenţa prevederilor unui text juridic: „Cine bagă apă în lapte, de-l va vinde, să fie proclet" (CPrav., 11^{r}), „Muiarea, de va omori feciorul în sine, post 5 ai, închinăciuni 150 în dzi" (Prav. 1581, 205^{v}), „Iară ginerele, când va îmbla cu soacră-sa sau socrul cu noru-sa, lĕ(t) 16, po(k) 300" (CPrav., 5^{r}).

Conţinutul subordonatelor citate dictează, după cum se observă uşor din exemplele anterioare, o anumită ordine a propoziţiilor: primul loc este ocupat de subiect sau de subiectivă, ultimul revine obligatoriu principalei, care indică acţiunea juridică şi, uneori, instanţa ce o impune (sau o prevede), în timp ce atributiva şi condiţionala (sau temporala) sunt intercalate între subiect (subiectivă) şi predicatul regentei. Structura tip a unei fraze din textele juridice vechi româneşti este, în aceste condiţii: subiect (subiectivă) + condiţională (sau temporală) + principală, dezvoltările sau simplificările pornind totdeauna de aici. Abaterile de la această schemă simplă, clară şi firească, subordonată perfect sintaxei româneşti, sunt puţine, iar înregistrările provin doar din pravile.

Unite într-un text în care coordonarea este dominantă, propoziţiile şi frazele utilizate în scrierile juridice şi administrative vechi româneşti sunt, în majoritatea covârşitoare a situaţiilor, enunţiative. Cele câteva exemple de interogative înregistrate

---

[32]Vezi mai sus, p. 250–251, consideraţiile referitoare la utilizarea pronumelor personale.

[33]Avem în vedere cele două acte diplomatice provenind din cancelaria lui Mihai Viteazul (DÎ, 127-129, 130-131) şi hotărârea sfatului Ţării Româneşti din 15 iulie 1631 (DRH, B, XXIII, 406-409), singulare ca structură în perioada 1532-1640.

[34]Pentru structura frazei utilizate în *Pravila lui Coresi* şi în *Pravila ritorului Lucaci*, vezi detalii la Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 197-199 şi I. Rizescu, *op. cit.*, p. 108-116.

atestă o dată în plus caracterul subiectiv al poruncilor domneşti redactate în epocă: „Dar cu ce semeţii vă ţineţi?" (1633; DRH, B, XXIV, 30), dorinţa de apropiere de cititor, în cazul exegezei juridice din unele pravile: „De va lua neştine douo muieri cu lĕge şi va lua şi a treia fără lĕge şi să va cununa cu tute trei, după acea, de să va vădi lucru că nu li să cade să fie într-un loc şi să vor despărţi, oare acesta cum va să facă?" (EPrav., 478) sau, eventual, caracterul didactic al altora: „Deaci, de te va întreba de va grăi: «Tată-tău care stepenă iaste?», dzi întâia că «Me născu tată-miu şi fu aceasta întâia naştere», deci iată stepena întâia" (Prav. 1581, 219^{v}).

Exemplele (puţin numeroase) de adresare directă înregistrate în pravile[35] sunt, de altfel, subordonate caracterului obiectiv, impersonal al acestor scrieri, spre deosebire de documentele oficiale, a căror redactare este, aproape fără excepţie, subiectivă[36].

4. Nevoia de a putea fi consultate rapid şi eficient (în cazul pravilelor de mai mare întindere) şi uzul, dublat de reproducerea prin tradiţie a structurii actelor slavone (în cazul documentelor oficiale), au determinat apariţia şi conservarea unei anumite organizări a materiei textelor juridice şi administrative.

Avem în vedere în primul rând segmentarea textului pravilelor în fragmente de sine stătătoare (paragrafe), grupate apoi tematic în porţiuni ce pot fi identificate cu capitolele din scrierile juridice ulterioare. În unele dintre textele de mai mare întindere (ca *Pravila* lui Eustratie logofătul) se procedează chiar la numerotarea marginală a capitolelor. Ne referim apoi la formularul actelor oficiale româneşti emise în epocă de cancelariile Moldovei şi Ţării Româneşti. Şi, cum ordinea, caracteristicile părţilor componente ale acestuia şi selectarea lor în funcţie de tipul de act (întărire, poruncă, scrisoare etc.) sau de destinatar sunt cunoscute din literatura de specialitate[37], menţionăm doar că apariţia sancţiunii spirituale este dependentă de durata valabilităţii actului care o conţine. În sfârşit, se cuvine a fi remarcat faptul că, în nenumărate rânduri, persoane (localităţi) diferite intră practic în posesia aceluiaşi document, schimbările, minime, vizând de regulă persoana emitentului şi a beneficiarului, data şi locul întocmirii, respectiv diacul şi ispravnicul[38]. Este aceasta o dovadă a circulaţiei unor formulare pentru redactarea diferitelor tipuri de documente şi una din explicaţiile conservării tiparelor specifice fiecărui fel de act administrativ.

5. Urmare firească a conţinutului lor şi a scopului cărora le erau destinate, textele juridice şi administrative redactate între 1532 şi 1640 utilizează câteva serii terminologice (comune sau specifice) bine delimitate.

---

[35]Vezi Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 199-200; I. Rizescu, *op. cit.*, p. 118.

[36]Vezi, mai sus, nota 33.

[37]Vezi Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86-160; cf. Fr. Páll, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV)*, în DIR, *Introducere*, II, p. 277-313. Pentru caracteristicile de structură ale documentelor româneşti din secolul al XVI-lea, vezi Al. Mareş, în DÎ, 35-47.

[38]Să se compare în acest sens documentul emis în Ţara Românească la 12 ianuarie 1614 (DIR, XVII, B, II, 236) cu acela datat 31 iulie acelaşi an (DIR, XVII, B, II, 238) şi, mai ales, actul scris de Duma, diac în cancelaria lui Gaşpar-voievod, în 18 iulie 1620 (DIR, XVII, A, IV, 489), cu cel întocmit de Pătraşco, diac în cancelaria lui Radu-voievod, pe data de 25 noiembrie 1623 (DIR, XVII, A, V, 248).

Avem în vedere în primul rând terminologia referitoare la relaţiile juridice existente în cadrul societăţii româneşti în secolul al XVI-lea şi în primele decenii ale celui următor. Foarte numeroase, atât ca unităţi lexicale, cât şi ca frecvenţă, aceste cuvinte, folosite de regulă în documentele oficiale şi mult mai puţin în pravile, denumesc:

a) instanţele de judecată şi membrii acestora: *divan* (1612, DIR, XVII, B, II, 47; 1624, DIR, XVII, A, V, 260), *judecată* (CPrav., 11^{v}; 1627, DRH, B, XXI, 446), *svat* (1619; DIR, XVII, A, IV, 349); *judecător* (1627; DRH, B, XXI, 446), *tocmitor* „membru al unei instanţe de judecată" (EPrav., 513) etc.;

b) diverse acţiuni cu caracter juridic: *acolisi* „a urmări (pe cineva)" (Prav. 1581, 245^{v}), *căuta* „a cerceta" (1600; DÎ, 137), *da* (*a ~ le(a)ge* „a hotărî"; <1602>, DIR, XVII, B, I, 53; 1624, DIR, XVII, A, V, 260), *face* (*a ~ mărturie* „a mărturisi"; 1620; DIR, XVII, A, IV, 429), *întări* (un act) (1620, DIR, XVII, A, IV, 481; 1630, DRH, B, XXIII, 233), *judeca* (1626, DRH, B, XXI, 87; cf. Prav. 1581, 277^{v}), *mărturisi* (CPrav., 4^{r}; Prav. 1581, 239^{r}; 1624, DIR, XVII, A, V, 260), *pârî* (<1602>, DIR, XVII, B, I, 53; 1604, DIR, XVII, A, I, 135), *sta* (*a ~ de faţă*, „a se înfăţişa într-o instanţă"; 1620, DIR, XVII, A, IV, 429; 1622, DIR, XVII, B, IV, 79) etc.;

c) textele de lege şi actele întocmite pe baza lor: *le(a)ge* (Prav. 1581, 221^{v}; 1604, DIR, XVII, A, I, 135; 1631, DRH, B, XXIII, 408), *pravilă* (CPrav., 7^{r}; Prav. 1581, 206^{r}; Prav. 1610; Prav. I, 22^{r}; CN, 136^{v}; FG; 1631, DRH, B, XXIII, 408); *carte* (Prav. 1581, 217^{r}; <1601>, DIR, XVII, B, I, 4; 1616, DIR, XVII, A, IV, 53), *hrisov* (1623; DIR, XVII, B, IV, 261), *uric* (1617; DIR, XVII, A, IV, 210), *zapis* (1622, DIR, XVII, A, V, 136; 1632, DRH, B, XXIII, 653) etc.;

d) pedepsele dictate în cazul nerespectării hotărârilor luate de instanţele de judecată: *ciobote* „taxă pentru deplasarea unui martor la o instanţă de judecată" (1587; DÎ, 161), *herâie* „taxă fixată pentru reluarea unui proces" (1618; DIR, XVII, A, IV, 269), *închinăciune* (CPrav., 7^{r}; cf. *închinătură* Prav. 1581, 245^{v}), *post* (CPrav., 10^{r}; Prav. 1581, 207^{v}), *strinsură* „constrângere" (Prav. 1581, 216^{v}), *treapăd* „taxă percepută de la cei ce nu se prezentau de bunăvoie la procese" (1622; DIR, XVII, B, IV, 71) etc.

Documentelor oficiale le sunt specifice cuvintele referitoare la relaţiile sociale ale epocii privite din perspectiva administraţiei de stat:

a) statutul social al inculpaţilor: *birnic* (1627; DRH, B, XXI, 458), *rob* (1626; DRH, B, XXI, 177), *rumân* (<1602>; DIR, B, XVII, I, 53), *vecin* (1619; DIR, XVII, A, IV, 313) etc.;

b) obligaţiile lor faţă de administraţie: *bir* (<1610>; DIR, XVII, B, I, 452), *dajde* (1612, DIR, XVII, B, II, 43; 1620, DIR, XVII, A, IV, 429; EPrav., 539), *gloabă* (1618, DIR, XVII, A, IV, 290; 1626, DRH, B, XXI, 34), *podvoadă* (1617, DIR, XVII, A, IV, 207; 1632, DRH, B, XXIII, 637), *vamă* (<1602>, DIR, XVII, B, I, 55; 1617, DIR, XVII, A, IV, 210) etc.;

c) funcţionarii publici: *birar* (1616; DIR, XVII, B, III, 66), *dăbilar* (1612; DIR, XVII, A, III, 59), *globnic* (1617; DIR, XVII, A, IV, 208), *hotarnic* (1620; DIR, XVII, A, IV, 481), *podvodar* (1622; DIR, XVII, A, V, 119), *vameş* (1607; DIR, XVII, B, I, 255) etc.

În aceeași sferă terminologică intră de asemenea termenii, mult mai puțin frecvenți, care desemnează relații economice existente între membrii aceleiași colectivități: *arvuni* (1628; DRH, B, XXII, 334), *cumpăra* (1617; DIR, XVII, B, III, 98), *opri* „a lua în posesie" (<1601>; DIR, XVII, B, I, 4), *precupi* (1631; DRH, B, XXIII, 406), *vinde* (1631; DRH, B, XXIII, 406) etc.

Terminologia referitoare la familie și la gradele de rudenie cuprinde cuvinte de proveniență populară utilizate în primul rând în pravile, dar înregistrate și în documentele scrise de diecii cancelariilor domnești: *rudă* (Prav. 1581, 263^{v}), *rudenie* (1615; DIR, XVII, B, II, 382), *semenție* (Prav. 1581, 216^{r}; 1604, DIR, XVII, A, I, 135), *spiță* (Prav. 1581, 220^{v}); *bărbat* „soț" (general), *fată* „fiică" (general), *fecior* „fiu" (general), *frate* (general), *ginere* (general), *moașă* „bunică" (Prav. 1581, 242^{v}; 1628, DRH, B, XXII, 342), *moș* „bunic" (Prav. 1581, 220^{r}; 1622, DIR, XVII, B, IV, 160), *muiare* „soție" (CPrav., 2^{r}; Prav. 1581, 226^{r}; Prav. I, 9^{r}; 1618, DIR, XVII, B, III, 182; CN, 129^{v}; cf. *femeie* 1622; DIR, XVII, A, V, 108), *mumă* (CPrav., 4^{r}; Prav. 1610; 1615, DIR, XVII, B, II, 385; CN, 133^{v}), *părinte* (CPrav., 10^{v}; Prav. 1581, 252^{v}; Prav. I, 12^{r}; 1616, DIR, XVII, B, III, 35), *soră* (general), *tată* (general) etc.

Termenii care indică anumite culpe ce vin în contradicție cu normele moralei creștine apar, cu foarte rare excepții, numai în pravile, faptul fiind pe deplin justificat prin conținutul acestor scrieri: *beție* (CPrav., 9^{v}; Prav. 1581, 207^{v}), *curvie* (Prav. 1581, 205^{v}; Prav. I, 20^{v}; CN, 130^{v}; EPrav., 485), *păcate sodomlenești* (CN, 135^{v}); *bate* (CPrav., 4^{r}; Prav. 1581, 239^{r}), *curvi* (CPrav., 2^{r}; Prav. 1581, 260^{r}; Prav. 1610; Prav. I, 22^{r}; CN, 132^{v}), *fura* (CPrav., 7^{r}; Prav. 1581, 207^{r}; Prav. I, 13^{r}; 1615, DIR, XVII, B, II, 385; CN, 135^{v}), *înșela* (CPrav., 10^{r}; Prav. 1581, 206^{r}; CN, 134^{r}), *omorî* (CPrav., 9^{r}; Prav. 1581, 205^{v}; 1631, DRH, B, XXIII, 408), *spurca* (CPrav., 8^{v}; Prav. 1581, 228^{v}; Prav. I, 15^{v}; CN, 131^{v}), *ucide* („a lovi" CPrav., 4^{v}; CN, 128^{v}; „a omorî" Prav. 1581, 204^{v}) etc.

Seriile sinonimice ce coexistă în cadrul tuturor textelor cercetate sau diferențiază pravilele de documentele oficiale sunt, după cum se poate observa ușor din exemplele anterioare, destul de numeroase, iar sintagmele utilizate pentru redarea unor noțiuni juridice nu asigură totdeauna univocitatea și claritatea necesară. Chiar în aceste condiții, deși nu furnizează material pentru o terminologie științifică, domeniile lexicale prezentate formează fără îndoială un vocabular de specialitate. El are drept componentă de bază cuvinte cel mai adesea uzuale[39] (situate uneori chiar la periferia vocabularului)[40], care, folosite cu o frecvență ridicată sau cu accepții speciale, se transformă în termeni caracteristici pentru scrierile juridice și administrative. Componenta cultă a vocabularului juridico-administrativ, formată din împrumuturi sau calcuri din slavonă[41] și întâlnită în primul rând în pravilele bisericești, are, în perioada 1532-1640, o pondere mai scăzută.

---

[39]Vezi și Gheție, ILRL, 98.

[40]Avem în vedere termeni ca *a îmbla (cu cineva)* (CPrav., 4^{r}, 4^{v}) sau *a (d)zăcea (cu cineva)* (CPrav., 3^{r}, 5^{r}; Prav. 1581, 228^{r}, 229^{v}, 230^{v}), a căror accepție („a avea relații sexuale interzise de biserică; a curvi") este preluată din vorbirea familială.

[41]Vezi pentru detalii I. Rizescu, Prav. 1581, 124-126, 131–134; idem, *Aspecte ale lexicului Pravilei de ispravă oamenilor*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 131.

6. Conchizând, constatăm că textele juridice şi administrative redactate între 1532 şi 1640 au numeroase trăsături lingvistice comune ce le diferenţiază de celelalte scrieri din epocă.

Unite printr-o serie de particularităţi morfologice, sintactice şi lexicale suficiente pentru a delimita un stil juridico-administrativ al limbii române literare vechi, scrierile juridice şi documentele oficiale redactate între 1532 şi 1640 se diferenţiază totuşi prin câteva elemente, dintre care organizarea conţinutului (paragrafele şi capitolele în pravile, respectiv formularul actelor de cancelarie) se impune în primul rând atenţiei. Limba documentelor oficiale conţine apoi o serie de caracteristici (utilizarea frecventă a formelor verbale şi pronominale de persoana I şi a II-a, prezenţa vocativului, a imperativului şi a propoziţiilor interogative directe) care probează caracterul lor subiectiv, opus celui obiectiv, impersonal, al pravilelor.

Stilul textelor ştiinţifice şi tehnice

1. Fără să se poată vorbi încă de o literatură ştiinţifică şi tehnică propriu-zisă[42], în perioada 1532-1640 au fost copiate sau tipărite şi unele texte, foarte puţin numeroase de altfel, care, prin funcţie şi prin caracteristicile lingvistice dominante, se constituie în cele mai vechi scrieri româneşti de tip ştiinţific sau tehnic. Ele oferă indicaţii utile pentru practicarea unei profesiuni (*Liturghierul*) sau pentru desfăşurarea unor activităţi ocazionale (precum vindecarea unor boli sau căutarea comorilor, cărora le sunt destinate cele două *reţete*, respectiv *Începătura de nuiale* din *Codicele popii Bratul*), constituie un îndrumar de tip didactic în însuşirea principiilor de bază ale religiei creştine (*Catehismul*) sau ajută la prevederea viitorului (*Gromovnicul*), respectiv la stabilirea caracteristicilor fizice sau de comportament ale oamenilor în funcţie de data naşterii (*Rujdeniţa* din *Codex Neagoeanus*).

Servind de regulă unor scopuri practice, scrierile menţionate au o serie de particularităţi lingvistice comune, subordonate principiilor de bază ale comunicării tehnice sau ştiinţifice: neutralitatea, claritatea şi precizia.

2. În domeniul morfologiei, cele mai numeroase trăsături specifice apar, ca şi în celelalte stiluri ale limbii române vechi, în cadrul flexiunii verbale, unde conjunctivul, înlocuit rar de imperativ, şi indicativul viitor se impun atenţiei prin deosebita frecvenţă cu care sunt utilizate.

Conjunctivul prezent de persoana a III-a singular, exprimând o acţiune ce trebuie îndeplinită sau un sfat obligatoriu de urmat, este caracteristic *Liturghierului*: „*să sărute* urariul, *să*-l *puie* spre umărul stâng" (CL, 2[r]) şi pasajelor ce conţin sfaturi medicale din *Rujdeniţă*: „De să va războli: leac 3 grăunţe de dafin şi ulei de lemnu şi tămâie albă: *să* le *mĕstece* şi să va sănătoşi" (CN, 137[v]). În cadrul indicaţiilor de tip restrictiv din ultima scriere citată, conjunctivul prezent de persoana a III-a singular este utilizat totdeauna sub forma sa negativă: „şi carne de capră *să nu mănânce*" (CN, 137[r]).

---

[42]Gheţie, ILRL, 97; cf. Coteanu, RL, 55-56; Coteanu, SE, 182.

Având același rol semantic (indicarea unei acțiuni cu valoare de generalitate ce trebuie neapărat îndeplinită), dar aducând un plus de apropiere față de persoanele cărora le sunt adresate, verbele utilizate în *rețetele* și în *Începătura de nuiale* transcrise în *Codicele popii Bratul* apar, aproape fără excepție, în propozițiile regente, la persoana a II-a singular a conjunctivului prezent: „*să arzi* un ou în foc, *să-l pisezi*, *să priseri* la dinți" (CB, 442), „de-aciia *să iai* un cuțit nou și *să îngenunchi* către răsărit și *să zici* evanghelie" (CB, 450).

Valoarea imperativă a modului citat duce uneori, în cadrul *Începăturii de nuiale*, în condițiile utilizării frecvente a formei de persoana a II-a, la o alternanță a conjunctivului cu imperativul: „*să faci* 3-(șt) cruci, *să blagosloveşti* pre alun. După acea, *apucă* nuialele de vârh și *zi*: «Mărească-se nuialele ...»" (CB, 444).

Indicativul viitor, folosit, ca și conjunctivul, în primul rând la persoana a III-a singular, este specific, datorită conținutului său, textelor care au drept scop prezicerea viitorului, *Rujdeniţa* și *Gromovnicul*: „Și *va fi* lungăreață în față; și *va fi* vorovitoare; și *iubi-va* la oaspeți și *va fi* mânioasă ..." (CN, 137^{v}), „*fi-va* moarte în oi mari și pâine și miare multă *va hi* și feciorii mici *muri-vor* mulți" (GS, 24^{v}).

În cadrul morfologiei substantivului, nevoia de rigoare duce la utilizarea, relativ frecventă în *Catehism* și în *Începătura de nuiale*, a unor nume proprii ce desemnează autori sau scrieri la care se face apel pentru susținerea unei idei sau argumentarea unei acțiuni, contextele astfel create putând fi asimilate trimiterilor din textele științifice și tehnice moderne: „Cumenecătura de la preastol, ce iaste scrisă la sfinții evanghelisti, *Matei*, 106, *Marcu*, 64, *Luca*, 109 și sfântul *Pavel* apostol" (CCat., 11^{r}), „După acea taie cruce în nuiale la crucea dentâiu, scrie *Gașpar*, na tvora pi(š) *Baldajar*, na 3 pi(š) *Melchior* ..." (CB, 450). Uneori, aceste nume proprii însoțesc chiar citate din asemenea scrieri: „Și iară zise în *Evanghelie lu Marco*, cap mai apoi: «Cine va creade și va fi botezat ispăsit va fi; cine iară nu va creade perit va fi»" (CCat., 10^{v}-11^{r}).

3. Caracterul neutru, impersonal, impus limbii celor mai vechi texte de tip științific sau tehnic scrise în limba română de utilizarea unor forme verbale cu valoare de generalitate (vezi exemplele citate pentru morfologia verbului), atrage după sine, în cadrul sintaxei propoziției, reducerea numărului subiectelor exprimate în comparație cu cel al predicatelor. Specifică devine, în acest context, frecvența ridicată a subiectelor nedeterminate, caracteristice *rețetelor* și *Începăturii de nuiale*: „Să pisezi cărămidă, să o mĕsteci cu miarea..." (CB, 442), „să zici și să îngenunchi cu obrazul către răsărit" (CB, 445), și a subiectelor subînțelese, întâlnite în primul rând în *Rujdeniţă*, unde această parte principală de propoziție este exprimată doar la începutul unui paragraf: „De să va naște [*fata*], fi-va frumoasă la față. Ochi v<a> ave cuviioși și va fi certătoare pre bărbat și pre toată gloata" (CN, 139^{r}). În aceste condiții, subiectul este prezent doar în structurile sintactice în care precizarea autorului acțiunii este absolut necesară, adică în prima propoziție principală dintr-o frază cu subiect unic realizată prin coordonare: „să meargă în besearecă *preutul* împreună cu diaconu[l], să facă împreună 3 închinăciuni..." (CL, I^{r}), „21 de ai, *el* va boli rău, ci nu va muri" (CN, 137^{r}), „Și să vor rădica *neşte capete* mari și vor pribegi și aco<lo> vor peri" (GS, 25^{r}) sau în propozițiile succesive (independente

sau nu) cu subiecte diferite: „peri-va *grâul* rău şi priste vară multe *boale* fi-vor şi *vin* şi *miare* fi-va şi toţi *oamenii* vor ave frică şi grije mare" (GS, 25r), „Şi *acela* să sărute, să-l puie să strige: «Dulceaţa Domnului... fie cu toţi voi!» *Oamenii*: «Şi cu duhul tău!» *Popa*: «Sus să avăm inema!»" (CL, 30r-30v).

Consecinţă firească a scăderii în ansamblu a ponderii subiectelor exprimate, în limba scrierilor cercetate creşte, comparativ, după cum s-a putut observa din exemplele anterioare, numărul predicatelor (egal aproape cu numărul propoziţiilor). Această parte principală de propoziţie exprimă, de regulă, acţiuni ce trebuie săvârşite (exprimate prin forme de conjunctiv sau imperativ) sau care se vor desfăşura în viitor (în funcţie de îndeplinirea unor anumite condiţii). Predicatele nominale, mult mai rar folosite în ansamblul textelor parcurse, apar frecvent în *Rujdeniţă*, unde numele predicative au rol de calificare: „În luna lu brumari mari de va naşte ficiorul, *fi-va înţelept şi slăvit*. Şi *va fi mânios*..." (CN, 139v-140r), şi în *Catehism*, unde aceeaşi parte a predicatului are rolul de a identifica subiectul: „Întrebare: Ce e Evanghelia? Răspuns: *Bunăvestire şi veselie* ..." (CCat., 6r).

Fraza utilizată în textele ştiinţifice şi tehnice româneşti anterioare anului 1640 are, cel mai adesea, o structură simplă, clară, realizată prin coordonare copulativă sau prin juxtapunere: „*Şî* icrele racului plămădi-se-vor *şi* apele vor scăde *şî* peştele său va peri" (GS, 26r), „Boli-va de cap şi de picioare *şi* va ave neşte cuvinte rele" (CN, 140v), „diaconul să facă închinăciune ... să păşască la locul său *şi* să meargă de-a dereapta parte" (CL, 13r).

Propoziţiile principale sunt, de regulă, enunţiative propriu-zise. Interogativele cu scop didactic apar numai în *Catehism*: „Întrebare: *Creştin eşti*? Răspuns: Creştin" (CCat., 3r), iar optativele, imperativele şi exclamativele sunt evitate.

Dintre subordonate se remarcă, prin topică şi frecvenţă, propoziţiile condiţionale, specifice *Rujdeniţei* şi *Gromovnicului*: „*De ară învăţa carte*, el ară fi învăţătoriu tuturora" (CN, 141r), *De să va întimpla în cisla Berbecilor acestu semnu*, fi-va moarte în oi mari..." (GS, 24v). Mai puţin numeroase în ansamblu, dar având atestări în toate tipurile de scrieri cercetate, temporalele apar în structuri sintactice similare cu acelea ale condiţionalelor: „E, *cându se vor închina*, să grăiască întru eiş această rugăciune" (CL, 1r-1v), „Şi, *cându veri vrea* să le ispiteşti, tu veri zice..." (CB, 453), „*Când va fi de 12 ai*, vineri să nu lucre nemica" (CN, 138r).

4. În domeniul lexicului, câteva dintre scrierile parcurse conţin cuvinte ce constituie autentice terminologii de specialitate.

Avem în vedere în primul rând bogata terminologie religioasă existentă în *Liturghier*, formată, cu foarte puţine excepţii, din cuvinte împrumutate din slavona bisericească: *aer* „vălul cu care se acoperă sfântul potir" (CL, 8r), *blajenile* „fericirile, cântece religioase" (CL, 15r), *cădi* „a tămâia" (CL, 10v), *diaconstvă* „rugăciune scurtă spusă de diacon" (CL, 11v), *heruvic* „imn în onoarea heruvimilor" (CL, 24r), *pocrov* „postav cu care se acoperă vasul sfânt" (CL, 7v), *răcaviţe* „mânecuţe ale veşmântului preoţesc" (CL, 3r), *stihariu* „veşmânt purtat de diacon" (CL, 2r), *tropar* „cântare bisericească" (CL, 16r), *vâhod* „numele unei procesiuni religioase" (CL, 15v, 26r) etc.[43]

[43]Vezi, pentru alte cuvinte din terminologia bisericească, Mareş, CL, 117-118.

În cele două rețete transcrise în *Codicele popii Bratul* și în pasajele ce indică remedii ale unor boli cuprinse în *Rujdeniță* pot fi recunoscute începuturile terminologiei medicale și farmaceutice românești. Cuvintele care o compun, preluate din vocabularul utilizat în medicina populară, denumesc afecțiuni: *junghi* (CB, 442), *rușață la dinți* (*ibidem*), *vărsat* (CN, 138^{r}), plante medicinale sau substanțe utilizate în scop terapeutic: *floare de trandafir* (CN, 138^{v}), *grăunțe de dafin* (CN, 140^{r}), *rădăcină de bujor* (CN, 138^{v}), *rădăcină de crin* (CN, 139^{r}), *tămâie albă* (CN, 137^{v}), *ulei de lemn* (*ibidem*; cf. *unt de lemn* CN, 140^{r}) sau acțiuni ce vizează prepararea, respectiv administrarea unor medicamente: *afuma* (CN, 140^{r}), *arde* (CB, 442), *mesteca* „a prepara un amestec" (CB, 442; CN, 137^{v}), *pisa* (CB, 442; CN, 139^{r}), *prisăra* (CB, 442), *unge* (CN, 138^{v}).

Elemente ale unei posibile terminologii astrologice pot fi extrase, în sfârșit, din *Gromovnicul* copiat în 1636 de popa Stanciu. În cadrul acestui text, cuvântului *cislă* „zodie" (GS, 28^{v} etc.), tradus de câteva ori prin *semn* (GS, 25^{v}, 27^{r}), i se alătură o serie de termeni, adesea neadaptați la structura fonetică și morfologică a limbii române, pentru a denumi zece din cele douăsprezece zodii cunoscute[44]: *cisla Berbecilor* (GS, 24^{v}), *cisla lui Juneția* „zodia Taurului" (GS, 25^{r}), *cisla Racului* (GS, 26^{r}), *cisla Crivățului* „zodia Leului"[45] (GS, 26^{v}), *cisla Fetii* „zodia Fecioarei" (GS, 27^{r}), *cisla Homotului* „zodia Cumpenei" (GS, 27^{v}), *cisla Scorpiei* și *semnul Scorpiei* (GS, 28^{r}), *cisla Stereliț* „zodia Săgetătorului" (GS, 28^{v}), *cisla Cozirog* „zodia Capricornului" (GS, 29^{r}) și *cisla Mocroșului* „zodia Vărsătorului" (GS, 29^{v}).

5. Sintetizând observațiile de mai sus, constatăm că cele mai vechi texte de tip științific sau tehnic scrise în limba română înainte de 1640 au o serie de trăsături morfologice și sintactice similare acelora specifice stilului juridic și administrativ. Lexicul, fără să fie totdeauna caracteristic, prezintă totuși, în unele texte, tendința de specializare, putându-se astfel delimita o bogată terminologie religioasă, una medicală și una, mai puțin cuprinzătoare, specifică astrologiei. Prima și ultima sunt formate, de regulă, din cuvinte savante, împrumutate din limba slavonă, în vreme ce seria lexicală specifică textelor cu conținut medical are în componență doar elemente de proveniență populară.

---

[44]Textul corespunzător zodiei Peștilor este astăzi pierdut (vezi Al. Mareș, *Cel mai vechi Gromovnic românesc*, în LR, XXIII, 1974, nr. 1, p. 34), iar numele românesc al zodiei Gemenilor nu apare în manuscris.

[45]Denumirea zodiei Leului prin *cisla Crivățului* pare a fi rezultatul unei coruperi a textului original (vezi Al. Mareș, *op. cit.*, p. 37).

ÎNCHEIERE

Aşa cum am văzut în *Introducere*, perioada 1532-1640 consemnează, în prima parte a sa, cele mai vechi încercări de a folosi limba română pentru elaborarea unor texte literare. Deşi monumentele de limbă care ne-au parvenit nu datează, în genere, dinaintea jumătăţii secolului al XVI-lea, originile tradiţiei grafice româneşti sunt anterioare aproximativ cu un secol acestui moment istoric. După cum am arătat într-un capitol special (vezi mai sus, p. 69–72), s-a scris românește cu oarecare consecvenţă, întemeindu-se o tradiţie literară, încă de pe la 1450. Apariţia scrisului în limba română a fost un act de emancipare a spiritualităţii româneşti de sub tutela culturii slavone, care continuă să joace un rol important în cele trei ţări româneşti, şi mai ales în Moldova şi Ţara Românească, unde slavona era limba bisericii şi a cancelariilor domneşti. Încercările de a traduce şi difuza, prin copiere sau tipar, texte literare se manifestă în toate cele trei provincii româneşti, fiind totuşi mai numeroase, din diverse motive, în teritoriul de peste munţi.

Direcţia în care se îndreaptă dezvoltarea limbii române literare în această fază a evoluţiei ei este desprinderea, treptată, dar constantă, de sub înrâurirea limbii slavone, proces îndelungat pentru realizarea căruia va fi nevoie de aproape două secole. Perioada 1542-1640 cuprinde prima fază a acestei orientări. E firesc de aceea ca limba literară să manifeste prin structura şi opţiunile ei destule neclarităţi, oscilaţii şi inconsecvenţe, trăsătură caracteristică oricărei limbi de cultură aflată la începuturile ei.

Sub aspectul foneticii, textele literare prezintă o diversitate oarecum firească a normelor, ţinând seama de faptul că ne găsim, dacă nu la începuturile limbii române literare, în orice caz nu departe de ele. O. Densusianu a avut dreptate să remarce că, în această privinţă, „le morcellement dialectal... est assez visible" (HLR, II, p. 12).Remarca lingvistului român poate fi acceptată cu două amendamente. Întâi, că diversele particularităţi fonetice se repartizează, în genere, pe zone geografice, în funcţie de anumite norme, care nu sunt unice, ci regionale (cu toate că textele absolut „pure" din acest punct de vedere sunt rare). În al doilea rând, că, pe măsura scurgerii timpului şi mai ales după 1588, textele tind să se prezinte sub o formă din ce în ce mai unitară respectând, desigur, normele variantei literare regionale în care sunt scrise. Se pot da ca exemple *Cazania a II-a* a lui Coresi şi *Palia de la Orăştie*, în secolul al XVI-lea, sau *Leastviţa* lui Varlaam şi *Pravila*

aleasă a lui Eustratie Logofătul, în primele decenii ale celui următor. Trebuie să reţinem de asemenea faptul, nu lipsit de semnificaţie, că autorii nu introduc în texte toate particularităţile dialectale ale graiului lor, ci operează o selecţie, uneori întâmplătoare, alteori însă dictată de unele criterii, mai uşor sau mai greu descifrabile, dar întotdeauna reale.

Sistemul morfologic prezintă o serie de particularităţi constând în împletirea unor elemente stabile cu elemente mai puţin stabile, care asigură dinamica sistemului: elemente etimologice apar alături de elemente noi bazate pe jocul analogiei vizând simplificarea contrastelor în sistem, simetria, iar de multe ori şi redundanţa, în scopul unei claritâţi mai mari a expresiei. De aceea, prezenţa formelor duble şi uneori triple chiar în acelaşi text este o trăsătură caracteristică a limbii epocii, însă tendinţa de simplificare face să asistăm la o concurenţă strânsă între formele echivalente (de pildă, între formele în *-e* şi *-i* la pluralul substantivelor feminine, între formele în *-ure*, *-uri* şi *-e* la pluralul neutrelor, între urmaşii lat. *suus, sua* şi urmaşii lui *ille, illa,* concurenţa între *el* şi *însul*, între condiţionalul sintetic şi cel analitic etc.). Ca inovaţii datorate presiunii sistemului se pot menţiona, printre altele, vocativul în *-ule,* formele de tipul *al patrulea, al optulea,* în locul formelor etimologice, *al patrul, al optul,* forma analogică *acestei,* formele analogice *sântem, sânteţi*, în locul formelor etimologice *sem, seţi,* desinenţa *-u* la pers. 3 pl. a imperfectului, perfectul simplu *făcui*, în locul formei etimologice *feci(u)*, conjunctivul perfect cu auxiliar invariabil, în locul formelor variabile.

Structurile sintactice din această perioadă sunt acţionate de două tendinţe inerente limbii, de conservare a expresiei şi de inovare, care duc la forme noi, mai clare (de exemplu, înlocuirea construcţiilor infinitivale prin construcţii personale în complementele circumstanţiale şi necircumstanţiale, înlăturarea unor elemente de relaţie confuze şi înlocuirea acestora prin elemente de relaţie mai clare în propoziţiile cauzale, finale, concesive, condiţionale, cumulative şi de excepţie). Tendinţa de claritate aduce uneori cu sine elemente redundante în structurile sintactice (repetarea şi reluarea subiectului, reluarea şi anticiparea complementelor directe şi indirecte, prezenţa subiectivelor apozitive). Dintre inovaţiile sintactice menţionăm apariţia supinului cu funcţie de atribut verbal şi de complement indirect, complementul comparativ cu *decât* (în loc de *de*) şi altele. Deşi limba scrisă înglobează elemente de sintaxă populară sau regională, care sunt acceptate drept normă în toate variantele literare sau în unele din acestea (construcţiile temporale cu *mainte*, cele exceptive cu *alegând de, trecând de*), sub influenţa unor modele străine, în primul rând slave, unele structuri sintactice îmbracă o haină livrescă, artificială (complementele de agent şi instrumentale în dativ, unele construcţii temporale, modale şi locale calchiate după construcţii similare din slavă, topica livrescă, nu numai în traduceri). Tendinţa de eliberare de modele sintactice străine se accentuează în primele decenii ale secolului al XVII-lea.

În ceea ce priveşte elementul popular al lexicului literar românesc, termenii luaţi în discuţie se repartizează în două mari arii: aria nordică, incluzând Moldova, Transilvania, cu excepţia sud-estului (uneori a întregului sud), şi Banatul-

Hunedoara, şi aria sudică, alcătuită din Muntenia propriu-zisă, sud-estul Transilvaniei şi Oltenia, aceasta din urmă legată însă printr-o serie de trăsături de ramificaţia nordică a dacoromânei. În cadrul celei dintâi se disting următoarele arii lexicale mai restrânse: Banat-Hunedoara-Transilvania de sud-vest, Transilvania, cu sau fără Banat şi Oltenia, Moldova, nordul Transilvaniei şi al Moldovei. Acestora trebuie să li se adauge gruparea Banat-Hunedoara-Moldova, deşi în acest caz nu putem vorbi de o arie propriu-zisă. În ce priveşte ramificaţia sudică a dacoromânei, se constată că sud-estul Transilvaniei prezintă uneori elemente general nordice sau numai transilvănene. Alte două arii, indicate de existenţa unor termeni comuni, sunt Banatul-Hunedoara (sud-vestul Transilvaniei) -Ţara Românească şi Moldova -Ţara Românească (Banat-Hunedoara, sud-vestul Transilvaniei).

Originea termenilor regionali este diversă: latină, slavă, bulgară, maghiară, mai ales în zonele nordice, ucraineană, rusă şi polonă, îndeosebi în Moldova şi prin nordul Transilvaniei, sârbocroată, cu precădere în sud-vestul ţării, turcă şi neogreacă în Moldova şi Ţara Românească (uneori şi în Banat).

Tot în domeniul lexicului se observă o tendinţă vizibilă de modernizare. Recurgerea la împrumutul lexical şi semantic, la structurile calchiate după modele traduse (deşi adeseori artificiale) probează o preocupare incipientă, dar relativ constantă, marcând o anumită evoluţie în direcţia conturării stilurilor limbii. Cu toate că scrierile de până la 1640 conţin un număr destul de mare de împrumuturi, acestea nu alcătuiesc un sistem omogen şi, după toate probabilităţile, puţine au pătruns în limba vorbită. Având un caracter mai mult ocazional, ele au contribuit totuşi, în epoca respectivă, la conturarea vocabularului cult. Cei mai numeroşi sunt termenii de origine slavonă aparţinând terminologiei ecleziastice. Abia după 1600 înregistrăm şi unii termeni culţi de origine polonă şi rusă, care fac parte în majoritate din limbajul administraţiei, al armatei sau al corespondenţei. Cuvintele de origine greacă sunt mai puţine în raport cu cele slavone; multe dintre ele au fost preluate de traducători prin intermediul limbii slave cărturăreşti. Numărul termenilor de origine romanică (latină şi, în mai mică măsură, italiană) este extrem de redus. Cuvintele livreşti de origine maghiară, şi ele puţine la număr, făcând parte din lexicul literar dintr-o anumită arie geografico-lingvistică, aparţin, în majoritate, domeniului vieţii politice, administraţiei, armatei şi mai puţin terminologiei juridice sau ecleziastice.

Existenţa unor procedee diverse poate fi constatată în domeniul formării cuvintelor. Modalitatea cea mai curentă este derivarea cu sufixe (la polul opus se plasează derivarea regresivă). Există procedee frecvent utilizate în texte provenind din diverse zone ale Dacoromaniei: derivarea cu sufixe şi prefixe, formarea de substantive şi adjective din infinitive şi participii prin conversiune. Spre deosebire de acestea, compunerea este folosită în general mai rar şi cu precădere în anumite opere (*Codicele Voroneţean*, de exemplu). Pe lângă un mare număr de creaţii româneşti, există şi destule derivate împrumutate ca atare. În rândul formaţiilor româneşti, o categorie aparte este constituită de derivatele şi, mai ales, de compusele create prin calc după corespondente din alte limbi (slavonă, în primul rând).

Se pot observa trei tendinţe generale în domeniul formării cuvintelor. Prima este ilustrată de numărul mare de creaţii de toate tipurile care acoperă noţiuni abstracte. Există apoi o intenţie expresă la unii autori de variere a lexicului folosit într-o operă, ilustrată printr-un număr mare de serii sinonimice de doi sau mai mulţi termeni (alcătuite din derivate sau din derivate şi cuvinte formate prin schimbarea categoriei gramaticale). Semnalăm, în al treilea rând, predilecţia unor autori pentru o exprimare concentrată, care este sursa unor creaţii ocazionale.

Cercetarea amănunţită a structurii limbii române literare în perioada 1532-1780 ne-a permis să observăm absenţa unor norme unice, valabile pentru întreg teritoriul dacoromân. Ea ne-a pus totodată în situaţia de a constata o anumită repartiţie a fenomenelor de limbă în funcţie de a) apartenenţa regională a scribilor sau de locul unde au fost realizate lucrările şi b) tipul textelor luate în discuţie. Am consemnat astfel existenţa unor variante regionale ale limbii literare (sau „dialecte literare", cum mai sunt numite cu un termen nu tocmai propriu) şi a unor variante culturale ale ei, cu alte cuvinte stiluri sau limbaje literare.

Urmărind repartiţia pe teren a fenomenelor fonetice, morfologice şi, în mai mică măsură, a celor lexicale, am reuşit să stabilim existenţa a patru variante literare regionale: munteană - sud-est-ardeleană, nord-moldoveană, bănăţeană-hunedoreană şi nord-ardeleană. Din motive asupra cărora s-a insistat mai sus, aceste variante reprezintă un corpus de norme implicite, care este respectat în totalitate numai într-un număr redus de cazuri. Existenţa lor este însă deasupra oricărei îndoieli, chiar dacă în aplicarea normelor intervin unele ezitări sau oscilaţii, de la un scrib sau de la un tipograf la altul. Dintre textele secolului al XVI-lea numai cele din Banat-Hunedoara şi Ţara Românească au fost răspândite prin tipar, sporindu-şi astfel şansele de a-şi impune la un moment dat ca normă unică propriile variante literare. Înrâuririle reciproce care se constată la nivelul textelor nu ne permit să afirmăm preeminenţa vreuneia din cele patru variante. Formarea unei limbi unice de cultură priveşte deocamdată viitorul, şi anume un viitor nu foarte apropiat. Renunţarea la unele fonetisme sau termeni locali şi promovarea în locul lor a altora având o mai largă răspândire dovedesc o tendinţă mai mult spontană decât deliberată de a înlătura obstacolele ce stăteau în calea unificării.

Textele literare româneşti din perioada 1532-1640 se înscriu potrivit particularităţilor lingvistice specifice în sfera a trei stiluri fundamentale. Deşi inegal dezvoltate, datorită necesităţilor culturale ale epocii sau gradului de evoluţie a unor domenii de activitate (scrierile beletristice şi cele juridico-administrative sunt, de aceea, mult mai numeroase decât cele tehnice sau ştiinţifice), cele trei tipuri de texte sunt individualizate prin trăsături ce aparţin, cu excepţia foneticii, tuturor compartimentelor limbii. Particularităţilor morfologice şi sintactice, specifice adesea doar prin frecvenţa de utilizare, li se alătură modalităţi diverse de organizare a mesajului, câteva terminologii de specialitate destul de puternic individualizate, respectiv un limbaj figurativ ce tinde să depăşească modelul.

Rezultate prin traducerea sau imitarea unor scrieri redactate în alte limbi de cultură ale epocii şi perfecţionate într-un proces de evoluţie al cărui moment de

răscruce l-a constituit tipărirea *Cazaniei a II-a* şi a *Paliei de la Orăştie*, stilurile fundamentale ale românei vechi urmează să-şi contureze mai pregnant structura în perioada următoare a istoriei limbii noastre literare.

În concluzie, limba română literară ne apare, în intervalul 1532-1640, în plin proces de formare, având caracteristicile unei perioade de tatonări pe care o traversează. Deşi au o certă vechime, normele nu s-au consolidat pe deplin. Tendinţele de unificare lingvistică sunt timide şi au un caracter spontan. Influenţa graiurilor populare este vizibilă, dar se remarcă totodată o îndrumare din ce în ce mai accentuată spre modernizare în domeniul sintaxei, al vocabularului, precum şi în privinţa stilurilor literare, ceea ce conferă limbii întrebuinţate în texte o serie de trăsături caracteristice limbilor de cultură. Va fi menirea perioadei următoare de a întări şi dezvolta noile structuri şi orientări consemnate acum.

PARTEA A DOUA

(1640 - 1780)

INTRODUCERE

În istoria limbii române literare, perioada 1640-1780 prezintă o importanță particulară, înainte de toate pentru că ea consemnează consolidarea structurii și a normelor acestei limbi, precum și momentul primei sale unificări. Anii care o delimitează marchează, întâiul, reluarea activității tipografice în limba română, după o întrerupere de mai multe decenii, prin scoaterea la lumină, la Govora, a *Pravilei*, iar al doilea, apariția gramaticii *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* de Samuil Micu și Gheorghe Șincai, prima din lucrările lingvistice ale Școlii Ardelene prin care sunt enunțate principiile de cultivare și reformă a limbii literare, care vor sta la originea constituirii aspectului ei actual.

În raport cu perioada anterioară, intervalul mai sus delimitat înregistrează o expansiune fără precedent a culturii scrise. Deși cunoaște unele firești discontinuități, procesul se extinde asupra întregii perioade și afectează, în proporții diferite, cele trei provincii istorice românești. Orientarea dominantă rămâne, pe mai departe, tendința de emancipare a literaturii române de sub tutela slavonei, care se încheie practic în prima jumătate a secolului al XVIII-lea prin biruința definitivă a scrisului în limba națională. E adevărat că, o dată cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cultura română intră, în principatele dunărene, în sfera de înrâurire a limbilor neogreacă (îndeosebi) și turcă, dar acțiunea aceasta nu se compară ca durată, proporții și intensitate cu mai vechea influență slavonă. Se accentuează apoi procesul de amplificare și diversificare a producției tipografice și manuscrise prin progresul constant al literaturii laice, ceea ce duce la abordarea unor noi domenii de exprimare literară, necunoscute sau puțin cunoscute înainte de 1640 (versificația, proza artistică, istoriografia, textele științifice-tehnice, lucrările de drept laic). Fapt semnificativ, încep să apară, pe lângă traduceri, întâile creații originale, mai ales în sfera beletristicii (*Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir, *Viața lumii* a lui Miron Costin) și a istoriografiei (*Hronicul a vechimii romano-moldo-vlahilor* și, respectiv, *De neamul moldovenilor* al acelorași autori, pe lângă tradiționalele cronici).

Anii 1640-1780 consemnează totodată și primele opinii asupra problemelor limbii literare, în speță asupra unificării și modernizării ei. Deși sumare și lipsite de continuitate, ele trădează un netăgăduit interes pentru perfecționarea instrumentului de expresie al culturii naționale. Tot acum apar primele gramatici și lucrări

lexicografice. Lipsite de un caracter normativ declarat, descriptive înainte de toate, gramaticile vor fi obligate totuşi să fixeze şi să codifice până la un punct fonetica şi morfologia limbii literare prin însăşi opţiunea firească a autorilor pentru un anumit fenomen de limbă, şi nu pentru altul (sau de a admite, în unele situaţii, coexistenţa a două dintre ele, cum e cazul lui Macarie)[1]. Dicţionarele, în majoritate „lexicoane" slavo-române sau glosare în care româna este alăturată latinei (şi maghiarei), sunt importante prin faptul că autorii lor nu se mulţumesc să consemneze lexicul propriului uz lingvistic, ci apelează, eventual prin intermediul altor lucrări lexicografice, la termeni de diverse provenienţe dialectale[2], ceea ce înseamnă un prim pas pe calea realizării unui lexic literar unitar.

[1] Vezi Mariana Costinescu, *Normă şi dialect în primele gramatici româneşti*, în SLLF, II, p. 9-24.

[2] Vezi Mirela Teodorescu, *Elemente regionale în* **Lexiconul** *lui Mardarie Cozianul*, în SLLF, II, p. 77-92.

SECȚIUNEA ÎNTÂI

CHESTIUNI GENERALE

CAPITOLUL I

GRAIURILE DACOROMÂNE ÎN PERIOADA 1640-1780

În capitolul de față, vom urmări transformările petrecute în structura lingvistică a dialectului dacoromân în perioada 1640-1780, precum și felul cum se realizează repartiția graiurilor dacoromâne în acest interval. În ambele operații, vom porni de la constatările cu care s-a soldat investigația similară întreprinsă de noi în prima parte a lucrării și ne vom orienta după aceleași repere metodologice. La lista fenomenelor reținute cu acel prilej, vom adăuga alte câteva, apărute sau răspândite pe arii mai largi după 1640, în măsura în care nu sunt apariții izolate și prezintă o oarecare importanță în istoria dialectului dacoromân.

a) Consemnăm în paginile următoare, în sensul precizărilor de mai sus, modificările produse în *fonetica*, *morfologia* și *lexicul* graiurilor dacoromâne în perioada 1640-1780.

Fonetică. În domeniul vocalismului, vom observa că tendința de închidere a vocalelor rămâne, în general, activă în zonele unde a fost constatată anterior, deși în unele cazuri pot fi remarcate deosebiri semnificative. Astfel, în ceea ce privește închiderea lui *e* medial aton la *i*, am înregistrat extinderea fenomenului în Țara Românească, în poziție posttonică, când e urmat în silaba următoare de un alt *e* (mai ales la pluralul unor substantive): *degitele, fetile, părintile*[1].

Tot în Țara Românească, și anume în partea ei de răsărit, apare rar închiderea lui *-e* la *i*: *bini, cadi*, care poate fi considerată ca o „revărsare" din zonele învecinate ale Moldovei[2].

Reducerea lui *ęá* la *e(ę)* se observă pe întreg teritoriul românesc. Există unele indicii că pe la sfârșitul secolului al XVII-lea sau chiar în prima jumătate a celui următor *-ęá-* (*lęage, tręace*) se mai menținea în unele regiuni ale Țării Românești[3].

[1] Gheție, BD, p. 106-107.

[2] Gheție, BD, p. 109-110.

[3] I. Gheție, *Contribuții la istoria trecerii lui ea la e (leage > lege).Prezența lui ea în Muntenia la începutul secolului al XVIII-lea*, în LR, XVII, 1968, nr. 6, p. 501-508; vezi și V.Nestorescu, *Diftongul ea în graiurile românilor din regiunea Vidin (R.P.Bulgaria)*, în LR, XXII, 1973, nr. 2, p. 161-165; I. Gheție, *Noi contribuții la problema trecerii lui ea la e: leage > lege*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 85.

Nici o schimbare esenţială nu se constată în privinţa menţinerii sau reducerii la *e*(*ę*) a lui *-ęá* (*męa - mę, ręa - rę*), în afara faptului că în Banat, Transilvania de nord şi Moldova *-ęâ* > *ę* apare cu o frecvenţă sporită, indiciu cert al tendinţei de generalizare a fenomenului[4].

Reducerea diftongului *i̯á* la *i̯e* (*i̯ę*) în cuvinte de tipul *băi̯at, tăi̯a* se constată în Transilvania de nord şi Moldova, dar nu are curs în subdialectul sudic (ca şi în Banat)[5].

Păstrarea grupului *en* (în *mente, vende*), consemnată pe la 1640-1650 în unele graiuri nordice, intră, chiar în aceste zone, într-un regres accentuat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pentru a dispărea practic după 1700[6].

Nu se pot face afirmaţii certe în legătură cu soarta lui *-u* (plenison sau „scurt"), deşi prezenţa sa în unele graiuri e mai mult decât probabilă. Considerând că avem a face cu un fenomen în regres, e de presupus că *-u* avea circulaţie cel puţin în unele regiuni unde a fost consemnat astăzi[7].

Repartiţia rostirilor cu *ă* şi *a* protonic (*bărbat - barbat*) nu suferă modificări notabile faţă de perioada precedentă[8].

Fonetismul *îi̯* (*cîi̯ne, mîi̯ne* etc.) rămâne specific Ţării Româneşti şi, în special, Munteniei propriu-zise. În Oltenia, rostirile cu diftong tind să se răspândească dinspre est spre vest[9].

Evoluţia lui *ă* la *e* în *blestem*(*a*), *pereche, perete* (cf. şi *rezema, reteza*) şi a lui *ă* la *i* (uneori prin stadiul *î*) în *nisip, ridica, risipi* e o particularitate a graiurilor sudice, explicabilă prin asimilări vocalice[10].

Consonantism. După 1640, palatizarea labialelor se constată în diverse zone ale Dacoromaniei, deşi (cu excepţia alterării lui *f*) răspândirea fenomenului nu poate fi stabilită cu exactitate din pricina penuriei de atestări din documente. Evoluţia lui *f* la *h'* este consemnată în zone largi din Moldova şi Transilvania, precum şi, pe spaţii mai restrânse, în Muntenia şi Oltenia. În nord-estul Transilvaniei, *f* > *h'* > *ŝ* încă de pe la jumătatea secolului al XVII-lea[11]. Palatizarea lui *p* în stadiul *ḱ* are curs, ca şi în secolul al XVI-lea, în Moldova, dar poate fi întâlnită şi în zonele sudice ale Transilvaniei şi, sporadic, în Muntenia propriu-zisă[12]. Există indicii care ne permit să stabilim că şi *b*, perechea sonoră a lui *p*, se palatalizase în Transilvania şi Moldova[13]. Atestări ale evoluţiei lui *m* la *mń* ne trimit spre nordul extrem al

---

[4] Gheţie - Mareş, GD, p. 116; Gheţie, BD, p. 119-120.

[5] Gheţie, BD, p. 120-121.

[6] Chiar în textele literare, mai conservatoare, atestarea fenomenului e rarisimă.

[7] Cf., în legătură cu prezenţa lui u final în Moldova în secolul al XVIII-lea, I.Gheţie, *U final la Neculce*, în LR, XX, 1971, nr. 5, p. 493-496; Al.Rosetti, *Despre u final la Neculce*, în SCL, XXIII, 1972, nr.2, p. 167-169; I.Gheţie, *Din nou despre u final la Neculce*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 3, p. 309-311. Asupra lui u „scurt" în secolul al XVII-lea, vezi I.Gheţie, *Trei slove noi în chirilica românească din secolul al XVII-lea*: ѹ, ѕ, ѻ, în SCL, XXX, 1979, nr. 5, p. 510.

[8] Gheţie, BD, p. 97.

[9] Gheţie - Mareş, GD, p. 103-104; Gheţie, BD, p. 112-113.

[10] Gheţie, BD, p. 97-99, 100.

[11] Gheţie - Mareş, GD, p. 123-124; Gheţie, BD, p. 122-123.

[12] Gheţie - Mareş, GD, p. 120; Gheţie, BD, p. 122.

[13] Gheţie, BD, p. 122.

Transilvaniei (Maramureşul)[14]. În sfârşit, stadiul *y* al palatalizării lui *v* a fost întâlnit în Moldova şi în Ţara Românească, iar stadiul *ǵ* în sudul Transilvaniei[15].

Neschimbată rămâne, în general, repartiţia palatizării dentalelor *t*, *d* şi *n* (*četaŕ'e*, *d'es*, *ńagră*)[16], ca şi conservarea lui *ń* (în *cuń*, *pustińe*), prezentă uneori în Banat-Hunedoara[17]. Grupurile consonantice *cl'*, *gl'* dispar cu certitudine din graiurile bănăţene-hunedorene după 1700[18].

Tendinţa de a rosti moale consoanele labiale în anumite contexte fonetice (*merg*, *albeaţă*), observată până acum în teritoriile sudice ale Dacoromaniei şi prin Banat, se întâlneşte şi în părţile de miazăzi ale Moldovei. În teritoriile de peste munţi, rostirile moi înregistrează un proges constant după 1640 şi mai ales după 1700, atingând, în general, limita actuală. Rămân totuşi unele arii care păstrează rostirea dură a labialelor şi în jumătatea de sud a ţării, între altele în nord-vestul Munteniei propriu-zise[19].

În ceea ce priveşte rostirea dură şi, respectiv, moale a consoanelor *s*, *dz*, *z*, *ţ*, situaţia se menţine în genere neschimbată faţă de perioada precedentă, în sensul că durificarea rămâne caracteristică nordului, precum şi Olteniei. În această ultimă regiune, ea se răspândeşte tot mai mult după 1700, ajungând să fie cunoscută în aceeaşi perioadă şi în vestul Munteniei[20].

Pronunţarea dură a dentalei *d* cunoaşte o difuzare sporită în graiurile muntenești. O întâlnim şi în zone din Oltenia, unde în zilele noastre nu a fost atestată (Mehedinţi, Dolj, Gorj). După 1700, fenomenul poate fi întâlnit şi în sud-estul Transilvaniei (Braşov) şi în partea de sud a Bihorului[21].

După 1640 şi mai ales după 1700, rostirile dure ale consoanelor *ş*, *j* (+*e*, *i*) apar cu o frecvenţă sporită în Moldova, zonă în care în secolul al XVI-lea ele cunoşteau o răspândire redusă. Încă şi mai târzie e difuzarea fenomenului în nordul Transilvaniei (cu excepţia Crişanei, unde au fost conservate rostirile moi)[22].

ş, *j* duri (+*ę a*) se menţin în cuvinte de tipul *grijaşte*, *şapte* în Ţara Românească şi, parţial, în Banat-Hunedoara şi se extind după 1700 şi în sudul Transilvaniei. În Moldova, în urma reducerii diftongului la *e*(*ę*) şi a rostirii dure a celor două consoane, apar din ce în ce mai frecvent rostiri cu *şă*, *jă* (*grijăşte*, *şăpte*), în timp ce în nordul Transilvaniei au curs rostirile cu *şe* (*şę*), *je*, (*ję*) (*grijęşte*, *şępte*)[23].

Rostirea moale a lui *r* (+*e*, *i*) este din ce în ce mai rar întâlnită în regiunile de peste munţi, rostirea dură tinzând să se generalizeze în întreg teritoriul dacoromân. În *strâca* şi *strâga*, durificarea este caracteristică graiurilor din Moldova şi Transilvania[24].

---

[14] Gheţie, BD, p. 122.
[15] Gheţie, BD, p. 123.
[16] Gheţie, BD, p. 131-132.
[17] Gheţie - Mareş, GD, p. 160-162; Gheţie, BD, p. 136-137.
[18] Cf. Gheţie - Mareş, GD, p. 221.
[19] Gheţie - Mareş, GD, p. 132-134; Gheţie, BD, p. 125-126.
[20] Gheţie, BD, p. 138-139.
[21] Gheţie - Mareş, GD, p. 148-149; Gheţie, BD, p. 132-133.
[22] Gheţie - Mareş, GD, p. 179; Gheţie, BD, p. 140-141.
[23] Gheţie - Mareş, GD, p. 183-185; Gheţie, BD, p. 143-145.
[24] Gheţie, BD, p. 152-153.

În ceea ce privește rostirea moale sau dură a lui *r* când era urmat de *ea* în poziție moale (*e*), observăm că Țara Românească păstrează rostirea dură a consoanei, consemnată în perioada anterioară (*hotăraște*). În Moldova și Transilvania de nord se ajunge, ca urmare a reducerii diftongului *ea* la *e*(*ę*), la rostiri de tipul *hotărăște* și *hotărește* (*hotărește*). În Transilvania de sud are curs rostirea de tip muntenesc[25].

Nimic important de adăugat în privința rostirii moi sau dure a lui *r* în cuvinte formate cu suf. *-ar* și *-tor* (precum și în cuvinte cum sunt *ajutor*, *cer*, *spor*). Rostirea dură rămâne caracteristică Munteniei propriu-zise, unde cunoaște o răspândire mai amplă decât în perioada anterioară[26].

Evoluția africatei *dz* la *z*, atestată în secolul al XVI-lea numai în Țara Românească, se extinde după 1600 și mai ales după 1700 în zonele sudice, centrale și nord-vestice ale teritoriului de peste munți, determinând în felul acesta dislocarea marii arii nordice cu *dz*, care cuprindea Banatul-Hunedoara, Transilvania și Moldova (*dz* continuă să fie atestat până la 1780, chiar dacă în zone tot mai reduse). Și în Moldova *z* cunoaște un progres în zonele sudice după 1650 și îndeosebi după 1700[27].

Fricativizarea lui *č* (*ŝer*, *ŝine*), constatată anterior numai în Moldova, este întâlnită, începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în zonele nord-estice ale Transilvaniei[28]. O observație similară în legătură cu evoluția lui *ğ* la *ẑ*. Eventual prin acest stadiu (*ẑ*), *ğ* a trecut la *j*, la început în sud-estul Transilvaniei, apoi și în nord-vestul acestei provincii, la sfârșitul secolului al XVII-lea și, mai ales, în secolul următor. Este vorba atât de *ğ* (+*e*, *i*): *ğem*, *ğinere* > *jem*, *jinere*, cât și de *ğ* (+*o*, *u*): *ğoc*, *ğudeca* > *joc*, *judeca*. *ğ* se menține în zone restrânse până la 1780[29].

Rotacismul lui *-n-*, consecință a marcării opoziției de forță între *r* slab și *r* tare se mai păstrează numai în circulație strict locală în graiuri din nordul Transilvaniei. Avem dovezi că rotacismul se menținea la jumătatea secolului al XVIII-lea în zona Satu-Mare, de unde provin ultimele atestări ale fenomenului: *cire*, *mără*, *purem*). O situație specială are prepoziția *până*, care-și păstrează rotacismul (*pără*, *pâră*) de-a lungul întregii perioade în graiurile moldovenești (*pără*, *pâră* se întâlnesc aici și în zilele noastre)[30].

Într-o situație similară trebuie să se fi aflat r̄ („lung"), care nu apare în nici unul din documentele neliterare scrise în perioada de care ne ocupăm[31].

În afara acestor particularități, merită să consemnăm căderea lui *r* prin disimilare totală în *fereastă*, *nost*, *vost* (*fercastă* apare atât în Transilvania de nord, cât și în Moldova, în timp ce *nost* și *vost* sunt caracteristice numai graiurilor vorbite în prima din aceste regiuni)[32], căderea lui *h-* în cuvinte de tipul *ainǎ*, *oțoman* etc.,

---

[25] Gheție - Mareș, GD, p. 205-206; Gheție, BD, p. 153-154.
[26] Gheție, BD, p. 154-155.
[27] Gheție - Mareș, GD, p. 189-190; Gheție, BD, p. 143-146.
[28] Gheție - Mareș, GD, p. 193; Gheție, BD, p. 148.
[29] Gheție - Mareș, GD, p. 196-197; Gheție, BD, p. 149-150.
[30] Gheție - Mareș, GD, p. 156-157; Gheție, BD, p. 135.
[31] Gheție - Mareș, GD, p. 214-215; Gheție, BD, p. 155-156.
[32] Gheție, BD, p. 155.

fenomen propriu vorbirii din Ţara Românească şi din sudul Transilvaniei[33], precum şi fenomenul opus, al protezei lui *h* în *halai*, *hodoare* etc.,caracteristic aceloraşi zone[34].

Morfologie. Substantivul. Pluralul *mânu(le)* al substantivului *mână* continuă să apară în graiurile nord-ardeleneşti şi, în special, în cele moldoveneşti (unde s-a păstrat până în zilele noastre). Forma analogică *mâni* începe să se răspândească şi în graiurile nordice, dobândind o extindere din ce în ce mai mare. În Banat-Hunedoara şi Ţara Românească are curs forma *mâ(i)ni*. Forma *mânuri* circula, foarte probabil, în unele graiuri ardeleneşti (de nord)[35].

O situaţie aproximativ asemănătoare cu cea din perioada anterioară cunosc pluralele în *-ă* şi *-e* de tipul *cară - care*, *hotară - hotare*, în sensul că pluralul *cară* caracterizează graiurile nordice, în timp ce *care* se întâlneşte în cele sudice[36].

Articolul. Dintre formele articolului proclitic masculin, *lu* şi *lui*, ultima cunoaşte un uşor regres în favoarea celei dintâi în Transilvania şi Moldova, unde predominant rămâne însă, în continuare *lui*. *Lu* este răspândit cu deosebire în jumătatea sudică a ţării[37].

Forma invariabilă *a* a articolului posesiv se răspândeşte pe teritorii tot mai largi în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova, care-l cunóşteau şi înainte de 1640. Formele variabile (*al*, *a*, *ai*, *ale*) rămân caracteristice graiurilor din sud[38].

Pronumele. Nu se înregistrează modificări notabile în repartiţia formelor pronominale *nimeni - nime*[39] şi *nimică* (*nimica*) - *nimic*[40].

Numeralul. O observaţie similară în privinţa răspândirii teritoriale a formelor de numeral ordinal în *-le* şi *-lea* (*al doile* - al doilea)[41].

Verbul. La ind. prez. pers. 1 sg. şi la conj. prez. pers. 1 sg. şi pers. 3 sg. şi pl. ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a cu radicalul în *d*, *n*, *t* formele cu dentală refăcută sunt atestate din ce în ce mai frecvent în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova (formele de conj. prez. 3 sg. şi pl. în *-nă*, *să pună*, *să vină*, fiind întâlnite numai în Banat-Hunedoara)[42].

Mai multe verbe de conjugarea I terminate la infinitiv în *-ura* (*desfăşura*, *împresura*, *înconjura*, *înfăşura*, *măsura*, *strecura*) prezintă în graiurile sudice forme analogice, după modelul lui *înfior*, *zbor* etc.: (*să*) *măsor*, (*să*) *strecor* (cf. şi formele de imperativ: *măsoară*, *strecoară*). În graiurile nordice continuă să fie folosite formele etimologice: (*să*) *măsur*, (*să*) *strecur*[43].

---

[33] Gheţie, BD, p. 157.
[34] Gheţie, BD, p. 156-158.
[35] Gheţie - Mareş, GD, p. 223-224; Gheţie, BD, p. 159.
[36] Gheţie - Mareş, GD, p. 226-227; Gheţie, BD, p. 160-161.
[37] Gheţie - Mareş, GD, p. 229.
[38] Gheţie - Mareş, GD, p. 234; Gheţie, BD, p. 161-162.
[39] Gheţie - Mareş, GD, p. 239-240; Gheţie, BD, p. 163-164.
[40] Gheţie, BD, p. 164-165.
[41] Gheţie, BD, p. 165.
[42] Gheţie - Mareş, GD, p. 243-245; Gheţie, BD, p. 167.
[43] Gheţie, BD, p. 168.

În graiurile muntenești forma de pers. 3 sg. a indicativului prezent a verbelor de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a începe să fie folosită cu valoare de plural: (*el, ei*) *vine*. Inovația nu apare în subdialectul nordic. De notat că în graiurile muntenești se observă identitatea dintre pers. 3 sg. și 3 pl. și la perfectul compus și la viitor[44].

La imperfectul indicativ pers. 1 sg. formele cu *-m* analogic (*făceam, purtam*) apar îndată după 1640 în Țara Românească. În Moldova ele sunt semnalate ceva mai târziu, în a doua jumătate a aceluiași secol, iar în Transilvania abia în secolul următor. Formele etimologice (*făcea, purta*) tind să se restrângă, spre 1680, în zonele nordice ale Transilvaniei[45].

Formele analogice, în *-u*, ale imperfectului indicativ (*făceau, purtau*) rămân caracteristice, pe mai departe, graiurilor vorbite în Banat-Hunedoara[46].

La perfectul simplu, pers. 1 și 2 pl., formele analogice cu *-ră-* apar în Țara Românească după 1750, fiind absente în celelalte regiuni: *făcurăm, purtarăm, făcurăți, purtarăți*[47].

În privința auxiliarului de la pers. 3 sg. a perfectului compus, graiurile nordice continuă să-l prezinte pe *au*, dar pe arii din ce în ce mai restrânse, el evoluând mai peste tot la *o* printr-un proces de acomodare fonetică. Graiurile sudice îl cunosc pe *a*, care-l elimină practic, în secolul al XVIII-lea, pe mai vechiul *au*[48].

Formele mai noi de conj. prez. pers. 3 sg. și pl. ale verbelor *bea, da, lua, sta, vrea* (*să beie, să deie* etc.) sunt atestate nu mult după 1600 în Moldova și după 1700 în Transilvania, manifestând tendința de a se generaliza. În Țara Românească sunt în circulație vechile forme (*să bea, să dea* etc.)[49].

Folosirea invariabilă în forma de pers. 3 sg. și pl. *fi* a auxiliarului la conj. perf. (eu, tu, el, noi, voi, ei *să fi făcut*) este, de asemenea, o inovație a graiurilor muntenești, care apare târziu după 1700. În restul teritoriului au curs, și în această perioadă, formele cu auxiliarul variabil (eu *să fiu făcut*, tu *să fii făcut* etc.)[50].

Adverbul. Adverbul *acmu* apare folosit în continuare în Moldova și în Transilvania de nord, alături de *amu* (< *acmu*, cu *cm* > *m*)[51], care câștigă tot mai mult teren. Se observă totodată că *acum*, general în sud, manifestă după 1700 tendința de a se extinde în sudul Transilvaniei propriu-zise, în Banat, sudul Crișanei și al Moldovei[52].

---

[44] Gheție, BD, p. 170.

[45] C.Frâncu, *Cu privire la vechimea a două inovații în flexiunea verbală, comune dialectelor dacoromâne*, în FD, VII, p. 179-188.

[46] Gheție, BD, p. 70.

[47] C.Frâncu, *Din istoria perfectului simplu românesc: formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul -ră-*, în ACILFR, II, p.1419-1423.

[48] Gheție - Mareș, GD, p. 250-251; Gheție, BD, p. 171.

[49] C.Frâncu, *Vechimea și răspândirea formelor să deie, să steie, să beie, să ieie în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXII, 1971, nr. 3, p. 261-276.

[50] C.Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 205-207.

[51] Cf. HEM, s.v. *amu*.

[52] Gheție - Mareș, GD, p. 255; Gheție, BD, p. 175.

Adverbul *mainte* pare a fi ieşit din circulaţie nu mult după 1700[53].

Lexic. Pentru a ne face o idee, fie şi aproximativă, asupra lexicului regional caracteristic perioadei de care ne ocupăm, înşirăm un număr de peste 60 de termeni răspândiţi în epocă în subdialectul nordic (cuvintele fără nici o precizare în privinţa circulaţiei se întâlneau în tustrele graiurile nordice): *agud* „dud" (Moldova), *aldui* „a binecuvânta" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *bahmă* „mocirlă" (Moldova), *bănui* (*a-şi ~*) „a-i părea rău, a regreta", *beţiţ* „beţiv" (Banat-Hunedoara), *bintelui* „a face rău, a vătăma" (Banat-Hunedoara), *botă* „bâtă" (Transilvania de nord), *buhai* „taur" (Moldova), *casap* „măcelar" (Banat-Hunedoara, Moldova), *celui* „a înşela" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *chischineu* „năframă" (Transilvania de nord), *ciolan* „os" (Moldova), *ciont* „os" (Banat-Hunedoara), *ciubotă* (*ciobotă*) „cizmă" (Moldova), *ciurdă* „circadă" (Transilvania de nord), *copârşeu* „sicriu" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *crâşmă* (*cârşmă, cârjmă, cărcimă, crijmă*) „cârciumă", *curechi* „varză", *dugheană* „prăvălie" (Moldova), *făt* „paracliser" (Transilvania de nord), *feredeu* „baie" (Banat-Hunedoara, Moldova), *foale* „burtă" (Banat-Hunedoara), *frăgar* „dud" (Banat-Hunedoara), *gheb* (*ghib*) „cocoaşă" (Moldova), *giurui* „a promite solemn" (Moldova), *glod* „noroi" (Moldova), *golâmb* „porumbel" (Banat-Hunedoara), *harbuz* „pepene verde" (Moldova), *horn* „coş" (Moldova), *imală* „noroi" (Banat-Hunedoara), *îmă* „mamă" (Moldova), *leică* „pâlnie" (Moldova), *lepedeu* „cearşaf" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *lubeniţă* „pepene verde" (Banat-Hunedoara), *mai* „ficat" (Banat-Hunedoara, Moldova), *mamcă* „doică" (Moldova), *mire, mâţă* „pisică", *nari* „nas" (Banat-Hunedoara), *nea* „zăpadă" (Banat-Hunedoara), *ocă* „cauză, pricină" (Banat-Hunedoara, Transilvania de nord), *ogheal* „plapumă" (Moldova), *ogradă* „curte" (Banat-Hunedoara, Moldova), *omăt* „zăpadă" (Moldova, Transilvania de nord), *păpuşoi* „porumb" (Moldova), *perj*(*ă*) „prun(ă)" (Moldova), *pită* „pâine", *poroboc* „copil" (Banat-Hunedoara), *prostire* „cearşaf" (Moldova), *rărunchi* „rinichi", *săcriu* (*secriu*) (Banat-Hunedoara, Moldova), *scrâşca* „a scrâşni", *sudalmă* (*sidalmă*) „înjurătură", *sudui* „a înjura", *şagă* „glumă" (Moldova), *şugui* „a glumi" (Moldova), *tenchi* „porumb" (Transilvania de nord), *tureatcă* „carâmb", *ţintirim* „cimitir" (Transilvania de nord, Moldova), *videre* „găleată" (Transilvania de nord), *vorovi* „a vorbi", *zălud* „prost" (Moldova), *zăuita* „a uita" (Banat-Hunedoara). Iată şi un număr, mai redus, de termeni proprii graiurilor sudice: *barză, cearşaf, ciupi, cârciumă, coşciug* „sicriu", *ginere* „mire", *gresie, înjura, înjurătură, măcelar, noroi, pisică* (Muntenia), *plapumă, porumb, prăvălie, rinichi* (*rânichi*) (Muntenia), *tron* „sicriu", *varză, zăpadă*. (Se observă caracterul unitar al subdialectului.) Constatările etimologice făcute asupra lexicului în perioada precedentă rămân valabile şi în privinţa termenilor de mai sus. De remarcat înmulţirea cuvintelor de origine maghiară (consemnate mai ales în Banat-Hunedoara şi Transilvania de nord): *aldui, bănui, celui, chischineu, ciont, ciurdă, giurui, ocă* etc., a celor turceşti: *casap, cearşaf, dugheană* (acestea răspândite în Moldova, în Ţara Românească şi în Banat-Hunedoara) şi a celor ucrainiene: *horn, mamcă, omăt, prostire*; cf. şi *leică* (circulând,

[53] Gheţie - Mareş, GD, p. 260; Gheţie, BD, p. 176.

de regulă, în Moldova şi, mai rar, în Transilvania de nord). Semnalăm şi un termen de origine sârbă, răspândit în Banat-Hunedoara (*lubeniţă*).

b) Aşa cum am văzut în paginile consacrate repartiţiei graiurilor dacoromâne în perioada precedentă, dialectul dacoromân se dividea în secolul al XVI-lea şi la începutul celui următor în două subdialecte: unul sudic, relativ omogen, răspândit în Muntenia şi în cea mai mare parte a Olteniei, şi altul nordic, segmentat în trei graiuri: bănăţean-hunedorean, nord-ardelean şi moldovean. Între cele două subdialecte se plasau unele zone de interferenţă dialectală, unde se vorbeau graiuri de tranziţie. Asemenea graiuri se întâlneau în Oltenia de vest şi de nord şi în sudul Transilvaniei.

Principala problemă care se pune în privinţa repartiţiei dialectale a dacoromânei este dacă, în urma transformărilor suferite în curs de aproape un secol şi jumătate (1640-1780), structura ei dialectală şi-a păstrat sau nu configuraţia existentă în perioada anterioară şi, în cazul unui răspuns negativ, cum se prezintă ea în momentul în care se încheie epoca veche a limbii române literare.

În ceea ce priveşte subdialectul nordic, vom observa că majoritatea particularităţilor caracteristice, în domeniul foneticii şi al morfologiei, continuă să se păstreze, astfel *-e- > i, î* „nediftongat", *s, dz, z, ţ* duri, *-r'* păstrat, art. proclitic *lui*, art. pos. *a* invariabil, aux. *au* (*o*) la ind. perf. comp. pers. 3 sg. etc. Unele dintre ele apar răspândite pe teritorii mai întinse decât anterior, în timp ce altele îşi restrâng aria de circulaţie. Există şi fenomene care au dispărut sau sunt pe punctul de a dispărea (rotacismul, r̄), lipsind astfel subdialectul nordic de unele trăsături distinctive. În linii mari, mărginindu-se la cele mai importante fenomene cu caracter fonetic şi morfologic, având caracter de „lege", respectiv o repetabilitate ridicată, putem susţine că în secolul al XVIII-lea subdialectul nordic îşi menţine o certă individualitate. La aceasta se adaugă împrejurarea, deloc neglijabilă, a apariţiei sau generalizării unor inovaţii comune nordului, cum ar fi formele refăcute de ind. şi conj. prez. ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a cu radicalul în *d, n* şi *t* sau formele de conj. prez. 3 sg. şi pl. ale verbelor *bea, da, lua, sta* şi *vrea*. În acelaşi sens trebuie interpretate inovaţiile subdialectului sudic (*ă > e* în *blestem(a), necaz, speria, ă > i* în *nisip, ridica, risipi*, proteza, respectiv afereza lui *h-* în *harmăsar, oţoman*, ind. prez., perf. comp. şi viitor 3 sg. identic cu pers. 3 pl., formele analogice în *-or, ori* etc. ale verbelor de conjugarea I terminate la infinitiv în *-ura*, formele de perf. simplu 1 şi 2 pl. cu *-ră-*, forma invariabilă a auxiliarului la conj. perf. şi multe altele. Ele sporesc numărul opoziţiilor nord-sud, făcând ca subdialectul nordic să se prezinte adesea ca o singură arie pe toată întinderea sa.

În general, inovaţiile în fonetică şi în morfologie petrecute în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în cele trei graiuri nordice nu determină o individualitate pregnantă a lor şi, în consecinţă, anularea caracterului unitar al subdialectului. Expansiunea spre nord a unor fenomene sudice (rostirea moale a labialelor, înlocuirea lui *dz* prin *z* şi a lui *ğ* prin *j* în cuvinte de tipul *jem, judecată*) a dislocat în unele cazuri subdialectul nordic, printr-o „străpungere" a lui în direcţia nord-vest[54]. Faptul

[54] Gheţie - Mareş, GD, p. 344-345; Gheţie, BD, p. 196-197; vezi şi I.Gheţie, *Concordanţe între graiurile din Muntenia şi Crişana*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 5, p. 479-485.

a avut consecinţe asupra răspândirii teritoriale a graiului nord-ardelenesc, care manifestă tendinţa de a deveni unul nord-vest-ardelenesc, dar nu şi asupra existenţei unei subunităţi dialectale în zona de miazănoapte a Transilvaniei.

La prima impresie altfel par a sta lucrurile dacă sunt examinate prin prisma lexicului. Din cele 62 de cuvinte înşirate mai sus, 13 circulă în toate cele trei graiuri, pe teritorii mai mult sau mai puţin întinse, 2 sunt comune Transilvaniei de nord şi Moldovei, 4 Transilvaniei de nord şi Banatului-Hunedoarei, iar 5 Banatului-Hunedoarei şi Moldovei. În afara acestor termeni, răspândiţi în cel puţin două graiuri de tip nordic, am mai întâlnit 21 de elemente atestate numai în Moldova, 11 numai în Banat-Hunedoara şi 5 numai în Transilvania de nord. Numărul elementelor lexicale care reunesc cele trei graiuri într-o singură arie este sensibil mai mic decât al elementelor care, într-un fel sau altul, le separă. În plus, un grai cum este cel moldovenesc se caracterizează printr-un număr mai mare de trăsături individuale decât totalitatea fenomenelor care-l apropie de fiecare din celelalte două graiuri sau de amândouă luate împreună. Observaţia aceasta pune în lumină, neîndoielnic, tendinţele centrifuge ce se manifestă, sub raport lexical, în interiorul subdialectului nordic. O asemenea constatare nu trebuie dusă până la extrema ei consecinţă, adică până la a susţine că, în ceea ce priveşte lexicul, subdialectul nordic a încetat să existe, scindându-se în trei graiuri de sine-stătătoare. O afirmaţie ca aceasta ar putea fi rostită numai în urma unei cercetări speciale, cât se poate de amănunţite. La capătul unei asemenea investigaţii, lista particularităţilor comune celor trei graiuri ar putea apărea sensibil mai bogată. Un termen cum e *cute*, de origine latină, trebuie să fi circulat în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea pe teritorii cel puţin la fel de întinse ca astăzi, prin urmare în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova, nu numai în ultima din aceste regiuni, cum ne spun atestările. Într-o situaţie similară se vor găsi desigur şi alţi termeni de aceeaşi proveniență. Nu mai puţin elocventă este, în acest sens, situaţia unor cuvinte de origine maghiară ca *mai* şi *feredeu*. Amândouă au fost atestate în Banat-Hunedoara şi Moldova, nu şi în Transilvania de nord, unde circulă şi astăzi şi unde, ţinând seama de proveniența lor, trebuie să fi fost cunoscute din timpuri îndepărtate. De altfel, după părerea noastră, contribuţia lexicului la delimitarea structurii dialectale a unei limbi este, în principiu, mai puţin importantă decât rolul deţinut în această privinţă de particularităţile fonetice şi morfologice[55].

Mult mai simplu stau lucrurile cu subdialectul sudic. Majoritatea trăsăturilor caracteristice din perioada anterioară se păstrează şi după 1640, chiar dacă uneori în zone mai restrânse (*-e-* conservat, *-ęa*, *-îį-*, *s, z, ţ* moi, *-r*, art. pos. variabil, aux. *a* la perf. comp. 3 sg. etc.). Altele (*z, j* etc.) s-au răspândit şi asupra unor teritorii nordice, fără ca totuşi rostirea sau forma sudică să fi devenit singura cunoscută în vreunul din cele trei graiuri nordice. Particularităţile fonetice şi morfologice apărute acum sporesc, cum am văzut mai sus, gradul de autonomie al dialectului sudic în raport cu graiurile nordice. Aşa cum a rezultat în cele spuse într-un paragraf anterior, sub raport lexical aria sudică rămâne, pe mai departe, unitară. Se mai poate spune deci că subdialectul sudic nu numai că îşi conservă individualitatea deţinută în

[55] Vezi I.Gheţie, *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în SCL, XV, 1964, nr. 3, p. 328.

secolul al XVI-lea, dar şi-o şi sporeşte. El rămâne omogen, cu toate că graiurile oltenești păstrează unele relații dialectale cu nordul, moştenite din perioada precedentă. Luate în totalitate, trăsăturile de tip nordic ale graiurilor oltenești nu pun câtuşi de puțin sub semnul întrebării apartenența lor la subdialectul sudic. Particularitățile comune Munteniei şi Olteniei depăşesc ca număr fenomenele caracteristice numai uneia dintre cele două regiuni sudice.

Concluzia necesară a tuturor observațiilor făcute în paginile precedente este că, sub raport fonetic şi morfologic, dacă nu şi sub raport lexical, dacoromâna continuă să fie divizată în două subdialecte, sudic şi nordic, între care se plasează unele arii de tranziție (Oltenia nord-vestică, Transilvania de sud şi Moldova de sud). Faptul este confirmat nu numai de constatările privitoare la direcțiile în care acționează principalele tendințe fonetice şi morfologice, ci şi de sensul modificării ariilor dialectale.

CAPITOLUL AL II-LEA

CULTURA SCRISĂ ÎN PERIOADA 1640-1780

1. Având în vedere progresele înregistrate în diverse domenii ale culturii scrise şi, mai ales, în activitatea de difuzare prin tipar a lucrărilor ce văd acum lumina zilei, perioada delimitată de anii 1640 şi 1780 cunoaşte trei intervale mai importante: 1640-1673, 1673-1715 şi 1715-1780[1].

2. Între 1640, anul când opera de tipărire a cărţii româneşti se reia după o întrerupere de peste cincizeci de ani[2], şi 1673, anul imprimării *Acatistului* şi *Psaltirii în versuri* ale mitropolitului Dosoftei, se constată o dezvoltare susţinută a culturii scrise. Posibilitatea unei mai ample activităţi literare, în raport cu etapa anterioară, este facilitată de reînfiinţarea tiparelor. Primele cărţi româneşti apar aproape în acelaşi timp în Ţara Românească (*Pravila de la Govora*, 1640), Transilvania (*Evanghelia cu învăţătură*, 1641) şi Moldova (*Cazania* lui Varlaam, 1643). Ceea ce distinge în această privinţă intervalul de care ne ocupăm de cele precedente (adică, de fapt, de a doua jumătate a secolului al XVI-lea) este tendinţa de deplasare a mişcării culturale din Transilvania de cealaltă parte a Carpaţilor. Este o situaţie pe care o observăm, în primul rând, din modul cum se repartizează geografic activitatea tipografică, care nu se mai limitează la Transilvania[3]. Numeric, tipăriturile apărute în Ţara Românească depăşesc pe cele scoase la lumină în Transilvania şi Moldova: 11 cărţi tipărite în Ţara Românească (la Govora, Câmpulung, Târgovişte şi Mănăstirea Dealu), 4 în Moldova (la Iaşi) şi 6 în Transilvania (la Bălgrad şi la Prisac).

În domeniul literaturii religioase consemnăm, ca o prelungire a unor preocupări mai vechi, traducerea şi difuzarea de texte biblice. E vorba de monumentala ediţie a *Noului Testament* (Bălgrad, 1648) şi de reeditarea, într-o nouă versiune, a *Psaltirii* (Bălgrad, 1651), ambele întreprinderi fiind patronate de mitropolitul ardelean Simion

---

[1] În 1673 vede lumina tiparului prima lucrare a mitropolitului Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, urmată în acelaşi an de *Acatistul Precistii* al aceluiaşi autor. Anul 1715 marchează apariţia ultimei lucrări a mitropolitului Antim Ivireanul (*Ceaslovul*).

[2] Ultima tipăritură cunoscută din secolul al XVI-lea datează din circa 1589 (*Psaltirea* slavo-română, atribuită lui Şerban Coresi). Activitatea tipografică se reia în 1635, la Câmpulung, în Ţara Românească, dar cu o carte slavonă (*Molitvenicul*).

[3] Avem în vedere numai tipărirea de cărţi româneşti.

Ştefan. La Prisac şi la Bălgrad se tipăresc lucrări de doctrină creştină (*Catehismul* calvinesc din 1642 şi *Scutul Catehismusului*, 1656). În Moldova, unde se lucrează, de asemenea, la realizarea unor versiuni ale Evangheliei, Psaltirii şi Apostolului[4], se tipăresc lucrări omiletice (*Cazania* lui Varlaam din 1643) sau de drept canonic (*Şeapte taine*, 1644, opera lui Eustratie Logofătul). Un loc aparte trebuie rezervat cunoscutului *Răspuns împotriva catihismusului calvinesc*, operă polemică a mitropolitului Varlaam, pusă sub teasc la Mănăstirea Dealu în 1645. Acestora trebuie să li se adauge *Paraclisul Precistii*, text datând din circa 1645 şi semnalat abia în vremea din urmă[5]. Şi în Ţara Românească accentul cade asupra scrierilor omiletice sau de exegeză morală (*Cazania de la Govora*, 1642, *Învăţăturile preste toate zilele*, Câmpulung, 1642, *Cazania de la Dealu*, 1644, parţial tributară *Cazaniei* lui Varlaam) şi de drept canonic (*Pravila de la Govora*, 1640, tradusă de Moxa). Demne de menţionat sunt şi unele cărţi de slujbă cu textul slavon şi tipicul românesc (*Pogribania preoţilor*, 1650, *Mistirio*, 1651 şi *Târnosanie*, 1652, toate trei tipărite la Mănăstirea Dealu). Activitatea bănăţenilor în domeniul literaturii religioase, puţin însemnată, se reduce la amplificarea vechii *Cărţi de cântece*, tradusă în secolul precedent, şi la copierea ei, cu litere latine şi ortografie maghiară, în circa 1640 (de M.Halici - senior), 1642 (de G.Agyagfalvi) şi circa 1660 (de un anonim). Tot unui bănăţean, lugojanul Ştefan Fogarasi, îi datorăm un *Catehism* reformat, imprimat cu litere latine la Alba Iulia în 1648. Acelaşi autor este traducătorul, din maghiară, al unei *Psaltiri* versificate, anexată la copia din 1660 a *Cărţii de cântece*. La fel de puţin însemnată ne apare producţia literară a Transilvaniei de nord, de unde nu avem de semnalat decât copierea câtorva texte: *Cazania I* şi *Molitvenicul* lui Coresi (de către diacul Ioan din Pocioveliştе - Bihor în circa 1641) şi *Ceasloveţul* (de către popa Florea din Crişteleс - Sălaj în 1669).

E de observat că, în ciuda importanţei lucrărilor care apar în Ţara Românească şi Moldova (*Cazaniile* şi textele de drept canonic), Transilvania continuă să se afle în frunte prin imprimarea unor cărţi fundamentale ale religiei creştine (*Noul Testament*, *Psaltirea*). Explicaţia constă neîndoios în faptul că Transilvania făcuse, în acea vreme, mai mulţi paşi în procesul, îndelung şi anevoios, al naţionalizării serviciului divin şi al transpunerii în româneşte a literaturii religioase.

Reprezentată în epoca anterioară de sporadice traduceri, literatura istorică înregistrează acum prima lucrare originală care ni s-a păstrat. Este vorba de *Letopiseţul Ţării Moldovei* (de la descălecare şi până la domnia lui Aron-Vodă), alcătuit de Grigore Ureche nu mult după 1640, care ne-a parvenit în prelucrarea lui Simion Dascălul şi în copii târzii (cea mai veche fiind totuşi anterioară anului 1670). O menţiune aparte se cuvine traducerii Istoriilor lui Herodot, efectuată din greacă de Nicolae Milescu, probabil în anii 1664-1668[6]. Din păcate unica copie ce ni s-a

---

[4]Vezi Mariana Combiescu, *Psaltirea de la Mehadia*, în LR, XVII, 1968, nr. 3, p. 259-268, *Apostolul din colecţia Gaster*, în SLLF, I, p. 173-187.

[5]Cf. L. Onu, *Noi elemente de limbă vorbită din prima jumătate a sec. al XVII-lea. În legătură cu paternitatea unei lucrări anonime atribuite greşit lui Varlaam*, în SCL, XVI, 1965, nr. 1, p. 77-86.

[6]L.Onu, *Cea mai veche traducere românească a Istoriilor lui Herodot şi problemele pe care le ridică*. Studiu filologic, în Herodot, *Istorii*. Ediţie întocmită de Liviu Onu şi Lucia Şapcaliu, Bucureşti, 1984, p. 549-619 (unde sunt prezentate şi combătute şi alte atribuiri ale traducerii).

păstrat datează de la începutul secolului al XIX-lea, suferind o serie de modificări, mai ales în fonetică şi morfologie, ceea ce ne opreşte s-o folosim pentru descrierea stadiului atins de limba literară în secolul al XVII-lea.

În domeniul aşa-numitelor texte populare, în afara unor reproduceri sau prelucrări după versiunile realizate înainte de 1640, trebuie semnalată traducerea romanului *Varlaam şi Ioasaf*, datorată munteanului Udrişte Năsturel. Ea a fost alcătuită în 1648 şi se păstrează în trei copii, dintre care cea mai veche e din 1671. Cu litere latine şi ortografie maghiară sunt scrise câteva poezii de dragoste, de proveniență cultă, copiate de Nicolae Petrovay din Petrova (Maramureş, 1673).

Deşi de o literatură ştiinţifică în adevăratul înţeles al cuvântului nu poate fi vorba, perioada consemnează apariţia primelor lexicoane slavo-române (toate munteneşti), semn indiscutabil că opera de traducere în româneşte a cărţilor (bisericeşti sau laice) căpătase o anumită amploare. Sunt de amintit, în acest domeniu, *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul (1649) şi *Lexiconul* lui Mihai (1671). O *Geografie a Ardealului*, scrisă în anii 1640-1660, îşi are de asemenea locul printre primele încercări de literatură ştiinţifică românească.

Dacă literatura juridică bisericească datează din secolul al XVI-lea şi se îmbogăţeşte cu noi lucrări în anii 1640-1673, textele de drept civil apar abia acum. În fruntea lor trebuie plasată *Cartea românească de învăţătură* (1646), cunoscută şi sub numele de *Pravila lui Vasile Lupu*. Cercetările au stabilit că lucrarea e o traducere după izvoare greceşti şi italiene, acestea din urmă (e vorba de opera lui Prosper Farinaccius, *Praxis Theoricae criminalis*, Veneţia, 1607-1621) receptate prin intermediar bizantin. Monumentalul cod de legi *Îndreptarea legii* (Târgovişte, 1652) sau *Pravila lui Matei Basarab*, cum i se mai spune, reproduce, în bună parte, tipăritura apărută la Iaşi cu şase ani mai devreme, firește adaptând limba originalului la normele literare munteneşti.

Numărul documentelor româneşti emise de cancelariile domneşti din Ţara Românească şi din Moldova creşte pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul intervalului, dar ele rămân încă mai puţin numeroase decât cele redactate în slavonă. Tot româneşti sunt cele câteva acte emise de Mitropolia din Bălgrad ajunse până în zilele noastre. Perioada de care ne ocupăm are meritul de a ne fi adus o primă şi succintă expunere asupra unora dintre problemele scrisului literar românesc. Ne referim la consideraţiile făcute de Simion Ştefan în *Predoslovia către cititori* din *Noul Testament* de la Bălgrad. Constatând că românii nu vorbesc „în toate ţările într-un chip", înaltul prelat ardelean arată că „noi ne-am silit den cât am putut să izvodim aşea cum să înţăleagă toţi", întrucât „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni carii îmblă în toate ţările, aşea şi cuvintele aceale sânt bune carele le înţeleg toţi". În frazele de mai sus, Simion Ştefan nu se rezumă la a constata că între ţările române existau diferenţe de ordin lingvistic, cum cred unii cercetători [7]. El exprimă hotărârea de a depăşi dificultăţile create de diferenţele lingvistice şi de a realiza un instrument de expresie adecvat, capabil să servească acestui scop. E adevărat că termenii în care e exprimată concepţia traducătorilor *Noului Testament* asupra limbii

[7]Vezi I.Coteanu, RL, p. 35.

literare nu sunt chiar atât de clari, dar interpretarea lor nu poate fi alta decât cea de față. *Predoslovia* pune în lumină tocmai intenția de a renunța la ceea ce era strict regional și de a promova în loc fapte cunoscute într-o mare parte sau în totalitatea teritoriului dacoromân. O asemenea tendință (ce-i drept, tacită) am constatat și la unii predecesori și, în primul rând, la traducătorii *Paliei de la Orăștie*[8]. E de observat însă că afirmațiile mitropolitului ardelean nu au în vedere decât lexicul și că între intenții și realizare se observă, cum nu se putea altfel, anumite deosebiri. În privința foneticii și morfologiei, traducătorii nu procedează la fel. Aceasta dovedește că variantele literare regionale erau prea bine fixate în epoca aceea pentru a se cere și urmări desființarea lor, dar ne arată totodată că normele literare regionale (fonetice și morfologice), diferite de la un caz la altul, nu constituiau obstacole în calea difuzării operelor literare în toate țările române. Așa se explică de ce variantele regionale au rezistat secole de-a rândul în împrejurările în care pe întreg teritoriul dacoromân se scria o singură literatură românească.

Tot Simion Ștefan pledează în *Predoslovia* sa în favoarea introducerii unor neologisme de origine grecească în limba literară, pe considerentul că ele fac parte dintr-un fond lexical internațional, comun mai multor limbi. El are în vedere cuvinte ca *synagogă*, *gangrenă*, *poblican* sau altele, desemnând denumiri de pietre prețioase, veșminte sau copaci, pe care „le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc, văzând că alte limbi încă le țin așea".

3. Activitatea tipografică se reia, după 1656[9], în aceeași ordine în care fusese părăsită: întâi de moldoveni, prin Dosoftei la 1673, apoi de munteni, prin mitropolitul Varlaam, la 1678, și, în sfârșit, de ardeleni, prin popa (mai târziu protopopul) Ioan Zoba din Vinț, la 1683. Producția literară este incontestabil mai bogată și mai variată decât în etapa anterioară. Scrierile religioase dețin, în continuare, locul de frunte în literatura epocii, în special în ceea ce privește tipăriturile. Cel mai remarcabil eveniment, cu urmări hotărâtoare asupra dezvoltării ulterioare a limbii literare, îl constituie începutul naționalizării serviciului divin, întâi în Transilvania, sub influență calvină, apoi în Moldova și în Țara Românească, independent de orice influență externă.

Cărțile care apar în Țara Românească provin din cinci centre: București, Buzău, Târgoviște, Snagov și Râmnic. Prima dintre ele este *Cheia înțelesului* (1678), o colecție de omilii traduse din rusește. Îi urmează o serie de alte tipărituri, dintre care sunt de amintit un *Liturghier* (1680), cu tipic românesc și cântări slavone, *Evanghelia* (1682), *Apostolul* (1683), care sunt retipărite mai târziu la București și în celelalte centre din provincie. Opera de căpetenie a literaturii religioase din acest interval este *Biblia de la București* (1688). Autorii ei (printre care un rol de seamă l-au deținut frații Greceanu) au pus în circulație *Vechiul Testament* tradus de Milescu[10], precum și alte texte apărute anterior, cum ar fi *Palia de la Orăștie* și

---

[8]Vezi cele spuse mai sus, p. 238.

[9]Anul apariției cărții bălgrădene *Scutul catehismușului.*

[10]Vezi Virgil Cândea, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în LL, VII, 1963, p. 29-76. Paternitatea lui Dosoftei, susținută de N.A.Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în "Cronica", XI, 1976, nr. 6, p. 4, nu se întemeiază pe argumente convingătoare.

Noul Testament din 1648. Fraţilor Greceanu (Şerban şi Radu) le datorăm, între altele, o traducere a omiliilor lui Ioan Hrisostomul, apărută în 1691, sub titlul de *Mărgăritare*. De remarcat că diortositorul *Bibliei de la Bucureşti* e moldoveanul Mitrofan, fostul episcop al Huşilor şi viitorul episcop al Buzăului, care va tipări în acest oraş mai multe lucrări, dintre care trebuie menţionat în mod aparte *Mineiul* din 1698 (tipicul şi jitiile sunt româneşti, iar cântările slavone). Prima carte românească ieşită de sub teascurile tipografiei de la Snagov este o *Evanghelie* (1697), care poartă semnătura viitorului mitropolit Antim Ivireanul. Antim îşi continuă activitatea ca episcop de Râmnic (1705), unde inaugurează o lungă şi rodnică activitate tipografică, şi la Bucureşti, ca mitropolit al Ţării Româneşti. De numele său se leagă naţionalizarea serviciului divin în Ţara Românească. El se îngrijeşte de tipărirea *Liturghiei* româneşti (ediţia I, Râmnic, 1706[11]; ediţia II, Târgovişte, 1713) şi rosteşte predici (*Didahii*) remarcabile, ajunse la noi într-o copie contemporană.

Literatura religioasă a Moldovei e dominată de figura mitropolitului Dosoftei. Cele dintâi texte pe care le datorăm acestui erudit ierarh sunt tipărite la Uniev (Ucraina) în 1673 (*Psaltirea* în versuri şi *Acatistul Născătoarei lui Dumnezeu*). Tot de numele mitropolitului moldovean se leagă şi alte cărţi bisericeşti tipărite la Iaşi: *Dumnezăiasca Liturghie* (1679), cu textul integral românesc, *Psaltirea* slavo-română (1680), *Molitvănicul de înţăles* (1681), *Viaţa şi petrecerea svinţilor* (1682-1686), *Octoihul* (1683?), *Parimiile* (1683). După 1686, activitatea tipografiei ieşene e sporadică. Numai trei lucrări cu caracter religios apar aici până în 1715: o *Tâlcuire a Liturghiei* (1697), un *Sinopsis* (1714) şi un *Liturghier* (1715), cu cântări slave şi tipic românesc.

Cărţile cu care se reia activitatea tipografică în Transilvania sunt două colecţii de predici traduse din ungureşte: *Sicriul de aur* (1683) şi *Cărare pre scurt* (1685), ambele datorate lui Ioan Zoba din Vinţ (prima din ele apare la Sebeş, a doua la Bălgrad). Doi ani mai târziu, se tipăresc la Bălgrad două alte lucrări: *Ceasloveţul*, prefaţat de acelaşi cleric din Vinţ şi tipărit de un oarecare Iosif Rus, şi *Rânduiala diaconstvelor*, al cărei tipograf este moldoveanul Chiriac.Tot Chiriac pune sub teasc, în 1689, un *Molitvenic*, a cărui predoslovie poartă, de asemenea, semnătura lui Ioan Zoba, şi retipăreşte, în 1696, la Sibiu, *Ceasloveţul* din 1687. În 1689 se editează la Bălgrad *Poveste la 40 de mucenici*. Ultimele producţii ale imprimeriei bălgrădene sunt *Bucoavna* (1699), *Chiriacodromionul* (1699), reeditare, în cea mai mare parte, cu unele modificări, a *Cazaniei* lui Varlaam, şi *Pânea pruncilor* (1702), tradusă după un catehism catolic, efectuată de popa Ioan Duma din Bărăhanţ, sat din imediata vecinătate a Bălgradului. De menţionat că *Bucoavna* şi *Chiriacodromionul* sunt tipărite de Mihail Iştvanovici, ucenicul lui Antim Ivireanul.

Singurul manuscris religios de inspiraţie calvină, scris cu litere latine şi cu ortografie maghiară, ce ne-a parvenit din Banat-Hunedoara este copia executată de Ioan Viski, în 1697, la Sântămăria-Orlea şi la Geoagiul de Jos în Hunedoara, după *Cartea de cântece* şi *Psaltirea* versificată. Cu litere chirilice sunt scrise *Ceaslovul*

[11]Inclusă în *Evhologhionul (Molitvenicul)* apărut în acest oraş.

și *Octoihul* pe care dascălul Vasile Strudze Moldoveanul le copiază la Mănăstirea Plosca (lângă Hunedoara) în 1693. Același copist transcrie un *Minei* la Utvin - Timișoara, în 1705-1706 și un *Miscelaneu teologic* la Sânandrei - Timișoara, în 1708.

Activitatea desfășurată în Transilvania de nord se rezumă, ca și în intervalul precedent, la copierea unor texte, cu observația că ea este mai bogată și, în consecință, mai variată. Din rândul preoților care transcriu pentru uzul bisericilor locale tipărituri sau manuscrise sunt de amintit protopopul Pătru din Tinăud - Bihor (*Cazania*, 1682, *Miscelaneu teologic*, 1685, *Molitvenic*, 1688) și popa Urs din Cotiglet - Bihor (două *Molitvenice*, 1676 și ante 1695 și două *Cazanii*, 1686 și ante 1692). Copistul Ilie Aron Popovici din Iași transcrie *Cazania* lui Varlaam la Hărnicești - Maramureș în 1697. Ștefan diacul, originar din Vima - Lăpuș, transcrie la Bociu - Cluj, în 1706, un *Liturghier*. Doi ani mai târziu, în Budacul Românesc - Maramureș, un popă Vartolomei copiază, într-un *Miscelaneu teologic*, mai multe texte religioase. Un mare număr de texte copiază în diverse localități din această parte a țării Vasile Sturdze Moldoveanul. Lui îi datorăm transcrierea unui *Ceaslov* și a unui *Liturghier* la Stracoș - Bihor în 1701, a unui *Octoih* la Nădab - Arad în 1714 etc.

Literatura istorică este foarte bine reprezentată în acești ani în principatele dunărene și în special în Moldova. Aici își desfășoară activitatea, alături de alți cronicari (Vasile Damian, Teodosie Dubău, Axinte Uricariul, Nicolae Costin), Miron Costin, continuatorul *Letopisețului* început de Ureche (pe care îl duce până la domnia lui Antonie-Vodă) și autor al lucrării *De neamul moldovenilor*, o încercare de a cerceta originile poporului român. Același subiect îl va preocupa, spre sfârșitul vieții, pe Dimitrie Cantemir, cea mai strălucită figură a vechii noastre culturi, în *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*. Tot în Moldova se traduc din greceste la începutul intervalului două cronografe, al lui Cigalas și al lui Dorotheu din Monembasia. O bogată activitate istorică se desfășoară în Țara Românească în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanul. Sunt de amintit aici *Cronica anonimă* a Cantacuzinestilor, atribuită de unii lui Stoica Ludescu, *Istoriile domnilor Țării Rumânești* (prima parte, până la 1688) de Radu Popescu și, în special, *Istoria Țării Românești* a cruditului stolnic Constantin Cantacuzino. Cu excepția celei dintâi, lucrările ne-au parvenit în copii posterioare anului 1715.

În domeniul beletristicii, vom consemna, în primul rând, apariția unor noi traduceri de cărți populare. Notăm, între altele, copii după *Împărăția lui Priiam, împăratul Troadei*, text moldovenesc, *Fiziolog* (1693), *Esopia* (1703), *Sindipa* (1703), ultimele trei datorate dascălului brașovean Costea, și *Achirie și Anadan* (Budacu - Maramureș, 1708). De menționat aici tipărirea în 1700 la Snagov a unei traduceri a *Florii darurilor*, realizată de astă dată din greacă, nu din slavă, cum tot din greacă sunt traduse *Esopia* și *Sindipa*, citate mai sus. Tot aici semnalăm *Foletul novel*, un calendar tradus din italiană pentru uzul lui Brâncoveanu de Ioan Romanul (Francul), precum și *Ceasornicul domnilor*, traducerea pe care Nicolae Costin o face după versiunea latină a romanului lui Antonio de Guevara, *El Relox de Principes*. Proza originală românească își află un strălucit debut în romanul alegoric al lui Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică* (1705).

Literatura versificată numără o serie de texte, dintre care merită a fi amintite, în afara *Psaltirilor* lui Dosoftei și Fogarasi, menționate în cadrul literaturii religioase,

Viaţa lumii de Miron Costin, *Oda* lui Mihai Halici - junior (1674), *Epigramele* lui Franck von Franckenstein (1679), *Domnii Ţării Moldovei* de Dosoftei (după 1686) şi *Poveste de jale* a lui Radu Greceanu (1696-1699), păstrată într-o copie din 1735.

Din domeniul literaturii ştiinţifice şi didactice vom cita, în domeniul filozofiei, tratatul despre *Raţiunea dominantă* (Bucureşti, 1688), *Divanul* lui Dimitrie Cantemir (Iaşi, 1698), în domeniul geografiei o *Cosmografie* şi o *Geografie a Asiei*, ambele copiate de dascălul Costea din Braşov în anii 1693-1703, iar în domeniul lingvisticii o *Bucoavnă*, amintită deja (Bălgrad, 1699), un fragment de *Gramatică slavonă* (Ţara Românească, sfârşitul secolului al XVII-lea), un dicţionar latin-român de T.Corbea (circa 1700), unul român-latin (aşa-zisul *Anonymus Caransebensiensis*) şi altul, trilingv, latino-român-maghiar (cunoscutul *Lexicon Marsilianum*), ultimele două alcătuite de bănăţeni şi scrise cu litere latine şi ortografie maghiară.

Textele juridice sunt rare, lucru explicabil prin faptul că impunătoarele codice de legi tipărite la Iaşi şi la Târgovişte sunt larg utilizate în epocă şi vor continua să fie puse la contribuţie şi după 1715. Sporesc în schimb actele de cancelarie româneşti în Ţara Românească şi Moldova, în detrimentul celor slavone, care devin din ce în ce mai rare. Ni s-au păstrat mai multe documente ieşite din cancelaria mitropolitană a Bălgradului, precum şi un decret (tipărit) al împăratului Leopold I (Viena, 1701). Deşi nu prea numeroase, opiniile privitoare la problemele limbii române literare nu mai sunt cu totul izolate, cum am văzut că se prezentau lucrurile în perioada precedentă. Chestiuni legate de raportul dintre norma literară şi graiuri ridică popa Ioan Zoba din Vinţ în prefaţa la *Sicriul de aur* (1683). Având de ales între sinonime de variată proveniență dialectală, cum ar fi *ocă - pricină - adeverinţă, în alean - împotrivă, hasnă - folos, alduială - blagoslovenie*, cărturarul ardelean le preferă pe cele care aveau curs în vorbirea locală: „le-am pus după obiceaiul cum grăiesc pre aceste locuri". Cunoscând, întocmai ca Simion Ştefan, că „rumânii nu grăim toţi într-un chip", Ioan Zoba adoptă o atitudine opusă celei pe care o reflectă *Predoslovia către cititori* a *Noului Testament*. El respinge termeni de largă circulaţie ca *folos, împotrivă, pricină*, acordând în schimb credit unor sinonime care nu aveau curs decât în zone mai restrânse.

În *Descrierea Moldovei* (1716), Dimitrie Cantemir constată diferenţe de pronunţare şi de vocabular între Ţara Românească şi Transilvania, pe de o parte, şi Moldova, pe de alta, şi încheie oarecum surprinzător că muntenii „au model limba şi ortografia moldovenească şi recunosc că ea este mai curată decât limba lor, dar nu mărturisesc aceasta din cauza antipatiei care există între moldoveni şi valahi". Dacă ţinem seama de tipografii şi diortositorii moldoveni care au luat parte la tipărirea unor cărţi religioase munteneşti în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, imprimând textelor în cauză o anumită coloratură lingvistică moldovenească, nu vom socoti, împreună cu alţii, că în afirmaţiile fostului domnitor s-ar reflecta „o impresie subiectivă", izvorâtă dintr-un sentiment patriotic local [12].

---

[12]Vezi I.Gheţie, *Biblia de la Bucureşti şi procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53-56, *Trei locuri controversate din Descrierea Moldovei a lui Dimitrie Cantemir*, în SCL, XXVII, 1976, nr. 5, p. 517-519.

În ceea ce privește modernizarea limbii literare, vom reține afirmațiile lui Radu Greceanu din prefața la *Mineiele* din 1698. Învățatul muntean găsea destule motive să se plângă de „îngustarea limbii rumânești" și de dificultățile care stăteau în calea celui ce traducea din greceşte: „Cu greu iaste a tălmăci neştine singur, ales despre limba elinească spre cea rumânească; găsim cuvinte elineşti şi vorbe despre locuri, care unele nici la lexicoane nu să află, altele, de să şi află şi să înțăleg, iară pentru îngustarea limbii rumâneşti nu pot veni la tălmăcit". Pentru a face să înceteze o asemenea stare de fapt, Dimitrie Cantemir înțelege să întreprindă o reformă a limbii literare. Întrebându-se, în cea de-a doua prefață la *Istoria ieroglifică* (1705), dacă „spre cele mai adânci învățături prin limba hirișă a noastră a purcede a să îndrăzni cu putință ar fi", el răspunde afirmativ, susținând necesitatea cultivării limbii române „precum toate alalte limbi, de la cea ellinească întâi îndemnându-se, cu deprinderea îndelungată şi a limbii sale subțiiare şi a cuvintelor însemnare şi-au agonisit".

4. Anii cuprinşi între 1715 şi 1780 dețin o importanță excepțională în istoria culturii scrise românești, întrucât consfințesc victoria definitivă a limbii române în serviciul divin, ceea ce constituie un eveniment de primă mărime într-o literatură dominată încă de producțiile bisericești. Procesul se manifestase, sub imbold calvin, în Transilvania încă de la jumătatea secolului al XVII-lea şi ajunsese să se încheie în linii mari la începutul celui următor. Dosoftei încercase o reformă similară, tipărind la 1679 *Dumnezăiasca Liturghie*, dar inițiativa sa a rămas fără rezultat imediat. Un rol asemănător i-a revenit în Țara Românească lui Antim Ivireanul, a cărui *Liturghie* vede lumina tiparului întâi în 1706, apoi, în editare independentă, în 1713. Generalizarea procesului de naționalizare a serviciului divin se face, prin urmare, în special în principatele dunărene, după 1700, până spre jumătatea secolului al XVIII-lea. Alături de liturghiere, încep să fie traduse, rând pe rând, octoihuri, trioade, penticostare, catavasiere, antologhioane, mineie. Acțiunea începută de Antim Ivireanul este continuată de învățatul episcop al Buzăului şi apoi al Râmnicului, Damaschin, şi încheiată prin tălmăcirea integrală a mineelor de alți doi vlădici râmnicени, Chesarie şi Filaret. Ne rezumăm să citățm câteva din cărțile religioase (de slujbă şi de lectură bisericească) apărute în Țara Românească, cu observația că fiecare dintre ele a cunoscut în acest interval de timp numeroase reeditări: *Octoih* (București, 1730), *Evanghelie* (București, 1723), *Catavasier* (București, 1724), *Psaltire* (Râmnic, 1725), *Liturghier* (București, 1728), *Molitvenic* (București, 1729 şi Râmnic, 1730), *Triod* (Râmnic, 1731), *Antologhion* (București, 1736 şi Râmnic, 1737), *Apostol* (București, 1743), *Penticostar* (București şi Râmnic, 1743). Acțiunea se încheie cu tipărirea monumentalei ediții a *Mineelor*, care apare la Râmnic între 1776 şi 1780.

În aceste împrejurări, e firesc să constatăm o activitate încă neîntâlnită de tipărire şi difuzare a cărții bisericești. Într-o măsură mult mai mare decât în intervalul 1673-1715, Țara Românească deține întâietatea în producția de carte bisericească. Câteva incursiuni statistice, pe baza *Bibliografiei românești vechi*, vor face evident acest lucru. Astfel, în Țara Românească între 1717 şi 1750 apar 84 de titluri, în Moldova 20, iar în Transilvania 8, pentru ca statistica tipăriturilor dintre 1717 şi 1740 să fie şi mai semnificativă din acest punct de vedere: din 41 de cărți ieşite de sub teascuri, 30 sunt muntenești, 8 moldovenești şi numai 3 ardelenești. Practic, în primele patru decenii ale secolului al XVIII-lea (1701-1740), activitatea tipografică

se desfăşoară numai în Ţara Românească, unde apar în această perioadă 66 de cărţi, faţă de 10 în Moldova şi 7 în Transilvania. Tipografia de la Bălgrad, transferată apoi la Blaj, îşi încetează total activitatea pentru aproape o jumătate de secol (1702-1747). Activitatea tiparului mitropolitan al Moldovei este sporadică, ani de zile se scurg nefolosiţi între două tipărituri. Nu e de mirare, de aceea, că textele bisericeşti tipărite în Ţara Românească cunosc o largă difuzare dincolo de graniţele provinciei, în Moldova, Transilvania şi Banat[13].

În aceste împrejurări, când, spre 1750, tipografiile din Moldova şi Transilvania îşi intensifică sau îşi reiau activitatea, ele folosesc cărţile apărute în Ţara Românească, pe care le reproduc întocmai, respectând uneori cu exactitate punerea în pagină a originalelor, ceea ce face, nu o dată, ca anumite ediţii (e vorba de celé moldoveneşti) să fie simple fotografii, foarte fidele, ale textelor muntenești corespunzătoare. Au fost întreprinse în acest sens cercetări comparative asupra ediţiilor apărute la Bucureşti, Râmnic, Iaşi şi Blaj ale *Liturghiei*, *Evangheliei*, *Octoihului*, *Penticostarului*[14], *Psaltirii*[15] şi *Molitvenicului*[16], care au demonstrat în mod elocvent acest lucru. Cu titlu de exemplu, reproducem un pasaj din *Liturghierele* din Bucureşti, 1728, Iaşi, 1747 şi Blaj, 1756

Priimĕşte rugăciunile noastre, cĕrerile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nădĕjde tare, dragoste nefăţarnică. Blagoslovĕşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilii.
(*Liturghier*, Bucureşti, 1728, p.35)

Priimĕşte rugăciunile noastre, cĕrerile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nădĕjde tare, dragoste nefăţarnică. Blagoslovĕşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilii.
(*Liturghier*, Iaşi, 1747, p.35)

Priimĕşte rugăciunile noastre, cĕrerile, mărturisirile, slujbele de noapte şi ne dăruiaşte noao, Dumnezeule, credinţă neruşinată, nedĕjde tare, dragoste nefăţarnică. Blagoslovĕşte întrările noastre şi ieşirile, faptele, lucrurile, cuvintele, gândurile şi ne dă noao să ajungem la începutul zilii.
(*Liturghier*, Blaj, 1756, p.43)

---

[13] Nu vom înşira aici numeroasele articole consacrate subiectului, mulţumindu-ne să menţionăm lucrarea de sinteză a lui O. Şchiau, *Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval*, Cluj, 1978, p. 80-103.

[14] Vezi I.Ghetie, *Contribuţii la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750*, în LR, XX, 1971, nr. 2, p. 113-124

[15] Alexandra Roman, *Psaltirile româneşti din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Probleme de filiaţie*, în LR, XXIII, 1974, nr. 3, p. 233-242.

[16] Magdalena Georgescu, *Contribuţii la problema unificării limbii literare. Despre ediţiile succesive ale Molitvenicului în secolul al XVIII-lea*, în LR, XXIV, 1975, nr. 6, p. 609-615.

Iată şi un pasaj din *Evangheliile* apărute la Bucureşti, 1760, Iaşi, 1762 şi Blaj, 1765:

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acĕstea?" Iară el au zis lui că frate-tău au venit şi au junghiiat tatăl tău viţelul cel gras, căci l-au văzut sănătos. Şi s-au mâniiat, nu vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară ei răspunzând au zis tătâne-său: „iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(*Evanghelie*, Bucureşti, 1760, f. 89^{v})

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acĕstea?" Iară el au zis lui că fratele-tău au venit şi au junghiiat tatăl tău viţelul cel gras, căci l-au văzut pre el sănătos. Şi s-au mâniiat, nu vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară el răspunzând au zis tătâne-său: „iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(*Evanghelie*, Iaşi, 1762, f. 95^{v})

Deaca au venit şi s-au apropiiat de casă, au auzit cântece şi jocuri. Şi chiemând un fecior, l-au întrebat: „ce sânt acĕstea?" Iară el au zis lui că fratele-tău au venit şi au junghiiat tatăl-tău viţelul cel gras, căci l-au văzut sănătos. Şi s-au mâniiat, nu vrea să între. Iară tatăl lui ieşind l-au rugat pre el. Iară el răspunzând au zis tătâne-său: "iată, atâţia ani slujesc ţie şi niciodată porunca ta n-am călcat".
(*Evanghelie*, Blaj, 1765, p. 191)

În ceea ce priveşte activitatea în domeniul istoriografiei, ea este dominată în Ţara Românească şi Moldova de compilaţiile cronicilor mai vechi. Cu toate acestea, cel mai mare cronicar al Moldovei, Ion Neculce, autorul *Letopiseţului Ţării Moldovei* (de la domnia lui Antonie-Vodă până la 1743) şi al culegerii de legende *O samă de cuvinte*, îşi scrie operele tocmai în această epocă de decădere. Pentru a cita un nume de cronicar din Ţara Românească, trebuie să-l amintim pe Radu Popescu, care îşi scrie după 1716 cea de-a doua parte a *Istoriei domnilor Ţării Rumâneşti*, cuprinzând evenimentele desfăşurate între 1688 şi 1729. O menţiune aparte în cadrul literaturii istorice se cuvine a fi făcută logofătului Gheorgachi, care ne-a lăsat o preţioasă *Condică*, unde se descrie ceremonialul de la curţile fanariote moldoveneşti din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Transilvania este reprezentată, la rândul ei, prin *Istoria sfintei besereci a Şcheilor Braşovului*, scrisă de protopopul Radu Tempea în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

O largă acţiune de copiere şi de difuzare manuscrisă a cărţilor populare marchează evoluţia prozei beletristice munteneşti din anii 1715-1780. Dintre copiile ce se efectuează acum amintim: *Alexandria* (1717, 1776) şi *Esopia* (1777). Destul de numeroase sunt cronicile versificate: *Istoria lui Constantin Vodă Brâncoveanul*

(circa 1750), *Istoria lui Iordache Stavarache* (1767) şi *Istoria Ţării Româneşti dă la leat 1769*. Traducerea şi copierea unor asemenea texte continuă şi în Moldova. Sunt de citat printre altele o *Esopie* (1779), *Erotocritul* (1770-1780), *Aethiopica* lui Heliodor (1773) şi *Istoria lui Bertoldo* (1775). De o largă răspândire se bucură şi aici cronicile versificate. *Cuvinte în versuri a cetăţii Hotinului* (1770), *Versuri pentru moartea domnului Grigore Ghica* (1778) sunt numai două dintre ele. O caracteristică a cărţilor populare ce se tălmăcesc acum în româneşte este descinderea lor, în marea majoritate a cazurilor, din originalele greceşti. Din regiunile de peste munţi provin, între altele, primul *Calendar* românesc, datorat lui Petcu Şoanul (Braşov, 1733) şi *Cântecele câmpeneşti,* tipărite de un anonim în 1768, probabil la Cluj, cu litere latine şi ortografie maghiară.

Printre lucrările cu caracter ştiinţific sau didactic vom menţiona o *Cosmografie* (1766) şi un manual de medicină, *Meşteşugul doftoriii* (circa 1760-1770), ambele texte muntenesti (olteneşti), traduse, primul, din italiană printr-un intermediar polonez, iar al doilea din greacă. Din Transilvania provine o altă *Cosmografie*, semnalată în vremea din urmă şi datând de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea[17]. Tot acum apar primele gramatici româneşti: *Gramatica rumânească* a lui D. Eustatievici Braşoveanul (1757) şi *Gramatica* ieromonahului Macarie, alcătuită în 1772 la schitul Sihla - Neamţ (ambele având anexate expuneri asupra versificaţiei). Spre sfârşitul intervalului, văd lumina tiparului la Viena unele manuale elementare, cum ar fi un *Bucvar*, o *Aritmetică* şi o *Ducere de mână către cinstă* (toate trei în 1777).

În ceea ce priveşte domeniul juridico-administrativ, materialul de referinţă este furnizat, ca şi în intervalul precedent, de cancelariile domneşti, din care slavona este definitiv îndepărtată. Menţionăm că unele documente oficiale încep să fie tipărite. Amintim astfel, în Ţara Românească, *Ponturile păcii* (1744), *Hatişerif* (1774), *Carte de bir* (1780), iar în Moldova *Hrisoavele* din 1742, 1756 şi 1757, o *Carte de mazili* din 1758, precum şi *Proclamaţiile* lui Rumianţev din 1770 şi 1771. Pentru Ardeal, vom nota *Ordonanţele* din 1747 şi 1749 ale Marici Tereza şi *Instrucţiunile* din 1780 ale episcopului Grigore Maior. Tot aici trebuie amintită apariţia la Iaşi în 1773 a *Învăţăturii Ecaterinei a II-a*, lucrare cu caracter juridic mai larg, pătrunsă în unele părţi ale ei de ideologia iluministă. *Micul manual de legi* sau *Pravilniceasca condică* (1780), primul codice tipărit după *Îndreptarea legii*, inaugurează o serie de texte juridice ce vor apărea la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui următor şi îşi au locul firesc printre producţiile perioadei următoare.

5. Încercând să sintetizăm în câteva cuvinte datele şi observaţiile consemnate mai sus, vom spune că în perioada 1640-1780 cultura românească scrisă cunoaşte un sensibil şi constant proces de creştere şi diversificare. Deşi textele religioase continuă să deţină un rol important în cultura vremii, se înregistrează sporirea, uneori rapidă şi apectaculoasă, a producţiei literare în alte domenii (istorie,

[17]Gh.Chivu, *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti* (1640-1780). I, în LR, XXIV, 1980, nr. 2, p. 114.

beletristică, ştiinţă). Majoritatea lucrărilor alcătuite acum sunt, ca şi în epoca anterioară, traduceri. Apar însă şi texte originale, inexistente înainte de 1640, iar numărul lor este în creştere. Traducerile nu se mai fac aproape în exclusivitate din slavonă, ci şi din greacă, latină, maghiară. De altfel slava şi-a încheiat rolul istoric în cultura română. Locul ei este preluat, până la un punct, în principatele dunărene, de greacă. Traducerile din limbile occidentale sunt foarte rare (vezi, de exemplu, *Foletul novel* şi *Cosmografia*). Schimbul de valori culturale între cele trei ţări româneşti este mai viu decât în perioada precedentă [18]. El explică, în ultimă instanţă, procesul de unificare constatat la nivelul literaturii religioase în jurul anului 1750, care va avea urmări din cele mai importante în evoluţia limbii române literare.

[18]Vezi în această privinţă lucrarea lui O.Şchiau citată la nota 13.

SECȚIUNEA A DOUA

STRUCTURA LIMBII ROMÂNE LITERARE

CAPITOLUL I

FONETICA

VOCALISM

Vocale

[a]

1. [a] aton a evoluat la [ă] în unele cuvinte care, de regulă, conservă vocala originară: *bălauri* (DVS, septembrie, 38^{v}), *căzaci* (NL, 8), *căzan* (Cron. H, 112), *hămeiu, măcriș* (CBuc., 19^{v}, 45^{r}), *în zădar* (CCD, 133), *zăhar* (DVS, septembrie, 97^{r}) etc. După cum se observă, textele provin mai ales din Moldova, Transilvania și Oltenia. În genere, fenomenul se întâlnește mai frecvent decât în perioada anterioară.

2. O situație aparte prezintă [a] protonic din cuvântul *măcar* (< ngr. *makari*), atestat înainte de 1640 numai cu acest fonetism. [a] continuă să se mențină în unele texte: *macar[ă]* (Caz.V, II, 30^{v}; Prav. 1646, 41^{r}; NT, 3^{r} etc.). Exemplele cu [a] > [ă] se recoltează din scrieri elaborate în Țara Românească și Moldova: *măcar* (Caz. D, Gaster, CR, I, 111; AD, *ib.*, II, 29; Min. 1776, DLR), *măcară* (Prav. 1652, 31, 67; DVS, septembrie, 36^{r}).

3. În cuvântul *dascal* (< scr., bg. *daskal*), [a] posttonic etimologic apare conservat: *dascal* (Caz. V, I, 109^{r}; SL, 126^{v}; DVS, septembrie, 5^{r}). Evoluția lui [a] la [ă] este pusă în lumină de exemplele: *daskĕl* (AC, 333), *dascăli* (GCond., 284), *dascălul* (AD, 9); cf. și *dăscălie* (SL, 126^{v}).

[ă]

1. Întocmai ca în perioada precedentă, fenomenul trecerii lui [ă] protonic la [a] este prezent mai ales în Moldova, cu observația că atestările nu sunt nici acum prea numeroase. În *Cazania* lui Varlaam lipsesc situațiile cu [ă] > [a], constatare care se poate face și în legătură cu tipăriturile de după 1747. Exemple cu [ă] > [a]: *capitan* (CLM, 188), *înalțați, jacaș‹i›* (CCD, 31, 137), *a nu lasa* (1704; DRA, II, 103), *nalța-să* (DPV, 39), *pacat* (1755; DRA, II, 319), *pasaț* (DVS, septembrie, 30^{v}), *spatariul*

(NL, 150) etc. Încă şi mai rare sunt atestările fenomenului în Transilvania: *sarafimii* (Lit. 1730, 33[r]), *spasĕşte* (Mol. 1725, 140[v]). În Ţara Românească puţinele exemple au fost întâlnite cu precădere în texte datorate unor olteni: *cadĕşte* (Prav. 1640, 9[r]), *calare* (SL, 174[r]), *spatar* (PIst., 490), *vraji* (MLex., 196).

2. Fonetismul [ă] din *păhar* continuă să fie înregistrat în toate regiunile ţării: *păhar* (NT, 5[v]; Lit. 1680, *pref.*), *păharul* (DVS, septembrie, 21[v]) etc. Notat încă în perioada anterioară în texte neliterare muntenești[1], fonetismul [a] apare în *Biblia de la Bucureşti*: *pahar* (642 b). Prezenţa lui în *Noul Testament* de la Bălgrad (14[r]) trebuie pusă în seama primului traducător al cărţii, munteanul Selivestru. Dacă în celelalte cuvinte [ă] protonic > [a] în graiuri de tip nordic, în *pahar* inovaţia are loc în sud.

3. În cuvintele *blăstem(a), năcaz* şi *spăria* (cu derivatele), trecerea lui [ă] la [e] ne întâmpină în textele sudice: *blestem, blestema* (BB, 626 b; Mărg., 20[v]; Oct. 1746, 145; 1746, DRA I, 451), *necăjăsc* (BB, 403 a), *să sperie* (Let.C, 28) etc. Fonetismul etimologic apare în Moldova şi Transilvania, dar el poate fi întâlnit şi în Ţara Românească, mai ales la începutul intervalului: *blăstăma* (Caz. V, II, 73[v]), *năcazuri* (CÎ, 46[v]), *să spăre* (SA, 46[v]), *să spărie* (ŞT, 77) etc. În jurul anului 1750, în tipăriturile ieşene şi blăjene apare fonetismul muntenesc cu [e]: *blestem, blestema* (Lit. 1747[2], 54; Pent. 1753, 60[v]), *blestemul* (Oct. 1760, 151; Pent. 1768, 83[v]), *necaz* (Oct. 1760, 215), *necazurilor* (Pent. 1753, 25[r]) etc. În toate aceste cazuri, avem a face nu cu evoluţii ale graiurilor locale, ci cu urmarea normei literare muntenești.

4. [ă] apare trecut la [e], dar extrem de rar, în *perechi* (CBuc., 99), aşadar într-o lucrare muntenească datând de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea. În rest, fonetismul [ă] se menţine atât în acest cuvânt, cât şi în *părete*: *părĕche* (MLex., 287), *părĕte* (PB, 128[v]), *părĕtele* (Oct. 1760, 3), *păreţii* (CCD, 457) etc.

5. În cuvântul *nădejde* cu derivatele, [ă] > [e] în texte scrise în Moldova şi Transilvania: *nedĕjde* (ŞT, 73; Mol. 1676, 149[v]; Lit. 1730, 132[r]), *nedejduiaşte* (PB, 51[r]), *a nedejdui* (CCD, 506[v]). Foarte rar, fenomenul a fost consemnat şi în paginile *Bibliei de la Bucureşti*: *nedejdui* (411 b). În acest text, fonetismul [e] nu provine din graiurile muntenești, ci din cele moldovenești, fiind mediat de originalul lui Milescu sau de cei ce au supravegheat imprimarea textului[2].

6. În *fămeie*, fonetismul etimologic, [ă], continuă să fie atestat în texte scrise în toate regiunile teritoriului dacoromân: *fămei* (ŞT, 72), *fămĕia* (NT, 13[v]), *fămeiască* (Lit. 1747[2], 176), *fămĕie* (SL, 108[r]) etc. Evoluţia lui [ă] la [e] , prin asimilare vocalică, se întâlneşte îndeosebi în texte moldovenești: *femĕia* (PP, 54), *femĕie* (DVS, septembrie, 13[v]). Fenomenul a mai fost atestat în Crişana: *femeile* (Lit. 1730, 133[r]), şi în Ţara Românească: *femei* (SL, 174[v]).

7. O serie de grafii, notate în tipăriturile lui Varlaam şi Dosoftei, prezintă un *e* în locul lui *ă*: *să-l ospetĕdze* (Caz.V, I, 379[v]), *pemintesc* (Mol. 1681, 45[r]), *romenească* (Caz. V, I, II[r]), *se speminteadză* (Mol. 1681, 12[r]), *vedzuse* (Caz. V, I,

[1] Vezi Gheţie, BD, p. 98.

[2] Vezi I. Gheţie, Biblia de la Bucureşti *şi procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53-66.

168[r]). Pentru explicarea acestor grafii s-a invocat rostirea defectuoasă a tipografilor străini[3], dar după părerea noastră la mijloc ar putea fi o asimilare sau o acomodare a lui [ă] la vocala din silaba următoare[4]. Rostirea moale a labialei precedente nu poate fi invocată, întrucât în Moldova tendința generală era de a articula dur, și nu moale, consoanele labiale.

8. [ă] este conservat în *prăvăscu* (CCD, 149), *prăveşte* (Caz. G, 190), *prăviia* (Caz. V, II, 83[r]), *prăvind* (CH, 361), deci în texte moldovenești și oltenești. În alte cazuri, vocala centrală a evoluat la un [e]: *previ*(Ceasl. T, 128[r]), *prevĕşte* (Lit. 1743, 72[r]), *previre* (Pent.1771, 9[r]), *previtori* (NT, 1[v]). În fine, sunt de semnalat și câteva cazuri în care acest [e], fiind aton, a trecut la [i]: *a privi* (Ist. et., 16[r]), *să privesc* (NT, 131[r]).

9. Spre deosebire de verbul *prăvi*, în *năsip* (< bg. *nasip*) trecerea lui [ă] la [i] s-a făcut direct, fără stadiu intermediar [e]. Exemplele cu [ă] rămân majoritare în texte: *năsip* (Ceasl. G, 37[r]; NT, 9[r]; CÎ, 92[r]), *năsipul* (Caz. V, II, 95[r]), dar, sporadic, se întâlnesc și exemple cu [ă] > [i] în scrieri muntenești: *nisipul* (BB, 403 a).

10. [ă] din *rădica*, *răsipi* a evoluat la [i], prin standul [î], în Țara Românească și sudul Transilvaniei: *ridicară* (Let. C, 183), *să* (*să*) *ridice* (TIst., 1[r]). Deținem un exemplu izolat dintr-un text moldovenesc: *s-au risipit* (GCond., 264). Stadiul intermediar este atestat în Țara Românească și în Moldova: *au râdicat* (Ap. 1704, 2[r]), *râdică* (Lit. 1702, 31[r]), *au râsipit* (Ev. 1760[1], 89[r]). Majoritatea exemplelor furnizate de texte continuă să-l consemneze pe [ă]: *ai rădicat* (Oct. 1746, 146), *rădică* (Lit. 1747[2], 54; Pent. 1771, 6[r]), *să răsipească* (Învăț., 5[r]), *s-au răsipit* (1763; DRA, I, 555), *rĕsipĕ* (AC, 365) etc.

11. În cuvinte cum sunt *fălos*, *nărod*, *zăbăvi* (și derivatele) [ă] etimologic a evoluat la [o] în texte de diverse preovenienţe regionale: *folos* (Caz. V, II, 25[v]), *foloszeszk* (AC, 339), *noroc* (SL, 44[r]), *norocirea* (CD, 70[r]), *norod* (BB, 622 b; Lit. 1728, 23; Pent. 1771, 21[v]), *norodul* (Ev. 1765, 77), *norodului* (DP, 172[v]), *zăbovi* (Prav. 1752, 36, 40; Ist. et., 8[r]). Nu rare sunt situațiile când [ă] este conservat: *felos* (= *fălos*; AC, 338), *năroc* (NL, 15), *nerok* (= *năroc*; AC, 356), *nărod* (Caz. V, II, 92[r]; NT, 20[v]; BB, 626 b), *zăbăvind* (DVS, septembrie, 33[v]). [ă] > [o] în *noroiesc* (SL, 155[r]), numai în Țara Românească.

12. [ă] > [o] în *oroșan* (SL, 64[v]), *tovaroșii* (Mărg.; Tiktin, DRG) este o inovație a graiurilor muntenești, explicabilă printr-o asimilare vocalică[5].

13. Aceeași repartiție dialectală o are unicul exemplu cu [ă] > [u] în cuvântul *mulțumi*, recoltat din texele literare ale epocii: *mulțumindu-i* (Ev. 1760[1], 79[v]). Larg majoritare rămân exemplele cu [ă] etimologic: *mulțămi* (BB, 805 b), *să mulțămim* (Lit. 1739, 120[v]), *mulțămindu-i* (Ev. 1765, 162), *să mulțămiți* (Caz. V, II, 102[v]).

---

[3] Vezi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2], I, p. 119; cf. p. 139.

[4] În cazul lui *romenesc*, trebuie să admitem că în cuvântul de bază [ă] nu evoluase la [â] (*român*). Cât privește pe *speminta* și *pemintesc*, aici suntem nevoiți să pornim de la formele cu [en]: *spămenta*, *pămentesc*. În *vedzuse*, [e] ar putea fi analogic.

[5] Vezi Gheție, BD, p. 102.

[e]

1. În cuvântul *dator* şi derivatele, fonetismul etimologic [e] continuă să fie atestat sporadic, în texte ardeleneşti: *detorie* (PPr., Paşca, P.Pr., 320). Grafia *detorijile* (FC, 12) poate reflecta la fel de bine rostirea cu [e] sau cu [ă]. Fonetismul cu [ă] a fost notat, de asemenea rar, în Banat: *dĕtor, dĕtorie* (AC, 334) şi în Crişana: *dătoriia* (Ceasl. T, 89^{r}). *Dator,* cu [a], e general în textele literare munteneşti şi moldoveneşti şi câştigă teren, mai ales după 1700, în regiunile de peste munţi: *datori* (Caz. G, 18^{r}), *datoria* (Caz. V, I, 376^{v}), *datorie* (BB, 634 b: Lit. 1730, 33^{v}), *datoriu* (Arch., 5^{r}), *datoriŭ* (CS., 1^{r}) etc. În unele scrieri ardeleneşti, *detoriu* şi derivatele apar redate cu ѣ (*dĕtoriu*), ceea ce presupune o rostire cu [e̯a] sau [e̯]: *dĕtoriia* (NT, 24^{r}), *dĕtoriŭ* (CS., 80^{r}).

2. [e] a evoluat la [ă] în cuvântul *Dumnezeu* şi derivatele: *Dumnă(d)zău* (DP, 10^{v}; BB, BRV, I, 283), *dumnăzăiescu* (GCond., 296). Exemplele, mai puţin numeroase decât în perioada anterioară, se întâlnesc în texte moldoveneşti, cu excepţia *Bibliei de la Bucureşti*, dar în paginile acestei lucrări ea trebuie socotită a fi un moldovenism, din motive asupra cărora am insistat mai sus (p. 294, n. 2).

3. În *lepădа*, evoluţia lui [e] la [ă] se constată, ca şi în perioada precedentă, în textele ardeleneşti şi munteneşti (asupra etimologiei cuvântului, vezi mai sus, p. 89): *lăpădare* (scris: *laepedare*; Vis.C, 241), *nu lăpăda* (Lit. 1730, 11^{v}), *va lăpăda* (BB, 619 b), *lăpădaţi* (SA, 64^{r}; CS., 8^{v}), *să lăpădăm* (Caz.T, 39^{r}). [e] se întâlneşte în continuare în texte de diverse provenienţe regionale: *lepăda* (Lit. 1756, 45), *lepădară* (NT, 18^{r}), (*am*) *lepădat* (SA, 64^{r}; CS., *prefaţă*), *lepădăm* (Caz.V, II, 22^{r}) etc.

4. Trecerea lui [e] la [ă] în (*o*)*dănăoară* (< lat. *de una hora*) este o particularitate a textelor moldoveneşti: (*nici*) *dănăoară* (Caz. V, II, 13^{r}; DVS, septembrie, 3^{r}; CCD, 140). Fonetismul [i] a fost notat în celelalte regiuni ale teritoriului dacoromân: (*nece, nici*) *odinioară* (NT, 90^{v}; BB, 630 a; Min. 1776, DLR etc.).

5. În cuvântul *străin*, fonetismul etimologic [e][6] cunoaşte cea mai largă răspândire în texele vremii: *strein* (SA, 30^{r}: Pilde, 5^{r}; Ev. 1723, 3^{r}; Ev. 1760^{2}, 231), *streinătatea* (Caz. V, II, 104^{r}), *streină* (NT, IV^{r}), *înstreinat* (BB, 633 b) etc. Evoluţia lui [e] la [ă], prin rostirea dură a lui *r*[7] sau prin acţiunea cuvintelor formate cu *stră-*[8], apare mai rar în texte: *astrăinat* (Caz. V; DA), *străin* (MGram., 121^{r}). [e] < [i] mai ales în texte munteneşti: *striin* (Caz. G, 215; BB, 616 b; Mărg., 21^{r}), *să striinară* (SA, 28^{r}). Singulare sunt formele înregistrate în *Anonymus Caransebesiensis: strien, strienătate, strienedz* (372), în care avem a face, probabil, cu o disimilare vocalică: *striin* > *strien.*

6. [e] este normal în *m(i̯)era*. [i] aton latin trebuia să dea [e]: *mera.* Din *mera* s-a ajuns la *mi̯era* prin diftongarea lui [e], frecventă în graiurile nordice şi îndeosebi în cele moldoveneşti. Exemplele, puţin numeroase, se recoltează din scrierile unor moldoveni: *merat* (NL, 340), *a să miera* (CH, 880). De observat că scriitorii din

---

[6] Asupra etimologiei cuvântului *străin*, a se vedea mai sus, p. 90.

[7] Gheţie, BD, p. 104.

[8] Densusianu, HLR, II, p. 108.

Moldova se folosesc și de fonetismul [i] , singurul cunoscut în celelalte zone ale țării: *om miera* (DVS, octombrie, 96[v]), *mirându-se* (NL; Gaster, CR, II, 33).

7. În *crier*, *grier*, *trier* și în alte câteva cuvinte, trecerea lui [-e-] tonic la [i] apare cu o anumită insistență în scrierile unor moldoveni (s-a pornit de la unele forme derivate cu [-e-] neaccentuat): *ciielalți* (NL, 171), *crieri* (CD,20[v]), *crierii* (Prav.1646,84[r]), *cutrieră* (Caz.V, II, 92[v]). Izolat, fonetismul a fost consemnat în *Lexicomul* lui Mardarie: *crier*, *grier* (154, 262), în *Lexiconul* lui Staicu: *crierii*, *grierul* (206[r], 136[r]) și în *Calendarul* tipărit la Brașov în 1733 de Petcu Șoanul: *crieri* (48).

8. Într-o serie de cuvinte, fenomenul trecerii lui [e] median aton la [i], explicabil prin asimilări sau disimilări vocalice, ne întâmpină mai ales în textele sudice. E vorba de cuvinte ca *biserică*, *citi*, *dimineață*, *niște*, *pricepe*, *priveghea* și altele.

Textele muntenești oferă numeroase exemple cu [i] încă de la jumătatea secolului al XVII-lea, iar prezența lor e în creștere după 1700: *aripă* (SL, 90[r]), *bisĕrică* (Prav. 1640, 6[r]), *citi* (BB, 643 b), *dimineață* (BB, 641 a), *inimă* (BB, 627 a), *nimică* (AD, 15), *niște* (SL, 44[r]), *pricepi* (BB, 616 a), *privĕghe* (SL, 51[r]) etc.

Mai rar se întâlnește fenomenul în textele moldovenești: *inimă* (CII; DA), *pricep* (Caz. V, II, 22[r]) și, în special, în cele ardelenești; *dimineața* (Lit.1739, 5[r]). În genere, în textele moldovenești, ardelenești și bănățene fonetismul [-e-] apare bine reprezentat până spre sfârșitul perioadei: *besĕrecă* (Caz. V, II, 3[r]), *cetĕște* (Occ., 74), *inemi* (DPV; DA), *precsep* (AC, 362), *prevĕghe* (Caz. V, II, 25[r]) etc. Asemenea exemple nu lipsesc nici din textele muntenești: *besĕrecă* (SL, 86[v]), *demineață* (MLex., 335) etc.

9. În alte cuvinte, cum ar fi *despărți*, *fecior*, *oameni*, *vedea*, *veni* etc. (cf. și cuvintele de tipul *fetele*), fenomenul trecerii lui [e] medial aton la [i] este adeseori consecința unei evoluții spontane a lui [e] și este caracteristic textelor scrise în zonele unde se vorbea subdialectul nordic, fără a lipsi cu desăvârșire nici din textele sudice (îndeosebi ca urmare a unor disimilări vocalice în pluralele articulate *fetele*, *vitele* etc.): *adivărat* (Lit. 1730, 23[r]), *adiverești* (Cron. H, 111), *dĕgitelor* (DP, 7[v]), *să să dizmierde* (Ist.et., 16[r]), *ficsor(ul)* (AC, 339; Lex.M, 206), *judicători* (BB, 331 b), *neprietin* (NL, 18), *priiatinul* (NT, 25[r]), *ucinicu* (PP, 32), *veri vini* (Caz. V, II, 77[v]), *vitile* (1768; DRA, I, 576) etc.

Spre jumătatea secolului al XVIII-lea și apoi după 1750 până la sfârșitul intervalului, tipăriturile (inclusiv cele moldovenești și ardelenești) pun în circulație numai cuvinte cu [-e-] conservat: *boalele* (Pent. 1743[1], 94[r]), *fecioară* (Oct. 1760, 67), *feciori* (Ev. 1762, 85[v]), *judecata* (Oct. 1750, 14[r]), *oamenii* (Oct. 1749, 162), *vedeți* (Pent. 1753, 111[v]), *venind* (Lit. 1747[2], 206), *veniți* (Lit. 1756, 187). Avem a face cu generalizarea normei literare muntenești.

10. Închiderea lui [-e] la [i] continuă să se întâlnească în unele texte nordice și în special în cele scrise în Moldova. Iată câteva exemple culese din autori moldoveni: *aceli* (Hris. 1742), *vor aduci* (1685; IZ, IV, 1, 126), *conacili* (AUL, 99), *frateli* (NL, 176), *să giudeci* (PP, 46), *neplecărili* (CCD, 497) etc. Tipăriturile realizate în Moldova în anii 1747-1780 notează curent pe [-e]: *bate* (Ev. 1762, 27[r]), *iaste* (Pent. 1753, 23[r]), *mine* (Lit. 1747[2], 224), *toate* (Oct. 1749, 105); de remarcat că și în textele anterioare jumătății secolului al XVIII-lea apar numeroase exemple

cu [-e] care le depăşesc numeric pe cele cu [-i]. Dacă până spre 1750 avem a face cu reflexul tradiţiei literare locale, după această dată [-e] se explică prin înrâurirea variantei literare munteneşti. Închiderea lui [-e] la [i] în textele munteneşti e consemnată în mod excepţional: *cini* (1712; DRA, I, 251), *di* (Lit. 1680; BRV, I, 220, 230). Tipăriturile ardeleneşti de la Blaj din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pun în circulaţie numai cuvinte cu [-e]: *bate* (Ev.1765, 57), *poruncise* (Lit. 1756, 38), *şapte* (Pent. 1768, 68^{v}) etc.

11. Bine reprezentat în perioada precedentă în textele din anumite zone dialectale, [e], tonic sau aton, urmat de [n] nu mai apare decât rar după 1640. Singurul autor la care am întâlnit exemple mai numeroase cu [en] este Varlaam (toate paginile sunt din *Cazanie*): *cumenecătură* (II, 372^{v}), *cuvente* (II, 112^{r}), *smentească* (I, II^{v}), *veneri* (I, 100^{v}), *veşmentele* (II, 12^{v}); cf. însă la acelaşi autor şi în aceeaşi operă: *cuvinte* (II, 80^{v}), *vineri* (II, 3^{v}) etc. Alte atestări: *cuvente* (SL, 93^{v}), *fierbente* (SL, 212^{v}), *sămenţii* (NT, 66^{v}), *să spenteci* (CBuc., 8^{r}). *Amente, amentrelea* şi *dumenecă* au fost întâlnite la începutul secolului al XVIII-lea la Cantemir (CH, 138, 252, 257), fiind socotite latinisme[9]. Exemplele *argsent, szvente* (HCC; Rosetti, ILR^{3}, 455) şi *credenca* (PC; *ib.*) provin din texte scrise cu litere latine[10]. De observat că, exceptând grafiile *argsent* şi *credenca*, [n] este precedat de o consoană labială şi se găseşte în poziţie moale (cel mai adesea un [e]), ceea ce confirmă încă o dată contextul fonetic în care [n] s-a menţinut mai multă vreme (vezi mai sus, p. 91–92). În genere, fenomenul dispare din texte în secolul al XVIII-lea.

12. În prepoziţia *den* (şi compusele), [e] alternează în texte cu [i] : *den* (Caz.V, II, 374^{r}; NT, 46^{v}, 50^{r}, 80^{r}; DVS, septembrie, 8^{v}; BB, 66 b), *denainte* (ULM, 153) - *din* (Caz.V, II, 369^{r}; ULM, 3; NT, 56^{r}; DVS, septembrie, 30^{v}; Cal. 1733, 27). Fără a fi vorba de o repartiţie, fonetismul [e] se semnalează, ca şi în perioada 1532-1640, îndeosebi în Ţara Românească şi în sudul Transilvaniei, în timp ce [i] apare cu mai multă insistenţă în nord (Moldova). Există texte care cunosc, în proporţii variabile, de la un caz la altul, ambele pronunţări.

13. Sincopa lui [e] ([i]) în cuvintele *derege* (*direge*), *derept* (*direpț*) şi derivatele se constată cu o frecvenţă din ce în ce mai mare în textele munteneşti ale vremii pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul secolului al XVIII-lea şi depăşim apoi pragul celui următor. Fenomenul apare, mai rar, şi în textele moldoveneşti. Exemple: *dreapta* (Ap. 1683, 2^{r}), *dregători* (Ap. 1704, 130^{v}) *se drĕge* (Târn., 7^{r}), *drept* (ŞT, 136), *dreptate* (PIst., 490; GCond., 264), *dreptul* (Ev. 1760^{1}, 37^{r}) etc. În regiunile de dincolo de munţi formele sincopate nu sunt anterioare jumătăţii secolului al XVII-lea, iar de o atestare ceva mai frecventă a lor nu poate fi vorba decât după 1700: *dregătorie* (Instr., 2), *dreaptă* (Lit. 1756, 168), *drept* (SA, 3^{r}), *dreptăţi* (Occ., 73), *dreptul* (Misc. V, 67^{v}) etc. Textele continuă să prezinte fonetismele [e] şi [i] de-a lungul întregii perioade, dar într-o măsură din ce în ce mai mică, în special în Ţara Românească: *dereapta* (Ev. 1760^{2}, 25^{v}), *derept* (AC, 334), *direptate* (NT, 26^{r}; BB, 616 b), *direptăţii* (DVS, septembrie, 30^{v}) etc.

---

[9] Vezi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^{2}, I, p. 337. Afirmaţia este valabilă numai în privinţa primelor două cuvinte. Etimonul celui de al treilea cuvânt este lat. *dominica*.

[10] Cf. Rosetti, ILR^{3}, p. 455-456.

14. În legătură cu evoluția lui [e] la [ă] după consoanele [p], [b], [m], [f], [v], [t], [d], [s], [dz], [z], [ț], [r], [ș] și [j], a se vedea expunerile consacrate consoanelor respective.

[i]

1. [i] apare în loc de [î] în *tinăr* (Prav. 1640, 57^{v}; Caz.G, 248; MLex., 149; PIst., 496), *tinărul* (NT, 25^{r}; FD 1700, 52^{r}). E vorba de texte sud-vest-ardelenești și oltenești sau reflectând probabil o înrâurire a graiurilor vorbite în sfertul sud-vestic al Dacoromaniei.

2. În *tânărețe* avem a face cu un [î] analogic după *tănăr* (mai puțin probabilă ni se pare o velarizare a lui [i] ca urmare a rostirii dure a lui [t]. Puținele exemple ce ilustrează acest fenomen provin din Crișana: *tânărețe* (Mol. 1688, 52^{r}), *tânărețelor* (Lit. 1730, 132^{r}).

3. În cuvântul *mărturisi*, primul [i] apare trecut la [o] înainte de 1640 în scrieri elaborate de moldoveni. Spre deosebire de textele neliterare, care continuă să noteze fenomenul pe la mijlocul secolului al XVII-lea (*mărtorosimŭ*, Mogoșești, circa 1650, Dorohoi, 1654[11]), monumentele literare elaborate în Moldova nu-l mai atestă. El se întâlnește în mod neașteptat într-un text copiat în sudul Crișanei după o tipăritură coresiană (Caz. I, 877). Nu am întâlnit fonetismul după 1700.

4. În legătură cu evoluția lui [i] la [î] sau cu „amuțirea" lui [-i] asilabic după consoanele [t], [d], [s], [dz], [z], [ț], [r], [ș] și [j], a se vedea expunerile consacrate consoanelor respective.

[î]

1. În formele verbului *întra* și în derivate am consemnat în continuare fonetismul mai vechi, cu [î]: *să între* (Ev. 1765, 4), *întrând* (Ev. 1723, 29^{r}; Ev. 1762, 30^{r}) etc.

2. Trecerea lui [î] la [i] în *inelul* (SL, 215^{v}), *inimii* (AD, 15), *inimos* (CCD, 23) apare curent în texte.

3. [î] > [i] în *atitea* (Mol. 1681, 97^{r}), *atiția* (Caz.V, I, 379^{v}). După părerea unor autori am avea a face cu o rostire neromânească[12].

4. Evoluția lui [î] la [u] în *umbla*, *umfla*, *umple(a)* se întâlnește, ca și în perioada anterioară, în textele munțenești; după 1700 și în special spre jumătatea secolului al XVIII-lea, ea apare și în Moldova și Transilvania (cu deosebire în tipărituri): *umbla* (Prav. 1640, 59^{r}; Învăț., 4^{r}; Lit. 1747^{2}, 1^{v}; Oct. 1760, 80), *umblăm* (Lit. 1728, 1^{r}), *umflătură* (Cal. 1733, 6), *umplea* (Lit. 1730, 22^{r}; Pent. 1753, 154^{v}; Pent. 1768, 121^{r}), *să umplură* (IT, 16^{v}). *Umbla* (Cod. P, 280) este unicul exemplu nord-ardelenesc de trecere a lui [î] la [u] întâlnit de noi înainte de 1700. De menționat că fonetismul etimologic [î] se menține în texte (mai ales în cele moldovenești și nord-ardelenești) până la sfârșitul perioadei: *îmbla* (Ev. 1760^{2}, 10^{r}), *îmblă* (DVS, septembrie, 25^{r}; Mol. 1689, 175^{r}), *împlea* (Pent. 1771, 9^{v}), *împlu* (Geogr., 63^{v}) etc.

[11] Vezi Gheție, BD, p. 111.

[12] Vezi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^{2}, I, p. 119; cf. p. 139.

5. [î] > [u] în *curund* rămâne pe mai departe o particularitate a textelor scrise în Transilvania şi Moldova, care a fost înregistrată însă şi în două texte oltenești: *curund(u)* (Prav. 1640, 54^{v}; Caz. V, I, 370^{v}; NT, 124^{r}; MLex., 269; Vis.C, 90; NL, 47; Arch., 9^{r}).

[o]

1. În *groznic* (Caz.V, I, 379^{v}; DVS, septembrie, 2^{r}; N.Costin, DA; Neculce, DA) nu s-a produs metafonia lui [o]. Fenomenul a fost înregistrat în texte moldovenești. De semnalat şi grafiile *forte, omeni, vorovă,* întâlnite la Dosoftei, în care unii autori văd, de asemenea, reflexe ale conservării lui [o][13].

2. O inovație a graiurilor din Moldova şi din Transilvania de nord o constituie trecerea lui [o] la [ă] în *tot* (aton în frază): *tăt.* Unicul text literar care consemnează fonetismul este *Cântece câmpenești* din 1768: *tăt* (I^{r}; scris: *tet;* textul este tipărit cu litere latine)[14].

3. Închiderea lui [o] aton la [u], bine reprezentată în perioada anterioară, continuă să fie ilustrată de texte provenind din diverse regiuni ale țării, în special din Transilvania, Banat şi Moldova: *adurmiră* (NT, 17^{v}), *amurțit* (Caz. V, II, 87^{v}), *curabie* (DVS, septembrie, 35^{v}), *durmim* (Eg., 59^{v}), *durmitează* (SL, 214^{r}), *îngrupat* (FC, 19), *va micşura* (Prav. 1646, 18^{v}), *uspetedzi* (CSc., 31^{r}). Destul de numeroase sunt fonetismele cu [o] refăcut prin procese analogice, îndeosebi paradigmatice: *adormi* (Caz. V, II, 107^{r}; BB, 643 a; Lit. 1756, 39), *adormind* (DVS, septembrie, 7^{v}), *adormit* (Pent. 1771, 7^{r}), *dormi* (Oct.1760, 199), *dormiia* (NT, 10^{v}), *îngropat* (Buc. 1699, 21), *să micşorędze* (Prav. 1652, 133^{r}). În Țara Românească, formele cu [o] refăcut devin preponderente spre sfârşitul secolului al XVII-lea. După 1700 şi mai ales spre jumătatea secoului al XVIII-lea numărul lor e în creştere şi în texte provenind din regiuni unde se vorbeau graiuri de tip nordic. În unele dintre ele am putea avea a face cu reflexe ale normei literare muntenești.

4. În *cocon, cocoş,* [o] > [u] în texte scrise în Moldova: *cucoană* (Prav. 1646, 116^{v}; DVS, septembrie, 20^{v}), *cucon* (Caz.V, II, 47^{v}), *cucoş* (Prav. 1646, 66^{r}). Rostiri izolate au fost consemnate şi în câteva texte tipărite la București şi la Bălgrad la finele secolului al XVII-lea: *cuconii* (BB, 938 a; Mol. 1689, 131^{r}), *cuconul* (RD; Gaster, CR, I, 244). Ele se datorează persoanelor de origine moldovenească, care au scos la lumină cărțile respective (Mitrofan, Chiriac Moldoveanul)[15].

[u]

1. [u] a evoluat la [i][16] în *mincinos* încă înainte de 1600. Inovație a graiurilor sudice, fenomenul apare în perioada 1640-1780 şi în texte ardelenești, bănățene-hunedorene şi moldovenești: *mincinoase* (DVS, septembrie, 30^{r}; Pent. 1753, 56^{r}),

---

[13] Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^{2}, I, p. 138.

[14] Vezi în legătură cu explicarea producerii fenomenului Gheție, BD, p. 114.

[15] Vezi lucrarea citată mai sus, n. 2. Vezi şi I, Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardelenești de la sfârşitul secolului al XVII-lea,* în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 446, 450-451.

[16] În legătură cu explicația fenomenului , vezi mai sus, p. 94.

mincinos (Vis.C, 57), *mincinosz* (AC, 353), *mincinosul* (Oct. 1746, 438), *mincinoşi* (NT, 9[r]). Vechiul fonetism, cu [u], se întâlneşte în scrieri moldoveneşti şi ardeleneşti: *minciunoase* (TLit., 171[v]; Misc.V, 63[v]), *minciunoşi* (NT, 31[v]; Ev. 1760[2], 22[v]) etc.

2. [u] apare trecut la [i] prin disimilare vocalică în *susioară* (NL, 299), *susiorile* (DVS, septembrie, 37[r]; cf. şi *sisiorĕ* AC, 368), în care se observă trecerea la [i] şi a celui dintâi [u], prin asimilare vocalică. Fonetismul cu [u] este predominant în texte.

3. [u] aton aflat în poziţie nazală a evoluat la [î] în *frâmsĕţe* (MLex., 4; NT, 5[r]), *porâncĕşte* (NT, II[v]; CSc., 42[v]) etc.; cf. şi *porâncă* (SA, 152[r]), *porânci* (vb. FC, 10), *porâncile* (Ceasl. G, 69[v]), în care [î] este analogic. După cum se vede, atestările provin din Banat, sud-vestul Transilvaniei şi Ţara Românească.

4. [u] > [o], prin disimilare vocalică, în *poroncă*, *poronci*, ne întâmpină în textele moldoveneşti: *poroncă* (AUL, 92), *poronci* (Procl. 1771), *poroncind* (NL, 18). Sporadic, [u] > [o] şi în textele redactate în Banat: *poroncsesk* (Lex. M, 215).

5. [u] > [o] în *coprinde* şi derivatele este o inovaţie a graiurilor muntenești, explicabilă printr-o asimilare: *cuprinzător* > *coprinzător* sau printr-o disimilare: *cuprinsul* > *coprinsul* (de la derivate [o] s-a extins şi la cuvinte de bază)[17]: *să coprindă* (Cosm.[2], 109[r]), *coprinde* (Ceasl.G, 26[r]), *se coprinde* (Ceasl.G, 26[r]), *se coprinde* (1750; DRA, I, 497), *coprindu* (PIst., 595).

6. Trecerea lui [u] la [o] în *preot* se întâlneşte în special în textele muntenești: *preotul* (Prav. 1652, 104), *preoţi* (BB, 623 b) etc. Mai rar apare fenomenul în Moldova: *preot* (ŞT, 13). Fonetismul cu [u] are curs mai ales în texte moldoveneşti şi ardeleneşti: *preut* (Caz.V, II, 29[r]), *preuţi* (NT, 17[v]; Lit. 1743, 86[v]) etc.

7. În *Cazania* lui Varlaam mai apare epenteza lui [u] în cuvinte ca *să aiub* (I, 275[v]), *coiuf* (DA), *cuiubul* (I, 350[v]).

8. În cuvântul *usteni* şi derivatele, [u] etimologic a fost consemnat îndeosebi în prima parte a intervalului: *ustineală* (Caz.G, 115; PB, 10[r]), *ustenit-am* (Vis.C, 15). [u] > [o] în *să ostenesc* (Lit. 1739, 109[r]), *să osteni* (DVS, noiembrie, 162[r]), *ostenit-am* (Mol. 1689, 45[v]), *s-au ostenit* (Min.1776, 181[r]), *ostenyit*, *ostinyesk* (Lex.M, 222).

9. Sincopa lui [u] s-a produs în unele forme ale verbului *usca*: *uscă* (FD 1764, 81[v]), *să uscă* (NT, 45[r]), *să se usce* (Occ., 80), *să uşti* (Pent. 1771, 20[r]). După cum se observă, toate textele în care a fost atestat fenomenul sunt ardeleneşti.

10. [u] final continuă să fie notat în scrierile elaborate în această perioadă (mai ales în manuscrise), dar fără o frecvenţă prea ridicată, Câteva exemple: *acestoru*, *am aflatu* (Cal. 1733, 1, 15), *agiunsu* (NL, 105), *bându* (DVS, septembrie, 9[v]), *domnu* (Caz.V, I, III[v]), *lungu*, *pumnu* (BB, 67 a) etc. Valoarea lui *-u* în aceste texte este obiect de controversă[18].

---

[17] Vezi Gheţie, BD, p. 118.

[18] Vezi I. Iordan, *Introducere* la Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei* şi *O samă de cuvinte*, ed. II, Bucureşti, 1959, p. CXXIII-CXXIV; Rosetti, ILR[3], p. 645-647; I. Gheţie, *U final la Neculce*, în LR, XX, 1971, nr. 5, p. 493-496; Al. Rosetti, *Despre u final la I. Neculce*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 2, p. 167-169; I. Gheţie, *Din nou despre u final la Neculce*, în SCL, XXIII, 1972, nr. 3, p. 309-311.

Semivocale

[i̯]

1. Epenteza lui [i̯], prin anticiparea elementului palatal din silaba următoare în *câine, mâine, mâini* (pl. lui *mână*) şi *pâine*, rămâne o caracteristică a textelor muntenești sud-ardelenești: *câinilor* (Prav. 1640, 54[r]), *mâine* (Pilde, 22[r]), *pâinea* (CÎ, 35[r]) etc. În celelalte regiuni al țării, fonetismul etimologic e notat de-a lungul întregii perioade: *cânii* (NT, 20[v]; DPV, 208), *mânii* (Lit. 1739, 5[r]), *mânilor* (PB, 30[r]), *pâne* (1699; DIT, 479; NL, 137), *pennie* (=*pânie*; Agy.C, 170) etc. Destul de numeroase devin rostirile cu [i] în scrierile nordice elaborate în intervalul 1640-1780. Spre 1750, tipăriturile moldovenești şi ardelenești pun în circulație numai grafii cu *îi*. Manuscrisele prezintă, foarte adesea, un amestec de rostiri etimologice şi de rostiri cu [îi̯]. O înrâurire muntenească e posibilă în unele cazuri înainte de 1700 şi e sigură în ceea ce priveşte tipăriturile din anii 1747-1780 şi manuscrisele religioase nord-ardelenești copiate de-a lungul secolului al XVIII-lea[19]: *câine* (Caz.V, II, 82[r]; Cron. H, 109), *câinele* (DVS, septembrie, 25[v]), *mâini(le)* (Oct. 1749, 162; Oct. 1760, 486; Ev. 1765, 63), *mâinilor* (Pent. 1771, 33[r]), *pâine(a)* (Prav. 1646, 59; NT, 8[r]; SA, 32[v]; Lit. 1756, 170; Ev. 1762, 8[v]), *pâini* (Lit. 1739, 6[v]).

De menționat că textele moldovenești de după 1640 prezintă, ca şi în perioada anterioară, grafii neobişnuite, care presupun epenteza lui [i̯] şi în alte cuvinte decât cele de mai sus: *dimâineață* (Caz. V, II, 35[r]), *giupâine* (CLM, 138), *giupâineasă* (Car. V, II, 95[v]) etc.[20].

2. Strict muntenească este epenteza lui [i̯] în cuvinte de tipul *oichi, ureiche*, unde avem a face tot cu anticiparea elementului palatal din silaba următoare. Unicul exemplu de care dispunem datează de la începutul intervalului: *oichi* (Ceasl.G, 66[v])[21].

[u̯]

Evoluția lui u̯ la [v] se întâlneşte, ca şi înainte de 1640, în Banat-Hunedoara: *dziva* (HHC, 86), *luvaț* (FT, 10), *revului* (FC, 129).

Vocale în hiat

[ă] - [u]

[ă] - [u] (în hiat) au fost reduşi la [o] în unele graiuri de tip nordic în *lăuntru*. Fenomenul apare rar atestat: *dinlontru* (Caz.V, II, 83[r]), *lontru* (CCD, 497). În *luntru* (Agy. C, 183), [o] , rezultat din hiatul [ă] - [u], a trecut la [u] ca urmare a unei asimilări vocalice.

---

[19] Rosetti, ILR[3], p. 467; Gheție, BD, p. 294-295, 303, 392-394, 409-410, 417-421.

[20] Cf. L. Onu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în *De la Varlaam la Sadoveanu*, [Bucureşti, 1958], p. 43-44; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2], I, p. 119, 139; B. Cazacu, *Pagini de limbă şi literatură română veche*, Bucureşti, 1964, p. 59, 63.

[i] - [i̯]

În *priimi* fonetismul cu cei doi [i] în hiat pare a se menține până la sfârșitul perioadei de care ne ocupăm. Nu e exclus însă ca unele grafii cu ïи să acopere o rostire cu diftong (*prii̯mi*), care poate fi considerată certă în două texte sud-vest ardelenești de la finele secolului al XVII-lea, grație întrebuințării slovei ӥ (notată în cele ce urmează prin *ĭ*): *să-i priĭmească* (CSc., 83r), *va priĭmi* (SA, 40r). Forma rezultată în urma contragerii celor doi [i] aflați în hiat sau a reducerii diftongului [ii̯] la [i], întâlnită încă înainte de 1640, reapare pe la jumătatea secolului al XVII-lea. Ea este prezentă în texte elaborate în Banat-Hunedoara: *primesk* (AC, 365), *primi-va* (Vis.C, 114).

[o] - [o]

Hiatul [o] - [o] s-a redus la [o] în *nor* (AD, 14; PIst. 446; Oct. 1749, 98; Pent. 1753, 61r), *norurile* (GIst., 180). Vechile fonetisme [u] - [ă], [u] - [o] și [o] - [o] continuă să fie atestate: *nuăr(ul)*, *nuărul* (Caz.V, II, 31r; DVS, decembrie, 230r), *nuor* (NT, 22r), *noorii*(*Molitvenic* 1698; Gaster, CR, I, 316). Întrucât astăzi graiurile moldovenești cunosc fonetismul [o] - [u] , provenit prin disimilare vocalică din [o] - [o], prezența lui [o] în *Octoihul* din 1749 și în *Penticostarul* din 1753 se explică prin raportare la modelele muntenești ale celor două tipărituri ieșene.

Diftongi

[e̯a]

1. Reducerea diftongului [-e̯á-] la [e], în poziție moale ,este pusă în lumină de un număr de grafii prezentând un є în loc de ѣ sau ѧ (în textele scrise cu litere latine se apelează la *e*). Iată numai câteva dintre exemplele care s-ar putea da: *acestea* (Mol, 1681, 79v), *încălzește* (CCâmp., 1r), *priveghere* (PIst., 536), *putere* (Vis.C, 134), *rele* (NL, 306), *ținere* (MCL, 186) etc. Valoarea fonetică a acestui [e] nu poate fi stabilită cu exactitate pe baza interpretării grafiei. Așa cum am arătat mai sus (p. 98), e de presupus că în regiunile unde s-a păstrat până astăzi stadiul "intermediar" [ę], *e* reproduce un asemenea [e] deschis (e vorba de Banat-Hunedoara, Transilvania de nord și Moldova de nord)[22]. În celelalte regiuni, *e* ar putea avea una din valorile [e] sau [ę]. Notațiile cu ѣ sau ѧ devin tradiționale în zonele unde [e̯a] s-a redus la [e]. În regiunile amintite mai sus ele pot acoperi rostiri cu [ę][23]. Cercetările recente au atras atenția asupra conservării diftongului în unele părți ale

[21] Vezi Șt. Pașca, *Cel mai vechi ceaslov românesc. Studiu istoric literar și de limbă*, București, 1939, p. 32.

[22] Vezi I. Gheție, *Noi contribuții la problema trecerii lui* [ea] *la* [e]: *leage* > *lege*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 80-81.

[23] Vezi A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964, p. 13-24.

Olteniei şi Munteniei până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea[24]. Fireşte că în zonele respective ѣ sau ѧ reproduc diftongul [e̯a].

2. Reducerea diftongului [-e̯á] la [e] ([ę]) apare, în genere, în aceleaşi regiuni unde a fost atestată în perioada anterioară, adică în Moldova, Transilvania şi Banat-Hunedoara: *avè* (Erot., 51), *vor ave* (1714; DRA, II, 130), *ce* (Lit. 1730, 8[r]), *să de* (Vis.C, 349), *me* (Cod. P, 279), *mieluşe* (Sin. 1714, 12[r]), *va pute* (1699; DIT, 480). Tipăriturile moldoveneşti şi ardeleneşti de după 1747 pun în circulaţie numai fonetismul etimologic, asemenea celor munteneşti şi sub directa influenţă a acestora: *cea* (Lit. 1756, 221), *mea* (Lit. 1747[2], 222), *mergea* (Ev. 1762, 28[v]; Ev. 1765, 102), *prea* (Oct. 1749, 162; Oct. 1760, 67), *vom vedea* (Pent. 1768, 29[v]), *vrea* (Pent. 1753, 127[v]) etc. Până la această dată notarea lui [–e̯á] în textele moldoveneşti şi ardeleneşti se datorează respectării tradiţiei literare locale.

3. În legătură cu evoluţia diftongului [i̯a] când este precedat de consoanele [p], [b], [m], [f], [v], [t], [s], [dz], [z], [ţ], [r], [ş] şi [j], a se vedea expunerile consacrate consoanelor respective.

[i̯a]

Atestată sporadic în perioada anterioară, evoluţia diftongului [i̯á] (medial şi final) în poziţie tare la [i̯e] ([i̯ę] în cuvinte de tipul *băiat, tăia* apare mai bine reprezentată în textele scrise după 1640. Se impune însă observaţia că e vorba de manuscrise şi nu de tipărituri, în care consemnarea fenomenului e rarisimă. Prezentăm câteva exemple extrase din texte moldoveneşti: *să iè* (NL, 55), *mă voi înjunghiè* (Erot., 55), *au tăet* (CrOB.H, 114) etc. În Banat, fenomenul e atestat pentru întâia oară la 1648 în formă de conj. prez. pers. 3 a verbului *lua*: *să ie* (FC, 43)[25]. În Transilvania, reducerea diftongului [i̯á] la [ie] ([ię]) se înregistrează la sfârşitul secolului al XVII-lea: *slujie* (Caz. P, 48[r]).

[i̯i]

Diftongul [i̯i] din *trii* s-a redus la [i] în unele texte nord-ardeleneşti: *tri* (Pent. 1771, 7[r]; Arch., 8[v]).

[i̯u]

O falsă analiză contextuală în fonetica sintactică explică trecerea diftongului [i̯u] la [u] în *uşor*: *mai iuşor* a fost separat în unităţile *mai* şi *uşor*. Inovaţia, care pare a fi de origine sudică[26], apare extinsă şi în zonele unde se vorbeau graiuri de tip nordic: *ushor* (AC, 379), *uşoară* (Prav. 1652, 264), *uşor* (DVS, septembrie, 137[r]; Mol. 1689, 52[r]; Lit. 1739, 110[r]), *va uşura* (Prav. 1652, 111), *uşurarea* (174; DRA, I, 463) etc. Fonetismul etimologic se întâlneşte în texte scrise în toate regiunile

---

[24] Vezi I. Gheţie, *Contribuţii la istoria trecerii lui ea la e (leage > lege)*, în LR, XVII, 1968, nr. 6, p. 501-508.

[25] În această regiune fenomenul nu se întâlneşte nici în zilele noastre în alte cuvinte; vezi Gheţie, BD, p. 120.

[26] Cf. Gheţie, BD, p. 121.

ţării, dar mai cu seamă în cele nordice: *iuşoară* (NT, 15[r]; Ev, 1760[2], 11[r]), *iuşor* (Prav. 1640, 52[r]; Caz. V, I, 281), *iuşurează* (BB, 253 b).

[o̯a]

Reducerea diftongului [o̯a] la [o̯] în graiurile ardeleneşti nu poate fi stabilită cu absolută certitudine decât în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În *Cântece câmpeneşti* (1768), o culegere de versuri de factură populară, scrisă cu litere latine şi ortografie maghiară, sunetul corespunzător diftongului [o̯a] din celelalte graiuri apare notat prin litera *a*, care în ortografia maghiară are o valoare foarte apropiată de [o̯]: *bucuro̯să* (tipărit: *bukurasze*; 4[v]), *no̯pt'e* (tipărit: *naptye:* 2[r]), *sănăto̯să* (tipărit: *szenetasze*; 4[v]), *voio̯să* (tipărit: *voiasze*; 4[v]).

CONSONANTISM

Labiale

1. În raport cu perioada precedentă, palatalizarea labialelor cunoaşte o mai mare răspândire în texte. Dacă înainte de 1640 fenomenul a fost consemnat numai la consoanele [f] şi [m], în intervalul de care ne ocupăm se întâlnesc şi exemple prezentând palatalizarea lui [p], [b] şi [v].

Palatalizarea lui [p] a fost consemnată în mai multe texte. În regiunile nord-vestice ale Transilvaniei propriu-zise, [p] apare evoluat la [pḱ], iar apoi la [pt'] în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *pt'ele* (tipărit: *ptyelye*; CCâmp., 5[r]), *ptică* (tipărit: *ptyike*; *ib.*; 2[v]). Acest [pt'] a evoluat la rândul său la [pĉ']: *pĉicioru* (tipărit: *ptsitsoru*; CCâmp., 9[r]) sau la [t']: *t'eptănate* (tipărit: *tyeptenate*; CCâmp., 7[r]) în aceleaşi graiuri. Stadiul [ḱ] este atestat în textele moldoveneşti: *chedzi* (CH, 58), *Chetrosul* (1775; DRA, II, 465), *chiapteni* (DVS, septembrie, 2[r]), *Chiper* (1751; DRA, II, 298), *închedeca* (NL, LXXII).

Palatalizarea lui [b] este notată foarte rar în textele (literare sau nu) ale acestei perioade. Dinr-o notiţă a mitropolitului Dosoftei al Moldovei rezultă că în graiul său [b] evoluase la [ǵ][27]. Stadiul [bd'], cu labiala păstrată, a fost atestat în regiunile nord-vestice ale Transilvaniei propriu-zise: *albd'inuţă* (tipărit: *albgyinutze*; CCâmp., 4[r]), *ibd'ire* (tipărit: *ibgyire*; *ib.*, 6[r]).

Destul de rare sunt şi exemplele care atestă palatalizarea lui [m] în stadiul [mń]. Ele provin din texte moldoveneşti şi nord-vest ardeleneşti: *hemnisindu-l* (CD, 17[r]), *lumńina* (tipărit: *lumnyna*; CCâmp., 1[v]), *ńimńica* (tipărit: *nyimnyike*; *ib.*, 2[v]). În *lunină* (Mol. 1681, 50[r]), [mń] a evoluat la [ń].

Palatalizarea lui [f] în stadiul [h'] este bine reprezentată în textele moldoveneşti, întocmai ca în perioada anterioară, cu observaţia că numărul exemplelor este în creştere: *herile* (CCD, 29), *a hi* (TLit., 24[v]), *hiarbe* (Caz.V, II, 36[v]), *hirea* (CLM, 113), *hirişiia* (CII, I, 63) etc. Nu prea numeroase, atestările munteneşti datează mai

[27] Vezi Rosetti, ILR[3], p. 469-470.

ales din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, după stabilirea definitivă a capitalei Țării Românești la București, într-o zonă în care astăzi labialele sunt palatalizate: *va hi* (Târn., 7^{r-v}), *hier* (Let.C, 48), *hiară(le)* (BB, 83 b; Mărg., 22^{v}; AD, 19), *hier* (AD, 3), *hierb* (SL, 62^{r}). Rare sunt atestările palatalizării lui [f] în stadiul [h'] în regiunile de peste munți: *hicatul* (Cal. 1733, 12), *hiece* (Misc. V, 63^{r}). Exemplele provin din sud-estul și nordul Transilvaniei. Evoluția lui [f] la [ŝ] este pusă în lumină de grafia *serbintye* (= *șerbint'e*), notată în CCâmp., 1^{v}, text care reflectă graiul vorbit în nord-vestul Transilvaniei propriu-zise. Semnalăm de asemenea grafia *resfhira* (Cod.P, 280), în care *fh* ar putea reflecta eventual stadiul „intermediar", cu labiala păstrată: [fh']; cf. și *fher*, *fhirè* (Erot., 51, 79), grafii întâlnite într-o scriere moldovenească.

Palatalizarea lui [v] este consemnată în stadiul [ẑ], pus în evidență de grafia *zsin* (=*ẑin*; CCâmp., 5^{v}). O grafie hipercorectă cum este *logit* (NL, 108), atestă, de asemenea, evoluția lui [v] la [ẑ][28].

2. Textele scrise între 1640 și 1780 notează rostirea dură a labialelor în Transilvania, Banat și Moldova: *albĕsk* (AC, 327), *bată* (=*beată*; ȘT, 211), *iubăsc* (PB, 90^{v}; Lit. 1743, 85^{r}), *să izbăvască* (Mol. 1676, 218), *lipăscu* (NL, 178), *să să osibască* (Pent. 1771, 33^{r}) etc. În Oltenia, fenomenul este consemnat înainte de 1650: *izbăvască* (Ceasl.G, 53^{r}), *păscariu* (MLex., 256), *să stropască* (Caz.G, 221).În *Biblia de la București*, cele câteva grafii atestând durificarea labialelor provin din originalul moldovenesc sau se datorează celor ce s-au îngrijit de tipărirea lucrării[29]: *să clipască* (431 a), *curvăsc* (432 b) etc. Nu aceeași explicație se poate da prezenței lui *păscari* la Antim Ivireanul (AD, 3).

Exceptând aceste exemple, textele muntenești ale vremii pun în circulație numai grafii cu *e* și *ea* care corespund, neîndoielnic, rostirii locale. De-a lungul întregii perioade, dar mai ales după 1700, rostirile moi sunt atestate și în unele zone nordice ale Dacoromaniei, câteodată alături de rostirile dure. Iată câteva exemple: *să blagoslovească* (Lit. 1739, 51^{v}), *iubesc* (TLit., 170^{v}), *mergâd* (Lit. 1715, 80, 153; 1746, IZ, V, 1, 127), *să se milostivească* (Ceasl.C, 83^{r}), *să plivească* (Ist.et., 41^{v}), *privească* (GCond., 298) etc. Toate aceste exemple dovedesc pătrunderea rostirii sudice spre nordul Dacoromaniei. În unele cazuri, putem avea convingerea că formele de mai sus nu sunt simple reflexe ale normei literare muntenești, ci oglindesc pronunțarea locală.

În ceea ce privește influența normei muntenești trebuie să amintim că spre 1750 ea este adoptată în toate tipăriturile moldovenești și ardelenești : *să izbăvească* (Oct. 1749, 31), *lumesc* (Hris. 1757, 2^{r}), *să meargă* (Instr., 2), *merg* (Lit. 1756, 2), *să orbească* (Pent. 1768, 107^{r}), *să păgubească* (Înv.Ec., 96), *pătimesc* (Procl. 1771), *să priimească* (Păst., 22), *proslăvesc* (Lit. 1747^{2}, 231), *să se râsipească* (Pent. 1753, 1^{v}) etc.

3. Rostirea moale a lui [b] este conservată în *beșică* (Dosoftei; TDRG); cf. însă *bășica* (SL, 206^{v}).

---

[28] Vezi R. Todoran, *Un problème de dialectologie historique: ĉ > ŝ et ĝ > ẑ dans les parlers moldaves*, în RRL, X, 1965, nr. 4, p. 332.

[29] Vezi mai sus, p. 294, n. 2.

4. [e] analogic după labiala [b] ne întâmpină în *beut* (Ev. 1765, 161), *beutură* (CS., 5^{v}; Pent. 1771, 3^{r}), aşadar în scrieri sud-vest şi nord-vest-ardeleneşti. Rostirea normală, adică dură, a labialei se întâlneşte în textele munteneşti şi moldoveneşti: *băură* (Caz. V, I, 358^{r}), *băut* (Ev. 1760[1], 79^{r}; CBuc., 53^{v}) *au băut* (DVS, septembrie, 24^{v}), *băutoriul* (Mărg.; DA) *băutură* (BB, 630 a). Fenomenul apare şi în tipăriturile bălgrădene de la sfârşitul secolului al XVII-lea: *băutura* (CSc., 28^{r}), *băutură* (SA, 3^{r})[30].

5. Rostirea dură a lui [p] în *pă, păntru* este prezentă în unele texte, dar cu o frecvenţă scăzută: *pă* (Let.C, 48; 1701, DRA, I, 190; Sind. 1703, 397; PIst., 481; Doft.[2], 139^{r}), *păntru* (MLex., 53; Ceasl. B, 22^{r}). E vorba, după cum se vede, de scrieri munteneşti (o excepţie: *Ceasloveţul* tipărit la Bălgrad în 1687)[30].

6. Epenteza lui [p] în *îndărăpt* şi derivatele a fost întâlnită în textele provenind din Oltenia, Transilvania şi Moldova: *îndărăpt* (Caz.V, I, 372^{r}; Prav. 1646, 140^{r}; PB, 136^{r}; DVS, septembrie 8^{r}; Occ., 77), *îndărăpt, îndărăpnic* (MLex., 53), *îndărăpnicul* (SA, 30^{v}).

7. Evoluţia lui [f] la [h] în *hreamăt* a fost consemnată exclusiv în textele moldoveneşti: *hramăt* (NL, 141), *hreamăt* (DVS; Lacea, VS, 69).

8. O particularitate fonetică muntenească este trecerea lui [v] la [f], probabil printr-o diferenţiere consonantică faţă de sonora următoare, în *freun, freo* (Prav. 1640, 50^{v}).

9. Trecerea lui [v] la [h] în cuvinte de tipul *vulpe, vultur* este o particularitate a graiurilor din nordul ţării: *biholi* (NL 144), *holbură* (DVS, octombrie, 37^{v}), *horbe* (CCâmp., 1^{v}), *huiè* (NL, 180), *hulpe* (CII, I, 61), *hultur* (CH, 107).

Dentale

1. Palatalizarea dentalelor [t], [d] şi [n] nu este notată decât în mod excepţional în textele scrise cu litere chirilice: *gringhine* (= *grind'ine*; Caz.U, 418^{r}, 492^{r}, 493^{v}; r redă cu aproximaţie pe [d']. Despre prezenţa fenomenului în graiurile unora dintre scribii textelor datând din anii 1640-1780 ne avertizează grafii hipercorecte de tipul *deştidzi, deştisă* (Caz.I, 52), *păduti, rătită, să ştimbaţi* (Occ., 77, 79, 84), care constituie totodată mărturii despre trecerea lui [k'] la [t'] în graiurile respective (în situaţii cum sunt *ke'ie* > *t'eie, kin* > *tin*).

Persoanele care scriu cu litere latine şi ortografie maghiară împrumută de la aceasta din urmă soluţiile grafice pentru redarea consoanelor palatalizate (*ty* = [t'], *dy* = [d'], *ny* = [ń]): *baí* (Vis.C, 113), *fratye* (Lex.M, 208), *funye* (AC, 340), *gendyesk* (Lex. M, 342), *d'ejet'e* (CCâmp., 3^{v}), *osteńindu* (ib., 2^{v}) etc. Toate exemplele provin din texte bănăţene şi ardelene[31].

---

[30] Cf. în legătură cu prezenţa unor muntenisme în aceste texte, Gheţie, BD, p. 357.

[31] În legătură cu palatalizarea dentalelor, a se vedea V. Iancu, *Palatalizarea dentalelor*, Timişoara, 1975; E. Petrovici, *„Depalatalizarea" consoanelor înainte de e în Muntenia, sud-estul Transilvaniei şi în dialectul istroromân*, în CL, V, 1960, nr. 1-2, p.12, 15-17; Al. Rosetti, *Slavo-romanica. VII. Sur la palatalisation des occlusives dentales dans les parlers roumains*, în BL, X, 1942, p. 123; I. Pătruţ, *Influenţe maghiare în limba română*, în SCL, IV, 1953, p. 213-217.

Într-un manuscris bănăţean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea apar notate sunetele [ć] şi [đ], rezultate din [t'] şi, respectiv, [d']. Cele două sunete sunt redate cu ajutorul slovei ѣ, care în grafia veche sârbească avea valorile [ć], [č], [ğ] şi [d]. Exemple: *boѣezaiu, ѣeme, puѣeţ; ѣavol, tutinѣele* (= *tutindele*), *unѣe*[32].

2. După un [d] rostit dur [e] aton se velarizează trecând la [ă]. Ca şi în perioada precedentă, fenomenul a fost notat în Muntenia propriu-zisă. El apare cu o frecvenţă sporită şi se recoltează din texte de factură diversă: *adăvărat* (Ap. 1683, 147^{v}), *dă* (Târn., 31^{r}), *dămult* (Let.C, 25), *dăpărtarea* (PIst., 535), *dăsfătarea* /Lit. 1728, 205), *dăspre* (1696; DIB, 58), *îndămnurile* (AD, 15) etc. În genere, fenomenul are curs mai ales în textele literare manuscrise şi în documente. Tipăriturile (religioase) le consemnează rar. Norma lor este notarea lui [e] în contextul fonetic la care ne-am referit: *de* (Lit. 1728, 213), *descoperit* (Lit. 1747^{1}, 191) etc.

Dincolo de graniţele Ţării Româneşti durificarea lui [d] a mai fost întâlnită, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în Banat-Hunedoara: *dă* (scris: *dae*; Vis.C, 241), *dĕmult, dĕskuny* (AC, 334).

Atestarea fenomenului în lucrări tipărite în sud-vestul Transilvaniei: *dăsfătări* (Oct. 1760, 159), *dăşarte, nedăstoinicului* (Ceasl. B, 23^{r}), şi în Moldova: *dăzmierdările* (Lit. 1747^{2}, 230), *dăznădăjduindu-mă* (ib., 223) se explică prin raportare la originalele munteneşti ale textelor, unde asemenea grafii puteau fi întâlnite uneori. În cazul *Ceaslovețului* din 1687, al cărui original, probabil muntenesc, nu a fost identificat, ar putea fi vorba şi de intervenţia unor posibili tipografi munteni.

3. [d] a fost consemnat în unele forme ale verbului *putrezi*: *putredĕşte* (Caz.V, I, 29^{v}), *au putredit* (DVS, septembrie, 123^{r}). Au fost notate, de asemenea, şi grafii cu *z*: *putrezeşte* (CII; DLR), *a putrezi* (Prav. 1640, 50^{v}).

4. După un [t] rostit dur, [e] s-a velarizat în stadiul [ă], [i] în stadiul [î], iar diftongul [ea] a fost redus la [a] în cuvinte ca *aştaptă, blăstăma, starpă, stânge*. Exemplele se recoltează din texte redactate în Oltenia, Banat-Hunedoara, Transilvania de Nord şi Moldova sau sunt scrise de persoane originare din aceste regiuni: *aştaptă* (Caz.V, II, 44^{r}; Lit. 1730, 8^{r}), *blastămă* (NT, 7^{v}), *blăstăm* (ŞT, 279; MLex., 255; CS., 100^{r}), *blăstăma* (FC, 19), *deştaptă* (Caz. V, I, 374^{r}), *starpă* (ib., II, 87^{r}), *stâng* (SL, 149^{v}), *(să să) stângă* (NL, 171; Hris. 1757, 2^{v}), *va stânge* (NT, 31^{v}) etc.

5. Rotacismul lui [-n-] în elementele de origine latină se întâlneşte foarte rar în textele elaborate după 1640. Câteva exemple au fost notate în sudul Bihorului în jurul anului 1641: *fântâră, pâră* (Caz. I, 38, 42, 44, 122). În prepoziţia *pâră*, rotacismul apare şi în Moldova: *păr(ă)* (Cron. H, 109; 1710, IZ, V, 2, 13). Într-un *Apostol* copiat la Rucăr în 1702-1703 (aşa-numitul *Apostol Gaster*) au fost consemnate două exemple de rotacism (*creştiri, vereţ* „veniţi"), care provin din originalul moldovenesc aflat la baza textului[33]. Menţionăm aici falsele regresii întâlnite la Dosoftei: *punoaie, împunoiate* (DVS; Lacea, VS, 64).

---

[32] Vezi Gh. Chivu, *Un manuscris cu o slovă necunoscută în scrierea chirilică românească*: ѣ, în SCL, XXIX, 1978, nr. 4, p. 404-406.

[33] Vezi Mariana Combiescu, **Apostolul** *din colecţia Gaster*, în SLLF, II, p. 175, 186-187.

6. Spre deosebire de trecerea spontană a lui [-n-] la [r], în *amărunt, amerința* etc. avem a face cu [n] > [r] ca urmare a unei disimilări consonantice[34]: *amărunt(ul)* (Prav. 1652, 234; Let.C, 25; PIst., 501; Ist.et.;24^{r}; Hris. 1757, 1^{v}; Doft.^{2}, 137^{r}), *amerința* (Sind. 1703, 356), *amerință* (SL, 97^{r}), *amerințează* (EG, 16^{v}), *nemărui* (Prav. 1746, 144^{r}; NT, 22^{r}; DVS, septembrie, 3^{v}), *nimărui* (GCond., 31^{r}; Occ.,77). Fonetismul etimologic, cu [n], apare de asemnea în texte: *amănuntul* (CI., I, 75), *amenințarea* (Prav. 1652; DA) etc.

7. Propagarea lui [n] în cuvintele *genunchi, mănunchi* și derivatele ne întâmpină în texte oltenești, bănățene-hunedorene, ardelenești și moldovenești: *genunche* (NT, 22^{v}; MLex., 128), *genunchele* (Mol. 1725, 159^{r}), *genunchi* (Caz. V, II, 3^{v}), *genunchile* (Ist.et., 17^{r}), *genunchilor* (Misc. V, 79^{r}), *gsenunkye* (AC, 341), *mănunchĕlele* (Dosoftei; Gaster, CR, I, 249), *mănunchelor* (Caz.G, 216). Fenomenul apare și într-un text copiat la Brașov, probabil după un izvor moldovenesc: *am îngenuncheat* (Sind. 1703, 358)[35]. Textele sudice continuă să înregistreze fonetismul etimologic: *genuche* (Ap. 1683, 71^{r}), *genuchelor* (Prav. 1640, 145^{v}) etc. După 1750 în diverse texte moldovenești și ardelenești, sub directa înrâurire a normei literare din Țara Românească, a fost introdusă rostirea fără [-n-]: *îngenuchind(u)* (Ev. 1762, 87^{v}; Ev. 1765, 167; GCond., 266).

8. Rostirea dură a consoanelor [s], [dz], [ț] și [z] apare, ca și în perioada precedentă, dar cu o frecvență mai ridicată, în zonele unde se vorbeau graiuri de tip nordic: *blândzâi* (DP, 27^{v}), *să curățască* (PP, 40), *despărțâț* (DVS, septembrie, 9^{r}), *dumnezăiască* (NT, II^{v}), *dzua* (Lit. 1706, 16^{v}), *înțăles* (CLM, 86), *sosăști* (Cron. H, 106), *au zâdit*)Lit. 1743, 21^{r}), *zua* (SA, 6^{r}; CS., 1^{v}) etc.

În regiunile din sudul țării, unde consoanele mai sus amintite erau rostite moale, o situație aparte prezintă Oltenia. Întocmai ca în perioada anterioară, rostirile dure apar în scrierile oltenești; *frumoasă* (pl.; Cosm^{2}, 129^{r}), *oțăt* (Ceasl.G, 102^{r}), *zamă* (MLex., 276). Sporadic, rostirea dură a lui [s] a fost notată într-un text tipărit la Brașov, adică într-o regiune în care fonetismul nu a fost întâlnit în zilele noastre: *săcară* (Cal. 1733), 13).

În măsura în care apare în tipăriturile muntenești de la finele scolului al XVII-lea, fenomenul aparține fie originalelor moldovenești, fie persoanelor de origine muntenească (moldovenească) care s-au îngrijit, într-un fel sau altul, de scoaterea la lumină a lucrărilor respective[36]: *Dumnezău* (Mărg., 40^{r}), *îmbrățâșez* (BB, 442 b), *păzând* (*ib.*, 637 b), *scoasără* (CÎ, 42^{r}).

Spre jumătatea secolului al XVIII-lea, norma literară muntenească este adoptată în tipăriturile moldovenești și ardelenești, în dezacord cu vorbirea locală: *înțelepciune* (Oct. 1749, 31), *seama* (Ev. 1762, 77^{v}; Ev. 1765, 149), *seara* (Oct. 1760, I), *ai slobozit* (Pen. 1768, 103^{v}), *zise* (Lit. 1747^{2}, 60) etc. De observat că grafii cu *e, i* și *ea* se întâlnesc și înainte de această dată în scrierile moldovenești și ardelenești, ele explicându-se prin urmarea tradiției literare locale.

---

[34] Vezi Rosetti, ILR^{3}, p. 477.

[35] Vezi Gheție, BD, p. 339, 341.

[36] Vezi lucrarea citată mai sus, p. 294, n. 2.

9. În texte provenind din regiunile unde a fost consemnată rostirea dură a consoanelor [s], [dz], [ţ] şi [z] apar grafii care prezintă un *i* după aceste consoane, în împrejurări în care ne-am aştepta să găsim un *î*: *prindzindu* (NL, 40), *scoţindu* (1708; IZ, V,2,8), *simbete* (NT, 15^{r}), *simtem* (PP, 2), *singe* (Caz. V, II, 72^{v}); cf. şi *arzind* (236 b), *zimbetelor* (117 a), înregistrate în *Biblia de la Bucureşti*, text în care asemenea grafii provin din izvodul moldovenesc al lui Milescu sau sunt datorate tipografiilor[37].

10. Evoluţia lui [dz] la [z] este generală în textele elaborate în Ţara Românească şi sudul Transilvaniei: *auzi* (Caz. G, 215), *miazănoapte* (Cal. 1733, 14), *ziseră* (Ev. 1693, 68) etc. Situaţiile, puţine la număr, când am întâlnit un [dz] în scrieri munteneşti pot fi explicate dacă se ia în consideraţie filiaţia textelor. E de admis că avem a face cu reproducerea unor originale nordice în care s-au strecurat unele particularităţi nemunteneşti. E cazul, de exemplu, al *Cazaniei* de la Dealu, în care a fost notat [dz] în *Dumnedzeu* (589) sau al *Lexiconului* lui Mardarie Cozianul, unde fonetismul apare ilustrat de exemple ca *astădzi* (73), *cutedzătoriu* (8) etc.

[dz] constituie regula în textele moldoveneşti scrise până la începutul secolului al XVIII-lea: *aşădzarea* (CLM, 87), *dzi* (Caz. V, II, 1^{r}) etc.; cf. şi *bodzi* (Caz. V, I, 262^{r}). De la această dată, [z] începe să fie semnalat în tipăriturile apărute în Moldova. Aşa de pildă, în *Sinopsisul* din 1714 am notat alături de [dz] în general mai bine reprezentat (*audzirea*, 8^{v}, *Dumnedzeu*, 5^{r}, *să pierdz, 31^{r}*), pe [z] (*auzire*, 13^{r}, *buzele*, 26^{v}, *zac*, 22^{v}). Tipăriturile care apar la Iaşi spre jumătatea secolului şi după aceea pun în circulaţie numai exemple cu [z]: *crezând* (Oct. 1749, 95), *Dumnezeu* (Pent. 1753, 1^{v}), *să va spânzura* (Înv.Ec., 58), *zile* (Procl. 1771), *zioa* (Ev. 1762, 96^{r}) etc. Manuscrisele elaborate în prima jumătate a secolului îl notează pe [dz]. De exemplu, la Neculce se întâlnesc curent exemple cu: *astădzi* (172), *să închidză* (39), *prindzindu* (40). După 1750, manuscrisele moldoveneşti acordă credit din ce în ce mai mare lui [z], adică normei literare munteneşti, acceptată în tipărituri: *auzi* (Ist.et., 5^{r}), *am văzut* (Cron. H, 112), *zi* (GCond., 269). E posibil totuşi ca la unele texte să se reflecte rostirea din sudul Moldovei, unde [dz] începuse să evolueze la [z] în perioada de care ne ocupăm.

Norma textelor elaborate la Bălgrad, Sebeş şi Sibiu în anii 1641-1702 este [z]: *auzisă* (SA, 5^{r}), *botez* (NT, 5^{r}), *Dumnezău* (Buc. 1699, 24), să *piarză* (Mol. 1789, 105^{r}), *zua* (Ceasl. S, 31^{r}; Caz.B^{2}, 173^{v}). Spre deosebire de textele munteneşti, [dz] se întâlneşte destul de des de-a lungul întregii perioade (excepţie fac *Bucoavna* şi *Chiriacodromionul* din 1699 şi *Pânea pruncilor* din 1702, în care nu am întâlnit decât [z]): *botedzul* (PB, 5^{r}), *miedzul* (Ceasl.S, 31^{r}), *şaptedzăci* (Mol. 1689, 47^{r}) etc. Prezenţa lui poate fi explicată prin intervenţia unor tipografi originari din alte arii dialectale[38]. O dată cu reluarea activităţii tipografice în Transilvania la jumătatea secolului al XVIII-lea, cărţile ce apar în această parte a ţării (la Blaj) pun în circulaţie numai exemple cu [z]: *astăzi* (Pent. 1768, 48^{r}), *botezaţi* (Înv.cr., 35), *botezătorului* (Lit.1756, 31), *i-au crezut* (APăst., 33), *zi* (Oct. 1760, 148), *zis-au* (Ev. 1765, 168)

---

[37] În legătură cu acest fenomen, vezi cele spuse mai sus, p. 294, nr. 2.

[38] Cf. Gheţie, BD, p. 303, 356-358.

etc. În toate aceste cazuri, [z] se explică prin urmarea normei literare muntenești, facilitată de evoluția normală a lui [dz] la [z] în graiurile din jumătatea sudică a Transilvaniei.

Scrierile elaborate în nordul Transilvaniei, prezintă, în general, un amestec de [dz] și de [z], cu observația că după 1700 și, mai ales, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, [z] devine din ce în ce mai frecvent folosit. Exemple: *Dumnedzău* (Lit. 1739, 2[r]), *dzicând* (Lit. 1706, 61), *dzilele* (Ceasl. C, 68[r]) - *buze* (Ceasl. T, 127[r]), *au spânzurat* (Pent. 1771, 18[r]), *zăcea* (Ceasl. C, 178[r]), *zi* (Oct. 1759, 62[v]). Prezența lui [z] nu trebuie pusă exclusiv în seama înrâuririi muntenești, ci corelată cu evoluția lui [dz] la [z] în diverse graiuri ardelenești (inclusiv nordice)[39]. În Banat și sudul Hunedoarei, [dz] a fost notat peste tot: *crĕdz* (AC, 333), *Dumnedzeu* (Agy.C, 181), *căd̆zură* (Vis. C, 241).

11. Trecerea lui [dz] la [ğ], ca urmare a unui proces de acomodare consonantică, în *gice, gicem* etc., întâlnită înainte de 1640 în textele nordice, cunoaște un regres pronunțat. Atestările pe care le deținem sunt tot ardelenești și datează din secolul al XVII-lea: *gice* (NT, 12[r]; Mol. 1676, 33[r]), *să gicem* (Mol. 1676, 218[r]), *gicere-ați* (NT, 22[v]).

12. Spre deosebire de perioada precedentă, situațiile în care [r] este rostit moale în cuvinte de tipul *rău, râu* se întâlnesc rar și se recoltează din texte de diversă proveniență regională: *bătrini* (Caz. U, 409[r]), *crep* (Occ., 104), *crepa* (NT, 144[r]), *crepătură* (MLex., 257), *au omorit* (Mol. 1725, 145[v]), *stremoșii* (Prav. 1640, 98[r]), *strimt* (PIst.,562), *strimtă* (Caz. G, 247), *strinseră* (NT, 28[v]). *Rebdaré, ris, riu* etc., grafii consemnate în textele bănățene scrise cu litere latine și ortografie maghiară (vezi de exemplu AC, 364, 365), ar putea acoperi la fel de bine rostiri cu [e], [i] sau cu [ă], [î]. Orientându-ne după răspândirea actuală a fenomenului în Banat, înclinăm să socotim mai probabilă prima eventualitate. Conservarea lui [e] în *crepa* e proprie graiurilor oltenești și ardelenești, în timp ce rostirea lui [i] în *strimt* se întâlnește numai în Țara Românească.

Rostirea dură a lui [r] în același context fonetic a fost frecvent înregistrată: *cămărâle* (Lit. 1728, 856), *cioarâle* (Occ.,103), *pră* (tipărit *prae*), *prân* (tipărit: *praen*) (FC, 10), *prăvegheaț* (tipărit: *praevegiatz*; *ib.*,45), *putrăd, putrăgiune* (Pent. 1771, 9[r]), *răle* (NL, 121), *răpedzit* (ib., 51), *strâc* (MLex., 252), *strâca* (Mol. 1676, 39[r]), *strâcă* (Caz. V,II, 2[r]), *strâg* (MLex., 234), *strâga* (Caz. V, II, 24[r]), *strâgăm* (Caz.T, 48[r]), *țărâle* (DVS, septembrie, 35[v]). Dintre exemplele de mai sus, *strâca* și *strâga* au răspândire limitată la Transilvania, Moldova și unele zone din Oltenia, iar *răle* și *răpedzit* la Moldova.

13. După un [r] rostit moale, [ĕ] sau [e] (< [ĕ]) s-a păstrat în poziția [e] în texte provenind din Moldova, Banat și Transilvania: *să arete* (NL, 175), *izvorĕște* (Caz. V, I, 363[r]), *se hotărește* (M.Costin; DA), *ocărește* (M.Costin; DLR), *pârĕște* (Caz. I, 57), *urĕște* (Caz. V, I, 363[r]; NT, 116[r]; Ceasl. C, 39[v]; Ceasl. T, 39[v]). *Szarete* (Vis.C, 380), *ureste* (FC, 38), forme scrise cu litere latine și ortografie maghiară,

---

[39] Vezi I. Gheție, *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în SCL, XVI, 1965, nr. 3, p. 396-397.

ar putea acoperi, eventual, şi rostiri cu [ă]: *s-arăte, urăşte*. Rostiri cu [ă], rezultat din velarizarea lui [e] (< [ē]) se întâlnesc în Moldova: *să arăte* (Hris. 1742). Ca şi în perioada precedentă, exemplele cu [ęa] > [a] ca urmare a rostirii dure a lui [r] precedent provin din textele munteneşti: *să se arate* (AD, 4), *să crape* (CBuc., 109), *izvoraşte* (Caz. G, 461) etc.; cf. *uraşte* (NT, 122^{v}), dar *urĕşte* (NT, 196^{r}).

Toate textele tipărite în jurul anului 1750 şi apoi până spre 1780 prezintă fonetismul [a], explicabil prin acceptarea normei literare munteneşti. Iată câteva exemple recoltate din tipăriturile moldoveneşti şi ardeleneşti: *izvoraşte* (Pent. 1753, 95^{r}; Pent. 1768, 17^{r}), *uraşte* (Ev. 1762, 8^{v}; Ev. 1765, 244) etc.

14. [r] palatalizat ([r']) a evoluat la [r] la finele cuvintelor (mai ales în termenii formaţi cu sufixele *-ar, -tor*, dar şi în alţii, cum ar fi *ajutor, cer, spor* etc.). Exemplele provin din textele munteneşti: *ajutor* (Let. C, 136), *dator* (ACP, 11^{v}), *făcător* (Oct. 1746, 153), *iertător* (PIst., 553), *purtător* (1764; DRA, I, 559), *zlătarul* (SL, 79^{v}) etc. Toate textele, inclusiv cele munteneşti, continuă să pună în circulaţie rostiri cu [r']: *agiutoriŭ* (MCÎ, 159), *ceriu* (PB, 50^{r}), *cetitoriul* (BB, 640 b), *grădinariul* (Pent. 1753, 56^{v}), *olariul* (SA, 65^{r}), *păcurariu* (Arch., 13^{v}), *rotariului* (NT, 18^{v}) etc., care, cel puţin în Oltenia, Banat, Transilvania şi Moldova, acoperă o rostire reală, păstrată până în zilele noastre. Forme ca *dariu, fecioriu* (PIst., 547), *împregiuriu* (NL, 41), trebuie considerate a fi grafii sau, eventual, rostiri hipercorecte.

15. Ca şi în perioada precedentă, [r] > [l], prin disimilare, în *tutulor*, care rămâne o particularitate muntenească, rar întâlnită în texte: *tutulor* (Ist. Tr., 4; DLR; 1775, DRA, I, 595). În Caz.B[1], 263, *tutulor* provine din graiul tipografului cărţii, munteanul Dobre.

16. Dispariţia lui [r], prin disimilare totală, în prepoziţiile *pe* (< *pre*), *pentru* (< *prentru*) şi *peste* (< *preste* < *prespe*) se întâlneşte în diverse texte: *pe* (BB, 616 b; DLR), *pentru* (BB, 54 a), *peste* (CBuc., 7, 10) etc. Textele furnizează numeroase exemple cu [r] conservat: *pre* (NT, 49^{v}; DVS, septembrie, 13^{r}; BB, 622 a), *preste* (DVS, noiembrie, 102^{r}; NL, 224) etc., dar există îndoială că în toate cazurile de acest fel grafiile reproduc pronunţarea cu [r]. Ea e absolut certă numai în cazul exemplelor provenind din Banat, unde [r] s-a conservat până astăzi, determinând velarizarea lui [e] următor: *pră* (tipărit: *prae*; FC, 10).

17. Dispariţia lui [r], prin disimilare totală, în cuvântul *fereastră* a fost consemnată într-un text ardelenesc: *fereastă* (tipărit: *ferjaste*; CCâmp., 3^{v}). Acelaşi fenomen, petrecut în fonetică sintactică, apare în *noastă* (scris: *noszte*; Vis.C, 9), *noşti* (Mol. 1681, 153^{v}). Prezenţa fonetismului la Dosoftei e neaşteptată, dacă ţinem seama de faptul că el n-a fost consemnat niciodată la răsărit de Carpaţi. Dacă nu avem cumva a face cu o eroare tipografică, el este un ardelenism sau bănăţenism în opera mitropolitului moldovean.

18. Evoluţia lui [r] la [l] în *tulbura, tulbure* şi derivatele este o inovaţie a graiurilor nordice. Ea se explică printr-o disimilare consonantică ([r] - [r] > [l] - [r]). Deţinem două atestări ale fenomenului, ambele posterioare secolului al XVII-lea şi consemnate în scrieri moldoveneşti: *tulburară* (NL, 158; GCond., DLR).

Fonetismul etimologic continuă a fi notat curent în texte: *turbură-mă* (Oct. 1649, 16^{v}), *neturburat* (Hat., 2^{v}) etc.

19. [r] "lung" ([r̄]) este într-un declin continuu, nemaifiind înregistrat decât în câteva texte moldovenești: *curra* (Mol. 1681, 100^{r}), *rrău* (Caz. V, II, 106^{r}), *rrĕle* (*ib.*, II, 50^{v}), *rrĕpede* (*ib.*, I, 370^{r}). Fenomenul dispare din scrisul literar românesc după 1700.

Prepalatale şi palatale

1. Rostirea dură a consoanelor [ş], [j] înainte de [e], [i] apare în texte originare din toate zonele, inclusiv Transilvania de nord şi Moldova, unde în perioada anterioară era puţin sau deloc răspândită: *să aşăz* (BB, 447 b), *cerşându-i* (1646; IZ, V, 2,2), *covârşăşti* (Sind. 1714, 6^{r}), *desfaşă* (Mist., 9^{r}), *grishĕ* (= *grijă*; AC, 341), *înşălăciune* (Prav. 1746, 63^{r}), *shĕd* (= *şăd*; AC, 367), *stânjăni* (1696; DIB, 58), *şădzănd* (Misc.V, 75^{v}; Oct. 1759, 90^{v}), *şărbii* (PP, 2), *uşâle* (BB, 115 a), *vrăjâtori* (*ib.*; 85 b), *zălojârea* (Hat, 10^{r}) etc.

Toate textele prezintă grafii reflectând rostirea moale a celor două consoane, care, cel puţin în unele situaţii, ar putea fi tradiţionale, lipsite deci de acoperire fonetică. În zonele unde au curs în zilele noastre rostirile moi, asemenea grafii reflectă pronunţări reale într-o măsură mult mai mare decât în celelalte zone ale Dacoromaniei. Aşa stau lucrurile cu Ţara Românească şi cu Crişana, regiuni din care provin exemplele: *ai deşertat* (Oct. 1746, 141), *grije* (MLex., 16; C, 74^{r}), *ieşind* (Ev. 1723, 112^{r}), *moaşe* (Mol. 1676, 154^{r}) etc.

2. Trecerea diftongului [e̯a] la [a] după [ş] şi [j] aflaţi în poziţie moale rămâne în continuare o particularitate predominant muntenească: *greşaşte* (Mist., 3^{v}), *să slujaşte* (Pilde, 20^{r}) etc. În Banat-Hunedoara, alături de rostirile dure întâlnite curent în perioada anterioară, apar fonetismele cu [ş], [j] moi (urmate de [ē] sau [e]): *greşelele* (FC, 41), *septesecs* (Lex.M, 246); cf. însă *şapte* (FC, 34), *shasĕ* (AC, 367). O situaţie similară ne întâmpină în paginile tipăriturilor sud-vest ardeleneşti din anii 1641-1702, unde *a* coexistă cel mai adesea cu un ѧ (ѧ), interpretabil ca [e̯a] sau [e̯]; *greşalele* (NT, 24^{v}), *şapte* (Mol. 1689, 48^{r}) - *obârşĕşte* (Mol. 1689, 70^{v}), *şĕrpe* (NT, 9^{v}). În *Bucoavna* din 1699 (*şade*; 21) şi *Chiriacodromionul* din acelaşi an (*grijaşte*; prefaţă), secvenţele grafice *şa*, *ja* ar putea reflecta rostirea tipografului muntean al cărţii (Mihai Iştvanovici, ucenicul lui Antim Ivireanul).

În Moldova continuă să aibă curs până spre jumătatea secolului al XVIII-lea numai rostirile moi: *greşĕşte* (Caz. V, II, 115^{v}), *slujĕşte* (CH, 259), *şede* (NL, 294) etc. Aceeaşi situaţie ne întâmpină şi în Transilvania de nord: *deşĕrte* (Ceasl. C, 71^{v}), *greşelelor* (Lit. 1706, 64^{r}), *jele* (Misc. V, 95^{r}).

Către jumătatea secolului al XVIII-lea, toate tipăriturile româneşti pun în circulaţie grafii cu *şa*, *ja*, consecinţă a adoptării normei literare muntenești. Iată câteva exemple moldovenești şi ardeleneşti (blăjene): *greşale* (APăst., 33; Înv.Ec., 23), *să roşaşte* (Ev. 1762, 37^{r}), *slujaşte* (Ev. 1762, 120^{r}; Ev. 1765, 235), *şade* (Pent. 1768, 193^{r}), *şarpelui* (Pent. 1753, 113^{v}) etc. Tot o înrâurire muntenească

trebuie să citim în exemplele cu *șa, ja* întâlnite în textele manuscrise nord-ardelenești: *sfârșaște* (Lit. 1739, 62[r]), *slujaște* (Ev. 1760[2], 3[v]), *șapte* (Oct. 1759, 163[v]).

3. Textele cercetate prezintă numai exemple cu [ș] în formele verbului *deschide*: *dĕshkis* (AC, 334), *deșchide* (Caz.V, II, 79[r]; Min. 1698, 40[r]), *deșchise* (NT, III[r]). Unicul exemplu cu [ș] > [s] provine din Banat: *să deschidză* (tipărit: *sze deszkidze*; FC, 21).

4. Evoluția africatei [č] la fricativa [ŝ] nu se reflectă decât cu totul incidental în textele literare din perioada 1640-1780. Unul din puținele exemple întâlnite provine din cronica lui Neculce, în care toponimicul *Obluciță* apare scris de câteva ori *Oblușiță* (NL, 45, 46), semn indiscutabil al evoluției lui [č] la fricativa [ŝ]. Același observație în legătură cu *păpuși* (= *păpuci*), grafie consemnată într-un manuscris nord-ardelenesc copiat de Gherman Filip din Urmeniș (Mureș) în anii 1721-1724[40].

5. Trecerea lui [ğ] (+ [e], [i]) la fricativa [ẑ] este atestată rar în Moldova: *lanțuje* (CCD, 21); cf. grafia hipercorectă *logit* (= *lovit*), notată la Neculce și amintită într-unul din paragrafele precedente ale expunerii noastre (vezi mai sus, p. 306). Din zona Clujului, dinspre Crișana, provin exemplele extrase din *Cântecele câmpenești* din 1768: *trazse* (CCâmp., 1[v]), *zsenuntyi* (*ib.* 4[v]). Ortografia maghiară cu care e scrisă cartea face sigură stabilirea exactă a fricativei: [j]. O grafie ca *zsjeme* (*ib.*, 1[v]) ar putea însă reflecta o rostire cu [ẑ].

6. Întocmai ca în perioada precedentă, [ğ] (+ [o], [u]) apare evoluat la [j] în textele elaborate în Țara Românească și în sudul Transilvaniei: *jos* (Caz. G, 248), *joc, jude* (EG, 60[r]), *judecătoriule* (Pent. 1743[2], 155[r]) etc. De observat că în termenii derivați din *giur* (în care [ğ] provine dintr-un [g] și nu dintr-un [i]), [ğ] se menține în textele muntenești până la începutul secolului al XVIII-lea: *împregiur(ul)* (Tâm., 31[v]; Mist., 85), *încungiura* (Ceasl. G, 66[v]), *încungiurare* (Min. 1798, 40[r]), *au încungiurat* (AD; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2], I, 185). În *agiuns* (Lit. 1680, 39[v]), *agiutoriul* (BB, 440 b), [ğ] nu se explică prin graiurile locale, ci e de pus în seama originalelor folosite sau a persoanelor care s-au îngrijit de tipărirea lucrărilor[41].

La fel ca în cazul lui [dz], [ğ] este prezent în toate scrierile elaborate în Moldova până la începutul secolului al XVIII-la: *agiută* (Caz. V, II, 22[r]), *giudecată* (AUL, 93), *giumătate* (MCL, 146) etc. Primul text în care l-am întâlnit pe [j] este, ca și în cazul lui [z], *Sinopsisul* din 1714: *ajutoriul* (26[r]). Manuscrisele îi notează în continuare pe [ğ]. Neculce (NL) scrie: *giudecată* (131), *giumătate* (297), *giurământul* (171).

Tipăriturile moldovenești de la jumătatea secolului al XVIII-lea acceptă norma literară muntenească cu [j], situația menținându-se până la finele intervalului. Exemple: *va ajunge* (Hris. 1756, 5[r]), *ajutoriu* (Lit. 1747[2], 226), *jos* (Pent. 1753, 130[r]), *judecății* (Oct. 1749, 33; Pent. 1753, 129[v]; Ev. 1762, 38[r]) etc. Manuscrisele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea îl notează pe [ğ] , dar în unele dintre ele își face loc și [j]: *au ajuns* (Ist.et., 65[r]), *ajutoriu* (*ib.*, 42[r]), *judecată* (Cron.H, 114). Un text

---

[40] Vezi R. Todoran, op.cit., p. 381-382.

[41] Vezi Gheție, BD, p. 339-341.

elaborat după 1760, *Condica* lui Gheorgachi, continuă să-l pună la contribuţie numai pe [ğ]: *ğudecati* (264), *ğugul* (281) etc.

În tipăriturile sud-vest-ardeleneşti din perioada 1641-1702 norma o constituie [ğ]: *agiung* (NT, 9[r]), *gios* (CS., 39[v]), *giudeţului* (Mol. 1689, 89[v]) etc. [j] apare numai în *Bucoavna* din 1699 (*să judece*, 27) şi *Chiriacodromionul* din acelaşi an (*ajutoriu*, prefaţă), unde îl dublează pe [ğ] şi se poate explica prin originea muntenească a tipografului (Mihai Iştvanovici). Cărţile ce ies din tipografia blăjeană după 1750 îl consemnează numai pe [j]: *ajutoriul* (Lit. 1756, 40), *botejunea* (APăst., 33), *joi* (Ev. 1765, 7[r]; Instr., 2), *jos* (Oct.1760, 147), *judecătoriule* (Pent. 1768, 121[v]). În aceste grafii, ca şi în altele asemănătoare, trebuie descifrată atât influenţa normei literare munteneşti, cât şi evoluţia fonetică normală a graiurilor sud-vest ardeleneşti după anul 1700.

În zonele nordice ale Transilvaniei, textele prezintă în genere, mai ales după 1700, rostiri cu [j] şi cu [ğ]: *au ajuns* (Pent. 1771, 10[v]), *a ajuta* (Lit. 1739, 10[r]), *judeţului* (Misc.V, 84[v]) – *agiutoriul* (Ceasl. C, 68[r]), *gios* (Lit. 1739, 4[v]), *gios* (Lit. 1739, 4[v]) etc. Pătrunderea fonetismului [j] în textele literare reflectă procesul de evoluţie a lui [ğ] la [j] în graiurile ardeleneşti[42], dar şi presiunea normei munteneşti, devenită literară la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Textele bănăţene-hunedorene îl consemnează în continuare pe [ğ]: *giudeca* (FC, 13), *enkundsur* (= *încungiur*; AC, 337) etc.

7. [ń] din cuvinte de origine latină (în care provine din [n] + [i̯] sau de alte origini apare conservat numai în Banat-Hunedoara: *banye* (AC, 329), *kĕlkĕny* (AC, 345), *kuny* (*ib.*, 348), *puń* (FC, 20), *pustinyesk* (Lex. M, 200).

8. [ń] > [i̯] în pluralul substantivului *an : ai* (Caz. V, II, 1[v]; NT, 87[r]; DVS, septembrie, 5[v]); cf. însă *ani* (DVS, noiembrie, 134[r]; BB, 632 b; Cal. 1733, 11).

9. Rostirea palatalizată a lui [l] în cuvântul *fel (fĕliu)* se menţine în cele mai multe texte: *fĕli* (PIst., 465), *fĕliu* (BB, 626 b; Ist.et., 262), *fĕliul* (Caz. V, II, 99[r]), *fĕliuri* *NT, 42[r]). Durificarea lui [l'] ne întâmpină în scrieri munteneşti şi moldoveneşti: *fel* (Prav. 1652, 134; Hris. 1742), *fĕl* (Prav. 1646, 152[v]; Învăţ., 5[v]).

10. Evoluţia lui [ḱ] la [t'] este atestată de grafiile *intyisz* (= *înt'is*; CCâmp., 4[v]), *vetye* (= *vet'e*; *ib.*, 8[v]); cf. şi grafiile hipercorecte *deştidzi*, *deştisă păduti*, *să ştimbaţi*, citate la p. 307, care atestă acelaşi fenomen[43].

Într-un manuscris bănăţean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea este consemnată evoluţia lui [ḱ] la [ć] prin stadiul [t'] (se apelează pentru redarea acestui sunet la slova sârbească ћ: *ћeme*, *ћipul*, *veћe*[44]. În *Lexiconul Marsilian* apare *tyemat* (251), grafie care atestă fonetismul [t'].

---

[42] Vezi I. Gheţie, *Evoluţia africatelor č şi ğ la fricative în Transilvania după 1700*, în FD, VI, 1969, p. 43-48.

[43] Vezi asupra fenomenului I. Pătruţ, *Velarele, labialele şi dentalele palatalizate*, în DR, X, partea a II-a, 1941-1943, p.298-308.

[44] Vezi Gh. Chivu, *loc.cit. supra*, p. 404.

Laringala [h]

1. Laringala [h] apare păstrată într-o serie de cuvinte de origine slavă sau formate pe teren românesc din cuvinte de origine slavă: *pohti, prah, vătah, vihor, zăduh* etc. Exemple: *pohtă* (Caz. V, II, 57^{v}), *pohtă, pohti* (BB, 630 a; Pilde, 7^{v}; Let.C, 128), *pohtele* (Lit. 1739, 61^{r}), *pohtescu* (NT, II^{r}), *prah* (Agy. C, 91; BB, 636 b), *vătah* (Caz. V, II, 60^{v}; MLex., 76), *vihor* (NT, 45^{v}; Cal. 1733, 37), *zăduh* (MLex., 36). Aceeaşi consoană apare trecută la [f] într-o serie de exemple: *poftă* (Caz. V,II, 57^{v}; Caz. G, 184), *poftele* (Lit. 1747[1], 35; Lit. 1756, 44), *poftesc* (FC, 7), *poftim* (SA, 4^{v}), *prafui* (BB, 636 b), *vifor* (CÎ, 30) etc. Acest [f] s-a sonorizat în unele graiuri, trecând la [v]: *pravul* (DPV, 9), *verv* (Lex. M, 198), *vivorâţi* (Lit. 1706, 55^{r}), *vivor(ul)* (NT, 10^{v}; PP, 5), *vărvurile* (Lit. 1743, 76^{r}), *zăduv* (PP, 49).

În ceea ce priveşte păstrarea lui [h] sau trecerea lui la [f], exemplele provin din toate regiunile ţării. Evoluţia lui [f] la [v] a fost observată numai în texte scrise în Banat-Hunedoara, Transilvania de nord şi Moldova.

2. [h] etimologic apare evoluat la [v] prin stadiul intermediar [f] ca urmare a unei false regresii şi a unei sonorizări: *viclean* (Caz. V, I, 371^{v}; SL, 15^{v}; Cal. 1733, 5), *vicleană* (Prav. 1652; Gaster, CR, I, 158), *vicleşug* (DVS, septembrie, 13^{v}), *vicleşuguri* (BB, 643 a), *vicleşugurile* (NT, 50^{r}), etc.; cf. şi *ficleni* (R. Greceanu; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2], I, 322)[45]. Fonetismul etimologic apare din ce în ce mai rar: *hiclene* (C. Cantacuzino; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2], I, 322), *hiclenie* (SL, 125^{v}), *hicleniţ* (CCâmp., 1^{v}).

3. Proteza lui [h][46] a fost notată în texte bănăţeneşti, munteneşti şi sud-ardeleneşti: *haia, haszta* (Lex. M, 220), *halai* (PIst., 467), *harmasar* (Lex. M, 190), *humădos* (Cal. 1733, 3), *humezeala* (CBuc., 100).

Grupuri consonantice

[cl']

Grupul [cl'] se mai păstrează sporadic în Banat, în cuvântul *cl'eie* (= *cheie*) şi derivatele: *cleile, cleilor*[47] (FC, 30) şi *kleje, kleiczĕ* (AC, 346; cf. însă tot aici *enkid*, 337, *okju*, 357 etc.).Fenomenul dispare din texte după 1700.

[ns], [nt]

Evoluţia lui [n] la [m] în grupurile consonantice [ns], [nt] se întâlneşte numai în texte moldoveneşti, ardeleneşti şi bănăţene-hunedorene; exemplele sunt anterioare secolului al XVIII-lea: *frămtă* (FC, 29), *frâmse* (NT, 131^{r}), *frămt-ai* (Mol. 1676, 186^{v}), *împrâmtă* (Caz. V, II, 116^{r}), *sâmt* (ŞT, 228), *sămteţi* (MCL, 104) etc.

---

[45] Vezi O. Nandris, *Phonétique historique du roumain*, Paris, 1963, p. 227, 244.

[46] E vorba de fapt de un [h] aspirat.

[47] Tipărit, din eroare: *kleirol*.

[mp]

Căderea lui [m] din grupul [mp] în *rupe* (< *rumpe*), atestată înainte de 1640 în scrieri muntenești și bănățene-hunedorene, apare extrem de rar în perioada de care ne ocupăm. Fonetismul etimologic este larg răspândit: *să (se) rumpă* (NT, 9[r]), *rumpe* (Caz. G, 350; SA, 158[r]; Ev. 1682, 30[r]; Let. C, 27), *va rumpe* (SL, 183[v]), *rumperile* (Oct. 1750, 142). Unicul exemplu întâlnit de noi (*să-lu ruppi*; Mol. 1676, 161[r]) provine dintr-un text copiat în sudul Bihorului după originalele alcătuite în sud-vestul Transilvaniei și în Banat-Hunedoara. Așa cum am văzut, în ultima din aceste regiuni inovația a fost semnalată cu o sută de ani mai devreme (în *Fragmentul Todorescu*, tipărit în anii 1571-1575)[48].

[sv]

Conservarea lui [v] în grupul consonantic [sv] în cuvinte de origine slavă se întâlnește numai în texte scrise în Moldova, Transilvania și Banat-Hunedoara: *svadă* (ȘT, 131), *svat* (AC, 373), *svinții* (DVS, septembrie, 6[v];GCond., 291), *svinția* (Lit. 1743, 42[r]), *svânt* (NT, 1[r]), *svârșit* (Caz. V, II, 21[r]). În aceleași zone se observă însă și evoluția lui [v] la [f] prin acomodare consonantică: *sfadĕ* (AC, 368), *sfatul* (Oct. 1749, 718), *sfinți* (NT, III[v]), *sfârșit* (Pent. 1771, 13[r]), *sfârșiră* (Caz. V, II, 114[v]). În Țara Românească evoluția lui [sv] la [sf] e foarte răspândită. Exemplele cu [sv] se recoltează din texte elaborate în Oltenia: *svĕștnic* (MLex., 264).

[tl]

Grupul consonantic [tl] a evoluat la [cl] în *hiclean* (*viclean*), fonetism general răspândit. Excepțiile sunt foarte rare: *vitleanul* (*Psaltirea*, 1710; Gaster, CR, I, 365).

Așa cum s-a putut observa, o serie de fenomene cunosc o mai mare răspândire în limitele perioadei de care ne ocupăm decât în intervalul precedent. Difuzarea lor mai largă se constată fie în interiorul zonelor unde au fost consemnate anterior ([ă] < [a] în *barbat*, [-e̯a] > [e̯], [i̯a] > [i̯e̯], rostirea dură a consoanelor [s], [dz], [z], [ț], [r'] > [r] etc.), fie dincolo de acest zone (evoluția lui [dz] la [z] și a lui [ğ] la [j], rostirea moale a labialelor).

Inovațiile consemnate în graiuri sunt receptate de textele literare, după semnalarea lor în documente, la un interval mai scurt sau mai lung. Așa de exemplu evoluția lui [o] la [ă] în *tăt*, notată în documente la mijlocul secolului al XVII-lea, apare într-o culegere de poezii de factură populară abia în a doua jumătate a secolului următor, în timp ce evoluția lui [v] la [h], consemnată într-un document moldovenesc din 1630,poate fi întâlnită peste câteva decenii (1682) într-o lucrare a mitropolitului Dosoftei. Ca și în perioada 1532-1640, întâlnim situații în care unele fonetisme își găsesc adăpost în textele literare înainte de a fi fost puse la contribuție de scriitorii documentelor cercetate de noi. Un fenomen cum e trecerea lui [ă] la [o] în *tovaroș*

[48] Vezi Gheție, BD, p.269, 369. În *Fragmentul Todorescu* a fost întâlnită, de asemenea, o grafie cu *p* reduplicat: *sze rupp*.

a fost înregistrat mai întâi în *Mărgăritarele* apărute în 1691 şi numai în secolul următor în documente, ca şi în epenteza lui [i] în *oichi*, apărută pentru prima oară în *Ceaslovul* de la Govora din circa 1640 şi abia o sută de ani mai târziu (1753) într-un document muntenesc[49].

Repartizarea particularităţilor fonetice în texte se face în funcţie de apartenenţa regională a scribilor sau, mai exact spus, în funcţie de varianta regională ale cărei norme le respectă aceştia. Există totuşi semne care anunţă încă din secolul al XVII-lea unificarea sub raport fonetic a limbii literare. Ea se constată efectiv în texte tipărite la jumătatea secolului al XVIII-lea şi în deceniile următoare şi constă în acceptarea principalelor norme ale variantei literare munteneşti.

Tabloul prezentat de fonetica limbii literare în anii 1640-1780 pune în lumină numeroase similitudini cu stadiul atins de această limbă în perioada anterioară. Faptul e în măsură să ne avertizeze de la început asupra stabilităţii structurii fonetice, care înregistrează, de la o perioadă la alta, un număr relativ redus de discontinuităţi. În acest sens, se remarcă fără greutate caracterul conservator al normei literare, efect al unei tradiţii grafice consolidate.

Textele cercetate de noi au pus în evidenţă un contingent, nu prea mare, de inovaţii, semnalate în toate regiunile ţării, dar mai ales în Ţara Românească. Din rândul lor pot fi citate evoluţiile [a] > [ă] în *măcar, dascăl*, [ă] > [a] în *pahar*, [ă] > [e] în *necaz, pereche, speria*, [ă] > [i] în *nisip*, [ă] > [o] în *oroşan, tovaroş*, [ă] > [u] în *mulţumi*, [i] > [î] în *tânereţe*, [o] > [ă] în *tăt*, [o̯a] > [o̯] în *so̯re*, palatalizarea dentalelor, trecerea palatalelor [ḱ] şi [ǵ] la [t'] şi, respectiv, [d'] (iar uneori la [ć] şi, respectiv, la [đ] etc. În majoritatea cazurilor, inovaţiile rămân minoritare în raport cu rostirile mai vechi, menţinute prin efectul coercitiv al normei. De remarcat în acest sens că unele inovaţii, apărute înainte de 1640, se înregistrează sporadic după această dată. Aşa stau lucrurile, de pildă, cu [mp] > [p] în *rupe* şi [i] - [i] > [i] în *primi*, întâlnite rar în texte, care apelează în continuare la fonetismele originare (*rumpe, priimi*).

Paralel cu acceptarea inovaţiilor, limba literară consemnează dispariţia unor fonetisme arhaice, cum ar fi [en] în *cuvente, mente*, [i] > [o] în *mărtorosi*, epenteza lui [u] în *să aiub, cuiub*, rotacismul lui [-n-], grupul [cl'], în *cleie*, [mt] în *sâmt*, [dz] > [ğ] în *gice*, grupul [tl] în *hitlean* etc. Cele mai multe din aceste fenomene nu mai apar în texte după 1700. În alte situaţii, avem a face cu particularităţi aflate într-un regres accentuat, care se întâlnesc din ce în ce mai rar pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul intervalului: [ă] > [e] în *nedejde*, [e] > [ă] în *dănăoară, Dumne(d)zău*, [î] > [u] în *curund*, [u] final.

[49] Asupra atestărilor din documente, a se vedea Gheţie, BD, p. 102, 111, 114-115, 131.

CAPITOLUL AL II-LEA

MORFOLOGIA

Ca şi în cazul morfologiei din perioada 1532-1640, sistemul poartă în el însuşi virtualităţile schimbărilor lingvistice. De aceea, am urmărit atât punctele tari ale sistemului, care asigură stabilitatea normei lingvistice şi literare, cât şi punctele slabe ale acestuia, care anunţă apariţia şi dezvoltarea unor procese ce tind să modifice inventarul morfemelor sau modalitatea lor de organizare. În funcţie de cele două forţe care acţionează în sistem, tendinţa de economie, de simplificare, de reducere a contrastelor sistemului şi tendinţa de elaborare, de concretizare, care menţine contrastele sau chiar le măreşte, am urmărit pe larg perpetua regularizare a paradigmelor prin modificări de natură analogică, precum şi continua tendinţă de exprimare a unei categorii prin mai multe mijloace gramaticale. Descrierea noastră a scos la iveală faptul că în perioada 1640-1780 nu pot fi constatate modificări importante în sistemul morfologic al limbii literare, că acestea nu afectează categoriile gramaticale, ci numai mijloacele lor de exprimare, în special distribuţia unor morfeme (de caz, număr, persoană, mod, timp, diateză). Deosebirile dialectale sunt mici, iar atunci când apar sunt destul de dificil de stabilit, pe baza textelor, anumite arii de circulaţie a fenomenelor. Cert este faptul că în morfologie asistăm în această perioadă la apariţia şi conturarea unei norme literare supradialectale, mai ales în a doua parte a perioadei analizate.

Iată faptele cele mai importante privind normele epocii şi modificările survenite în sistemul morfologic în perioada cercetată.

SUBSTANTIVUL

Declinarea Nu există deosebiri importante faţă de perioada precedentă: declinarea a II-a rămâne cea mai stabilă, urmată de declinarea I şi a III-a, care pierd unele substantive în favoarea altor declinări.

1. Substantivele de declinarea a III-a *arame, grindine, lature, marmure, peştere* şi *soarte* îşi menţin formele de declinarea a III-a în toată perioada cercetată, însă formele cu *-ă*, de declinarea I, deşi mai rare, sunt în continuă expansiune: *arame* (Prav. 1646, 276, 282, 290), dar *aramă* (Prav. 1652, 276, 282; MLex., 127; SA,

155[r]; DVS, sept., 4[v]), *grindine* (MLex., 63; Cal. 1733, 458), *lature* (Caz.V, I, 8[v], 13[v], 14[v], II, 33[r]; Caz.D, 11, 13, 16; NÎnv., 244); *laturea* (Caz.V, I, 13[r], 235[r], 236[r], 300[v], 301[v], 344[v], II, 48[r], 52[v], 98[r]; 1754, ISD, XIII, 119), *marmore* (MLex., 156), *marmure* (MLex., 5; CH, 142), *năpaste* (Caz.V, I, 228[r], 251[r], 323[v]; MLex., 165; NL, 196, 270, 384; 1700, DRA, I, 182), *peşteră* (MLex., 38; DVS, sept., 2[v], 16[r]; Min. 1698, 27[r]; Pl.S., 75), *soarte* (MLex., 91; SA, 114[r]).

Formele de declinarea a III-a, mai vechi, abundă mai ales la începutul perioadei în special în textele nordice, iar formele de declinarea I, mai noi, se întâlnesc în special în textele sudice.

2. O situaţie diferită prezintă dubletele de tipul *uşe - uşă*, *straje - strajă*, care, deşi întâlnite în acelaşi text, uneori în aceeaşi frază, tind să-şi impună forma de declinarea a III-a în textele sudice şi forma de declinarea I în textele nordice: *cămaşe* (CLM, 143), dar *cămeaşă* (DVS, sept., 9[r]), *cenuşe* (Caz.V, I, 31[v]; Caz. D, 24; Caz.B[2], 25; CLM, 133), dar *cenuşă* (AP, 110), *căldăruşe* (MLex., 190), *grije* (MLex., 16, 153, 162; Prav.1652, 45, 112; AP, 132; PIst., 49), dar *grijă* (SA, 58[r], 104[v], 115[r], 143[v]; NL, 132, 144, 154, 160, 167), *mătuşe* (NL, 349), dar *mătuşă* (Prav. 1652, 81), *mreje* (Caz.V, I, 221[v]; Caz.D, 158; Caz.B[2], 155), *straje* (Caz.V, I, 42[v]; Caz.D, 532; MLex., 135; Caz. B[2], 146), dar *strajă* (SA, 120[r]), *uşe* (Caz.V, 1, 47[v], 49[r], II, 22[r]; Caz.D, 223, 224; Sin. 1744, 12), dar *uşă* (NT, 55[v], 59[r], 61[v]; Sin. 1614, 14) etc.

Prin urmare, la substantivele feminine cu radicalul în *ş, j* în normă erau admise atât formele de declinarea a III-a în *-e*, deci cu *ş, j* moi, situaţie păstrată dintr-o perioadă anterioară, cât şi formele de declinarea I în *-ă*, deci cu *ş, j* duri, situaţie mai nouă a graiurilor de tip moldovenesc, dar prezentă şi în unele graiuri sudice. Situaţia fluctuantă din texte se datoreşte atât tradiţiei grafice, cât şi situaţiei din graiurile populare din acel timp, când asistăm la durificarea lui ş, j în graiurile nordice şi la păstrarea lor muiată sau dură în graiurile sudice.

3. Substantivele de declinarea a III-a *berbece*, *iepure*, *pântece*, *viezure* îşi păstrează formele în *-e*, în timp ce *strugure* prezintă două forme, una mai veche, de declinarea a II-a, *strugur* (MLex., 67), şi alta de declinarea a III-a, creată prin analogie cu substantivele citate mai sus: *strugure* (IP, 7[v]), *strugurele* (IP, 7[v]), *strugurile* (IP, 7[v]), după *berbĕce* (MLex., 187), *berbĕcele* (BB, 15[a]), *iepure* (NL, 43), *pântece* (ÎR, 58[v]), *pântecele* (SA, 27[v], 152[r]), *pântecelui* (MLex., 285; SA, 64[r]), *pântecelor* (MLex., 163), *viezure* (MLex., 345).

Formele de declinarea a II-a *berbec*, *iepur*, *pântec*, *viezur* nu sunt atestate în textele literare. În schimb, substantivele *fagur* (MLex., 276, 282), *mugur* (MLex., 238) nu au decât forme de declinarea a II-a, forme de declinarea a III-a *fagure*, *mugure* nefiind atestate în textele literare.

Genul prezintă o mare stabilitate şi de aceea deosebirile faţă de perioada anterioară sunt mici şi neimportante. Numai unele împrumuturi din slavă şi turcă prezintă anumite particularităţi în ceea ce priveşte încadrarea lor la un gen gramatical sau altul.

1. Substantivul de origine slavă *slugă* continuă să aibă genul nefixat, având în unele texte nordice genul masculin[1]: „pre *slugă* l-am omorât" (NL, 112). Forma

[1] Cf. Paula Diaconescu, *Structură şi evoluţie în morfologia substantivului românesc*, Bucureşti, 1970, p. 104.

de feminin, impusă de terminație, deci de un criteriu formal, și nu de genul natural, este însă mai răspândită și ea constituie norma epocii: „*slugă* credincioasă" (SA, 10^{v}), „*sluga* mea" (SA, 165^{v}), „*slugi* destoinice" (SA, 34^{v}), „o *slugă* a lui" (CD, 47^{v}), „unii *slugi*" (AP, 143).

2. Deși genul natural este hotărâtor în adaptarea substantivelor animate de origine slavă, substantivele de tipul *vlădică, voievodă* prezintă modificări formale în terminație, oscilând între terminația vocalică și cea consonantică: *vlădicul* (Prav. 1646, 12), *un vlădic* (CLM, 49), *vlădicului* (Prav. 1646, 19), dar *vlădicăi* (Prav. 1652, 18), „acest *vlădică*" (Pl.S, 90), *vlădica* (Pl.S, 83), *voevoda* (NL, 254, 255), *lui voevoda* (NL, 262), dar *voievod* (CD, 1^{r}; GPov., 37; 1700, DRA, I, 186; GCond., 272, 273) etc.

Formele terminate în *-ă* sunt mai frecvente pentru primul substantiv, iar cele în consoană pentru ultimul.

3. Substantivele de origine turcă *agă, beizadea, pașă* prezintă fluctuații datorate neconcordanței dintre gen și sex. De pildă, încadrarea lui *beizadea* la masculine întâmpina dificultăți din cauza terminației *-eá*, care nu exista la nici un substantiv masculin în acel timp. De aceea, el apare în epoca cercetată când de genul feminin, după criterii formale (cf. *măsea, stea*), când de genul masculin, după criterii semantice: „acel *beizade*" (NL, 114), dar *o beizade* (NL, 114). A învins criteriul formal, astfel încât forma feminină concurează din ce în ce mai mult forma masculină, ajungând să se impună[2].

De asemenea, substantivele *agă* și *pașă*, denumind persoane de sex bărbătesc, au fost încadrate la masculin: *un agă* (CLM, 65), „doi *agi*" (CLM, 178), *pașă* (CLM, 109), „doi *pași*" (CLM, 298), după sens.

4. La inanimate variațiile de gen, formele duble, sunt mai puțin numeroase decât în perioada precedentă, căci tendința de fixare este mai puternică în perioada 1640-1780.

Astfel, substantivul *veac* este atât de genul masculin, cât și de genul neutru. Forma de masculin este reflectată de pluralul *vĕci* în expresiile „întru *vĕci de vĕci*" (Caz.V, I, 320^{r}; Caz.D, 276; Caz.B^{2}, 275), „întru *vĕci* netrecuți" (Caz.V, I, 8^{r}), „în veciia *vĕcilor*" (SA, 79^{r}) etc., iar forma de neutru este reflectată de pluralul *veacure, veacuri*, curente în epocă.

Substantivul *câmp* își păstrează forma originară de masculin plural *câmpi* (ULM, 63, 64).

Substantivul *grumaz* pierde forma de neutru plural *grumaze*, fixându-se la masculin prin pluralul, general în epocă, *grumadzi* (Caz. V, II, 46^{r}; NL, 206), *grumazi* (Prav., 1652, 103), *grumazii* (SA, 158^{v}).

În schimb substantivul *genunchi*, deși este de cele mai multe ori întâlnit în forma masculină, își păstrează și forma neutră, care apare numai la începutul perioadei: *genunche* (pl.; NT, 22^{v}; MLex., 141), dar *genunchi* (pl.; Caz.V, I, 104^{v}, II, 3^{v}; Caz.D, 116, 362; Caz. B^{2}, 114, 330).

Forme duble de masculin și neutru prezintă și substantivul *stâlp*: *stâlpuri* (DVS, pred., II^{r}, II^{v}), dar *stâlpi* (Caz.V, II, 73^{r}; Caz.D, 342; Caz. B^{2}, 340)[3].

---

[2] *Ibidem*, p. 105.

[3] Pentru alte exemple, vezi Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 106-107.

5. Oscilaţiile între neutru şi feminin sunt de asemenea foarte rare în comparaţie cu perioada anterioară.

Astfel, substantivul *grăunţ* nu mai este atestat cu forma de feminin *grăunţă*, ci numai cu forma originară de neutru: *grăunţul* (Caz.U, 34[r]), *grăunţu* (Caz. V, I, 47[r]; Caz.D, 40), *grăunţul* (NT, 16[v], 87[r]), *grăunţului* (NT, 87[v]). Pluralul este în *-e(-ă)*: *grăunţe* (Caz. V, I, 44[r]; Caz.D, 38; Caz. B[2], 32), *grăunţă* (NL, 134).

Substantivul *rod* îşi menţine forma de neutru, destul de puternică încă: *rod* (Caz. V, I, 118[r], 140[v], 154[r]; Caz. D, 88, 113; SA, 3[r], 82[r], 97[r]), *rodul* (SA, 40[v], 45[v], 78[r], 145[v], 147[v]), *rodure* (NT, 69[v]), *roduri* (Caz. V, I, 26[v], II, 43[v]; Caz. D, 22, 85), *rodurile* (Caz. V, 68[v]; Caz.D, 429; SA, 45[v]). Forma de feminin *roadă* rămâne rară în texte (BB, 2a; EG, 4[v]).

În unele texte bisericeşti, formele *rod* şi *roadă* au sensuri diferite[4]: „neputinţa *rodului* omenesc" (Caz. V, I, 10[v]; Caz.D, 15; Caz. B[2], 11), „izbăvire a tot *rodul* omenesc" (Caz. V, I, 54[r]; Caz. D, 45), dar „făcu sufletul lui *roadă* de lucrure bune" (Caz. V, I, 7[v]), „ca un foc ce arde lemnele cele seci fără de *roadă*" (Caz.V, I, 24[v]).

Substantivul *eres* continuă să se folosească cu forma originară de feminin *eresă* (Caz.V, II, 79[v]; Caz. D, 411; Caz.B[2], 409; CH, 313), însă forma de neutru câştigă teren pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne: *eresului* (AD, 116), *eresuri* (Pl.S, 86). Forma de plural *erese* (ACL, 2) este ambiguă, ea putând fi interpretată, în această perioadă de oscilaţie între *eresă* şi *eres*, atât ca formă de feminin, cât şi ca formă de neutru.

Fără îndoială, ca şi în epoca precedentă, cazurile citate mai sus sunt periferice în sistem, căci marea majoritate a substantivelor are un gen stabil, cu opoziţii fixate la nivel lexical sau gramatical[5].

Numărul prezintă mai multe particularităţi decât genul, căci opoziţiile se stabilesc aproape numai la nivelul gramatical.

1. Ca urmare a amuţirii lui *u* final, opoziţia formală dintre singular şi plural se suspendă uneori la substantivul *crai* în textele reprezentând regiunile în care *-u* de la singular nu se mai pronunţa, dar situaţiile de acest gen sunt rare: sg. *crai* (CLM, 43), dar *craiu* (Caz.V, I, 262[v]; NT, 89[v], 101[r], 112[v]; SA, 38[v], 72[v], 80[r]) -pl. *crai* (Caz.D, 209; Caz. B[2], 177); cf. *ochiu* (Caz.V, I, 146[r], 224[r]; MLex., 4) -pl. *ochi* (Caz.V, I, 114[v], 137[r], II, 171[v], 174[v]; MLex., 62; SA, 82[r], 120[r], 141[r]), *puiu* (SA, 170) - *puii* (Caz. V, II, 56[v]; Caz.D, 220; SA, 35[r], 157[v]).

Dat fiind faptul că aceste substantive apar la plural cu articolul enclitic, iar la singular cu *-u*, real sau păstrat ca tradiţie grafică, opoziţia dintre singular şi plural se realizează grafic în majoritatea textelor, suspendarea ei fiind sporadică, iar cazurile de ambiguitate rezolvându-se prin context.

2. Substantivul *nume* păstrează încă, în special în textele nordice, forma etimologică de plural *numere*: *numerele* (Caz.V, II, 111[v]), numerile (CNM, 267, 268; CH, 147, 305, 308; 1732, DRA, II, 183, 184), dar *numele* (Caz.V, I, 328[r]; CH, 306; SG, 222[r]; ÎR, 63[r]). Aceste atestări arată că forma nouă *nume*, omonimă cu

---

[4] *Ibidem*, p. 108.

[5] *Ibidem*, p. 104.

singularul, apare uneori în acelaşi text nordic, însă generalizarea ei se desfăşoară cu greutate, încât toată epoca cercetată se caracterizează prin oscilaţia dintre forma veche şi forma nouă. Cantemir, de pildă, scria: „Scara a *numerelor* şi cuvintelor ieroglificeşti tâlcuitoare" (CII, 329r), „numerilor acestor doaă ţări" (CH, 305), dar „schimbându-şi ei singuri *numele*" (CH, 306).

3. Forma etimologică de plural *mânule* continuă să fie prezentă în textele din zonele nordice ale ţării în toată perioada cercetată, uneori alături de formele analogice în *-e* sau *-i*: *mânule* (Caz.V, I, 83r, 85r, 244r; Mol.1676, 10r; SA, 58v, 81r; CLM, 123, 136; DVS, sept., 9r, 10r, 20v; Caz.U, 34r; NL, 139, 148, 155), dar *mâini* (NL, 172), *mânile* (SA, 7v, 25r; Caz. U, 32v), *mânilor* (Caz. V, I, 121v, 333r).

În textele sudice forma *mâ(i)nile* este generală, chiar în cele tributare unor originale moldoveneşti: *mânule* (Caz.V, I, 244r) *-mânile* (Caz.D, 535)[6]. Forma *mânurile* (scris: *menurille*; FC, 46) este rarisimă.

4. Unele substantive care de obicei sunt *singularia tantum* continuă să se folosească în unele texte, dar destul de rar, cu mărci de plural: *mile* (PIst., 130), *milele* (SA, 106r), *păci* (CLM, 108), *sângiuri* (AP, 199).

5. Substantivele feminine nume de materii, care desemnează mai multe sorturi sau soiuri din aceeaşi categorie, folosite la plural, îşi extind desinenţa *-uri* preluată de la neutre[7]. Dacă în prima jumătate a secolului al XVII-lea era atestată numai forma *cărnuri* cu desinenţa *-uri* pentru feminine nume de materii, în a doua jumătate a secolului citat şi în primele opt decenii ale secolului următor asistăm la o extensiune areală şi lexicală mai mare a unor asemenea forme: *cărnuri* (NÎnv., 340), *cărnurile* (CII, 86v), *frumuseţuri* (CNN, 246), *ierburi* (CCâmp., 8r), *ierburile* (AP,53, 218), *zemuri* (NÎnv., 197), dar *ierbi* (AP, 235, 238), *lipsele* (CNM, 256), *trebi* (1690; ISD, XII, 234), *trebele* (ST, 3), *vremi* (Mol. 1681, 2; Mărg., 3r).

Noua opoziţie semantică între *cărni-cărnuri, ierbi-ierburi*, privind, pe de o parte, desemnarea mai multor exemplare din aceeaşi categorie, iar, pe de alta, desemnând mai multe soiuri, varietăţi din aceeaşi categorie, este însă realizată rar, formele fără *-uri* menţinându-se puternice la multe substantive[8].

6. Tendinţa de înlocuire a desinenţei de plural *-e* prin desinenţa *-i* la substantivele feminine caracterizează întreaga perioadă cercetată, reflectându-se în texte de natură diferită şi reprezentând variante literare diferite, căci formele duble se întâlnesc la tot pasul: *dumenecele* (Caz.V, I, 1r) - *dumenecile* (Caz.V, I, 134), *jalbe* (PIst., 184) - *jălbi* (PIst., 170), *lefe* (NL, 114), - *lefi* (NL, 161), *sluge* (NL, 394) - *slugi* (NL, 155, 158, 161), *pricine* (CLM, 69, 179) - *pricini* (CLM, 47).

Ca şi în perioada anterioară, procesul de formare a pluralului în *-i* la substantivele feminine cunoaşte grade de intensitate deosebite, la unele substantive fiind în faza incipientă, la altele în plină desfăşurare, iar la altele în faza de încheiere. Astfel, formele cu *-i* sunt normă generală la substantive ca *baltă, gaură, grădină*,

---

[6] Cf. C.Frâncu, *Limba* **Cazaniei** *lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea*, în SLLF, III, 1974, p. 54.

[7] Cf. C.Frâncu, *Vechimea şi difuziunea lexicală a unei inovaţii comune dialectelor limbii române: desinenţa* -uri *la pluralul femininelor*, în LR, XXXI, 1982, nr. 3, p. 199-212.

[8] *Ibidem*, p. 200-207.

moară, ocară, săgeată, viață, la substantivele terminate în *-ură, -tură*, la cele cu radicale terminate în *c* (*băşică, falcă, frică, luncă, muncă*), în *g* (*rugă, verigă*) şi în *r* (*gură, măsură, seară, ţară*), care încă din secolul al XVI-lea preferau formele în *-i*.

Rezistente la tendința de înlocuire a desinenței *-e* prin *-i* rămân numai acele substantive care, din motive fonetice şi morfologice, nu puteau primi *-i* la plural: *apă, faptă, fată, gloată, masă, rază, rudă, sută*.

Menționăm că formele în *-i* sunt mai frecvente în textele nordice, fiind rezultate din închiderea lui *-e*, când era urmat de articolul enclitic *-le*: *pagube* (CLM, 48), dar *pagubile* (CLM, 65), *lacrăme* (Prav. 1652, 118), *lacrămele* (AD, 189), dar *lacrămi* (Caz.V, I, 6^{v}; SA, 123^{v}; DVS, sept,, 11^{v}; CII, 29^{v}), *lacrămile* (Caz.V, I, 19^{v}; SA, 124^{v}; NL, 131), *patime* (Prav. 1652, 104), dar *patimile* (CLM, 57; SA, 20^{r}), *patimilor* (SA, 19^{v}; DVS, pred. II^{v}), *vinele* (Prav. 1652, 60), dar *vinile* (Caz. V, I, 30^{r}) etc.

Faptul că desinența *-e* este mai rezistentă în textele muntenești se poate observa comparând *Cazania* lui Varlaam (1643) cu cea de la Dealu (1644) şi cu cea de la Bălgrad (1699): *obedzile* (Caz.V, I, 237^{r}) - *obeadele* (Caz.D, 144) - *obezile* (Caz.B^{2}, 132), *băuturile* (Caz.V, I, 350^{v}) - *băuturele* (Caz. D, 348) - *băuturile* (Caz. B^{2}, 344) etc.

7. Substantivele masculine continuă să prezinte stabilitate în ceea ce priveşte opoziția de număr. Pluralul se formează cu desinența *-i*, cu excepția unui mic grup de substantive terminate în consoană moale sau în *-i* care au la plural desinența zero (*crai*). Astfel substantivul *copaciu* are o singură formă pentru singular şi plural: sg. *copaci* (Caz.V, I, 57^{r}; NT, 87^{v}; CLM, 110; ÎR, 58^{v}), pl. *copaci* (DVS, sept., 16^{r}; ÎR, 58^{v}).

Forma *copac*, refăcută prin analogie cu *sărac - săraci*, nu a fost întâlnită în textele epocii cercetate.

8. În schimb, la neutre oscilațiile în formarea pluralului sunt mai pregnante, căci concurența dintre desinențele *-ure, -uri* şi *-e* este în plină desfăşurare.

Desinența *-ure*, frecventă mai ales la începutul perioadei în textele nordice, este treptat înlocuită de desinența mai nouă *-uri*: *ceasuri* (CJP, 127), *ceriure* (NT, 13^{v}; SA, 66^{v}; SG, 226^{r}), dar *ceriuri* (NT, 7^{v}; SA, 52^{r}; AP, 111), *cuibure* (Mol. 1689, 83^{r}), *crugurile* (Sin. 1714, 8), *daruri* (Bert. 1775, 58), *lucrure* (Caz.V, I, 7^{r}; 1650, DIT, 250; Prav. 1652, 73; NL, 34; SC, 222^{r}), dar *lucruri* (Caz. V, 1, 38^{r}, 59^{r}; MLex., 79; ULM, 43; Mol. 1689, 16^{r}; SA, 14^{v}; CLM, 42; SG, 219^{v}), *mormânturi* (Mol. 1689, 15^{r}), *obicĕiure* (NT, 156^{v}; Prav. 1652, 44), dar *obicĕiuri* (SA, 73^{r}; NL, 167), *struguri* (Caz. U, 34^{r}), *unghiurile* (CLM, 77; SA, 27^{v}), *vânturilor* (Mol. 1725, 22^{v})[9].

Pe la 1750, *-ure* era un arhaism, iar *-uri* devenise normă în toate textele.

În schimb, *-uri* suferă din ce în ce mai puternic concurența lui *-e*, care îl înlocuieşte în multe forme de plural, exceptând substantivele monosilabice de tipul *arc, bun, chip, rod, trup* care nu admit *-e* la plural: *obiceele* (NL, 120), dar *obiceiuri* (NL, 167), *obicĕiurile* (SA, 73^{r}), *războaie* (ULM, 8; CLM, 44; CI, 42^{r}; NL, 109, 172), *temeiele* (AD, 186), *veşminte* (SA, 62^{r}), *zăloage* (CLM, 83), *zăvoaie* (ULM, 47).

---

[9] Pentru alte exemple, vezi Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 147.

Dintre monosilabice, îl admit pe *-e* la plural un număr mic de substantive: *bĕţe* (DVS, sept., 10[r]), *cuie* (Caz.V, I, 114[r]; Caz.D, 58; Caz, B[2], 56), *lĕmne* (Prav. 1652, 41), *oase* (Prav. 1652, 93; SA, 16[r]), *paie* (MLex., 14), *sate* (Caz. V, I, 34[v]; CLM, 45), *sĕmne* (ULM, 10; SA, 130[v]).

Desinenţa *-ă*, fonetică sau analogică, este prezentă în norma epocii la substantivele cu radicalul în *r*. Ea apare uneori alături de desinenţa *-e*, impusă în normele limbii literare moderne, dar rară în epocă, în toate variantele literare: *cară* (CLM, 50, 73; NL, 109), *hotară* (Prav. 1652, 41; AD, 134), *hotarălor* (Prav. 1646, 78), *izvoară* (Caz. V, I, 59[r]; Caz. D, 38; Caz. B[2], 36; SA, 114[r]), *izvoarăle* (BB, 5b), *odoară* (NL, 117), *odoarăle* (CLM, 159), *păharăle* (NL, 178), *săboară* (Caz. V, I, 36[v]; Caz. D, 42; NT, 58[v]; Prav. 1652, 40), *topoară* (CLM, 78) etc.; cf. *hotarele* (Ev. 1760[1], 52[v]).

Neologismele de genul neutru care apar la Cantemir au de regulă pluralul în *-uri*, cel în *-e* fiind posterior epocii studiate: *argumenturi* (CII, 54[v]), *puncturi* (CII, 6[r]), *siloghismuri* (CII, 9[r]).

Desinenţa de plural neutru *-i* se întâlneşte numai la neologismul *privileghiu*: *privilegii* (CH, 473; PIst., 219).

În concluzie, la pluralul neutrelor continuă procesul de modificare în structura fonematică a desinenţelor (*-ure* > *-uri*) şi de înlocuire a lui *-uri* cu *-e* sau *-ă*. Pe de altă parte, *-uri* se extinde de la pluralul neutrelor la pluralul substantivelor feminine cu sens colectiv. Această deplasare a desinenţei *-uri* la pluralul femininelor determină unui nou tip de flexiune, caracterizat prin opoziţii specifice (*carne - cărni, cărnuri*) pe plan semantic.

Pe de altă parte, apariţia desinenţei neutre *-i* pe la începutul secolului al XVIII-lea are încă o difuziune foarte redusă, afectând numai substantivul *privileghiu*.

Cazul. 1. În toată perioada cercetată, continuă tendinţa de unificare a paradigmelor substantivelor feminine prin modificarea grupului *desinenţă + articol hotărât*: *-eei* > *-ei*, *-ii*, *-iei* > *-ii*, *-ei*: *bisĕrecii* (SA, 11[r]; NL, 107, 111), *casei* (CLM, 64, 89) - *casii* (CLM, 157) - *casăi* (NL, 144), *credinţeei* (NT, 281[r]) - *credinţiei* (NT, 178[r], 281[r]) - *credinţei* (SA, 153[v]), *cunoştinţei* (SA, 13[r]) - *cunoştinţii* (AD, 112), *limbiei* (Caz. V, I, 282[r]) - *limbii* (AD, 118), *lumiei* (NT, II[v]) - *lumii* (NT, 5[v], 6[v]), *mărei* (Caz.V, I, II[v]; Caz.D, 5) - *mării* (NT, 6[r]), *nuntei* (Sin. 1714, 26[v]) - *nunţii* (Pist., 102), *ţărăi* (PIst., 38) - *ţărei* (Pist., 150) - *ţării* (SA, 3[r]; PIst., 5).

O particularitate a textelor din perioada studiată, în special a celor din secolul al XVIII-lea, este frecvenţa formelor în *-iii* la substantivele cu nominativ-acuzativul singular în *-ie* după vocală şi cu pluralul în *-i*: *cazaniii* (CII, 12[r]), *istoriii* (CII, 5[v]), *împărăţiii* (SA, 117[v]), *zavistiii* (CII, 41[r]).

Formele cu *-iei* sunt însă în expansiune în unele cazuri: *domniei* (NL, 147), dar *domniii* (NL, 104, 105), *împărăţiei* (NL, 128), *împărăţâei* (NL, 131, 132), dar *împărăţiii* (NL, 136), *mâniei* (SA, 24[v]; AP, 106) etc.

2. Substantivele feminine terminate în *-că*, *-gă* şi cele masculine nume proprii de tipul *Duca*, *Foca*, *Iuga* sau comune, cum sunt *vlădică*, *agă*, se abat uneori de la regula după care desinenţa de plural trebuie să fie identică cu cea de genitiv-dativ singular prin ataşarea directă a articolului enclitic de genitiv-dativ la forma de nominativ-acuzativ singular: *agăi* (NL, 146), *Ducăi-vodă* (Ps.Am., 54), *fiicăi* (CLM,

120), dar *fiicei* (SA, 67^{v}), *fricăi* (NÎnv., 147), *fugăi* (CII, 57^{v}), *loghicăi* (CII, 9^{r}, 32^{v}, 47^{v}, 51^{v}), *maicei* (SA, 27^{v}), *Mândruşcăi* (NL, 177)[10], *poruncăi* (CII, 17^{v}), dar *poruncii* (SA, 138^{v}), *porăncei* (SA, 139^{r}), *Stoicăi* (1700; DRA, I, 183), *vlădicăi* (1699; DIT, 480).

3. Construcţiile prepoziţionale cu *a*, *de*, echivalente cu genitivul şi dativul, şi cele cu *la*, echivalente cu dativul, se întâlnesc în tot felul de texte, prezenţa lor fiind mai mare la începutul perioadei în textele nordice: „răssipele *a* mare case" (CLM, 164), „dĕde pâine *a* flămândzi" (DVS, sept., 18^{v}), „Domnul Hristos în mijlocu *de* doi tâlhari răstignit" (Caz.V, I, 354^{v}; Caz.D, 105; Caz. B^{2}, 103), „multă osârdie şi nevoinţă să faceţi *la* copiii voştri şi *la* slugile voastre" (Mărg., I^{r}), „scris-au *la* vizirul" (NL, 143) etc.

În timp ce construcţiile cu *la* echivalente cu dativul devin mai frecvente pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne, cele cu *a* şi cu *de*, de tipul „frate *a* frate va folosi" (Caz.V, I, 64^{v}), „în mijlocu *de* doi tâlhari" îşi restrâng întrebuinţarea căpătând, pe la 1780, o nuanţă arhaică.

4. Vocativul masculin etimologic sau analogic în *-e* se menţine puternic în texte reprezentând diverse nuanţe literare la unele lexeme: *o(a)me* (Caz.V, I, 248^{v}, 263^{r}; Caz. D, 198, 200; Caz. B^{2}, 170, 178; SA, 18^{v}, 40^{v}; Caz. U, 32^{r}), *cititoare* (Mărg.,4^{v}), *Doamne* (SA, 10^{r}), *hane* (CLM, 128), *Hotine, Hotine*! (Cron.H., 106), *grece* (NL, 171), *împărate* (IP, 6^{v}), *logofete* (NL, 116), *Petre* (Caz. U, 32^{r}).

Vocativul în *-ule*, mai rar la începutul perioadei, se extinde destul de rapid, concurând tot mai mult vechiul vocativ în *-e*: *fiiule* (Caz. V, I, 10^{r}, 48^{r}; SA, 131^{r}; vocativul *fii*, prezent în textele din secolul al XVI-lea, nu mai apare), *cerbule* (NL, 242), *craiule* (CLM, 285), *îndurătoriule* (Mol. 1725, 20^{v}), *omule* (DVS, sept., 11^{v}; NÎnv., 203), *Sandule* (1722; ISBD, 102), *ţiitoriule* (Mol.1725, 25^{v}), *vârhule* (Prav. 1652, 34).

Uneori vocativele cu *e* apar, pentru acelaşi cuvânt, alături de cele cu *-ule*: *ome* (NÎnv., 203), dar *omule* (NÎnv., 203).

Exemplele de mai sus ne arată că vocativul în *-ule* este bine reprezentat şi în textele nordice, spre deosebire de perioada anterioară, când circulaţia lui era limitată, iar frecvenţa lui mai redusă.

Participiile trecute substantivizate încep să înlocuiască abia din secolul al XVIII-lea vocativul cu *-e* prin cel cu *-ule*: *iubitule* (CII, 5^{r}, 6^{r}), *îngropatule* (AD, 181), dar *iubite* (CLM, 42, 95).

Vocativul în *-o* la substantivele feminine şi la unele substantive masculine de declinarea I este mai rar: *Anno* (AD, 114), *popo* (NL, 110), *Tomo* (Caz. V, I, 136^{v}; Caz. D, 81; Caz. B^{2}, 110), *Varnavo* (EG, 34^{r}), *vidro* (CII, 24^{r}).

La plural, vocativul în *-lor* se întâlneşte în textele prezentând variante literare diferite: *fraţilor* (Caz. V, I, 17^{v}, 28^{v}, 70^{v}; NT, 39^{r}; SA, 54^{r}, 66^{v}; AD, 119; NL, 151), *părinţilor* (SA, 53^{r}), *priiatinilor* (SA, 31^{v}), *priietinilor* (CII, 52^{v}, 54^{r}) etc.

---

[10] Pentru amănunte privind aceste forme, vezi C.Frâncu, *Din istoria genului personal: genitiv-dativul substantivelor în* **-că, -gă**, în LR. XXIII, 1974, nr. 4, p. 413-417.

Vocativul identic cu nominativul este, de asemenea, atestat în texte reprezentând variante literare diferite: *ceriu* (Caz.V, I, 117^{r}; Caz. D, 96; Caz. B^{2}, 94), *fecioară* (AP, 90, 200), *fraţi* (SA, 100^{v}; CII, 47^{r}; NL, 167), *părinţi* (SA, 100^{v}), *priietini* (CII, 47^{r}).

În concluzie, ca şi în perioada precedentă, în intervalul 1640-1780 în morfologia substantivului există o mare stabilitate, iar schimbările se limitează în primul rând la distribuţia unor desinenţe de număr, cu consecinţe asupra trecerilor de la o declinare la alta, de la o clasă flexionară la alta, a articolului, în distribuţia desinenţelor de vocativ, în tendinţa de accentuare a opoziţiei de număr în dauna celei de gen. Inovaţiile se petrec în punctele periferice ale sistemului şi sunt cuprinse ca posibilităţi în sistemul, norma şi vorbirea perioadei anterioare.

ARTICOLUL

Această parte de vorbire nu prezintă deosebiri prea mari în comparaţie cu perioada anterioară. Printre cele mai importante pot fi considerate următoarele:

1. Articolul hotărât *-l* (*-lu*) este omis în texte reprezentând variante literare diferite, ca urmare a tendinţei generale de preluare a funcţiei articolului de *-u*. Fenomenul este notat numai în acele texte care nu se supuneau tradiţiei grafice: „în *codru* Ghenghii" (IPG, 121), „*vântu* bate" (CCâmp., 10^{v}), „*capu* cu flori încărcat" (CCâmp., 8^{v}).

Ca şi în perioada anterioară, este vorba de pătrunderi involuntare ale vorbirii autorului sau copistului în limba scrisă, căci, de obicei, prezenţa articolului este normă în toate textele.

2. La genitiv-dativul numelor proprii masculine alternarea formelor articolului hotărât *lui* şi *lu* rămâne frecventă în toată perioada cercetată, în texte reprezentând variante literare diferite: „*lui* Dumnezeu" (MLex., 6; Sin. 1714, 7, 9; ÎR, 58^{v}; Bert. 1779, 34^{r}), dar „*lu* Dumnedzeu" (Caz. B^{1}, 2; BCat., 11), „luna *lu* Brumar" (Lex. M, 231), „*lu* Crai" (Caz. B^{1}, 1; 1688, ISD, V, 511), „*lu* Kiril" (CJP, 127), „luna *lu* mai" (Lex. M, 226).

3. Formele variabile ale articolului posesiv-genitival rămân o trăsătură a textelor sudice, în timp ce forma invariabilă rămâne caracteristică a textelor nordice, care însă foloseau uneori şi forme variabile: „şépte céte sunt *a* besĕricii" (ŞT, 2), „poamele *a* pomului" (BCat., 22), „tainele cele ascunse *a* lui Dumnedzeu" (TLit., 3), dar „acel chivot *al* făgăduinţii" (TLit., 4), „sânge *a* Hristosului tău" (Mol. 1725, 20^{v}), dar „*al* său" (Mol.1725, 25^{r}), „un copil *a* lui" (NL, 272), dar „*al* lui" (NL, 116).

În textele sudice prezenţa formei invariabile este foarte rară: „locul ţestului, *a* capului lu Adam" (MLex., 132), dar „fiiul zilei, sau *al* bunătăţiei, sau *al* dreptăţiei, sau *al* amărăciunei, sau *al* măgariului" (MLex., 59), „toate mădularele *a* sfântei besĕrici" (Min. 1698, 132), dar „*al* lui" (Mărg., 3^{v}) etc.

4. Genitiv-dativul articolului adjectival este în toate textele la feminin singular *cei*, formă etimologică (< *ecce* + *illaei*), şi nu *celei*, forma analogică după plural,

apărută după 1780: „cinei *cei* mare" (Caz.V, I, 359^{v}; Caz.D, 743), „cinei *ceii* mari" (Caz. B^{2}, 250), „căderii *cei* luutoare" (EG, 81^{r}).

ADJECTIVUL

Adjectivul prezintă o mare stabilitate în ceea ce priveşte flexiunea. Există puţine schimbări faţă de perioada anterioară, iar acestea sunt periferice în sistem, afectând un număr mic de adjective.

1. Adjectivul *mare* îşi menţine în unele texte nordice forma unică de singular şi plural, în *-e*, care este treptat eliminată de forma variabilă în număr: „cai *mare*" (CLM, 189), „puscele cele *mare*" (CLM, 20), „clopotele cele *mare*" (NL, 253), „*mare* gâlcevi" (NL, 45), dar „svânţi *mari*" (Caz. V, I, 1^{r}; Caz.D, 1; Caz. B^{2}, 1), „faptele *mari*" (SA, 7^{v}), „boierii cei *mari*" (1699, DOB, 216).

Forma invariabilă apare şi la genitiv-dativ singular: „credinţa cinei cei *mare*" (Caz. V, I, 359^{v}; Caz. D, 743), „împotriva taberei cei *mare*" (NL, 362), dar „credinţa cinei ceii *mari*" (Caz. B^{2}, 250).

În schimb, adjectivul *tare*, care în perioada anterioară apărea şi cu forme invariabile după număr, este atestat numai cu forme variabile: „cetăţi *tari*" (Caz. V, I, 221^{v}; Caz. D, 452; Caz. B^{2}, 450), „sânteţi *tari*" (SA, 53^{r}) etc.

2. Adjectivul *gol* apare în textele prezentând variante literare diferite numai cu forma *goli* la masculin plural: *goli* (SA, 50^{r}, 65^{v}; Sin. 1714, 11; Ps.Am, 125; EG, 84^{v}), *golilor* (MLex., 162).

3. La feminin plural adjectivul *nou* are în toate textele cercetate forma *noao*, forma analogică *noi* nefiind atestată: „haine *noao*" (SA, 50^{r}).

4. Superlativul absolut se construieşte în unele texte nordice cu *prea*: „sălaşul *prea slăvit*" (Sin. 1714, 13), „norul cel *prea luminat*" (Sin. 1714, 16), „norod *prea cumplit*" (NL, 305) etc.

Superlativul cu *foarte* este însă mai răspândit, întâlnindu-se nu numai în textele sudice, ci şi în cele nordice sau sud-vest-ardelene: „sânt *foarte împresuraţi* de nevoi" (SA, 3^{r}), „oameni *foarte necredincioşi*" (NL, 305) etc.

O trăsătură a normei epocii este postpunerea lui *foarte* faţă de adjectiv: „Şi-s adevărate *foarte*", „Lămuritu-i cuvântul tău *foarte*" (Mol. 1676, 12^{v}).

PRONUMELE

Pronumele personal. În comparaţie cu perioada anterioară, pronumele personale prezintă numai deosebiri de distribuţie şi de frecvenţă a unor forme.

1. Formele cu *î* protetic ale pronumelor personale şi reflexive îşi lărgesc aria de circulaţie în toate variantele literare, fiind atestate de texte din toate regiunile: *îi* (Ap. 1646, 15^{r}; Ev. 1682, 174; TLit., 1; Mol. 1725, 24^{r}), *îl* (Ap. 1646, 15^{r}; MLex., 4; Vis.C, 2^{v}; Mărg., 15^{v}; SA, 9^{r}; ÎR, 57^{r}), *îm* (MLex., 192), *îşi* (Mol. 1725, 25^{r}).

Formele fără *î* protetic sunt frecvente la începutul perioadei, apărând însă numai în encliză: „cu pizmă huliia-*l*" (Caz. V, I, 240^{v}; Caz.D, 524), dar „cu pizmă *îl* huliia" (Caz. B^{2}, 155).

Ultimul exemplu este concludent pentru transformarea enclizei în procliză şi implicit pentru înlocuirea formei fără proteză în forma cu *î* protetic[11].

2. Formele neaccentuate *ni, vi, li* sunt practic generalizate în limba scrisă din toate regiunile, înlocuind formele vechi *nă, ne, vă, lă, le*: „*ni* să dă noao" (Vis. C, 2^{v}), „*ni* să dau" (SA, 36^{v}), „*li* să va plăti lor" (SA, 31^{r}).

Formele vechi mai apar până pe la 1700 în unele texte: „*vă* să pare" (SA, 3^{v}, 22^{v}).

3. Concurenţa dintre *el* şi *îns(u)* continuă, ducând la înlăturarea celui de al doilea în marea majoritate a textelor din ultima perioadă a epocii: *cu nus* (Caz. V, I, 336^{r}; Ap. 1646, 13^{v}), *pri-ns* (= pe el; Ap. 1646, 12^{v}), „către *înşi*" (Ap. 1646, 10^{v}), „pre *înşi*" (Ap.1646, 10^{v}), „dintr-*îns*" (SA, 147^{v}), „asculta *di-ns*" (Caz. U, 32^{r}), dar „pre *el*" (Caz. D, 143; Caz.B^{2}, 108), „cu *iele*" (CCâmp., 8^{r}) etc.

Înlocuirea lui *îns* cu *el* se observă dacă urmărim paralel *Cazania* lui Varlaam cu celelalte cazanii româneşti care au la bază textul mitropolitului moldovean: „vor şchiopi *spri-ns* şi-l vor ucide *pri-ns*" (Caz. V, I, 71^{r}) - „şi-*l* scuipa, şi-*l* vor ucide *pre el*" (Caz. D, 143) - „şi-*l* vor scuipi şi-*l* vor omorî *pre el*" (Caz. B^{2}, 108).

De menţionat că *îns* nu putea să apară în nominativ, ci numai în acuzativ, însoţit de prepoziţiile *către, cu, dintre, pre, spre*: *cu nus* (Caz. V, I, 87^{v}), *cu nusul* (Caz. V, II, 23^{v}), *cu nusă* (Caz. V, 1, 155^{r}), *cu nuşii* (Caz. V, 1, 90^{r}), *către-îns* (Caz. V, I, 47^{v}), *dintr-înşi* (Caz. V, II, 26^{v}), *pri-ns* (Caz. V, I, 345^{r}), *pri-nsul* (Caz. V, I, 71^{r}), *pri-nsa* (Caz. V, I, 61^{v}), *pri-nse* (Caz. V, I, 91^{v}), *spri-ns* (Caz. V, I, 71^{r}).

Concurenţa dintre cele două serii de forme continuă în toată perioada, în detrimentul urmaşilor lui *ipse*, limitaţi la textele nordice.

Pronumele *dânsul* începe să fie folosit tot mai des: *dânsul* (Caz. V, I, 247^{r}), *dânşi* (NT, 20^{v}) etc.

Pronumele de întărire continuă să fie folosit în multe texte cu forma variabilă în special de pers. 3 : „*însuşi* Satana" (MLex., 320), „*însuşi* Domnul" (SA, 10^{r}, 67^{r}), „ei *înşişi*" (SA, 159^{v}), „*însuţi*, despuitoriul, Doamne" (Mol. 1725, 24^{r}).

Tendinţa de a nu acorda pronumele de întărire în persoană, gen şi număr cu determinatul sau de a înlocui pronumele de întărire prin *singur, chiar* este din ce în ce mai accentuată pe măsură ce ne îndreptăm spre perioada modernă: „şi am venit eu *singur* împreună cu părintele" (CJP, 127). „După aceasta, vrăjmăşiia *chiar* şi aiave iaste şi aceasta, cade-să a şti: când cineva *însuşi* cu mâna sa să omoară pre sine" (SA, 94^{r}).

O trăsătură a limbii din această perioadă este dislocarea de determinat a pronumelui de întărire sau folosirea lui fără un determinat: „află vreme, Ştefan vodă... să ţie ţara *însuşi*" (ULM, 76), „Ioan Sobieţschii au pogorât *însuşi* cu oştile sale pen Moldova" (Ps.Am., 56), „nu duc vestmântul ei *înşişi*" (SA, 159^{v}).

Pronumele reflexiv prezintă şi în această perioadă o distribuţie mai largă a formelor accentuate de dativ şi de acuzativ, ca urmare a fidelităţii unor texte faţă de originalele slave: „să-ş logodească *şie* o fată" (Caz. V, I, 283^{v}; Caz. B^{2}, 186), dar

---

[11] Pentru exemple şi pentru edificarea fenomenului, vezi C.Frâncu, *Formele verbale şi pronominale cu î- protetic în limba română*, în "Dacoromania, Jahrbuch für östliche Latinität", V, 1979, Freiburg, 1982, p. 81-82.

„să-şi logodească *lui* o fată" (Caz. D, 605), „oarece pohtêşte omul *şie*" (= lui însuşi; SA, 29^{v}), „înţelege *pre sine* (= pe el însuşi) cu trupul" (SA, 16^{v}).

Înlocuirea acestor construcţii greoaie şi ambigue cu pronumele personale este evidentă, când se compară unele texte de la începutul perioadei cu reeditările lor, mai puţin fidele originalelor slavone: *şie* (Caz. V, I, 283^{v}) - *lui* (Caz. D, 605; *luişi* în cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textele lui Varlaam).

Substituirea afectează şi pluralul: „să adunăm *şie* visteriul" (Caz. V, I, 333^{v}) - „să adunăm *noao*..." (Caz. D, 697; Caz. B^{2}, 227)[12].

Pronumele şi adjectivele posesive suferă din ce în ce mai mult concurenţa pronumelor personale, la plural urmaşii lui *suus* fiind înlocuiţi de urmaşii lui *illorum*, tendinţă constatată şi în epoca anterioară: „spusără domnului *său*" (Caz. V, I, 268^{r}; Caz. B^{2}, 134), dar „spusără domnului *lor*" (Caz. D, 519), „Lasă morţii să-şi îngroape morţii *săi*" (Caz. V, I, 368; Caz. D, 653), dar „... să-şi îngroape morţii *lor*" (Caz. B^{2}, 298). Uneori urmaşii lui *suus* se întâlnesc în aceeaşi frază cu urmaşii lui *illorum*: „fericiţi-s morţii carii mor de acmu în Domnul, aşea-i zice duhul, ca să să odihnească de ostenêlele *sale*, că faptele *lor* vor mê<r>ge după ei" (SA, 3^{r}, 11^{v}). La singular, concurenţa între *său, sa* şi *lui, ei* este de asemenea puternică, pronumele personale concurându-le pe cele posesive, chiar atunci când se referă la subiectul propoziţiei: „ucenicii *săi*" (Caz. V, I, 256^{r}; Caz. B^{2}, 154), dar „ucenicii *lui*" (Caz. D, 556), „ochiul robului *său*" (MLex., 117), „lumina ochilor *săi*" (SA, 19^{v}), „David craiu... cu oştile *lui*, oamenii *săi* aşea grăiră" (SA, 41^{r}), „nedoritori de mântuirea *sa* vicleanul tâlhari" (EG, 79^{r}), „pierderea arginţilor *săi*" (EG, 79^{r}), dar „pentru folosul *ei*" (EG, 6^{r}), „dreptatea *lui*" (EG, 6^{r}). Urmaşii lui *ille* câştigă teren datorită claritătii lor privind genul posesorului.

Forma *său*, utilizată pentru a desemna pluralitatea posesorilor, devine foarte rară pe la sfârşitul perioadei cercetate: „cele ce au sfârşitul *său*" (EG, 82^{v}),

Pronumele şi adjectivele demonstrative nu prezintă deosebiri importante în comparaţie cu perioada anterioară.

Formele etimologice de genitiv-dativ feminin sunt normă în toate textele consultate: *aceştii* (MLex., 40, 91; SA, 6^{v}, 19^{v}; Vis.C, 2^{r}; EG, 83^{v}; 1779, DRA, I, 650), *aceştiia* (SA, 21^{r}, 50^{r}; EG, 35^{r}), *ceştii* (SA, 21^{v}, 38^{v}), *ceii* (Vis.C, 2^{r}; TLit., 4; Lit. 1706, 7), *cei* (EG, 35^{v}), *aceia* (= aceleia; Sin. 1714, 10).

Formele refăcute *acesteia, aceleia, acestei, acelei*, deşi prezente în unele graiuri populare, nu sunt atestate decât extrem de rar în textele literare din epoca analizată: *acestiia* (ŞT, 1)[13].

O trăsătură caracteristică a întregii epoci, reflectată de textele cercetate, este prezenţa facultativă a particulei *-a* şi atunci când adjectivul demonstrativ este antepus substantivului: „sâmt cetaşi *acestuia* rob" (Caz. V, I, 298^{v}; Caz. D, 733; Caz, B^{2}, 195), dar „*acest* lup" (Pl.S, 85) etc.

---

[12] Cf. C.Frâncu, *Limba* **Cazaniei** *lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea*, p. 85.

[13] Pentru alte exemple, vezi C.Frâncu, *Din istoria demonstrativelor româneşti*: **(a)celei(a), aceleiaşi, (a)celeilalte, (a)cestei(a)**, în SLLF, II, 1972, p.26 şi urm.

Formele „populare" de demonstrativ de tipul *aiesta* (1642; IZ, II, 2, 34), *aiastea* (PP, 24)[14], caracteristice graiurilor moldoveneşti, apar numai sporadic în textele literare, uzuale fiind *acesta*, *aceştia*. Aceeaşi situaţie o au formele de tip muntenesc *ăsta*, *asta*, *ăla*, *aia*, întâlnite în documentele particulare, în inscripţii şi însemnări. Ele au fost consemnate numai într-un text din Bihor, reflectând o particularitate regională: „pentr-*aiia*" (Mol. 1676, 11^{v}), *aiia* (Mol. 1676, 10^{r}, 11^{r}), dar „pentr-*aceia*" (AP, 86, 91), „pentru *aceasta*" (CD, 151) etc. În Banat apar forme cu *h* protetic: *haia*, *hasta* (Lex. M, 220).

Pronumele şi adjectivele relativ-interogative prezintă o serie de trăsături proprii întregii perioade vechi.

1. Pronumele relativ *ce* este mult mai frecvent decât *care*, întrucât se foloseşte atât pentru lucruri, cât şi pentru fiinţe: „ca să cunoască toţi că iaste acela *ce* înmulţêşte roada pământului" (Caz. V, I, 252^{v}; Caz. D, 672), „De vei întreba *ce* iaste acela binele de demult în care s-au dezmierdat bătrânii" (SA, 2^{v}), „Să fie de toţi şi de beserici blăstemat / Acela *ce* m-au surpat" (Pl.S, 90), „urdiia *ce*-au avut" (Cron.C, 113), „să să aşaze cu isprăvnicelul *ce*-l va fi având orânduit" (1761; DRA, I, 391).

Aceste exemple sunt concludente pentru folosirea lui *ce* în locul lui *care* din limba modernă[15].

2. Pronumele *care* apare atât cu forma invariabilă, cât şi cu forme variabile după gen şi număr în toate textele literare: *carele* (Caz. V, I, 5^{v}; Caz. D, 10; Caz. B^{2}, 7; SA, 1^{r}; Ps.Am., 56), *carea* (Caz. V, I, 76^{v}; ULM, 57; CH, 111, 171; SA, 3^{v}, 4^{r}), *cărui* (Caz.V, II, 57^{v}; EG, 39^{r}), *căruia* (Caz. V, I, 8^{r}; Caz.D, 13; SA, 49^{v}; EG, 39^{r}), *căriia* (Caz. V, II, 85^{r}; EG, 39^{r}), *carii* (Caz. V, 1, 13^{v}; Caz.D, 15; Caz. B^{2}, 13; SA, 3^{v}; CH, 111, 171; 1714, DRA, II, 130; 1750, DRA, II, 295; EG, 39^{r}), *cărora* (Caz.V, I, 25^{r}; SA, 17^{r}; EG, 39^{r}; CCâmp., 8^{r}).

Forma de nominativ-acuzativ, invariabilă după gen şi număr, devine din ce în ce mai frecventă, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă: *care* (SA, 101^{r}; Glst., 37, 38; AP, 117; Pl.S, 79; EG, 39^{r}; 1760, DRA, I, 546).

3. Pronumele relativ compus *cel ce* se întâlneşte în unele texte: *cel ce* (NT, 28^{r}), *cela ce* (Caz. V, I, 242^{r}) etc.

4. Pronumele relativ invariabil *de* este, de asemenea, prezent în toate variantele literare: *de* (Caz. V, I, 150^{v}; Caz. D, 582; Caz. B^{2}, 349).

Pronumele şi adjectivele nehotărâte prezintă în schimb mai multe neregularităţi şi instabilităţi, dintre care mai importante ni se par a fi următoarele:

1. Forma de plural feminin *une* este destul de frecventă în texte reprezentând varianta literară moldovenească: „într-*une* locuri" (Caz. V, I, 16^{v}), „pre *une* locuri" (Prav. 1646, 108), „la *une* letopiseţe" (ULM, 89), „multe pipăind în chip de *une* şi sânt altele" (CLM, 142), „*une* slugi" (NL, 174).

2. Genitiv-dativul pronumelui *alta* are forma *alţiia* (ULM, 79; SA, 125^{v}; PIst., 203).

---

[14] Vezi Gheţie, BD, 292.

[15] Cf. Maria Iliescu, *Concurenţa dintre prenumele* **care** şi **ce**, în SG, I, 1956, p. 26; Angela Bidu, *Pronumele relative în* **Cazania** *lui Varlaam*, în LR, X, 1961, nr. 3, p.219 şi urm.

3. Genitiv-dativul adjectivului *toată* nu se construieşte numai prepoziţional: „*a toată* lumea" (Prav. 1652, 42, 44), „*a toate* jiganiile" (BB, 6b), ci şi cu forma flexionară *toatei* (precedată uneori de prepoziţia *a*): „puind capete şi otcârmuitori romani *toatei* Dachii" (CIst., 24), „*a toatei* bunei măriri" (CCD, 584), „*viaţa a toatei* lumi" (AD, 226).

4. Când adjectivul *toate* este urmat de un substantiv, acesta rămâne nearticulat în textele reprezentând variantele literare nordice şi în textele munteneşti de la începutul perioadei, dar primeşte articol în textele munteneşti mai târzii: „în *toate dzile*" (Caz. V, I, 277r), „în *toate zile*" (Caz. D, 595), „în *toate dzile*" (CLM, 128; CD, 36r), „de *toate simţuri*" (CLM, 142), dar „întru *toate zilele*" (1650; DOB, 107). Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea forma articulată se extinde şi în textele moldoveneşti: „din *toate ţările*" (NL, 326), „întru *toate dzilele*" (NL, 341), „de *toate părţile*" (NL, 332).

5. Cu sensul de „fiecare" continuă să se folosească până la sfârşitul perioadei cercetate un derivat al lui *cine* şi anume *cineşi*: „*cineş* după destoiniciia sa" (Caz. V, I, 297v), „*cineşi* la ţinutul său" (ULM, 122), „*cineşi cineşi*, nime nu ştie" (SA, 9r), „Ne-am dus *cineş* pre la împărăţiia sa" (IT, 107), „*cineşi* pe la briasla sa" (1732; DRA, II, 180), „toţi *cineşi* pe la casăle lor" (NL, 42), „*cineş* după cinstea sa" (NL, 232).

Cu acelaşi sens apar în textele reprezentând variantele literare nordice *careş*, *careleş*: „de nu veţi ierta *careleş* fratelui său" (Caz. V, I, 268v), „*careleş* la locurile sale" (ULM, 171), „va da *căruiaş* după lucrul lui" (Caz.V, II, 17r).

Înlocuirea lui *careş* prin *fiecare* este evidentă când se compară unele texte cu variantele lor ulterioare: „*căruiaşi* împrotiva puterei sale" (Caz. V, 1, 295v; Caz. D, 549), dar „*fieşcăruia* după puterea lui" (Caz. B2, 543; în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea apare *fieştecăruia*).

6. O situaţie asemănătoare are *neştine* (< lat. *nescio quem*), prezent în textele moldoveneşti de la începutul perioadei, dar înlocuit prin *cineva* în textele munteneşti: *neştine* (Caz.V, I, 30v, 60v; Prav. 1646, 140, 142), dar *cineva* (Caz. D, 46, 57, 59; Prav. 1652, 152, 164).

7. Pronumele *neşchit* (< *nescio quantum*) „câtva, câţiva" (NT, 179r; DVS, nov., 153v; AC, 356) dispare după 1700[16].

NUMERALUL

Numeralul prezintă puţine particularităţi noi în comparaţie cu perioada anterioară. Dintre acestea, relevante pentru normele limbii literare sunt următoarele:

Numeralul cardinal pentru „16", „60" îşi creează alături de formele etimologice forme analogice scurtate, care concurează din ce în ce mai mult formele vechi, ajungând să se impună mai târziu în norma literară: *şaisprezece* (*şaisprăzece*) (GPov., 38; EG, 37r), *şaizăci* (GPov., 43), dar al *şeasesprădzece* (CLM, 108), *şesădzăci* (NL, 206)[17].

---

[16] Vezi Gheţie-Mareş, GD, p. 238.

[17] Vezi C.Frâncu, *Din istoria numeralului românesc: vechimea formelor* **paisprezece, şaisprezece, şaizeci**, în LR, XXVII, 1978, nr. 6, p. 599-606.

Numeralul *mie* își generalizează forma de plural *mii* (SA, 41[r], 82[v]), însă forma invariabilă rămâne ca dublet: „optzeci de *mie*" (CIst., 67), „trei *mie*" (NT, 137[v]), dar „cinci *mii*" (Caz. V, I, 250[v]; Caz. D, 585).

Cu sensul de „zece mii" se mai folosește în unele texte religioase calcul după slavă *întunĕrec*: „*întunĕrec* i oaste" (MLex., l46), „*întunĕrece* de talanți" (Caz. V, I, 267[r]; Caz. D, 605; Caz. B[2], 278; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam păstrează acest slavonism), „*întunĕrece* de nevoi" (ACL, 2).

Numeralul ordinal continuă să prezinte, uneori în același text, forme în *-lea* alături de forme în *-le*: *al doile* (MLex., 304) - *al doilea* (MLex., 78), *al doilea* (SA, 37[v], 47[v]) - *al doile* (SA, 8[r]), *al noaolea* (Prav. 1640) - *al șasăle* (Prav. 1640, 4).

Dacă la începutul perioadei formele cu *-le* se întâlnesc și în textele reprezentând varianta literară muntenească, spre sfârșitul perioadei ele sunt aici extrem de rare, formele în *-lea* devenind generale. În schimb, în textele moldovenești și ardelenești formele în *-le* se extind în dauna celor în *-lea* și ca urmare a monoftongării lui *-lea*: *a doile* (NL, 300), dar *al doilea* (GCond., 278), *al treilea* (GCond., 274).

La începutul perioadei mai apar în texte reprezentând variante literare diferite formele în *-l(u)* pentru *al patrulea*: *al patru(l)* (Prav. 1640, 4; SA, 27[r]), *ai patrul* (Caz.V, I, 324[v]; Caz. D, 674), dar *ai patrulea* (Caz. B[2], 214; forma nouă apare în toate cazaniile românești din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam).

La plural, formele vechi *ai doii, ai treii* se întâlnesc numai la începutul perioadei, mai târziu fiind înlocuite cu *ai doilea, ai treilea*: *ai doii* (Caz. V, I, 324[r]; Caz. D, 674; ȘT, 2), dar *ai doilea* (Caz. B[2], 214), *ai treii* (Caz. V, I, 324[v]; Caz. D, 674), dar *ai treilea* (Caz. B[2], 214; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam mențin forma nouă). La feminin rămân în normă construcțiile de tipul *cartea întâi, cartea dintâiu, cartea cea dintâi(u)*, cu numeralul neacordat: „propovedania *întâiu*" (SA, 1[r]), „învățătură *dintâiu*" (MLex., 70; SA, l28[v]), „judecata *cea dintâiu*" (NÎnv., 152), „ciudeasa *cea dintâiu*" (Caz. U, 32[r]).

Construcția nouă cu numeralul acordat cu substantivul antepus este extrem de rară, neconstituind norma în nici una din variantele literare: „dumeneca *întâia*" (Caz. V, I, 36[r]). Firește, când numeralul este antepus substantivului, el este acordat cu acesta: „*Întâia* hasnă" (SA, 98[r]), „*întăia* dzi" (Caz. V, II, 42[r])[18]. Inovația este înregistrată în epoca veche numai în textele moldovenești.

În unele texte scrise de bănățeni apare sporadic și *prima* (precedat de prepoziția *de*) ca numeral ordinal: „parte de *prima*" (= partea întâi; BCat., 10), „porânca *de prima*" (BCat., 10).

Rare în texte sunt și construcțiile cu *-lea* la feminin de tipul *a șaptelea zi* (ÎR, 57[r]), de factură populară, frecvente în documentele particulare, inscripții și însemnări, dar pătrunse și în textele literare. Acestea preferă însă construcția de tipul „*a șĕptea* oră" (SA, 21[v]) sau de tipul „dumeneca *a șĕptea*" (Caz. V, I, 244[v]).

---

[18] Vezi C.Frâncu, *Vechimea și răspândirea numeralului articulat în construcții de tipul* **partea întâia**, în SCL, XXXI, 1980, nr. 2, p.213, 216.

VERBUL

Sistemul verbal din perioada 1640-1780 este în general stabil în punctele sale centrale, schimbările afectând periferia, punctele slabe şi neavând consecinţe importante asupra normelor literare.

Iată câteva fapte mai importante care ajută la înţelegerea normelor epocii:

Conjugările sunt în general stabile, însă deseori au loc treceri de la o conjugare la alta sau de la o subdiviziune din cadrul unor conjugări la alta.

1. Conjugarea a IV-a rămâne cea mai bogată, fiind mai deschisă la împrumuturile din greacă şi la postnominalele formate după nume turceşti, pătrunse în număr mare în epoca fanariotă sau chiar antefanariotă: *a clironomisi, a inghisi, a priroforisi, a mazili, a huzuri* etc.[19]

Pe de altă parte, subclasa în *-î* a acestei conjugări devine mai bogată prin generalizarea în limba scrisă a variantelor de tipul *a amărî, a ocărî, a pârî, a urî*, în locul formelor în *-i* (*a amări, a ocări* etc.), care devin din ce în ce mai rare în variantele literare nordice şi în varianta sud-vest-ardelenească: *omoriia* (ULM, 197), dar *omora* (ULM, 206), *amărî* (SA, 113[r]), *va ocărî* (SA, 92[v]), *va omorî* (SA, 92[v]), *a să pârî* (SA, 15[v]). În textele sudice formele cu *-î* sunt generale încă de la începutul perioadei: *pârâia* (1640, DOB, 97; 1662, DOB, 123), *pogorî* (EG, 61[v]) etc.

2. Tendinţa de a trece verbele de conjugarea a III-a latină în *-ĕre* la conjugarea I sau a IV-a continuă şi în această perioadă: „*adaoge* sau *adăoga*" (EG, 59[r]), „apa *cură*" (Mol. 1676, 12[r]), „va *înviia*" (SA, 29[v], 31[v]), dar *au învins* (= perfectul compus de la *a învie*; SA, 55[v]; Min. 1698, 43[r]), *înviiare* (MLex., 8), *înviiat* (MLex., 82), dar *învise* (Min. 1698, 43[r]), *scria* (= a scrie; Lex. M, 89), *au scriat* (= au scris; Lex. M, 89; Vis. C, 389), *veţi viia* (SA, 10[v]), *viia-veţi* (SA, 1[v]). Exemplele de mai sus arată că verbele latine în *-ĕre* trec la conjugarea I păstrându-şi unele forme de conjugarea a III-a, în special de perfect, care sunt şi ele înlocuite mai târziu cu forme de conjugarea I: *învise* (Caz. V, I, 246[r]; Caz. D, 534), dar *au înviat* (Caz. B[2], 280).

În timp ce în scrierile din Banat verbul *a scrie* trece la conjugarea I, în Ţara Românească el apare trecut sporadic la conjugarea a IV-a prin forma de prezent pers. 1 pl. *scrim* (analogică cu *ştim* etc.): *scrim* (1714; DRA, I, 272). Formele de conjugarea a III-a ale verbului *a scrie* rămân însă normă în toată perioada cercetată, în ciuda tendinţei de trecere la conjugarea I în Banat-Hunedoara şi la conjugarea a IV-a în Ţara Românească.

Ca inovaţie specifică acestei epoci, consemnată de textele din Ţara Românească şi Moldova, este crearea verbului *a curge* din vechiul *a cure*, uneori trecut la conjugarea I (*a cura*) prin analogie cu *a merge*; exemplele sunt din anii 1748-1755: *curge* (GCR, II, 61; *Uricariul*, I, 62, 175); cf. însă *curgerile* (BB; ap. DA).[20]

---

[19] Vezi *Glosarul* la volumul D.Cantemir, *Divanul*, ed. Virgil Cândea, 1969, şi la volumul *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII-lea - XVIII-lea)*, ed. Dan Simionescu, Bucureşti, 1967.

[20] Vezi C.Frâncu, *Vechimea şi răspândirea unor inovaţii morfologice: verbul a curge*, în LL, III, 1981, p. 331-339.

Diatezele nu cunosc schimbări esențiale în comparație cu perioada anterioară. Atunci când apar, schimbările se limitează la pendularea unor verbe pronominale între forma activă și cea reflexivă:

1. Verbul *a naște* își păstrează în unele texte nordice forma activă, dar sensul reflexiv: „Tot omul câți *născuse* (= se născuseră) dintru Adam" (Caz.D, 638; Caz. B², 542), „De *au* și *născut* (= s-au născut) în durori" (SA, 118ᶜ), „Împărate, daca va *naște* (= se va naște) acesta pruncu, sau să-l omorâți, sau să-l trimiți să-l lepede în codri" (IT, 90), „veni vremea de *născu* (= se născu) pruncul" (IT, 90) „*au născut*" (= s-au născut) la Moldova" (CIst., 63).

Nevoia de claritate, de înlăturare a ambiguității, duce la înlocuirea formei active cu sens reflexiv pasiv printr-o formă reflexivă: *s-au născut* (Caz. V, I, 168ᵛ; Caz. D, 142), *nascu-mă* (MLex., 235).

Formele reflexive câștigă teren din ce în ce mai mult, pe măsură ce ne îndreptăm spre sfârșitul perioadei.

2. O inovație a graiurilor nordice, înregistrată în textele din Moldova, Transilvania de nord și de sud-vest și Banat-Hunedoara, este prezența formelor cu pronume reflexiv (sau personal cu valoare de reflexiv) reluat după verb, la anumite timpuri ale indicativului sau la condițional[21]: „*s*-au luvatu-*să*" (FC, 20), „*mă* voi feri-*mă*" (DPV, 22ᵛ), „*mi*-i acoperi-*mă*" (DPV, 38ᵛ), „*M*-oi îmbărbăta-*mă*" (DPV, 40ʳ), „*m*-am sfârșitu-*mă*" (Vis.C, 14), „s-au fost zăuitatu-*să*" (PPr., 322).

În textele din Țara Românească și sud-estul Transilvaniei nu apare această construcție reflexivă dublată.

Modurile și timpurile prezintă o serie de puncte slabe la periferia sistemului, care întrețin schimbările în norma variantelor literare:

1. *La indicativul prezent și la conjunctivul prezent* formele iotacizate ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radicalul terminat în *d*, *t*, *n* și uneori în *r* rămân mai frecvente decât formele refăcute în toate textele, indiferent de varianta literară pe care o reprezintă (excepție fac textele din Banat-Hunedoara): *audz(u)* (Caz.V, I, 6ʳ; SA, 29ʳ), *să audză* (Caz.V, I, 127ᵛ), *să ceaie* (SA, 18ᵛ), *ceiu* (MLex., 155), *deșchidz* (Mol. 1676, 11ᵛ), *deșchiz* (EG, 59ᵛ), *piei* (EG, 61ʳ), *să prindză* (Bert. 1775, 59ᵛ), *puiu* (MLex., 98; SA, 123ʳ; EG, 72), *scoț* (Prav. 1640, 1; MLex., 120), *să scoț* (SA, 52ᵛ), *să șaze* (1767; ISD, XIII, 265), *să vază* (SA, 52ʳ), *văz* (EG, 59ᵛ), *vânz* (MLex., 345; EG, 59ᵛ) etc.

Formele refăcute sunt mai rare la începutul perioadei însă devin mai frecvente, în afara textelor din Banat-Hunedoara, în Transilvania de nord și în Moldova, pe măsură ce ne apropiem de perioada modernă: *aprind* (Lex.M, 216), *aud* (Lex.M, 175), *cred* (BCat., 13, de trei ori pe o pagină; Mol. 1725, 23ʳ), *să o trimit* (NL, 289), *văd* (CCâmp., 8ᵛ) etc.

În textele din Țara Românească nu am întâlnit forme refăcute.

2. Verbele de conjugarea I de tipul *împresura*, *înconjura*, *înfășura*, *măsura* (terminate la infinitiv în *(ur)a*) prezintă, ca și în perioada precedentă, în multe texte, forme etimologice paroxitone cu *u* în silaba finală la prezentul indicativului,

---

[21] Vezi Gheție, BD, p. 166.

al conjunctivului şi la imperativ: *ekungsur* (= încungiur; AC, 337), *împresură* (Caz. V, I, 338^{v}; Misc. V, 64^{r}), *încungiură* (NT, 6^{r}; SA, 10^{v}), *să încungiure* (SA, 105^{v}), *încunjură* (ULM, 113), *să încunjure* (ULM, 81, 172), *înfăşură* (AP, 214), *să înfăşură* (NÎnv., 300), *măsuri* (CLM, 49), *să măsure* (SA, 25^{r}; EG, 60^{v}), *mesur* (Lex.M, 199).

Formele analogice în *-or, -ori*, cu accentul pe terminaţie, apar în special în textele munteneşti, mai rar în cele moldoveneşti: *împresoară* (ULM, 102), *să înpresoară* (1779, ISD, XIV, 203).

Mult mai limitate teritorial, apărând numai în texte ardeleneşti, sunt formele analogice de tipul *gior* (NT, 46^{r}), *să gioară* (NT, 30^{v}), *să gioare*[22], *jor* (Occ., 93), *joară* (Occ., 91), dar *jur* (EG, 60^{r}).

3. Formele scurte cu *î* protetic de la pers. 3 a indicativului prezent ale verbului *a fi* devin mai frecvente ca în perioada anterioară, fiind înregistrate atât în texte moldoveneşti, cât şi ardeleneşti şi bănăţene: *ei* (= îi; FC, 45), *îi* (CCâmp., 8^{v}; DP, 11^{r}, 14^{r}; Occ., 77).

Forme cu *î* protetic se întâlnesc acum şi la pers. 1 sg.: *esz* (= îs; FC, 8), *îs* (CCâmp., 8^{v}; Occ., 81), *us* (= îs; Lex.M, 213).

În textele din Ţara Românească nu au fost înregistrate astfel de forme, ci numai formele *e, sânt, -s*.

Ca reflexe bănăţene, în unele texte din Ardealul de nord-vest, precum şi la Dosoftei apar construcţii de tipul *eu mi-s* (Mol. 1676, 10^{v}; DPV, 30^{r}).

4. La pers. 1 şi 2 pl. se generalizează în limba scrisă din toate regiunile formele analogice *sântem, sânteţi*, în locul formelor etimologice *sem, seţi*: *sântem* (MLex., 138; SA, 1^{v}; EF, 47^{v}), *sânteţ(i)* (Prav. 1640, 1; Caz. B^{1}, 2; SA, 26^{v}; EG, 47^{r}).

5. Verbul *a şti* păstrează forma etimologică de pers. 3 la prezentul indicativului în unele texte nordice de la începutul perioadei: *şti* (Caz. V, I, 39^{v}, 42^{r}; Prav. 1646, 264, 271; NT, 2^{r}; Misc. V, 64^{r}), dar *ştie* (Caz. V, I, 16^{r}, 37^{r}; SA, 9^{r}, 23^{r}; DVS, sept., 7^{r}, 27^{v}; Mol. 1689, 47^{v}; Vis.C, 313).

Dintre textele munteneşti de la începutul perioadei, numai *Cazania* de la Dealu (1644) foloseşte, ca urmare a influenţei textului *Cazaniei* lui Varlaam, forma etimologică *şti*, înlocuită după aceea în toate redacţiile ulterioare: *şti* (Caz. V, I, 338^{v}; Caz.D, 767), dar *ştie* (Caz. B^{2}, 232; în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea apare numai forma analogică *ştie*). De asemenea, forma etimologică *şti* din *Pravila* lui Vasile Lupu este înlocuită cu forma analogică *ştie* în *Pravila* lui Matei Basarab: *şti* (Prav. 1646, 264, 273) - *ştie* (Prav. 1652, 185, 198).

6. Formele lungi, etimologice, ale verbului *a mânca* la pers. 1, 2, 3 sg. şi 3 pl. sunt înregistrate în majoritatea textelor din perioada studiată, chiar în cele din regiunile unde existau formele scurte, adică în Ardeal şi Banat: *să mănânc* (SA, 6^{r}), *să mănânce* (SA, 93^{r}), *mănânci* (BCat., 12).

Formele ardeleneşti pătrund greu chiar în textele din Transilvania: *mâncă* (NT, 129^{r}), dar *mănâncă* (NT, 11^{v}), *mâncă* (Occ., 106), dar *să mănânce* (Occ., 105)[23], *mănâncă* (Vis. C, 121).

---

[22] *Ibidem*, p. 168, 413.

[23] *Ibidem*, p. 413.

În textele din Moldova şi Ţara Românească se întâlnesc numai forme etimologice: *mănâncă* (MLex., 213), *să mănânce* (BB, 640^{v}; IT, 90) etc.

7. Verbul *a usca* prezintă forme duble, cu sau fără sincopa lui *u:* (*mă*) *usuc* (MLex., 111), *să uscă* (NT, 45^{r}).

Formele nesincopate sunt mai frecvente în texte, indiferent de varianta literară pe care acestea o reprezintă.

8. În schimb, la verbul *a surpa* formele sincopate devin mai frecvente, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, în dauna celor etimologice, întâlnite mai ales la începutul perioadei: *surup* (MLex., 180), *surupat* (MLex., 111), *surupătoriu* (MLex., 180), dar *surp* (EG, 62^{v}), *să surpe* (Pl.S, 90), *să se surpe* (1653; DIT, 252), *să nu să surpe* (SA, 9^{v}).

9. Verbul *a lucra* prezintă în marea majoritate a textelor forme cu sufixul *-ez*: *lucrez* (MLex., 47), *lucrează* (Caz. B^{1}, 105; SA, 109^{r}; Sin. 1714, 7, 9; AUL, 82), *să lucrează* (SA, 57^{v}; Lit. 1739, 6^{v}), *să lucreze* (1754, DRA, II, 312; 1775, DRA, II, 464).

Formele fără sufix, specifice graiurilor ardeleneşti, apar foarte rar şi numai în texte reprezentând variantele literare sud-vest-ardelenească şi din Banat-Hunedoara: *lucră* (NT, 27^{v}), *lukr(u)* (Lex.M, 221).

Imperfectul indicativului cunoaşte în perioada 1640-1780 unele schimbări privind desinenţele de pers. 1 sg. şi 3 pl.

1. La pers. 1 sg. apare şi se răspândeşte desinenţa analogică *-m*, astfel încât forma de pers. 1 nu mai este sincretică cu forma de pers. 3 sg. şi pl.: *mă duceamu* (1758; ISBD, 77), *eram* (MLex., 85; CCâmp., 8^{r}), *iernam*, *văram* (CCâmp., 8^{r}), *năşteam* (EG, 60^{v}), *scârbiiamu-mă* (MLex., 127), *vream* (MLex., 343)[24].

Inovaţia este prezentă mai întâi în textele munteneşti şi se răspândeşte treptat, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, şi în textele din Moldova şi din Ardeal. Formele vechi, etimologice, devin din ce în ce mai rare pe măsură ce ne apropiem de sfârşitul secolului al XVII-lea[25]: *mă sfârşiia* (Caz. V, II, 24^{v}), *goniia* (NT, 169^{v}), *era* (NT, 169^{r}).

2. La pers. 3 pl., formele vechi, etimologice, sunt singurele întâlnite în toate textele, indiferent de varianta literară pe care o reprezintă, cu excepţia celor din Banat-Hunedoara: *să alegea* (EG, 49^{v}), *era* (IP, 6^{v}), *vedea* (SA, 80^{v}); cf. însă *dziceu* (395), *îmbătau* (395), *mirau-se* (395), *rătăceau* (240), toate atestate în Vis. C[26].

3. În unele texte apare şi o formă de imperfect perifrastic, formată din perfectul compus al verbului *a fi* şi gerunziul verbului de conjugat: *au fost dzicând* (NL, 279), *au fost făcând* (SA, 59^{v}), *au fost şedzând* (IT, 96), *au fost zicând* (1709; DRA, I, 231).

4. Verbele *a da* şi *a sta* au în norma tuturor variantelor literare formele etimologice, fără reduplicare analogică cu perfectul simplu: *dam*, *dai*, *da*, *dam*, *daţi*, *da* (EG, 57^{v}). Singurul exemplu cu formă analogică reduplicată datează de pe la începutul secolului al XVIII-lea: *stătea* (AP, 58)[27].

---

[24] Cf. C.Frâncu, *Cu privire la vechimea a două inovaţii în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române*, în FD, VII, 1971, p. 180-183.

[25] *Ibidem*, p. 182-183.

[26] Vezi Gheţie, BD, p. 170, 306.

[27] Vezi C.Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: imperfectul verbelor a da şi a sta*, în LR, XXVI, 1977, nr. 1, p. 81-83.

5. Verbele de conjugarea a IV-a prezintă în continuare terminaţia *-iia* (*-âia*): *grăiia* (BB, 631a), *urâia* (Caz. V, II, 17[r]), *veniia* (NT, 48[v]) etc.

Perfectul simplu îşi limitează aria de circulaţie, în limba vorbită, la Oltenia, Banat şi Crişana, în timp ce în limba scrisă el se menţine şi în textele din celelalte regiuni, în special în naraţiuni, unde apare aproape exclusiv la persoana 3. El prezintă următoarele trăsături mai importante:

1. Formele tari de pers. 1 de tipul *deschiş* (Ap. 1646, 14[v]), *dziş* (DP, 14[r]), *trimeş* (NL, 57) constituie norma epocii în limba scrisă de pretutindeni, însă tendinţa de regularizare şi de transformare a perfectelor tari în perfecte slabe are drept urmare răspândirea formelor slabe în *-sei*, rare în secolul al XVII-lea, dar din ce în ce mai frecvente în secolul următor[28]: *înţelesei* (1752; ISD, XIV, 217), *rămăsăiu* (Pl.S, 74), *ziseiu* (T, 10[r]).

2. Aceeaşi tendinţă de transformare a perfectelor tari în perfecte slabe aduce cu sine generalizarea în epoca cercetată a paradigmei slabe a verbului *a face* la perfect simplu: *făcui* (NÎnv., 320), *făcuiu* (Mol. 1676, 11[r]), *făcuşi* (Caz. V, I, 310[r]; SA, 120[r]), *făcu* (Caz. V, I, 12[r]; Caz. D, 11; Caz. B[2], 9; SA, 21[v]; Min. 1698, 43[r]), *să făcu* (IT, 104), *făcură* (Caz. V, I, 89[v]; Caz. D, 75; SA, 8[r]).

Formele tari de tipul *feci(u)*, *feceşi*, *fece* etc. sunt arhaisme în perioada 1640-1680[29].

3. Tendinţa de a crea o paradigmă sigmatică pentru verbele *a fi*, *a avea*, aflată în faza incipientă în perioada anterioară, este în plină desfăşurare cu precădere în limba vorbită[30]. Textele literare consemnează formele vechi, asigmatice, care constituiau norma epocii: *avu* (Caz. V, I, 270[v]), *avură* (Caz. V, I, 311[r]; 1779, DRA, I, 636), *fui* (CD, 76[v]), *fuiu* (MLex., 350), *fu* (MLex., 32), *fură* (Mol. 1676, 12[v]) etc.

Formele noi, sigmatice, sunt sporadice în textele literare din epoca cercetată: *avuseră* (1722; BDB, IV, 20).

4. La pers. 1 şi 2 pl. normele epocii conţineau numai formele etimologice, fără *-ră-* analogic, de tipul *văzum* (Caz. U, 32[r]), *prinset* (Ap. 1646, 15[r]), *răstignit* (Ap. 1646, 15[r]) etc.

Formele analogice, cu *-ră-* de la pers. 3 pl., apar spre sfârşitul perioadei cercetate în texte sudice, unde perfectul simplu era des întrebuinţat, iar omonimia unor forme de perfect cu forme de prezent cerea diferenţiere[31].

Primele atestări ale formelor cu *-ră-* apar în gramatica călugărului moldovean Macarie, la 1772: *vândurăm*, *vândurăţi* (MGram., 81)[32]. În documentele particulare din Oltenia de pe la 1780 inovaţia este atestată de mai multe ori[33].

---

[28] Vezi C.Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: forma de tipul* zisei, în LR, XXXI, 1984, nr.5, p. 426-436.

[29] Vezi Valeria Guţu-Romalo, *Din morfologia sec. al XVI-lea: perfectul simplu al verbului* a face, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 337-340.

[30] Cf. C.Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul sigmatic al verbelor* a fi, a avea, a vrea, în LR, XXIV, 1976, nr. 1, p. 56-67.

[31] Cf. C.Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I şi a II-a plural cu sufixul* -ră-, în AL, XVIII, 1967, p. 176-180.

[32] Cf. I.Gheţie, ILRL, p. 111.

[33] Cf. C.Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I şi a II-a plural cu sufixul* -ră-, p. 177-180.

5. Verbul *a da* îşi creează, alături de paradigma tare de tipul *dediu, dedeşi, dede, dete, dedem, dedet, dederă, deteră*, generală în normele epocii, o paradigmă slabă de tipul *dădui, dăduşi, dădu*, prin analogie cu *stătui, stătuşi, stătu*[34].

Perfectul compus. Pentru pers. 3 sg. şi pl. norma epocii admitea numai formele cu auxiliarul *au*: „el *s-au ales*" (EG, 50[r]) - „ei *s-au ales*" (EG, 50[r]), „el *au făcut*" (SA, 11[r]) - „ei *au făcut*" (SA, 27[v]).

Forma diferenţiată cu *a* la singular, impusă în normele limbii literare moderne, este rară în texte, chiar în cele munteneşti[35]: *a adeverit* (1650; DIT, 250), *a bătut* (T, 11[r]), *a poleit* (Sin. 1703, 354), *scrisu-s-a* (1650; DIT, 250), *a spoit* (Sin. 1703, 400).

În textele din Transilvania, alături de formele cu *au*, apar forme cu *o* creat din *au* prin asimilare reciprocă: *s-o ghiereptat* (CCâmp., 9[v]), *m-o niescutu* (CCâmp., 8[v]), *m-o prins* (CCâmp., 9[v])[36].

Mai mult ca perfectul sintetic îşi extinde la pers. 1 sg. forma analogică în *-m*, creată încă din secolul al XVI-lea şi atestată numai de documentele particulare de la sfârşitul secolului: *avusesem* (EG, 56[r]), *culĕsesem* (CD, 101[r]), *mă dusasăm* (1650; ISBD, 51), *fusesem* (EG, 56[r]), *gândisem* (CD, 101[r]), *poruncisăm* (CD, 49[v]).

Mai mult ca perfectul analitic, format din perfectul compus al verbului *a fi* şi participiul trecut al verbului de conjugat, se întâlneşte adeseori în textele nordice: *au fost dat* (1605; DRA, II, 107), *m-am fost dus* (SA, 125[r]), *au fost făcut* (ULM, 106), *au fost spus* (IT, 92).

În Ţara Românească formele perifrastice apar mai rar în texte: *au fost vândut* (1657; DIB, 107), *am fost poruncit* (1704; DRA, I, 206).

În sfârşit, menţionăm că la persoana 3 pl. a mai mult ca perfectului, alături de forma etimologică, generală în textele din toate regiunile, apare înregistrată, într-un text din Moldova, forma analogică cu *-ră-* de la perfectul simplu: *să bătusără* (IT, 108), *făcusără* (IT, 92), dar *să făcusă* (IT, 106)[37].

Viitorul prezintă în epoca studiată următoarele deosebiri faţă de epoca precedentă:

1. La pers. 2 sg. forma *vei* câştigă din ce în ce mai mult teren în dauna formei *veri*: *veri lăcui* (Caz. V, I, 240[r]; Caz. D, 527) - *vei lăcui* (Caz. B[2], 144; în cazaniile

---

[34] Cf. C.Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul simplu şi mai mult ca perfectul verbelor* a da şi a sta, în LR, XXIX, 1980, nr. 4, p. 307-316.

[35] Cf. C.Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, în SCL, XX, 1969, nr. 3, p. 299-318; I.Gheţie, *Originea auxiliarului* a *de la pers. 3 sg. a perfectului compus*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421-430; Gheţie-Mareş, GD, p. 248-251; Gheţie, BD, p.171.

[36] Vezi C.Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, p. 300 şi urm.

[37] Vezi C.Frâncu, *Vechimea formelor mai mult ca perfect, perfect compus, prezent indicativ şi conjunctiv cu -ră*, în LR, XXXI, 1982, nr. 4-5, p. 281-293.

din secolul al XVIII-lea care au bază textul lui Varlaam forma *vei* este singura folosită). Forma nouă este, la începutul perioadei, destul de rară: în *Cazania* lui Varlaam apar curent forme cu *veri* (de ex.: *veri lăcui*, Caz. V, I, 240[r]) şi cu totul rar forme cu *vei*: *vei îngădui* (Caz. V, I, 316[v]). Forma veche apare la începutul perioadei în texte reprezentând variante literare diferite: *veri* vedea (Prav.1640, 3), *te ver pocăi* (NT, 304[v]) etc. Mai târziu, pe la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea, ea devine din ce în ce mai rară, forma nouă întâlnindu-se în texte cu proveniență regională diversă: *vei* (DP, 14[v]; SA, 2[v]; Mărg., 14[r]; BCat., 12; EG, 46[v]).

2. La pers. 3 sg. forma cu *a* apare sporadic alături de forma generală cu *va* în texte din Moldova şi Transilvania: *a ave* (NL, 235), *s-a curăţî* (DVS, sept., 23[v]), *i-a plăcea* (PP, 43), *n-a putea* (Occ., 106).

În texte din Ţara Românească şi sudul Transilvaniei sau influenţate de norma lingvistică muntenească apar sporadic forme cu auxiliarul *o*: *o spune* (Sind., 1703, 355), *s-o vedea* (PP, 328).

3. Formele fără *v-*, *oi* la pers. 1 sg. şi *or* la pers. 3 pl., sunt de asemenea rare, generale fiind în textele literare formele *voi(u)*, *vor*: *mi-oi înmutarie, or înnotarie*, (CCâmp., 10[r]). Remarcăm aici folosirea infinitivului lung în locul celui scurt în formele de viitor.

Conjunctivul prezent prezintă următoarele particularităţi mai importante pentru norma epocii:

1. Alături de formele etimologice *să bea, să dea, să ia, să stea, să vrea* se răspândesc, în textele din Moldova şi Transilvania, formele analogice *să beie, să deie, să ieie, să steie, să vreie*, care existau în graiurile de tip moldovenesc de pe la începutul secolului al XVII-lea[38]: *să dei* (Cron.C, 111), *să deie* (1708; IZ, V, 2, 8), *să iei* (= să ieie; NL, 335), *ieie* (CCâmp., 10[v]), *ieie-să* (Occ., 93) etc., dar *să bea* (NT, 37[v]; SA, 46[v]; EG, 58[v]), *să dea* (ŞT, 72; Prav. 1640, 1; NT, 24[v]; SA, 46[v], PIst., 457), *să ia* (NT, 21[v]; SA, 10[r]; BB, 615; Ps.Am., 58; EG, 57[v]) etc.

Aceste exemple arată că în textele nordice şi sud-vest-ardelene formele etimologice sunt puternice, cele analogice pătrunzând greu în limba scrierilor literare.

2. Verbul *a avea* îşi menţine în toate variantele literare formele etimologice de pers. 1 şi 2 sg. *să aib, să aibi*, formele analogice după ind. prez. apărând abia după 1750 în unele documente neliterare muntenești[39].

La Varlaam apare forma *să aiub* (Caz. V, I, 275[v]), păstrată de *Cazania* de la Dealu (Caz. D, 595), dar înlocuită cu *să aib* în toate redacţiile ulterioare bazate pe textul mitropolitului moldovean.

Conjunctivul perfect prezintă în normele variantelor literare numai forma cu auxiliarul variabil[40]: „nu e chip *să hie fost* sărac" (Caz. V, I, 277[r]) - „nu e chip *să fie fost* sărac" (Caz. D, 694; Caz. B[2], 176; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe

---

[38] Vezi C.Frâncu, *Vechimea şi răspândirea formelor* să deie, să steie, să beie, să ieie *în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXII, 1971, nr.3, p. 261-276.

[39] Cf. C.Frâncu, *Cu privire la vechimea a două inovaţii în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române*, în FD, VII, p. 185-188.

[40] Cf. C.Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 205-227.

textul lui Varlaam menţin forma cu auxiliarul variabil); *să nu fie fost* (SA, 59^{v}), *să fiu lucrat* (NÎnv., 342), *să fie dat* (CH, 142), *să să fie arătat* (ULM, 106).

Forma cu auxiliarul invariabil, deşi existentă în graiuri încă din secolul al XVI-lea, căci este înregistrată în documentele particulare, a fost întâlnită într-un singur text literar: *să fi lucrat* (NÎnv., 338).

Conjunctivul mai mult ca perfect, apărut în secolul al XVII-lea şi întrebuinţat de unii cărturari (Gr. Ureche, M. Costin, C. Cantacuzino, I. Neculce şi mai ales de Cantemir) pentru a exprima preanterioritatea în trecut şi rezerva locutorului faţă de faptele narate, are întotdeauna auxiliarul variabil[41]: *să le fie fost cuprins* (CH, 264), *să fie fost scăpat* (CH, 270).

Condiţionalul prezent sintetic de tipul *se se întrare* nu mai este atestat în textele din perioada 1640-1780, fiind înlocuit cu condiţionalul analitic.

Condiţionalul prezent analitic format din *a vrea* ca auxiliar şi infinitivul verbului de conjugat este paradigma cea mai frecventă în toate variantele literare.

Singura particularitate a acestui tip de condiţional este forma de pers. 3 sg. şi pl. cu auxiliarul de tipul *ară* (*are*), înlocuit în unele regiuni cu *ar*. Formele cu *ar* sunt inovaţii ale secolului al XVII-lea, apărute mai întâi în Ţara Românească: *ar* (Lit. 1680, 1; BB, 637; NÎnv., 143; 1702, DRA, I, 191), extinse progresiv şi în Moldova şi în unele părţi ale Ardealului în secolul următor: *ar* (1705, DRA, II, 104; Pl.S, 82, 88; EG, 50^{r}, 50^{v}, 52^{v}).

Formele cu *ară* (*are*) sunt însă frecvente în cele mai multe texte din perioada cercetată, nefiind înlocuite întotdeauna cu formele noi: *are* (NT, 26^{v}; FC, 26; PP, 322; Sind. 1703, 99; Caz. U, 33^{r}), *ară* (NT, 21^{v}; SA, 101^{v}, 133^{r}; BB, 637) etc.[42]

Condiţionalul perfect cunoaşte mai multe paradigme cu frecvenţă diferită în variantele literare.

1. Paradigma de tipul *aş fi cântat* este cea mai răspândită în toate variantele literare şi cea mai frecventă: *ar fi avut* (PS. Am., 59), *n-ară fi făcut* (NT, 169^{r}; SA, 162^{v}), *ar fi intrat* (NÎnv., 143), *are fi murit* (FC, 19), *s-ar fi născut* (Pl.S, 82), *ar fi stătut* (NÎnv., 143) etc.

2. Mai limitată din punctul de vedere al ariei de circulaţie şi al frecvenţei este paradigma de *tipul au vrut putea* (SA, 23^{v}, 127^{r}), *au vrut fi* (PPr., 322), caracteristică sud-vestului Transilvaniei.

3. Paradigma de tipul *vrea fi cântat* apare mai rar, limitându-se la texte moldoveneşti: *vrea fi venit* (ULM, 187), *vrea fi agiuns* (IT, 103) etc.

Condiţionalul mai mult ca perfect, o formaţie supracompusă cu patru elemente verbale, cunoaşte o frecvenţă deosebită la D. Cantemir pentru a exprima preanterioritatea în trecut[43]: *aş fi fost cheltuit* (CH, 298), *aş fi fost rămas* (CH, 298), *ar fi fost cuprins* (CH, 269) etc.

---

[41] Vezi C.Frâncu, *Geneza şi evoluţia formelor verbale supracompuse în limba română*, în AL, XXIX, 1983-1984, p.23-62.

[42] Cf. Gheţie, BD, p. 143.

[43] Cf. C.Frâncu, *Geneza şi evoluţia formelor verbale supracompuse în limba română*, p. 23-62.

Imperativul. **1.** Formele prohibitive în *-areţi, -ereţi, -ireţi* rămân frecvente până la sfârşitul epocii în toate variantele literare: *nu cântareţ* (Mol. 1725, 146^{r}), *nu facereţi* (NT, 39^{r}), *nu oprireţi* (BB, 805), *nu plângereţi* (SA, 100^{v}), *nu vă temereţi* (Caz. V, II, 106^{v}; Caz. D, II/98; Caz.B^{2}, 400), *nu uitareţi* (TLit., 3). Cazaniile româneşti din 1748-1768 înlocuiesc imperativul lung prin cel scurt: *nu vă obidiţi* etc.

După 1700 frecvenţa imperativului lung scade în textele munteneşti şi moldoveneşti prin înlocuirea acestuia prin imperativul scurt: *nu luareţi* (Caz. V, II, 48^{v}), dar *nu luaţi* (Caz. B^{2}, 326; cazaniile din secolul al XVIII-lea care reproduc textul lui Varlaam păstrează forma scurtă a imperativului).

2. O inovaţie specifică secolului al XVIII-lea este intercalarea pronumelui personal între temă şi desinenţă la pers. 2 pl. a imperativului: *alege-vă-ţ* (= alegeţi-vă; EG, 49^{v}).

3. Formele *blăm* (*blem*), *blămaţi* (*blemaţi*), *pasă*, *păsaţi* devin din ce în ce mai rare: *blăm* (NÎnv., 197), *blem* (NL, 74), *blămaţ* (DVS, sept., 11^{v}, 31^{r}), *blemaţi* (Caz. V, II, 33^{v}; Caz. B^{2}, 303), dar *mergeţi* în cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul *Cazaniei* lui Varlaam); *pasă* (1675; DIT, 345; NÎnv., 163), *pas* (NL, 21), *păsaţi* (NÎnv., 162, 192; SA, 57^{r}, 65^{r}); cf. *stă* (= forma etimologică pentru *stai*; NT, 43^{v}; Cron.H, 109, 110). Împrumutarea din turcă a interjecţiei *hai(de)* duce la înlocuirea formelor *blăm*, *blămaţi*, *pasă*, *păsaţi* prin *haidem*, *haideţi*, interjecţii cu desinenţe verbale. Forma etimologică *stă* este înlocuită prin forma analogică *stăi*, *stai*. Imperativul *aibi* (MLex., 151; NÎnv., 225) este mai rezistent.

4. Forme particulare de imperativ oferă verbele *a aduce* şi *a veni*. Pentru primul sunt atestate atât forma etimologică *adu* (Caz. V, I, 134^{r}; NT, 23^{r}; SA, 13^{r}), *ad* (Caz. V, I, 134^{r}), cât şi formele analogice *adă* (SA, 6^{r}; CD, 29^{v}; Cron. H, 110) şi *ado* (NT, 133^{r}; Mol. 1706^{1}, II, 60), prima în texte din Transilvania şi Moldova, unde indicativul cu *-ă* este curent, a doua într-un text din Ţara Românească şi într-altul tradus de o persoană originară din aceeaşi regiune, unde vocativul în *-o* cunoaşte o frecvenţă deosebită.

La verbul *a veni* imperativul *vino* are o circulaţie mai largă, fiind atestat în texte din Transilvania, Moldova şi Ţara Românească: *vino* (NT, 7^{r}; SA, 58^{r}; Mol. 1789, 23^{r}; Caz. U, 30^{r}; Oct. 1760, 497). Forma *vină*, deşi atestată în documente particulare din Transilvania de nord şi Moldova, nu a fost întâlnită în textele literare, ci numai menţionată în gramatica lui Macarie de la 1772: *vină* sau *vino* (MGram., 43^{r}, 101^{r}).

Infinitivul lung este în continuu regres, întrebuinţarea sa fiind limitată atât de infinitivul scurt, cât şi de conjunctiv şi de supin[44]. Cu toate acestea, l-am întâlnit de multe ori în texte de natură diferită, reprezentând variante literare diverse. Iată câteva exemple: *a crĕderea* (ULM, 106), *de a hulirea* (CD, 11^{v}), *a luarea* (1654; DOB, 111), *de a uciderea* (CD, 12^{r}) etc.

---

[44] Cf. C.Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică". Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, în AL, XX, 1969, p. 82 şi urm.

Infinitivul perfect apare extrem de rar în texte, în locul lui folosindu-se conjunctivul perfect. Am întâlnit o singură atestare: „putu-se *fi lunecat* ce i-au zis aşa" (CIst., 10).

Gerunziul nu prezintă mari deosebiri faţă de perioada precedentă:

1. În normele variantelor literare continuă să se menţină formele gerunziale iotacizate: *păind* (Caz. V, I, 75[r]), *spuind* (Caz. V, I, 87[r]; Caz. D, 89; Caz, B[2], 88; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam menţin forma iotacizată); *viind* (Caz. V, I, 24[v]; SA, 10[v]).

2. Verbul *a fugi* prezintă în unele texte forma *fugând* (CD, 122[v]; CCD, 474).

3. Verbul *a lua* cunoaşte la gerunziu forma *luund* (CIst., 12, 27, 74; EG, 58[r]).

Participiul verbului *a sta* cunoaşte numai forma cu reduplicare *stătut* (Caz. V, I, 350[v]; CLM, 199; SA, 87[r]; CIst., 12, 25; EG, 61[v]).

Forma ardelenească a participiului *pierdut*, scurtată cu o silabă, apare spre sfârşitul perioadei într-un text din Transilvania de nord: *piert* (CCâmp., 9[r]).

Supinul, rar în textele din secolul al XVI-lea şi de la începutul secolului al XVII-lea, cunoaşte o extindere şi o frecvenţă tot mai mare, pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne, înlocuind în multe contexte infinitivul, aşa cum demonstrează un text de la sfârşitul secolului al XVII-lea[45]: „iaste *de cercat*" (CD, 117[v]), „iaste *de întrat*" (CD, 117[v]), „sânt *de oglindit*", „sânt *de prăvit*" (CD, 117[v]), dar „nesăţiosă *de a uciderea*" (CD, 12[r]).

ADVERBUL

Din mulţimea de fapte conţinute de această clasă deschisă la schimbări şi la împrumuturi, considerăm că, pentru înţelegerea normelor epocii cercetate, sunt importante următoarele:

1. Ies din circulaţie adverbe şi locuţiuni adverbiale: *acicea* „aici" (Caz. V, I, 359[r]), *alegând* „în afară de" (Prav. 1646, 103), *anţert* „acum trei ani" (MLex., 142), *apestit* „târziu", folosit şi cu funcţie adjectivală (MLex., 156), *cu asupră* „cu dobândă" (MLex., 140), *cândai* „poate" (MLex., 36), *iuo*, care nu mai e atestat, în pasajele biblice corespunzătoare apărând *unde*, *de năprasnă*, glosat „de pripă" (MLex., 165), *în zalud* „în zadar" (MLex., 17) etc. Aceste adverbe sau locuţiuni adverbiale se întâlnesc numai la începutul perioadei, ca reminiscenţe ale epocii anterioare.

2. Continuă a fi utilizate, dar numai în anumite scrieri, adverbe şi locuţiuni adverbiale ca: *aiave* „exact, pe faţă, direct" (Caz. V, II, 18[r]; SA, 93[v]; NÎnv., 303, 304; CD, 68[r]), *camai* „mai"; „puţin"; „în oarecare măsură" (Caz. V, I, 89; Caz. D, 543), *de(-a) firea* „într-adevăr"; „important" (DPV, 87, 88); cf. *de fire* (NL, 248). Se pare că această ultimă locuţiune era tipică pentru varianta literară moldovenească, căci este întâlnită numai în texte din Moldova.

3. Adverbul *mainte* apare în textele moldoveneşti şi ardeleneşti. El este frecvent în *Cazania* lui Varlaam (I, 40[v], 89[v], 105[r] etc.) în reeditările *Cazaniei* lui Varlaam din Ţara Românească şi din Transilvania, *mainte* este înlocuit cu

[45] *Ibidem*, p. 86.

mai-nainte, care câştigă din ce în ce mai mult teren. *Mainte* este, de asemenea, frecvent în *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), de unde se infiltrează şi în *Pravila* lui Matei Basarab (1652). Este frecvent în scrierile lui Dosoftei şi ale lui Ioan Zoba din Vinţ. În secolul al XVIII-lea el dispare din textele literare, menţinându-se numai în documente particulare şi în graiurile populare din Moldova şi nordul Transilvaniei[46].

4. Adverbul *acmu* se menţine frecvent în scrierile reprezentând variantele literare de tip nordic. Astfel el apare curent în *Cazania* lui Varlaam: *acmu* (Caz. V, I, 13^{r}, 17^{v}, 19^{r} etc.), fiind înlocuit de regulă în *Cazania* de la Dealu şi peste tot în *Cazania* de la Bălgrad (1699) şi în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea: *acmu* (Caz. D, 685) - *acum* (Caz. B^{2}, 344). De asemenea, *acmu* este foarte răspândit în *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), iar *Pravila* lui Matei Basarab (1652) îl înlocuieşte de multe ori cu *acum*: *acmu* (Prav. 1646, 96, 206, 331) - *acum* (Prav. 1652, 102, 226, 355).

În textele literare din Ardealul de sud-vest apare atât *acmu* (SA, 4^{r}, 11^{r}, 11^{v}), cât şi *acum* (SA, 23^{v}, 35^{r}).

5. Dintre numeroasele formaţii noi citãm pe *atocma* „întocmai" (MLex., 313; CLM, 151, 179), *în loc* „îndată" (CLM, 170), *în pilda* „sub pretext" (CLM, 192), *nepărăsit* „continuu, necontenit" (CD, 7^{r}, 16^{v}; NÎnv., 187), *cu toate acestea* „totuşi" (Prav. 1646, 159), *în vedeară* „pe faţă, vizibil" (NL, 85, 108, 328), *a vedere* „pe faţă" (CLM, 96, 154), *văz-că* „pesemne, se pare" (NL, 56). Ele au o circulaţie limitată, nereuşind să se impună în normele limbii literare.

PREPOZIŢIA

Prepoziţiile simple *către*, *cu*, *de*, *la*, *în*, *între*, *p(r)e*, *spre*, *supt* rămân foarte frecvente, în perioada cercetată, în toate variantele literare. Cu toate acestea, există o serie de modificări privind forma, distribuţia sau valoarea lor. Astfel, prepoziţia *către* (< lat. *contra*), folosită în secolul al XVI-lea mai ales cu forma etimologică în *-ă*[47], printr-o disimilare vocalică este dublată de forma *către*, atestată în documente munteneşti începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea[48].

Textele literare înregistrează în secolul al XVII-lea numai forma *către* (Caz. G, 216; Caz. V, II^{r}; MLex., 20; DVS, sept., 6^{r}; SA, 14^{r}; 1700, DRA, I, 182, 183). În secolul al XVIII-lea textele religioase, cronicile, povestirile versificate, cărţile populare continuă să înregistreze tot forma *către* (AP, 229; NÎnv., 241, 243; NL, 240; Cron. H, 106). Numai documentele oficiale munteneşti conţin alături de forma *către* şi forma nouă *către* (1779; DRA, I, 658).

Prepoziţia *pre* se întâlneşte cu această formă până pe la 1780; ea suferă însă din ce în ce mai mult concurenţa formei cu *-r-* dispărut prin disimilare

---

[46] Cf. Gheţie, BD, p. 176.

[47] Forma *către*, atestată în unele texte de tip nordic din secolul al XVI-lea şi de la începutul secolului următor (*Tetraevanghelul de la Sibiu*, *Psaltirea Scheiană*, *Codicele Todorescu*; vezi Densusianu, HLR II, 277, Gheţie, BD, 176), se explică prin rostirea moale a lui *r*. Ea dispare după 1640.

[48] Gheţie, BD, p. 176.

totală, care apare mai întâi în texte muntenești și mai târziu în texte moldovenești și ardelenești: *pe* (SA, 17^{r}, 46^{r}; Ps. Am., 54,55), dar *pre* (MLex., 109; SA, 46^{r}; PsAm., 112; Pl. S., 74).

Prepozițiile compuse *de pe*, *după* devin *du pă* (1779; DRA, I, 651), *du pe* (AP, 70; 1761, DRA, I, 598). E vorba, după cum se vede de atestări muntenești.

Prepoziția *spre* „asupra" își restrânge întrebuințarea, fiind înlocuită de *pre*, când avea valoarea originară a lat. *super*: „năvăliră *spre* mine" (SA, 29^{r}). În secolul al XVIII-lea, această valoare a lui *spre* este rar atestată în textele literare.

O restrângere a întrebuințării suferă și prepoziția *a* în construcții echivalente cu genitivul sau dativul (vezi cap. *Sintaxa*). *A* se întâlnește însă, până pe la sfârșitul epocii cercetate, în construcții de tipul: „cu dardiile *a* mână" (GCond., 275, 276, 277), „partea din *a* dreapta" (GCond., 274), „din *a* stânga" (GCond., 275). Dintre locuțiunile prepoziționale care-și restrâng întrebuințarea și frecvența menționăm pe *alegând de* (Caz. V, I, 251^{r}), înlocuit cu *fără numai* în cazaniile din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea care au la bază *Cazania* lui Varlaam, *în aleanul* (SA, 25^{r}), *într-aleanul* (SA, 153^{v}; ambele locuțiuni cu sensul de „împotriva" sunt specifice textelor sud-vest-ardelenești), *mainte de* (Caz. V, I, 235^{v}; Ap. 1646, 15^{v}; NCL, 9; locuțiunea este specifică textelor nordice și devine foarte rară în secolul al XVIII-lea).

CONJUNCȚIA

Conjuncțiile coordonatoare și subordonatoare vor fi prezentate pe larg, împreună cu structurile pe care la introduc, la capitolul *Sintaxă*.

INTERJECȚIA

În legătură cu interjecțiile caracteristice epocii 1640-1680 constatăm următoarele:

1. Ca inovații pot fi menționate împrumuturile din turcă, care înlocuiesc în epoca prefanariotă și fanariotă o serie de interjecții mai vechi din Moldova și Țara Românească.

Astfel, interjecția *hai* (MLex., 361; IP, 8^{r}) înlocuiește imperativele *blem* și *pas*, *pasă* (discutate mai sus, p. 342), precum și interjecția *iani* (Caz. V, I, 186^{v}, 376^{r}), frecventă în secolul al XVI-lea, dar care își restrânge treptat circulația în secolul al XVII-lea, menținându-se numai în unele texte ardelenești: *iani* (SA, 6^{v}, 18^{r}, 74^{r}).

Interjecția de adresare *bre* este înregistrată pe la începutul secolului al XVIII-lea într-un text muntenesc: „*Bre*, Dumitrașco, ce lucrezi? *Bre*, strânge-ț mintea în cap" (GPov., 43).

2. Curente în epocă sunt următoarele interjecții, menționate în gramatica lui Eustatievici Brașoveanul (1757): *vai*, *ah*, *oh*, *ha-ha-ha*, *hi-hi-hi*, *îi*, *măi*, *mă*, *a-a-a*-(EG, 68^{v}), exprimând durere, frică, râs, batjocură, chemare etc.

Din materialul prezentat se pot desprinde următoarele concluzii:

1. Tendința de simplificare, de reducere a contrastelor în sistem duce la evitarea sau la dispariția unor forme duble sau triple. Această tendință este ajutată și de factori extralingvistici, ca de pildă circulația mare a cărții bisericești și a unor manuscrise din care s-au găsit numeroase copii, care fac ca diferențele gramaticale dintre diferite variante literare să scadă prin adoptarea unor forme mai răspândite. Acest lucru este evident încă din secolul al XVII-lea, dar se accentuează începând cu al doilea deceniu al secolului următor, când unele forme muntenești se extind și în scrieri reprezentând alte forme literare (generalizarea formelor cu *-m* analogic la imperfect și mai mult ca perfect, pers. 1 sg. a formelor de tipul *făcu* pentru *fece*, *dădu* pentru *dede*, *dete* etc.

Tendința de simplificare și jocul analogiei, vizând simetria sistemului, aduc o serie de inovații morfologice care devin normă literară sau tind să devină normă literară: numeralele scurtate de tipul *șaisprezece*, *șaizeci*, în locul vechilor *șasesprezece*, *șasezeci*; formele de imperfect și mai mult ca perfect cu *-m* la pers. 1 sg.; formele *să am*, *să ai* în locul vechilor forme *să aib*, *să aibi*; formele de perfect simplu de tipul *avusei*, *dusei*, *făcui*, *fusei*, care înlocuiesc formele etimologice *avui*, *duși*, *fui*, *feci*; forma *dădeam* în locul formei *dam*; conjunctivul perfect cu auxiliarul invariabil în locul celui cu auxiliar variabil; perfectul simplu cu *-ră-* la pers. 1 și 2 pl. (*cântarăm*, *cântarăți* în loc de *cântăm*, *cântat*).

2. Tendința de clarificare, de elaborare, de concretizare duce la o serie de schimbări în categoriile gramaticale, ca de pildă: înlocuirea urmașilor pronumelui posesiv *suus* la plural cu urmași ai lui *illorum*, iar la singular cu urmași ai lui *illui*, *illaei* (*tatăl său - tatăl lor*, *lui*, *ei*, forme mai clare în ce privește numărul și genul); impunerea formelor pronominale cu *î* protetic ca urmare a căderii lui *u* final; înlocuirea infinitivului prin conjunctiv; înlăturarea unor sincretisme la imperfect și perfectul simplu; substituirea unor forme ambigue prin forme mai clare, ca de pildă forme active cu sens reflexiv ale verbului *a naște* prin forma reflexivă *a se naște*.

3. Tendința general romanică spre forme analitice este evidentă când avem în vedere extinderea unor construcții prepoziționale (acuzativul cu *la* folosit cu sens de dativ), înlocuirea unor forme verbale simple prin forme compuse (limitarea întrebuințării perfectului simplu și extinderea celui compus); înlocuirea condiționalului sintetic de tipul *se cântaru* prin forme analitice de tipul *aș cânta*, menținerea imperfectului și mai mult ca perfectului perifrastic de tipul *am fost cântând*, *am fost cântat*, atestarea unor timpuri supracompuse ca mai mult ca perfectul conjunctiv (*să fie fost mers*) și mai mult ca perfectul condițional (*ar fi fost mers*).

CAPITOLUL AL III-LEA

SINTAXA

Structurile şi schimbările sintactice din această importantă perioadă de fixare a unor norme literare supradialectale se bazează pe cele din perioada descrisă anterior. Cele două tendinţe remarcate, de simplificare şi de elaborare, duc fie la regresul unor structuri şi elemente joncţionale, fie la menţinerea sau extinderea altora. Pentru evitarea repetării demonstraţiei din capitolul consacrat perioadei anterioare, vom prezenta numai fenomenele sintactice mai importante care caracterizează epoca cercetată.

SINTAXA PROPOZIŢIEI

Sintaxa propoziţiei este, în general, aceeaşi din perioada anterioară. Deosebirile se limitează mai ales la frecvenţa de apariţie a anumitor structuri şi elemente de relaţie sau la tendinţa evidentă de evitare a unor modele sintactice slavone şi de impunere a unor modele latineşti sau greceşti, pentru a da limbii române strălucirea şi claritatea limbilor clasice, cum gândeau unii cărturari ai epocii (ne referim în primul rând la D.Cantemir). Pe de altă parte, cele două tendinţe generale, de simplificare şi de elaborare, care acţionează mai cu seamă în punctele slabe ale sistemului, fac ca propoziţia principală şi cea secundară să fie mai clare, mai simetrice, mai conforme cu tendinţa general-romanică spre analitism sau spre topică liberă. Iată unele fapte concludente în acest sens, care caracterizează epoca cercetată.

Subiectul exprimat prin infinitiv este întâlnit mult mai rar decât în perioada precedentă, datorită înlocuirii infinitivului prin construcţii personale, în primul rând prin conjunctiv[1]. Această tendinţă de înlocuire a infinitivului subiect generat de verbe şi expresii verbale impersonale, constatată în fază incipientă în textele provenind din Ţara Românească şi din sudul Transilvaniei, se extinde progresiv în perioada 1640-1780 în majoritatea textelor. Infinitivul subiect rămâne frecvent numai în unele scrieri religioase, mai conservatoare din punct de vedere lingvistic,

[1] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, în ALIL, XX, 1969, p. 72-114.

şi în scrierile cărturarilor influenţaţi de modele sintactice latine (Gr.Ureche, M.Costin, N.Costin, D.Cantemir etc.): „să cade *a să veseli* şi *a să bucura*" (Caz. V, I, 10[r]), „Cade-să *a crede* mai de-adins lui Dumnedzău decât oamenilor" (Ap. 1646, 15), „vede-se *a fi* semnul domniei" (Ev. 1682, 1), „întâmplându-mi-să după porunca Mării Tale *a fi* cârmuitoriu" (TLit., 5), „nu e bine *a să prigoni* cu Dumnezău" (SA, 85[r]), „Ci iaste *de-a*-l şi *credere* acestu cuvântu" (ULM, 97), „Mie *a* mă *lipi* de domnul bine-m iaste" (CD, 68[v]), „datu-i iaste *a*-l *stăpânire*" (AP, 3[r]) etc. Construcţiile personale în extensiune, mai concrete, mai clare, apar uneori în aceeaşi frază cu construcţiile infinitivale echivalente: „Că ce folos iaste trupul *să fie* deşărt de bucate, iar sufletul *a*-l *umplea* de păcate" (AD, 39). Pe la 1760-1780 infinitivul cu funcţie de subiect era deja un arhaism, general folosite fiind propoziţiile subiective cu predicat la conjunctiv sau la indicativ[2].

Ca inovaţie apărută în a doua jumătate a secolului al XVII-lea menţionăm apariţia supinului cu funcţie de subiect: „Aşa iaste *de gândit* ca cum oarecine înlontrul pieptului i-ari a privi putea" (CD, 123[v]), „Aşişiderea *de păzit* iaste, ca nu cumva prin a noastre rele fapte slava Dumnădzăului nostru între oameni cu vreo defăimăciune să să stingă" (CD, 126[v]), „mai greu nu ieste *de giudecat*" (CII, 42[r]).

Reluarea subiectului[3] printr-un substitut rămâne normă în toată perioada studiată, deşi cazurile când nu se reia sunt din ce în ce mai frecvente, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă: „Iară Volodiovschie, starostele de Cameniţă, ... *el* au intrat în ierbărie" (NL, 45), „că darurile cělealalte *eale* să numără între cěle daruri mai slabe" (SA, 75[r]), dar: „Iară carii nedejduiesc în domnul, schimba-vor puterea" (CD, 70[r]), „câţi să vor fi hrănindu pe moşiile mănăstirii, să-şi dea adetul făr' de voia lor" (1702; DRA, I, 194-195), „Mulţ sânt carie se trudiescu/Şi ca minie se prăpădiescu" (CCâmp., 8[r]), „Cine nu are ale sale, nu are ce arăta altora" (Bert. 1799, 36[r]) etc.

Predicatul are caracteristici similare celor din epoca 1532-1640.

1. *Predicatul verbal* este mai rar omis decât în textele din perioada anterioară, fidele în mare parte unor originale străine (slavone, maghiare, latine). În cazurile întâlnite în textele cercetate, absenţa predicatului verbal nu se datorează fidelităţii faţă de un model străin, ci faptului că el poate fi subînţeles din context: „Unde iaste vistěriul tău, acolo [este] şi inima ta" (Caz. V, I, 324[r]), „Aceasta la oameni nu [este posibil], iară la Dumnedzău să poate" (CD, 44[r]), „Unul ţinea o parte de loc, altul [ţinea] alta, altul [ţinea] alta" (PIst., 230), „Dară supt pământ ce iaste? Apă [este] supt întuneric" (ÎR, 58[r]), „Câte zile sânt într-un an? [Sânt] trii sute şase zeci şi cinci" (Mol. 1683, 71[r]).

2. Elipsa verbului copulativ este destul de frecventă şi în această perioadă în tot felul de texte, în special în traduceri din slavonă. Ea apare însă şi în scrieri originale, verbul putând fi dedus din context: „Temniţile [erau] pline de călugări" (ULM, 185), „A treia hasnă [este] veselitoare" (SA, 8[v]), „Lumea [este] trecătoare" (CD, 139[v]), „[Este] lucru de râs şi de ocară, de vreme ce iaste lucru nemărturisit" (ACL, 2).

---

[2] *Ibidem*, p. 104-105.

[3] Cf. Elena Carabulea, *Repetarea şi reluarea subiectului în limba română din sec. al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, Bucureşti, 1965, p. 109.

3. Supinul cu funcție de nume predicativ este o inovație care apare în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar ea este rară în texte: „Iată dară că *de iubit* și *de îndrăgit* sânt" (CD, 19[r]), „însă de ieste *de credzut* cuvântul unora, carii dzic" (CII, 75[v]).

4. Acordul predicatului cu subiectul este normă în toate textele literare, indiferent de varianta dialectală de care aparțin. Cu toate acestea, nu rareori apar cazuri de dezacord[4] sau cazuri de acord prin atracție sau acord după înțeles: „Întrați pre poartă strâmtă, că *poarta* cea largă și *calea* lată *duce* în perire" (SA, 136[r]), „Oricare *popi* rumânești din obiceaiul grecesc *se va pleca* spre lege catolicească" (1699; LDIT, 478), „La acéstea *cu toții* întâi să zâmbiră, apoi *râsă*" (CII, 28[v]), „*iese* întâi *episcopii*" (GCond., 277).

Atributul prezintă câteva caracteristici mai importante.

1. *Atributul substantival*

a) Atributul substantival în dativ, deși mai puțin frecvent decât în perioada anterioară, continuă să rămână normă în toate variantele literare: „acela era boiarin *săborului*" (Caz. V, I, 336[r]; Caz. D, 278; Caz. B[2], 276), „Acestu Pătru vodă era din Țara Muntenească, ficior *Mircii-Vodă* și nepot de soră *Mihnii-Vodă*" (ULM, 185), „Iară mumă *ficiorilor* lui Iosif, născătoare de Dumnezău să socotește a fi" (Mol. 1683, 70[v]), „Și fiiul lui Dumnedzeu să face fiiu *omului*" (Sin. 1714, 9), „zic să fie fost frate *lui Neagoe-Vodă*" (PIst., 30), „carele iaste fiiu *lui Dumnezeu*" (NÎnv., 129) etc.

Tendința de înlocuire a dativului adnominal cu un genitiv cu funcție de atribut, constatată încă din secolul al XVI-lea, se accentuează în această perioadă în special în textele din Țara Românească: „O carte a Aldii, feciorul *Vladului*" (1700; DRA, I, 179).

Ca și atributul exprimat printr-un dativ posesiv, atributul substantival exprimat printr-un dativ adnominal este o caracteristică a întregii perioade vechi a limbii române literare.

b) Atributul substantival prepozițional cu *a* și *de* în construcții echivalente cu genitivul este în continuă regresiune pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul perioadei cercetate: „pentru luptarea *a dobitoace* [= dobitoacelor]" (Prav. 1646, 53), „în adâncul *a* toate *fĕlurile* de nevoi" SA, 14[v]), „răssipele *a* mare *case*" (CLM, 164), „că m-aș ascunde de la trăsură / *A om* năprasnic ce mi-e cu ură" (DPV, 88[r]), „Mi-am oprit rostul că n-aib a dzice / De fapt *de oameni* [= oamenilor] cuvânt *de price*" (DPV, 20[v]) etc. După cum se observă din atestările citate, construcțiile prepoziționale cu *a* și *de* echivalente cu genitivul sunt prezente în special în textele moldovenești, textele din celelalte regiuni preferând construcțiile cu substantivul în genitiv, mai generale, mai cunoscute: „de folosul tuturor *beserícilor*" (Prav. 1652, 40), „Capul tuturor *apelor*" (Cal. 1733, 24[v]).

2. *Atributul pronominal* exprimat printr-un dativ posesiv[5] este, ca și atributul substantival în dativ, în regres vizibil în comparație cu perioada anterioară, construcțiile cu genitivul câștigând din ce în ce mai mult teren, pe măsură ce ne apropiem de perioada modernă: „facerea mânuloru-*ți* sfinte" (DPV, 26[r]), „Iară Menelau-împăratu și-au luat pre împărăteasă-*și*, pre Iliana" (IT, 108), „la sate-*ș* fugiia" (GPov., 42), „apropiindu-se de casă-*ș*" (NL, 216),

[4] Cf. G. Gruiță, *Acordul în limba română*, București, 1981, p. 98.

[5] Cf. Finuța Asan, *Atributul pronominal în dativ*, în *Studii de gramatică*, II, București, 1957, p. 131-139; Flora Șuteu, *Atribut pronominal sau complement indirect?*, în LR, XI, 1962, nr. 3, p. 267-276.

„la gazdă-*mi* (NL, 243), „față ... din lontru-*ț* lăcrimoasă" (CCâmp., 10[r]). Dativul posesiv este mai frecvent în textele din Moldova și Transilvania și mult mai rar în textele din Țara Românească.

3. *Apoziția* acordată cu substantivul rămâne și pentru această perioadă destul de frecventă, deși cazurile când este pusă numai în nominativ devin din ce în ce mai frecvente, pe măsură ce ne apropiem de 1780. Apoziția acordată se întâlnește mai ales în textele moldovenești și ardelenești: „Acestu Pătru-Vodă, daca au pribegitu în Țara Ungurească de nevoia văru-său, *lui Roman-Vodă*, la leatul 6957, n-au făcut zăbavă multă" (ULM, 77), „să te depărtedzi de la noi însămnat cu numele domnului nostru Isus Hristos, adevăratului *Dumnezeului* nostru" (Mol. 1689, 16[r]), „Și pre toț domnii și craii le dzicea pre nume și-i arăta bărbatului ei, *lui Alexandru*, și socru-său, *lui Priiam-Împărat*" (IT, 97), „cheltuiala lui Șerban-Vodă, *domnului* muntenesc" (NL, 172), „Dar nu-i mănăstirea Silvașului, / Ci a lui Ioan *Bogoslavului*" (PLS, 90) etc.

În textele din Țara Românească apare mai ales apoziția neacordată, în nominativ, care reușește treptat să o înlăture pe cea acordată: „Acesta au fost pe vremea împărăției marelui Teodosie, *fecior* lui Theodot" (Min. 1698, 27[r]), „o carte a Aldii, *feciorul* Vladului Găunosul" (1700; DRA, I, 179), „s-au scos numele Vladului, *tatăl* Aldii" (1700; DRA, I, 182), „prin cartea prea iubit fratele domniei mele, *Matei Ghica- Voevod*" (1760; DRA, I, 546) etc.

Tendința de a introduce apoziția prin adverbele explicative *anume* și *adecă*, și implicit de a lăsa apoziția neacordată, este vizibilă în majoritatea textelor: „*Davat* ... acestor oameni, *anume Aldea*, feciorul Vladului Găunosul" (1700; DRA, I, 179), „că mi-au spus un boier al lui, *anume Savin Zmucilă banul*" (NL, 305), „spinii, *adecă avĕrea*, înecă cuvântul" (Caz. V, I, 324[r]), „l-au suit și la boierie mai mare, *adecă la sărdărie și clucerie*" (Ps. Am., 56).

4. *Atributul adjectival.* Tendința vorbirii populare de a nu acorda atributul adjectival cu substantivul determinat este evidentă chiar la unii cărturari cu bogată cultură: „canonul unde se va pomeni în hronic numele țărâlor *acestea* [= acestora]" (CH, 308)[6].

5. *Atributul verbal* exprimat prin infinitiv lung este din ce în ce mai rar, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, întâlnindu-se mai ales în textele nordice: „unde nici era loc *de a*-și *tocmirea* oastea" (ULM, 92), „ș-au ales locul de-*a dare războiu*" (CNM, 20), „nădejdea *de a*-și *răscumpărare* domnia" (CNM, 143) etc. În cele mai multe texte, în locul acestei construcții apare supinul, atestat încă din secolul al XVI-lea foarte rar cu această funcție sintactică, ca nucleu al unei propoziții atributive: „cine are *urechi de-audzit* ca să audză" (Caz. V, I, 321[r], 325[r]; Caz. D, 272; Caz. B[2], 270)[7].

Complementul

1. *Complementul direct.* Lipsa prepoziției *p(r)e* dinaintea complementului direct exprimat prin nume de persoane, nume proprii sau comune, prin formele accentuate ale pronumelor personale și reflexive, prin pronume relative, demonstrative și nehotărâte devine din ce în ce mai rară, pe măsură ce se înaintează în timp, și ea caracterizează mai ales textele provenite din Moldova, Transilvania de nord și Banat: „Până când, doamne, vei amări *mine*"

---

[6] Vezi Laura Vasiliu, *Acordul în caz al atributului adjectival în limba sec. al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, p. 978.

[7] Cf. C. Frâncu, *op.cit.*, p. 106-107.

(HCC, 86), „curăţeşte-mă *mene*" (Caz. V, 1, 6r, 6v), „*tine* te laudă" (Mol. 1688, 3), „*cele ce* plac ţie să le faci" (Mol. 1725, 22v), „trimete *fiiul* său (BCat., 12).

Ca normă generală, în toate variantele literare se impune prepoziţia *pre* sau varianta ei disimilată *pe*, în aproape toate cazurile în care se întrebuinţează şi astăzi: „*pre acesta* să-l spânzure" (Prav. 1646, 24), „să-i oprim *pre înşi*" (Ap. 1646, 10), „priimim ... şi *pre acesta*" (Vis. C, 2r), „sărută *pe om*" (Lex. M, 190), „învaţă-mă *pre mine*" (Mol. 1676, 12r), „trimisă Dumnezeu *pre îngerul* său" (Mol. 1683, 74v), „acopere-o *pre ea*" (Mol. 1689, 10v), „eu voi odini *pre voi*" (BCat., 10), „*pre domnul* nostru ... l-ai trimis" (Lit. 1706, 9v), „te fericesc *pre tine*" (Sin. 1714, 15), „fereşte-l *pre el*" (Mol. 1725, 25r), „Au popit *pre popa* Petcu Şoan" (TIst., 156), „*pe un om* sângur nu-l putem giudeca" (1742; IS D, VI, 227) etc.

Aceste atestări întâlnite în texte din toate regiunile ţării sunt concludente pentru faptul că obiectul direct prepoziţional avea o răspândire geografică mare, fiind în acelaşi timp normă pentru toate variantele literare.

Complementul direct introdus cu prepoziţia *spre* „pre", reprezentând o construcţie calchiată după construcţia slavă corespunzătoare cu на din originalele slavone, se mai întâlneşte sporadic în textele traduse la începutul perioadei: „Cine va pârî *spre aleşii* lui Dumnezău?" (SA, 55v). Alte exemple sunt ambigue, iar construcţiile cu *spre* sunt mai degrabă complemente de loc decât complemente directe. Cert rămâne faptul că această construcţie calchiată după slavonă dispare în secolul al XVIII-lea din textele traduse, când ea are funcţie de obiect direct.

Complementul direct exprimat prin supin este, ca şi subiectul şi numele predicativ exprimat prin acest mod, o inovaţie atestată de textele din această perioadă. Frecvenţa sa este scăzută şi se limitează la texte din Moldova: „şi nici *de mâncat* nici de cheltuială nu le da" (NL, 300).

Tendinţa de reluare sau de anticipare[8] a complementului direct prin formele atone ale pronumelui personal devine normă pentru toate variantele literare: „vădzu-*l pr-ins* tatăl lui ... şi-*l* săruta *pr-ins*" (Caz. V, I, 9r), „*m*-au aflat *pre mine*" (NT, 169r), „să-*i* oprim *pre înşi*" (Ap. 1646, 10), „Topi-*mă pre mine* obida mea" (Mol. 1676, 12v), „fereşte-*o pre ea*" (Mol. 1689, 10v), „şi-*l* apucă *pre dânsul*" (Caz. U, 30r), „el *ne* învaţă *pre noi*" (BCat., 10), „*pre domnul* nostru ... *l*-ai tremis mântuitoriu" (Lit. 1706, 9v), „*te* fericesc *pre tine*" (Sin. 1714, 15), „şi-*l* fereaşte *pre el*" (Mol. 1725, 25r), „şi *ne* svinţeşte *pre noi*" (Lit. 1706, 9v), „*l*-au trimis *pre sol*" (Ps. Am., 87), „are voie osebită în toată vrémea să *o* vânză *sarea* aceasta" (1741; DRA, I, 395). Vechile construcţii, fără anticiparea sau reluarea complementului direct, se menţin până spre sfârşitul perioadei, mai ales în textele provenite din Moldova, Transilvania de nord şi Banat: „le-au dzis să sărute *pre pruncul*" (NCL, 178), „unge cu sântul mir *pre cel* ce s-au botezat" (Mol. 1725, 21r) etc.

Pe de altă parte, în special în textele din Moldova şi Transilvania, asistăm la folosirea redundantă a formelor de pronume personal aton, astfel încât obiectul

---

[8] Cf. Finuţa Asan, *Reluarea complementului în limba română*, în *Studii de gramatică*, III, Bucureşti, 1964, p. 90; I. Coteanu, *Anticiparea complementului prin pronume, o regulă gramaticală nouă?*, în LR, XII, 1963, nr. 3, p. 244.

direct este exprimat dublu sau triplu, prin încadrarea verbului între două forme pronominale atone: „şi *pre fiică-sa* Voichiţa *o* au luat-*o* luişi doamnă" (ULM, 140), „*te* voi chema- *te*" (DPV, 90r), „*m*-oi făli-*mă*" (DPV, 90r), „*l*-au întemeiatu-*l*" (CD, 1v), „*l*-ai tocmitu-*l*" (Mol. 1725, 22r). Este vorba de o trăsătură a graiurilor de nord, pătrunsă şi în textele literare.

2. *Complementul indirect* are şi în această perioadă o distribuţie largă şi o frecvenţă ridicată, căci era generat de verbe sau prepoziţii care mai târziu şi-au schimbat regimul sau întrebuinţarea sau chiar şi-au limitat uzul în limba literară (de exemplu prepoziţiile *a* şi *la*).

Astfel în textele traduse din slavă sau din latină verbe ca *a ajuta, a asculta, a se bizui, a crede, a învinge, a pizmui, a urma,* se construiesc cu dativul ca în originale, cerând deci un complement indirect şi nu un complement direct, cum se întâmplă în textele netraduse: „Mateiaşu, craiul ungurescu, bizuindu-se *puterii* sale şi *meşterşugului* său ..., au trimis sol ca să i să închine Ştefan-Vodă" (ULM, 85), „asculta *noao*" (Mol. 1681, 120), „urmând *istoricilor* vechi" (CH, 308) etc.

Treptat, chiar în textele traduse în variante ulterioare, complementul indirect de după astfel de verbe cu recţiune latină sau slavă este înlocuit cu complement direct.

Construcţia prepoziţională echivalentă cu dativul obiect indirect, deşi întâlnită sporadic în multe texte de la începutul perioadei, îşi limitează din ce în ce mai mult întrebuinţarea, pe măsură ce se înaintează în timp: „dĕde pâine *a flămândzi*" (DVS, sept.,18v), „nice frate *a frate* va folosi" (Caz.V, I, 64v), „*a săraci* să giudeci" (DPV, 14v) etc.

Luându-i locul, construcţia cu *la* echivalentă cu dativul este în plină expansiune, în special în textele din Transilvania, Banat şi Moldova: „au dat ştire *la oameni*" (CLM, 146), „au închinat *la paşe*" (NL, 147), „l-au pârât *la împăratul*" (NL, 167). În scrierile din Ţara Românească construcţia are o frecvenţă mai redusă: „să propovăduiască *la oameni*" (ACP, 65), „au trimis *la craiul*" (PIst., 64).

Complementul indirect exprimat prin supin, înregistrat în texte de la începutul secolului al XVII-lea, concurează vechile construcţii echivalente cu infinitivul lung: „şi multe lucruri va fi făcut vrednice *dă auzit*" (PIst., 10). Acestea se menţin însă până pe la începutul secolului al XVIII-lea, în special în textele din Moldova şi din Ardealul de nord: „Iară cazacii, cum sântu ei gata *de a să amestecarea* la toate, ... s- au strâns" (ULM, 186), „tu mă ferĕşte ... *a* le *prăvirea*" (DPV, 21r), „Nu răhni *de a facerea* vicleşug" (DP, 24), „*de a greşirea* vrĕme nu va avea" (SA, 49v), „şi s-au gătit *a stare* cu războiu" (CLM, 18), „lasă-te *de a* mai *hulirea*" (CD, 11v), „iară noi *de-a puterea* fi nu iaste nici zi" (AD, 80), „să fie destoinice *de a* să *crĕderea*" (Prav. 1646, 119).

Pe la 1750-1780 infinitivul lung cu funcţie de complement indirect era deja arhaism. Chiar infinitivul scurt apare rar în această funcţie, ca urmare a înlocuirii infinitivului cu conjunctivul: „să să învĕţe *a să deprinde*" (Caz. V, I, 2r), „*a căsca* să îndemna" (CII, 210), „să nu fie opriţi *a*-şi *cerca* mijloace de pace" (NCL, 182)"[9]. Din acest motiv, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, în locul unui comple-

[9] Cf. C. Frâncu, *op.cit.*, p. 94-95.

ment indirect exprimat prin infinitiv, întâlnim o completivă indirectă cu predicatul la conjunctiv. Tendința de exprimare clară a persoanei, de concretizare, se manifestă astfel prin transferarea raportului sintactic de la nivel de propoziție la nivel de frază[10].

Ca și complementul direct, dar cu o intensitate mai slabă, tendința de anticipare și de reluare prin forme pronominale atone este în progres în cazul complementului indirect[11]: „Și *le* împărți *lor* avuțiia" (Caz. V, I, 8ᵛ), „și *le* zise *lor*" (Ap. 1646, 10ʳ), „*ție* să-*ți* trimiță (DPV, 28ʳ), „iară *sfântului* îi scoaseră vinele" (Min. 1698, 19ʳ), „care nu *i* se cuvine *ei*" (SA, 126ʳ), „dăruiește-*ne noao* soarele" (Lit. 1743, 5ʳ), „Să *le* dea *lor* bir" (Cron. H, 107).

Cazurile de neanticipare sau de nereluare a complementului indirect, deși numeroase în toate textele, în special în cele din Transilvania și Moldova, sunt din ce în ce mai rare pe măsură ce ne îndreptăm spre sfârșitul perioadei: „și trupul și sufletul *ție* dau" (Caz. V, I, 367ʳ), „așea place *lui Dumnezău*" (SA, 20ᵛ), „tremite *noao* darul cel bun" (Lit. 1706, 9ʳ), „dăruiește *lui* pecetea" (Mol. 1725, 20ᵛ), „*ție* cântă soarele, tine slăvește luna" (Mol. 1688, 6ʳ).

Firește, construcțiile cu pronumele anticipat sau reluat aveau o valoare stilistică intensificatoare, realizând opoziția emfatic/neemfatic cu cele în care pronumele nu era anticipat sau reluat.

Ca și în cazul complementului direct, asistăm la apariția repetării variantelor formelor atone ale pronumelui în textele din Moldova: „*mi*-ați audzâtu-*mi*" (DPV, 40ᵛ), „eu *ț*- am strigatu-*ți*" (DPV, 20ᵛ), „*Ție ț*-am greșitu-*ți*" (DPV, 82ʳ).

3. *Complementul de agent* este introdus, ca și în perioada anterioară, prin prepozițiile *de, de către, de la*, dintre care prima are frecvența cea mai ridicată, iar ultima cea mai scăzută, căci e un calc după slavă, având și rol instrumental sau local: „de n-are hi pusă *de la Dumnedzău* aceasta" (Caz. V, I, 337ᵛ), „Iară eu sânt pus împărat *de la îns*" (DP, 3ʳ), „i să dăruisă *de la Dumnezeu* mintea cea întreagă" (N Înv., 294). De aceea, se întâlnește numai în traducerile care aveau un original slav și în care construcțiile cu prepoziția echivalentă *otŭ* erau curente[12].

Ceea ce caracterizează toată perioada cercetată este generarea frecventă a agentului nu numai de forme la diateza pasivă propriu-zisă, ci și de reflexive cu valoare pasivă: „darea lui *nu fu priimită de Dumnedzău*" (Caz. V, I, 5ᵛ), dar: „fratele care *să agiutorește de frate*" (CD, 11ᵛ).

Construcțiile cu agentul generat de verbele reflexive cu valoare pasivă sunt frecvente în textele din Moldova, Transilvania de nord și Banat: „caftanul și blana cea de samur ce i să trimit Domnului *de către împărăție*" (GCond., 270), „i s-au răspuns *de unii*" (TIst., 122); „răspunsul pofteniei cea neamului săsesc s-au întărit *de țară* într-acest chip" (1699; LDIT, 480), „Se vede *de toți* în țară" (Pl.S, 81), „Și s-au scris cartea aceasta ... *de Isar* logofețelul" (1700; DRA, I, 183) etc.

Complementul de agent în dativ, atestat rar în textele din secolul al XVI-lea și explicabil prin fidelitatea traducerilor față de modele străine, în care agentul în dativ este normal, nu mai este întâlnit în perioada 1640-1780, generală fiind construcția prepozițională cu acuzativul.

---

[10] *Ibidem*, p. 95.

[11] Cf. N. Saramandu, *Reluarea și anticiparea complementului indirect exprimat prin substantiv în limba română din secolul al XVIII-lea*, în SCL, XVII, 1966, nr.4, p. 423-433.

[12] Cf. Paula Diaconescu, *Exprimarea complementului de agent în limba română*, în LR, VIII, 1959, nr.2, p. 3-17.

4. *Complementele circumstanțiale* oferă, ca și în perioada precedentă numeroase și variate particularități, unele explicabile prin cauze interne (permanența înnoire a elementelor de relație cu valoare subordonatoare circumstanțială, tendința de claritate, de concretizare, de elaborare logică a structurilor sintactice), altele prin cauze externe (ușurința cu care se pot calchia în domeniul circumstanțialelor unele construcții din originalele străine, atât în operele cărturarilor savanți, precum M.Costin, D.Cantemir, R.Greceanu, Stolnicul C.Cantacuzino, cât și în cele ale traducătorilor obișnuiți. Acest dublu aspect va fi urmărit în cele ce urmează în datele sale esențiale.

a. *Complementul circumstanțial de loc,* exprimat ca și în epoca precedentă prin substantive sau substitute ale acestora, prin adverbe sau locuțiuni adverbiale, se caracterizează prin aceeași mare varietate de construcție, dată de mulțimea prepozițiilor și locuțiunilor prepoziționale cu care se formează, pe care am găsit-o în epoca 1532-1640. Diferențele constau mai ales în regresul și chiar în dispariția unor construcții, precum și în apariția și extensiunea altora.

Astfel, locuțiunea prepozițională *pre decindea de* „dincolo de" nu a mai fost întâlnită în textele perioadei 1640-1780. De asemenea, prepoziția *spre,* folosită în epoca precedentă cu valoarea ei primitivă, cu sensul lui *pre* (< lat. *per*), își restrânge mult răspândirea păstrându-se numai în unele texte din Transilvania de nord și sud-vest cu valoarea ei primitivă: „*Spre spatele* mĕle arară arătorii" (SA, 118^{v}), „vor fi răpiți *spre nuori,* întru timpinarea Domnului în văzduh" (SA, 67^{r}), „tu împărțiși pământul *spre ape*" (Mol. 1688, 6^{v}), „puiu mâna *spre robul* tău" (Mol. 1689, 14^{r}-14^{v}).

Prepoziția *către* cu sensul „la", marcând limita finală a unei deplasări în spațiu, este prezentă încă în unele texte religioase din secolul al XVII-lea, în special din Transilvania: „pleacă urĕchea ta *către strigarea* mea" (SA, 14^{r}), „*către viiața* de veci v-ați mutat" (Mol. 1688, 140).

Prepoziția compusă *de către* are sensul „de la, din ": „Că dezmerdăciunile trag pre oameni în laturi *de către calea* lui Dumnezău" (SA, 57^{v}), „îi întoarseră muierile inima *de către Dumnezeul* lui Israil" (NÎnv., 153).

Prepoziția *întru* continuă să se folosească în toată perioada, dar ea suferă din ce în ce mai mult concurența prepoziției simple *în*: „atunci multă frică și nevoie era *întru creștini*" (Caz. V, II, 58^{r}), „*într*-acea *capișe* rămâind, păzea focul" (CH, 197), „au întrat *în Țara Munteneasc*ă" (ULM, 88), „Prozoroschii [este] *în Hotin*" (Cron. H, 111).

Cu o frecvență deosebită apar prepozițiile *la* „în, din" și prepoziția compusă *de la* „din": „carii au întrat *la Podoliia*" (ULM, 76), „au ieșit *la Ardeal*" (ULM, 85), „carii era pe acele vremi mai puternici decât toate limbile *la Asia*" (CH, 118), „au tras pe ai săi *de la Maramoroș*" (ULM, 63).

b. *Complementul circumstanțial de timp* nu prezintă diferențe importante față de perioada 1532-1640, în afară de ieșirea din uz a unor adverbe și locuțiuni adverbiale de timp ca *aorea, apestit, în sârguit, înde,* prezente în textele din secolul al XVI-lea și din primele decenii ale secolului al XVII-lea, și de permanența înnoire a unor prepoziții și locuțiuni prepoziționale caracteristice acestui circumstanțial.

Astfel, în loc de *în sârguit* „curând" se întrebuinţează adverbul *curând* şi structura *curândă vreme:* „După aceea, *curândă vreme,* scrie că s-au împăcatu Ştefan-Vodă cu frati-său Iliaşu" (ULM, 75), „care *curând* trec ca fumul" (SA, 71^{v}).

Adverbul *mainte* şi locuţiunea prepoziţională *mainte de* se menţin în textele din Moldova şi Transilvania de nord, dar nu şi în cele din Ţara Românească[13], în care apar corespondentele mai generale *înainte, înainte de*: „de-ai venit aicea *mainte de* vrĕme" (Caz. V, I, 235^{v}), „până când *mainte* nu vor păţi nevoi multe" (SA, 110^{v}), „*Mainte de* marea şi *de* pământ un chip era a firii în toată lumea" (NCL, 9), „că *mainte de* aceea să sculă" (Ap. 1646, 15^{v}) etc. În textele din Ţara Românească *mainte* şi *mainte de* se întâlnesc numai la începutul perioadei cercetate, pe la 1640-1650, în special în textele reproduse după originalele moldoveneşti (de pildă, în *Cazania de la Dealu* şi în *Îndreptarea legii*). În *Cazaniile* de la Bucureşti şi Râmnic din secolul al XVIII-lea, precum şi în *Chiriacodromionul* de la Bălgrad din 1699, toate cele 49 ocurenţe din *Cazania* lui Varlaam au fost înlocuite cu *înainte de.* Remarcăm frecvenţa deosebită a lui *mainte (de)* în scrierile lui Dosoftei (cf. DPV, 6^{v}, 42^{r}, 104^{v}, 117^{v}, 131^{r}, 136^{r}, 140^{v}, 162^{r}, 169^{v}, 189^{v}, 195^{v}, 220^{v} etc.).

c. *Complementul circumstanţial de mod* se exprimă ca şi în perioada anterioară prin adverbe şi locuţiuni adverbiale, precum şi prin substantive precedate de prepoziţii.

Adverbele şi locuţiunile adverbiale *(la) aiave(a), camai, cătelin*, specifice perioadei anterioare, nu se folosesc decât până pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Astfel, *(la) aiave(a)* „direct, pe faţă" apare în unele texte moldoveneşti şi ardeleneşti până în primele decenii ale secolului al XVIII-lea: „şi-i dzise, nu în somn, ce *la aiave"* (Caz. V, II, 66^{r}), „carea să face *aiave* au de faţă" (SA, 93^{v}), „să cunoaşte *aiavea"* (CCD, 9). În texte munteneşti apare numai pe la 1640-1650: *aiave* (Caz. D, 19^{v}, 379^{r}; MLex., 111, 378, 386).

Adverbul *camai* „puţin, în oarecare măsură; mai" se menţine până la jumătatea secolului al XVIII-lea în unele texte din Ţara Românească şi din Moldova, fiind mai frecvent la începutul perioadei şi în progresivă descreştere după aceea. Înlocuirea lui este vizibilă, dacă se compară *Cazania* lui Varlaam cu „reeditările" ei ulterioare din Ţara Românească şi Ardeal: „Iară domnul Hristos de-aciia nu *camai* îmblă la arătare în jidovi" (Caz. V, I, 89^{v}; Caz. D, 64) - „Iară de aceea domnul Hristos n-au *mai* umblat la arătare în jidovi" (Caz. B^{2}, 46^{v}).

Adverbul *cătelin* „încet, liniştit, lin, domol" se păstrează până la sfârşitul perioadei, apărând rar în unele texte din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în varianta *cătinel,* contaminaţie între *cătelin* şi *încetinel*[14]: „Iară svântul, dintâiu cu glas mare, dup-acĕea *cătinel,* mulţămiia lui Dumnedzău" (Caz. V, II, 73^{r}; Caz. D, II, 72; Caz. B^{2}, 392^{v}; în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea care au la bază textul *Cazaniei* lui Varlaam *cătinel* este înlocuit cu *încitinel* şi *încâtinel*). *Cătinel* apare de mai multe ori în cronica lui Neculce (cf. NL, 217, 233, 243, 264).

Locuţiunea *de-a firea* „într-adevăr", se întâlneşte în secolul al XVII-lea în special la Dosoftei şi Cantemir: „Şi nu căuta răii, căce sânt *de-a hirea"* (DPV, 58^{r}).

---

[13] Cf. Gheţie, BD, p. 176.

[14] *Ibidem*, p. 175.

În secolul al XVIII-lea ea a fost întâlnită la Neculce: „Şvedul să ţine *de fîrea*" (NL, 248). Locuţiunea *cu dulce* „blajin", precum şi locuţiunile *cu lin, cu mâlcomiş, cu ogoadă* nu au mai fost întâlnite în textele din perioada 1640-1780.

Faţă de aceste elemente devenite sau pe cale de a deveni arhaisme, întâlnim în perioada studiată numeroase inovaţii. Iată câteva dintre ele (renunţăm la contexte din motive de economie, valoarea modală fiind evidentă): *aşeşi* „întocmai" (NL, 85, 200, 201, 241, 316), *atocma* „întocmai" (CLM, 151, 179; CNM, 277), *de-a mână* „corp la corp" (CNM, 282), *de tuş* „corp la corp" (CNM, 78), *în pilda* „sub pretext" (CLM, 192), *în vedeală* „pe faţă, vizibil" (NL, 85, 108, 131, 326, 328, 338), *netocma* „nepotrivit" (CNM, 302) etc. Ele au însă o existenţă efemeră, neimpunându-se în normele limbii literare.

Ca şi în perioada anterioară, complementul de mod exprimat prin substantiv este însă însoţit de cele mai multe ori de prepoziţii sau adverbe: *cu, fără, ca, ca şi.*

Complementul de mod comparativ continuă să se construiască ca şi în perioada anterioară cu *de* şi *decât*, când se exprimă inegalitatea, şi cu *ca*, când se exprimă egalitatea. Singurele deosebiri constau în raportul dintre *de* şi *decât*, ultimul fiind în extensiune, iar primul în restrângere, precum şi în extinderea sporadică a lui *ca* de la comparativul de egalitate la cel de inegalitate[15].

Astfel, comparativul cu *de* este frecvent mai ales în textele religioase, mai conservatoare prin natura lor, căci se supuneau unei tradiţii scrise: „În pietrile cěle scumpe, mai vârtos *de diiamantul* nu iaste" (Caz. V, I, 254^{v}; Caz. D, 184; Caz. B^{2}, 186), „grăunţul de muştariu ... mai mic iaste *de* toate *seminţele*" (NT, 24^{r}) etc. Însă chiar în astfel de texte, *decât* concurează din ce în ce mai mult pe vechiul *de*: „că mai bine-i mila ta *decât vieţile*" (DP, 202^{v}), „că iaste legea voastră mai bună *decât a noastră"* (Mol. 1688, 72^{r}), „Văzură apostolii ciudesă mai minunată *decât cea dintâiu"* (Caz. U, 32^{r}), „Că ce lucru iaste mai iubit robului *decât slobozirea* lui? Şi ce este mai drag streinului *decât întoarcerea* la moşia sa?" (AD, 13) etc.

d. *Complementul circumstanţial de cauză,* exprimat prin substantive sau substitute ale acestora, prin adjective sau verbe la gerunziu, nu oferă particularităţi importante. Singurele deosebiri faţă de perioada anterioară privesc elementele de relaţie. Astfel, construcţiile cu *derept, derept de,* întâlnite în epoca anterioară, ies din uz, nemaiîntâlnindu-se în textele literare din perioada 1640-1780. Locuţiunea adverbială *derept aceea*, cu funcţie de complement de cauză, este însă mai rezistentă, deşi suferă concurenţa locuţiunilor *de aceea, pentru aceea,* care se impun treptat în locul ei: „*Derept acěea* să v-aţi sculat" (SA, 55^{r}), dar „*Pentru-acěea* zice Domnul" (SA, 34^{r}), „*Pentru aceasta* dară, fie-ţi în minte" (CD, 67^{r}). În secolul al XVIII-lea construcţia veche este atestată încă în documentele oficiale, mai tradiţionale prin unele formule administrative: „*Drept aceasta*, poruncescu domniia mea" (1741; DRA, I, 395), „*Derept*

[15] În legătură cu această inovaţie, vezi C. Frâncu, *Vechimea şi răspândirea comparativului de neegalitate exprimat prin ca*, în LL, 1979, nr. 1, p. 50-55.

acĕia să fie volnic părintele" (1701; DRA, I, 189), „*Drept aceia* am întărit şi domniia mea acest aşăzământ" (1766; DRA, I, 610) etc.

Dintre prepoziţiile cele mai des întrebuinţate pentru introducerea complementului de cauză rămân *de, pentru* şi *cu*: „avuţiia iaste amăgitoare, căci că să strică şi piare aicea pre lume *de rugină* şi *de molii* şi *de furi* şi *de tâlhari*" (Caz. V, I, 332^{v}-333^{r}; Caz. D, 290; Caz. B^{2}, 286), „*Pintru ie* m-o prins bănatu" (CCâmp., 9^{v}).

e. *Complementul circumstanţial de scop* se exprimă prin substantive sau substitute ale acestora precedate de prepoziţii ca *de, după, în, la, pentru, spre* şi prin verbe la infinitiv. Iată câteva exemple: „care jertvă să face ... *pentru iertarea* păcatelor fiecăruia" (Caz. U, 32^{v}), „Doamne primeşte jirtva aceasta, *pentru iertarea* păcatelor" (Lit. 1706, 5^{r}), „ne rugăm *pentru sănătate* şi *pentru spăsenie*" (Mol. 1725, 23^{v}), „că toate le faci *spre facere de bine*" (Lit. 1743, 6^{v}), „nici să între *a*-i *giudeca* nime sau *a*- i *globi*" (1737; SD, VI, 210), „Adevărat, după a ta nebună socoteală şi precum ţi se pare, eşti largă şi lată, însă *spre a facerea* răutăţi" (CD, 14^{v}). Din punctul de vedere al expansiunii geografice şi al frecvenţei, cele mai răspândite şi mai des folosite sunt complementele cu *pentru* şi *spre*, iar mai rare, cele exprimate prin infinitiv, înlocuit în majoritatea regiunilor prin conjunctiv, care, ca infinitiv secundar, era o inovaţie în această funcţie sintactică.

f. *Complementul circumstanţial instrumental* se exprimă printr-un substantiv sau un substitut al acestuia precedat de prepoziţiile *cu, din, dintru, în, prin, printru* şi de *fără*, pentru aspectul negativ al circumstanţei. Iată câteva exemple: „înălbĕşte sufletul tău *cu lacrămile"* (Caz. V, I, 334^{v}), „ne-am atinge *cu mânile* de dânsa" (Caz. U, 32^{v}), „unge *cu svântul* mir" (Mol. 1725, 20^{v}), „şi *prin noi*, nedestoinicii lui robi, poruncise" (Mol. 1689, 16^{r}), „Tipăritu-s-au aceste sfinte liturghii *prin nevoinţa* şi mult *osteneala* a lui Mitrofan" (Lit. 1702, 102^{v}).

În perioada cercetată, nu sunt încă atestate complemente circumstanţiale cu *datorită, mulţumită,* care nu deveniseră prepoziţii.

g. *Complementul circumstanţial sociativ* nu oferă particularităţi noi în comparaţie cu perioada precedentă, construindu-se cu prepoziţia *cu* şi locuţiunile prepoziţionale *împreună cu, depreună cu, laolaltă cu.* Iată câteva exemple: „toţi ceia ce era *cu nus"* (Ap. 1646, 13^{v}), „norodul tău ce iaste aicea şi să roagă *împreună cu noi"* (Lit. 1743, 5^{v}), „şi toată firea omenească / *Împreună cu mine* acum să se tânguiască" (Pl. S, 74).

h. *Complementul de relaţie* se exprimă prin substantiv (sau un substitut al acestuia), prin adjectiv, precedate de prepoziţiile *de, despre, la, pentru, de către*, şi printr-un verb la infinitiv şi supin. Iată câteva exemple: „s-au isprăvit în ţară şi în gubernium *despre rândul* popilor rumăneşti" (1699; LDIT, 480), „*despre opreala* preoţilor le dojeneşte vlădica" (1699; LDIT, 481), „Altmintrilea era om întreg *la fire ... La lucruri* de războaie meşter" (ULM, 111), „Că macar că tu *la trup* mai chipeş şi *la stat* mai înalt eşti, dară eu şi *de vârstă* mai bătrân, şi *de pedĕpsă* mai dosedit şi mai ispitit" (CII, 79^{r}), „Şi iar îl întreabă pre acela, *pentru amestecarea* de sânge" (AD, 235), „ce foarte era vestit *de vrĕdnic* şi *de înţelept*" (GPov., 41), „Auzi tu, nesăţioasă *de a uciderea* ale oamenilor suflete lume!" (CD, 12^{r}), „Într-un chip le împărţi Dumnedzău avuţiia sa, iară *a* o *cheltui* nu o cheltuiră" (Caz. V, I, 12^{v}; Caz. D, 18; Caz. B^{2}, 17), „*Die ominit* nu-i vernică" (CCâmp., 7^{r}).

După cum se observă şi din aceste exemple, cea mai mare întrebuinţare o a construcţiile cu *de, despre* şi *la.* Construcţiile cu infinitivul se folosesc în locu celor cu supinul în limba literară modernă, ceea ce înseamnă că în epoca cercetaţ noul mod impersonal, supinul, întâlnit o singură dată, nu reuşise să înlocuiasc infinitivul în funcţia de complement de relaţie.

Foarte rar şi numai în traducerile din slavă de la începutul perioadei apa complemente de relaţie cu *în* şi *spre:* „zicea că nece *în legea* jidovilor, nece *î bisĕrecă,* nece *spre împăratul* n-au greşit" (NT, 168[r]), „Ce eu *spre tine,* doamne nedejduiu" (DP, 93), „minţind vor zice tot rău *spre voi"* (SA, 146[v]).

i. *Complementul circumstanţial concesiv* se exprimă printr-un substantiv sau un substitut al acestuia precedat de locuţiunea prepoziţională *cu tot (cu toată, cu toţi, cu toate)* şi printr-un verb la gerunziu sau la infinitiv: „Şi *cu toate* aceste *pricini* ... vedeţi-l cât iaste de despărţit de aceea ce să cuveniia să-i arate vrednicia" (AD, 117), „*cu toate împrotivirile* lor ce s-au arătat către domn ... , mare milă şi bunătate au arătat Măriia Sa" (PIst., 284), „Aceia *fiind* oameni păgâni şi încă făcea cinste oamenilor" (Caz. V, I, 188[r]), „pentru ce Hristos, *fiind* fără de păcate, s-au botezat" (AP, 68), „ca oricarile în numărul supuşilor săi a-l primi ar învoi, *măcar* în gunoiştea curţii sale *a să tăvăli"* (CII, 125[r]).

Complementul concesiv, care în epoca 1632-1640 nu-şi dobândise încă individualitatea prin mijloace de relaţie specifice, este încă în faza iniţială de evoluţie[16] în perioada 1640-1780, fiind sărac în mijloace de exprimare şi întâlnindu-se rar în texte, deoarece raportul sintactic concesiv se exprima mai uşor la nivel de frază, prin propoziţii concesive[17]. O inovaţie importantă pentru evoluţia complementului concesiv este apariţia locuţiunii adverbiale *cu toate acestea,* calc după greacă, cu corespondenţe în bulgară şi albaneză[18]: „Dar *cu toate acestea* nu s-a putut stinge zavistia" (PIst., 278).

Locuţiunile prepoziţionale *în ciuda, în pofida, în butul* nu sunt atestate încă cu valoare concesivă[19].

j. *Complementul circumstanţial condiţional* nu are nici în epoca 1640-1780 elemente de relaţie specifice, iar raportul condiţional se exprimă aproape numai la nivel de frază, prin propoziţii. În texte apar uneori construcţii gerunziale, care, pe lângă valoarea lor de bază (de timp, de cauză sau de mod), au şi valoare de complement condiţional: „*Înţelegând* aceasta, Ştefan-Vodă trimis-au la craiul leşescu cu soli pre credincioşii săi" (ULM, 101), „Iară aceia, *fiind* aici, s-au făcut streini şi vinetici" (NÎnv., 199), „*Trăind* cu ie, fac păcatie" (CCâmp., 7[v]).

k. *Complementul opoziţional* se exprimă, ca şi în epoca anterioară, printr-un substantiv sau un substitut al acestuia precedat de locuţiunile prepoziţionale *în locul, în loc de* sau printr-un infinitiv precedat de *în loc de:* „*în loc de moarte,* viiaţă să dobândeşti" (Caz. V, I, 338[v]; Caz. D, 298; Caz. B[2], 295), „*în locul Misii,*

---

[16] Cf. C. Frâncu, *Formarea şi evoluţia complementului concesiv în limba română,* în SCL, XXVIII, 1977, nr.1, p. 15-26.

[17] *Ibidem,* p. 7-20.

[18] *Ibidem,* p. 14-16.

[19] *Ibidem,* p. 25-26.

pune Italiia" (CCI, 152), *„în loc de-a-l acoperi* ca pre un tată, au ieşit afară şi l-au grăit de rău" (AP, 173), „Şi *în loc de a să bucura,* el începu a vărsa lacrămi" (NÎnv., 314) etc. Dintre acestea, construcţiile infinitivale îşi limitează progresiv întrebuinţarea, fiind concurate de propoziţiile opoziţionale cu conjunctivul[20].

l. *Complementul circumstanţial cumulativ* se exprimă printr-un substantiv sau un substitut al lui precedat de prepoziţia *(pe) lângă* şi de locuţiunile prepoziţionale *fără de, (în) afară de (din)* şi adverbul *decât,* care au şi valoare exceptivă: „Iar, *lângă acestea* ..., avea gând să mai taie o samă de boiari" (PIst., 37), „Iar *lângă* alte *ajutoare,* acela mai ales şi mai de mult folos iaste sufletului" (Lit. 1702, 4), *„Pre lângă* a Vulpei de cuvânt *împunsătură,* toată a Lupului uitară învăţătură" (CII, 43[r]), „Noi ştim cum că Hristos *afară din Lazăr* au înviiat şi pre alţi 2 morţi" (AP, 141).

Dacă aceste construcţii caracterizează epoca cercetată, vechile formaţii cu *alegând, alegând de, asupră de* devin treptat arhaisme, întâlnindu-se mai ales la începutul epocii[21]. Înlocuirea lui *alegând de* cu *fără numai*[22] se observă dacă se compară *Pravila* lui Vasile Lupu (1646) cu *Îndreptarea legii* (1652); peste tot *alegând (de)* din textul moldovenesc este înlocuit cu *fără numai* în textul muntenesc (cf. *alegând (de)* Prav. 1646, 102, 110, 111, 259 - *fără numai* Prav. 1652, 82, 96, 154, 173).

m. *Complementul circumstanţial de excepţie* se exprimă, ca şi cel cumulativ, prin substantiv sau substitut al acestuia precedat de prepoziţia *fără,* locuţiunile prepoziţionale *afară de, afară din, fără cât, fără de, fără decât, fără numai* şi adverbul *decât*: „Iară pre Vlodec l-au prins viu, *fără* alţi mulţi *necunoscuţi"* (ULM, 142; nuanţa cumulativă este pregnantă), „cărora nu le putem afla numile, *fără numai al Cârstii"* (ULM, 131), „pre alţii pre nimeni n-au îmbrăcat, *fără numai pre baş- ceauşu"* (GCond., 310), „şi să-şi dea şi dijma den toate semănăturile ce vor avea pe moşie ... *afară numai den grădinile* ce vor avea lângă casă" (1755; DRA, I, 533); vezi şi *afară de* (PIst., 12), *afară din* (1741; DRA, I, 391), *fără cât* (1742; DRA, I, 397).

Ca şi la cumulative, la complementele de excepţie formaţiile cu *alegând (de), ales de*[23] sunt deja arhaisme în perioada 1640-1780, întâlnindu-se sporadic numai la începutul epocii şi fiind treptat înlăturate de construcţiile cu *fără de, fără numai, afară de* şi altele: „trimit oameni împărăteşti la greci, la sârbi, carii sântu pre hotarul împărătescu creştini, *alegând ţara Moldovei şi Ţara Muntenească"* (ULM, 121), „multă pacoste şi pedeapsă făciia lui Pătru-Vodă, că ce era al lui le ţiniia toate ei şi nu era volnic cu nimica, *ales de Maelatu,* domnul Ardealului" (ULM, 147), „Veselĕşte pre toţi întristaţii, *alegând pre aceia* carii din naşterea lor n-au păţit nice un bine" (SA, 123[r]).

Tendinţa de înlăturare a acestor arhaisme se observă când se compară *Cazania* lui Varlaam cu celelalte cazanii româneşti din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea care au la bază textul lui Varlaam[24].

---

[20] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche,* p. 104-106.

[21] Cf. C. Frâncu, *Complementele circumstanţiale de excepţie şi cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea,* în ALIL, XXIV, 1973, p. 9-13.

[22] *Ibidem,* p. 12-13.

[23] *Ibidem,* p. 9-13.

[24] Vezi C. Frâncu, *Limba Cazaniei lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea,* în SLLF, III, p. 62 şi urm.

Coordonarea părților de propoziție este realizată ca și în epoca anterioară prin raporturile copulativ, disjunctiv, rar adversativ și foarte rar conclusiv.

1. Coordonarea copulativă, cea mai frecventă dintre toate, se realizează prin juxtapunere sau prin joncțiune cu conjuncții și locuțiuni conjuncționale: *ni, nici, și, și cu, nici ... nici, nu numai ..., ci și, și ... și,* iar uneori prin conjuncția slavă *i.*

De cele mai multe ori, în enumerări, raportul prin juxtapunere caracterizează întreaga serie de termeni, în afară de ultimul, care este introdus printr-o conjuncție copulativă. Este tipul sintactic cel mai răspândit, impus în toate variantele literare: „Rămas-au fii de la dânsul: Calipin, Moisi, Mahmet *și* Mustafa" (ULM, 120). Alături de acest tip întâlnim în textele traduse din slavă, în formulele de început sau de sfârșit ale documentelor oficiale, mai tradiționale, un alt tip, caracterizat prin repetarea conjuncției în fața fiecărui termen al enumerării. De cele mai multe ori, conjuncția care se repetă este conjuncția slavă *i*, perpetuată în formulele din documentele oficiale până la sfârșitul perioadei cercetate, uneori alături de *și*, care apare la sfârșit sau la început: „pe moșiia Ocnița, *i* Aninoasa, *i* Podul Hrizii, *i* Băjeștii, *i* Popșa, *i* Săténi, *i* Glodéni, *și* altele" (1742; DRA, I, 397).

Conjuncția *e* (< lat. *et*), curentă în secolul al XVI-lea, nu mai apare în textele din perioada cercetată.

Coordonarea cu *ni* (< *ne* < lat. *nec*) este rară în texte și în continuă regresiune în fața concurenței lui *nici* (*nice*) (< lat. *neque*), mult mai general și mai frecvent: „cât n-au rămas *ni* a patra parte" (IT, 97).

Concurentul său, *nici (nice)*, este mult mai frecvent și mai răspândit din punct de vedere geografic: „ce acélea toate pogoară dintru îngăduința și voia putérnicului Dumnezău, nu din noroc rău, *nice* din tâmplare" (SA, 32[r]), „*nici* Vidra, *nice* piielea Vidrii ființa sa ș-au schimbat" (CII, 41[r]) etc.

Coordonarea dintre o parte de propoziție și o propoziție secundară prin *nice ... necum să* este o inovație a secolului al XVII-lea: „nime n-au vrut putea *nice* a să mișca, *necum să*-mi fie putut face atâta pagubă" (SA, 32[r]).

2. Coordonarea disjunctivă se realizează prin conjuncțiile *au, fie, măcar, ni, ori, sau, tând, veri,* de cele mai multe ori cu corelative *au...au, ori...ori, sau...sau* etc.: „Veriunde-i va afla în țara domnii méle, *au* în sat domnescu, *au* boierescu, *au* călugărescu, *au* pen slobozii, *au* la oraș, *au* supuși pe lângă niscar slujitori, să-i ia cu toate bucatele lor" (1701; DRA, I, 189), „ce soțul bun în căsătorie (*fie* bărbat, *fie* muiare) de la însuși Dumnezău iaste" (SA, 75[r]), „*măcar* bune, *măcar* rele, *măcar* cu blândețe, *măcar* cu mânie, tu toate le ține în mintea ta" (NÎnv., 266), „că ce cruce iaste aceea, cându-ș pune mâna *ni* într-un umăr, *ni* într-alt, *ni* în frunte, *ni* în piept" (Caz. B[2], 33; *ni* este păstrat în acest context de toate cazaniile românești din secolul al XVIII-lea tipărite la București și Râmnic)[25], „și tot trimite *ni* pre unul, *ni* pre altul" (NL, 50), „*ni* c-o pricină, *ni* cu alta,, (NL, 101), „nice au căzut acéea orbiciune pre Isac din tâmplare *sau* din năroc rău" (SA, 5[v]), „împăratul *sau* împărăteasa" (T, 11), „cându-și pune mâna *tând* într-un umăr, *tând* într-alt, *tând* în frunte, *tând* în piept" (Caz. V, I, 63), „Și așa *veri* războaie pre Dunăre, *veri* trecători au avut" (CH, 273) etc.

---

[25] *Ibidem*, p. 64-66.

Dintre acestea, cele mai frecvente și mai răspândite din punct de vedere geografic sunt *sau, au, ori, fie.*

3. Coordonarea adversativă este, ca și în epoca precedentă, mai rară la nivel de propoziție, dar frecventă între propoziții. Ea se realizează cu ajutorul conjuncțiilor *ce (ci), iară, însă*: „să nu puie pre altul la domnie, *ci* pre Pătru Măjariul" (ULM, 137), „nu au făcut atâta sumă de stobori ..., *ci* mai puțini" (1761; DRA, I, 549), „războaie au avut în Dalmație, *ce* nu foarte cu năroc" (CH, 352), „Aceștia era din Vitsaida, sat prost și nebăgat <în> samă, *iară* pentru dânșii s-au făcut vestit și cinstit" (DVS, nov., 177[r]), „*Iară* de la Dabije-Vodă înainte îndemnatu-s-au și Ion Neculce ... a scrie ... *Însă* până la Duca-Vodă cel bătrân l-au scris di pe nește izvoade ce au aflat" (NL, 4).

În numeroase cazuri este greu de precizat dacă raportul adversativ realizat cu *iară* și *însă* este la nivel de propoziție sau la nivel de frază, predicatul adversativei subînțelegându-se.

4. Coordonarea conclusivă se realizează ca și în epoca precedentă în marea majoritate a cazurilor la nivelul frazei, între propoziții sau fraze, și nu între părți de propoziție. Exemplele găsite în texte sunt ambigue, fiind dificil de precizat dacă raportul de coordonare are loc la nivel de frază sau propoziție sau dacă avem a face cu un raport de coordonare conclusivă sau cu o apoziție[26]: „și s-au dus de unde vinisă, *adică* de la Marea Caspiii" (CH, 333-334). Elementele de relație *deci, așadar* nu stabilesc încă raportul între părți de propoziție, ci numai între propoziții sau fraze.

SINTAXA FRAZEI

Coordonarea între propozițiile unei fraze sau între fraze nu se deosebește prea mult de cea dintre părțile de propoziție. Există în general aceleași mijloace de a realiza coordonarea copulativă, disjunctivă, adversativă și conclusivă.

1. Coordonarea prin juxtapunere câștigă teren în enumerări, când numai ultimul termen este introdus printr-o conjuncție copulativă pentru a atrage atenția interlocutorului asupra sfârșitului seriei enumerate. Pe de altă parte, mai ales în cărțile populare și în textele cu un pregnant caracter oral (cronici, povestiri versificate, predici) coordonarea copulativă, mai ales între fraze, devine mai frecventă prin deasa întrebuințare a lui *și*, mai rar a lui *iar(ă)*, cu valoare narativă: „*Și* nu mult după aceasta i-au murit și doamna Casandra ... *Și* au rămas văduoiu ... *Iară* boiarii, cine au vrut să primească, le-au împărțit de acele sate" (NL, 304) etc. Pe de altă parte, asistăm, tot în astfel de texte, la folosirea unui *și* care șterge granița dintre coordonare și subordonare, cum se întâmplă în vorbirea populară actuală: „Era un împărat *și* avea doi feciori" (H 1779, 71). (Aici *și* este întrebuințat cu valoarea pronumelui relativ *care*).

Frecventa întrebuințare a conjuncției subordonatoare *de* cu valoare copulativă („au întrat diavolul în șerpe *de*-au prilăstit pre Adam", Caz. V, I, 108[r], pentru „au întrat diavolul în șerpe și-au prilăstit pre Adam" sau „au întrat diavolul în șerpe și au prilăstit pre Adam") face și ea ca limita dintre coordonare și subordonare să fie labilă.

---

[26] Vezi Ecaterina Teodorescu, *Coordonata „cauzală"*, în ȘCSt. (Iași), XIII, fasc. 2, 1962, p. 246-251; I. Coteanu, *În legătură cu „subordonatele" explicative*, în LR, IX, 1960, nr.1, p. 27-33.

2. Ca şi în epoca anterioară, coordonarea adversartivă este mult mai frecventă la nivel frastic şi transfrastic decât la nivel propoziţional. Astfel conjuncţia *dar(ă),* neîntâlnită în texte la nivel de propoziţie, apare, mai rar decât *ci* şi *iar*, ca element de relaţie între două propoziţii dintr-o frază sau între două fraze aflate în raport de opoziţie: „*Dar* Grigorie-Vodă ... au adus ferman împărătesc" (Ps.Am., 124).

Conjuncţia *ci (ce)* apare într-o distribuţie mult mai largă decât astăzi, nefiind legată de o negaţie şi putând fi folosită la început de frază cu valoarea lui *dar:* „*Ci* şi turcii, văzându-şi agiutoriul ..., au tras de la ruşi" (ULM, 98), „*Ci* de această poveste ... cronicarul cel leşesc nimica nu spune" (ULM, 86) etc.

3. În ceea ce priveşte coordonarea disjunctivă, menţionăm că ea se realizează prin *sau* şi *au* la nivel frastic şi transfrastic, prin *ori, tând*, la nivelul frazei, dar nu şi prin *măcar, ni, veri,* care se folosesc numai pentru coordonarea părţilor de propoziţie: „Au doară le faci tu însuţi *sau* le-ai făcut vreodată? *Sau* ai făcut farmece spre stricarea cuiva? *Au* doară ai legat pre bărbat cu fămeie? *Au* porţi niscari baiere, au ierbi?" (AP, 235), „*tând* biruia, *tând* să biruia" (CII, 19^{v}).

4. Coordonarea conclusivă este foarte frecventă la nivel frastic şi mai ales la nivel transfrastic. Ea se realizează cu ajutorul lui *aşadar(ă), ci* „deci", *deci, dară, acmu dară, ci dar, d(e)rept aceea, adecă.* Iată câteva exemple cu cele mai frecvente construcţii: „*Decii* pace au legat într-acesta chip" (ULM, 109), „şi *decii* preste vară au fost ploi grele" (ULM, 112), „*Aşeadară* a unora ca acestora ... calea le va ieşi" (CD, 47^{r}), „*Dară* stau de mă mir" (AP, 222), „ *Ci* fu tot sfatul nostru biruit" (NÎnv., 271), „*Acmu dară* ... vino la mine" (CD, 14^{r}), „*Adecă* cu ale iadului cumplite le va răsplăti munci" (CD, 47^{r}). Dintre conjuncţiile conclusive cele mai viabile sunt *deci* şi *aşadar(ă)*, întâlnite în tot felul de texte.

Subordonarea cunoaşte unele particularităţi în comparaţie cu situaţia din epoca anterioară. Din motive de economie, ne vom ocupa numai de cele mai importante, care caracterizează epoca şi sunt semnificative pentru evoluţia normelor limbii literare.

1. *Propoziţia subiectivă* nu prezintă deosebiri în ceea ce priveşte structura şi elementele de relaţie cu care se construieşte faţă de perioada anterioară. Se remarcă însă regresul subiectivelor apozitive, mai frecvente în epoca anterioară în textele traduse, şi extensiunea subiectivelor generate de verbe şi expresii verbale impersonale, ca urmare a înlocuirii infinitivului subiect printr-un conjunctiv, nucleu al unei subordonate subiective[27]. Astfel, construcţiile de tipul „cei ce n-au proslăvit pre Dumnezeu, *ei nu ştiură*" (NÎnv., 276) devin mai rare, extinzându-se tipul de subiectivă neapozitivă („cei ce n-au proslăvit pre Dumnezeu *nu ştiură")*, iar construcţiile infinitivale de tipul „se cade *a judeca*", cu un infinitiv subiect, sunt înlocuite cu construcţii de tipul „se cade *să judece*" (Prav. 1646, 118; Prav. 1652, 131), deci cu o subiectivă al cărei predicat este la conjunctiv.

2. *Propoziţia predicativă* nu prezintă, nici ea, particularităţi în comparaţie cu epoca anterioară în ceea ce priveşte elementele de relaţie şi structura. Singura deosebire constă în transformarea numelui predicativ exprimat prin infinitiv într-o

[27] Vezi Ecaterina Teodorescu, *Propoziţia subiectivă*, Bucureşti, 1970, p. 86.

propoziţie predicativă, datorită aceluiaşi proces de înlocuire a infinitivului prin construcţii personale: „Şi gândul şi gătirea lui Şerban-Vodă era *să fie el împărat în Ţaringrad"* (NL, 88), „nu sânt *să să scrie"* (GPov., 43).

Frecvente, mai ales în cărţile populare sau în cronici, sunt predicativele cu *de* + indicativul folosite în locul unui nume predicativ la infinitiv sau în locul unei predicative cu verbul la conjunctiv: „carele pre urmă au agiuns *de au fost spătar"* (Ps.Am., 54), „ai ajuns *de ai biruit şi ai stăpânit mulţi oameni"* (NÎnv., 214), „au agiuns unii *de au fost polcovnici"* (NL, 28), „care au agiuns *de au fost şi doamnă"* (NL, 11). Spre deosebire de predicativele cu conjunctivul, cele cu indicativul au avantajul de a actualiza acţiunea, fapt potrivit stilului narativ al cronicilor.

Predicativele introduse prin pronume relative sunt mai rare, căci şi în această perioadă tendinţa de suprimare a elementului nominal din regentă nu se realiza decât în unele cazuri: „fă-te *ce ţi-i şti"* (IT, 92), „eu n-am fost *ce-am fost"* (CD, 40[r]), „Răspunzătoriul iaste *cu care întrebătoriul răspunde.* Numărătoriul iaste *cu care număr a lucrure număr"* (SG, 223[r]), „Glasnicile sânt *cele ce prin însuşi sine dau glas şi fac desăvârşit silavă sau slovenire"* (EG, 13).

3. *Propoziţia atributivă* are aceleaşi elemente de relaţie şi aceeaşi structură ca în perioada anterioară. Singura deosebire constă în frecvenţa mai mare a atributivelor cu predicatul la conjunctiv, care au înlocuit un atribut exprimat printr-un infinitiv[28]. În ceea ce priveşte frecvenţa, menţionăm că, în afară de atributivele introduse prin pronumele relative *care, ce, cine* şi adverbele relative *când, cât, unde (iuo* nu mai este atestat), generale în toate textele, destul de răspândite, mai ales în textele munteneşti, dar şi în unele texte moldoveneşti, sunt atributivele cu pronumele relativ invariabil *de:* „au aflat cum că Stoian şi Vladul ... au fost slugi *de au slujât boiarilor de Brătăşani"* (1700; DRA, I, 182), „va veni vremi *de să va prăda casa ta"* (NÎnv., 173).

Ca trăsătură populară pătrunsă în unele texte, menţionăm absenţa prepoziţiei *pre* din faţa pronumelui relativ: „Aceasta avea frate, *carele îl chema Gem Sultan"* (PIst., 19), "priiatenii săi cei buni *care-i iubiia foarte*"(GPov., 38), "să faci semnul *care l-ai văzut"*(NÎnv., 173).

4. *Propoziţia completivă directă* nu prezintă, nici ea, prea multe deosebiri faţă de perioada precedentă, introducându-se şi acum prin conjuncţiile *că, căci, de, să,* locuţiunile *cum că, cum să,* pronumele relative *care, ce, cine, cât, de, cel ce,* şi adverbele relative *când, cum, unde*: „Acum văd *că nu-s a melie"* (CCâmp., 8[r]), „putea *să hrănească"* (T, 13[r]), „au poruncit *de au tras zid"* (CCI, 312), „i-au dat de ştire *cum iaste oaste foarte multă*" (ULM, 187), „care loc zic băraţii *cum că iaste în capul viilor*" (1694; ISD, I, 282).

Completivele directe cu conjunctivul sunt mai frecvente decât în perioada anterioară, ca urmare a faptului că procesul de înlocuire a infinitivului complement direct printr-un conjunctiv nucleu al unei completive directe este în plină desfăşurare[29]. Prin analogie, mai ales în stil indirect, conjunctivul se extinde în

---

[28] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche,* p. 104-106.

[29] Pentru exemple, vezi C. Frâncu, *op.cit.*, p. 104-106.

completive directe și în locul indicativului sau al condiționalului: „nu grăiia *să fie al său*" (Ap. 1646, 11[v]), „el cel dintâi ar fi scornit *că românii să să fie trăgând de la acel Flac*" (CH, 128), „Așia sânt unii istorici, precum am zis, socoteala și părerea sa urmând, silesc să arete *precum Dachia noastră cătăva vreme de ani să fie fost supt stăpânirea gotthilor*" (CH, 260).

Dacă întrebuințarea conjunctivului în locul condiționalului dă posibilitatea locutorului să-și exprime rezerva față de cele narate de alții[30] (în cazul nostru de unii istorici), folosirea completivelor cu *de* + indicativul în locul celor cu conjunctivul oferă posibilitatea actualizării acțiunii: „au vrut *de-au făcut*" (Caz. V, I, 147[v]).

5. *Propoziția completivă indirectă* este introdusă prin aceleași elemente de relație ca și completiva directă, diferit fiind numai regimul elementului regent (verb, adverb, adjectiv sau interjecție). Ea nu diferă, în ceea ce privește construcția, față de perioada anterioară. În ceea ce privește frecvența însă, se înmulțesc completivele indirecte cu predicatul la conjunctiv, ca urmare a procesului constatat de înlocuire a infinitivului prin construcții personale: „s-au temut și el *să mai facă năvală la zid*" (Ps.Am., 86), „și sarea aceasta a clăcii să fie în mănăstirea volnică, fără de opreală de nimeni, *să o vânză la negustorii* ce va găsi" (1741; DRA, I, 395)[31]. De asemenea, curente în epocă sunt completivele indirecte cu *de* + indicativul în locul infinitivului, atunci când locutorul dorește să actualizeze acțiunea: „Mulți scriitori s-au nevoit *de au scris rândul și povestea țărilor*" (ULM, 57), „apucatu-s-au și dumnealui *de au scris*" (ULM, 57) etc.

6. *Propoziția completivă de agent* este rară în textele din această perioadă, ca și în perioada anterioară, căci raportul de agent se exprimă de obicei la nivel de propoziție, prin complement de agent: „Iar era și batjocorit și grăit de rău *de ceia ce umbla pre dreptatea lui Dumnezeu*" (NÎnv., 183).

7. *Propoziția circumstanțială de loc* se introduce prin adverbele relative *unde* și *încotro (iuo* nu mai este atestat) însoțite sau nu de prepoziții (*de (pe) unde, până unde, dincotro)*, de compusele lor nehotărâte *(oriunde, orideunde, oriîncotro*) și mai rar prin pronume relative și nehotărâte precedate de prepoziții (*către ce, către oricine, spre ce, spre cine)*, care conferă propoziției și nuanță de completivă indirectă. Iată câteva exemple cu elementele de relație cele mai des folosite în epocă: „Ci *unde-i puterea cea dumnezăiască, /* Nu poate răotatea omenească" (Pl.S, 81), „ce, *măcară încotro va să margă,* întinde-voiu mreaja mea" (SA, 134[r]) „socotind că dachii niciodată să nu să fie întins pe Dunăre în sus mai mult *decât până unde dă Tisa în Dunăre*" (CH, 564) etc.[32]

8. *Propoziția circumstanțială de timp* prezintă o varietate mare de mijloace gramaticale în funcție de caracterul de anterioritate, posterioritate sau simultaneitate a acțiunii din circumstanțială față de acțiunea din regentă.

a. În cazul când acțiunea din regentă este anterioară celei din subordonata

---

[30] Cf. C. Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 220-227.

[31] Pentru alte exemple vezi *ibidem*, p. 221-224.

[32] Cf. Mioara Avram, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, 1960, p. 27.

temporală, pentru marcarea simplei anterioriţăţi se folosesc mai frecvent următoarele elemente de relaţie în componenţa cărora intră adverbul *înainte* (în textele nordice *mainte*): *înainte ca să, mainte ce, mai nainte de ce, mainte de cât, nainte ce*[33]. Pentru marcarea limitei de durată a anterioriţăţii din regentă se întrebuinţează mai frecvent următoarele construcţii care au la bază prepoziţia sau conjuncţia *până: până ce, până ce nu , până când, până când ce , până când nu, până în vreme ce , până nu, până unde.* Combinarea celor două serii dă formaţii mixte ca *mai nainte până nu, mainte până nu, până când mainte nu* [34]. Vom da câteva exemple cu formaţiile caracteristice epocii: „cĕre de la mine ce vei să ceri, *mainte de ce m-aş răpi"* (SA, 36[r-v]), *„Mai nainte până nu greşi Eva,* cum i era numele ei?" (ÎR, 58[r]), „Că, *până era viu şi bolnav* , plângea şi să întrista" (AP, 192), „să nu-i lipsască nemică, nici lui, nice oamenilor săi, *până când va veni şi el de la Critu* " (IT, 91), „şi mă voiu întări, *până nu voiu mĕrge*" (SA, 19[r]), „Iubiţii lui Dumnezău, pace stătătoare şi de mult dorită nu pot dobândi până atunci, *până când mainte nu vor păţi nevoi multe"* (SA, 110[v] - 111[r]), „Să nu vadză moarte, *până când ce va vedea pre Hristos* " (DVS, ap. DA s.v. *ce),* „că toţi era în putĕrea şi în legătura lui pentru păcatul celui dintâiu născut, *până în vrĕme ce veni cel mai tare decât dâns, Mesia Hristos"* (Caz. V, I, 262[v]; Caz. D, 208), „Iară *până unde vrea să să facă zio*, ruga Pavelu pre toţi să ia de mâncat" (BB, 93).

Construcţiile *până când ce , până în vreme ce* sunt inovaţii din secolul al XVII-lea[35], ele neîntâlnindu-se în perioada anterioară anului 1640. În schimb, formaţii ca *mainte daca, ainte de ce nu, ainte până nu,* întâlnite în texte din secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, nu mai apar în texte după 1640.

b. În cazul când actiunea din regentă este posterioară celei din temporală, elementele de relaţie prin care se introduce circumstanţiala în discuţie sunt *când, cât, cum, cumuşi, de când, de vreme ce, după ce, îndată ce, îndată cât, îndată cum* şi altele. Iată câteva exemple cu cele mai răspândite: „întru sfântul botez priimim dumnezăiescul dar desăvârşit şi pre acesta *după ce cu patemile îl acoperim*" (Vis.C, 2[r]), *„când iară să va apropiia viaţa noastră de mormânt,* atunci încă să-ţi dăm sufletele noastre„ (SA, 13[r]), „Iară *câtu-l vădzu Hristos viind câtr-îns,* dzise" (Caz.V, I, 39[r]), „Iară *cum să adună cu noi în Asson,* luându-l pre el venim în Militon" (NT, 19), *„de vreme ce fu soarele cătră apus,* pară să făcu" (BB, 10) etc.

Menţionăm că nu am mai întâlnit în textele din perioada discutată vechile construcţii cu *ca, de, dacă, cum dacă, după ca,* prezente în unele texte din secolul al XVI-lea, dar cu o viaţă efemeră[36]. Ca inovaţii ale secolului al XVII-lea, din perioada după 1640, notăm construcţiile *cu cât, cum, de vreme ce,* destul de răspândite în scurt timp[37]. În secolul al XVIII-lea apare locuţiunea *de pe când,* care se foloseşte alături de vechea construcţie *de când:* „Semne multe avea pe trup ... şi la mâini *de pe când fusese slujitor în Ţara leşească" (Cronica* lui Neculce; ap. Mioara Avram, *op. cit.*, p. 48).

---

[33] *Ibidem*, p. 36-38.
[34] *Ibidem.*
[35] *Ibidem*, p. 36-37.
[36] *Ibidem*, p. 43-44.
[37] *Ibidem*, p. 44-46.

c. În cazul când acțiunea din regentă este simultană cu cea din temporală, elementele de relație sunt *când, cum, până,* pentru a marca o desfășurare durativă a acțiunii, *cât, până, până când, câtă vreme, până ce,* pentru a marca intervalul sau măsura acțiunii din temporală, și *când, în vreme ce, în vreme când,* pentru a marca simultaneitatea celor două acțiuni: „pre la stepena ușii ..., *cum eram stând* ..., văzui" (DVS, sept., 12[r]), „Acolo-i dusă Prěcista *încă până era svențiia sa vie"* (Caz. V, I, 85[r]), „děca-l piiarde, ea dorește dup-îns *până ce iaste"* (Caz. V, II, 56[r])[38].

Nu se mai întâlnesc în perioada cercetată temporale cu *înde* și *ca,* iar cele cu *dacă* au slabă nuanță temporală, nuanța condițională devenind evidentă: *„Deaca au mers solii Tomșii și i-au spus,* zic să le fie zis Alexandru-Vodă: De nu mă vor, eu îi voiu pre ei" (ULM, 117).

Dintre inovațiile care apar în această epocă semnalăm pe *până în câtă vreme: „Iară până în câtă vrěme acel meșter și viclean necredincios păgân grăiia acěstea cuvinte,* fericitul Ioan ochii inimiei către ceriu rădica și agiutoriu cerea" (Caz. V, II, 80[v])[39]. Această locuțiune este însă puțin frecventă, generale fiind sinonimele ei *în vremea ce, până când, cât* și *în vremea când:* „Într-acelaș an, avgustu 29, fu cutremur mare de pământu peste toată țara, *în vremea ce au șezutu domnul la masă, la prânzu"* (ULM, 89), „De vei întreba ce iaste acela binele de demult în care s-au dezmierdat bătrânii *până când au fost tineri..."* (SA, 2[v]) etc.

9. *Propoziția circumstanțială de mod* se introduce prin variate elemente de relație, dintre care cele mai importante în epocă sunt *cât, cum, cumuși, oarecum, p(r)ecum, ca (și) cum, de(n) cât, după cât, după cum, în ce chip* (cu sau fără corelative ca *așa, așa și, în acel chip,* pentru a exprima conformitatea cu acțiunea din regentă, și cu *fără de ce,* pentru a exprima lipsa unei acțiuni circumstanțiale care însoțește acțiunea din regentă), *în cât.* Iată câteva exemple cu cele mai frecvente și mai rezistente elemente de relație ale epocii: „și să facă așea *oare cumu-i place"* (SA, 18[r]), „Ci eu, *pe cum am aflat,* așa am arătat" (ULM, 58), „el leagă și dezleagă *ca cum ar hi fost sângele"* (GPov., 42), „pocăindu-să, s-au curățit *ca cum de iznoavă s-ar fi născut"* (CD, 120[v]), „va lăcomi să ia ceva dentr-acele bucate *fără de ce să vor da la vreo treabă"* (Prav. 1646, 139).

Nu mai sunt atestate modalele cu *ca, ca și, după ca,* întâlnite în textele din secolul al XVI-lea.

Pentru a exprima măsura progresivă se folosesc *cu cât, pre cât, de cât* cu corelativul *cu (pre) atât(a)*: „că *pre cât îi iubiia întăi,* pre atâta îl urâsă apoi" (ULM, 182), „și așea *pre cât prin mai multă vreme mai mult pedepsindu-mă și de cumplit focul tău groaznic arzându-mă,* cu atâta mai de frumoasă cunună, podoabă, să mă spodobăsc" (CD, 31[r]), „*cu cât mai mult în oală fiiarbe aurul,* cu atâta mai lămurit iasă" (CD, 31[r]), „Deci dară *de cât sânt lucrurile praznicului de astăzi mai luminate,* cu atâta sânt mai mari decât ale praznicului ce au

[38] Vezi, pentru alte exemple, *ibidem,* p. 52-56.
[39] Vezi și *ibidem,* p. 52.

trecut" (AP, 64) etc. Dintre acestea cea mai răspândită este construcția *cu cât...cu atât.*

10. *Propoziția circumstanțială consecutivă* dispune de un inventar redus de elemente de relație: *că, de, cât, încât, până încât,* când acțiunea este prezentată ca reală, și *ca să, cum să, cât să,* când acțiunea este prezentată ca realizabilă. Dăm câteva exemple cu cele mai răspândite dintre acestea: „și până într-atâta te urâsă, *că,* când le dzicea cineva că vor să moară, adecă să iasă din tine, *atuncea bucurie nespusă și nepovestită le venîia"* (CD, 15[v]), „Câtă vreme au plouat în vremea potopului *de să înecă toată lumea?"* (PL, 59[v]), „Și atâtea de multe sânt *cât nu le pociu scrie"* (Pl.S, 75), „că omul nostru cel vechi cu el să răstigni ca să răstignească trupul păcatului, *cât de acum să nu mai slujim noi păcatului"* (Mol. 1725, 21[v]), „Boierie îți voi da, și încă și cea mai de frunte, *până încât, cu a banilor agiutoriu, și domnie și crăie, măcar și împărăție poți* să agonisești" (CD, 8[r]), „să le dea război ca acela *până încât să-i stingă"* (Plst., 287), „nu dorm osteniții așa, *cum să nu să deștépte"* (SA, 61[v]). Dintre acestea, *până încât* este o inovație înregistrată pentru prima oară în texte pe la sfârșitul secolului al XVII- lea și începutul secolului al XVIII-lea. Conjuncția *încât,* fără prepoziția *până,* este atestată pe la mijlocul secolului al XVIII-lea[40]: „și strică fânețile, *încât de răul lor nimeni nu îndrăznesc* să are" (1776; DRA, I, 465).

11. *Propoziția circumstanțială de cauză* se introduce de asemenea printr-o mare varietate de elemente de relație: *că, căci, fiindcă, întrucât, ca ce că, căci că, cum că, de (den) vreme că, de vreme ce, den pricină că, din ce, după cum, în vreme ce, pentru că, (pentru căci), pentru ce că* și altele. Dăm câteva exemple cu cele mai răspândite în epocă: „și-i spodobește ... *că tu ești svințirea noastră"* (Mol. 1725, 25[r]), „Și cum voiu să povestesc pentru tine, Fecioară, *nu căci ai născut din tine cu trup pre Fiiul și cuvântul lui Dumnezeu ..., ci pentru căci te-ai făcut maică și ai rămas fecioară"* (AP, 131), „Și nu putea unul să fie fără alalt nici un ceas, *căce că-i cădzusă drag și Parij împărătească"* (IT, 92), „Văzuiu păcătoșii și tăcuiu, *pentru că nu păzesc cuvântul tău"* (Mol. 1676, 13[v]), „să ia mănăstirea, *den vreme că tătarii nu sânt obiciuiți* să facă năvală la zidiuri" (Ps.Am., 86), „Poruncim domniia mea ție, căpitane dă la Odivoe, *fiindcă am înțeles dă la epitropul mănăstirii sfântului Panteleimon* cum că mănăstirea are acolea o casă cumpărată cu zapis" (1764; DRA, I, 559).

Propozițiile introduse prin *ca ce că, cum că, din ce, după cum, pentru ce, pentru ce că, precum* sunt rare în texte și au o viață scurtă[41]. Construcțiile vechi, atestate în secolul al XVI-lea, introduse prin *că cum, căce unde, când, cum, cumuși, de ... amu, de ce, de unde, deacă, derept că ce, după unde, prin ce, prin ce că, prin ce cum, să, unde,* nu se mai întâlnesc în textele de după 1640.

12. *Propoziția circumstanțială de scop* dispune de un mare număr de elemente de relație: conjuncțiile *ca, ca să, de, să,* locuțiunile conjuncționale *ca de să, cum ca să, cum să, întru să, pentru ca să, pentru că ce, pentru că ce să, pentru să* și

[40] Cf. *ibidem*, p. 146.
[41] *Ibidem*, p. 79 și urm.

construcţiile *doară* + viitorul, *doară* + condiţionalul. Pentru finalele negative la aceste elemente de relaţie se adaugă negaţia: *să nu... să, să nu... să nu, ca nu... să, de nu... să* etc. Consemnăm câteva exemple cu cele mai răspândite elemente: „Plecat-am inima mea *să facă poruncile tale"* (Mol. 1676, 10^{v}), „Şi vini oarecarele *de le spusă lor"* (Ap. 1646, 14^{v}), „cela ce să va face şi să va arăta cum iaste nebun, *pentru să scape de cercetare...*, acela să va certa" (Prav. 1646, 45), „carele va lua de la mine trup, *pentru ca să rădice ca un puternic pre om la cinstea cea dintâiu..."* (Sin. 1714, 7), „Dumnedzeu trimete fiiul său pentru păcat, *cum înţelepciunea legiei în noi să se împle"* (BCat., 11), „sileşte şi fă într-un chip *doară îl vei omorî"* (CD, 7^{r}), „Multe pungi făgăduiaşte, *ca doară i-ar face moarte!*" (GPov., 38) etc.[42].

Construcţiile cu *cum ca să, pentru că ce, pentru că ce să, ca de să, întru să* sunt inovaţii efemere. Nu mai apar în textele de după 1640 construcţiile cu *de să, cât să, derept să,* întâlnite în textele din perioada precedentă. Menţionăm că, în comparaţie cu perioada anterioară, deşi există mai puţine elemente de relaţie cu valoare finală, frecvenţa propoziţiei de scop este mai mare, ca urmare a înlocuirii complementului final exprimat prin infinitiv prin finale cu conjunctivul sau cu indicativul[43]. Finalele cu *de* sunt foarte frecvente în naraţiuni (cronici, cărţi populare, naraţiuni biblice).

13. *Propoziţia circumstanţială condiţională* este frecventă în texte, căci raportul condiţional sau ipotetic se exprimă mai bine la nivel de frază decât la nivel de propoziţie. Se introduce prin conjuncţiile *să, de, dacă,* locuţiunile conjuncţionale *de vreme ce, dacă vreme ce* şi adverbele *când, cândai: „să nu-l va izbăvi pre el Dumnezău,* nu va putea da har Sfinţiei sale" (SA, 14^{r}), „Iară *să au murit cu Hristos,* credem că vom fi şi vii cu el" (Mol. 1725, 21^{v}), „iar *de s-ar mai adaoge nescari oameni striini la sat,* noi să nu ne amestecăm cu dânşii nimic" (1702; DRA, I, 194), „*Deacă vom sta cu toată ţara,* putem cu totul să o lepădăm" (PL. S, 81), „*Şi, de vreme ce atâta credinţă au arătat credinciosul împărat mai înainte de a să îmbrăca cu haina cea luminată a credinţii prin botez,* socotiţi de vedeţi la câtă înălţime s-au suit după podoaba credinţii" (AP, 116), „Ci *deaca vreme ce ai aur,* dă-l săracilor" (NÎnv., 302), „*Daca vreme ce nu ţe-au fost frică...*, fie sângele tău spre capul tău" (NÎnv., 314), „*Cândai să va fi îndemnat fata...*, atunce silitorul să nevoiaşte numai să o îndzestreadze" (Prav. 1646, ap. DA), „după aceasta voi vedea faţa lui *cândai va priimi faţa mea"* (BB, ap. Mioara Avram, *op.cit.*, p. 193).

Procesul de limitare a întrebuinţării conjuncţiei condiţionale *să* prin folosirea din ce în ce mai frecventă a conjuncţiilor *de* şi *dacă* continuă în toată perioada studiată[44], astfel că *să* mai apare, începând cu secolul al XVIII-lea, numai în textele nordice. Înlocuirea lui *să* cu *de* şi *dacă* este evidentă, dacă se compară unele texte de la începutul perioadei cu texte de mai târziu. De pildă, în *Cazania* lui Varlaam,

---

[42] *Ibidem*, p. 102 şi urm.

[43] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, p. 100-101, unde se dau şi exemple.

[44] Cf. M. Roques, *Recherches sur les conjonctions conditionnelles să, de, dacă en ancien roumain, în Mélanges Chabaneau*, 1907, p. 825-838; N. Drăganu, *Conjuncţiile de, dacă. Un capitol de sintaxă românească*, în DR, III, p. 251-284; IV, p. 916-922.

să este destul de frecvent, dar este eliminat în cazaniile ulterioare care au la bază textul lui Varlaam[45]. De aceea, cele mai folosite conjuncţii condiţionale sunt *de* şi *dacă,* căci *să* îşi restrânge întrebuinţarea, iar *de vreme ce, dacă vreme ce, cândai,* inovaţii ale secolului al XVII-lea în funcţia condiţională şi ipotetică, sunt efemere, neimpunându-se în normă şi dispărând din texte în secolul al XVIII-lea[46].

14. *Propoziţia circumstanţială concesivă,* deşi posedă mai multe elemente de relaţie, îşi reduce simţitor inventarul şi varietatea în comparaţie cu perioada precedentă. Astfel, ea se introduce prin *deşi, batâr că şi, că ce de, de să şi, măcar(ă) că, măcar(ă) (iară), măcar(ă) de, măcar(ă) deşi, măcar(ă) că şi, săva(i) de, săva(i) deşi, săva(i) că, săva(i) cât,* prin pronume şi adjective nehotărâte: *oricare, orice, oricât,* sau adverbe: *cât, cum, oricât, oricum.* Vom da câteva exemple cu elementele introductive cele mai răspândite în norma epocii: *„deşi au,* mor fiii lor" (SA, 64^{v}), *„Deşi înnaintea oamenilor cazne au păţit,* nedejdea lor de nemoarte plină iaste" (CD, 73^{v}), *„Măcar că au şi povestit mai pre urmă...,* l-au botezat Domnul cu mâinile sale" (Mol. 1689, 70^{v}), „Iară letopiseţul moldovenescu, *măcară că iaste scris pre scurt,* însă arată toate semnele pre rând " (ULM, 160), *„Măcară de eşti împărat, măcar domnu, măcară bogat, măcară sărac,* tot vă închinaţi razimului picioarelor lui" (NÎnv., 129), *„Măcar deşi ceva bun cu darul lui Dumnedzău de la tine au ieşit,* nu te, pentru aceasta, cu sufletul înnălţa" (CD, 132^{v}), *„Săva cu ştiinţă mare şi cu viaţă lungă au blagoslovit Dumnezău pre sfinţii cei de mult,* ce nice unuia dintr-înşii n-au dat de ştire zuoa morţii lor" (SA, 9^{v}), *„Săva de-aş îmbla pre valea umbrii morţii,* nu mă tem de rău" (SA, 123^{r}), „Vezi că, *de să şi ştie omul cel păcătos* că au făcut lucruri rele şi grozave în viaţa lui, iar tot nu va fi muncit până nu să va judeca" (NÎnv., 195), *„Oricum s-ar înţelege,* ori peştii mării, ori gothii aceiaşi mări lăcuiesc" (CH, 271).

Dintre acestea, marea majoritate se întâlnesc pentru prima dată în texte începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea[47], însă, în timp ce elementele de relaţie grupate în jurul adverbului *măcar(ă)* sunt în continuă expansiune, cele grupate în jurul adverbului *săva(i)* sunt în progresivă limitare, astfel încât ele se restrâng treptat la textele din Ardeal. O inovaţie în plină expansiune este valoarea concesivă a conjuncţiei *deşi,* începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Nu mai sunt înregistrate în textele epocii cercetate construcţiile cu adverbul *iuo* şi nici cele cu locuţiunile *să amu şi, să amu să şi, derept căce, derept ce amu că să, după ce, de ce, în loc de, de unde, să unde,* întâlnite cu valoare concesivă în textele din secolul al XVI- lea şi la începutul secolului al XVII-lea[48].

15. *Propoziţia circumstanţială instrumentală* este rară în texte, raportul sintactic respectiv realizându-se mai des la nivel de propoziţie. Este introdusă prin conjuncţiile *de, căci, căce,* prin pronume şi adjective pronominale relative precedate de prepoziţii: „Şi va răspunde împăratul *de va dzice lor*" (Caz. V, I, 23^{r}), „Au făcut

---

[45] Cf. C. Frâncu, *Limba Cazaniei lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea,* p. 66-67.

[46] Cf. Mioara Avram, *op.cit.,* p. 193-194.

[47] *Ibidem,* p. 161-167.

[48] *Ibidem,* p. 154 şi urm.

vicleşug *de au viclenit împărăţiia*" (NL, 398), „Pentr-acea şi Hristos mângâia-l cu cuvântul şi-i arăta căci nu-ş va piarde avuţia *căci o va da săracilor,* ce o va afla în ceriu" (Caz. V, I, 276[r]), „*Ori cu ce judecată veţi judeca*, cu acĕia vă veţi judeca şi *cu ce măsuri veţi măsura*, cu acĕia vă să va măsura. *Cu ce măsură vom măsura noi dreptatea săracilor*, cu acĕia să va măsura şi dreptatea noastră" (NÎnv., 287), „tu să-l miluieşti de-a mână *cu ce vei vrea*" (NÎnv., 293), „*cu care măsură veţ măsura,* măsura-să-va voao" (NT, 24[r]).

Instrumentalele cu *de* în construcţii pleonastice de tipul „grăieşte *de zice*" sunt atestate mai des la începutul perioadei, după aceea frecvenţa lor scade simţitor, ele rămânând însă până la sfârşitul perioadei în texte de natură populară (cronici, cărţi populare, povestiri versificate). Propoziţiile instrumentale cu *căci*, atestate la începutul perioadei, dispar mai târziu[49] din cauza ambiguităţii lor.

16. *Propoziţia circumstanţială sociativă* este, de asemenea, foarte rară în textele din perioada studiată, căci raportul sintactic respectiv se exprimă de obicei prin complemente sociative. Se introduce prin pronumele relative *cine, care, cel ce,* precedate de prepoziţia *cu:* „îşi strânse de sârg oştile şi, *cu cine avea cu ai săi,* i-au ieşit înainte acei oşti leşeşti" (ULM, 108), „să le fie în voe *cu care să vor uni*" (1699; LDIT, 481), „vor dobândi sufletescul bine cel de veci *cu cei ce au îngăduit lui Dumnezeu din veci şi pân-acum*" (NÎnv., 337).

17. *Propoziţia circumstanţială de relaţie* este şi ea rar folosită, întrucât raportul respectiv se exprimă la nivel de propoziţie, adică prin complement de relaţie. Este introdusă prin *de, să, că, căci*: „pentru căci s-au învrednicit *de au născut*" (AP, 129), „*Să mai zică ei ceva,* nemica n-au mai zis" (AB, 276), „Iară *căci mă grăieşti bun*, adevărat grăieşti că sânt bun" (Caz. V, I, 275[v])[50].

18. *Propoziţia circumstanţială opoziţională* este rară în texte, căci raportul de opoziţie circumstanţială se realizează de obicei prin complement opoziţional. Însă, ca urmare a înlocuirii infinitivului prin conjunctiv, complementele opoziţionale cu *în loc de a* se transformă în propoziţii opoziţionale introduse prin *în loc să: „în loc să-i facă bine pentru binele* ce au avut casele lor de la dânsul, el cu acest fĕli de lucruri îl ajuta şi-l răsplătia" (PIst., 209), „*în loc să-l mustreze, în loc să-l pedepsească,* aude dintâiaş dată un cuvânt din gura domnului" (PIst., 284). Apărută pe la începutul secolului al XVIII-lea în *Cronica* lui Radu Popescu, această locuţiune înlocuieşte treptat pe *în loc ce,* sporadic în textele din secolele al XVI-lea - al XVIII-lea: „ce încă *în loc ce era să moştenească raiul,* gheena îl înghiţiia" (CD, 12[r]).

19. *Propoziţia circumstanţială cumulativă* se introduce, ca şi în epoca anterioară, prin *necum să*, locuţiune rară în texte: „*necum să să bage* să-i jefuiască, ce încă i-au păzit" (ULM, 155), „nime n-au vrut putea nice a să mişca, *necum să-mi fie putut face atâta pagubă şi supărări*" (SA, 32[r]), „*Şi necum să să strămute cineva din pământeni de la lăcaşurile lor,* ci poci zice că nici păr din capul cuiva nu s-au mişcat" (PIst., 291).

---

[49] Cf. *ibidem*, p. 222-223.

[50] Vezi *ibidem*, p. 226.

Pe lângă această construcție, pe la sfârșitul secolului al XVII-lea apare sporadic la Dosoftei cumulativa cu *osăbi ce*: „Multe milostenii împărțea și alte bunătăți ce făcea svinția sa, *osăbi ce purta cămașe de păr la piale"* (DVS, nov., 139[r]), iar în secolul al XVIII-lea, la Neculce, cea cu *netocma să*: „și nici cu gândul nu gândiè, *netocma să vadză galion moschicescu"* (NL, 151)[51].

20. *Propoziția circumstanțială de excepție* este introdusă prin *alegând de, alegând când, fără cât, fără cât să, fără decât, fără numai, fără numai când, fără numai (doar) de* și prin pronumele relative precedate de *afară den* și *alegând*: „Să să îndemne derept însă aceia carii pre sine să cutează chema căsători dumnezăiești și trupurile soților săi, *alegând de au trăit trai dumnezăiesc"* (SA, 154[r]), „Să prindză neștine copil cu de-a sila să-l sărute, face prepus cum iaste acela sodomlean, *alegând când va fi copilul mai gios de dzĕce ani"* (Prav. 1646, 211; în Prav. 1652 construcția este înlocuită cu *fără numai când*), „Și nimeni să nu fie volnic a vinde vin pe moșia mănăstirii, *fără cât vinurile mănăstirii să să vânză în cârciumă"* (1741; DRA, I, 230), „i fără voia igumenului nicicum vin de al lor să nu fie volnici a vinde, *fără numai vinul mănăstirii să se vânză"* (1764; DRA, I, 403), „și nimic altu n-am zis *fără decât în fața și în auzul tuturor cu glas mare am strigat"* (1765; ISD, XIII, 253), „să nu-i cheltuiască la alte trebi, *fără cât să se facă școală grecească și slavonească"* (PIst., 267), „au găsit părlej de au luat multe locuri greceşti, *afară den ce luase tată-său"* (PIst., 7), „Cela ce va cumpăra otravă să să cearte, după cum va fi voia giudețului, pentru aceaea de nu va fi încă dat să o bea cineva, *alegând cela ce au fost cumpărând,* iaste vraci" (Prav. 1646, 109; în Prav. 1652 apare *fără numai cela ce,* în locul lui *alegând cela ce).*

Dintre elementele de relație, mai răspândite sunt cele grupate în jurul lui *fără*, care concurează progresiv pe cele cu *alegând*, păstrate până la sfârșitul perioadei, dar numai în texte din Moldova și Ardeal. Înlocuirea construcțiilor cu *alegând* prin cele cu *fără* se observă comparând *Cazania lui* Varlaam cu alte cazanii din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea care se bazează pe textul căturarului moldovean sau *Pravila* lui Vasile Lupu cu cea a lui Matei Basarab; peste tot construcțiilor cu *alegând* din textul inițial le corespund formații cu *fără* în textele ulterioare.

TOPICA

În propoziție topica este destul de variată în perioada cercetată, iar faptul se datorește atât factorilor interni, cât și factorilor externi.

Astfel, influența sintaxei populare are ca rezultat topica liberă, eliberată de regulile și canoanele sintaxei limbilor culte. Generalizarea folosirii obiectului direct cu *p(r)e* dă o mai mare libertate în permutarea complementului direct în locul subiectului sau al predicatului, adică ordinea normală S-P-O poate deveni O-P-S, P-S-O sau P-O-S. Cu alte cuvinte, prin apariția și generalizarea lui *p(r)e* înaintea complementului direct, sensul enunțului de tipul *Petru vede Paul*, cu topică fixă

[51] Vezi *ibidem*, p. 203, 207.

înainte de apariția obiectului direct prepozițional, poate fi exprimat și prin *Vede Petru pe Paul* și prin *Pe Paul (îl) vede Petru* și prin *Vede pe Paul Petru.* Limba română recreează astfel libertatea în topică pe care o avea latina clasică (unde sensul enunțului *Petrus videt Paulum* putea fi redat și prin *Videt Petrus Paulum, Paulum videt Petrus, Videt Paulum Petrus)*, dar pe care latina populară o pierduse ca urmare a căderii consoanelor finale și pe care cele mai multe limbi romanice nu o au nici astăzi. De exemplu, o propoziție în care complementul direct este la început nu era posibilă înainte de apariția lui *p(r)e* cu obiectul direct și înainte de anticiparea sau reluarea complementului direct: „și *pre fiiul* său *l*-au înstreinat" (Sind. 1703, 82[r]).

La generalizarea topicii libere în propoziție contribuie, în afară de construcția obiectului direct cu *p(r)e*, și tendința de dublare a complementului direct și indirect, căci, prin anticiparea acestora, ordinea S-P-O devine S-O-P-O, precum și apariția formelor pronominale cu *î-* protetic, care au funcție de complement direct sau indirect întotdeauna antepus verbului predicativ, și tendința de încadrare a verbului prin forme neaccentuate de pronume personal cu funcția de complement direct sau indirect: „el *ne* învață *pre noi"* (BCat., 10) și „*ne* svințește *pre noi*" (Lit. 1706, 9[v]), dar „eu voi odini *pre voi"* (BCat., 10), „*ne*-ai făcut *noao* odihnă" (Lit. 1743, 6[v]), dar „și dă *ei* dulceață și izbăvire" (Mol. 1688, 8[v]), „iară svântul potir sărută-ni-*l*, *îl* pune despre laturea dreptei tale" (Lit. 1706, 5[r]), dar „pune-*l* despre laturea direptei tale" (Lit. 1706, 5[r]), „carea *o* au vândut-*o"* (ULM, 140), „că mâna ta svintă *l*-au încorunatu-*l* / Și brațul tău care *l*-au întemeiatu-*l"* (CD, Versuri la stemă).

Fără îndoială, antepunerea complementului se poate face și din dorința de a insista asupra obiectului, ca în exemplul următor, unde fraza începe cu obiectul: „*Vin și rachiu* să nu fie nimeni volnic a vinde" (1761; DRA, I, 547). De asemenea complementele se antepun și când accentul comunicării cade asupra lor: „*Pentru pacea* a toată lumea și *de* buna *tocmire* a svintelor bisericilor lui Dumnedzău domnului să ne rugăm" (Lit., 1706, 12[r]), „*de tine* să cutremură mintea tuturor" (Mol. 1688, 6[r]) etc.

Un caz similar oferă antepunerea atributului pronominal, care este de obicei antepus determinatului, spre deosebire de alte tipuri de atribut care sunt postpuse: „Cu *ale lor* rugi" (Min. 1698, 24[v]) etc.

Predicatul ocupă primul loc în propoziție când se insistă asupra acțiunii verbale: „și *am venit* eu singur împreună cu părintele" (CJP, 127[r]), „*Lăudat-au* împărățiia pre Mihai-Vodă" (Ps. Am., 84).

Contrar acestei tendințe populare spre topica liberă, în scrierile unor cărturari bilingvi sau poligloți se manifestă tendința spre topica fixă, cu verbul predicativ la sfârșitul propoziției, cu antepunerea determinantelor atributive sau circumstanțiale, cu dislocări sintactice și stilistice, cu hiperbaturi și construcții participiale și gerunziale artificiale. Această tendință se manifestă la cronicarii moldoveni Miron Costin și Nicolae Costin, la stolnicul Constantin Cantacuzino și mai ales la Dimitrie Cantemir, din dorința clară de a crea o limbă literară care să fie aproape de modelele clasice, în special de latină, adică de a da limbii române strălucirea și perfecțiunea sintactico- stilistică pe care o avuseseră acestea.

În literatura de specialitate au fost semnalate o serie de influențe latine și grecești în scrierile cronicarilor și ale lui Dimitrie Cantemir[52]. De aceea ne vom opri numai la câteva dintre cele mai semnificative.

Propoziția cu verbul la sfârșit este frecventă în scrierile lui Ureche și mai ales în cele ale lui M.Costin, N.Costin, C.Cantacuzino, atingând apogeul la D.Cantemir, în special în *Hronicul* său tradus din latină și tributar modelului sintactic latin: „de multă pradă și robire de oameni *au făcut* și plean de dobitoace *au luat*; mai apoi sultanul, fiind săgetat foarte rău, *au murit*" (ULM, 134), „Și deloc letopisă de moldovan scrisă *nu să află*" (CLM, 4), „Ci dar eu încă până astăzi, nici acel scriitoriu, nici acel spuitor *n-am aflat*„ (Clst., 3), „Ce noi așea în scurt *arătând,* cursul *Hronicului* înainte pre larg *va dovedi*" (CH, 279).

Dislocările sintactice, în special ale părților unor forme verbale compuse, formațiile premorfologice, intercalările de elemente adverbiale și construcții incidente devin un adevărat manierism în scrierile marelui cărturar moldovean[53]: „ochiul tău nu să amăgească și ghizdăvia lui inima ta *să nu*, râvnind, *poftească*" (CD, VI[r]), „cetățile lui alții le-au fărâmat și le-au cu pământul alăturat" (CD, 11[r]) etc.

Încercarea unor cronicari și a lui D. Cantemir de a aplica la limba română regulile sintactice ale limbilor clasice nu a reușit, rezultatul fiind o frază artificială, confuză de multe ori, neconformă cu tendința general-romanică spre liniaritatea frazei.

În frază întâlnim aceleași tendințe ca în cadrul propoziției: pe de o parte, tendința populară spre liniaritate, spre exprimarea raporturilor sintactice prin coordonare copulativă cu *și*, mai rar cu *iar*, procedeu foarte frecvent în cronica lui Ureche și mai ales în a lui Neculce, dar și în cărțile populare, în cronicile și povestirile versificate; pe de altă parte, tendința cultă spre stilul periodic, cu frază amplă, cu protaze și apodoze simetrice realizând chiasmul, sau perioade retorice, asimetrice, cu protaza abundentă, dar cu apodoza scurtă, toate realizate după model clasic de cărturari ca M. Costin, stolnicul C.Cantacuzino și, în special, de D.Cantemir: „*Și* i-au făcut Șeremet cinste mare lui Dumitrașco-Vodă și boierilor săi. Și au dăruit Dumitrașco-Vodă lui Șeremet un cal foarte frumos așijderea și Șeremet lui Dumitrașco-Vodă au dăruit 2 perechi de soboli" (NL, 272), dar „Ce socotind bătaia acei cetăți că nu le va fi fără primejdie, trecând pe lângă dânsa, au trecut muntele Cenghii în ceastă parte, de unde, în pradă slobozindu-să și fără veste în orașele romeilor năvală dând, mulți oameni de ispravă, mulți boi și alte dobitoace, peste număr de multe, au apucat" (CH, 402). În comparație cu primul exemplu, unde liniaritatea frazelor și propozițiilor

---

[52] Cf. B. Cazacu, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin*, în „Cercetări literare", V, 1943, p. 41-64; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL[2], p. 265-268, 376-380; Gheție, ILRL, p. 116; D. Moldovanu, *Formațiile premorfologice în limba română veche*, în ALIL, XXVI, 1977-1978, p. 47-65; idem, *Date noi privind coeziunea grupurilor morfosintactice în limba română veche*, în AUI, XXVIII-XXIX, 1982-1983, p. 115-119.

[53] Cf. D. Moldovanu, *Influențe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în SLLF, I, p. 25-50.

este evidentă, în al doilea fraza este plină de construcţii gerunziale cu determinări contorsionate, care fac ca de la începutul până la sfârşitul ei să se parcurgă un circuit, adică o perioadă. Avem a face cu modelul clasic de perioadă, pe care marele cărturar moldovean dorea să-l impună limbii române literare, pentru a-i da strălucirea şi simetria sintactică a limbilor clasice. Încercarea, fiind aproape singulară şi în mare parte artificioasă, nu a reuşit să se impună, încât tendinţa contrară spre linearitate şi mai ales spre fragmentare a frazelor prea lungi a devenit mai puternică.

NEGAŢIA

Negaţia dublă este o normă respectată de cele mai multe texte din perioada cercetată, însă de multe ori în propoziţii negative introduse prin *nici* nu mai apare adverbul *nu:* „Nime nu poate învăţa aşa mult, *nice poate* custa aşa mult" (SA, 9r), „şi *nice putea* birui unii, nice alţii" (IT, 98), „*nici* din pieptul acestui Lichinie *au lipsit* tirănia" (CIst., 76) etc.

Negaţia simplă se poate explica fie prin sintaxă populară, ca reminiscenţă a unei stări de sintaxă românească dintr-o perioadă mai veche, fie, în scrierile cărturarilor culţi, ca o influenţă străină, în primul rând latină. Influenţa era facilitată de existenţa procedeului şi în sintaxa populară românească. Deci prezenţa negaţiei simple în unele texte poate fi explicată, în funcţie de natura textului, fie prin factori interni, fie prin factori externi, fie prin ambele categorii de factori.

Din materialul prezentat mai sus se pot desprinde următoarele concluzii mai importante:

1) În perioada 1640-1780 cele două tendinţe sintactice generale de simplificare şi de elaborare acţionează vizibil, atât la nivelul propoziţiei, cât şi la al frazei, ducând la reducerea contrastelor din sistem, pe de o parte, iar pe de altă parte, la lărgirea mijloacelor de expresie a anumitor categorii sintactice. Reducerea inventarului de elemente de relaţie, evitarea cumulului de prepoziţii şi conjuncţii vizează structuri mai clare şi mai regulate, iar tendinţa de exprimare mai variată aduce cu sine noi elemente de relaţie, astfel încât asistăm mereu la o concurenţă între vechile şi noile elemente.

2) În perioada cercetată unele tendinţe din perioada anterioară tind să se generalizeze (de pildă construirea obiectului direct cu *p(r)e,* anticiparea şi reluarea complementelor directe şi indirecte, impunerea supinului şi conjunctivului în locul unor construcţii infinitivale, a condiţionalelor cu *de, dacă*, în locul celor cu *să,* a coordonării cu *şi* în locul celei cu *e* etc.). Pe de altă parte, apar unele inovaţii sintactice, ca, de exemplu, complementul concesiv cu locuţiunea *cu tot,* propoziţia consecutivă cu *până încât* şi *încât*, cauzala cu *fiindcă,* concesiva cu *deşi*, opoziţionala cu *în loc să* etc. În acelaşi timp asistăm la ieşirea din normă şi rămânerea numai în texte izolate a unor elemente care fuseseră mai răspândite în perioada anterioară, de exemplu unele complemente exprimate

prin infinitiv, complementele directe fără *p(r)e* (exprimate prin nume de persoane sau obiecte personificate), coordonarea cu *e*, unele conjuncții și locuțiuni conjuncționale care introduc concesive, cauzale, consecutive etc.

3) Asupra structurilor și elementelor de relație acționează atât influența sintaxei populare românești, care aduce cu sine construcții populare și o topică liberă, cât și influența sintactică străină, care, la unii scriitori bilingvi și poligloți, aduce particularități sintactice nefirești, artificiale, sau o topică fixă, cu verbul la sfârșitul propoziției, cu dislocări sintactice străine de firea limbii române. Deși acestea au apărut din dorința nobilă a unor cărturari de a apropia limba română literară de limbile clasice, de a da limbii române strălucirea, armonia și simetria limbilor clasice, ele nu s-au impus în normele literare.

CAPITOLUL AL IV-LEA

LEXICUL

Ca și în cazul perioadei precedente, discutarea lexicului literar din anii 1640-1780 se va face în două subcapitole: *Elementul popular* și *Elementul cult.*

ELEMENTUL POPULAR

Diferențierea regională a vocabularului, constatată în textele literare de până la 1640, continuă și în perioada 1640-1780, ca urmare a menținerii variației normei lexicale la nivelul graiurilor. În abordarea materialului oferit de textele literare din această perioadă am avut în vedere influența unificatoare a factorului cultural, datorită căreia repartiția dialectală a lexicului românesc nu se reflectă întocmai la nivelul limbii literare din perioada premergătoare unificării ei.

Mecanismul principal prin care factorul cultural influențează configurația regională a lexicului literar este circulația textelor. Cartea românească din perioada ce ne preocupă constă în mare parte din prelucrări sau copii, directe sau mediate, după lucrări elaborate inițial în altă parte a țării, deci într-o manieră lingvistică deosebită de cea a ultimului ei scriitor (prelucrător sau copist). Preluate cu contextele lor, care le indică de obicei înțelesul, anumite cuvinte ajung să se încetățenească în uzul literar unde sunt receptate, prin citire, copiere, prelucrare sau tipărire, texte venite de aiurea.

Procesul de instruire este o altă cauză a infiltrației lexicale din afara graiurilor în uzurile literare regionale. Desfășurat în mănăstiri sau în casele boierești, în Moldova și în Țara Românească, învățământul se făcea, uneori, cu preoți veniți din Ardeal [1]. Este cunoscut și cazul transilvănenilor plecați la învățătură în mănăstiri din Moldova [2].

---

[1] Vasile Pârvan, *Un vechi monument de limbă românească (1639-1668)*, 1904 (extras din „Convorbiri literare", XXXVIii).

[2] DIT, I, p. 251.

Activitatea literară exercitată de oameni de cultură în afara regiunii de origine este o altă cauză a transferului lexical interdialectal la nivelul limbii literare. Amintim, de pildă, pe ardelenii Daniil Panoneanul, mitropolitul Teodosie Veştemeanul, pe Teodor Corbea, precum şi pe episcopul de origine moldoveană Mitrofan al Buzăului, care au contribuit la dezvoltarea cărţii în Ţara Românească. În aceeaşi ordine de idei, menţionăm ipoteza originii ardeleneşti a mitropolitului Dosoftei. Şi în Transilvania se semnalează slujitori ai scrisului veniţi de peste munţi, precum ieromonahul muntean Silivestru, popa Dobre, sau copiştii moldoveni Vasile Sturdze, Ştefan Dascălul, Vasile Moldoveanul etc.[3]

Câmpuri semantice

A. Natura înconjurătoare

I. *Regnul vegetal*: *agudă* (< v. sl. *agoda*) „dudă" (AVoc., 69[r]); cf. *agud* „dud" (Caz.V, II, 378[v]), *aguridă* (< ngr.ἀγουρίδα) „strugure necopt" (MLex.,193; SL, 113[v]; AC, 326; BB, 370; AVoc., 69[v]; CBuc., 13[r]), *ai* (< lat. *alium*) „usturoi" (AC, 326; PL, 147[r]), *auă*[4] „strugure" (MLex., 129, 288; SL, 210[v]; NT, 314), *bostan* (< tc. *bostan*) „pepene" (1745; DRA, I, 437); „dovleac" (AVoc., 70[r]), *curcubete* (< lat. *curcubita*) „dovleac" (AC, 348; cf. BB, 268), *curechi* (< lat. *colic(u)lus*) „varză" (CNM, 11[v]; CII, 165[v]; AVoc., 73[v]; 1727, DRA, II, 164), *dud* (< tc. *dut*) (MLex., 290); cf. *dudă* (BB, 407), *frăgar* (< *frag* + *-ar*) „dud" (AC, 339; MLex., 290), *harbuz* (< tc. *harbuz*) „pepene verde" (CII, 109[r]; AVoc., 72[v]; Cosm.[2], 92[v]), *hărgan* „dovleac" (AC, 342), *iorgovan* (< scr. *jorgovan*) „liliac" (PL, 149[v]), *lubeniţă* (< bg., scr. *lubenica*) „pepene verde" (IP, 9[r]), *mălai* „mei" (Lex.M, 288; SL, 126[r]; 1729, 1737, DRA, II, 174, 199; 1735, 1736, 1740, DRA, I, 353,362, 378; 1771, ISD, VII, 94; Bert. 1779, 67[r]), *mei* (< lat. *milium*) (1698, ISD, X, 43; 1700, 1706, DRA, I, 186, 212), *păpuşoi* (< *păpuşă* + *-oi*) „porumb" (AVoc., 76[v]; NL, 194; 1777, DRA, II, 475); cf. *păpuşoaie* „semănături de porumb" (1751, DRA, II, 298), *pă(i)ni(n)c(hiu)* (*părinc*) (< lat. *panicum*) „mei" (AC, 359; SL, 89[v], 126[v]; NL, 122), *pepene* (< lat. *pepo, pepinis*) (SL, 209[v]; CCD, 461; 1745, DRA, I, 437), *poamă* (< lat. *poma*) „strugure" (SL, 169[v]; BB, 105; AVoc. 76[v]), *rediu* „pădure" (CLM, 262[r]; 1665, BDB, II, 151; CII, 121[v]; 1752, DRA, II, 305), *rug* „trandafir sălbatic" (SL, 211[v]; Let.C, 187), *rujă* (bg., scr. *ruža*; cf. magh. *rossa*) „(floare de) trandafir" (DVS, nov.,139[v]; MLex., 227; AC, 366; AVoc., 77[v]; PL, 146[r]), *varză* (< lat. *vir(i)dia*) (MLex., 164; Let.C, 187, 188; VI, 284; Doft.[1], 139[r]; Doft.[2], 13[v]).

---

[3] Vezi Dosoftei, *Opere alese, I. Versuri*. Ediţie critică de N.A. Ursu. Studiu introductiv de Al. Andriescu, Bucureşti, 1978, p. VIII-X; Pavel Binder, *Din istoria legăturilor tipografice dintre Ţara Românească şi Transilvania. Ştefan, tipograful Noului Testament din Alba Iulia (1644-1648)*, în LR, XXIII, 1974, nr.3, p. 245-248; Virgil Molin, *Copişti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea [Agaton Moldoveanul şi Vasile Sturze Moldoveanul]*, în „Mitropolia Banatului", XIV, 1964, nr. 4-6, p. 211-221; Atanasie Popa, *Copişti moldoveni din Transilvania în secolele XVII şi XVII*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", 45, 1969, nr. 7-9, p. 458-467; G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, Bucureşti,1953, p. XXXV.

[4] Nu s-a dat etimonul la cuvintele discutate în studiul consacrat epocii 1532-1640.

II. *Regnul animal: barză* (cf. alb. *bardhë*) (SL, 172^{v}; BB, 137), *bică* (< bg., scr. *bik*, magh. *bika*) „taur; viţel" (AC, 330; SL, 171^{v}), *boaghe* (< magh. *bagoli*) „bufniţă" (Vis.C, ap. TEW; CD, 11^{r}), *bour* „taur sălbatic" (ULM, 60; CNM, 25^{r}; CH, 155; CII, 109; CIst., 51; PIst., 237; NL, 183); „stâlp de hotar reprezentând stema Moldovei" (ULM, 229; 1699, ISD, V, 225; 1737, BDB, IV, 141, V, 39), *bufniţă* (< *bufnă* + *-iţă*) (SL, 186^{v}), *buhai* (< ucr. *buhaj*) „taur" (CCD, 577), *buhă* (formaţie onomatopeică) „bufniţă" (CCâmp., 7^{r}), *chiţoran* „cârtiţă" (BB, 77; FD 1700, 51^{v}), *cocostârc* (< *cocor* + *stârc*) „barză" (AVoc., 74^{r}), *dulău* (< pol. *dołow*) „câine mare" (Prav. 1646, 61; Prav. 1652, 288; CLM, 268^{r}; CII, 56^{v}), *ghionoaie* „ciocănitoare" (SL, 69^{v}; IP, 7^{v}), *guziu* (< magh. *güzü*) „cârtiţă" (CII, 16^{r}), *hulub* (< ucr. *holub*) „porumbel" (CII, 53^{v}; AVoc., 72^{v}), *mâţă* (*mâţ*) (formaţie onomatopeică) „pisică" (AC, 352; Lex.M, 205; CCD, 645; CII, 16^{r}; E 1703, 143^{r}; AVoc., 75^{r}), *pisică* (*pis* + *-ică*) (VI, 218; BB, 102; FD 1700, 29^{v}), *puhace* (< ucr. *pugač*) „bufniţă" (CD, 11^{r}; CII, 113^{v}), *sfereap* (*sireap*) „fioros, violent" (SL, 191^{v}; DVS, sept., 6^{r}; CD, 15^{v}), *sobol* (< rus., ucr. *sobol*) „samur" (CLM, 254^{v}; NCL, 292; NL, 17, 85); (cf. bg. *sobolec*) „cârtiţă" (MLex., 163), *şomâc* (cf. bg. *homjak*, *homek*) „şoarece" (AC, 370); „cârtiţă" (BB, 77), *vitioan* (< magh. *hitvány*) „(despre animale) slab, plăpând" (Cron. 1689, 38^{v}; CII, 53^{r}).

III. *Regnul mineral, fenomene ale naturii, cosmos: arină* „nisip" (DPV, 50^{r}; DPar., 5^{v}), *bahnă* (< ucr. *bahno*) „mlaştină" (CIC, 288; Mol. 1681, 2^{v}; CCD, 502; BB, 473), *bios* adj. (*biu* + *-os*) „roditor, fertil" (AC, 330; Misc.G, 130^{v}; SA, 67^{v}); adv. „din belşug" (Vis.C, 29), *buiac* (<v. sl. *bujakŭ*) „fertil, îmbelşugat" (DPV, 146^{v}; Mol. 1681, II^{v}; Vis.C, 28), *costişă* (< *coastă* + *-işă*) „pantă abruptă" (CLM, 274^{r}; 1712, ISD, VII, 112; 1737, BDB, IV, 141), *cute* (<lat. *cos, -tis*) „gresie" (DPV, 131^{r}; CII, 122^{v}), *dumbravă* (<v. sl. *dǫbravă*) „pădurice de stejar" (CLM, 259^{v}; CII, 109^{r}; 1737, BDB, IV, 141; 1761, BDB, V, 39; 1776, DRA, I, 609), *genune* „mare" (DPV, 190^{r}, 244^{r}; cf. CH, 141), *holm* (<rus. *holm*) „movilă, dâmb" (CII, 137^{r}, 144^{r}; 1759, Ur., VIII, 7), *laz* (<ucr. *laz*; cf. magh. *laz*, scr. *laz*) „teren defrişat" (1668, 1671, BDB, III, 41, 51; 1765, BDB, VI, 142), *mieriu* (*mier* + *-iu*) „alabastru" (CNM, 29^{r}; AC, 353; CCâmp.,5^{v}), *năduşeală* (< *năduşi* + *-eală*) „arşiţă, zăduf" (CNM, 30^{v}), *nea* „zăpadă" (NT, 39^{r}; Mol. 1688, 234^{v}; AC, 355; Lex.M, 230), *omăt* „zăpadă" (Caz.V, II, 99^{v}; DPV, 105^{v}; Mol. 1681, 3^{v}; BB, 365; CIC, 283; CCD, 623; AVoc., 76^{r}), *pojar* „incendiu" (CLM, 246^{r}; CIC, 288; AC, 362; CII, 168^{r}), *prigori* (<bg. *pregori*) „a încălzi" (AC, 363; Pent. 1743^{2}, 16^{v}), *pripec* (< bg. *pripek*; cf. scr. *pripeka*) „arşiţă" (Caz.V, I, 253^{r}; DPar., 123^{r}; CD, 16^{v}; MLex., 115), *simcea* (< lat. *senticella*) „vârf ascuţit; ţeapă" (Ap.1646, 29^{r}; DPar., 10^{v}; SA, 11^{v}; AC, 367; CD, 22^{r}; CII, 50), *tău* (< magh. *tó*) „lac" (AC, 374; Lex.M, 222; DP, 132^{r}; NT, ap.TEW; Occ.,102), *tină* „noroi" (VI, 16; DPV, 249^{r}; CH, 197; CII, 116^{r}; Let.C, 125; Pent.1743^{2}, 21^{r}; Oct.1760, 40), *zăpadă* (Caz.V, II, 99^{v}; PB, 111^{r}; Misc.G, 162^{v}; Cron. 1689, 52^{r}; Min.1698, ian., 37^{v}; BB, 102; FN, 14; Cal. 1733, 6; Cosm.^{2}, 87^{r}; T, 5^{r}).

B. Organismul uman (eventual şi animal); psihicul

I. *Părţi ale corpului*: *brâncă* „mână" (AC, 331; Misc.V, 61[r]), *ciolan* (v. sl. *članŭ*) „os" (DVS, sept., 16[v]; CII, 32[v], 60[r]), *ciont* (< magh. *csont*) „os" (AC, 332), *ficat* (< lat. *ficatum*) (Caz.G, 71; Mol.1681, 95[r]; BB, 618; CII, 129[r]; Cal. 1733, 12; Doft.[2], 1[r]; CBuc., 31[r]; Occ., 103), *foale* (< lat. *follis*), „pântece" (Lex.M, 252; Let.C, 139; PL, 147; Occ., 102), *gheb*, (*ghib*) (< lat. *glibus*) „cocoaşă" (CCD, 319; CII, 72[r]), *gât* (CII, 89[r]; CBuc., 16[r]), *grumaz*(*i*) „gât" (CLM, 246[r]; BB, 435; Caz.B[2], 5[r]; SL, 137[r]; CCD, 619; CII, 72[v]; 1702, DRA, II, 98; Lit. 1706, 21[r]; Let. C, 176; Lit. 1730, 21[r]; Lit. 1739, 68[v]; Lit. 1743, 14[v]; CBuc., 25[r]; Occ.,104; T, 116[r]), *guşă* (< lat. *geusiae*) „gât(lej)" (Vis.C, 26, 49; Occ., 105), *mai* (< magh. *máj*) „ficat" (Lex.M, 212; CCD, 317; CII, 164[v]), *rărunchi* (< lat. *renunculus*) „rinichi" (PB, 23[v]; AC, 365; DPV, 130[r]; PL, 146[r]), „adâncul trupului omenesc" (Vis.C, 34), *rinichi* (*rănichi*) (< lat. *reniculus*) (MLex., 112; SL, 50[v]; BB, 60; Cal. 1733, 49; CBuc., 30[v]), *sudoare* (< lat. *sudor*) „transpiraţie" (AC, 372; Lex.M, 247;VI, 57; DPV, 188[v]; CCD, 259; CII, 31[v]; FD 1700, 24[v]; Oct. 1760, 81).

II. *Acţiuni referitoare la corpul omenesc (eventual şi animal); procese fiziologice: amirosi* (< *a-+mirosi*) „a simţi un miros" (ULM, 64; CD, 11[r]; CH, 169); „a presimţi" (CLM, 230[v]), *apipăi* (< *a-+pipăi*) „a pipăi" (CCD, 179[r]), *apleca* „a alăpta (DPV, 205[r]; CD, 18[v]; Cron. 1689, 44[r]; CCD, 357; AC, 328; BB, 40; Caz.U, 524[r]), *apuţi* „a mirosi" (AC, 328), *asuda* (< lat. *assudare*) „a transpira" (AC, 329; Lex.M, 200; CCD, 257; CII, 78[v]; CH, 101; CCâmp., 2[v]), *beli* „a jupui" (AC, 330; Lex.M, 211; FD 1693, 33[r]; CII, 146[v]; Let.C, 139), *beteji* (< *beteag* +-*i*), „a se îmbolnăvi" (SA, 34[r]; A 1776, 103[r]); „a vătăma" (CD, 90[r]; CII, 21[v]; CH, 123; Măg. 1776, 50[r]), *borî* „a vomita" (Mol. 1676, 112[r]; Misc.G, 136[r]; CD, 47[v]; CII, 63[v]; PPr., 122[r]; Oct. 1760, 90; PF, 82[r]), *custa* „a trăi" (Caz.V, I, 348[v]; Ap. 1646, 32[v]; AC, 349; Misc.G, 4[v]; Caz.U, 512[r]; CD, 16[v]; CCD, 261; SA, 2[v]; CSOM, 2[r]), cf. *cust* „viaţă, trai" (DPV, 164[r]; CD, 37[r]), *hămesi* (*hămnisi*) (cf. alb. *hamës*) „a flămânzi" (CLM, 200[r]; CD, 17[r]; NL, 85, 249), *îngreca*)< lat. *ingrevicare*) „a rămâne însărcinată" (CH, 97; CCD, 479), *juli* (< bg. *julja*) „a lua pielea, a zdreli" (CII, 93[r]); cf. *julire* „zdrelire" (fig., CII, 21[v]), *năduşi* „a sugruma, a sufoca" (DVS, 5[v]; CCD, 632); cf. *înnăduşi* „a sufoca" (CII, 148[v]), *înnăduşeală* „sufocare" (CII, 24[v]), *năduşeală* „sudoare" (AI, 7[v]), *pişca* „a ciupi, a înţepa" (DPV, 141[r]; CII, 69[r]), „a fura"; cf. *pişcătoriu* „hoţ" (CH, 173); *pişcătură* „jaf" (AVoc., 77[r]), *plodi* „a se înmulţi" (NCL, 15; CH, 138), *războli* (v. sl. *razbolitisę* „a se îmbolnăvi" (CLM, 182[v]; Caz.V, II, 13[r]; Caz.B[2], 41[r]; Let.C, 162); cf. *războlire* „îmbolnăvire" (CD, 91[v]), *sugruma* (*zugruma*) „a sufoca" (CLM, 202[2]; Caz.U, 514[v]; CCD, 448; CD, 66[v]; CII, 121[v]; CH, 204; Pent. 1743[2], 22[r]; Occ., 95), *suguşa* (*sub* + *guşă* + -*a*) „a sugruma" (AC, 373).

III. *Stări fiziologice: beteag* „bolnav" (NT, 5[v]; Lex.M, 235; Misc.G, 122[r]; FD 1693, 33[v]; 1725, MAS, II, 111; Occ., 91), *beteşig* (< magh. *betegség*) „boală" (Misc.G, 55[v]; Lex.M, 217; Occ., 104), *duroare* (Misc.G, 82[r]; Lex.M, 201; DVS, sept. 18[v]; CD, 33[r]; Lit. 1706, 30[v]; Oct. 1760, 81); (pl.) „podagră" (AC, 335; Lex.M, 237; BB, 370; PIst., 245); cf. *dururos* „dureros" (CIC, 306), *şumăn* „cherchelit" (DPV, 143[r]), *tăroasă* „însărcinată" (SA, 150), *troahnă* „guturai" (AC, 375; CII, 91[r]).

IV. *Trăsături biologice şi fizice: amorţit* (< *amorţi*) „răguşit" (AVoc.,67[r]), *beteag* „infirm" (Prav. 1646, 153; Prav. 1652, 135; DVS, oct., 36[r]; CI, 94[r]; 1719, ISD, 347); cf. *beteji* „a vătăma" (CD, 90[r]; CII, 26[v]), *betejune* „vătămare" (GIst., 163[r]), *beţiţ* „beţiv" (AC, 330; Lex.M, 201), *brudiu* (*brudiv*) „tânăr, crud, fraged" (DPV, 263[r]; Cron. 1689, 44[r]; Sind. 1703, 116[v]); cf. *brudior* „tânăr, crud, fraged" (CD, 40[r]), *calic* (< ucr. *kalika*) „ciung, olog" (Caz.V, I, 357[r]; AVoc., 74[r]), *chipeş* (< magh. *képes*) „frumos, arătos" (CD, 127[r]), *ghebos* (*ghibos*) (< *gheb, ghib* + *-os*) „cocoşat" (CLM, 257[v]; CII, 45[v]; CCD, 318), *ghizdav* (< v. sl. *gyzdavŭ*) „frumos, graţios" (AC, 340; Cron. 1689, 33[v]; VI, 229; CD, 5[v]; CII, 107[r]; AVoc., 72[v]; CSOM, 2[r]), *grozav* „urât" (ULM, 127; CD, 34[v]; CII, 36[v]; PIst., 257), *logoş* „pitic" (CCD, 341; DVS, oct., 45[v]; CI, 73[v]); cf. *logoşi* „a se micşora" (CII, 25[v]), *mârşav* (< v. sl. *mrŭšavŭ*) „slab, plăpând" (Învăţ., 18[r]; AC, 353; VI, 12; Cron. 1689, 38[v]; SL, 162[v]; E 1703, 28[r]), *sireap* „furios, violent" (SL, 191[v]; DVS, sept., 6[r]; CD, 15[v]), *slut* (< ucr. *slutyi*) „urât" (AC, 370; CII, 88[r]), *şepeleav* (< ucr., rus. *šepeljavyi*) „peltic" (CII, 92[v]).

V. *Categorii de vârstă: poroboc* „copil, prunc" (NT, 127; PB, 24[r]; SA, 24[v]; Vis.C, 21; Misc.G, 10[v]; PPr., 3[v]), *vergură* „fecioară" (NT, 66[r]; AC, 377; Mol. 1676, 225[v]; Misc.G, 7[v]; Ap. 1683, 24[r]), *voinic* „tânăr" (VI, 142; CD, 90[r]; AVoc., 79[v]); cf. *voinicie* „tinereţe" (CD, 90[r]).

VI. *Relaţii spiritual-afective*

1. *Atitudini, sentimente (şi subiecţii lor): alean* „pică, duşmănie" (NT, 255[r]; Caz.U, 507[v]; Vis.C, 46), *aleaniş* „duşman" (Misc.G, 83[v]; Vis.C, 23; AC, 327), *b(ă)rateş* „prieten, fârtat" (AC, 330; Misc.G, 17[r]; Caz.U, 523[v]), *băsău* „invidie, duşmănie" (VI, 21; Misc.G, 162[v]; FD, 1693, 17[r]; Vis.C, 15), *cirac* (< tc. *çirak*) „om de încredere, protejat, favorit" (CLM, 266; CIC, 289), *meserere* „milă, îndurare" (AC, 353; Misc.G, 79[v]; în forma *meseiare*, VI, 11), *priatnic* (*prietnic*) (AC, 363; VI, 30); „semen" (Misc.G, 65[v]; NT, 29[v]; PPr.,63[r]); cf. *prietnicie* „prietenie" (AC, 363; Let.C, 89; VI, 12; GA, 55[v]; PPr., 88[r]), *prieteşug* (*prietinşug*) „prietenie" (ULM, 73; CLM, 201[r]; CIC, 302; GIst., 184[r]; VI, 30; CCD, 567; CD, 19[r]; Let.C, 141; CIst., 62; CII, 34[v]; 1707, ISD, X, 100; AVoc., 77[r]).

2. *Manifestări: băsău* „batjocură, ofensă" (AC, 330; Vis.C, 46; Misc.G, 78[v]; PPr., 78[r]), „răzbunare" (Misc.G, 100; Caz.U, 498; PPr., 30[r]), *calabalâc* (< tc. *kalabalık*) „zarvă, ceartă" (B 1775, 68[r]), *hatâr* (< tc. *hatır* „favoare" (H 1779, 101[r]), „reputaţie" (AVoc., 72[r]), *holcă* (cf. rus. *golka*) „scandal, gălăgie" (Lit. 1679, 139; CCD, 456), *sudalmă* „injurie" (ULM, 174; Prav. 1646, 152; Prav. 1652, 137; Misc.G, 85[v]; Vis.C, 26; PPr., 121[v]; CIst., 63; CCD, 248; Misc.V, 53[v]), *ziafet* (*zăifet*) (< tc. *ziyafet*) „chef, petrecere" (CD, 128[r]; H 1779, 77[r]).

VII. *Stări sufleteşti: bănat* „jale, regret, căinţă" (Misc.G, 128[r]; Mol.1681, 35[r]; Caz.U, 510[r]; CCD, 256; CCâmp., 9[v]); „supărare, mânie" (CLM, 180[r], 261[r]; VI, 32; CCD, 404), *câştigă* „grijă" (Vis.C, 18; AC, 345; Misc.G, 52[v]), *fericăciune* (*ferica* + *-ciune*) „fericire" (NT, 308[v]; SA, 13[v]; PPr., 37[v]; Vis.C, 21; Misc.G, 55[r]), *jale* „dorinţă, râvnă" (CII, 19[r]), *jelanie* „râvnă" (VI, 13; AVoc., 80[r]), *scârbă* „suferinţă, supărare, tristeţe" (VI, 32; CLM, 200; CIC, 277; SL, 138[v]; Caz.B[2], 20[r]; Lit. 1706, 12[v]; AC, 369; Lit. 1728, I[r]; Lit. 1730, 30[v]; 1736, DRA, I, 350, 363; Lit. 1743, 85[v]; T, 5[v]); „dezgust" (AC, 369; GIst., 167; VI, 240), *val* „tulburare, necaz"

(1658, DIT, 282; CIC, 309; 1675, ISD, X, 264; 1702, BDB, III, 113; 1721, DRA, I, 296; NL, 206), *vălăşag* (*văluşag*) „tulburare, îngrijorare" (Ap. 1646, 43^{v}; Misc.G, 4^{v}).

VIII. *Trăsături morale şi psihice: alnic* „viclean" (Vis.C, 35; Mis.G,78^{v}); cf. *alnicie* „viclenie" (Lex.M, 208; Misc.G, 76^{v}; Vis.C, 16), *amăgeu* „înşelător" (CNM, 30^{v}; CCD, 600; Caz.G, 60), *avan* (< tc. *havan*) „crud, rău" (Let.C, 182; AVoc., 69^{v}), *balamut* (< rus., ucr. *balamut*) „amăgitor, flecar" (Ap. 1646, 66^{v}; MLex., 112; SL, 112, 173^{v}), *buiac* (< v. sl. *bujakŭ*) „nechibzuit, îngâmfat" (DPV, 77^{r}; Caz.B^{2}, 6^{v}); cf. *buiecie* „nechibzuinţă, îngâmfare" (DPV, 148^{r}; Misc.G, 162^{v}; VI, 114; CSOM, 4^{v}), *ţelarnic* (< scr. *čalarnik*) „înşelător" (AC, 332; Caz.U, 517^{v}; Misc.G, 2^{v}), *chipeş* (*chipiş*) „convenabil, cumsecade" (AC, 346), *cinsteş* (< *cinste* + *-eş*) „onorabil, distins" (CCD, 189^{r}; CH, 85), *cumplit* „groaznic" (CIC, 305; CD, 15^{v}; CII, 31^{v}; Lit. 1730, 95^{v}; Let.C, 92; Pent, 1743^{2}, 22^{v}; Oct. 1759, 40^{r}; Oct. 1760, 90), *fericat* „fericit, slăvit" (AC, 339; Vis.C, 5; Misc.G, 71^{v}), *hâtru* (< ucr. *hytryi*) „şiret, viclean" (CCD, 248); cf. *hâtrie* „viclenie" (CCD, 457), *hrăbor* „viteaz, curajos" (AC, 343; Vis. C, 26; PPr., 3^{r}; Cosm.^{2}, 86^{r}); cf. *hrăborie* „curaj, bărbăţie" (Vis.C, 49; Misc.G, 63^{r}), *lască* (< ucr. *laska*) „bunătate, favoare" (CD, 12^{v}), *lascăv* (< ucr. *laskav*) „binevoitor" (NL, 318), *lud* (< bg., scr. *lud*) „simplu, neştiutor" (AC, 351), ~~*marghiol*~~ (< ngr. μαργιόλος; cf. tc. *maryol*) „şiret, intrigant" (Let.C, 191; GIst., 282^{r}; BB, 361; CCD, 171^{r}; FN, 102; B 1779, 40^{r}), *măreţ* (< *mări* + *-eţ*) „mândru" (NT, 186^{r}; Caz.B, 40^{v}; PIst., 238), *măros* (*mare* + *-os*); cf. *măroşie* „mândrie" (AC, 353), *mozavir* (*mozaver*) (< tc. *müzevir*) „clevetitor, calomniator" (Învăţ., 3^{v}; DPV, 93^{r}; MLex., 158; SL, 102^{v}; PF, 75^{r}), *prostatic* (*prostatec*) (< *prost* + *-atic, - atec*) „simplu" (DPar., 34^{v}); „prost" (CLM, 202^{v}; CD, 13^{r}; CII, 41^{v}), *sămăluitor* (< *sămălui* + *-tor*) „atent, chibzuit" (CD, 88^{v}), *şăgaci* (< *şagă* + *-aci*) „glumeţ" (AC, 367; CCD, 368), *şod* „nebun, nostim" (AC, 370), *şutilitor* (*şutili* + *-tor*) (Lex.M, 165).

IX. *Acţiuni, procese şi rezultatul lor*

1. *Acţiuni referitoare la relaţiile umane: acolisi* „a se agăţa, a se ţine scai" (CLM, 21^{v}; VI, 233; Cron. 1689, 37^{v}; 1733, BDB, IV, 115; NL, 12, 81; B 1779, 36^{v}), *(a)măguli* (< v. sl. *magulitі sę*) „a linguşi" (CD, 11^{r}; CII, 80^{r}, 86^{v}), *bintătui* „a pedepsi" (Caz.U, 517^{r}; Misc.G,164^{v}; PPr., 75^{v}), *blojori* (< *bloj*) „a cleveti, a calomnia" (CD, 16^{v}, 120^{r}; CH, 100), *certa* „a mustra, a pedepsi" (Caz.V, I, 350^{v}; Prav. 1646, 73; CLM, 250^{v}; CD, 104^{r}; CH, 170; 1771, ISD, VII, 95); cf. *certare* „mustrare, pedeapsă" (CLM, 287^{v}; 1666, 1702, BDB, III, 30, 113; CCD, 560); „a se sfădi" (MLex., 162; BB, 835); cf. *ceartă* „sfadă" (Prav. 1652, 282; MLex., 161, 162), *dodei* „a necăji" (CLM, 179^{v}; CD, 82^{v}); cf. *dodeială* „necaz, persecuţie" (CLM, 177^{v}; CIC, 281; CD, 33^{v}), *dodeitură* „necaz" (AVoc., 71^{r}), *dosadă* (< v. sl. *dosada*) „persecuţie, ocară" (Caz.B, 20^{r}; CD, 60^{r}; CII, 84^{r}), *dosădi* (< v. sl. *dosaditi*) „a asupri, a persecuta" (Caz.B^{2}, 13^{v}; CII, 129^{r}); cf. *dosăditură* „asuprire" (AVoc., 71^{r}), *împuta* „a reproşa" (VI, 59; DPV, 162^{v}); cf. *împutăciune* „ceartă" (Let.C, 123; VI, 58), *înjura* „a ocărî" (Prav. 1652, 137; Mărg., 20^{v}; AD, 23^{v}; E 1703, 136^{v}; 1756, DRA, I, 536), *învălui* „a necăji, a persecuta" (1660, ISD, V, 34; 1666, BDB, III, 30; 1695, DIT, 452); cf. *învăluire* „necaz" (CD, 86^{r}), *lăuda* (*a se ~*) „a ameninţa" (VI, 196; CII, 102^{r}); cf. *laudă* „ameninţare" (VI, 196, 230), *lăudare* „ameninţare" (CII, 17^{v}), *mozaviri* (*mozavir* + *-i*) „a calomnia" (Învăţ., 15^{r}; MLex. 158; Let.C,

99; CÎ, 97v; SL, 117v), *murgui* „a cârti" (NT, 73r; Lex.M, 230), *ponoslui* „a pârî, a reclama" (Caz.V, I, 353v; CLM, 221v; Lex.M, 196); cf. *ponoslu* „plângere, reclamaţie" (CLM, 221v; NT, 141v; DPV, 218v), *price* „ceartă, dispută" (VI, 179, 205; BB, 897; Caz.B², 42r; CCD, 561; CD, 114r; NL, 96, 283; PIst., 256), *răpşti* (< v. sl. *rŭpŭtati, rŭpŭštǫ*) „a cârti" (Caz. V, I, 378v; Caz.B², 47r; SL, 183v); cf. *răpşte* „cârtire" (Ap. 1646, 16v), *sfadă* „ceartă" (Prav. 1646, 55; CLM, 180v; CNM, 13r; SL, 87v; DPar., 12r; Misc.G, 88r; BB, 440; Caz.U, 499r; Geogr., 65v; NCL, 35; FD 1700, 17v; CCD, 377; AVoc., 79; Misc.V, 56r), *sfară* „ceartă" (MLex., 161; Misc.G, 165v; SL, 133v), *sfădi* „a se certa" (CLM, 296r; Ap. 1646, 20v; Misc.G, 88r; Caz.U, 499r; CD, 95r; CII, 32v; Misc.V, 55r; PF, 78v; Occ., 106); „a se lupta" (Let.C, 114), *sudui (sâdui)* „a ocărî, a înjura" (Prav. 1646, 152; Prav. 1652, 137; Cron. 1689, 52r; Mărg., 9r; FD 1700, 28v; PPr., 122v; Caz.U, 503v; Misc.G, 194v; Let.C, 165; AVoc., 78r; 1725, MAS, II, 110; 1738, DRA, II, 203; NL, 170), *vrevi* „a se certa, a vocifera" (AC, 368; Vis.C, 92), *vreavă* „ceartă, gălăgie" (AC, 378).

2. *Acţiuni diverse: adăvăsi* „a cheltui, a prăpădi" (Caz.V, I, 8v, 336r; DVS, nov., 137r; Lit. 1730, 85v), *(a)leşui* (<(*a*) + *leş* + *-ui*) „a sta la pândă" (AC, 350; DPar., 12r; CD, 66v; Vis.C, 36; NT, 85r), *astruca* (< lat. **astrucare*) „a acoperi" (AC, 329), *beseadă* „discuţie, vorbă" (Vis.C, 29; Misc.G, 64r); cf. *besedui* „a vorbi, a discuta" (Mol. 1676, 137v; Vis.C, ap.TEW; Misc.G, 71v), *boţi* (< *boţ* + *-i*) „a strânge" (CI, 116v), *cerca* „a căuta" (Ap. 1646, 35r; CIC, 292; CD, 104; Caz.B², 42r; CII, 79v; Lit. 1743, 14v), *chivernisi* (*schivernisi*) (< gr. κυβερνῶ, κυβερνήσα) „a conduce" (BB, 7; GIst., 182v; CCD, 657; CD, 75r; FD 1700, 40v; CII, 54v; NL, 121); „a se întreţine" (1757, DRA, II, 338); cf. *(s)chiverniseală* „conducere, îndrumare" (CD, 11v; CIst., 65; GIst., 159r; PIst., 230; NL, 177); „subzistenţă" (CD, 39r; 1735, DRA, I, 353; 1753, DRA, II, 305), *conac* (< tc. *konak*) „popas" (CLM, 188v; AC, 347; Let.C, 150; GIst., 168v; A 1776, 93v; H 1779, 74v), *descumpăra* „a răscumpăra, a salva" (NT, 67r; Vis.C, 32; Lex.M, 203; Misc.G, 56v), *dvorbă* „slujire" (CLM, 206r); cf. *dvorbi* „a sluji" (Lit. 1730, 73v; Lit. 1743, 48r), *dvori* (*zvori*) (< v. sl. *dvoriti*) „a sluji" (Sind. 1703, 89v; Lit. 1706, 44v; NL, 32); „a aştepta (la curte)" (CLM, 253r; CII, 88r), *făgadă* „promisiune" (DPar., 19v; CD, 26v), *găta* „a pregăti" (CLM, 190v; CIC, 296; DVS, sept., 23r; Misc.G, 14r; Caz.B², 27r; PPr., 2r; Lit. 1730, 68r; Occ., 96; A 1776, 117v), *găvozdi* „a bate în cuie" (Mol. 1676, 186v; Mol. 1688, 220v; Lit. 1730, 22v; Ap. 1746, 3v), *găzdălui* (< *gazdă* + *-ălui*) „a găzdui" (Ap. 1646, 35r; DPar., 20v; CII, 54r), *hălădui* „a scăpa, a se salva" (ULM, 80; CNM, 13v; CIC, 307; CLM, 200; DPar., 36v; CD, 12v; CH, 145), *ima* (< lat. *limare*) „a murdări, a întina" (DVS, dec., 196v; AC, 343; CD, 60v; CII, 41r); cf. *imare* „întinare" (Lit. 1679, 147r), *împărţi* „a despărţi" (Caz.V, I, 22v; Prav. 1646, 113; Oct. 1759, 49v), *împoncişa* (*împonciş* + *-a*) „a se împotrivi" (CD, 124r; Let. C, 131); cf. *împoncişare* „împotrivire" (CD, 109r; CII, 41v; Lit. 1730, 87r), *încări* „a încălzi" (AC, 337), *întiri* (cf. bg. *tiriam*) „a alunga" (CH, 60; DPV, 24r), *înveşte (înveşti)* (< lat. *investire*) „a îmbrăca" (VI, 12; DPV, 187r; CD, 9v; CII, 65v; Lit. 1706, 3v); cf. *dezveşte* „a dezbrăca" (Let.C, 85), *jac* (< magh. *zsak*; cf. pol. *żak*) „jaf" (DPar., 26r; NL, 20) cf. *jăcaş* „tâlhar" (CCD, 176v; NL, 252), *jăcui* „a jefui" (ULM, 85; CLM, 210v; DPar., 27v; CH, 129; 1738, ISD, V, 234); *jurui (giurui)* „a făgădui" (Caz.V, II, 99r; Ap. 1646, 18v; CLM, 219v; 1687, ISBD,

283; CD, 4v; CII, 85r; Lit. 1706, 49r; CH, 133; Lit. 1730, 74v); cf. *juruinț* „făgăduință" (CLM, 186), *lipsi* „a fi nevoie, a trebui" (AC, 350; PPr., 1v; AVoc. 74v), *măhăi* „a face semn (cu mâna)" (Caz. V, I, 62v; Prav. 1646, 101; DPV, 54r), *mătăhăi* „a face semn (cu mâna)" (Caz.B², 33r), *meşte* (*meşti*) (< lat. *miscere*) „a turna, a pregăti o băutură" (SL, 42r; Let.C, 90; PIst., 253), *murui* (cf. ucr. *murovati* „a mâzgăli" (CH, 144), *năbuşi* (cf. scr. *nabušiti*) „a cotropi, a invada" (CNM, 32r; CLM, 213r; CH, 210), *nărui* „a se prăbuşi" (CLM, 251v; CH, 160), *a năzui* „a scăpa, a se salva" (CLM, 148v; 1670, BDB, 46; CII, 132v; PIst., 249), *olecă* (< *oleo*) „a se văicări" (DPar., 23v; CII, 144v; CH, 175), *opăci* „a împiedica, a întârzia" (1742, MAS, I, 153), *popri* (< v. sl. *poprěti*) „a opri" (CII, 27v; 1742, DRA, II, 244), *potricăli* (< *potricală* + *-i*) „a străpunge" (DVS., oct., 73r; CII, 167r; CH, 142), *răduce* „a semăna" (CII, 41r), *răntuna* „a răsturna" (DVS, oct., 76v; NL, 42), *seca* (< lat. *secare*) „a tăia" (DVS, sept., 8v), *stropşi* (< bg. *strošvam*) „a zdrobi, a călca în picioare" (ULM, 95; CII, 61r; CH, 169); „a invada, a cuceri" (CH, 154), *sucui* (< magh. *szokni*) „a obişnui" (AC, 373; Caz.U, 511v; Vis.C, 5), *şerui* (< *şar* + *-ui*; cf. v. sl. *šarovati*) „a vopsi" (AC, 367; CD, 119r; CH, 116), *şicui* (< pol. *szykować*) „a aranja, a ordona" (CII, 96r), *şipuri* „a se furişa" (CII, 108r; NL, 199), *tăgădui* (< magh. *tagadni*) „a tăinui" (AVoc., 79r), *tăinui* (< *taină* + *-ui*) „a ascunde" (CIC, 259; DVS, nov., 461v), *tâlhui* (< magh. *tolvajolni*) „a tâlhări" (CCD, 377), *tâlhuşag* (< magh. *tolvajság*) „tâlhărie" (CH, 138; AVoc., 79r; Ist. et., 10r; 1766, DRA, II, 411), *ţipa* „a arunca, a alunga" (Misc.G, 2r; Occ., 96), *voroavă* „discuţie, vorbă, vorbire" (CNM, 11v; CLM, 203r; GIst., 150v; CIC, 302; CD, 35r; CII, 18v; CCD, 629; Lit. 1706, 13v; Lit. 1730, 32), *vorovi* „a vorbi, a discuta" (ULM, 194; Lit. 1679, 26; Caz. B², 16r; CD, 39r; CII, 18v; CCD, 567; Lit. 1743, 15v; T, 5v), *zogoni* (< scr. *zogoniti*) „a alunga" (AC, 380; Lex.M, 234; Lit. 1730, 27r).

3. *Procese mentale şi psihice; manifestări: amăgi* „a înşela" (ULM, 92; CLM, 238r; CIC, 307; VI, 251; CD, 1v; Caz. B², 33r; CII, 20r; CCD, 633; CH, 167; Oct. 1760, 27; AVoc., 69r); cf. *amăgeală* „înşelăciune" (Let.C, 89; Lit. 1706, 49r; CH, 114), *amăgire* „înşelăciune" (Lit. 1743, 77r), *amăgitor* „înşelător" (1725, MAS, II, 110; CIC, 305), *amăgitură* „înşelătorie" (T, 5r), *bănui* (< magh. *bánni*) „a suspecta" (FD 1700, 47r; CIst., 47; Let.C, 174); cf. *bănuială* „suspiciune" (GIst., 280); „a se întrista, a regreta" (AC, 330; Lex.M, 195; Misc.G, 96r; AMD, 60r; Occ., 72); „a se mânia, a se indigna" (DVS, oct., 56r), *biciului* „a estima, a preţui" (AC, 350; VI, 279), *brodi* (< v. sl. *broditi*) „a aiura, a bâigui" (CD, 131), *buigui* (< magh. *bolyo(n)gni*) „a aiura" (DPV, 133r; DVS, oct. 76v; CII, 79v), *buşlui* (< magh. *búsúlni*) „a se tulbura, a se întrista" (AC, 331; Vis.C, 47; Misc.G, 96r), *cebălui* „a ameţi, a zăpăci" (AC, 332), *celui* „a înşela" (AC, 332; Misc.G, 100v; Caz.U, 508; Vis.C, 13; CSOM, 2v), *chiti* (< scr. *kititi*; cf. bg. *kitijă*) „a chibzui, a reflecta" (DPV, 136r; DPar., 12r; CD, 34r; CII, 108v; Lit. 1706, 16v); cf. *chiteală* „chibzuială" (CD, 85r; CII, 98r), *chitire* „chibzuire" (DP, 159v; CD, 82v), *îngădui* „a plăcea" (Lit. 1679, 46; Lit. 1730, 34r; Lit. 1743, 34v); cf. *îngăduitoriu* „cel care place" (Let.C, 87), *îngăima* „a ezita" (CII, 43v); cf. *îngăimeală* „ezitare, încurcătură" (CII, 26r), *măguli* „a înşela, a ademeni" (ULM, 193; DVS, sept., 19v); cf. *măgulitură* „înşelăciune" (AVoc., 75v), *măiestrie* (< *maiestru* + *-ie*) „cursă, vicleşug" (VI, 200; CD, 131r; CII, 143; CCD, 482; 1729, DRA, II, 170), *opăci* „a deruta, a ispiti" (NT, 31r;

Caz.U, 505[r]); cf. *opăcitură* „confuzie, derută" (NT, 199[v]; ACat., 293), *sămălui* „a socoti, a chibzui" (Cron. 1689, 42[r]; DVS, sept. 12[r]; CH, 51); cf. *sămăluire* „chibzuinţă" (CD, 101[r]; CII, 46[v]; CH, 162), *scărăndivi* (< v. sl. *skarędovati sę*) „a se scârbi" (Caz.V, I, 379[v]; CD, 16[r]; SL, 63[v]), *scârbi* „a (se) necăji" (CII, 153[r]; SL, 168[v]; Let.C, 181; 1742, DRA, I, 402; Pent. 1743[1], 23[v]; Pent. 1753, 23[v]); „a se dezgusta" (SL, 63[v]; BB, 77; Min. 1776, 138[r]), *smomi* „a ademeni" (CD, 24[v]; B 1775, 85[v]), *stidi* „a se ruşina" (Caz.V, I, 379[v]); cf. *stidire* „ruşinare" (CII, 22[r]; CH, 101), *şagă* (< bg. *šega*) „glumă" (CNM, 14[v]; CLM, 249[v]; DPV, 163[v]; CCD, 577; AC, 336; Ist. et., 8[v]; AVoc., 79[r]); cf. *şugui* (*şegui*) „a glumi" (Ap. 1646, 43[r]; AC, 367; CLM, 229[v]; CIC, 312; CII, 56[v]; B 1775, 59[v]), *şutealã* „amăgire, ademenire" (Let.C, 93; VI, 198); cf. *şutili* „a amăgi, a ademeni" (MLex., 165), *şutilire* „amăgire" (MLex., 164), *zăuita* (< *zã-* + *uita*) „a uita" (AC, 380; Vis.C, 25; SA, 24[r]).

C. Civilizaţie rurală, gospodărie, ocupaţii

I. *Obiecte, părţi ale casei etc.: barilcă* (< ucr. *barilka*, pol. *bariłka*) „butoiaş" (CLM, 201[v]), *berbinţă* (< magh. *berbence*) „butoiaş" (AC, 330), *buriu* (< bg. *burija*) „butoiaş" (AC, 331; Lex.M, 191; CBuc., 54[r]), *cahlă* (< ucr. *kahlija*) „horn" (CII, 111[r]), *ciubăr* (< bg. *čebăr*; cf. magh. *csöbör*) „hârdău" (CLM, 201; Lex.M, 244; Mol. 1681, 39[r]; Pent. 1743[1], 24[v]; Pent. 1753, 24[v]), *clucsă* „cursă" (MLex., 252; Let.C, 184), *copaie* (< bg., ser. *kopanja*) „albie" (AC, 347; CBuc., 52[r]), *covată* (< tc. *kavata, kovata*) „albie" (Pent. 1743[1], 16[v]), *cuşcă* (< rus., ucr. *kučka*) „colivie, celulă cu gratii" (LM, 117; AVoc., 74[v]), *feredeu* „baie" (Lex.M, 223; SL, 95[v]; Lit. 1679, 56; Sind., 92[v]; DVS, sept., 8[v]; Mol. 1688, 211[v]; CD, 15[v]; CCD, 339; CH, 86; Lit. 1706, 42[r]; Lit. 1730, 37; AVoc., 72[r]; Misc.V, 67[r]), *horn* (< ucr. *horn*) „coş de fum" (AVoc., 72[v]), *jăratec* (*jeratec*) (< v. sl. *žaratŭkŭ*) „cărbuni aprinşi" (NT, 129[v]; Min. 1698, 45[v]; CII, 33[v]), *jeg* (< v. sl. *žegŭ*) „jăratec" (Lex.M, 239), *leică* (< rus. *leika*) „pâlnie" (CI, 113[v]), *năstrapă* (ngr. μαστράπας, bg. *nastrap*) „pahar, vas" (AC, 356; SL, 131[v]; BB, 454; Cron. 1689, 52[r]; Mărg., 25[v]), *raclă* „ladă, cutie" (Let.C, 103; SL, 132[v]; VI, 59), *sicriu* (< magh. szekrény) „ladă, cutie" (SL, 58[r], 65[r]; CD, 15[r]; CCD, 599; Oct. 1760, 5), *sâlţă* (*silţă*) (< ucr. *sylce*) „cursă" (DPV, 2[v]; CI, 150[v]), *şură* (< germ. dial. *Schur,* săs. *Schiren*) „şopron" (NT, 17[v]; AC, 373; Vis.C, 19; Lex.M, 213; CI, 121[v]; Occ.,95), *târnaţ* (< magh. *tornác*) „pridvor, prispă" (PB, 269; AC, 374; Misc.G, 79[r]; Vis.C, 39), *tolcer* (< magh. *tolcsér*) „pâlnie" (AC, 375; Lex.M, 218; Occ., 103).

II. *Îmbrăcăminte, textile: aba* (< tc. *aba*) „pănură" (AVoc., 73[v]), *bartă* „cunună purtată de fete" (AC, 368; CCâmp., 3[r]), *borfe* „haine" (CLM, 199[r]), *bumb* (< magh. *gomb*) „nod, nasture" (AC, 331; Lex.M, 230), *cearşaf* (< tc. *çarşaf*) „aşternut de pânză" (BB, 185, 773), *chendeu* (< magh. *chendö*) „prosop" (Lex.M, 227), *cizmă* (< magh. *czizma*) „gheată înaltă" (BB, 47; DVS, oct., 82[v]; Min. 1776, 58[r]), *ciobotă* (< ucr. *čoboty*) „gheată, cizmă" (AC, 332; Cron. 1689, 48[v]; 1711, DRA, II, 127; AVoc., 70[v]; 1759, DRA, II, 354; 1766, ISD, VII, 330), *işlic* (*şlic*) (< tc. *işlik*, pol. *szłyk*, rus. *šlik*) „căciulă de samur" (AC, 369; NCL, 296; Let.C, 96; AVoc., 75[r];

NL, 85), *mâneştergură* „prosop" (SL, 117r; AVoc., 75r), *nasture* (CLM, 177v; 63r)[5], *odeal* (*obial*) (< v. sl. *odĕjalo*, rus. *odejalo*) „cuvertură, plapumă" (D dec., 223v; CD, 38v; AVoc., 76r), *pănură* (< lat. *paenula*) „aba" (1742, MAS 149), *plapomă* (< ngr. πάπλωμα) (SL, 207v)[6]; cf. *plapan* (AC, 361), *peşchir* (< *peşkir*) „prosop" (MLex., 169, SL, 134r; FD 1700, 4v), *pilotă* „învelitoare, plapu (CD, 38v), *prostire* „cearşaf" (AVoc., 77r), *strai* (< lat. *stragulum*) „cergă" (A 372); „veşmânt" (H 1779, 76v, 100r), *straiţă* (cf. alb. *strajce*) „traistă" (AC, 372; 1776, 107r; PF, 90r), *ţundră* (< magh. *condra*) „suman, zeghe" (AC, 333).

III. *Alimente, bucătărie: covăsi* (< bg. *kvasja*, scr. *kvasiti*) „a fermenta lapt sau aluatul" (fig.; Let.C, 165); cf. *covăseală* „plămădeală" (CH, 101), *conihă* (magh. *konyha*) „bucătărie" (Lex.M, 197), *cuhne* (< ucr. *kuhnja*) „bucătărie" (UL 70; 1706, ISD, VII, 298), *horciţă* (cf. rus. *gorčica*) „muştar" (Caz.V, I, 261 *holercă* (*horilcă*) (< ucr. *horilka*) „rachiu" (1705, DRA, II, 105; NL, 69; 176 BDB, VI, 85; Cosm2., 98r), *iliş* „provizii" (Caz.U, 514r), *magherniţă* (< b *magernica*) „bucătărie" (DVS, sept., 14v; Let.C, 91), *moare* (< lat. *moria*?) „ze (de varză)" (AC, 354), *muştar* (< magh. *mustár*) (NT, 45v; CÎ, 14r; Let.C, 187; S 64r), *pită* „pâine" (ULM, 123; Caz.V, I, 150v; DPV, 188v; DVS, oct., 76v; Mo 1676, 201v; FD 1693, 42r;NL, 117; AVoc., 76v; Arch., 5v), *posmag* (*posmai*) (< sl. *posmagŭ*) „pesmet" (SL, 117r; DVS, oct. 45v; AVoc., 76v; Min. 1776, 146v *pogace* „turtă" (AC, 361), *vipt* (< lat. *victus*) „hrană" (SL, 75v; DPV, 192v; Li 1679, 39; CII, 58), *zeamă* (< lat. *zema*) „supă, ciorbă, moare" (AC, 335; SL, 139 BB, 177; CBuc., 5v; Doft.1, 139r; PL, 147v; Doft.2, 19v).

IV. *Viaţă rurală* (*agricultură, creşterea vitelor, apicultură*): *agru* „ogor (NT, 18r; AC. 326; MLex., 113, 188), *cireadă* (< v. sl. *črĕda*) „turmă de vite (DPV, 80r; VI, 154; BB, 145; 1708, ISD, X, 173; NCL, 298), *ciurdă* (< magh *csorda*) „cireadă" (AC, 332; Occ. 82), *gireadă* „şiră (de fân etc.)" (1765, DRA, II 399), *herghelie* (< tc. *hergele*) (CLM, 248v; CII, 61r), *hârleţ* (< v. sl. *rylĭcĭ*) „cazma" (AVoc., 74r), *holdă* „ogor" (Caz.V, I, 16v; Caz.B2, 7v), *imaş* (< magh. *nyomás*) „păşune" (1779, DRA, II, 487), *iosag* (< magh. *jószág*) „avuţie în vite" (Caz.U 513v; Misc.G, 5r), *marhă* „vită cornută" (Misc.G, 4v, Caz.U, 506r; PPr., 105); „avuţie în vite" (SA, 31r; Caz.U, 506r; Lex.M, 221; PB, 119r; Let.C, 129), *pâine* „(holde de) grâu, cereale" (ULM, 117; 1643, BDB, I, 241; CLM, 246v; CIC, 313; 1661, ISD, V, 35; 1662, BDB, II, 176; 1698, ISD, X, 43; GIst.,173v; 1720, DRA, II, 141; NL, 17; 1754, DRA, II, 315; 1779, DRA, II, 492), *priseacă* „stupină" (CLM, 284r; 1700, ISD, V, 98; CII, 139r; 1735, BDB, IV, 125; 1775, DRA, II, 569), *sat* (< lat. *fossatum*) „ogor" (Caz.V, I, 359v; CÎ, 5r; Caz. B2, 5r), *stavă* (< bg. *stava*, alb. *stavë*) „herghelie" (AC, 371; CII, 64r; A 1776, 99v), *stog* (< v. sl. *stogŭ*) „căpiţă" (BB, 454; AVoc. 79r; 1729, DRA, II, 170; 1733, BDB, IV, 114; 1740, ISD, V, 237; 1765, DRA, II, 170, 399), *strămurare* (< lat. *stimularia*) „nuia pentru mânat vitele" (CD, 44v; SA, 11v; AC, 372; CCD, 609; CII, 135r; NL, 12), *stupină* „prisacă" (1676, ISD, VII, 29; 1706, DRA, I, 212; 1731, DRA, I, 332; 1748, DRA, I, 480), *ştiubei* (< ucr. *štubej*) „stup primitiv" (CCD, 292; CII, 101r; AVoc. , 78r).

---

[5] Cf. Ur., XI, 225.

[6] Cf. ISD, V, 156, X, 327.

D. Viaţa socială

I. *Relaţii de rudenie, etnice etc.: femeie* (*fămeie*) „familie" (Ap. 1646, 5^{v}; AC, 338; Lex.M, 204; Misc.G, 103^{r}; FD 1793, 32^{r}; Misc.V, 61^{v}); „soţie" (CNM, 13^{v}, BB, 194; 1700, ISD, VII, 105; 1738, ISD, V, 234), *ginere* „mire" (NT, 11^{v}; VI, 235; BB, 634; Min. 1698, 65^{r}), *gloată* (< v. sl. *glota*) „familie" (CNM, 22^{v}), *govie* (cf. *govi*) „mireasă" (DPV, 262^{r}), *mînă* „mamă" (CLM, 190^{r}; DVS, sept., 17^{r}; Cron. 1689, 29^{r}; CCD, 599; 1700, ISD, VII, 105; 1703, DRA, II, 100), *june* (< lat. *juvenis*) „logodnic, mire" (AC, 342; DPV, 262^{r}), *maştehă* (< v. sl. *maštecha*) „mamă vitregă" (ŞT, 273; DVS, oct., 94^{v}; E 1703, 129^{r}; NL, 86), *maşteră* (cf. *maştehă*) „mamă vitregă" (Sind. 1703, 81^{r}; CCD, 594; Min. 1776, 186^{r}), *jupâneasă* „soţie (de rang înalt)" (ULM, 144; NCL, 299; VI, 58; GIst., 164^{r}; 1655, ISD, VII, 25; 1690, ISD, V, 47).

II. *Stare civilă: casnic* (*casnec*) (< *casă* + *-nic*) „căsătorit" (Prav. 1652, 255; 1742, DRA, II, 254; 1746, DRA, I, 460), *căsar* „om căsătorit" (Prav. 1646, 118; NL, 382; 1753, DRA, II, 308; 1757, ISD, V, 109), *căsaş* (< *casă* + *-aş*) „om căsătorit" (CNM, 21^{v}; CCD, 439), (*h*)*oltei* „bărbat necăsătorit" (1746, DRA, I, 460; 1761, DRA, I, 547; CCâmp., 8^{r}; H 1779, 91^{r}), *sărac* (< bg., scr. *sirak*) „orfan, văduv" (VI, 274; 1710, ISD, VII, 31).

III. *Meserii; locul exercitării lor, unelte: calo* (< ţig. *caló*) „gâde" (CCD, 568; AVoc., 72^{v}; SL, 99^{v}; NL, 299), *babă* „moaşă" (AC, 329; Mist., 27^{r}; DVS, sept., 11^{v}), *cădar* (< *cadă* + *-ar*; cf. magh. *kádár*) „dogar" (AC, 344; Lex.M, 201), *cioban* (< tc. *çoban*) „păstor" (1675, ISD, X, 207; CII, 165^{v}; 1706, DRA, II, 113; 1727, BDB, III, 79), *ciobotar* (< *ciobotă* + *-ar*) „cizmar" (Ap. 1646, 33^{r}; AC, 332; Sind., 117^{v}; AVoc., 70^{v}), *ciordar* (<*ciordă* + *-ar*) „păstor de vite" (AC, 332), *doică* (Prav. 1652, 334; AC, 335; BB, 26; MLex., 133; Bert.1775, 98^{v}; Min. 1776, 45^{r}; H 1779, 81^{v}), *gâde* „călău" (SL, 135^{v}), *herghelegiu* (< tc. *hergeleci*) „păzitor de cai" (GIst., 167^{r}; 1713, DRA, II, 128), *hoher* (< magh.. *hóhér*) „călău" (Lex.M,192; PPr., 137^{v}), *ilău* (< magh. *ülö*) „nicovală" (CCD, 611; DVS, oct., 34^{v}), *magher* (< v. sl. *magerŭ*) „bucătar" (Învăţ., 17^{v}; DVS, sept., 14^{v}), *mamcă* (*mancă*) (< ucr. *mamka*) „doică" (Prav. 1646, 163; CIC, 297; Cron. 1689, 44^{r}; CD, 18^{v}; CCD, 590; CII, 139^{v}; AVoc., 75^{r}; CH, 97), *păcurar*(*iu*) „păstor" (SL, 113^{v}; Let.C, 134; 1713, DRA, II, 128)[7], *prisăcar* (< *prisacă* + *-ar*) „crescător de albine" (1708, BDB, III, 144), *socaci* „bucătar" (AC, 370; Lex.M, 197), *stupar* (< *stup* + *-ar*), „crescător de albine" (1774, DRA, I, 624), *teslar* (< *teslă* + *-ar*) „dulgher" (MLex., 257; DVS, sept., 11^{v}; DPar., 4^{r}).

IV. *Drept, comerţ, administraţie: adămană* „camătă" (PB, 60^{v}), *adău* (< magh. *adó*) „impozit" (AC, 326), *adet* (< tc. *âdet*) „impozit" (1714, DRA, I, 269; 1754, DRA, II, 311; 1775, DRA, I, 598; 1775, DRA, II, 442), *aslam* „camătă" (Caz.V, I, 16^{v}), *bir* „impozit" (ULM, 113; 1666, BDB, III, 24; 1675, ISD, X, 207; NL, 71; 1748, BDB, V, 52; 1758, ISD, VII, 280; 1779, DRA, II, 487), *birşag* (< magh. *birság*) „amendă" (1742, MAS, I, 150), *birşăgălui* (< magh. *birságolni*) „a amenda" (1742, MAS, I, 150), *camănă* „impozit pe cârciumi" (1700, BDB, III, 107), *chirie*

[7] Cf. ISD, X, 153.

(< bg., scr. *kirija*) „arendă" (1738, ISD, V, 235; 1748, DRA, I, 478; 1775, DRA, I, 597), *dajde* (< v. sl. *dažda*) „impozit" (ULM, 82; 1674, ISD, 43; 1700, DRA, I, 185; 1717, ISBD, 288; CH, 88; Let.C, 189), *deres* (*dires, dres*) (< *d(e)rege*) „act, zapis" (1648, BDB, II, 133; 1671, BDB, III, 56; 1700, BDB, III, 107; 1720, DRA, II, 141; 1762, DRA, II, 312), *dugheană* (*doganie*) (< tc. *dükkân*, scr. *doganja*, magh. *dogány*) „prăvălie" (CD, 125[r]; Lex.M, 207; 1706, 1738, 1776, ISD, V, 99, 243, 62; H 1779, 81[v]); cf. *dugheniță* „prăvălioară" (CLM, 249[r]), *gloabă* „amendă" (Prav. 1646, 126; Prav. 1652, 131; DVS, sept., 8[v]); cf. *globi* „a amenda" (1710, BDB, III, 159; 1725, MAS, II, 110; 1736, DRA, I, 365), *globnic* „perceptor" (ULM, 70; 1710, BDB, III, 153; 1747, BDB, V, 28), *hac* (< tc. *hak*) „(răs)plată" (AVoc., 72[v]; 1748, BDB, V, 52; 1750, DRA, I, 496); cf. *a veni de hac* „a pedepsi" (1772, 1773, DRA, II, 449, 453), *haraci* „bir, tribut" (CIC, 302; GIst., 175[v]; 1731, DRA, I, 330; PIst.,242), *hatalm* (< magh. *hatalom*) „amendă" (1668, ISD, V, 88;-1773, DRA, II, 457), *hrisov* (< gr. χρυσόβουλον) „act, document" (1698, DIT, 462; CII, 149[r]; CIst., 7; 1764, DRA, II, 384), *iarmaroc* (< ucr. *jarmarok*) „bâlci, târg" (AVoc., 73[r]), *iliș* „dare în alimente" (1661, ISD, V, 35; 1662, BDB, II, 172; 1700, BDB, III, 107), *ispisoc* (< rus. *spisok*) „hrisov" (1671, BDB, III, 56; NL, 39), *jalobă* "reclamație" (CLM, 205; CIC, 302; 1671, BDB, III, 69; CCD, 641; AVoc., 80[r]; 1724, DRA, I, 312; NL, 34; 1779, DRA, II, 484), *judeci* „a se elibera de rumânie" (1756, DRA, I, 535), *județ* „judecată" (Caz.V, I, 239[r]; ULM, 62; CLM, 204[r]; 1674, ISD, V, 43; CIC, 305; Lit. 1679, 141; CD, 106[r]; AVoc., 71[r]); „ținut" (Let.C, 147; 1709, DRA, I, 355), *mahala* (< tc. *mahalle*) „împrejurime, periferie" (1714, DRA, I, 270); cf. *mahalagiu* „locuitor al mahalalei" (1766, ISD, VII, 344), *megiaș* (*megieș*) (< scr. *medjaš*, magh. *megyes*) „vecin" (CNM, 25[r]; 1664, BDB, III, 151; Cron.1689, 33[v]; 1702, DRA, I, 193; AVoc., 75[v]; Let.C, 120; 1737, BDB, IV, 140); cf. *megieși* „a se învecina" (1770, DRA, II, 213), *mâzdă* „mită" (ULM, 192; Caz.V, II, 34[r]; CII, 99[r]; 1707, ISD, VII, 108); cf. *mâzdi* „a mitui" (Ap. 1646, 44[r]; CNM, 13[v]; NCL, 35), *moșean* (< *moș* + *-ean*) „moștenitor, proprietar" (CNM, 14[v]; NL, 361; 1738, ISD, V, 234; 1749, 1751, DRA, II, 290, 298), *moșelnic* (< *moși* + *-elnic*) „moștenitor" (AVoc., 75[v]), *moșinaș* (< *moșean* + *-aș*) „moștenitor, urmaș, proprietar" (1706, DRA, II, 113; AVoc., 75[v]; 1719, BDB, III, 203; 1735, BDB, IV, 123; 1742, ISD, VII, 115; 1765, BDB, VI, 142), *moș(t)(n)ean* „moștenitor, proprietar, răzeș" (Caz.V, I, 350[v]; CIst., 53; VI, 161; CD, 43[v]; 1701, DRA, I, 189; CCD, 561; Let.C, 182; 1734, DRA, I, 344; Lit. 1743, 5[v]); cf. *moșteni* (CD, 2[r]; CCD, 492; Lit. 1706, 30[r]; 1709, DRA, I, 226; Lit.1728, 33[r]), *moștenire* (1707, DRA, I, 214; Lit. 1728, 14[v]; Lit. 1739, 18[v]; Pent. 1743[1], 26[v]; Lit. 1743, 14[v]; Pent. 1753, 26[v]), *mufluz* (< tc. *müflüz*) „falit" (1740, ISD, V, 237), *mușteriu* (< tc. *müșteri*) „cumpărător" (1764, DRA, I, 561), *neguța* (< lat. *negotiare*; cf. *negoț*) „a vinde" (1712, ISD, V, 228), *ocean* „moștenitor" (1719, BDB, III, 203), *ocină* „proprietate (moștenită)" (ULM, 62; 1641, BDB, I, 227; CLM, 208[v]; CIst.,6, 48; Lit. 1706, 35[r]; 1723, DRA, II, 146; 1737, BDB, V, 133; NL, 212; 1753, DRA, II, 308; 1779, DRA, II, 492), *olat* (cf. cuman *oleat*) „ținut, provincie" (CNM, 13[v]; CLM, 200; CIC, 282; CII, 17[r]; AVoc., 76[r]; Let.C, 83; NL, 59; 1766, DRA, II, 415), *orândă* (< ucr. *orenda*) „impozit pe cârciumi" (1753, DRA, II, 305), *rocoși* (*răcoși*) (< pol. *rokoszyc sie*) „a se răscula" (CIC, 311; CCD, 660; 1711, DRA, II, 127; CH, 195); cf. *răcoșan* „răsculat"

(CD, 131[r]), *rocoșitură* „răscoală" (CCD, 676), *rocoșire* (NCL, 33; Avoc., 77[v]), *ruptă* (< *rupe*) „impozit" (1747, BDB, V, 28), *ruptoare* (< *rupt* + *-oare*) „impozit" (1700, BDB, III, 110; 1745, DRA, I, 448), *ruşei* „a sustrage, a uzurpa" (1668, BDB, III, 41; 1738, ISD, V, 236; 1746, BDB, V, 4), *soroc* „termen de judecată" (AVoc., 79[r]; 1734, DRA, I, 344, BDB, IV, 142; 1766, ISD, VII, 330); cf. *soroci* „a stabili un termen" (1732, DRA, II, 181; 1766, ISD, VII, 329; 1779, DRA, I, 647); „a hotărî o sentință" (1742, MAS, I, 151), *soroceală* „sentință" (1742; MAS, I, 151), *ținut* „regiune, provincie" (ULM, 70; CNM, 20[v]; CLM, 188[v]; 1669, BDB, III, 41; AC, 333; 1723, BDB, III, 23; 1750, DRA, II, 293; 1754, BDB, V, 114; 1766, BDB, VI, 168), *uric* „proprietate moștenită" (NT, 54[v]; AC, 379; Misc.G, 11[v]); cf. *de uric* „pentru totdeauna" (Misc.G, 71[r]; Vis.C, 7; CCD, 636); „act de proprietate" (1643, BDB, I, 24; CLM, 242[r]; 1671, BDB, III, 57; CII, 149[r]; 1707, DRA, II, 115; AVoc., 79[v]; 1719, BDB, III, 201; 1737, BDB, IV, 133), *zapis* (< v. sl. *zapisŭ*) „act, document" (1643, BDB, I, 238; VI, 269; CII, 149[r]; 1707, DRA, I, 214; 1740, BDB, IV, 166), *zarvă* (cf. ucr. *zarva*) „răscoală, tulburare" (ULM, 72; CLM, 233[r]; CIC, 280; AC, 379), *zorba* (*zurba*) (< tc. *zorba*) „răscoală" (GIst., 177[r]; 1773, DRA, II, 453; NCL, 292; NL, 24); „răzvrătit" (Let.C, 183); (măsuri de capacitate) *fărdelă* (Lex.M, 228; 1725, MAS, II, 121), *mi(e)rță* (AC, 353; 1664, ISD, VII, 294; CII, 129[r]; 1708, BDB, III, 144; NL, 17; 1747, BDB, V, 49), *vadră* (1708, BDB, III, 144; 1740, ISD, V, 237; 1743, DRA, I, 408).

V. *Ranguri, funcții, categorii sociale: dăbilar* „perceptor" (1699, BDB, III, 41), *fulău* (<cf. magh. *faló*) „vagabond" (1799, DRA, II, 290), *haimana* (< tc. *haymana*) „vagabond" (1754, DRA, I, 530), *iobagi* (< magh. *jobbágy*) „țăran aservit" (Lex.M, 216; Misc.G, 88[r]), *jele(a)r* „țăran aservit, clăcaș" (SA, 29[v]; Caz.U, 502; Misc.V, 70[r]), *județ* (< lat. *judicium*) „judecător" (Prav. 1646, 55; CII, 89);„primar" (1707, ISBD, 289; PIst., 243), *jupân* „om de bună condiție socială" (CJP, 131[v]; VI, 51; 1708, ISD, X, 36); „stăpân" (Prav. 1646, 73; DVS, oct., 45[r]; Caz.V, II, 19[v]), *jupâneasă* „doamnă" (1642, BDB, II, 114; 1646, ISD, VII, 291; 1682, DIT, 398; AC, 342; CH, 113; CCD, 619; GIst., 142[r]; 1706, DRA, II, 115; AVoc., 80; 1734, DRA, I, 344; 1742, MAS, I, 159; NL, 70), *lotru* „hoț, tâlhar" (AC, 351; Caz.U, 506[r]; Sind., 96[v]; Let.C, 119), *meser* „sărac" (DPV, 15[r]; DVS, sept., 39[v]; CD, 21[r]; CCD, 583); cf. *meseri* „a sărăci" (CD, 68[v]), *meserie* „sărăcie" (CCD, 582), *meserĕre* „rang, funcție" (DVS, dec., 222[v]), *mișel* (< lat. *misellus*) „sărac, nenorocit" (NT, 60[r]; Lit. 1679, 193; CD, 14[r]; CCD, 594; AVoc., 75[v]; Oct. 1760, 84; Let.C, 91); „sărăcăcios" (DVS, sept., 14[v]), *mojic* (*mujic*) (< rus. *mužik*) „țăran, (om) de rând" (CLM, 243[v]; CIst., 46; GIst., 281[v]; PIst., 234; NL, 109; Ist.et., 17[r]; Bert. 1775, 60[v]; Bert. 1779, 34[v]); cf. *mojicie* „bădărănie" (CII, 169[v]), *nemernic* „străin, pribeag" (Caz.V, I, 23[r]; DPV, 260[r]; CÎ, 17[r]; BB, 15; CD, 43[v]; Oct. 1760, 74), *nemeș* „nobil" (ULM, 112; NCL, 17; AC, 355; CCD, 627; 1742, MAS, I, 151; Occ., 82); cf. *nemeșesc* „nobil" (AC, 355; Misc.G, 39[r]), *nemișag* (< magh. *nemesség*) „rangul de nobil" (Misc.G, 28[v]), *răzeș* „țăran liber" (1664, 1671, BDB, III, 15, 56; 1723, DRA, II, 146; 1762, BDB, VI, 49), *rumân* „țăran aservit" (Prav. 1652, 64; SL, 165[v]; 1682, DIT, 399; 1702, DRA, I, 191), *șerb* „rob, slugă" (ULM, 118; Caz.V, I, 15[v]; Ap. 1646, 3[r]; DPV, 182[v]; Mol. 1676, 1[v]; DVS, sept., 6[r]; 1700, BDB, III, 106; CCD, 662), *vecin* „țăran aservit" (ULM, 60; 1702, DRA, II, 98; CII, 168[r]; 1710, BDB, III, 153; 1733, BDB, IV, 113; NL, 212; 1743, ISD, V, 240).

VI. *Instituții: divan* „sfat domnesc, consiliu" (GIst., 176^{v}; BDB, IV, 12; Pent. 1743[1], 27^{r}; 1745, DRA, I, 348; Pent. 1753, 27^{r}; 1766, DRA, II, 474), *olac* „serviciul transporturilor, poștă" (NL, 140); cf. *de olac* loc. adj. „poștal" (1660, ISD, V, 34; 1695, DIT, 452; 1710, BDB, III, 153; 1731, DRA, I, 330; NL, 192); loc. adv. „degrabă" (CLM, 203^{r}; Let.C, 163; NL, 173); cf. *olăcar* „curier" (ULM, 94; CNM, 27^{v}; 1660, ISD, V, 34; 1669, BDB, III, 41; DVS, febr., 306^{r}; BB, 700; 1695, DIT, 452; H 1779, 84^{v}).

VII. *Armată: cătană* (< magh. *katona*) „soldat" (AC, 345; Lex.M, 228; Occ., 87; A 1776, 100^{v}), *fuglu* (< magh. *fogoly*) „prizonier" (Misc.G, 91^{r}), *gloată* „armată" (ULM, 79; CLM, 184^{v}; CII, 144^{r}), *harț* (< magh., pol. *harc*) „luptă" (ULM, 84; CLM, 184^{v}), *hărăț* „soldat destinat deschiderii luptei" (NL, 237), *hărăți* (cf. *harță*) „a deschide lupta" (ULM, 138; BB, 94; NCL, 49; CH, 158; NL, 71), *șir(e)ag* „trupă, armată" (CLM, 266^{r}; NT, 310^{r}; AC, 368; DVS, sept., 11^{v}; BB, 207; Caz.U, 521^{v}; Lit. 1706, 14^{r}; CCD, 449; CH, 95; Lit. 1730, 32^{v}).

* **E.** Viață spirituală, religie, datini: *astruca* (< lat. **astrucare*) „a îngropa" (CLM, 217^{v}; GIst., 202^{v}; CII, 60^{r}; Lit. 1706, 22^{v}); cf. *astrucare* „înmormântare" (AVoc., 69^{v}), *boboană* (< magh. *babona*) „superstiție" (AC, 331; DVS, nov., 163^{v}; AVoc., 70^{r}), *comănda* (< lat. *commandare*) „a face pomenire" (1642, BDB, II, 114; 1670, BDB, III, 46); cf. *comând* „pomană" (AC, 348; Mol. 1676, 179^{r}), *comândare* „pomană" (Caz.U, 503^{v}; AVoc., 73^{v}; AD, 23^{v}), *copârșeu* (< magh. *koporsó*) „sicriu" (AC 356), *cosciug* (< v. sl. *kovŭčegŭ*) (Let.C, 101; Mărg., 25^{v}), *grobniță* (*gropniță*) „mormânt" (AC, 341; CNM, 31^{v}; BB, 180; CD, 38^{v}; CCD, 447), *pame(n)te* (< v. sl. *pamętije*) „pomană" (DVS, sept., 10^{r}; Let.C, 186; BDB, IV, 166), *paos* (< lat. **pausum*) „pomană" (DPar., 5^{r}; Caz.U, 503^{v}), *poclon* „dar, ofrandă" (ULM, 70; GIst., 153^{r}; AVoc., 77^{r}; PIst., 241), *pominoc* „jertfă, ofrandă" (DPV, 135^{v}; DVS, sept., 15^{v}; Cron. 1689, 49^{v}; AVoc., 77^{r}), *raclă(lacră)* „coșciug" (SL, 207^{v}), *șicriu* „coșciug" (DVS, sept., 33^{v}; Let.C,100; CD, 38^{v}), *țintirm* „cimitir" (AVoc., 82^{r}; 1725, MAS, II, 111; 1737, BDB, IV, 141; Occ.,105).

F. Diverse

I. *Substantive: divă* „minune" (CNM, 24^{r}; CII, 34; NCL, 41; CH, 100; Cosm.[2], 99); cf. loc. adj. *în divuri în chipuri* „felurit" (Cron. 1689, 28^{r}; CII, 146; Cosm.[2], 88^{r}), *dric* (< magh. *derék*) „mijloc, centru" (CLM, 209; CNM, 9^{v}; NCL, 39), *hap* (< tc. *hap*) „pilulă" (*apury*, AVoc., 69^{r}), *hasnă* „folos" (AC, 34^{r}; SA, 14^{r}; Lex.M, 209; Let.C, 152; Misc.G, 54^{r}; Caz.U, 539^{r}; CCâmp., 7), *hereghie* (cf. magh. *eredni*) „origine, ascendență" (CNM, 27^{r}; DVS, nov., 101^{v}; CII, 30^{v}), *lipsă* „nevoie" (NT, 248^{r}; AC, 351; PPr., 75^{v}; CCD, 598; AVoc., 76^{r}); cf. loc. adj. *de lipsă* „necesar" (PPr., 62^{v}; 1742, MAS, I, 148), loc. vb. *a fi* (*de*) *lipsă* „a trebui" (Caz.B[2], III^{r}; 1742, MAS, I, 148, 156), *mâniecie* „batjocură, desfrâu" (Caz.V, I, 62^{v}; DVS, nov., 164^{v}), *ocă* „motiv" (NT, 250^{r}; SA, 4^{v}; Caz.U, 518^{v}; AC, 357; PPr., 64^{v}; 1725, MAS, III, 10); „vină" (Mol. 1681, 155^{r}), *paos* (< lat. **pausum*) „liniște, odihnă" (Let.C, 127; NL, 135), *răzbun* „liniște, odihnă" (Let.C, 127; NL, 135), *seamă* „cantitate, număr" (ULM, 77; Misc.G, 7^{r}; NL, 1; 1766, DRA, II, 411), *sucșig* (< magh. *szükség*) „nevoie" (Misc.G, 121^{v}; Caz.U, 529^{r}; Vis.C, ap. TEW), *șanț* „minune" (DPV,

191^{v}), *tar* „greutate, povară" (Caz.V, I, 86^{v}; Mol., 1676, 20^{v}; DPV, 230^{r}; Caz.U, 545^{r}; Misc.G, 92^{v}), *tărhat* (< magh. *terhet*) „greutate, povară" (NT, 27^{r}; Lex.M, 232; Misc.G, 11^{v}), *ţe(a)nchi* „centru, vârf, limită, sfârşit" (CLM, 268^{v}; CD, 16^{r}, 85^{v}, 94^{v}; CCD, 454, 642); „scop" (CD, 16^{r}; CCD, 287; CII, 36^{r}), *ţâră* „bucăţică, fragment" (AC, 333); cf. loc. adj. *o ţâră* „puţin" (PL, 149^{v}; Occ.,73), *vig* „sfârşit, capăt" (AC, 377; PPr., 31^{v}; Vis.C, 18, 28; Misc.G, 18^{r}; 1742, MAS, I, 154); „scop" (PPr., 24^{r}).

II. *Adjective: biu* „bogat, îmbelşugat" (Vis.C, 209); cf. loc. adj. *de (în) biu (biv)* „îmbelşugat" (SA, 58^{v}; Caz.B^{2}, III^{r}; DPar., 5^{v}; Vis.C, 55; CII, 73^{r}), *bios* „îmbelşugat" (AC, 350; SA, 17^{v}; CIst., 72; Vis.C, 29), *fireş* (< *fire* + *-eş*) „natural, firesc, normal, real" (Mol. 1681, 9^{r}; CD, 33^{r}, 40^{r}; CII, 16^{r}, 21^{r}, 64^{r}); „propriu" (CD, 101^{v}, 137^{v}, 139^{r}); „de origine" (CH, 102; CIst., 53; Sind. 1703, 83^{v}); adv. „cu totul, numai" (CD, 109^{r}); cf. *hireşie* „însuşire, caracteristică" (CII, 18^{r}, 21^{v}).

III. *Adverbe: adevăr* „adevărat" (NT, 6^{r}; DVS, sept., 22^{r}); val. adj. (Caz.V, I, 159, Misc.G, 59^{r}); val. subst. *adevară* „adevăr" (Caz.V, I, 217^{r}; DPV, 62^{r}); cf. loc. adv. *cu adevară* „adevărat" (DPV, 5^{r}), *alean* „împotrivă" (AC, 327); loc. adj. *de alean* „potrivnic" (Mol. 1688, 215^{r}); loc. adv. *de alean* „împotrivă" (Misc.G, 93^{v}); în comp. *stătător-de-alean* „răzbunător" (SA, 28^{r}); loc. prep. *de aleanul* „împotriva" (Misc.G, 60^{v}; PPr., 89^{r}); loc. adv. *în alean* „împotrivă" (SA, 4^{v}; Vis.C, 7); loc. prep. *în (întru) aleanul* „împotriva" (SA, 5^{v}; Vis.C, 6; Misc.G, 13^{r}; PPr., 5^{r}; 1725, MAS, II, 110), *atocma* (< *a* + *tocma*) „întocmai, la fel" (CLM, 268^{v}; BB, 8; CH, 101); cf. loc. prep. *atocma cu* „ca şi" (DPV, 9^{r}, CH, 141), *cătinel (câtinel, cât̂enel)* „încet" (AC, 346; Prav. 1640, 47^{r}; Caz.V, II, 73^{r}; DVS, nov.,133^{v}; NL, 258); cf. *cătineluş* „încetişor" (CD, 128^{r}), *chilin* „separat, deosebit" (AC, 346); cf. loc. adv. *de chilin* (PPr., 5^{r}); *costiş* (< *coastă* + *-iş*) „înclinat, pieziş" (AC, 347; CII, 109^{r}), *istov* „adevărat, precis" (AC, 344); cf. loc. adv. *de istov* „cu totul, definitiv" (CLM, 180^{v}; NL, 374; 1657, ISBD, 283), *sârg* (*de ~*) „imediat, în grabă" (ULM, 95; CLM, 232^{r}; CNM, 15^{r}; 1657, ISBD, 282; CIst., 48; GIst., 296^{r}; CCD, 602).

IV. *Interjecţii: amar* „vai" (Caz.V, II, 25^{r}; Let.C, 91; Oct. 1759, 38^{r}; Oct. 1760, 96).

Originea elementului popular

În ceea ce priveşte originea, termenii regionali din perioada ce ne preocupă reflectă în linii mari situaţia constatată în epoca anterioară. Elementul latin continuă să fie bine reprezentat, alături de lexicul provenit din vechea slavă, maghiară, ucraineană, bulgară, polonă, sârbocroată, neogreacă şi turcă. Faţă de perioada precedentă, se constată o pondere crescută a elementului de origine turcă, neogreacă şi rusă, prin apariţia unor termeni neînregistraţi anterior, precum: (din turcă) *avan, bostan, calabalâc, cearşaf, cirac, hap, hatâr, mahala, muzavir, ziafet;* (din neogreacă) *aguridă, chivernisi, marghiol, năstrapă, plapumă*; (din rusă, eventual şi ucraineană) *balamut, holcă, horciţă, ispisoc, polc, şepeleav* etc.

Sinonimia

Din materialul înfăţişat mai sus se poate desprinde o bogată listă de sinonim*aba – pănură, adămană – aslam – mâzdă, adău – adet – bir – dajde, agru – hol – pâine – sat, agud – dud – frăgar, alean – băsău, alnic – amăgeu – balamut hâtru – marghiol, amăgeală – amăgire – amăgitură – măgulitură – şuteală şutilire, amăgi – celui – măguli – şutili, apăra – opăci – popri, auă – poamă, av – cumplit, balamut – mozavir, barilcă – berbinţă – buriu – poloboc, barză cocostârc, bănat – scârbă – val – vălăşag, b(ă)rateş – priatnic, beli – juli, besea – voroavă, besedui – vorovi, beteji – războli, bică – buhai, bintătui – certa, bios biu, birşag – gloabă – hatalm, blojorî – muzaviri, boaghe – bufniţă – buhă puhace, borfe – straie, bostan – cucurbete – hărgan, bostan – harbuz – lubeniţă pepene, brodi – buigui, buiac – măreţ – măros, buiecie – măroşie, bumb – nastur buşlui – scârbi, cahlă – horn, calabalâc – holcă, calo – gâde – hoher, casnic căsar – căsaş, cearşaf – prostire, ceartă – împutăciune – price – sfadă – sfară vreavă, certa – prici – sfădi – vrevi, chendeu – mâneştergură – peşchir, chipeş cinsteş, chipeş – ghizdav, chiteală – chitire – sămăluire, chiti – sămălui, cioba – păcurar(iu), cireadă – ciurdă, cârtiţă – guziu – sobol – şomâc, comând comândare – pamete – paos, conihă – cuhne – magherniţă, copaie – covată copârşeu – coşciug – raclă – sicriu, curechi – varză, deres – hrisov – uric – zapis divă – şanţ, dodei – dosădi – învălui – scârbi, făgadă – juruinţă, femeie – gloată ficat – mai, ginere – june, gât – grumaz – guşă, grozav – slut, hălădui – năzui herghelie – stavă, horciţă – muştar, iosag – marhă, îngăimeală – opăcitură, înjur – sudui, înnăduşi – năduşi – sugruma – şuguşa, întiri – ţipa – zogoni, jac tâlhuşag, jăcui – tâlhui, jăratec – jeg, jeler – iobagi – român – vecin, judeţ – ola – ţinut, leică – tolcer, lipsă – sucşig, magher – socaci, măhăi – mătăhăi, mălai – mei – pă(i)ni(n)c(hiu) (parinc), meser – mişel, mâţă – pisică, moare – zeamă, moşean – moşelnic – moşinaş – moş(t)(n)ean, moş(t)(n)ean – răzeş, murgui – răpşti, năduşeală – pripec, nea – omăt – zăpadă, ocină – uric, odeal – pilotă – plapumă, paos – răzbun, poclon – pominoc, prisăcar – stupar, priseacă – stupină, răcoşean – zurba, rărunchi – rinichi, rocoşire – rocoşitură – zarvă – zurba, rug – rujă, scărăndivi – scârbi, smomi – şutili, şăgaci – şod, tar – terhet, tăgădui – tăinui, ţenchi – dric, ţenchi – vig.*

Se poate observa că majoritatea sinonimelor mai sus enumerate reflectă variaţia regională a normei lexicale, precum: *agud – dud – frăgar, besedui – vorovi, bostan – harbuz – lubeniţă – pepene, boaghe – bufniţă – buhă – puhace, calo – gâde – hoher, cearşaf – lepedeu – prostire, cioban – păcurar, copârşeu – coşciug – sicriu, ficat – mai, horciţă – muştar, înjura – sudui, herghelie – stavă, întiri – ţipa – zogoni, judeţ – olat – ţinut, moare – zeamă, murgui – răpşti, nea – omăt – zăpadă, priseacă – stupină, rărunchi – rinichi, sugruma – suguşa* etc. Alte sinonime au putut coexista în acelaşi spaţiu lingvistic, fiind împrumuturi din limbi diferite (*hâtru – marghiol, bănat – scârbă, chiti – sămălui* etc.), cuvinte moştenite şi împrumuturi (*cumplit – avan, ficat – mai, rug – rujă*), împrumuturi din aceeaşi limbă (*cahlă – horn, marhă – iosag, price – sfadă – sfară, scârbă – val, tar – tărhat*), cuvinte

moştenite şi derivate de la termeni moşteniţi (*comând – comândare – paos, meser – mişel*), precum şi formaţii româneşti ale căror teme lexicale sunt de origini diverse (*căsar – căsaş, făgadă – juruinţă, moşean – moşelnic – moşinaş*).

Sinonimele se înregistrează chiar în cadrul aceluiaşi text, fiind ori un rezultat al suprapunerii straturilor lingvistice, ori un reflex al coexistenţei termenilor în aceeaşi zonă şi, în cazul traducerilor, al variaţiei termenilor în textul tradus.

În operele originale, îndeosebi în cele cu caracter beletristic, sinonimele (regionale) dobândesc valoare stilistică, fiind folosite în vederea unei exprimări variate şi, în repetiţii tautologice, cu efecte eufonice. Faptul se constată, printre alţii, la Ureche (*ciude şi minuni*, ULM, 206), la Varlaam (*să scârbească şi să dosădească*, Caz.V, I, 237^{v}), la Dosoftei (*mişel şi measer, price şi sfadă*, DPV, 112^{v}, 146^{v}; cf. şi DPV, 13^{r}, 15^{r}, 15^{v} etc.) şi îndeosebi la Cantemir[8] (*a să zdrumica şi a să fărima*, CII, 160^{r}, *minunea şi ciudesa*, CII, 147^{v}, *ce să vorovească sau ce să grăiască*, CII, 134^{r}).

Arii de difuzare a cuvintelor

Ariile lingvistice delimitate pe baza studiului lexicului literar românesc din perioada 1532-1640 se menţin şi între 1640 şi 1780. Ele sunt ilustrate de cuvinte sau de sensuri ce apar numai, sau cu precădere, în texte ce le aparţin prin locul scrierii sau tipăririi lor. Un număr relativ mare de termeni regionali apar în texte scrise în afara ariei lor de circulaţie în graiuri, fapt datorat factorilor înfăţişaţi la începutul expunerii şi asupra cărora vom reveni mai jos. Ariile de difuzare a cuvintelor conturate în perioada ce ne preocupă sunt următoarele: 1. Moldova – Transilvania (cu sau fără sud-est sau, uneori, fără întreg sudul; 2. Banat – Hunedoara Transilvania de sud-vest (uneori şi Oltenia şi sudul Crişanei); 3. Transilvania, cu sau fără Banat şi Oltenia; 4. Moldova; 5. Nordul Moldovei şi al Transilvaniei; 6. Moldova – Banat-Hunedoara (sud-vestul Transilvaniei); 7. Ţara Românească, cu sau fără sudul Transilvaniei şi Banat-Hunedoara; 8. Ţara Românească – Moldova.

1. Termenii care au circulat în întreaga arie nordică a dacoromânei sunt în majoritate de origine latină, fie că este vorba de cuvinte moştenite, fie de derivate pe teren românesc de la cuvinte moştenite[9]: *asuda, cerca* „căuta", *curechi, duroare, împărţi* „despărţi", *mieriu, nea, rărunchi, simcea, şerb* etc. Fondului autohton îi aparţine termenul *grumaz*, comun cu albaneza. O pondere remarcabilă în rândul acestor cuvinte au şi termenii de origine maghiară (*bănat*, cu semnificaţii diferite în Transilvania şi Banat faţă de Moldova, *bumb, (a)leşui, mai* „ficat", *sicriu, sudui, tar, tău, uric, şireag*, ultimul explicabil şi prin polonă. Sursa veche slavă se constată

---

[8] Vezi Paulina Cheie, *Aspecte stilistice în „Istoria ieroglifică" a lui Dimitrie Cantemir*, în *Studii de limbă şi stil*, Timişoara, 1973, p.31.

[9] În rândurile ce urmează derivatele pe teren românesc au fost tratate ca având aceeaşi origine cu a cuvântului bază.

frecvent în cuvinte ca *beli, găvozd, găvozdi, ghizdav, maştehă, sfadă, tină* etc. Limbile slave mai noi sunt implicate în originea unor termeni cu etimologie multiplă: *ciubăr* (< bg., magh.), *pită* (< ngr., bg., magh.), *rujă* (< bg., scr., magh.), *sobol* (< bg.; cf. alb.) etc. Din limba germană provine termenul *şură*. Nu este elucidată originea unor cuvinte aparţinând, probabil, fondului vechi românesc, precum *borî, mălai*, şi *mâţă* (explicat ca formaţie onomatopeică) şi nici a cuvântului *troahnă*.

Originea cu precădere latină a cuvintelor specifice domeniului nordic şi prezenţa aproape neglijabilă a elementului provenit din limbile neoslave arată că opoziţia este relativ veche, datorându-se unor factori ce au acţionat de timpuriu.

2. În cadrul lexicului caracteristic Banatului-Hunedoarei şi Transilvaniei de sud-vest (eventual şi zonelor limitrofe: Oltenia, sud-estul Transilvaniei şi sudul Crişanei) se face remarcat numărul mare al termenilor de origine maghiară: *adău, adămană, alean, alnic, băsău, beteşig, bintătui, biu, cebălui, celui, ciurdă, hoher, lepedeu, marhă, ocă, socaci, sucşig* etc. Termenii a căror sursă este latina sunt relativ numeroşi: *ai* „usturoi", *auă, beţiţ, câştigă* „grijă", *fericat, fericăciune, foale*, „pântece", *guşă* „gât", *încăreşte, june* „ginere", *măros*. Influenţa sârbocroată se constată în cuvinte ca: *celarnic, iorgovan, vreavă, vrevi, zogoni* şi *copaie*, explicabil şi prin bulgară, precum şi la termeni ca *bică* şi *doganie*, ambii având şi o posibilă sursă maghiară. Numărul împrumuturilor vechi slave este relativ redus, majoritatea lor având etimologie multiplă: *beseadă, besedui* (< v. sl., magh.), *hrăbor* (< v. sl., bg.), *jeg* „jăratic", *priatnic* (< v. sl.). *Besedui* şi-a restrâns aria de difuzare în raport cu epoca anterioară, păstrându-se aici poate sub influenţa termenului maghiar corespunzător (*beszélni*; cf. şi *beszéd*).

3. Lexicul ce distinge regiunea de peste munţi, cu sau fără Banat-Hunedoara (Oltenia), de restul Dacoromaniei, se reduce la câţiva termeni de origine latină, ca de pildă: *frăgar, nea, rug, vergură*, şi maghiară, precum: *beteag* „bolnav", *cătană, hasnă, iobag*. O zonă mai restrânsă este delimitată de termenii *ţipa* „a alunga; a arunca", cu etimon necunoscut, *poroboc*, de origine veche slavă, şi *fuglu*[10], *iliş* „alimente" şi *iosag*, de origine maghiară, atestaţi până la 1640 în Banat-Hundoara, iar după această dată în Crişana.

4. Lexicul specific moldovenesc este de origine diversă. Elementul latin este reprezentat de o serie de termeni moşteniţi sau formaţi pe teren românesc: *amăgi, amirosi, amorţit*, „răguşit", *arină, bour, costişă, cumplit, cute, fireş, gheb, îngreca, înveşte, judeţ* „judecată, judecător", *meser, neguţa, răduce, seca*, „tăia", *vecin* „rumân". Termenii de origine veche-slavă sunt cel puţin tot atât de numeroşi: *agud, brodi, ciolan* „os", *divă, dvorbă, dvorbi, hârleţ, jale* „dorinţă", *măhăi, mâzdă, ocină* (nemaiavând curs în Ţara Românească), *ocean, odeal* (eventual şi de proveniență rusă), *pominoc, răpşte, răpşti, stidi, stog, tăinui*. Influenţa ucraineană se evidenţiază în cuvinte ca: *barilcă, buhai, ciobotă, hătru, iarmaroc, lască, mamcă*,

[10] *Fuglu* a fost înregistrat la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în nordul Transilvaniei.

prostire, puhace, precum şi în *cuşcă, leică, polc, sobol* „samur", *şepeleav*, termeni ce au putut veni şi din rusă. Prin raportare la rusă se explică şi termeni ca: *holcă, holm, horciţă, ispisoc, potricăli* şi *jalobă* (căruia i se atribuie şi o posibilă sursă polonă). Polona a furnizat termeni ca: *dulău, rocoşi, sclip, şicui.* Aportul limbii maghiare, important, se constată în cuvinte ca: *bănat* „supărare, mânie", *bănui* „a se supăra, a se mânia", *buigui, dric, făgadă, guziu, jurui, jac, jăcui, răzeş, sămălui, ţânc, vitioan*; cf. şi *hărăţ*, cu etimologie multiplă, maghiară şi polonă. Alte surse ale lexicului moldovenesc sunt (neo)greaca (*acolisi, mâniac*), turca (*covată, dugheană, hac, harbuz, mufluz, ziafet*), bulgara ((*în*)*năduşi, juli* şi *chiti* (pentru care s-a propus şi un etimon sârbocroat), tătara (*aslam*) şi limba ţigănească (*calo*). Caracteristici Moldovei sunt şi termenii *îmă* şi *hămesi*, comuni cu albaneza, precum şi o serie de termeni cu etimologie neelucidată, ca de pildă: *blojorî, borfe, bortă, brudiu, gireadă, îngăima, logoş, nărui, năzui, pilotă, pişca, poloboc, şipuri, ţenchi.*

5. Aria formată din nordul Moldovei şi al Transilvaniei este ilustrată îndeosebi de împrumuturi din ucraineană (*holtei, omăt*), din maghiară (*hălădui*) şi din veche-slavă (dacă avem în vedere cuvântul *şumăn*, atestat în perioada studiată numai în Moldova, dar care a circulat, probabil, şi în nordul Transilvaniei).

6. Moldova şi Banat-Hunedoara (sud-vestul Transilvaniei) continuă şi în această perioadă să se grupeze, fără a se putea vorbi de o arie propriu-zisă, continuă, prin prezenţa în comun a unor termeni de provenienţă latină: *adevăr* „adevărat", *apleca* „a alăpta", *astruca* „a acoperi" (Banat-Hunedoara); „a îngropa" (Moldova), *brâncă* „mână" (Banat-Hunedoara); „labă" (Moldova), *comând, comândare, custa, câtinel, ima, meserĕre* „milă, îndurare" (Banat-Hunedoara); „rang, funcţie" (Moldova), *păring* (*pă*(*i*)*ni*(*n*)*c*(*hiu*), *strai* „cergă" (Banat-Hunedoara); „veşmânt" (Moldova), *strămurare*, maghiară: *adevăsi, bios, boaghe, boboană, chilin, chipeş* „convenabil, cumsecade" (Banat-Hunedoara); „frumos, arătos" (Moldova), *feredeu, doganie* (cu un posibil etimon sârbocroat în Banat), slavă: *buiac* „fertil" (Banat-Hunedoara); „semeţ, nebun" (Moldova), *istov* „exact, întocmai" (Banat-Hunedoara); „definitiv", în loc. adv. *de istov* (Moldova), *pojar, şerui*, bulgară: *grobniţă, şagă, şăgaci, şegui.* O posibilă sursă ucraineană s-a propus pentru termenul *zarvă* „răscoală, tulburare".

7. Sudul Dacoromaniei, incluzând Ţara Românească, cu sau fără sudul Transilvaniei şi Banatul-Hunedoara, este conturat ca arie distinctă de circulaţia unor termeni (sau sensuri) de origini diferite, în cadrul cărora se evidenţiază elementul latin moştenit, adesea cu evoluţie semantică specifică zonei: *ardei, duroare* „podagră", *judeţ* „ţinut", *mei, meşte, rinichi, rumân* „iobag", *varză*, vechi slav: *coşciug, zăpadă, lotru* (existent şi în limbile neoslave), bulgar: *buriu, clucsă, prigori, sobol* „cârtiţă", *şomâc* „şoarece" (Banat-Hunedoara); „cârtiţă" (Ţara Românească) şi *lubeniţă* (provenit în Banat şi din sârbocroată), maghiar: *bănui* „a suspecta", *cizmă, muştar*, turc: *cearşaf* şi neogrec: *plapumă.* Fondului comun cu albaneza îi aparţine cuvântul *barză. Bufniţă* şi *pisică* au, probabil, origine onomatopeică. Câţiva termeni nu au etimologie precizată: *chiţoran, gâde, ghionoaie, maşteră, şuteală.*

8. Influenţele pe care le reflectă lexicul ce grupează Moldova cu Ţara Românească sunt diverse: veche-slavă: *cireadă*, *dajde*, *dumbravă*, *dvori*, *gloabă*, *globi*, *magher*, *mârşav*, *neme(a)rnic*, *prieteşug*, *poclon*, *soroc*, *soroci*, *teslar*, latină: *certa* „pedepsi", *ficat*, *pepene*, *poamă* „strugure", *ruptoare*, *zeamă*, turcă: *cioban*, *conac*, *divan*, *fotă*, *hain*, *haraci*, (neo)greacă: *aguridă*, *chivernisi*, *hrisov*, *năstrapă* (existent şi în bulgară), bulgară: *doică*, *magherniţă*, maghiară: *beteag* „cu defect fizic", *bântui* „a persecuta", *megieş* (prezent şi în sârbocroată), rusă: *balamut*, *mojic* şi poloneză: *(i)şlic* (având şi un posibil etimon rus). *Chirie* şi *babă* „moaşă" se pot explica în acelaşi timp prin bulgară şi sârbocroată; în Moldova pot reflecta şi o influenţă ucraineană. Aparţin, probabil, fondului vechi românesc termenii: *jupân*, *jupânească*, *moş(t)(n)ean*, *moş(t)(n)eni*.

Se poate observa că termenii ce grupează cele două provincii istorice româneşti fac parte în mai mică măsură din fondul vechi, denumind cu precădere realităţi din sfera vieţii sociale.

În perioada 1640-1780 prezenţa lexicului nordic în texte literare din sud comportă o explicaţie multiplă. Intervine în primul rând tradiţia scrisă locală, fixată prin texte care conţin, cum am văzut, numeroşi termeni nordici. Alte cauze sunt preluarea unor texte nordice (mai ales moldoveneşti) în sud şi activitatea literară desfăşurată de moldoveni şi ardeleni în Ţara Românească. Trebuie avut în vedere, de asemenea, şi aportul de elemente nordice al graiurilor din Oltenia, unde au fost scrise sau tipărite o serie de cărţi şi de unde provin o parte din scriitorii ce au activat în Ţara Românească. Elementele nordice întâlnite la cronicarii munteni pot fi atribuite izvoarelor moldoveneşti folosite de aceştia. În actele oficiale termenii nordici pătrund în Ţara Românească aduşi de scribii domnilor mutaţi din Moldova. Se constată şi fenomenul invers, al infiltrării termenilor sudici în nord. Cancelaria domnească ajunge să impună, cel puţin în stilul administrativ, termeni străini tradiţiei locale. Pătrunderea elementelor sudice în nord este de asemenea evidentă şi la nivelul textelor literare neoficiale, îndeosebi la cuvinte ce s-au impus apoi în limba literară. Astfel, termenul *rob*, care până la sfârşitul secolului al XVII-lea îl concura pe *şerb* în Moldova, ajunge să se încetăţenească nu numai aici, ci şi în Transilvania, fiind cvasigeneral în epoca ce ne preocupă. În schimb termeni sudici precum *despărţi*, *doică*, *ficat*, *zăpadă* nu elimină sinonimele lor nordice *mamcă*, *împărţi* „despărţi", *mai*, *nea*, *omăt*, care continuă să fie bine reprezentate în texte.

Se poate afirma, în concluzie, că procesul de muntenizare a limbii literare nu se manifestă la nivelul lexicului în aceeaşi măsură ca în celelalte compartimente ale limbii. Procesul „spontan" de unificare a limbii literare, început în veacul al XVI-lea, când cuvintele călătoreau o dată cu textele în care sunt încorporate, continuă de-a lungul întregii acestei perioade, ducând la coexistenţa în scrierile literare româneşti a numeroase sinonime regionale. Ele se înregistrează chiar în cadrul aceluiaşi text, ajungând să fie folosite ca sursă stilistică. În funcţie de cultura lor lingvistică, scriitorii introduc în lucrările lor, traduceri sau originale, elemente luate din tradiţia scrisă de aiurea, ca şi termeni din propriul grai, într-o măsură variabilă, în funcţie de specificul textului: traducere, sau original; religios, sau laic; ştiinţific, administrativ, sau beletristic.

Termenii culţi înregistraţi în textele scrise până la 1780 se referă la viaţa materială, la cea social-politică şi la cea spirituală. Caracterizând diverse sfere ale limbii, ei nu au însă o pondere egală în ansamblul vocabularului. De asemenea, unii sunt specifici scrisului câtorva oameni de cultură (sau anumitor grupe de texte), în timp ce alţii au cunoscut o mare răspândire, au dobândit un caracter colocvial, sau s-au infiltrat chiar în graiuri, devenind termeni cu caracter popular sau regional. Am selectat în cele ce urmează câteva din elementele culte ale epocii, străduindu-ne să oferim atestări din texte aparţinând unor stiluri diferite, scrise în cele trei regiuni istorice: Moldova, Ţara Românească şi Transilvania (împreună cu Banatul)[1].

Câmpuri semantice

A. Termeni referitori la natură

1. *Regnul vegetal, substanţe de origine vegetală*: *amvră* (*amb(e)ră*) (< lat. *ambra*, ngr. ἄμβρα, germ. *Amber*) „ambră" (CDicţ., 16^{v}; Doft.[1], 34^{r}), *aromate* s.pl. (<lat.med. *aromates*, ngr. τὰ ἀρωματα, v.sl. *aromati*) „balsam" (Lit. 1679, I, 16^{r}; DVS, sept., 38^{r}; CII, 8^{v}; CCD, 156; CO, 34^{r}), *balsam(on)* (*baljamon*, *valsam*) (<lat. *balsamum*, ngr. βάλσαμον, μπάλσαμο(ν), it. *balsamo*, magh. *bál(z)sam(om)* **1.** „substanţă aromată" (CI, 80^{r}; DVS, dec., 214^{r}; PPr., 95^{r}; ACat., 296); **2.** „arbust exotic" (Vis.C, III, 79; CDicţ., 34^{r}; Doft.[2], 53^{v}); **3.** „preparat farmaceutic" (CCD, 603; Doft.[2], 85^{r}), *belgioin* (<it. *belgioino*) „smirnă" (CBuc., 61^{r}), *narchis* (<lat. *narcissus*, ngr. νάρκισσος) „narcisă" (CDicţ., 200^{v}; Bert. 1775, 57^{v}), *nard(os)* (<ngr. νάρδος, v.sl. *nardŭ*) „răşină parfumată; nard, valeriană" (Caz.V, I, 87^{v}; MLex., 184), *salată (sălată)* (<lat. *salata*, it. *salata*, ngr. σαλάτα) (CJP, 175^{r}; CDicţ., 166^{v}; CBuc., 49^{v}; Doft.[1], 79^{v}), *santal* (*sandal*) (<lat.med. *santalum*, ngr. σαντάλι, σάνταλον) **1.** „arbore tropical; santal" (CDicţ., 296^{v}); **2.** „ulei aromat" (Doft.[2], 2^{v}, 36^{r}), *smirnă* (*zmirnă*) (<v.sl. *smirŭna*, *zmirŭna*) (Caz.V, II, 39^{v}; NT, 4^{r}; AVoc., 80^{r}).

2. *Regnul animal*: *animal* (<lat. *animal*) (CDicţ., 20^{v}), *aran* (<lat. *araneus*) „păianjen veninos" (SC, 46^{v}), *aspidă* (*aspiş*) (<ngr. ἀσπίς, -ιδος, v.sl. *aspida*, magh. *aspis*) (Caz.V, II, 21^{v}; DPV, 92^{r}; Mărg., 18^{v}; Vis.C, II, 26; CIst., 19), *chit* (<v.sl. *kitŭ*) „balenă" (Caz.V, I, 252^{v}; CÎ, 11^{r}; ACT, 14^{r}; DPV, 11^{r}; DVS, sept., 23^{v}; MO, 224), *creatură* (<lat. *creatura*) „fiinţă" (Mol. 1681, 12^{r}), *elefant* (*elefand*, *elivant*) (<lat. *elephantus*, ngr. ἐλέφας, -αντος, magh. *elefánt*) (ACT, 19^{r}; CD, 47^{v}; CDicţ., 34^{r}, 97^{r}; Cal. 1733, 10; IT, 125^{v}), *inorog* (<v.sl. *inorogŭ*) „unicorn" (VI, 119; DPV, 23^{r}; CCD, 74), *monstru* (<lat. *monstrum*) (CH, 360), *pardos* (*părduţ*) (<ngr. πάρδος, magh. *párduc*) „leopard" (Lex. M, 212, 223; CII, 78^{v}; CLM, 53), *sirenă* (*sirină*) (<lat. *siren*, ngr. σειρήν) (CÎ, 95^{r}; CD, 19^{v}, 67^{r}; CII, 13^{v}), *ţet(uş)* (<magh. *cet(us)*) „balenă" (Psalt. 1660, ap. TEW; Vis.C, III, 17), *vasilisc* (ngr. βασιλίσκος, v.sl. *vasiliskŭ*) „reptilă fabuloasă" (Caz.V, I, 273^{v}; DPV, 166^{r}; CIst., 19).

[1] Cf. mai sus, p. 203.

3. *Timp, fenomene meteorologice, navigaţie*: *acic* (< tc. *ačik*) „corabie" (GIst., 313[r]), *catargă* (<ngr. κάτεργον) „galeră" (IT, 119[r]; NL, 272; AB, 304); *epohi* (<ngr. ἐποχή) „epocă" (Min. 1778, III[v]), *gondulă* (<it. *gondola*) „gondolă" (CJP, 128[v]), *livă* (*liva, lips*) (<ngr. λίψ, λίβος, λίβα, v.sl. *livŭ*) (DPV, 161[r]; BB, 343), *minut(ă)* s.n. şi f. (<lat. *minutus, minuta*) (CD, 22[r]; CII, 224[r]; GN, 40[v]), *ochian* (<ngr. ὠκεανός, v.sl. *okjanŭ*) „ocean" (DVS, sept, 16[r]; CII, 115[v]; AD, 54[v]; CLM, 51), *pelag* (<ngr. πέλαγος) „mare" (Lit. 1702, II[v]), *pristanişte* (v.sl. *pristanište*) „port" (Caz.V, II, 35; Let. C, 104), *sever* (<v.sl. *sěverŭ*) „vânt de nord" (DPV, 199[r]), *zefir* (<lat. *zephirus*, ngr. ζέφυρος) (DVS, dec., 193[r]).

B. Termeni referitori la om

1. *Atribute, proprietăţi fizice, psihice*: *acolisitori* sg. (<*acolisi* +*-tor(i)*) „duşmănos" (1778, ISD, XXII, 254), *anost(o)* (<ngr. ἀνοστος) „anost" (GCond., 32[v]; CO, 30[v], 44[v]), *areti* (<ngr. ἀρετή) „virtute" (PIst., 549; CO, 78[v]), *caracter* (*haracter, haractir*) (<lat. *character*, ngr. χαρακτήρ) (Lit. 1679, II, 9[v]; PPr., 92[v]; EG, 44[v]; CO, 12[r], 66[r]), *curioz* (<lat. *curiosus*, it. *curioso*) **1.** „ciudat" (FN, 12); **2.** „dornic de a şti" (CH, 248), *curiozitate* (*curiozita(s)*) (<lat. *curiositas*, it. *curiosità*) **1.** „ciudăţenie" (FN, 151); **2.** „dorinţă de a şti" (FN, 22, 122; CO, 2[v], 47[v]), *deavestâvnic* (v.sl. *děvestŭvnikŭ*) „pur" (Prav. 1652, 625; CÎ, 90[r]), *elatom(ă)* (<ngr. ἐλάτωμα) „defect, viciu" (CO, 64[r]), *engritos* (<ngr. ἔγκριτος) „ales, distins" (GCond., 12[v]), *evghenie* (<ngr. εὐγένεια) „noblețe" (CII, 31[v]; CH, 13), *illustrie* (*illustrius, lustrissum*) (<lat. *illustris*, ngr. ἰλλούστρος) „ilustru" (DVS, oct., 88[r], dec. 222[v]; 1759, ISD, X, 217), *mahut* (<tc. *mahud*), „ilustru" (GCond., 27[v]), *marghiol* (<ngr. μαργιόλος) **1.** „şiret" (BB, 365; FN, 102; Let.C, 191; CLM, 282; GIst., 282[r]; Bert. 1779, 40[v]; CCD, 253); **2.** „deştept" (BB, 443), *mozavir(i)* (<tc. *müzevvir*) „viclean" (DPV, 93[r]; Bert. 1775, 86[v]), *nostim* (<ngr. νόστυμος) (CO, 26[r]; T, 5[v]), *periergos* (<ngr. περίεργος) „bănuitor" (AD, 15[r]), *perifan* (<ngr. περιφανής) „ilustru" (NL, 183), *procopsit* (<*procopsi*<ngr. προκόψω) „înaintat la învăţătură" (GCond., 14[v]), *promithie* (<ngr. προμήθεια) „prevedere" (Mărg., 5[r]), *superbie* (<lat. *superbia*) „trufie" (BCS, 106), *telpiz* (<tc. *telbis*) „viclean" (GIst., 311[v]).

2. *Acţiuni, procese psihice, sentimente, manifestări, atitudini*: *acolisi* (<ngr. ἐκόλλησα) „a urmări; a persecuta" (Prav. 1646, 105; VI, 233; DVS, sept., 236[r]; Cron, 1689, 37[v]; CLM, 80; NL, 12; 1733, BDB, IV, 115; 1765, ISD, XXII, 244), *afectaţie* (<lat. *affectatio*) „laudă" (CH, 62), *andipatia* (<ngr. ἀντιπάθεια) „antipatie" (CO, 78[v]), *apelpisie* (<ngr. ἀπελπισία) „deznădejde" (CII, 8[v]), *apostasie* (<ngr. ἀποστασία) „trădare" (GIst., 334[r]), *apsifisie* (<ngr. ἀψηφισία) „insolenţă" (CII, 8[v]; 1774, Ur., VI, 426), *asfalie* (<ngr. ἀσφάλεια) „securitate, garanţie" (1774, Ur., VI, 425), *benevolenţă* (<it. *benevolenza*) „bunăvoinţă" (1774, MAS, 157), *colachie* (<ngr. κολακεία) „linguşire" (CII, 32[r]; CH, 87; PIst., 553), *confuzie* (*comfuzie*) (<lat. *confusio*) (CH, 308; 1735, SD, I, 183; TIst., 91[r]), *conştienţie* (<lat. *conscientia*) „conştiinţă" (Mol. 1681, 102[r]; CH, 9), *crudelitate* (<lat. *crudelitas*) „cruzime" (DVS, dec., 247[v]), *distihie* (<ngr. διστυχία) „nenorocire" (MO, 227; CII, 149[v]; GIst., 297[v]), *eloghiu* (<lat. *elogium*) „elogiu" (CJP, 112[r]), *fantazie*

(*fandasie*) (<lat. *phantasia*, ngr. φαντασία) **1.** „imaginaţie" (CII, 57^{r}; Min. 1776, 52; CO, 70^{v}); **2.** „capriciu" (GIst., 293^{r}), *graţie* (<lat. *gratia*, it. *grazzia*, magh. *grácja*) **1.** „răsplată" (FN, 57); **2.** „bunăvoinţă" (MLex., 211; CH, 248; cf. 1724, ISD, XII, 224); **3.** „milă" (TIst, 44^{r}; AB, 290; 1742, MAS, 155; 1750, ISD, XII, 53); 4. „promisiune" (AB, 337), *ipolipsis* (<ngr. ὑπόληψις) „stimă, reputaţie" (1764, Ur., I, 313; Înv. Ec.; CO, 7^{v}), *ipopsie* (<ngr. ὑποψία) „bănuială" (CII, 27^{v}; PIst., 540), *înformui* (*înfurmui*) (<lat.med. *informare*) **1.** „a-şi imagina" (Mol. 1681, 81^{v}); **2.** „a se informa" (CH, 215); **3.** „a alcătui" (CD, 119^{r}; Lit. 1679, II, 67^{v}), *meletisi* (<ngr. μελετῶ, -ήσα) „a medita" (GIst., 283^{r}), *mozaviri* (*mozavir* + *-i*) „a defăima" (1642, BRV, I, 125; CÎ, 98^{v}; Let.C, 99), *mozavirie* (*mozăvirie*) (<*mozavir* + *-ie*) „trădare, defăimare" (1642, BRV, I, 125; CÎ, 78^{r}; Let.C, 99; NÎnv., 102; AD, 85^{v}; AB, 303; Bert. 1775, 86^{r}), *o(t)ceaianie* (<v. sl. *otŭčajanije*) „deznădejde" (VI, 108; DVS, ian., 42^{r}; NÎnv., 187), *parapon* (<ngr. παράπον) „necaz" (1774, Ur., VI, 426), *periusie* (<ngr. περιουσία) „avere" (IM, 93; 1760, ISD, XIV, 309), *pretenţie* (*predenzie*, *pretenjie*, *pretensie*, *pretenzie*) (<lat. *praetensio*, cf. it. *pretenzione*, germ. *Prätension*; var. *pretenjie* < lat., cu rostire maghiară) „cerere, ambiţie, intenţie" (BCS, 91; FN, 96; CII, 12^{r}; 1742, MAS, 153; cf. 1749, ISD, XII, 51), *protimisi* (<ngr. προτιμῶ,-ήσα) „a prefera" (Pent. 1768, ap. BRV, II, 183; Min. 1776, ap. BRV, II, 216; cf. 1772, ISD, XXI, 157), *scandală* (*scandălă*, *scandilă*) (<ngr. σκανδάλα, σκάνδαλον) „supărare, ceartă" (CII, 13^{r}; ACP, 5^{v}; CH, 298; CCD, 28; CIst., 61; PIst., 234, 260), *scandalisi* (*scăndălisi*) (<ngr. σκανδαλίζω, -ίσα) „a se indigna, a se certa" (GIst., 284^{v}; PIst., 255, 256; CO, 13^{v}), *scarandivi* (*scărăndivi*) (<v.sl. *skarędovati) (sę)*) „a se dezgusta" (Caz.V, 329^{v}, 379^{v}; CD, II^{r}), *scopos* (ngr. σκοπός) „scop" (CCD, 405; NL, 197; PIst., 527; CO, 28^{v}), *sicofandie* (<ngr. συκοφαντία) „calomnie" (CII, 13^{r}), *simbathia* (<ngr. συμπάθεια) „simpatie" (CII, 13^{r}; CO, 78^{r}), *sinidisis* (*sânidisis*) (<ngr. συνείδησις) „conştiinţă") (CO, 6^{r}, 27^{v}), *spodobi* (<v. sl. *spodobiti*) „a considera demn" (DPV, 232^{v}; CÎ, 50^{r}); *tristicie* (<lat. *tristitia*) „tristeţe" (Mol. 1681, 113^{v}), *zatocenie* (<rus. *zatočenie*) „exil; nenorocire" (CNM, 248), *zilotipie* (*zelotipie*) (<ngr. ζηλοτυπία) „gelozie" (CII, 10^{r}; CO, 3^{v}, 73^{v}).

3. *Acţiuni concrete, verba dicendi, verbe de mişcare: afierosi, afierotisi* (<ngr. αφιερώνω, ἀφιερώσα) „a consacra" (CIst., 7; EG, 3^{r}; 1775, GCR, II, 78), *aprobălui* (<lat. *aprobare*) „a aproba" (1742, MAS, 152), *asecura* (<it. *assecurare*) „a asigura" (FN, 30), *disputaţie* (*despotaţâie*, *desputaţie*) (< lat. *disputatio*, pol. *dysputacja*) „dispută" (Cron. 1689, 16^{r}, 153^{r}; CD, 32^{r}; CDicţ., 89^{r}; CH, 127), *dişputului* (*deşpotolui*) (<magh. *disputálni*) „a dezbate" (CDicţ., 89^{r}; TIst., 47^{r}), *filonichie* (<ngr. φιλονεικία) „dispută" (Min. 1779, III), *formălui* (<magh. *formálni*) „a forma" (Vis.C, III, 17; CDicţ., 315^{r}), *fundaţie* (<lat. *fundatio*) „fundare" (1742, MAS, 147; 1759, ISD, XIII, 235), *fundălui* (<magh. *fundálni*) „a funda" (Vis.C, II, 93; CDicţ., 121^{r}), *pliroforisi* (<nfr. πληροφορῶ, -ήσα) „a informa" (1757, Ur., VI, 8; 1775, Ur., VI, 456), *poftori* (<v.sl. *povŭtoriti*) „a repeta" (TIst., 63^{v}; CCD, 224), *pohvali* (<v.sl. *pochvaliti*) „ a lăuda" (DPV, 261^{v}), *proscalisi* (<ngr. προσκαλῶ, προσκάλεσα), „a invita" (GIst., 255^{r}), *proteştelui* (*protăştălui*) (<magh. *protestálni*) „a protesta" (TIst., 25^{v}, 26^{v}), *slavoslovi* (<v.sl. *slavosloviti*) „a lăuda" (Lit. 1679, 5^{r}; GCond., 17^{r}).

C. Clădiri, locuinţe, obiecte de uz gospodăresc, îmbrăcăminte: *atmeidian* (<tc. *atmeidan*) „hipodrom" (CH, 341), *avlac* (<ngr. αὐλάκι) „canal, rigolă" (IM, 27), *castel* (*caştel*) (<lat. *castellum*, it. *castello*, pol. *kas(z)tel*) (CJP, 127^{v}; FN, 79; CH, 417; CNM, 265), *diadimă* (<ngr. διάδημα) „diademă" (ACT, 19^{v}; Pent. 1743, II^{r}), *dvor* (<rus. *dvor*) „gospodărie" (NL, 261), *economie* (*iconomie*) (<lat. *oeconomia*, ngr. οἰκονομία) **1.** „gospodărie" (1734, ISD, XII, 224); **2.** „economisire" (CO, 11^{r}), *fotá* (<tc. *fotá*) „prosop" (GCond., 15^{r}), *ipodromiu* (<ngr. ἱπποδρόμιον) „hipodrom" (DVS, sept., 3^{v}; CH, 341), *mantie* (<v.sl. *manŭtija*) (Prav. 1646, 179; VI, 153; GCond., 12^{r}), *modă* (<fr. *mode*) (CO, 45^{v}), *palat* (*pal(e)aţi*, *pălat*) (<lat. *palatium*, ngr. παλάτι, pol. *pałac*) (VI, 58; CJP, 126^{v}; DVS, febr. 56^{v}; CII, 46^{v}; CCD, 407; Bert. 1775, 65^{r}; CO, 25^{r}), *piaţ* s.n. (<magh. *piác*) „piaţă" (AC, 360), *rezidenţie* (*răzedinţie*, *răzidenţie*) (<lat. *residentia*, magh. *rezidencia*, pol. *rezydencja*) „reşedinţă" (1702, ISD, I, 86, 104; CH, 285; TIst., 79^{r}), *sală* (<fr. *sale*) (CO, 75^{v}), *thermă* (<lat. *therma*, ngr. θερμά) „baie publică" (NCL, 40^{r}; IM, 18).

D. Gastronomie: *amvrosíe* (<ngr. ἀμβροσία) „ambrozie" (Pent. 1743[1], 25^{v}; Pent. 1753, 25^{v}), *condimă* (<it. *condimento*) „condiment" (CBuc., 48^{r}), *nectar* (<ngr. νέκταρ) (Pent. 1743[1], 25^{v}; Pent. 1753, 25^{v}), *salam* (<it. *salami*, ngr. σαλάμι) (CBuc., 51^{v}), *supă* (*zupă*) (<it. *suppa*, *zuppa*, ngr. σούπα) **1.** „preparat dietetic" (CBuc., 53^{v}; Doft.[1], 104^{v}); **2.** „borş" (Doft.[1], 92^{r}; CO, 13^{r}).

E. Comerţ, transport, comunicaţii: *bastardă* (<ngr. μπαστάρδα) „vas de război" (IM, 14), *cantariatica* (<ngr. κανταριατικά) „taxă de cântărire" (1776, Ur., I, 86; 1776, II, 240), *comunicaţie* (<rus. *kommunikacija*, pol. *kommunicacja*) „comunicare, contact" (Ps.C, 68), *galion* (*galeon*) (<ngr. γαλιώνι, it. *galione*, pol. *galion*, tc. *kalion*) „vas de război" (FN, 10; CDicţ., 199^{v}; CLM, 186; Ps.C, 66; AB, 349; NCL, 53^{v}; NL, 151), *informaţie* (*informaţion*) s.f. şi n. (<lat. *informatio*, germ. *Information*, magh. *információ*) (TIst., 49^{r}; cf. 1724, SDŞ, 117; 1727, SDŞ, 142), *lectică* (*laftică*, *leftică*) (<lat. *lectica*, pol. *lektyka*) (CDicţ., 170^{r}; CII, 154^{r}; CH, 231; NCL, 199^{v}; CCD, 254; GCond., 31^{v}; CO, 31^{r}, 43^{v}), *losterie* (*lostărie*, *lustărie*) (<it. *losteria*) „han" (DC; CO, 73^{r}, 75^{v}), *me(n)zil* (*mezâl*) (<tc. *menzil*, ngr. με(ν)ζίλι) **1.** „poştă" (NL, 67; 1777, ISD, XXII, 17); **2.** „diligenţă" (NL, 203); **3.** „staţie poştală" (GCond., 4^{r}), *mortasipie* (<ngr. μορτασίπις) „taxă de vânzare" (NL, 17; 1777, ISD, XXII, 3), *mujdea* (<tc. *müždé*) „informaţie" (GIst, 326^{r}), *pliroforie* (<ngr. πληροφορία) „informaţie" (1756, Ur., I, 210), *poştă* (*poşte*) (germ. *Post*, magh. *posta*, pol. *poszta*) **1.** „poştalion" (AB, 288); **2.** „curier" (1657, ISBD, 281; AC, 362; CDicţ., 48^{r}; GIst., 166^{r}), *rădvan* (<rus. *redvan*, pol. *redwan*) „caleaşcă" (NL, 21; GCond., 4^{r}).

F. Termeni referitori la viaţa socială

1. *Profesii, îndeletniciri, funcţii, stări sociale, ranguri militare*: *actuariu* (<lat. *actuarius*) „ persoană cu atribuţii financiare" (Cron. 1689, 424^{r}), *aftocrator* (<ngr. αὐτοκράτωρ) „imperator" (DVS, sept., 17^{v}; CII, 8^{v}), *aghent* (<lat. *agens*, *-tis*, germ. *Agent*) „agent" (TIst., 89^{r}; cf. 1728, SDŞ, 148; 1747, SDŞ, 216), *aprod* (<magh. *apród*) (AC, 10; CLM, 138; NL, 10; GCond., 11^{v}; PIst., 286), *arca* (<tc. *arka*) „avocat" (MLex., 291; AVoc., 69^{r}; CLM, 114), *arhistratig* (<ngr.

ἀρχιστράτηγος, v.sl. *archistratigŭ*) „arhistrateg" (Lit. 1679, I, VII^{r}; DVS, sept., 25^{r}; Let.C, 211), *aristocraţie* (*aristocratie*) (<lat. *aristocratia*, ngr. ἀριστοκρατία, rus. *aristokratija*) (CÎ, 30^{v}; CO, 36^{v}), *astrolog* (<lat. *astrologus*, ngr. ἀστρολόγος, it. *astrologo*, pol. *astrolog*) (Prav. 1652, 596; DVS, nov., 154^{r}; FN, 22; CII, 74^{v}; Cal. 1733, 1; CO, 240^{r}), *a(d)vocat* (*avucat*) (<lat. *advocatus*, it. *avvocato*) „avocat" (CJP, 128^{v}; Mărg., 14^{r}; CII, 8^{r}; CO, 4^{v}), *bregadir(i)* (*bragadiri*) (<rus. *brigadir*) „brigadier" (Ps.C, 74, 76; NCL, 229^{v}; NL, 187), *cadiu* (<tc. *kady*) „judecător" (NL, 326; GCond., 19^{v}), *camerher* (<germ. *Kammerer*, rus. *kammerger*) „şambelan" (Ps.C, 71), *camer-şraiber* (<germ. *Kammer-Schreiber*) „grămătic" (Ps.C, 71), *capigiu* (*capegiu*) (<tc. *kapuğy*) „ambasador" (Let.C, 200, 212; AB, 276), *chesadar* (<tc. *kesedar*) „arhivar" (GCond., 7^{v}), *colonel* (*culonel*) (<germ. *Kolonel*, it. *colonnello*, magh. *kolon(n)el*) (GIst., 133^{v}; NL, 103; PIst., 528; CO, 24^{v}), *comendatoriu* (<lat. *commendatorius*) „comandant al unei cetăţi" (PPr., II^{r}), *comisar(i)* (*comisareş*, *comişari*) (<lat.med. *comissarius*, germ. *Kommissar*, magh. *kommis(s)zárius*) **1**. „conducător administrativ" (AB, 286; VI, 243; cf. 1698, ISD, X, 205; 1726, ISD, XIV, 38; 1737, ISD, XIII, 124); **2**. „conducător militar" (Ps.C, 73; GIst., 184^{v}; NL, 144); **3**. „ambasador" (CLM, 116; Let.C, 129), *consilier(iu)* (*consiliar(iu)*, *conşiliar*, *conziliar*) (<lat. *consiliarius*, germ. *Konsiliarius*, ngr. κονσιλιάριος) (1723, DRA, I, 306; 1723, ISD, XIV, 272; PIst., 248, 520; cf. 1724, ISD, XIV, 18; 1726, ISD, XIV, 34; 1726, DRA, I, 318), *consul* (*consol*, *conzul*) (<lat. *consul*, germ. *Konsul*, ngr. κόνσουλ, pol. *konsul*) (DVS, ian., I1^{v}; Cron. 1689, 129^{r}; CDicţ., 262^{r}; CH, 72; CNM, 248; NCL, 25^{r}; CCD, 469), *deputat(uş)* (<lat. *deputatus*; var. *deputatuş*, cu pronunţie maghiară) „deputat" (DC, 1^{r}; CO, 12^{v}), *director(iu)* (*derector(iu)*) (<lat. *director*, germ. *Direktor*) „conducător administrativ al unei provincii" (TIst., 49^{r}; 1750, ISD, XII, 53, cf. 1722, DRA, I, 305; 1724, ISD, XIV, 18; 1737, ISD, X, 333; 1737, SDŞ, 142), *divictar* (<tc. *divitdar*) „secretar de cancelarie" (GCond., 7^{v}; 1777, ISD, XXII, 14), *doctor* (*doftor(u)*, *dohtor(u)*) (<lat. *doctor*, ngr. ντόχτορας, pol. *doktor*, rus. *doktor*) **1**. „medic" (Prav. 1646, 107; Prav. 1652, 613; VI, 233; CÎ, 57^{v}; MLex., 43; BB, 368; CLM, 68; Ps.C, 7; CH, 164; AVoc., 71^{r}; Lit. 1728, 34^{v}; AD, 2^{r}; Cal. 1733, 1; Lit. 1743, 53^{r}; CCD, 324; AI, 1^{r}; Bert. 1775, 106^{v}; Bert. 1779, 43^{r}; CO, 13^{r}); **2**. „persoană având un titlu academic" (HCC, 107), *dorobanţ* (*dărăban(ţ)*) (<magh. *darabant*) „mercenar" (Let.C, 161; CNM, 60; GIst., 182^{v}; TIst., 37^{r}; NL, 242; GCond., 28^{r}; PIst., 366), *dragon* (*dragun*, *drăgan*) (<pol. *dragon*, rus. *dragon*) „cavalerist" (1656, ISBD, 278; Ps.C, 68; NL, 44, 106; PIst., 419), *ecjecutor* (<magh. *egzekútor*) „executor judecătoresc" (1742, MAS, 156), *eminenţie* (<lat. *eminentia*, magh. *eminencia*) „eminenţă" (PPr., 6), (*e*)*pitrop* (<ngr. ἐπίτροπος, v.sl. *jepitropŭ*) **1**. „plenipotenţiar" (CII, 9; AVoc., 77^{r}; TIst., 93^{r}; CCD, 66; CO, 51^{v}); **2**. „tutore" (AVoc., 77^{r}; CIC, 294); **3**. „administrator" (GIst., 258^{v}; CIC, 302), *epitropevsi* (<ngr. ἐπιτροπεύω) „a administra" (1711, Ur., XXI, 142), *filosof* (<lat. *philosophus*, ngr. φιλόσοφος, v.sl. *filosofŭ*) (Caz.V, II, 38^{v}; Prav. 1646, 149; VI, 207; DVS, dec., 192^{v}; IT, 122^{r}; Mărg., I^{v}; CD, II^{r}; CDicţ., 131^{v}; TIst., 22^{v}; AD, 3^{r}; CCD, 6; GIst., 1^{r}; Pent. 1743^{1}, 22^{v}; EG, 71^{r}), *gheneral*(*eş*) (*ghinărar*(*iu*), *ghinerar*(*iu*))(<lat. *generalis*, germ. *General*, magh. *general*(*is*), pol. *generał*, rus. *general*) (FN, 21; 1708, ISD, X, 36; CLM, 49; Let.C, 170; 1723, ISD, XIV, 272; 1724, ISD, XIV,

19; TIst., 64^{v}; GIst., 128^{v}; NL, 73; 1742, ISD, VI, 231; AB, 294; CIC, 295; PIst., 367; CO, 46^{r}), *gheneralisimus* (<lat. *generalissimus*) „arhistrateg" (BCS, 102; AB, 322), *gheograf* (<lat. *geographus*, ngr. γεωγράφος) „geograf" (CDicţ., 322^{v}; CIst., 5; CH, 59; GN, 10^{r}), *gubernat* (*gobernat*) (*gubernator*) (<lat. *gubernator*, magh. *gubernátor*, pol. *gubernator*) „guvernator" (FN, 94; 1707, ISD, X, 322; TIst, 42^{v}; GIst., 155^{r}; Ps.Am., 59; NL, 288; 1741, ISD, VI, 362; cf. 1752, SDŞ, 222), *guvernator* (*gobărnator*, *gubărnator*, *gubernator(iu)*, *gubernatur*) (<lat. *gubernator*, magh. *gubernátor*, pol. *gubernator*) (BCS, 106; CDicţ., 355^{r}; 1701, SDŞ, 22; CH, 332, 487; FN, 32; DC, 2^{v}; 1748, SDŞ, 224; Ps.C, 72; TIst., 43^{v}; PIst., 249), *hartofilax* (<ngr. χαρτοφύλαξ) „arhivar" (Prav. 1652, 154; GIst., 258^{v}), *hatman* (*hătman*, *hetman*) (<pol. *hetman*) „general" (VRC, 9^{v}; MLex., 113; DPV, 156^{r}; CÎ, 64^{r}; IT, 122^{v}; CLM, 43; Ps.C, 35; CH, 17; CIst., 26; TIst., 60^{v}; CCD, 97; NL, 15; GCond., 14^{v}; PIst., 267; IP, 6^{v}; CO, 34^{r}), *hirurg* (<lat. *chirurgus*, ngr. χειροῦργος) „chirurg" (CH, 14), *(h)istoric* (<lat. *historicus*, ngr. ἱστορικός, it. *istorico*, pol. *hystorik*) „istoric" (CJP, 112^{r}; CÎ, 10^{r}; CD, 45^{r}; CII, 56^{r}; CLM, 41; AD, 83^{v}; CIst., 4; NCL, 19^{r}; GIst., 1^{r}; PIst., 264), *hotnog* (<magh. *hadnagy*) „căpitan" (Caz.V, I, 51^{v}; 1728, Ur., I, 52; NL, 41; CCD, 55), *husar* (<magh. *huszár*) „cavalerist" (CLM, 53; NL, 73; PIst., 427), *imperator* (*împerator(iu)*, *împărător*) (<lat. *imperator*, rus. *imperator*) „împărat" (Ps.C, 64; NCL, 25^{r}, 214^{r}; CNM, 252; PIst., 258; CO, 64^{v}), *i(n)ṣpector* (*eşpector*) (<lat. *inspector*, germ. *Inspektor*, magh. *i(n)spector*) „inspector" (1736, DRA, I, 364; cf. 1736, ISD, XII, 36; 1736, ISD, XIV, 300), *ipat* (<ngr. ὕπατος, v.sl. *ipatŭ*) „consul" (Prav. 1652, 42; DVS, sept., 11^{v}; ACT, 20^{v}), *iurist(a)* (<lat.med. *iurista*) „jurist" (CDicţ., 308^{v}; EG, 36^{v}), *joimir* (*jolnir*) (<ucr. *žovnir*, *žolnierz*) „dorobanţ" (DVS, sept., 220^{r}; CLM, 67; Let.C, 142; NL, 8; PIst., 332), *lector* (<lat. *lector*, magh. *lektor*) „citeţ" (PPr., 102^{v}), *legat* (<lat. *legatus*) „sol" (Prav. 1652, 4), *musaip* (*musahib*) (<tc. *musahib*) „consilier" (IM, 75; NL, 24; CIC, 278; AB, 312), *namestnic* (*namĕsnic*) (<v.sl. *namĕstnikŭ*) „locţiitor, mandatar, succesor" (Caz. V, I, 158; Prav. 1646, 76; Prav. 1652, 40; TIst., 78^{v}), *nomothetis* (<ngr. νομοθέτης) „jurist" (AD, 10^{r}), *notar(iu)* (*notareş*, *notarie*, *notarius*, *notariuş*) (<lat. *notarius*, magh. *notárius*, ngr. νοτάριος) „notar" (Prav. 1652, 368; DVS, oct., 85^{v}; CDicţ., 207^{r}; PPr., 86^{r}; Ps.C, 73; TIst., 33^{r}; cf. 1743, ISD, X, 336; 1752, ISD, XII, 64), *ofiţ(i)er(i)* (*ofiţăr*, *ofiţiar*) (germ. *Offizier*, pol. *oficer*, rus. *oficer*) „ofiţer" (FN, 54; Ps.C, 68; Ps.Am., 275^{r}; NCL, 177^{v}; 1736, DRA, I, 362; NL, 239; PIst., 420; CO, 46^{r}), *orator* (*orătoriu*) (<lat. *orator*, pol. *orator*, rus. *orator*) (CÎ, 93^{r}; CDicţ., 335^{v}; NCL, 63), *ostiaruş* (<lat. *ostiarus*, cu rostire maghiară) „uşier" (PPr., 102^{v}), *panţir* (<pol. *pancerz*, rus. *pancir*) „dorobanţ" (ULM, 238; PIst., 427; 1777, Ur., XV, 318; 1777, ISD, XXII, 19), *patron(oş)* (*padron*) (<lat. *patronus*, it. *padrone*, ngr. πάτρων, magh. *pátronus*) „protector" (DVS, nov., 184^{v}; ACat., 343; TIst., 82^{r}; CCD, 551; cf. 1727, ISD, X, 416; 1760, ISD, XII, 73), *pendicondarh* (<ngr. πεντηκόνταρχος) „conducător militar" (DVS, sept., 135^{r}), *poet(a)* (*piit*) (<lat. *poeta*, ngr. ποιητής) „poet" (MG, 403^{r}; SG, 231^{r}; CDicţ., 250^{r}; CIst., 36; CH, 121; EG, 109^{v}), *poetic* (*poiatic*, *poetec*) (<lat. *poeticus*, ngr. ποιητικός) „poet" (DVS, oct., 64^{r}; DPar., II, 76^{v}; CD, 43^{r}; CDicţ., 135^{v}; CII, 12^{v}; AD, 70^{v}; NCL, 9^{v}; CIst., 7; Ant. 1726, 45^{r}; Cal. 1733, 41; CCD, 75; AB, 334; CO, 28^{r}), *polcovnic* (*polcovnec*) (<rus. *polkovnik*) „colonel" (Ps.C, 73; CCD, 63;

NL, 28; GCond., 8[r]), *porucinic* (*porocinic*, *poruşnic*) (<rus. *poručnik*) „locotenent" (Ps.C, 71, 72; NL, 245, 288; GCond., 8[r]), *prevedor* (ngr. πρεβέδουρος) „comandant al unei cetăţi" (IM, 57), *privătariu* (<ngr. πριβατάριος) „vistier" (DVS, sept., 28[v]), *procator* (*procatăr*) (<magh. *prókátor*) **1**. „avocat" (NT, 167[r]); AC, 363; CDicţ., 47[r]; NÎnv., 212; TIst., 41[v]; Cal. 1733, 20); **2**. „notar" (CDicţ., 118[r]), *procurator* (<lat. *procurator*, it. *procuratore*, germ. *Prokurator*, pol. *prokurator*) **1** „magistrat" (FN, 41); **2** „avocat, notar" (ULM, 113; 1742, MAS, 150), *reghimentariu* (<lat.med. *regimentarius*) „colonel" (PIst., 458), *reimentar* (*ră(i)mentar*, *rementariu*) (<pol. *reimentarz*) „colonel" (Ps.C, 34; NL, 123, 128, 208), *retor(i)* (*ritor*) (<lat. *rhetor*, ngr. ῥήτωρ, v.sl. *ritorŭ*) „orator" (VI, 209; Vis.C, IV, 49; CDicţ., 126[v]; CII, 69[v]; AD, 2[v]; Pent. 1743[1], 22[v]; Pent. 1743[2], 23[r]; EG, 109[v]; CO, 66[r]), *rotmaistru* (*ritmaistru*, *rocmistru*, *rohmistru*) (<pol. *rotmistrz*, rus. *rotmistr*) „căpitan de cavalerie" (Ps.C, 71, 72; NL, 57, 78, 93), *samoderjeţu* (*samodărjăţ*) (<rus. *samoderžec*) „autocrat" (NL, 212; PIst., 228), *scriniariu* (<lat. *scriniarius*) „arhivar" (DVS, dec., 214[v]), *secretar(iu)* (*săcretariu*, *secretariş*, *sicretariu*, *sicritariu*) (<lat. *secretarius*, magh. *szekretárius*, germ. *Sekretar*, pol. *sekretarz*) „funcţionar de cancelarie" (FN, 40; DVS, nov., 149[r]; CDicţ., 311[r]; 1700, ISD, X, 280; Ps.C, 70; CH, 115; TIst., 50[r]; 1726, SDŞ, 135; cf. 1706, ISD, XIII, 72; 1722, DRA, I, 304), *senator* (*sănator*, *sănaturi*, *sinator*) (<lat. *senator*, pol. *senator*, rus. *senator*) (DVS, febr., 56[v]; CII, 12[v]; CH, 72; CLM, 121; CCD, 134; NL, 259), *serasch(i)er(iu)* (*sarascher(iu)*) (<tc. *serasker*, pol. *saraskier*) „generalissim" (Let.C, 214; Ps.C, 34; GIst., 130[v]; NL, 36, 64; AB, 278), *soldat* (*săldat*) (<it. *soldato*, rus. *soldat*) (Ps.C, 69; IM, 53; NL, 259), *sotnic* (*sotnec*) (<rus. *sotnik*) „căpitan de cavalerie" (CLM, 151; 1728, Ur., I, 52; GCond., 81[r]), *sovetcu* (<rus. *sovetnik*) „consilier" (GIst., 290[v]), *spiţer(iu)* (*schiţier*, *speţ(i)er*, *spiţiar*) (<lat.med. *speciarius*, it. *speziario*, ngr. σπετσ(ι)έρης) „farmacist" (1651, ISD, X, 299; VI, 216; CII, 12[v]; Ps.C, 71; AVoc., 74[v]; Doft.[1], 2[v]; CO, 29[v]), *stihotvoreţ* (<v.sl. *stichotvorecĭ*) „poet" (CD, 34[v]; CII, 69[v]), *tiran* (<lat. *tyrannus*, ngr. τύραννος, v.sl. *tiranŭ*) (DVS, nov., 109[r]; CII, 58[v]; CLM, 186; CIst., 19; AD, 77[r]; CCD, 54), *tribun* (*trebun*, *trivun*) (<lat. *tribunus*, ngr. τριβοῦνος, v.sl. *tribunŭ*) „magistrat roman" (DVS, nov., 157[v]; CH, 80; CCD, 283), *ţirulic* (<pol. *cyrulik*) „chirurg" (CII, 14[r]; CH, 81).

2. *Instituţii, viaţa de curte şi de arme, obligaţii sociale*: *administraţie* (*administraţio(n)*) s.f. şi n. (<lat. *administratio*, germ. *Administration*, rus. *administracija*) „conducere administrativă a unei provincii" (1726, DRA, I, 317; 1729, DRA, I, 323; 1734, DRA, I, 343; 1745, ISD, XII, 328; cf. 1722, DRA, I, 304; 1734, ISD, XII, 224; 1735, ISD, XIV, 53), *administrălui* (<magh. *adminisztrálni*) „a administra" (1742, MAS, 147), *admonălui* (<lat. *admonere*, după modelul verbelor terminate în *-ălui*) „a admonesta" (1742, MAS, 154), *aftonomie* (<ngr. αὐτονομία) „autonomie" (1774, Ur., VI, 420), *agarlâc* (<tc. *agarlyk*) „bagaj militar" (GIst., 183[r]), *anaforá* (*anafurá*) (<ngr. ἀναφορά) „raport oficial" (1777, ISD, XXII, 36; 1777, ISD, XXIII, 250, 257), *analogos* (<ngr. ἀνάλογος) „cotă parte" (1723, Ur., I, 237), *angarie* (*angará*, *angărie*) (<ngr. ἀγγαρεία; cf. tc. *angarija*, bg. *angarije*, scr. *angarije*) „bir" (GIst., 297[v]; 1777, ISD, XXII, 13, 24), *apelaţie* (<lat. *apellatio*, ngr. ἀπελάτζιον) „apel în instanţă" (1733, DRA, I, 338; 1743, MAS, 157), *apelălui* (<magh. *apellálni*) „a chema în instanţă" (1742, MAS,

157), *apodixis* (<ngr. ἀπόδειξις) „permisiune" (1774, Ur., I, 16), *apofasi* (<ngr. ἀποφασίζω) „a (se) decide" (IM, 7), *apofasis* (<ngr. ἀπόφασις) „decizie" (CII, 326^{r}; GIst., 168^{r}), *aposchevi* (<ngr. ἀποσκευή) „bagaj militar" (IM, 5), *armistiție* (*armistiți(um)*) s.f. şi n. (<lat. *armistitium*, it. *armistitio*) „armistițiu" (FN, 85, 150; CII, 8^{v}), *arpalâc* (<tc. *arpalyk*) „pensie" (PIst., 262), *arz* (*harz*) (<tc. *arz*) „memoriu" (Ps.C, 57; NL, 115; AB, 341; PIst., 486), *autoritate* (*avtoritas*) (<lat. *auctoritas*) „hegemonie" (BCS, 91; TIst., 49^{r}), *bagaliu* (<it. *bagaglio*) „bagaj militar" (FN, 124), *bali(e)mez* (*balemez*, *balghemez*, *banimez*) (<tc. *bal yemez*) „mortier" (CLM, 83; IM, 19; Let.C, 212; NL, 57; GIst., 345^{r}), *batalion* (<it. *battaglione*, pol. *bataljon*) (FN, 120; Ps.C, 67), *berăt* (*barat*) (<tc. *berat*, ngr. μπαράτι, μπεράτι) „diplomă, privilegiu" (CLM, 45; PIst., 345; 1774, Ur., VI, 435), *bolniță* (v.sl. *bolĭnica*) „spital" (Prav. 1640, 78; Caz.V, 343; Prav. 1652, 328; AC, 11; DVS, sept., 13^{r}; Let.C, 103; NCL, 54^{r}; GIst., 322^{v}), *bombă* (<it. *bomba*, pol. *bomba*, rus. *bomba*) (FN, 35; NL, 343), *clironomie* (<ngr. κληρονομία) „moştenire" (CII, 44^{v}; CO, 10^{r}), *comendălui* (<magh. *kommendâlni*) „a comanda" (Lex.M, 194), *comendui* (<*comendă*<lat. *commenda* + *-ui*; cf. pol. *komendowac*) „a însărcina cu comanda" (Ps.C, 67), *comisie* (*comesie*, *comision*, *comişie*) s.f. şi n. (<lat.med. *commisio*, germ. *Kommission*, magh. *kom(m)iszió*) **1.** „consiliu, comitet" (TIst., 85^{v}; 1742, MAS, 148; 1749, ISD, XIV, 195); **2.** „mandat, ordin" (1727, SDŞ, 144; 1737, ISD, XII, 224; 1736, ISD, XIV, 301; 1742, MAS, 148), *condiție* (<lat. *conditio*, magh. *kondició*) (CII, 10^{v}; CH, 411; 1742, MAS, 147), *conferenție* (<lat. *conferentia*; cf. magh. *konferencia*) „conferință" (TIst., 41^{v}), *consiliu* (*conselio*, *conzilium*) (<lat. *consilium*, ngr. κονσέλιο(ν), germ. Konsilium) (CNM, 252; IM, 103; cf. 1747, SDŞ, 216), *contract(uş)* (<germ. *Kontrakt*, magh. *kontráktus*) „contract" (1758, ISD, XII, 69; cf. sec. XVII, ISD, XII, 233), *copie* (<lat.med. *copia*, germ. *Kopie*) (TIst., 64^{r}; cf. 1727, SDŞ, 143; 1734, DRA, I, 345), *cumbara* (*cambara*, *combara*) (<tc. *kumbara*) „bombă, obuz" (NL, 146, 198, 241; GIst., 331^{v}; PIst., 442), *decret(um)* (*dicret*) (<lat. *decretum*, germ. *Dekret*, magh. *dékretum*) „decret" (1698, DIT, 464; TIst., 85^{v}; 1742, MAS, 147; Caz. 1748, ap. BRV, II, 166; PIst., 520; cf. 1727, SDŞ, 142; 1735, SDŞ, 182), *defendălui* (*-elui*, *-ului*) (<it. *defendere*) „a apăra" (FN, 82, 97), *defendivsi* (<ngr. δηφεντέυσα) „a apăra" (1756, DRA, II, 334), *democrație* (*demograție*, *dimocrație*) (<lat. *democratia*, ngr. δημοκρατία, rus. *demokratija*) (CÎ, 30^{v}, 31^{r}; CII, 8^{v}, 20^{v}), *derectorat* (<germ. *Direktorat*) „directorat" (1729, DRA, I, 323), *diată* (<ngr. διάτα) „testament" (ACP, 8^{r}; NL, 297; CCD, 628; PIst., 554; Bert. 1775, 108), *diplom(ă)* s.f. şi n. (<lat. *diploma*, ngr. δίπλωμα, germ. *Diplom*) „diplomă, privilegiu" (1699, DIT, 480; CH, 452; TIst., 72^{r}; 1742, MAS, 156), *document* (*docoment*) (<lat. *documentum*, germ. *Dokument*) (1733, ISD, XIV, 50; 1742, MAS, 156), *donație* (<lat. *donatio*) (TIst., 26^{v}; cf. 1709, ISD, IV, 74), *dunanma* (*donolma*, *dunalma*) (<tc. *donanma*) „flotă" (IM, 15; CH, 336, 337), *elefterie* (*eleftirie*) (<ngr. ἐλευθερία) „libertate" (CH, 106; CO, 29^{r}), *extract* (<lat.med. *extractum*, germ. *Extrakt*) „copie" (1732, DRA, I, 336), *flotă* (*floată*) (<it. *flota*, pol. *flota*) (FN, 40, 41; Ps.C, 66), *fuzie* (*fuzâie*) (<pol. *fuzyja*, rus. *fuzeja*) „puşcă" (NL, 324; CBuc., 63^{v}), *ge(a)bhana* (*gebehanea*) (<tc. *ğeb hane*) „arsenal, muniții" (IM, 54; NL, 146, 347), *ghiuluş* (<magh. *gyülés*) „dietă, adunare" (TIst., 83^{v}; CIC, 304; PIst., 339), *harmată* (<pol. *harmata*) „tun" (DPar., 54^{r}; NL, 42),

hatişerif (*hateşărif, hatişărif*) (<tc. *hatt-i şerif*) „decret, ordin al sultanului" (Let.C, 153; CLM, 52; GIst., 201[r], 298[r]; AB, 336; PIst., 477; GCond., 7[r]), *haubiţă* (<pol. *haubice*) „tun, mortier" (Ps.C, 73), *hoget* (<tc. *hoğğet*) „document, contract" (AB, 347), *impoşiţiu* (<magh. *imposició*) „impozit" (1742, SDŞ, 108), *înştanţie* (*instanţie, înştanţie*) (<lat. *instantia*, magh. *i(n)stáncia*) **1**. „cerere, suplică" (TIst., 43[v]; 1742, MAS, 157; cf. 1724, SDŞ, 107; 1728, ISD, XII, 231); **2**. „instanţă de judecată" TIst., 92[r]; cf. 1736, SDŞ, 197; 1742, MAS, 152; 1744, ISD, XIII, 243), *ispisoc* (<rus. *spisok*) „act, privilegiu" (1730, ISD, XXII, 242; 1735, Ur., VI, 425), *iurizdecţie* (<lat. *jurisdictio*) „jurisdicţie" (TIst., 78[v]), *izgnanie* (<v.sl. *izgnanije*) „exil" (DVS, sept., 86[r]; CII, 29[v]; CH, 72), *machină* (*mahină*) (<lat. *machina*; cf. pol. *machina*, rus. *mahina*) „catapultă" (CH, 416, 425; CO, 15[v]), *memor(i)al* (*mimorial*) (<lat.med. *memorial*, germ. *Memorial*) „memoriu" (TIst., 85[v]; cf. 1725, DRA, I, 315; 1726, ISD, XIV, 41; 1731, DRA, I, 331), *mortiri* sg. (<rus. *mortir*) „mortier" (Ps.C, 73), *neara* (<ngr. νεαραί) „lege derogatoare" (Prav. 1652, 144; 1753, Ur., XVI, 303; 1764, Ur., XVI, 308), *obligaţie* (<lat. *obligatio*) (TIst., 91[r]; GIst., 279[r]), *parataxis* (<ngr. παράταξις) „pompă, ceremonie" (IM, 12; GCond., 11[v]), *parie* (*pario*) (<lat.med. *paria*, magh. *pária*) „copie" (TIst., 24[r]; cf. 1660, ISD, X, 293; 1724, SDŞ, 117; 1728, ISD, X, 420), *parolă* (<it. *parola*, pol. *parol*, rus. *parol*) **1**. „angajament" (CII, II[v]; AB, 286; Ps.C, 65; NL, 293; IM, 58); **2**. „mesaj cifrat" (NL, 187), *patent* (<lat. *patent*, germ. *Patent*, magh. *patent*) „dispoziţie legală" (TIst., 81[v]; APăst., 98), *patrie* (<lat. *patria*, it. *patria*, ngr. πατριά) (BCS, 41; Märg., II[v]; BB, IV; FN, 26; CDicţ, 228[v]; CH, 9; CIst., 9; GIst., 304[r]; CCD, 142; AB, 284; Hris. 1756, I[r]; EG, 29[v]; PIst., 543; CO, 10[r]; cf. 1717, ISD, X, 263; 1741-1742, ISD, IV, 215), *perjecuţio* (<lat. *persecutio*, cu rostire maghiară) „persecuţie" (TIst., 43[v]), *pohvală* (*po(h)fală*) „pompă, elogiu" (Prav. 1646, 148; Ps.C, 58; CH, 105; NL, 32, 64; GCond., 10[v]), *politie* (ngr. πολιτεία) „conduită, manieră" (Märg., 3[v]; CII, 12[r]; ACP, 3[v]; AD, 58[r]; TIst., 75[r]; CCD, 4; GIst, 129[r]; CIst., 39; NL, 321; AB, 312; EG, 3[v]; GCond., 17[r]), *pompă* (<lat. *pompa*, ngr. πομπή) „fast, ceremonie" (CDicţ., 251[v]; CII, 12[r]; CCD, 309; GIst., 170[r]; AB, 293; PIst., 344; CO, 75[r]), *posluşanie* (*posluşenie*) (<v.sl. *poslušanije*) **1**. „ascultare" (Caz.V, II, I[v]; DVS, sept., I[r]); **2**. „muncă prestată" (DVS, nov., 172[r]; BB, 21; cf. 1741, ISD, VI, 233; 1765, Ur., X, 195), *pozvol* (<*pozvoli*) „permisiune, acord" (CII, 22[v]; CLM, 121), *pozvoli* (<pol. *pozwolić*) „a permite, a aproba" (CLM, 51; NL, 134; cf. 1736; ISD, XVI, 201), *pozvolenie* (<pol. *pozwolenije*) „permisiune" (CD, 28[r]; CII, 22[v]; CLM, 121), *pretor(iu)* (*pretorie, pritor*) (<lat. *praetorium*, ngr. πραιτώριον, v.sl. *pretorŭ, pritorŭ*) **1** „sală de judecată" (NT, 62[v]; DVS, sept., 9[v]); **2** „instituţie judecătorească" (DVS, dec., 189[r]; Cron. 1689, 159[v]; CH, 161; CIst., 13), *privileghiu(m)* (*preveleghiu, preveleghie, privileghie, privileghiom*) (<lat. *privilegium*, ngr. πρεβελέγιον, πριβιλέγιον, magh. *privilégiom, privilégium*, rus. *privilegija*) „act domnesc, privilegiu" (BCS, 93; CII, 28[v]; TIst., 78[v]; AB, 281; CO, 77[v]; cf. 1623, BDB, I, 185), *recipospolita* (<pol. *rečipospolita*, rus. *rečipospolita*) „consiliu suprem" (NL, 64; GIst., 349[r]), *reghiment* (*reghement*) (<lat. *regimentum*, germ. *Regiment*, magh. *regiment*, pol. *regiment*) „regiment" (Lex.M, 241; TIst., 77[r]; Ps.C, 71; GIst., 137[r]; DMA, I[v]), *republică* (*ră(s)publică, respublică*) (<lat. *respublica*, it. *republica*, pol. *republika*) (FN, 24; CII, 68[r]; IM, 1; CIst., 66; NCL,

7r; CIC, 287; CO, 75r), *seim* (*săim*) (<pol. *sejm*) „dietă (la poloni)" (CLM, 99; NL, 290, 344), *senat* (*sănat*) (<lat. *senatus*, pol. *senat*, rus. *senat*) (DVS, sept., 12v; CH, 105; CCD, 66; NL, 258, 321; CIC, 284; CO, 40r), *sinhorisis* (<ngr. συγχώρησις) „permisiune" (CII, 13r), *sistima* (<ngr. σύστημα) „sistem" (CII, 13v; GN, 47v; 1774, Ur., VI, 425), *soţietate* (<lat. *societas*) „societate" (Cal. 1733, 14), *spital*(*i*) (*ospitalie*, *şpitali*) (<it. *ospitale*, ngr. σπιτάλι(ον), pol. *szpital*) „spital" (Prav. 1646, 93; BCS, 61; CO, 71r; cf. 1712, DIB, I, 251; 1717, DIB, I, 276), *stolniţă* (<rus. *stolica*) „capitală" (CLM, 105; TIst., 11v; NL, 28; GIst., 293r), *suplicat* (*şuplicat*) (<lat.med. *supplicatus*; var. *şuplicat*, cu pronunţie maghiară) „memoriu" (TIst., 43r; cf. 1747, SDŞ, 216), *suplicaţion* (<germ. *Suplikation*) „memoriu" (TIst., 49r), *suplică* (<it. *supplica*) „memoriu" (CH, 423; cf. 1701, SDŞ, 20), *şănlâc* (<tc. *šenlyk*) „solemnitate" (GCond., 8v), *şolenitaşu* (<lat. *solemnitas*, cu pronunţie maghiară) „solemnitate" (PPr., 96r), *tractat* (<lat. *tractatum*, pol. *traktat*) (FN, 27; CII, 13v; CLM, 45; Ps.C, 48; PIst., 515), *tregvă* (<it. *tregva*) „armistiţiu" (FN, 62), *ucaz* (*ocaz*) (<rus. *ukaz*) „decret" (NL, 208, 258), *universal* (<pol. *universał*, rus. *universal*) „decret" (Ps.C, 66; GIst., 287v; NCL, 229v), *vidimului* (<lat. *vidimare*) „a autentifica" (TIst., 92v), *zulum* (<tc. *zülüm*) „tiranie" (GIst., 314; PIst., 436).

3. *Familie, raporturi între oameni, grupuri etnice*: *acord* (<pol. *akord*, rus. *akord*) (Ps.C, 70), *alofil* (<ngr. ἀλλόφυλος) „străin" (CII, 86r), *collega* (<lat. *collega*) „aliat" (CH, 77), *colegat*(*ur*) (*coligat*, *culegat*) (<it. *collegato*, pol. *kolegat*) „aliat" (FN, 17, 136; NL, 212, 330), *consens* (<lat. *consensus*) (CH, 324), *corenie* (<v.sl. *korenĭ*) „obârşie" (CH, 57), *etherothalis* (<ngr. ἑτεροθαλής) „frate vitreg" (Prav. 1652, 270), *familie* (*famelie*, *fămilie*) (<lat. *familia*, ngr. φαμίλια, φαμελιά) (CD, 63r; FN, 70; TIst., 99v; CIst., 75; EG, 27v; cf. 1696, ISD, X, 81; 1700, ISD, X, 199; 1733, DRA, I, 336), *hereditas* (<lat. *hereditas*) „moştenire" (CNM, 267), *inoplemenic* (<v.sl. *inoplemenikŭ*) „străin" (DPV, 157r; DVS, sept., 2r; CD, 11v), *i*(*n*)*strument* (*istroment*, *iştrument*) (<lat. *instrumentum*, magh. *i*(*n*)*strumentum*, germ. *Instrument*) **1.** „mijlocitor" (PPr., 101r; CII, 49v; CH, 86); **2.** „uneltire" (TIst., 94r), *naţie* (*naţion*) (<lat. *natio*, germ. *Nation*) „naţiune" (TIst., 79v; 1750, SDŞ, 218), *omonie* (<ngr. ὁμόνοια) „acord" (CII, 68r), *perso*(*a*)*nă* (<lat. *persona*; cf. germ. *Person*) (Mol. 1681, 152v; DPar., II, 124r; CDicţ., 239r; CH, 88; TIst., 95v; cf. 1735, SDŞ, 172), *protector* (*protictor*) (< lat. *protector*, ngr. προτίκτωρ) (DVS, sept., 29v; TIst., 77r).

G. Termeni referitori la viaţa spirituală

1. *Cultură, carte, educaţie, arte, ştiinţe (anatomie, medicină, literatură, gramatică, istorie, mitologie, filozofie, ştiinţe juridice, geografie etc.)*: *antarctic*(*us*) (*andarctic*, *antarcticos*) (<lat. *antarcticus*, ngr. ἀνταρκτικός) „antarctic" (CD, 1r; CII, 12v; GN, 7r; DIP, 4v), *antidot* (*adidoton*) (<ngr. ἀντίδοτον) (CII, 8r; Doft.1, 32v, 38r; CO, 26r), *apocopi* (<ngr. ἀποκονή) „apocopă" (EG, 106r), *apoplexie* (<lat. *apoplexia*, ngr.ἀποπληξία) (NCL, 37r; Doft.1, 24v, 34v), *apotecar*(*iu*) (*apticar*(*i*)) (<lat.med. *apothecarius*, ngr. ἀποθηκάριος, rus. *aptikar*) „farmacist" (VI, 216; CÎ, 64v; CDicţ., 199v; CII, 8r; Ps.C, 71; CH, 81), *aptică* (<ucr. *aptika*) „farmacie" (NL, 371), *articul*(*uş*) (<lat. *articulus*, magh. *artikulus*, pol. *artykuł*) **1.** „parte a unei dogme" (Mărg., 5v); **2.** „decret" (1699, DIT, 481; DMA, 3r); **3.**

„articulaţie" (CII, 8^{v}), *astronomie* (<lat. *astronomia*, ngr. ἀστρονομία) (DVS, sept., 64^{r}; BB, 8; Sind. 1703, 80^{r}; CIC, 301), *atom* (<lat. *atomus*, ngr. ἄτομον, it. *atomo*) (FN, 22; CII, 283^{r}), *autor* (*avtor*) (<lat. *au(c)tor*, rus. *avtor*) (CDicţ., 17^{r}; CH, 62), *axon(a)* (<ngr. ἄξων, ἄξωνας) „axă (CD, I^{r}; GN, 6^{v}), *bogaz* (*bohaz*) (<tc. bogaz) „strâmtoare" (CD, 8^{v}; CII, 334^{r}; CLM. 104; AB, 293), *cangrenă* (*cangrĕnă, gángrenă, gángrină*) (<lat. *gangraena*, ngr. κγαγγραίνα, γαγγραίνα) (NT, V^{v}; CCD, 149; Pent. 1743^{1}, 24^{v}; Hris. 1756, 2^{r}; Doft.^{1}, 22^{r}; Doft.^{2}, 32^{r}), *categorie* (*catigorie*) (<lat. *categoria*, ngr. κατηγορία) (CII, 10^{v}; CH, 179), *cauză* (*caujă, causă, cavză*) (<lat. *causa*; var. *caujă*, cu pronunţie maghiară) **1**. „motiv" (DVS, sept., II^{r}, ian., 1^{r}); **2**. „caz, proces" (1742, MAS, 149, 150), *chentru* (*chendru, ţentrom*) (<ngr. κένδρον, magh, *centrom*) „centru" (CD, I^{v}; PPr., 108^{r}; CII, 10^{v}; CCD, 307; GN, 6^{v}), *cometă* (*comită*) (<lat. *cometa*, ngr. κομήτης, pol. *kometa*, rus. *kometa*) (MG, 403^{r}; CDicţ., 375^{v}; Ps.C, 22; CLM, 165; ULM, 193; NCL, 96^{r}), *creatură* (<lat. *creatura*) „creaţie" (Mol. 1681, 12^{r}), *dogmă* (<ngr. δόγμα) (Prav. 1652, 392; DVS, sept., 24^{r}; MO, 4^{r}; CIst., 60; TIst., 29^{v}, 77^{v}), *element(om)* (<lat. *elementum*, magh. *elementom*) „element" (CDicţ., 190^{v}; PPr., 93^{r}; CO, 49^{v}), *eloghiu* (<lat. *elogium*) (CJP, 112^{r}), *emisferiu* (*imisferă, imisferion*) s.n. şi f. (<lat. *hemisphaerium*, ngr. ἡμισφαίριον) „emisferă" (CIst., 53; GN, 13^{v}; DIP, 8^{r}), *engomion* (<ngr. ἐγκώμιον) „discurs laudativ" (GCond., 14^{v}; PIst., 557; CO, 17^{v}), *enigmata* s.pl. (<lat. *aenigmata*, ngr. αἴνιγματα) „enigme" (EG, 84^{r}), *ethică* (*ithica*) (<lat. *ethica*, ngr. (τά) ἠθικά) „etică" (CII, 10^{r}, 282^{v}; CCD, 522), *exighisis* (ngr. ἐξήγησις) „interpretare" (CII, 9^{v}), *experienţie* (<lat. *experientia*) „experienţă" (CII, 9^{v}; CH, 170), *figură* (<lat. *figura*, it. *figura*, pol. *figura*) (Mol. 1681, 129^{v}; DVS, dec., 215^{r}; CDicţ., 163^{v}; FN, 121; CII, 13^{v}; Cal. 1733, 53; Ps.C, 36), *filosofie* (<lat. *philosophia*, ngr. φιλοσοφία, v.sl. *filosofija*) „filozofie" (Prav. 1652, 41; VI, 24; CJP, 132^{v}; DVS, dec., 192^{r}; CDicţ., 243^{r}; Sind. 1703, 79^{r}; CII, 48^{r}; CCD, 59; EG, 7^{r}; PIst., 264), *fizică* (*fisică*) (<lat. *physica*, ngr. φυσική) (CJP, 129^{r}; CII, 282^{v}; CCD, 522), *fo(a)rmă* (*furmă*) (<lat. *forma*, ngr. φόρμα, φούρμα, magh. *fórma*) **1**. „înfăţişare, model" (Mist., 13^{v}; FC, 26; SC, 132^{v}; Lit. 1679, II, 9^{v}; Mol. 1681, 53^{v}; BB, 265; DPar., II, 75^{v}; BCS, 13^{v}; Lex.M, 207; CDicţ., 111^{r}; CII, 226^{v}; Ps.Am., 309^{v}; Cal. 1733, 4; EG, 28^{r}); **2**. „model" (SC, 121^{r}; Vis.C, IV, 21; PPr., 100^{v}; TIst., 96^{r}; CO, 26^{v}; cf. 1752, SDŞ, 222); **3**. „categorie filozofică" (CII, 208^{r}; APăst., 56), *gheografie* (<lat. *geographia*, ngr. γεωγραφία) „geografie" (CH, 66; CNM, 266; NCL, 34^{v}; CIst., 11; GN, 4^{r}; DIP, 2^{v}), *gramatică* (*gramatichie*) (<lat. *grammatica*, ngr. γραμματική) (Prav. 1652, 41; CJP, 112^{r}; DVS, oct., 64^{r}; CDicţ., 335^{r}; CII, 48^{v}; CH, 363; CCD, 69; EG, 2^{r}), *gvalt* (<pol. *gwalt*) „forţă" (DVS, sept., 245^{r}), *halcotip* (ngr. χαλκοτύπος) „presă, tipar" (CH, 52), *hiromandie* (<ngr. χειρομαντεία) „chiromanţie" (CII, 14^{r}), *idioma* (*idiomă, idiomat*) s.f. şi n. (<ngr. ἰδίωμα) **1**. „calitate, particularitate" (AD, 56^{v}; GIst., 1^{r}; AB, 344; EG, 91^{v}); **2**. „idiom" (EG, 14^{v}, 91^{v}), *ipatitis* (<ngr. ἡπατῖτης) „hepatită" (Doft.^{1}, 1^{r}), *istorie* (*historie, iştorie*) (<lat. *historia*, ngr. ἱστορία, magh. *historia*, pol. *hystoria*) (NT, 104^{v}; SC, 81^{v}; FC, 8; DPV, 160^{r}; SA, 137^{v}; CD, 47^{v}; CII, 5^{r}; FN, 154; CLM, 119; Ps.C, 76; AD, 63^{r}; GIst., 127^{v}; CCD, 4, 301; EG, 19^{r}; PIst., 228; Bert. 1775, 57^{r}; IT, 119^{r}), *iştelenie* (<v.sl. *iscĕlenije*) „tămăduire" (DVS, sept., 36^{v}; Caz.V, 85), *iştelí* (<v.sl. *iscĕliti*) „a vindeca" (DVS, sept., 3^{v}), *materie* (<lat. *materia*, *materies*,

germ.*Materie*, it. *materia*, magh. *matéria*, pol. *materja*, rus. *materija*) **1**. „element, substanţă" (Mist., 13^{r}; CÎ, 35^{r}; BB, 24^{r}; Mărg., 158^{v}; MO, 199; CDicţ., 185^{v}; PPr., 92^{v}; CCD, 4; EG, 32^{r}; AI, 2^{r}; Doft.^{1}, 58^{r}; CO, 8^{v}); **2**. „obiect, lucru" (DVS, febr., 57^{v}); **3**. „problemă" (FN, 27; CH, 118; CO, 6^{v}); **4**. „material" (CÎ, 5θ^{v}; CDicţ., 185^{v}; PIst., 529; Bert. 1775, 57^{v}), *methodos* (<ngr. μέθοδος) „metodă" (EG, 3^{v}), *mod* (<lat. *modus*, it. *modo*, magh. *mód*) (FC, I, 17; Mărg., 1^{v}; AC, 354; Lex.M, 229; FN, 38; Vis.C, IV, 1; CDicţ., 103^{r}; CD, 49^{v}; GIst., 173^{v}; CCD, 541; CBuc., 23^{v}), *muzică* (*mudzică*, *musică*, *musichie*, *musâcă*, *muzâcă*) (<lat. *musica*, it. *musica*, ngr. μουσική, germ. *Musik*, pol. *muzyka*, rus. *muzyka*) **1**. „artă" (DPar., II, 62^{v}; NL, 69; CIst., 4; GIst., 126^{v}; PIst., 547; CO, 75^{v}); **2**. „orchestră" (DPar., 106^{r}), *natură* (*nătură*) (<lat. *natura*, rus. *natura*) **1**. „climă" (Cal. 1733, 35); **2**. „fire, caracter" (NL, 109, 351), *obnovlenie* (<v.sl. *obŭnovlenije*) „renaştere" (DVS, sept., 16^{v}; DPV, 45^{r}), *olimbicesc* (<ngr. ὀλυμπικός) „olimpic" (CO, 46^{r}), *opinie* (<lat. *opinio*) (FN, 152), *oraţie* (*uraţie*) (<lat. *oratio*, pol. *oracja*) (CDicţ., 77^{v}; NÎnv., 237; CH, 87; CIst., 62; GIst., 157^{r}; TIst., 39^{r}; AD, 36^{r}; CCD, 138; NL, 292; GCond., 10^{r}; CO, 66^{r}), *period* (<lat. *periodus*, ngr. περίοδος) **1**. „interval de timp" (CII, 70^{r}); **2**. „frază amplă" (CII, 107^{r}; EG, 103^{r}), *planetă* (*planită*) (<lat. *planeta*, ngr. πλανήτης, rus. *planeta*) (Prav. 1652, 296; MG, 403^{r}; GS$_{2}$, 231^{r}; FN, 126; CDicţ., 185^{r}; CII, 59^{r}; CH, 89; Cal. 1733, 3; CIC, 301; GN, 40^{v}; CO, 48^{v}), *practicesc* (<lat. *practicus*, ngr. πρακτικός) „practic" (DVS, ian., 1^{v}; GN, 5^{r}), *prefaţie* (<lat. *praefatio*) „prefaţă" (CH, 436), *pretext* (<lat. *pretextum*) (FN, 93; 1756, Ur., X, 212), *probălui* (<magh. *probálni*) „a proba" (AC, 363; Lex.M, 239; CDicţ., 261^{v}; CH, 184), *provlima* (<ngr. πρόβλημα) „problemă" (CII, 12^{r}; CCD, 562), *profasis* (<ngr. πρόφασις) „pretext" (CII, 149^{v}; cf. 1756, Ur., X, 212), *proimiu* (*proimion*) (<ngr. προοίμιον) „prefaţă" (CII, 12^{r}, 23^{r}; CH, 15), *punct*(*u*) (*pon*(*c*)*t*(*u*), *puntum*) (<lat. *punctum*, it. *punto*, *ponto*, germ. *Punkt*, magh. *pon*(*k*)*t*(*um*), *punt*) **1**. „articol, paragraf" (CD, 142^{r}; FN, 41; CII, 150^{v}; CLM, 45; TIst., 64^{r}; GIst., 156^{v}; NL, 145; AB, 280; PIst., 515; cf. 1699, DIT, 480; 1700, ISD, X, 44); **2**. „loc determinat" (FN, 69; CDicţ., 48^{r}); **3**. „prilej" (CII, 189^{v}), *regulă* (*răgulă*) (<lat. *regula*, pol. *regula*) (CDicţ., 282^{v}; CD, 250^{v}; CLM, 112; CH, 182; CO, 32^{r}; cf. 1753, ISD, X, 383), *retorică* (*ritorică*) (<lat. *rhetorica*, ngr. ρητορική) (DVS, nov., 164^{r}; CD, VIII^{r}; CDicţ., 69^{v}; CII, 35^{r}; CH, 6; CCD, 529; EG, 7^{r}), *retoricesc* (*ritoricesc*) (<lat. *rhetoricus*, ngr. ρητορικός) „retoric" (CD, VIII^{v}; CDicţ., 288^{v}; CII, 5^{v}; AD, 75^{r}; EG, 96^{r}), *săzdanie* (<v.sl. *sŭzdanije*) „creaţie" (Caz.V, I, 12^{r}; DVS, nov., 173^{r}; CH, 252), *shimă* (*schimă*) (<ngr. σχῆμα) „figură, formă" (CII, 13^{r}, 57^{v}; EG, 106^{r}; GCond., 13^{v}; GN, 6^{v}; CO, 17^{r}), *sentenţie* (*sentinţie*, *şetenţie*) (<lat. *sententia*, magh. *sentencia*) **1**. „hotărâre" (CDicţ., 345^{v}; CII, 6^{r}; PPr., 25^{r}); **2**. „aforism" (CDicţ., 126^{v}; CII, 288^{r}; CH, 116), *sferă* (<lat. *sphaera*, ngr. σφαῖρα) (CJP, 129^{r}; CD, I^{r}; CII, 13^{r}; GN, 4^{r}; CO, 68^{v}), *silabă* (*silavă*) (<lat. *syllaba*, ngr. συλλαβή) (CDicţ., 19^{r}; AD, 16^{r}; CNM, 248; EG, 11^{r}), *sintaxis* s.n. (<ngr. σύνταξις) „sintaxă" (EG, 216^{v}), *spiţărie* (*schiţiarie*, *speţiarie*) (<lat.med. *speciaria*, it. *spezieria*, ngr. σπετσιαρία) „farmacie" (AVoc., 309; Doft.^{1}, 78^{v}; Doft.^{2}, 13^{v}), *stambă* (<ngr. στάμπα) „tipar" (Cal. 1733, 1), *stih* (<v.sl. *stichŭ*) „vers" (DPV, 240^{r}; DVS, sept., 33^{r}; Mărg., 1^{r}; CLM, 42; CH, 63; EG, 9^{v}), *stihie* (<v.sl. *stichije*) „element" (Prav. 1652, 572; DMA, 74), *subtrahirui* (<germ. *subtrahiren*) „a scădea" (DMA, 74),

teatru (*theatron*, *theatrum*) (<lat. *theatrum*, ngr. θέατρον) **1**. „adunare" (NT, 161^{r}; CII, 5^{v}); **2**. „piață publică" (DVS, oct., 71^{r}; CH, 117); **3**. „amfiteatru" (DVS, ian., 45^{r}; CII, 14^{r}; CH, 252; cf. 1765, Ur., I, 271); **4**. „spectacol" (CH, 406; CO, 5^{v}); *themă* (<lat. *thema*, ngr. θέμα) (CÎ, 27^{r}), *tipar*(*iu*) (<v.sl. *tiparŭ*, ngr. τυπάριον) Caz.V, I, III^{v}; VRC, 1^{r}; MLex., 321; CH, 50; CLM, 165), tiparniță (<v.sl. *tiparŭnica*) (DVS, sept., I^{r}), *tipografie* (<lat. *typographia*, ngr. τυπογραφία) (CD, 144^{r}; TIst., 161^{r}), *titlu* (*tit*, *titel*(*i*)*uș*, *tit*(*i*)*uluș*, *titol*, *titul*(*uș*), *tit*(*i*)*uluș*) (<lat. *titulus*, ngr. τίτλος, magh. *titulus*, pol. *tytuł*, rus. *titul*, v.sl. *titla*) **1**. „titulatură" (BCS, 114; Let.C, 84; CH, 50; AD, 15^{r};TIst., 28^{r}; GIst., 6^{v}; Ps.Am., 120; NL, 346); **2**. „tildă" (MLex., 177); **3**. „nume al unei lucrări" (PB, 20^{r}; DPV, 27; CDicț., 258^{v}); **4**. „formulă introductivă" (DPV, 1^{r}; CII, 66^{v}; CNM, 416); **5**. „dovadă" (CD, 15^{v}; CCD, 237); **6**. „epitaf" (CDicț., 155^{r}; EG, 125^{r}), *tâlcovanie* (<v.sl. *tlŭkovanije*) „interpretare" (DPV, 234^{v}; DVS, nov., 112^{v}), *țircumstanție* (<lat. *circumstantia*) „circumstanță" (1656, ISBD, 276; Mol. 1681, 152^{v}; CD, 17^{v}; CII, 14^{r}; CH, 396), *v*(*i*)*erș* (*virș*) (<magh. *vers*, pol. *wiersz*, *wirsz*) **1**. „verset" (FC, 8; SC, 81^{v}; SA, 9^{v}; DVS, nov., 105^{v}; DPar., II, 107^{r}); **2**. „vers" (MLex., 129; Lit. 1681, BRV, I, 23; Mol. 1681, II^{r}; DVS, dec., 231^{r}; Mărg., I^{v}; CDicț., 241^{v}; CH, 59; MO, 185); **3** „poezie" (Prav. 1652, 141); **4** „cântec" (CDicț., 96^{v}).

2) *Noțiuni ecleziastice*

a. *Termeni de cult*: *anafură* ((*a*)*naforă*) (<v.sl. (*a*)*nafora*) „prescură" (Caz.V, I, 14^{v}; Lit. 1689, I, 20^{v}; DVS, sept., 9^{r}; TIst., 65^{v}; GCond., 13^{r}), *anathimisi*, *anathematizi* (<ngr. ἀναθεματίζω) „a excomunica" (Prav. 1652, 427; DVS, sept., 18^{r}, 212^{r}; DPar., 70^{v}; Min. 1776, 69^{v}), *anghel* (<ngr. ἄγγελος, v.sl. *anŭgelŭ*) „înger" (Caz.V, 288; BB, 24^{r}), *antifon* (<ngr. ἀντίφωνον, v. sl. *antifonŭ*) „imn religios" (Lit. 1679, I, 4^{v}; DPV, 229^{r}), *blagocestie* (<v.sl. *blagočĭistije*) „evlavie" (DVS, sept., 98^{v}; MO, 245; TIst., 77^{v}; EG, 7^{r}), *ciudotvorenie* (<v.sl. *čudotvorenije*) „miracol" (DVS, sept., 18^{r}), *div* (<v.sl. *divŭ*) „miracol" (DPV, 232^{v}); *doxologhie* (<ngr. δοξολογία) „imn; Te Deum" (EG, 20^{v}; GCond., 20^{v}), *duva* (*dova*) (<tc. *duva*) „rugăciune" (IM, 11; NL, 44), *ecjorcișta* (<lat. *exorcista*, cu pronunție maghiară) „exorcist" (PPr., 103^{r}), *epitaf*(*ion*) (*epitafiu*) (<ngr. ἐπιτάφιον), **1**. „suariu" (GCond., 24^{v}); **2**. „epitaf" (CO, 4^{r}, 85^{r}), *everghesie* (<ngr. εὐεργεσία) „recunoștință" (EG, 96^{v}), *evlavie* (<ngr. εὐλάβεια) (Ps.C, 47; GIst., 1^{r}; CO, 50^{v}), *evsevie* (<ngr. εὐσέβεια) „evlavie" (CII, 9^{v}), *idololatru* (*idolatru*) (<ngr. εἰδωλολάτρης, v.sl. *idololatrŭ*) (DVS, sept., 142^{r}; CH, 251; CIst., 7; Min. 1776, 153^{r}), *ieiunium* (<lat. *jeiunium*) „post" (PPr., 131^{r}), *ierosilie* (<ngr. ἱεροσολία) „sacrilegiu" (Prav. 1646, 136; Prav.1652, 257), *indulghinție* (<lat.med. *indulgentia*) „ștergerea păcatelor, indulgență" (PPr., 59^{r}), *inoslavnic* (<v.sl. *inoslavĭnikŭ*) „eretic" (DVS, sept., 1^{r}), *ipostas*(*is*) (<ngr. ὑπόστασις) „substanță, ipostază" (MO, 190; Pent. 1743^{2}, 21^{v}; Min. 1776, 246^{r}), *limbus*(*u*) (<lat. *limbus*) „limb" (PPr., 20^{r}; BCat., 7), *litanie* (<ngr. λιτανεία) **1**. „rugăciune" (DVS, oct., 312^{r}); **2**. „procesiune religioasă" (GIst., 163^{v}), *litie* (<v.sl. *litije*) **1**. „procesiune" (Prav. 1652, 513; DVS, sept., 27^{v}; Ps.C, 45; Let.C, 218; TIst., 93^{r}; PIst., 546; Min. 1776, 163^{r}); **2**. „serviciu religios după vecernie" (DVS, sept., 35^{v}), *mirac* (<lat. *miraculum*) „miracol" (AC,

354; DVS, oct., 94[r]), *misă* (<magh. *mise*) „mesă" (AC, 354; Lex.M, 243; PPr., 130[r]; BCat., 37), *niptira* (<ngr. νιπτήρ) „umivanie" (GCond., 24[r]), *obstinenţie* (<magh. *absztinencia*) „abstinenţă" (PPr., 131[r]), *orthru* (<ngr. ὄρθρος) „utrenie" (GCond., 38[v]), *oştie* (<magh. *ostya*) „ostie" (PPr., 102[v]), *predicaţie* (<lat. *predicatio*) „predică" (Glst., 156[v]), *prochimen(o)* (<ngr. προκείμενον) **1.** „verset" (Lit. 1679, I, 8[r]; Min. 1776, 66[r]); **2.** „subiect, temă" (Glst., 167[v]; AB, 280; PIst., 246), *profitie* (<ngr. προφητεία) „profeţie" (CII, 233[v]), *promişlenie* (<v.sl. *promišlenije*) „providenţă" (DVS, sept., 11[v]), *pronie* (<ngr. πρόνοια) (Mărg., 5[r]; MO, 210; CD, 104[r]; CII, 12[v]; CH, 21; Glst., 1[r]; GCond., 9[r]; CO, 30[r]; cf. 1700, ISD, XVI, 304), *prorocestvie* (<v.sl. *proročestvije*) „profeţie" (NT, 187[v]), *providenţie* (<lat. *providentia*) „pronie" (DVS, dec., 210[r]; FN, 89; CIst., 16), *publican(us)* (*poblican*) (<lat. *publicanus*) „eretic" (NT, 23[v]; PPr., 129[r]; BCat., 14; PDC, 12; ACat., 294), *purgatoriu(m)* (*purgatorie*, *purgatorio(n)* (<lat.med. *purgatorium*, magh. *purgátorium*, ngr. πουργατόριον) „purgatoriu" (PDC, 30; CD, 31[r]; ACL, 1[r]; PPr., 30[r]; ACat., 298; APăst., 60; CO, 84[v]), *sacrament(um)* (*sacramentom*) (<lat. *sacramentum*, magh. *sakramentom*) (FC, 28; Mist., I[r]; CÎ, 79[r]; SC, 123[r]; PDC, 22; Mol. 1689, BRV, I, 292; CDicţ., 295[r]; PPr., 103[v]; BCat., 293), *umivanie* (<v.sl. *umivanije*) „spălarea picioarelor în Joia Mare" (GCond., 24[r]).

b. *Veşminte, obiecte şi cărţi de cult, părţi ale bisericii*: *aer* (<v.sl. *airŭ*) „văl liturgic" (Lit. 1679, I, 16[v]; GCond., 24[v]), *agalmă* (<ngr. ἄγαλμα) „idol, statuie" (DVS, sept., 9[v]), *amvon* (*ambon*) (<ngr. ἄμβων, v.sl. *ambonŭ*) (Caz.V, II, 11[v]; Lit. 1679, I, 9[r]; DVS, sept., 18[r]; Lit. 1683, II, 55[v]; Lit. 1735, 39[r]; PIst., 530), *antimis* (*andimis*) (<ngr. ἀντιμίς, v.sl. *antimisŭ*) „văl liturgic" (Lit. 1679, I, 12[r]; MO, 252; Lit. 1735, 39[r]), *catechismus* (*catechismuş*, *catihism(us)*, *catihismuş*)) (<lat. *catechismus*, ngr. κατηχισμός, germ. *Katechismus*, magh. *katekismus*) „catehism" (VRC, 1[r], 12[r]; SC, 62[v]; FC, 7[r]), *corivantion* (<ngr. κορυβάντιον) „mitră" (Prav. 1652, 605), *discos* (<ngr. δίσκος, v.sl. *diskosŭ*) „agneţ" (Lit. 1679, I, IX[r]; Lit. 1735, 35[r]; TIst., 64[v]; Lit. 1743, 23[r]; PIst., 371), *epitrafil* (*epetrafir*) (<ngr. ἐπιτραχήλιον) „patrafir" (TIst., 75[r]; GCond., 14[r]), *ipogonation* (<ngr. ἐπιγονάτιον) „parte a veşmântului preoţesc, nabedernită" (GCond., 5[v]), *nebedernită* (<v.sl. *nabedrĭnica*) „nabedernită" (1757, Ur., XIV, 180; GCond., 5[v]), *testament(u)* (*testamentom*, *testamentum*, *testamint*, *testamânt*, *teştemânt*, *tistament*) (<lat. *testamentum*, magh. *testament(om)*, *testamentum*, pol. *testament*) (NT, V[r]; FC, 7; SC, 81[r]; Mol. 1681, 151[v]; Mărg., 132[r]; DVS, febr., 65[r]; CD, I[r]; MO, 297; DPar., III, 32; CDicţ., 160[r]; PPr., 76[r]; Ps.C, 52; CH, 172; TIst., 58[v]; NL, 325; CIC, 294).

c. *Organizarea bisericii, ierarhie bisericească*: *anagnost(u)* (*anagnostis*) (<ngr. ἀναγνώστης, v.sl. *anagnostŭ*) „anagnost" (DVS, sept., 218[v]; CII, 8[r]), *cardinal(iş)* (*cardenal*, *gardinal*) (<lat. *cardinal*, magh. *kardinalis*, pol. *kardinał*, ngr. γκαρδινάλιος) „cardinal" (PPr., II[r]; CH, 114, 247; NCL, 77[r]; BCS, 104; CDicţ., 44[r]; TIst., 23[r]; ULM, 72; APăst., 98), *cler* (*cliros*) (<lat. *clerus*, germ. *Klerus*, ngr. κλῆρος, v.sl. *klirosŭ*) (Prav. 1646, 90; Prav. 1652, 337; Lit. 1679, I, 2[r]; DVS, sept., 18[v]; Ps.C, 57; TIst., 66[r], 93[v]; Let.C, 101; NL, 224; 1742, MAS, 147), *cliric* (<ngr. κληρικός, v.sl. *klirikŭ*) „cleric" (CÎ, 27[v]; DVS, sept., 3[r]; TIst., 84[v]), *eparhie* (*iparhie*) (<ngr. ἐπαρχία, v.sl. *jeparchija*) (Caz.V, II, 32[v], 33[r]; Prav. 1646, 124; VI, 267; CÎ, 41[r]; DVS, sept., 10[v]; Let.C, 86; TIst., 25[r]; GIst., 265[v]; GN,

10[v]; CO, 25[r]), *paretisis* (*paretesis*) (<ngr. παραίτησις) „abdicare (dintr-o funcţie ecleziastică)" (AD, 87[r]; TIst., 24[r]; 1748, BRV, II, 106; GCond., 31[v]; CO, 44[v]), *pater* (*patăr*) (<lat. *pater*, ger,. *Pater*, magh. *páter*) „preot catolic" (Psalt. 1651, 5[v]; PPr., I[r]; TIst., 23[r]; cf. 1701, SDŞ, 12; 1723, ISD, XII, 22; 1742, MAS, 147), *protoprezviter* (<ngr. πρωτοπρεσβύτερος) „protoprezbiter" (TIst., 83[v]; cf. 1754, ISD, XII, 68).

Originea şi repartiţia pe texte a elementului cult

Împrumuturile slavone cărturăreşti continuă să aibă o mare pondere şi în această perioadă, întrucât literatura religioasă rămâne în continuare cea mai bine reprezentată, atât numeric, cât şi ca genuri literare[2]. Cele mai numeroase sunt slavonismele puse în circulaţie de literatura ecleziastică, dar şi de istoriografie, de texte administrative, juridice, mai puţin de scrierile ştiinţifice: *aer*, *(a)naforă*, *blagocestie*, *bolniţă*, *chit*, *ciudotvorenie*, *deavestâvnic*, *div*, *inoplemenic*, *inorog*, *isţelenie*, *izgnanie*, *litie*, *livă*, *mantie*, *obnovlenie*, *posluşanie*, *pristanişte*, *promişlenie*, *săzdanie*, *scarandivi*, *sever*, *stih*, *stihotvoreţ* etc.

O răspândire similară cunosc cuvintele pătrunse deopotrivă prin slavonă şi neogreacă, aparţinând unor diverse domenii şi pe care le întâlnim în scrieri din cele mai diferite: *amvon*, *anghel*, *antifon*, *antimis*, *arhistratig*, *aspidă*, *clir*, *cliric*, *discos*, *(e)pitrop*, *idololatru*, *ipat*, *litanie*, *nard*, *ritor*, *vasilisc* etc. Prin intermediul slavonei cărturăreşti sunt preluaţi şi o serie de termeni de origine greacă sau latină ca: *aromat*, *filosof*, *ochian*, *pretor*, *teolog*, *tipar*, *tiran*, *tribun* etc.

Elementele culte provenite din greacă şi neogreacă reprezintă în bună parte împrumuturi individuale, caracterizând vocabularul unor scriitori sau al unor grupuri de texte (Dosoftei, Cantemir, Antim Ivireanul, Eustatievici, Gheorgachi; scrieri religioase, literatură de ceremonial, cronografie: *Noul Testament*, *Cheia înţelesului*, *Mistirio*, *Biblia de la Bucureşti*, *Mărgăritare*, *Istoria Moreei*, *Mărturisirea Ortodoxă* etc.): *aftocrator*, *anthrax*, *engritos*, *periergos*, *promithie*, *proscalisi*, *safir*, *simbathie*, *sinhorisis*, *topazion* etc. Unele par a fi fost însă curente în epocă, de vreme ce prezintă atestări documentare: *afierosi*, *anaforá*, *analogos*, *apsifisie*, *asfalie*, *cantariatica*, *catargă*, *diată*, *dogmă*, *famelie*, *iconomie*, *ipolipsis*, *meletisi*, *mortasipie*, *neara*, *pliroforisi*, *politie*, *pompă*, *profasis*, *pronie*, *sistima*. Altele caracterizau anumite stiluri (le întâlnim curent în texte filozofice, istorice, juridice, medicale), putând fi însă şi termeni de conversaţie: *apofasi*, *apofasis*, *apoplixie*, *gangrenă*, *ipopsie*, *marghiol*, *nostim*, *parapon*, *parataxis*, *prochimen*, *scandală*, *scopos*. Multe aparţin scrierilor religioase şi reflectă procesul de elenizare a bisericii, care îl precedă pe acela al dominaţiei politico-administrative (fenomen care devine pertinent în texte spre sfârşitul secolului al XVIII-lea): *agalmă*, *corivantion*, *doxologhie*, *epitafion*, *epitrafil*, *evlavie*, *evsevie*, *ipogonation*, *ipostas*, *ierosilie*, *niptira*, *pronie* etc.[3]

---

[2] Unele, de exemplu predicile, nu fuseseră reprezentate în etapa anterioară.

[3] Cf. L. Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain, à l'époque des Phanariotes*, Budapest, 1939, p. 30 - 31.

Caracteristică acestei perioade este însă creşterea considerabilă a numărului termenilor de cultură de origine greco-latină, fapt explicabil prin influenţa pe care încep să o exercite umanismul şi Renaşterea la noi şi, în general, în Europa. Această influenţă care tinde să se manifeste şi la nivelul vocabularului românesc s-a concretizat prin tentativa de impunere a terminologiei de origine greco-latină.

Dintre cuvintele cu etimologie multiplă introduse acum fac parte în primul rând cele pe care le întâlnim la autori care cunoşteau deopotrivă latina şi greaca (Dosoftei, stolnicul Cantacuzino, N. Costin, T. Corbea, D. Cantemir, R. Greceanu etc.) sau în scrieri care au folosit izvoare multiple şi în care sunt frecvente atât grecismele, cât şi latinismele (*Noul Testament de la Bălgrad, Biblia de la Bucureşti, Mărgăritare* etc.). Este vorba atât de împrumuturile de origine greacă preluate şi asimilate de cultura latină: *apotecă, astronom, atom, dialect, diplomă, protocol, sferă, teatru, theorie, termă, zefir* etc., cât şi de cuvinte de origine latină care fuseseră puse în circulaţie şi prin scrieri mediogreceşti sau neogreceşti: *apelaţie, consilier, consiliu, consul, defendivsi, familie, formă, ilustrie, prevedor, privătariu, privileghiu, titlu* etc.

În al doilea rând, în această epocă sunt introduşi numeroşi termeni prin variante etimologice de origine latină, respectiv greacă, având o circulaţie regională diferită, determinată de sursa lor de provenienţă (filieră), care opune adeseori Principatelor dunărene Transilvania (cu Banatul şi Oltenia): *caracter – haractir, carbuncul(uş) – carvuncul, cate(c)hismus – catihism, cler – clir(os)* etc., dar care apar rar într-un singur uz lingvistic: *categorie – catigorie*, ambele la Cantemir.

Începând mai ales de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, creşte considerabil numărul termenilor de cultură de origine latină, nu numai în textele transilvănene (*Noul Testament de la Bălgrad, Scutul catichizmuşului* etc.), dar şi în cele din Moldova (*Cazania* mitropolitului Varlaam, *Pravila* lui Vasile Lupu) sau Ţara Românească (*Pravila* lui Matei Basarab): *alabastru, aran, catechism, carbunc(ul), legat, libertin, notariu, persoană, testament* etc. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, terminologiei ecleziastice şi juridice i se adaugă aceea înregistrată în scrieri cu caracter istoric sau chiar în documente[4]. Frecvenţa cea mai mare a împrumuturilor latine se înregistrează în *Psaltirea* de la Bălgrad (1651), *Pânea pruncilor*, în textele pe care le datorăm lui Ioan din Vinţ, V. Pilutio, M. Halici, I. Viski, în *Molitvenicul* bălgrădean din 1689, sau în *Chiriacodromionul* tipărit la Bălgrad în 1699 (Transilvania), apoi în *Mistirio* (1651), *Cheia înţelesului* (1678), la C. Cantacuzino (Ţara Românească), în *Cronograful* din 1689, în scrierile lui Dosoftei, în *Divanul* lui D. Cantemir (Moldova): *actuariu, advocat, articul, conştienţie, creatură, crudelitate, desputaţie, eminenţie, figură, formă, indulghenţie,*

[4] Atestaţi sporadic până la jumătatea secolului al XVII-lea, termenii de provenienţă latină devin din ce în ce mai frecvenţi după 1650, ca o urmare firească a activităţii autorilor sau traducătorilor aflaţi în contact cu literatura latino-romanică, dar şi ca o consecinţă a faptului că şi limbile şi civilizaţiile neoromanice cu care româna a venit în contact se aflau şi ele sub o puternică influenţă lexicală latino-romanică. Cf., de exemplu, E. Haumant, *La culture française en Russie (1700 - 1900)*, Paris, 1910; Robert Avery, *Foreign influence on the nautical terminology of russian in the eighteenth century*, în "Oxford slavonic papers", London, XIV, 1981, p. 73 - 92.

instrument, lector, materie, mirac, mod, sacrament, ţircumstanţie etc. In prima jumătate a secolului al XVIII-lea, numărul elementelor culte de origine latină creşte, de asemenea, nu numai datorită aportului lui D. Cantemir, T. Corbea, R. Tempea, sau al textelor religioase ori laice transilvănene: *condiţie, conferenţie, decret, donaţie, instanţie, informaţie, memorial, naţie, purgatoriu, suplicat* etc. Acum pot fi întâlnite împrumuturi culte de origine latină şi la cronicari (mai ales la Miron şi Nicolae Costin, dar şi la cei munteni, în special la R. Greceanu şi R. Popescu): *consens, consilier, element, imperator, lectică, monstru, protecţie, regulă, republică, senator, sentenţie, soţietate* etc. De asemenea, se constată infiltraţia elementelor culte de origine latină în documentele transilvănene şi oltenești: *administraţie, admonălui, apelaţie, comisie, comunicaţie, decret, derectorat, document, instanţie, memorial* etc.[5] Cuvintele cu caracter cult din italiană reprezintă, în general, împrumuturi individuale, în *Foletul Novel*, la C. Cantacuzino, în *Cartea de bucate*, în scrierile lui Silvestro Amelio: *asecura, bagaliu, belgioin, biaca, ceruză, condimă, gondulă, tregvă*. Ele se întâlnesc şi în acte ardeleneşti, unde au pătruns prin cancelaria austriacă: *benevolenţă, graţie, losterie, suplică*. Puţine par a fi avut o circulaţie mai largă, dar acestea reprezintă împrumuturi indirecte din italiană: *baliemez* (prin turcă), *bastardă, batalion, bombă, galion, parolă, soldat* (prin polonă, rusă), *spiţer, spiţierie, stambă, supă* (prin neogreacă)[6].

Influenţa franceză, extrem de slabă, are un caracter izolat (*Cugetările* lui Oxenstiern): *modă, operă, sală*, sau indirect (prin polonă, rusă): *fuzâie*.

Termenii culţi de origine germană au o pondere sporită în scrierile de după 1700, nu numai în scrisul ardelenesc, ci şi în Principate (în special în Oltenia). În majoritate ei reprezintă însă termeni de cultură greco-latini sau latino-romanici, uzuali în cancelaria austriacă: *administraţion, aghent, camerher, cameralist, camerşraiber, canţ(a)lier, capital, comision, contract, derectorat, document, memorial, multipliţirui, suplicaţion* etc.

Elementele culte de origine maghiară, frecvente în scrierile din Transilvania, aparţin mai ales administraţiei, cancelariei, justiţiei, vieţii de arme, şi în mai mică măsură traducerilor religioase: *aprod, dorobanţ, ghiuluş, hotnog, husar, pârcălab* etc. Mulţi termeni (sau variante) preluaţi din maghiară sunt împrumuturi indirecte greco-latine sau romanice: *administrălui, apelălui, aşpiş, baljamon, comisareş, contractuş, dişputului, ecjecutor, eminenţie, formălui, fundălui, ghenerăleş, impoşiţiu, i(n)şpector, inştanţie, mişă, obştinenţie, parie, piaţ, procator, ţedruş, ţet* etc. De asemenea, în scrierile ardeleneşti întâlnim o serie de latinisme care reflectă rostiri maghiarizate: *deputatuş, ecjorcişta, pretenjie, şolenitaşu, şuplicat* etc., sau modelări (având la bază etimoane latine) de tipul: *admonălui, vidimului* etc., datorate influenţei maghiare.

Împrumuturile lexicale cu caracter cult din limbile slave moderne, polona, ucraineana, rusa, atestate mai mult sporadic în textele literare de până la 1640, vor

---

[5] Cf. pe larg şi DÎLR.

[6] Cf. şi DÎLR; Al. Mocanu, *Periodizarea împrumuturilor italiene pătrunse în limba română*, în SCL, XXIX, 1978, nr. 6, p. 641 - 652, SCL, XXX, 1979, nr. 1, p. 23 - 30.

creşte numeric abia după 1700: *dvor, gvalt, hatman, herb, ispisoc, jolnir, panţir, polcovnic, pozvol, pozvolenie, recepospolita, samoderjeţ, sotnic, sovetcu, stolniţă, ucaz, zatocenie* etc. Multe sunt la origine greco-latine sau romanice (italiene, mai rar franceze): *acord, apticar, aptică, comunicaţie, consul, dragon, elecţie, fuzâie, maior, serjant, ţirulic*; un număr mai restrâns de cuvinte intrate prin poloană sau rusă proveneau din germană (unele şi acolo, latino-romanice): *bregadir, furier, haubiţă, leitenant, maghistrat, mortir, reimentar, rotmistru, standart* (*ştandart*) etc.

Elementele culte de origine turcă, întâlnite în Principate, nu se infiltrează decât cu puţine excepţii în Ardeal. Cele mai multe privesc organizarea vieţii social-politice, ierarhia socială, viaţa de arme; mai puţine sunt împrumuturi culturale propriu-zise (livreşti)[7]. Majoritatea aparţin literaturii istoriografice (cronicile moldoveneşti şi munteneşti, *Istoria Moreei*), celei aulice (*Foletul Novel, Condica* lui Gheorgachi), sau romanului alegoric (*Divanul, Istoria ieroglifică* ale lui D. Cantemir): *acic, agarlâc, arpalâc, atmeidan, avlac, berat, bogaz, capigiu, cumbara, divictar, domanma, fotá, gebhana, hatişerif, haznatar, hoget, mahut, mozavir, mujdea, musaip, serascher, şanlâc, telpiz, zulum* etc.

Arii de difuzare a elementului cult

Repartiţia elementelor culte pe zone geografice este condiţionată atât de sursa (filiera) lor, cât şi de cauze istorico-culturale care stau şi ele la baza unor mutaţii observabile în domeniul lexicului din perioada 1640-1780. Astfel, în Ţara Românească, cu o mai mare pregnanţă, dar şi în Moldova, elementul cult neogrecesc şi termenii administrativi sau de curte turceşti capătă o pondere deosebită, dar se infiltrează numai rareori şi în sud-estul Transilvaniei: *iconomie, iconomisi, politie, protimisi*, sau îi întâlnim numai într-o zonă geografică: *acolisi, acolisitori* (doar în Moldova). După 1700 creşte simţitor numărul împrumuturilor culte de provenienţă latină, germană, maghiară, nu numai în texte scrise în Transilvania, ci şi în documentele din Oltenia: *administraţie, admonălui, aprobălui, comisie, comision, decret, director, dişputului, instrument, inştanţie, memorial, parie* etc.; rareori cuvinte culte de origine maghiară pătrund în afara acestor regiuni: *publicălui*[8]. Formaţia culturală a autorilor şi izvoarele folosite explică şi creşterea numărului împrumuturilor polone, ucrainene şi ruse din scrierile moldoveneşti; dintre acestea unele nu se întâlnesc în Transilvania sau în Ţara Românească: *glogozeală, haubiţă, iştelenie, obnovlenie, polcovnic, porucinic, pozvolenie, pozvoli, reimentar, sotnic, sovetcu, ucaz* etc. După 1700 se poate observa pătrunderea unor elemente livreşti de origine rusă nu numai în Moldova şi Ţara Românească, ci şi în sudul Transilvaniei, unde pretenţiile de protectorat ale Rusiei asupra populaţiei ortodoxe se materializează în domeniul lexicului cult o dată cu traduceri ca *Gramatica* lui Dimitrie Eustatievici.

---

[7] Cf. şi L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române, II. Vocabularul. 2. Vorbe istorice*, Bucureşti, 1900.

[8] Cf. şi L. Gáldi, *op. cit.*

Viabilitatea elementului cult

Un mare număr de împrumuturi livreşti atestate în scrisul românesc în perioada 1640 - 1780 constituie apariţii efemere. Pe de o parte, un număr masiv de *hapax legomena* sunt prezente în scrierile lui Dosoftei, D. Cantemir, T. Corbea, la cronicari, în literatura de ceremonial şi în lucrări cu caracter ştiinţific. Neadaptate la sistemul fonetic şi morfologic al limbii române, ele au avut un caracter întâmplător şi reflectă contactele culturale ale câtorva cărturari ai vremii. Unele dintre ele vor fi reintroduse ulterior, altele rămân apariţii singulare: *afectaţie, animal, aposchevi, asecura, bagaliu, biaca, confederaţie, creatură, filonichie, gondulă, gvalt, ieiunium, inoslavnic, promithie, proprium, superbie* etc. În afara acestei categorii, există o serie de cuvinte pentru care este greu de stabilit după atestările, puţine la număr, pe care le deţinem, dacă reprezentau la acea dată împrumuturi individuale, sau dacă au avut o circulaţie restrânsă, fie în spaţiu (circulând în anumit regiuni) fie, mai ales, în unele compartimente ale limbii (stiluri). Aici ar putea fi încadraţi, între alţii, termenii aparţinând limbajului administrativ sau juridic, pe care îi întâlnim aproape exclusiv în texte literare transilvănene (eventual oltenești): *benevolenţă, extract, fişcuş, vidimului* (cf. mai sus) sau în Principate (mai rar în Ardeal): *apelpisie, bastardă, confuzie, democraţie* (*demogratie*), *elefterie, engritos* etc.[9]

Pentru o altă serie de împrumuturi, mai ales de origine greacă, latină sau romanică, preluate direct sau prin intermediul altor limbi în această perioadă, se cunosc atestări literare destul de numeroase. Unele par a fi participat la conturarea unor stiluri ale limbii: *administraţie, artic(ul), castel* (*caştel*), *cometă* (*comită*), *contractuş, custodie, figură, formă, informălui, istoric, notar(iu), ofiţer, pretenţie, scopos, sistima, titul(uş)* etc., iar o parte tindeau să devină populare: *amvon, anafură, cronic(ă), pun(c)t, spiţer, spiţerie, testament, verş*.

Multe cuvinte, mai ales de origine neogreacă şi turcă, pentru care avem atestări unice (sau a căror circulaţie pare redusă) până la 1780, vor deveni uzuale spre sfârşitul epocii fanariote, intrând şi în limbajul conversaţiei, dar circulaţia lor nu va depăşi secolul al XIX-lea: *areti, arpalâc, clironomie, dihonie, evghenie, stenahorie, stenahorisi* etc.[10] La fel se va întâmpla cu o serie de termeni (sau variante lexicale) având o circulaţie mare în epocă, dar care apar rareori în secolul al XIX-lea (trecând în fondul pasiv, sau dobândind statutul de arhaisme): *acolisi, anaforá, angărie, apotecar, berat, catargă, chit, colachie, dová, fandasie, galion, ipolipsis, ispisoc, marghiol, mujdea, protimisi, scandală* etc. Puţine cuvinte din această clasă au devenit populare sau regionale şi s-au menţinut până în zilele noastre: *bogaz, cadiu* (care a supravieţuit în poezia populară)[11], *hardughie, procopsit* (învechite acum şi care au suferit o evoluţie semantică), *shimă* (în graiurile actuale, în varianta *ştimă*), *litie*.

---

[9] De exemplu, *apelpisie* apare acum numai la D. Cantemir, de aceea este greu de stabilit dacă avem a face cu un împrumut individual sau dacă termenul era curent până la 1780.

[10] Cf. L. Gáldi, *op. cit.*

[11] Vezi L. Şăineanu, *op. cit.*, p. 19, 24; L. Gáldi, *op. cit.*, p. 248.

Forma elementelor culte. Probleme de adaptare

Şi în această perioadă, caracteristică este, pe de o parte, păstrarea fidelă a formei etimonului, sub aspect fonetic sau morfologic în multe împrumuturi: *activitas, amethistos, apofasis, aşpiş, engritos, privileghium, scopos, sintaxis* etc., iar pe de alta, prezenţa unor forme eterogene. Ele ilustrează fie dificultăţile de adaptare, fie provenienţa variantelor din surse diferite, de tipul *apoplexie – apoplixie, carbuncul – carvunc, castel – caştel, democraţie – demogratie – dimocratie, doctor – dohtor, poet(a) – piit* etc. De asemenea, forma variantelor indică în unele cazuri pătrunderea termenilor de cultură prin scris, respectiv pe cale orală: *aftocrator, aftonomie, antidot – adidoton, gheomandie, hiromandie, musă – muză, olimbicesc, pendicondarh, sandal – santal, sicofandie, simbathie, stambă* etc.

Cu toate că la un număr foarte larg de împrumuturi aspectul formal îl reproduce pe acela al termenului original, totuşi sistemul limbii române a acţionat în multe alte situaţii determinând, cu precădere în cazul cuvintelor latino – romanice (preluate direct sau indirect), crearea unor variante datorate analogiei sau aplicării unor tratamente cu caracter popular sau regional [12]:

A. *Fonetică*

Vocalism

Transformări cu carcater analogic, popular sau regional:

afereza lui *a, e, i, o* (motivată eventual şi etimologic): *(a)naforă, (e)pitrop, (i)lustrissum, (o)spitali* etc.; *-a* aton>*ă*: *fămilie, nătură, scărăndivi* etc.; *-e-* aton>*i*: *dicret, eleftirie, elivant, mimorial, paretisis, sicritariu* etc.; *-i* aton>*e*: *bregadir, derector, galeon, hateşărif, răzedinţie, sotnec, trebun* etc.; *-e* (condiţionat de consoana precedentă)>*ă*: *răgulă, samodărjăţ, sănat, spiţărie* etc.: *-i* (condiţionat de consoana precedentă)>*î*: *fuzâie, răzâdent, sânidisis* etc.; *-o* aton>*u*: *anafură, avucat, culonel, lustărie* etc.; *-u* aton>*o*: *consol, docoment, gobernat, ocaz* etc.; *-é* (+*n*, urmat mai ales de o consoană)>*i*(*n*), *î*(*n*): *indulghinţie, sentinţie, testamânt* etc.; *-i* (+*m*)>*î*(*m*): *împerator*; diftongarea analogică a lui *é, ó*: *cangreană, comeată, floată, foarmă, persoană* [13] etc.

Succesiunile greco-latine *av, ev* (*au, eu*), păstrate în multe exemple: *auditor, autor, autoritate, cauză* etc., au fost redate alteori prin *av, ev, ef*: *aftocrator, aftonomie, avtor, avtoritas, cavză, elefterie, epitropevsi, everghesie, evlavie* etc.[14]

Consonantism: deopotrivă reprezentate sunt variantele cu sau fără *h* iniţial: *emestihie, emesferiu, (h)ispan, (h)istoric, (h)istorie*, explicabile prin filiere diferite sau prin sursa orală sau scrisă; oscilaţii cunosc şi o serie de variante, explicabile etimologic, cu *c, ch, h*[15], de tipul: *caracter – haracter, cronică – hronică, machină*

---

[12] Vezi capitolul nostru, *Forma neologismelor*, din DÎLR, cuprinzând şi o largă bibliografie a problemei. Pentru adaptarea împrumuturilor din neogreacă şi turcă, cf. respectiv L. Gáldi, *op. cit.*, p. 90 - 127 şi L. Şăineanul, *op. cit.*

[13] Cf. şi DÎLR; I. Iordan, *Diftongarea lui* **a** *şi* **o** *accentuaţi în poziţiile ă şi e*, Iaşi, 1920, p. 249 - 251; G. Ivănescu şi L. Leonte, *Fonetica şi morfologia neologismelor române de origine latină şi romanică*, în SCŞt., Iaşi, filologie, VII, 1965, fasc. 2, p. 12 - 13.

[14] Vezi N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962, p. 119 - 120.

[15] Cf. Iorgu Iordan, *Un dicţionar de neologisme româneşti*, în SCL, I, 1950, nr. 1, p. 72.

– *manina, parocuş – paronuş* etc.; în redarea grupurilor *ce, ci, ge, gi*, în cuvinte de origine latină, greco-latină, se cunoaşte, de asemenea, un tratament diferit (cu velara, cu africata *ţ* sau, rarisim, cu africatele prepalatale č, ğ), dictat în general, de filiera prin care au pătruns termenii livreşti: *aghent, adaghiu, ceremonie – ţeremonie, eloghiu, ghenealoghie, reghiment* etc.; labiovelarelor k^w, g^w le corespund *cf*, mai rar *cv*, respectiv *gv*: *cfitanţie, ecfatore, gvalt, gvardie, incfijiţiş, licfid, tregvă* etc.

Dintre fenomenele cu caracter regional, îl semnalăm pe acela al palatalizării labialelor (care nu apare, de regulă, în cazul neologismelor), reflectat de variantele *schiţiarie, schiţier*, înregistrate de italianul Silvestro Amelio[16]; ele indică faptul că termenii *spiţierie, spiţier* deveniseră populari în Moldova în primele decenii ale secolului al XVII-lea.

B. Morfologie

Majoritatea împrumuturilor cu caracter cult sunt nume (substantive şi adjective). Forma (terminaţia) etimonului a jucat un rol hotărâtor în privinţa adaptării morfologice (declinare, gen). Multe cuvinte livreşti au conservat terminaţia (sufixele) şi genul etimonului, spre deosebire de împrumuturile cu caracter popular. Ca şi în perioada precedentă, declinarea a III-a nominală este deosebit de bine reprezentată, datorită împrumuturilor în *-ie* (majoritatea de gen feminin)[17], provenind din slavonisme livreşti în *-ije*, din termeni ruseşti şi poloni în *-i(j)a*, latini în *-ia, -io* sau neogreceşti în -ια, -εια: *asfalie, colachie, condiţie, conferenţie, experienţie, filonichie, opinie, politie, posluşanie, prefaţie, zatocenie* etc. Acum majoritatea substantivelor de origine latină în *-io* (*-ionis*) de declinarea a III-a prezintă sufixul *-ie* (şi nu *-iune*): *condiţie, obligaţie, predicaţie* etc. (cf. însă *peregrinăciune*; mai rar, în Transilvania, sufixul latinesc a fost păstrat: *perjecuţio*). Declinării a III-a în *-ie* îi aparţin şi o serie de substantive masculine şi neutre (azi de declinarea a II-a) de origine latină (în *-ius, -ium*) sau neogreacă (în -ιος, -ιον): *armistiţie, ilustrie, notarie, pretorie, privileghie* etc.

Deseori au fost păstrate sufixele nominale străine: *-á* (în grecisme): *anaforă, cantariaticá*, datorită şi împrumuturilor mai vechi sau populare turceşti cu *a* tonic; cf. şi *arcá, cumbará, fotá, geabhaná* etc.; *-ax* (<ngr. -αξ): *anthrax, hartofilax, nomofilax* (ultimele două cu pluralul în *-aca*<ngr. -ακα); *-as* (<ngr. -ας, lat. *-as*): *activitas, curiozitas, hartas, hereditas, iroas* (cf. însă şi variantele în *-ate, -a*: *atlanta, autoritate, crudelitate, curiozita, curiozitate, soţietate, erisipela* etc.; terminaţiile latine şi greceşti *-(i)us, -(i)um*, respectiv -(ι)ος, -(ι)ον, -ος, -ις se păstrează adeseori: *analogos, engolpion, limbus, methodos, notarius, privileghium, purgatorion, scopos* etc.; *-i* (<ngr. -ή) se păstrează mai rar: *apocopi, aposchevi, strofi* (cf. *pompă, gramatică – gramatichie, musică – musichie, silavă* etc.). Unele substantive masculine au păstrat terminaţia *-a* şi aparţin declinării I sau prezintă variante de declinarea

---

[16] Cf. şi forma *solenitaşu*<lat. *solemnitas* (în *Pânea Pruncilor*), datorată hipercorectitudinii.

[17] Cf. DÎLR; E. Slave, *Sufixele* **-ie, -ărie**, în SMFC, III, p. 167; R. Todoran, *Despre neologismele terminate în* **-ie**, în CL, IV, 1959, p. 211 - 213.

a II-a: *ateist(a)*, *collega*, *ecjorcişta*, *iurist(a)*, *poet(a)* etc. Deşi, în general, forma împrumuturilor decidea asupra încadrării în categoria genului (şi nu genul gramatical al etimonului)[18], totuşi în multe cazuri există fluctuaţii: de exemplu, la termeni de origine latină în *-io* (*-ionis*), *-ium*, cărora le corespund în această perioadă variante româneşti de gen diferit (feminin şi neutru) de tipul *armistiţie – armistiţi(um)*, *informaţie – informaţion*, *naţie – naţion*, *privileghie – privileghiu* (lucru de care răspunzătoare a fost în primul rând filiera prin care au venit variantele). Acelaşi lucru se întâmplă la substantivele de origine neogreacă în *-sis* (<σις), care apar uneori preluate ca atare (şi cu categoria genului neschimbată): *exighisis*, *ipatitis*, *ipolipsis*, *profasis*, *sinidisis* etc., iar alteori devin neutre (se încadrează în declinarea a II-a): *perilipsis*, *sintaxis*, sau sunt neutre şi feminine în epocă: *paralisis*. Multe substantive (azi feminine) erau de gen neutru sau aveau variante neutre: *diplom(ă)*, s.f. şi n.; *elatom(ă)*, s.f. şi n.; *methodos*, s.n., *narchis*, s.n.; *period*, s.n.; *piaţ*, s.n. etc. Altele, azi neutre, erau feminine (aveau variante feminine): *axon(a)*, *catargă*, *idioma*, *sistima* etc. Oscilaţii în privinţa genului au şi substantivele *minut(ă)* (s.m. şi f.) şi *pol* (s.m. şi n.). *Niptira* (în ngr., masculin, cu finala consonantică), a fost încadrat între substantivele feminine de declinarea I.

Formele de plural masculine fără alternanţe consonantice sunt frecvente: *adiutanti*, *ateisti*, *avgusti*, *rotmaistri*; alteori întâlnim forme ca *goti – goţi*. La substantivele feminine alternanţele (vocalice, consonantice) apar sau nu la plural: *cătărgi – catarge*, *diete – dieţi*, *galioane – galione*, *şcoale – şcole – şcoli* etc. Unele substantive de origine turcă sau neogreacă în *-á* au pluralul în *-ale*: *anaforale*, *arcale*, *cumbarale*, *fotale* etc. Dublete la plural au substantive ca *bombe – bombi*, *dvere – dveri*, *cronice – cronici* etc. Multe substantive greco-latine sau neogreceşti imparisilabice în *-ata* (*-ate*) au conservat pluralele etimologice: *enigmata*, *idiomata*, *optimata*, *provlimata*, în timp ce altele s-au adaptat ori au variante de tipul *diplome – diplomate*, *dogme – dogmate*, *paradigme – paradigmata*, *s(c)hime – s(c)himata*, *-ate* etc. Multe fluctuaţii prezintă şi substantivele neutre, cu pluralul în *-uri*, mai rar în *-e* (dintre acestea, unele au astăzi forme de plural diferite): *antifoane*, *apostrofuri*, *argumenturi*, *atomuri*, *batalioane – batalionuri*, *casteluri*, *complimenturi*, *contracturi*, *elementuri*, *galio(a)ne – galionuri*, *graduri*, *perioade – perioduri*, *spitaluri*, *tractate – tractaturi* etc. Adeseori pluralele neutre greco-latine în *-a* se conservă: *antidota*, *epitafie* etc. sau se întâlnesc forme ca *theatra – theatruri*.

La adjective se remarcă în continuare numărul mare al cuvintelor terminate în *-icesc*, formate adeseori prin substituirea sufixelor originare (lat. *-icus*, ngr. -ικός): *olimbicesc*, *practicesc*, *rethoricesc* etc.[19]

În cadrul împrumuturilor verbale, majoritatea se formează prin substituirea sufixului originar cu *-ălui* (*-elui*, *-ului*), *-ui*: *administrălui*, *admonălui*, *aprobălui*, *comendui*, *dişputului*, *formălui*, *probălui*, *vidimului* etc.; productivitatea conjugării

---

[18] Vezi Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a substantivelor neologice*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", Iaşi, XIV, 1965, p. 114; cf. DÎLR.

[19] Vezi N. A. Ursu, *Observaţii asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române în jurul anului 1800*, în LR, XIII, 1964, nr. 5, p. 413 - 422; F. Ciobanu, *Sufixul adjectival -icesc*, în SMFC, I, p. 101; cf. şi DÎLR.

a IV-a rămâne şi în această perioadă deosebită [20]. Mai puţin productive deocamdată sunt *-isi* (*-osi*, *-otisi*) şi *-irui*: *afierosi*, *afierotisi*, *anathematisi*, *apofasi*, *metelisi*, *proscalisi*; *multipliţirui*, *subtrahirui*.

Productivitatea elementului cult este mică în această perioadă, limitându-se la câteva formaţii regresive substantivale: *artic*, *carbunc*, *gubernat*, *mirac*, *tit*, la derivate adjectivale mai ales în *-icesc* (mai rar în *-esc*) sau verbale (în general, de declinarea a IV-a) [21].

Probleme de semantică

În general, elementele culte introduse între 1640-1780 păstrează sensurile etimologice. Uneori ele prezintă numai sensuri speciale, fapt care decurge din folosirea lor în anumite stiluri: de aceea unii termeni prezintă semnificaţii diferite în raport cu accepţiile lor curente din limba contemporană, cf. *afectaţie* „laudă", *articul* (3) „articulare, pronunţie", *collega* „aliat", *ghentil* „păgân", *harmată* „artilerie, tunuri", *idioma* (3) „calitate, particularitate", *instanţie* „cerere, suplică", *instrument* „uneltire", *natură* „caracter, fire", *theatru* (1) „adunare., mulţime". Alţii, de exemplu, *angara* „bir", *hardughie* „papetărie", *procopsit* „instruit, învăţat", vor cunoaşte o evoluţie semantică ulterioară.

Dovadă a caracterului cult al unor termeni, a noutăţii lor în limbă, evidenţiind însă şi preocupările unor cărturari de a-şi instrui cititorul, de a face textul accesibil, glosele, explicitările, definiţiile (în textele ştiinţifice) abundă în scrierile din această perioadă: *avtentic*, glosat *izvoditoriu de crezut* (CH, 113), *gangreni*, *bube rĕle* (Pent. 1743, 24^{v}), *dictator*, glosat *otcârmuitoriu* (CCD, 504), *idiomata*, *adecă alsăuri* (AD, 56^{v}), *niptiră*, *adecă umivanie* (GCond., 24^{r}) etc.

Calcurile

Mulţi termeni româneşti moşteniţi (sau împrumuturi mai vechi) capătă acum sensuri noi, livreşti, datorită calchierii: *câinesc* „cinic" (<ngr. κυνικός) (CÎI, 54^{v}), *curăţenie* „purgativ" (<lat. *purgativus*) (AI, 2^{v}; Doft.^{1}, 37^{v}; Doft.^{2}, 23^{r}), *despicat* „schismatic" (<ngr. σχισματικός) (MO, 288), *frunză* „filă" (<v.sl. *listŭ*) (Mol. 1681, 152^{r}), *grai* „acord" (<it. *parola*) (Ps.C, 50), *semn* „minune" (<v.sl. *znamenije*) (Mol. 1681, 40^{r}), *săninat* „serenissim" (<lat. *serenissimus*) (NL, 212), *umezeală* „lichid" (<ngr. ὑγρός) (MO, 250) etc. De asemenea, în multe texte se întâlnesc compuse alcătuite prin procedeul calcului sau semicalcului: *dreaptă scrisoare* „ortografie" (<ngr. ὀρθογραφία) (EG, 10^{v}), *de pământ scriitori* „geograf" (<ngr. γεωγράφος) (CH, 59), *gazete de sine mişcătoare* „foi volante" (<it. *foglie volante*) (CO, 72^{r}), *iară-naştere* „renaştere" (<ngr. ἀναγέννησις) (Lit. 1679, I, 11^{v}), *împrejur-stanţie* „circumstanţă" (<lat. *circumstantia*) (Mol. 1681, 63^{v}), cf. şi *împrejur-stare* (CD, 17^{v}), *sângură-gata-răspundere* „etimologie" (VI, 135), *supt-*

[20] Vezi Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română din perioada 1760 - 1860*, în LR, XIV, 1965, nr. 3, p. 371 - 379; cf. şi DÎLR.

[21] Cf. DÎLR; Al. Graur, în LR, XVIII, 1969, nr. 5, p. 485.

stare „ipostază" (<ngr. ὑπόστασις) (MO, 190), *a zice mai nainte* „a proroci" (<ngr. προλέγω) (MO, 213) etc. Nu sunt rare nici derivatele create prin calc lingvistic de la termeni vechi: *ficătire* „hepatită" (<ngr. ἡπατίτης, lat. *hepatitis*) (Doft.[1], 1[r]), *sfintitor* „sfânt" (<it. *sanctifico*) (AVoc., 78[v]), *stătăcios* „constant, continuu) (<ngr. σταθερός) (MO, 251), *sângurime* „solitudine" (<lat. *solitudo*) (CCD, 300), *umădătură* „umoare" (<lat. *humor*) (Doft.[1], 22[r]), *unişoară* „unitate (<lat. *unitas*, ngr. μόνας, μονάδα) (DMA, 18) etc.[22]

Probleme de sinonimie. Concurenţa termenilor

În textele scrise în intervalul pe care l-am avut în vedere se întâlnesc termeni de origini diferite (sau variante lexicale) având sensuri identice sau parţial identice şi care intră în concurenţă cu cuvintele moştenite (cu împrumuturile mai vechi), datorită unor diverse cauze cu caracter cronologic, geografic, cultural sau stilistic. Prezentăm, în continuare, câteva serii sinonimice care ilustrează concurenţa unor termeni noi livreşti, de diferite proveniențe: *agarlâc* (<tc.) – *aposchevi* (<ngr.) – *bagaliu* (<it.) „echipament militar", *ahtiname* (<tc.) – *armistiție* (<pol., rus.<lat.) – *tractat* (<lat., germ.) – *tregvă* (<it.) „armistiţiu, tratat de pace", *alofil* (<ngr.) – *inoplemenic* (<v.sl.) „străin", *hirurg* (<lat., ngr.) – *ţirulic* (<pol.<germ.<lat.) „chirurg", *angărie* (<ngr., tc.) – *analogos* (<ngr.) – *impoşiţiu* (<magh.<lat.) „impozit", *apelpisie* (<ngr.) – *otceaianie* (<v.sl.) „deznădejde", *aprobălui* (<magh.<lat.) – *pozvoli* (<v. sl.) „a permite, a aproba", *atmeidian* (<tc.) – *ipodrom* (<ngr.) „hipodrom", *berat* (<tc.) – *diplom(ă)* (<lat., ngr., germ.) – *privileghiu* (<lat., ngr., magh., rus.) „privileghiu, diplomă", *chesadar* (<tc.) – *hartofilax* (<ngr.) – *scriniariu* (<lat.) „arhivar", *consţienţie* (<lat.) – *sinidisis* (<ngr.) „conştiinţă", *copie* (<lat., germ.) – *parie* (<magh.) – *extract* (<lat., germ.) „dublet, copie", *creatură* (<lat.) – *săzdanie* (<v.sl.) „creaţie", *curios* (<lat., it) – *periergos* (<ngr.) „dornic de a şti", *ilustrie* (<lat., ngr.) – *mahut* (<tc.) – *perifan* (<ngr.) „celebru, ilustru", *inorog* (<v.sl.) – *unicornuş* (<magh., lat.) „inorog", *iurista* (lat.) – *nomothesis* (<ngr.) „jurist", *poet(a)(piit)*(<lat., ngr.) – *stihotvoreţ* (<v. sl.) „poet", *prochimen* (<ngr.) – *themă* (<lat., ngr., rus.) „subiect", *pronie* (<ngr.) – *providenţie* (<lat.) „providenţă", *stih* (<v.sl.) – *verş* (<pol., magh., lat.) „vers" etc. Urmărind difuzarea şi circulaţia acestora, constatăm că unele noţiuni care în Moldova şi Ţara Românească erau desemnate prin neologisme neogreceşti purtau în Transilvania denumiri ungaro- sau germano-latine, influenţa latinei fiind comparabilă în graiurile ardeleneşti cu aceea greacă din Principate[23].

În încheiere, credem că se poate afirma, urmărind situaţia împrumuturilor culte, că perioada cuprinsă între 1640-1780 se caracterizează printr-o evoluţie sensibilă a vocabularului literar românesc în raport cu epoca anterioară. Ea este datorată creşterii numerice apreciabile a cuvintelor cu caracter cult nou introduse în limbă, îmbogăţirii surselor etimologice (filierelor), care reflectă lărgirea orizontului cultural al scriitorilor, eforturilor de adaptare a cuvintelor străine şi diversificării genurilor literare, care vor avea acum consecinţe importante în direcţia conturării stilurilor.

---

[22] Cf. şi Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL, p. 110, 147, 179; N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*.

[23] Cf. şi mai sus, cele spuse în legătură cu repartiţia pe texte şi difuzarea elementului cult.

CAPITOLUL AL V-LEA

FORMAREA CUVINTELOR

Am urmărit, în acest capitol, să dăm o imagine cât mai exactă a procedeelor utilizate pentru formarea unor cuvinte noi în limba română literară dintre 1640-1780.

Exemplele pe care ne-am întemeiat cercetarea au fost extrase din lucrări aparţinând la diverse stiluri literare şi zone lingvistice.

Problemele urmărite sunt aceleaşi cu cele din perioada precedentă: tipuri de procedee folosite, ierarhia lor în funcţie de productivitate, frecvenţa apariţiei exemplelor ilustrative, repartiţia lor pe stiluri sau texte, originea elementelor (sau a procedeelor) formative. Şi structura fiecărui subcapitol (*derivarea cu sufixe, cu prefixe, regresivă, compunerea, conversiunea*) este aceeaşi: lista exemplelor este urmată de concluziile care se degajă din prezentarea făcută. Nu lipsesc din acest capitol observaţiile referitoare la posibilităţile de grupare a cuvintelor noi în serii sinonimice. În listele noastre lipsesc însă glosările la cuvintele semnalate şi în cercetarea consacrată perioadei anterioare anului 1640. Sensurile acestor cuvinte au fost indicate în capitolul corespunzător din prima parte a istoriei limbii române literare.

Derivarea cu sufixe

Rămâne principalul mijloc de îmbogăţire a lexicului limbii literare dintre 1640-1780. Numărul sufixelor este mare, ele se întâlnesc, adesea, în multe derivate, iar unele din acestea cunosc şi o frecvenţă deosebită.

-a este folosit la formarea unor verbe, de la substantive, adjective, adverbe (locuţiuni adverbiale): *împoncişa*[1] (şi *a se* ~) (SL, 136^{r}; Let. C, 131; Caz. V, I, 237^{v}), *(în)delunga* „a amâna; a prelungi; a goni" (Caz. V, I, 334^{v}; ULM, 113; DPV, 1021; BB, 162 b; AUL, 297^{v}; AD, 94), *(în)spăima* (şi *a se* ~) „a (se) înspăimânta" (MLex., 328; DVS, septembrie, 14^{r}; CH, 178), *(în)streina* (şi *a se* ~) „a (se) face străin de ceva; a se expatria" (SL, 164^{v}; Let. C, 106; Glst., 55; Prav. 1646, 124^{r}; DPV, 893), *văra* (NL, 106) etc.[2]

[1] Cuvântul apare semnalat şi în perioada precedentă.

[2] Trimiterile la lucrările de referinţă sau la cele consacrate în special cercetării unui anumit sufix, prefix sau altor procedee de formare a unor cuvinte noi se găsesc, când este vorba de probleme comune, în notele de la cercetarea consacrată primei părţi din istoria limbii române literare (până la 1640).

-**ac** apare în două adjective, reprezentând împrumuturi slave: *boliac* „bolnăvicios, bolnav" (CLM, 210^{v}; CH, 326: AUL, 322^{v}), *prostac* adj. şi s. „(om) prost, simplu" (VRC, II^{v}; DVS, septembrie, 14^{v}; CH, 138).

-**ame** este prezent numai în patru derivate (substantive cu valoare colectivă, provenite din substantive sau adjective, întâlnite într-un singur text, AC): *hejdukamé* „haiducime" (342), *lotramè* „mulţime de hoţi" (351), *pedestramè* (359), *prostamè* „oameni simpli, prostime" (363).

-**anie** se întâlneşte în substantive, derivate, de regulă, de la verbe: *afurisanie* (*afurisenie*) „blestem" (Let. C, 93; VRC, 15^{v}; Prav. 1646, 54^{r}; CLM, 209^{v}; ACP, 391; TIst., 10^{v}; NL, 98), *petrecanie* „încheiere, sfârşit; moarte; păţanie; petrecere" (AB, 329; Let. C, 90; NÎnv., 271; CII, 12^{r}; AD, 8); cf. şi *posluşanie* „ascultare, supunere; serviciu, slujbă" (Let. C, 91; Caz. V, II, 1^{v}; DVS, nov., 171^{v}; BB, 21 b; 1707, 1761, DRA, II, 117, 361) etc.

-**ar** (-**er**) apare în substantive derivate, de regulă, de la substantive: *căsar*[1] (Prav. 1646, 14^{v}; 1756, 1757, DRA, II, 335, 340), *măsar* „tâmplar, dulgher" (TIst., 35^{r}), *mercuriar* „sfetnic" (FN, 77), *olăcar(iu)*[1] (ULM, 148; AC, 357: DVS, februarie, 306^{r}; BB, 700 a; FN, 28; CII, 17^{v}; CCD, 296; PIst., 300), *orândar* „arendaş" (1756, 1757; DRA, II, 324, 338), *pivniceriu* (*pimnicer*) „persoană care are în supraveghere o pivniţă cu vin; titlu dat boierului care avea în grijă viile şi pivniţele domneşti" (AC, 361; Let. C, 93; GCond., 7^{v}), *strejar* „paznic"(ULM, 133; Pent. 1743[1], 3^{r}; Pent. 1743[2], 3^{v}; Pent. 1753, 3^{r}) etc.

-**aş** serveşte la derivarea unor substantive şi adjective (de la substantive): *armaş* „boier însărcinat cu vegherea asupra siguranţei publice şi cu îndeplinirea pedepselor hotărâte pentru vinovaţi" (Let. C, 137; Caz. V, I, 268^{v}; ULM, 208; CCD, 294; GCond., 7^{r}; Min. 1776, 143^{r}), *fustaş* „soldat înarmat cu fuşte, făcând parte din garda personală a domnitorului" (AC, 340; GCond., 11^{v}), *împrejuraş* „vecin, megieş" (CH, 170; 1723, 1759, DRA, II, 146, 349), *pizmaş*[1] s. şi adj. (Let. C, 88; VI, 161^{v}; Caz. V, II, 107^{r}; Prav. 1646, 44^{v}; NT, 67^{r}; DPV, 41; Pl. S, 24^{v}); cf. şi *muzicaş* „muzicant, lăutar" (CIst., 4) etc.

-**at**, fem. -**ată** apar în câteva adjective şi substantive (derivate de la substantive sau adjective): *măciucat* „bombat" (Bert. 1775, 57^{v}), *remurat* „rămuros" (AC, 364), *seninată* „înseninare" (FN, 37), *săngurat* „amărât, însingurat" (Caz. V, I, 115^{v}); cf. şi *uniat* „unit" (Pl. S, 9^{v}) etc.

-**atec** (-**atic**) a fost întâlnit într-un număr mic de substantive sau adjective (derivate de la substantive sau adjective): *grozĕvatek* „urât" (AC, 341), *iernatec* „loc de iernare; popas de iarnă" (AC, 343; AB, 328; FN, 13; CH, 221; 1774, DRA, II, 459; AUL, 296^{v}), *prostatec* „simplu, prost; nepriceput, neîndemânatic" (CLM, 203^{v}; DPV, 171; DVS, septembrie, 12^{r}; Pl. S, 10^{r}; AD, 84); cf. şi *flegmatic* „melancolic" (FN, 64).

-**ălui** (-**elui**) este prezent într-un număr nu prea mare de verbe (aproape toate exemplele reprezentând împrumuturi latino-romanice, probabil prin filieră maghiară): *comendălui* (Lex. M, 194), *expedălui* „a expedia" (FN, 76), *informălui*[3]

[3] Ne aflăm în faţa unui compus parasintetic.

(*a se ~*) „a se lustrui, a se fățui" (CH, 87), *defendălui* „a apăra" (FN, 82), *propozălui* „a propune" (FN, 76), *proteștelui* „a protesta" (TIst., 24^{v}), *trăctălui* (și *a se ~*) „a negocia, a trata; a pune la cale; a dezbate" (FN, 82, 135, 150, 167) etc.

-ământ formează substantive de la teme verbale sau de la adjective: *acoperământ*[1] (Let. C, 103; Caz. V, I, 47^{v}; BB, 637 b), *așezământ* „ședere cu locuința; organizare, întocmire; privilegiu" (Let. C, 163; CII, 12^{r}; CH, 261), *îmbrăcământ*[1] „îmbrăcare" (AC, 336; CCD, 11), *lergement*[1] (= *lărgământ*) (AC, 350) etc.

-ătate este prezent în substantive formate de la adjective: *crudătate* „cruzime" (CIst., 42; FN, 58), *mișelătate* „sărăcie, nevoie, mizerie" (Caz. V, II, 114^{v}; DPV, 87; DVS, ianuarie, 15^{v}), *scumpătate* „zgârcenie" (Let. C, 106; PS. Am., 253^{v}; EG, 97^{v}), *strâmbătate*[1] (AC, 372; MLex., 76; GPov., 104; VI, 102; Let. C, 154; ULM, 86; Caz. V, I, 6^{r}; NT, 114^{v}; BB, 617 b; CCD, 6; AD, 39; CH, 97) etc.

-că derivă substantive feminine de la masculine: *coteică* „specie de câțea mică" (PIst., 237), *mireancă* „femeie laică" (Prav. 1646, 115^{r}); cf. și *tătarcă* „tătăroaică" (AC, 374; NL, 76) etc.

-ciune (**-ăciune**, **-lciune**) se întâlnește într-un număr mare de substantive derivate de la verbe: *iertăciune*[1] (AC, 343; MLex., 238; VI, 110; CIst., 62; GPov., 113^{r}; ULM, 192; Caz. V, I, 30^{r}; NT, 104^{r}; Prav. 1652, 350; CÎ, 13^{v}; PIst., 267; CII, 6^{r}; AD, 13; TIst., 8^{r}; ACat., 293; GCond., 23^{v}), *îndreptăciune* „îndreptare" (DPV, 645; 1729, DRA, II, 172), *întrebăciune* „întrebare" (Lex. M, 240; CCD, 24; AD, 68; AUL, 269^{v}), *piericiune* „pieire" (VI, 104; FN, 54; NÎnv., 142; AD, 96), *pângăriciune* „profanare, întinare" (VI, 130^{r}; DPV, 785; BB, 623 a), *urâciune*[1] (VI, 103; SL, 137^{v}; CLM, 176; VRC, 6^{r}; Prav. 1646, 104^{r}; Prav. 1652, 353; DPV, 645; BB, 617 b; FN, 51; NÎnv., 136; CII, 8^{r}; NL, 40; EG, 107^{v}) etc.

-eală formează, de regulă, substantive de la teme verbale: *bântuială* „supărare, necaz; asuprire, prigonire; jaf; ispită, încercare" (CIst., 36; BB, 131 b; TIst., 39^{r}; CH, 94, 213), *clipeală* „minut, clipă" (Caz. V, I, 264^{v}; NT, 70^{v}; CCD, 5; CII, 16^{r}; CH, 197), *învăluială* „tulburare, asuprire; necaz, supărare" (NÎnv., 191; 1756, DRA, II, 326), *mězdrală* (= *mejdreală*) „jupuire, roadere (a cojii copacilor)" (AC, 353), *scuteală* „scutire, dispensă" (AUL, 290^{v}; 1713, DRA, II, 128); cf. și *bilială* „suliman alb" (CII, 96^{r}) etc.

-ean (**-lean**) servește la crearea unor substantive și adjective, indicând originea (derivate, foarte frecvent, de la nume proprii): *câmpulungean* (PIst., 236; 1734, DRA, II, 189), *ierusalim(l)ean* (GIst., 167; NT, 115^{r}; Prav. 1652, 360), *împrejurean* „vecin" (AB, 332; BB, 112 b; NÎnv., 175), *troadean* „troian" (CH, 92; IT, 120^{r}); cf. și *râmlean* (*râmnean*) „roman" (VRC, 21^{r}; Prav. 1646, 112^{v}; DVS, septembrie, 13^{v}; AUL, 298^{v}) etc.

-easă apare în substantive feminine derivate de la masculine (comune sau proprii): *dumnedzăiasă* „zeiță" (CCD, 313), *gingireasă* „dansatoare" (NÎnv., 143), *jupâneasă* „nevastă de boier; boieroaică" (AC, 342; GIst., 86; Caz. V, II, 95^{v}; 1733, DRA, II, 186), *logofeteasă* „soția logofătului" (1703, DRA, II, 100; GCond., 21^{v}), *Prodăneasă* (1756; DRA, II, 327) etc.

-el, fem. -ea se ataşează la substantive, adjective sau adverbe, realizându-se formaţii cu valoare diminutivală (substantive, adjective, adverbe): *cărticea* (CIst., 12, 35; FN, 23), *măidănel* (IM, 63), *nişchiţel* adv. (AC, 356; SL, 143^{r}), *puţin(t)el*[1] (Lex. M, 233; CIst., 46; AB, 279; GIst., 71, 78; VI, 122; Caz. V, I, 84^{r}; Prav. 1652, 34; NT, 60^{v}; CLM, 165^{r}; DVS, septembrie, 3^{v}, 12^{v}; CÎ, 13^{r}; IT, 126^{v}; FN, 9, 13; NÎnv., 149, 183; CH, 88; PIst., 298; AD, 9; IM, 22; Ps. Am., 254^{v}; Lit. 1728, 5; Lit. 1739, 4^{v}; Lit. 1747[2], 5; Lit. 1756, 6; NL, 43, CBuc., 3^{v}, 42^{r}; IPG, 107^{v}), *vornicel* „slujbaş inferior de sub autoritatea marelui vornic" (GCond., 7^{v}; ACP, 394; 1733, DRA, II, 186) etc.

-**enie** formează substantive de la teme verbale: *începenie* „început, origine" (Lex. M, 218; NT, 106^{v}), *slobozenie* „libertate; permisiune" (CIC, 284; NÎnv., 174; IM, 4; CII, 13^{r}; CCD, 7); cf. şi *pozvolenie* „permisiune" (Ps. Am., 253^{v}; 1757, DRA, II, 338), *(i)spăsenie*[1] (MLex., 368; VI, 101; VRC, 8^{v}; NT, 67^{r}; CÎ, II^{r}; FN, 16; NÎnv., 181; AD, 7; TIst., 10^{v}; ACat., 292) etc.

-**esc** apare în adjective derivate de la substantive: *catolicesc* „ortodox" (BB, pref.; CÎ, 1^{r}; ACat., 293; TIst., 23^{v}), *filosofesc* „de filozof" (MLex., 250; CII, 6^{r}; Sind. 1703, 79^{r}), *oştesc* „de oaste, ostăşesc" (AC, 358; FN, 29; CCD, 16; şi *oştinesc*, CCD, 296, *ostăşesc*, FN, 86), *oxitonesc* (EG, 16^{v}), *păstoresc* „de păstor; preoţesc" (VRC, I^{r}; Prav. 1646, 7^{r}; Prav. 1652, 288), *politicesc* „public; civil, cetăţenesc; laic" (DVS, ianuarie, 9^{v}; BB, pref.; FN, 10; 1755, DRA, II, 321; GCond., 32^{r}), *singuresc* „solitar" (SL, 190^{r}; VI, 113) etc.

-**eş (iş)** este prezent în adjective derivate de la substantive: *hiriş* „natural, firesc; adevărat" (DVS, septembrie, I^{v}; CII, 7^{r}; CH, 11, 14), *cinsteş* „arătos, frumos; cinstit, de omenie" (CLM, 175^{r}; CII, DA; CH, 23).

-**eşte** derivă adverbe de la substantive şi adjective: *bolonseste* „nebuneşte (Lex. M, 199), *dăstoiniceşte* (Prav. 1652, 34), *gramaticeşte* (EG, 24^{r}), *nesimţitoreşte* (CII, 20^{r}), *ticăloşeşte* (BB, 177 a; TIst., 4^{r}; VI, 11^{r}; PI. S, 7^{v}; Min. 1776, 126^{v}), *trupeşte* „cu trupul; referitor la trup; referitor la viaţa sexuală" (AC, 376; Caz. V, I, 137^{r}; II, 17^{r}; NÎnv., 180; AD, 84) etc.

-**et** se întâlneşte în substantive derivate de la substantive: *măslinet* „livadă de măslini" (BB, 55 a; IM, 19), *muieret* „grup de femei; mulţime de femei" (BB, 631 b), *teamăt* (CIst., 127; VI, 101), *tâlhăret* „tâlhărime; tâlhărie" (BB, 332 b; Ps. Am., 267 ^{v}; NL, 84, 99) etc.

-**eţ (-areţ, -ăreţ)** intră în structura unor substantive şi adjective provenite din substantive sau de la teme verbale: *iernăreţ* „iernatic, de iarnă" (AC, 343), *muierareţ* „afemeiat" (DVS, septembrie, 22^{v}; CII, 8^{v}), *prilesteţ*[1] (AC, 363; IT, 120^{r}); cf. şi *ceteţ* „lector, anagnost; om care citeşte" (MLex., 376; Prav. 1652, 375; Lit. 1739, 4^{v}; Lit. 1728, 5; Lit. 1747[2], 5; Lit. 1756, 6) etc.

-**giu** apare mai ales în substantive împrumutate din turcă: *mahalagiu* (1731; DRA, I, 331); cf. şi *capigiu* „portar al seraiului" (ULM, 208), *chesagiu* „pungaş, hoţ de buzunare" (NL, 95), *ciorbagiu* „ofiţer de ieniceri; comandant" (IPG, 107^{v}), *iazagiu* „secretar, copist" (GIst., 85; IPG, 107^{v}), *lagumgiu* „soldat miner" (IM, 174), *uşorgiu* „boier (funcţionar) însărcinat cu strângerea dării uşorului" (1758; DRA, II, 345, 346) etc.

-i se ataşează la substantive sau adjective formând verbe: *haini* (şi *a se* ~) „a trăda; a (se) înstrăina" (AB, 340; Prav. 1652, 346; PIst., 236; CH, 256; Ps. Am., 249^{v}), *monarhi* „a conduce, a stăpâni în calitate de monarh" (CIst., 12), *oşti* (şi *a se* ~) „a purta război; a se lupta; a combate" (AC, 358; CIst., 17; Caz. V, II, 52^{r}; NT, 178^{v}; DVS, septembrie, 39^{r}; FN, 45; AUL, 306^{r}; IM, 2; NL, 33), *prileji* (*a se* ~) „a se întâmpla; a se nimeri" (AC, 363; SL, 139^{r}; ULM, 145; CLM, 163^{v}; CÎ, 3^{v}; Sind. 1703, 93^{v}; CCD, 14), *vicleni* (*hicleni*, *ficleni*) (şi *a se* ~) „ a trăda, a înşela; a se purta ca un viclean" (Let. C, 144; GIst., 79; ULM, 102; DPV, 77; IT, 123^{r}; FN, 27; AD, 5; Ps. Am., 261^{r}; TIst., 7^{r}), *volnici* „a fi lăsat liber, a i se permite" (AUL, 295^{v}; 1758, DRA, II, 346), *vulturi*[4] „a se comporta ca un vultur" (CII, 94^{r}) etc.

-icesc (**-ăcesc**)[5] apare în adjective derivate de la substantive: *duhnicesc* „sufletesc" (CII, 20^{r}), *moschicesc* (*muscăcesc*) „rusesc" (AB, 339; FN, 28; Cron. H, 115^{r}; AUL, 269^{r}; IM, 16; Ps. Am., 261^{r}; NL, 61; GCond., 34^{r}); cf. şi *ritoricesc* „retoric, de retor" (DVS, decembrie, 207^{v}; PI. S, 5^{v}; CII, 5^{v}; AD, 84; EG, 96^{r}), *varvaricesc* „barbar" (EG, 109^{r}) etc.

-ie se ataşează la adjective, substantive sau la teme verbale, formând substantive: *becisnicie* „ticăloşie, mizerie" (VI, 236; GPov., 106^{v}; Sind. 1703, 111^{v}; CII, 99^{r}; TIst., 24^{r}), *crăie* „regat; domnie" (AC, 348; Let. C, 134; GIst., 84; ULM, 123; DPV, 993; CIC, 277; CÎ, 8^{v}; CCD, 32; CH, 12; PIst., 281), *gocimănie* „epitropie" (TIst., 11^{v}), *protonotarie* „demnitate de protonotar" (Prav. 1652, 368), *rebelie* „revoltă" (FN, 7), *şlehticie* „noblețe" (AUL, 342^{v}), *volnicie* „permisiune; libertate; voință; putere" (CIst., 64; VI, 105; MLex., 263; VRC, III^{r}; Prav. 1652, 294; CLM, 208^{v}; FN, 86; 1705, DRA, II, 110; ACP, 393; 1735, DRA, II, 196; NL, 99; TIst., 38^{r}; 1757, DRA, II, 339); cf. şi *bogasie* „stofă colorată, importată din orient" (NT, 63^{v}; IM, 33), *evghenie* „noblețe" (CII, 9^{v}; CH, 25), *protecție* „sprijin, ajutor, ocrotire" (AUL, 340^{r}; CH, 256; PIst., 511), *providență* (CIst., 69; DVS, decembrie, 210^{r}; FN, 89) etc.

-ime ajută la formarea unor substantive, ataşându-se la adjective, adverbe sau teme verbale: *greime*[1] (CIst., 14; IT, 121^{v}; CIC, 292; CII, 95^{v}; AD, 20; TIst., 28^{v}), *pedestrime* „infanterie" (AB, 326; GIst., 70; ULM, 190; CIC, 281; DPV, 745; FN, 70; PIst., 298; IM, 12; Ps. Am., 263^{r}), *prostime* „prostie; nevinovăție, simplitate; umilință; gloată, oameni de rând" (SL, 125^{v}; GIst., 163; NT, 159^{v}; Prav. 1652, 34; ULM, 190; BB, 307 b; PI. S, 10^{r}; CH, 217; CCD, 12; NL, 76; EG, 5^{v}), *sĕsime* „populație săsească" (AC, 368), *unime* „unitate, întreg" (Pent. 1743[1], 53^{r}; Pent. 1743[2], 55^{r}; Pent. 1753, 53^{r}; Pent. 1768, 41^{r}) etc.

-ință formează substantive de la verbe: *făgăduință* „promisiune, făgăduială" (GIst., 63; VRC, 18^{v}; ULM, 191; CLM, 198^{r}; BB, 634 a; NÎnv., 219; AUL, 286^{v}; AD, 71; PIst., 297; TIst., 38^{v}), *giuruință* „promisiune solemnă; făgăduială cu

---

[4] Asemenea creații unice, rare, se întâlnesc numai în romanul lui Dimitrie Cantemir, de unde am reținut şi pe *iepuri*, *prepeliți* (CII, 94^{r}).

[5] În legătură cu problemele legate de pătrunderea acestui sufix în limba română, vezi Fulvia Ciobanu, *Sufixul adjectival -icesc*, în SMFC, I, p. 101-116.

jurământ" (Caz. V, I, 33[r]; Prav. 1646, 158[r]; DPV, 957; Sind. 1703, 102[v]; CH, 312), *nevoință*[1] (AB, 345; VI, 99; Let. C, 91; Prav. 1646, 76[v]; Prav. 1652, 359; ULM, 145; CIC, 279; DVS, septembrie, 3[r]; CÎ, III[r]; NÎnv., 178; AD, 23; CCD, 3; Lit. 1728, 24; NL, 93; Pent. 1743[1], 5[v]; Lit. 1747[2], 24; Pent. 1753, 5[v]; Lit. 1756, 28; EG, 100[v]), *socotință*[1] (MLex., 162; GPov., 106[r]; VRC, I[v]; Prav. 1652, 361; DPV, 65; IT, 128[r]; NÎnv., 184; TIst., 8[v]; AUL, 309[r]; EG, 6[v]) etc.

-(i)si[6] este prezent în câteva verbe împrumutate din neogreacă: *acolisi* „a se ține de capul cuiva; a ridica pretenție nedreaptă împotriva cuiva" (DVS, decembrie, 236[r]; Prav. 1646, 66[v]; 1703, DRA, II, 100; NL, 81), *pliroforisi* „a afla, a se lămuri" (1773; DRA, II, 453), *pergrapsi* „a descrie" (CII, 107[v]).

-iș (-âș) apare în substantive și adverbe derivate de la substantive sau teme verbale: *costiș* „strâmb; oblic" (AC, 347; CII, 109[r]; IM, 35), *ĕnnotish* (= *înotiș*) „înotând" (AC, 337), *mâlcomiș*, în expresia *cu mâlcomișul* „în tăcere, pe nesimțite, ușor" (DVS, nov., 159[r]; IT, 127[v]; CH, 429), *pârâș*[1] (VRC, 11[v]; NT, 87[r]; CIC, 285) etc.

-iște este prezent în câteva substantive: *prăviriște* „privire; câmp vizual; spectacol, reprezentație" (DVS, septembrie, 19[r]); cf. și *capiște* „templu, biserică" (SL, 128[r]; ULM, 124), *popriște* „unitate de măsură pentru lungime, egală cu cca. 200 de metri; interval de timp" (Caz. V, I, 92[v]; DVS, nov., 157[r]; NÎnv., 179), *pristaniște* „port; țărm; loc de refugiu, adăpost" (Caz. V, II, 35[v]; Let. C, 104; Prav. 1652, 611) etc.

-it (-ărit) apare în substantive derivate de la substantive: *dijmărit* (1720, DRA, II, 139), *oierit* „dijmă în natură, percepută asupra oilor" (Let. C, 164), *văcărit* „dare asupra vitelor cornute" (Ps. Am., 257[r]; PIst., 511; NL, 104; 1756, DRA, II, 335) etc.

-iță (-ăriță) este folosit, deopotrivă, ca sufix moțional și diminutival: *foiță (de zestre)* „act de zestre" (ACP, 391, 394), *pităriță* „brutăreasă" (AC, 361; Lex. M, 210), *porociță*[1] (NT, 67[v]; DVS, septembrie, 6[v]), *răcliță* „casetă; lădiță" (Prav. 1652, 347) etc.

-lâc (-luc) se întâlnește în substantive, aproape toate împrumutate din turcă: *foduluc* „fudulie" (FN, 20); cf. și *agarlâc* „bagaj, calabalâc" (AB, 327; Glst., 76; AUL, 298[r]; Ps. Am., 256[r]; NL, 60; GCond., 38[r]), *bairamlâc* „darurile date înalților demnitari turci cu prilejul bairamului" (AUL, 270[r]), *iarlâc* „ordin scris" (Ps. Am., 272[v]); *pașalâc* „provincie a imperiului otoman, guvernată de un pașă" (IM, 31; NL, 319), *șenlâc* „manifestație publică de veselie, cu salve de puști și tunuri" (PIst., 535; IM, 17, 41; GCond., 9[r]), *vizerlâc* „demnitatea de vizir" (IM, 2), *zorbalâc* „scandal; răscoală" (AUL, 311[v]; 1773, DRA, II, 453) etc.

-nic este prezent în substantive și adjective derivate de la substantive: *dajnic* „care plătește impozite; contribuabil; dator; generos, larg" (AC, 333; AB, 287;

---

[6] Despre pătrunderea și circulația lui *-isi* în limba literară de după 1760 vezi Despina Ursu, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română din perioada 1760-1860*, în LR, XIV, 1965, nr. 3, p. 373-375.

Let. C, 135), *tiparnic* s. şi adj. „tipograf; de tipar, tipărit" (Prav. 1652, 44; CNM, 11[r]), *volnic* „liber" (ULM, 113; Caz. V, I, 14[r]; Prav. 1652, 304; DVS, septembrie, 14[v]; FN, 90; 1701, 1757, DRA, II, 95, 105, 339; GCond., 17[v]); cf. şi *ispravnic* „comandant, şef, căpetenie" (M Lex., 120; Caz. V, I, 25[r]; Prav. 1652, 961; TIst., 33[r]), *jărtăvnic* „masă de sacrificiu, altar" (ULM, 87; Prav. 1652, 362; DPV, 291; AD, 30), *oca(i)anic* s. şi adj. „nefericit; nevrednic, păcătos; mizerabil" (Let. C, 99; Prav. 1652, 352; IT, 123[r]; NÎnv., 174), *povodnic* „cal dus de căpăstru; cal care merge pe lângă trăsură" (AC, 362; GIst., 83; PIst., 408; IM, 12; GCond., 21[v]) etc.

-niţă apare în substantive reprezentând împrumuturi din limbi slave: *gropniţă* „groapă; cavou" (AC, 341; CCD, 310; NL, 39), *polegniţă* „polei" (IM, 10), *suprujniţă* „soţie" (Prav. 1652, 373), *zăstalniţă* „cataractă, cădere de apă" (CII, 10[v]) etc.

-oi, fem. **-oaie** derivă substantive comune şi proprii, rareori adjective, de la substantive sau teme verbale: *ascultoi* „ascultător, supus" (Caz. V, I, 380[r]), *bĕlony* (=*băloni*) „bou alb" (AC, 330), *comisoaie* „soţia comisului" (1761, DRA, II, 365; GCond., 21[v]), *dumnezeoaie* „zeiţă" (FN, 44; NÎnv., 178), *Sturzoaie* (1759; DRA, II, 353), *ursoaie* „ursoaică" (Lex. M, 251; SL, 101[v]), *dzânoi* „zeiţă" (DVS, septembrie, 30[r]) etc.

-oare formează substantive de la teme verbale: *cursoare* „curgere; configuraţie" (CIst., 29; FN, 36), *prinsoare* „prindere; captivitate" (Lex. M, 191; DPV, 441, 765; NT, 14[r], 263[r]; NL, 215), *pusoare* „întemeiere" (DVS, ianuarie, 47[r]; CCD, 312), *ruptoare* „obligaţie, dare; învoială" (1702, DRA, I, 190) etc.

-os (**-cios**) derivă adjective de la substantive: *lenyos* „leneş" (AC, 350), *ponivos* „chior, saşiu" (TIst., 28[r]), *putincios* „puternic" (FN, 70; Sind. 1703, 110[v]; CH, 239; AUL, 272[v]; NL, 113; EG, 102[r]), *seninos* „înseninat, senin" (FN, 27; Cal. 1733, 36), *tinos* „noroios, plin de tină; murdar" (Let. C, 159; SL, 44[r]; Caz. V, I, 281[r]; VI, 128[r]; CH, 139; IM, 31; Cal. 1733, 6), *vârtucios* adj. şi s. „(om) puternic, tare" (Caz. V, I, 40[v]; BB, 632 a) etc.

-şag apare în substantive derivate de la substantive sau adjective: *adăoşag* „impozit suplimentar" (1756; DRA, II, 335), *furtişag*[1] (*furtuşag*) (AC, 340; SL, 90[r]; MLex., 309; GPov., 106[v]; Caz. V, I, 376[v]; Prav. 1646, 52[r]; Prav. 1652, 347; BB, 615 b; CH, 138; EG, 103[v]; 1766, DRA, II, 412); cf. şi *birşag* „gloabă, amendă" (TIst., 39[r]), *bolonssiagh* (=*bolonşag*) „nebunie" (Lex. M, 219), *tămăşag* „glumă, vorbă hazlie" (Bert. 1775, 58[r]), *tâlhuşag* „tâlhărie" (Caz. V, I, 226[v]; Prav. 1646, 107[r]; CH, 138; AUL, 342[v]; 1766, DRA, II, 411), *vălăşag* „necaz, supărare" (Caz. V, I, 323[v], II, 13[r]) etc.

-şug (**-şig**) derivă substantive de la substantive: *prieteşug*[1] (AC, 363; CIst., 62; VRC, 26[v]; Prav. 1646, 150[r]; ULM, 73; PIst., 430; Sind. 1703, 121[v]; AUL, 344[v]; CH, 424; NL, 59; EG, 103[r]); cf. şi *chelşug* „cheltuială, bani de cheltuială" (AC, 344; NT, 89[r]); *vicle<n>şug*[1] (*hicleşug*) (SL, 86[v]; MLex., 127; AB, 287; VRC, II[r]; NT, 106[v]; DPV, 665; IT, 120[r]; FN, 6; NÎnv., 144; CCD, 5; IM, 158) etc.

-şor, fem. **-şoară** creează substantive şi adjective cu valoare diminutivală: *bumbshor* (AC, 331), *micşor* (Prav. 1652, 347; CIC, 278), *fetişoară* (NT, 79[r];

DVS, septembrie, 20[r]), *ploişoară* (FN, 11), *săpşoară* (Lex. M, 224; SL, 54[r]), *unişoară* „singură, unică" (DPV, 239) etc.

-tor, fem. **-toare** derivă substantive şi adjective, de cele mai multe ori de la verbe, rareori de la substantive sau adjective: *acoperitoriu* „cel care acoperă, cel ce apără; ocrotitor" (BB, 627 b; Pent. 1743[1], 53[r]; Pent. 1743[2], 55[r]; Pent. 1753, 53[r]; Pent. 1768, 40[v]; Pent. 1771, 44[v]), *amestecătoriu* adj., s. „(cel) care se amestecă, intrigant" (IT, 123[r]; CIC, 289), *chivernisitoriu* „chivernisit" (GIst., 166), *hrĕboritor*[1] (AC, 343), *îndemnător* „care îndeamnă, care încurajează" (Sind. 1703, 81[r]; NL, 61), *oblăduitor(iu)* „protector" (CIst., 12; GIst., 23; Prav. 1652, 371; CII, 18[r]; AD, 23; EG, 2[r]), *prepuitoriu* „om bănuitor, neîncrezător, suspicios" (SL, 133[r]; AD, 17), *privighetor* „care stă treaz, care priveghează" (CIst., 19; NT, 303[v]; FN, 36; CH, 188), *solitor(iu)* adj., s. „(cel) care soleşte, care împacă" (MLex., 342; Let. C, 86; CÎ, 6[r]), *şezător* „care stă, care locuieşte; stabil" (GIst., 87; DVS, octombrie, 82[v]; 1701, DRA, I, 189; 1755, DRA, II, 318; GCond., 27[v]), *unitoriu* s. „singular" (EG, 95[r]), *unitoare* „cratimă" (EG, 22[v]); cf. şi *sinator* (ULM, 113) etc.

-ui (**-lui**) se întâlneşte în verbe derivate de la substantive: *chizeş(l)ui* (şi *a se* ~) „a garanta; a lua drept martor" (MLex., 116; VRC, 11[r]), *clăcui* „a face clacă, împlinind obligaţiile faţă de boier" (1714; DRA, I, 269), *jertvui* „a sacrifica" (AD, 75; Pent. 1743[1], 16[r]; Pent. 1753, 16[r]), *pildui* „a spune pilde" (CIst., 7; Sind. 1703, 117[v]; CII, 300); cf. şi *giurui*[1] (Caz. V, II, 99[r]; 1707, DRA, II, 119; CH, 252), *înformui* „a informa" (CII, 10[r]; CH, 215), *obligui* (*a se* ~) „a-şi lua o sarcină, a se angaja" (CH, 23), *tălmăciui* „a traduce" (AC, 373) etc.

-ură (**-ătură**, **-itură**) derivă substantive de la teme verbale: *apărătură* „apărare, scut; piedică; întăritură; pădure în care tăierea e interzisă" (AC, 328; Lex. M, 234; ULM, 111; DPV, 13; 1757, DRA, II, 338), *chemătură* „chemare" (AC, 346; NT, 105[r]), *împunsură* „împunsătură; punct" (Lex. M, 194; Caz. V, I, 136[v]; EG, 21[v]), *începătură*[1] (AC, 336; SL, 142[v]; VI, 91; CIst., 51; VRC, 3[r]; Prav. 1652, 358; CIC, 280; FN, 34; Sind. 1703, 87[r]; CII, 84[v]; ACat., 291; PIst., 317; Cal. 1733, 7; Pent. 1743[1], 52[v]; Pent. 1743[2], 54[v]; Pent. 1753, 52[v]; Pent. 1768, 40[r]), *îndemnătură* „îndemnare, îndemn" (AC, 336; VRC, I[r]; Prav. 1646, 109[v]; NT, 68[v]), *pănzătură* „pânză; fâşie de pânză" (CH, 14), *puitură* „poziţie" (FN, 50), *strimtură* „strâmtoare, loc strâmt" (SL, 147[v]; IM, 18), *ţolitură* îmbrăcăminte care se pune pe cal" (GCond., 29[r]), *zapceitură* „execuţie, silire de a plăti un bir" (NL, 71), *zugrăvitură* „pictură, zugrăveală" (GIst., 72; CCD, 26) etc.

Lista de mai sus nu cuprinde toate sufixele întâlnite în derivatele curente în perioada cercetată. Am reţinut, în primul rând, pe cele mai productive, apoi sufixele care apar într-un număr mai redus de derivate, dar în lucrări literare cu caracter divers. Nu lipsesc din listă nici unele întâlnite într-un număr mai mic de cuvinte. Prezenţa lor se justifică prin importanţa formaţiilor semnalate (derivate cu un sufix nou, cu un sens neaşteptat, cu circulaţie regională etc.).

Numărul sufixelor înregistrate se ridică la 46 (faţă de 37, la care ne-am oprit pentru perioada precedentă), din care 13 nu apar semnalate în lista din prima parte a lucrării. În rândul acestora din urmă intră, aşa cum era de aşteptat, unele (4) recent intrate în limbă: *-giu* şi *-lâc* (de origine turcă), *-(i)si* (de origine greacă) şi

-icesc (de origine rusă[7] sau format în limba română[8]). Statutul celorlalte noua (nereţinute pentru perioada precedentă, de origine latină, slavă sau maghiară) este diferit: unele (*-că*[9], *-işte*, *-oare*) sunt mai bine reprezentate în perioada de după 1640 faţă de cea precedentă. Pentru exemplele prezentând unul din sufixele *-ac*[10], *-atec*, *-ălui*[11], *-eş* (sufix adjectival), *-ărit*, *-niţă*[12] lipsesc, în lucrările cercetate (precum şi în istoriile limbii române sau în dicţionare), atestări mai vechi decât secolul al XVII-lea (mai precis, decât anul 1640), ceea ce probează absenţa sau slaba lor circulaţie în perioada anterioară.

Absenţa de pe listă a lui *-are*, *-ior*, *-ului*[13], *-uş* (reţinute pentru perioada de până la 1640) este un semn al unei circulaţii mai reduse, şi nu al inexistenţei lor în derivatele perioadei 1640-1780.

Sufixele din lista noastră diferă ca productivitate, frecvenţă a apariţiei, origine sau arie de circulaţie. În toate categoriile de texte, aparţinând la diferite graiuri, şi într-un număr destul de mare de derivate, cu frecvenţă, în general, ridicată, am întâlnit sufixe ca: *-ar*, *-ciune*, *-eală*, *-esc*, *-i*, *-ie*, *-nic*, *-tor*, *-ură* (pe primele două locuri situându-se *-ie* şi *-tor*). Spre deosebire de acestea, *-ac*, *-ame*, *-isi*, *-lâc*, *-niţă*, *-şag* şi *-şug* sunt prezente într-un număr mic de creaţii cu o frecvenţă redusă şi nu în toate categoriile de texte cercetate. Într-o grupă intermediară am putea încadra celelalte sufixe înregistrate.

Ca şi în perioada anterioară, printre exemplele noastre sunt destule care acoperă noţiuni abstracte. Mai curente sunt creaţiile care prezintă unul din sufixele: *-anie*, *-enie*, *-ătate*, *-ciune*, *-eală*, *-ie*, *-inţă*, *-ură*.

Lărgirea sferei de folosire a limbii literare are drept urmare creşterea numărului cuvintelor care exprimă noţiuni legate de administraţie, de viaţa politică sau culturală, de diferite meserii. Am întâlnit, în consecinţă, destule derivate care denumesc funcţii şi ranguri administrative, relaţii şi uzanţe protocolare, originea etnică şi apartenenţa la o anumită zonă geografică, unităţi de măsură, diferite meserii şi profesii etc.

Cele mai curente cuvinte ilustrând aceste domenii prezintă unul din sufixele: *-ar*, (*-er*), *-aş*, *-că*, *-ean*, *-giu*, *-ie*, *-ime*, *-işte*, *-ărit*, *-lâc*, *-nic*. Nu lipsesc însă nici creaţiile de acest fel cu *-şag*, *-tor*, *-ură* sau chiar cu sufixul diminutival *-el* (*adăoşag*; *oblăduitor*, *senator*; *zapceitură*; *vornicel* etc.).

Se observă o folosire foarte largă a derivării (alături de alte procedee) în

---

[7] Vezi Fulvia Ciobanu, *op. cit.*, p. 102; N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962, p. 123.

[8] Vezi N. A. Ursu, *Observaţii asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române în jurul anului 1800*, în LR, XIII, 1964, nr. 5, p. 413; Despina Ursu, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada 1760-1860*, în SLLF, I, p. 140.

[9] Densusianu (HLR, II, 348) afirmă că derivatele cu *-că* sunt mai rare în secolul al XVI-lea.

[10] *-ac* este prezent, de altfel, numai în cuvinte împrumutate din limbile slave moderne: *prostac* (< pol. *prostak*, ucr. простак), *boliac* (< rus. *boljaga*).

[11] *-ălui*, corespunzând magh. *-álni*, este aplicat unor verbe de origine romanică, în mare majoritate; cf. şi Despina Ursu, studiul citat în nota 6, *supra*.

[12] Şi *-niţă* este prezent mai ales în derivate împrumutate: *gropniţă* (< bg. *grobnica*), *polegniţă* (< bg. *poledica*, dar cu finala modificată după derivatele în *-niţă*), *zăstalniţă* (< srb. *zastavnica*).

[13] *-ului* ar putea fi socotit drept o variaţie a unui sufix reprezentat, în perioada de după 1640, prin *-ălui*.

primele lucrări cu caracter „tehnic" realizate în anumite domenii ştiinţifice. Un exemplu ilustrativ l-ar putea constitui *Gramatica* lui Dimitrie Eustatievici, unde apar numeroase creaţii de acest fel (*împunsură, oxitonesc, ritoricesc, unitoare, unitoriu* etc.).

Se poate vorbi, în perioada de care ne ocupăm, de o creştere a posibilităţilor de combinare a sufixelor cu cuvinte existente în limbă: împrumutarea unor termeni noi din greacă, turcă, latină, dintr-o limbă romanică sau germanică lărgeşte sfera bazelor de derivare posibile. Sufixe vechi (de origine latină sau slavă), utilizate până în 1640 pentru crearea unui număr mare de formaţii noi, se ataşează la tot felul de cuvinte recent intrate în limbă: *chivernisitor, a monarhi, tiparnic, tirăneşte* etc. prezintă baze de origine neogreacă; *a haini, măidănel, zapceitură* etc., sunt derivate de la baze de origine turcă; *gocimănie, rebelie, şlehticie* etc. sunt formate de la împrumuturi de origine germană, respectiv romanică şi poloneză. Creşte, în acelaşi timp, şi numărul de derivate analizabile, împrumutate ca atare. Se poate spune, în consecinţă, că, teoretic vorbind, numărul de derivate trebuie să fie superior celui din perioada precedentă.

Ca şi până la 1640, se observă după această dată existenţa unui număr redus de sufixe a căror prezenţă pare a fi legată de un anumit text (sau de o categorie de texte), aceasta probând circulaţia lor limitată, regională. Astfel, *-ame* a fost atestat numai în *Anonymus Caransebesiensis*[14]. În acelaşi text sunt extrem de numeroase derivatele cu sufixul *-ură*[15] (întâlnit în multe alte texte din diverse zone ale dialectului dacoromân). Creaţiile cu *-ac* şi *-eş* cu valoare adjectivală apar numai la moldoveni. Sufixele *-isi, -giu* şi *-lâc* au fost întâlnite în derivate curente în textele munteneşti sau moldoveneşti. Cu celelalte sufixe cuprinse în lista noastră există derivate prezente în toate (sau în aproape toate) categoriile de texte. Nu lipsesc însă, din fiecare grupă, cuvintele cu circulaţie limitată la un grai sau la un grup de graiuri. Astfel, *bilială, orândar, polegniţă, pozvolenie* etc. sunt derivate cu circulaţie în Moldova şi Bucovina, *birşag, bolunzeşte, măsar, mejdreală, pităriţă, tămăşag*, etc. circulă în Transilvania sau (şi) în Banat etc.

Câteva din exemplele citate de noi[16] au şi în perioada precedentă o frecvenţă şi o răspândire mare. Se poate vorbi, aşadar, de o continuitate între cele două etape şi din acest punct de vedere. Pe lângă acestea, am întâlnit destule alte exemple cu largă circulaţie şi frecvenţă în textele de după 1640, alături de ele nelipsind formaţiile neobişnuite, rare, încărcate, uneori, de expresivitate: *înotiş, gingireasă, mercuriar, ţolitură, a vulturi, unitoare* etc.

---

[14] Sufixul *-ame* apare şi astăzi, în unele derivate cu circulaţie în graiul bănăţean (v. G. Pascu, *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916, p. 8, 14). Derivate cu *-ame* au fost întâlnite, în secolul al XVII-lea, şi în lucrări atribuite logofătului Staicu din Târgovişte (vezi D. Strungaru, *Derivatele cu sufixul* **-ame** *atestate în secolul al XVII-lea numai în Anonymus Caransebesiensis?*, în SCL, XXVII (1976), nr. 5, p. 523-525; cf. şi I. Gheţie, *Derivatele cu sufixul* **-ame** *şi o chestiune de paternitate*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 5, p. 559-562).

[15] O preferinţă similară se manifestă, în perioada precedentă, în *Palia* de la Orăştie.

[16] Semnalate de noi de fiecare dată. Vezi *supra*, nota 1.

Majoritatea sufixelor consemnate în listă sunt latine (23, deci aproape 50%). Un număr destul de mare (12) îl dau cele de origine slavă (în plus, faţă de cele semnalate în perioada anterioară, am reţinut şi pe: *-ac*, *-că*, *-işte*, *-niţă*), urmate de cele de origine maghiară (*-ălui*, *-eş*, *-şag*, *-şug*), cu origine multiplă (*-ie* latină, slavă, romanică sau neogreacă; *-aş* şi *-iş* (*-âş*), slavă sau maghiară; *-esc*, latină sau autohtonă), turceşti (*-giu*, *-lâc*), greceşti (*-isi*), ruseşti (*-icesc*)[17].

Cele mai productive sufixe sunt tot cele de origine latină (*-ar*, *-ciune*, *-i*, *-tor*, *-ură*). Din rândul celorlalte, *-ie* este extrem de productiv, iar *-eală*, *-esc*, şi *-nic* intră, la rândul lor, într-un număr destul de ridicat de derivate.

În lista noastră am inserat, pe lângă creaţii româneşti, şi un număr de exemple derivate în alte limbi şi împrumutate ca atare în română. În această categorie intră, în primul rând, formaţiile cu sufixele: *-giu*, *-isi*, *-lăc*, apoi unele din cuvintele care prezintă pe: *-ac*, *-aş*, *-anie*, *-atic*, *-enie*, *-işte*, *-nic*, *-niţă*, *-şag*, *-şug*, *-tor* (*boliac*, *prostac*; *muzicaş*; *pocaanie*, *posluşanie*; *flegmatic*; *pozvolenie*; *capişte*, *pristanişte*; *jărtăvnic*, *ocaanic*, *povodnic*; *gropniţă*; *birşag*; *chelşug*; *senator* etc.). Toate acestea pun în evidenţă caracterul puţin productiv al sufixelor *-giu*, *-isi*, *-lâc*, intrate în româna literară în primul rând prin împrumuturi din limbile de origine, precum şi caracterul livresc al unor derivate (cu sufixe slave, mai ales). Sufixul *-ie* are o situaţie mai specială. Pe de o parte, este prezent în numeroase derivate create în română. Pe de altă parte, apare şi într-un număr destul de mare de cuvinte, de origini diferite (slavă, turcă, greacă, latină, romanică), recent sau relativ recent împrumutate, a căror finală a fost modificată (în procesul adaptării) după modelul derivatelor în *-ie*, creându-se astfel (în măsura în care au fost împrumutate şi alte cuvinte din aceeaşi familie) formaţii analizabile sau semianalizabile (*bogasie* < tc. *bogasy*; *coronaţie* < pol. *koronacya*; *evghenie* < ngr. εὐγενία; *protecţie* < lat. *protectio*; *providenţie* < lat. *providentia*, fr. *providence* etc.).

Şi cele mai multe din exemplele care prezintă sufixele verbale *-ălui* şi *-ui* sunt împrumuturi (mai ales latino-romanice) la care s-au aplicat tipuri de sufixe cunoscute de cuvinte din fondul vechi (*defendălui* reproduce pe fr. *defendre*; *proteştelui*, pe lat. *protestare* sau magh. *protestálni*; *trăctălui*, pe it. *trattare*; *înformui*, pe lat. *informare*, fr. *informer*; *obligui* pe lat. *obligare*, fr. *obliger* etc.).

Derivarea cu prefixe

Cercetarea textelor nu oferă (cu puţine excepţii) un număr prea mare de derivate cu prefixe.

a- a fost întâlnit în câteva verbe: *apesti* „a rămâne, a zăbovi într-un loc; a întârzia" (GIst., 164; NÎnv., 178), *apipăi* „a palpa, a pipăi" (CII, DA; AD, 32), *apuţi*[1] (AC, 328), *astriina* „a îndepărta, a înstrăina" (AC, 329); cf. şi *aspuma* „a face spumă, a scoate spumă" (NT, 52[v]; CH, 101).

[17] Cf. *supra*, p. 429, precum şi notele 7 şi 8.

des- (**dez-**) apare în verbe şi în participii cu valoare adjectivală: *dezbate* (şi *a se* ~) „a scăpa de sub stăpânirea cuiva; a (se) elibera" (CIst., 31; ULM, 100; CLM, 162^{v}; PIst., 236; CH, 342; CCD, 299; 1729, DRA, II, 171; NL, 88), *descinge* „a-şi scoate cingătoarea" (SL, 214^{r}), *dezgrădit* „neîngrădit" (Prav. 1652, 284; DPV, 641; 1777, DRA, II, 478), *dezmânia* „a potoli mânia" (AC, 334), *dezvăra* (*a se* ~) „a se face vară" (CLM, 191^{v}; AUL, 297^{v}; Ps. Am., 265^{v}), *dezvăscut* „dezbrăcat" (Let. C, 85) etc.

iz- nu apare decât cu totul rar în verbe: *izafla* „a descoperi; a născoci" (AC, 344); cf. şi *izvrăti* „a răsturna, a răzvrăti" (NÎnv., 160).

în- (**îm-**) se întâlneşte în structura unor verbe (provenite, de regulă, de la alte verbe şi, rareori, de la substantive, ca derivate parasintetice), substantive sau adjective (mai ales forme provenite din infinitive şi participii): *împlini* „a face să fie plin; a achita, a plăti" (GIst., 171; AD, 15; 1755, DRA, II, 323), *împrileji* (*a se* ~) „a se ivi; a se nimeri" (Let. C, 139), *încenuşa* „a transforma în cenuşă" (BB, 623 b; FN, 42), *îngloti*[1] (*a se* ~; şi *înglota*) (SL, 173^{r}; Let. C, 127; CLM, 166^{r}; DPV, 323; IT, 123^{r}; NÎnv., 163; CII, 331; AUL, 298^{v}; TIst., 37^{r}), *înlumina* „a lumina" (AC, 337), *înnaşte* (*a se* ~) (CÎ, III^{v}), ilustrează grupa verbelor; *înfămeiat* „cu mulţi copii" (DPV, 839), *înghimpos* (SL, 189^{v}), pe cea a adjectivelor; *înăcrime* (SL, 138^{v}), *înglotire* „concentrare" (IM, 53), *înomenire* „incarnare" (MLex., 55; SL, 60^{r}; Prav. 1652, 39), pe cea a substantivelor.

într- este prezent numai în verbul *întrarma*[1] (Caz. V, I, 56; VRC, 15^{r}; Prav. 1646, 122^{r}; BB, 119^{r}; CH, 22, 24).

ne- apare foarte frecvent, într-un număr mare de cuvinte (substantive, adjective, verbe şi adverbe), provenite din substantive, adjective, verbe, adverbe. Am reţinut pe: *neîntunerecire* „claritate, limpezime" (EG, 6^{v}-7^{r}), *nepază* „lipsă de grijă sau de îngrijire" (Prav. 1646, 86^{r}; CCD, 303), *nepri(i)eten* (*nepri(i)aten*) „duşman, inamic" (Let. C, 123; GIst., 172; CLM, 185^{v}; ULM, 94; VRC, 9^{v}; BB, 15 a; CH, 94; TIst., 6^{v}; CCD, 16; NL, 62), *netocmire* „neînţelegere, dezacord, discordie" (Let. C, 92; NT, 178^{v}; Prav. 1652, 359; FL. D 1680, 10^{r}; FN, 71; TIst., 9^{v}), *nerăutate* „bunătate; curăţenie sufletească" (MLex., 171; SL, 46^{r}; BB, 363 b; NÎnv., 134; AD, 5), *nevlădică* „care nu are calităţi de episcop, care nu merită să fie episcop" (TIst., 22^{r}) etc. dintre substantive, pe: *neharnic* „nevrednic, leneş" (VI, 103; AC, 355; DPV, 119; NÎnv., 178), *nemăreţ* „modest, apropiat de oameni" (PIst., 238; Ps. Am., 260^{r}), *nemincinos* „care nu minte" (G. Ist., 55; CII, 100^{v}; AD, 8; VI, 98; Pent. 1743[1], 56^{r}; Pent. 1743[2], 58^{r}; Pent. 1753, 56^{r}), *nemândru* „modest" (1733; DRA, II, 187), *nemort* „nemuritor, viu" (CIst., 16; FN, 45), *nevĕşted* (fig.) „veşnic, etern" (CÎ, 5^{v}) etc., dintre adjective, pe: *necinsti* „a profana, a compromite" (PIst., 297), *netrebui* „a deveni netrebnic" (AD, 26), dintre verbe, şi pe *negata* „neterminat; nepregătit" (Caz. V, I, 334^{v}; CIC, 281), *nelesne* „greu, anevoie" (VI, 3; SL, 56^{r}; DVS, octombrie, 42^{v}), *netrupeşte* (SL, 46^{r}) etc., dintre adverbe.

prea- apare în structura unor substantive, adjective sau verbe (derivate de la substantive, adjective sau verbe): *preaînălţare* „îngâmfare, trufie" (Prav. 1652, 300), *preaînţelepciune* (AD, 8; CCD, 4, 314), *preamulţime* „mulţime foarte mare"

(SL, 121^{v}), *preavecinătate* „apropiere mare în spațiu" (CIst., 38) etc. ilustrează substantivele, *preacreștin* „foarte evlavios" (GIst., 54), *preacurat* „de o curățenie morală deosebită" (AC, 363; VRC, 32^{v}; CÎ, 4^{r}; NÎnv., 179; Pent. 1743^{1}, 53^{v}; Pent. 1753, 53^{v}), *preacuvios* „sfânt; cucernic, evlavios" (AC, 363; Let. C, 103; Caz. V, II, 12^{r}; DVS, septembrie, 1^{v}; IT, 125^{r}), *prealuminat* (GIst., 158; Prav. 1652, 357; DPV, 3; PIst., 494; AD, 8; CCD, 4) etc. ilustrează adjectivele, iar: *preabinecuvânta* (BB, 619 a), *preaînmulți* (SL, 122^{r}), *preaîntrece* „a birui" (MLex., 215) intră în grupa verbelor.

răs- (**răz-**) intră în structura unui număr mic de verbe: *răsfierbe* „a fierbe timp îndelungat" (CBuc., 8^{r}), *răstoarce* „a lua cu forța, a smulge" (CH, 8), *răsturbura* „a turbura pe cineva peste măsură" (DPV, 621), *răzdrumica* „a sfărâma, a zdrobi de tot" (DPV, 323); cf. și *războli*^{1} (Let. C, 162; CLM, 180^{v}; Caz. V, I, 78^{v}; Prav. 1652, 362; DVS, septembrie, 20^{r}; PIst., 300; TIst., 12^{r}; NL, 52) etc.

s- (**z-**) apare în câteva verbe sau în substantive derivate de la verbe: *scumpăra*^{1} (SL, 163^{v}; IT, 121^{v}), *scumpărare*^{1} (DPV, 71, 1051), *zmomi*^{1} (Sind. 1703, 92^{v}); cf. și *spodobi*^{1} (și *a se* ~) (Let. C, 100; Caz. V, I, 99^{v}; CÎ, 11^{v}).

su- este prezent în *suguța*^{1} (AC, 373) și *supleca* „a pleca, a înclina" (CH, 3).

stră- a fost înregistrat în câteva cuvinte (verbe și substantive): *strălumina* „a lumina tare" (DPV, 119, 437; DVS, septembrie, 27^{r}), *strălumînătoriu* „care luminează cu putere" (DVS, septembrie, 14^{r}), *strămuta* (și *a se* ~) „a (se) schimba, a (se) transforma" (CIst., 11; GIst., 58; FN, 30; CII, 98^{v}).

ză- este prezent într-un număr redus de verbe și substantive: *zăbiri* „a obliga să plătească; a impune" (1722; DRA, II, 142); cf. și *zăstâmp* „răstimp, oprire" (FN, 69), *zăticni* „a stingheri, a deranja" (FN, 73; AD, 30; IM, 2; Pent. 1743^{1}, 3^{v}; Pent. 1753, 3^{v}).

Cercetarea noastră ne-a permis să înregistrăm 12 prefixe mai importante. Față de perioada precedentă, am reținut în plus două prefixe (*iz-* și *stră-*) ceva mai bine reprezentate în textele de după 1640.

Puține din prefixele înregistrate se întâlnesc într-un număr mai mare de derivate. În rândul acestora intră *ne-*, în primul rând, prefixul cu cea mai mare productivitate. *Ne-* se poate atașa la orice fel de lexem. Este motivul pentru care, pe lângă un număr apreciabil de cuvinte prezente în toate categoriile de texte, îl întâlnim în tot felul de derivate rare, personale, realizate din nevoia de a acoperi noțiuni noi sau din dorința de a varia expresia (*netrebui*, *netrupește*, *nevlădică*, *nevrednici* etc.). Este de reținut și faptul că asemenea formații apar chiar și atunci când în limba epocii există un cuvânt care acoperă exact noțiunea respectivă (*nemort* „viu", *nerăutate* „bunătate", etc.).

Numărul mare de derivate cu *ne-* întâlnite în unele texte se explică adesea prin modelul slavon urmat. Ilustrativ este, în acest sens, exemplul unui lexicon slavo-român, cum este cel al lui Mardarie Cozianul, în care cele mai multe creații românești cu *ne-* traduc corespunzătoarele slavone, derivate, de asemenea, cu același prefix negativ (*necurăție*, 179, traduce pe нечистота, *nesfiială*, 179, pe необиновенїе, etc.).

Destul de numeroase sunt şi derivatele cu *în-*. Frecvenţa unor exemple este mai mare în textele muntenești, ceea ce pare a proba o particularitate a graiurilor de tip sudic (*împrileji*, *înlungi* etc. intră în această categorie). Sunt folosite, ca şi în perioada precedentă, derivatele cu *în-* alături de formaţii neprefixate. Dublete (cu şi fără prefix) continuă să fie înregistrate la acelaşi autor, în aceeaşi lucrare (şi chiar pe aceeaşi pagină): *împlini* (GIst., 171) şi *plini* (GIst., 171); *împodobi* (Sind. 1703, 94^{v}) şi *podobi* (Sind. 1703, 94^{r}); *înmulți*(DVS, septembrie, 18^{v}; BB, 634 a) şi *mulți* (DPV, 91; BB, 624 a); *înstreina* (Prav. 1646, 20^{r}) şi *streina* (Prav. 1646, 124^{r}); *întâmpla* (SL, 48^{r}) şi *tâmpla* (SL, 87^{r}) etc.

Cele mai multe creaţii cu *prea-* sunt realizate prin calc după cuvinte slavone: *preacurat*, după *prěčistŭ*; *preacuvios* după *prěpodobĭnŭ*; *preaînțelepciune*, după *prěmǫdrostĭ*; *preamulțime*, după *prěmnožĭstvo* etc.

Nu se pot face decât puţine precizări în ceea ce priveşte circulaţia cuvintelor derivate cu un prefix sau cu altul. Se observă, astfel, că unele derivate cu *prea-* sunt mai frecvente în textele religioase (traduse după modele slavone). În general se poate spune că preferinţa pentru formaţii cu prefixe slave este mai vădită în traducerile din slavonă sau la autori cu cunoştinţe temeinice în domeniul limbilor slave.

Referitor la repartiţia regională este încă şi mai greu de făcut afirmaţii categorice, pentru că formaţii prefixate există în texte aparţinând la diverse zone dialectale (cf. mai sus cele spuse despre *în-*).

Prefixele înregistrate sunt fie de origine latină (*a-*, *des-*, *în-*, *într-*, *stră-*, *su-*), fie de origine slavă (*iz-*, *ne-*, *prea-*, *răs-*, *s-*, *ză-*). Productivitatea cea mai mare o are *ne-*, urmat de *în-* şi prea-.

Derivarea regresivă

Întocmai ca în perioada precedentă, derivarea regresivă e slab reprezentată: numărul creaţiilor de acest fel este mic, iar apariţia lor în mai multe texte, cu totul rară. Exemplele întâlnite sunt, cu o singură excepţie, substantive, acoperind, de regulă, noţiuni abstracte: *câștigă*[1] (AC, 345; NT, 82^{v}), *cust* „viaţă, trai" (VCaz., I, 275^{v}; DPV, 757, 1031), *făgadă* „făgăduială" (AUL, 278^{r}; DPV, 11, 103), *nevoi*[1] (şi *a se* ~) (VI, 3; Caz. V, I, 34^{v}; Prav. 1652, 348; GIst., 53; AB, 276; CIst., 8; CIC, 277; DPV, 611; CÎ, II^{v}; FN, 5; NÎnv., 139; Sind. 1703, 79^{v}; CII, 91^{r}; AD, 86; IM, 75; AUL, 279^{r}), *preveghe* „priveghere" (Caz. V, II, 23^{r}), *smântă*[1] (DPV, 51, 985), *războiu*[1] (Let. C, 127; NL, 135), *supăr* „supărare" (AUL, 315^{r}, 321^{r}), *tagă*[1] (DPV, 601), *tăgadă* „tăgăduială" (DPV, 1007; CII, DA), *treapăd* „amendă, gloabă" (1703; DRA, I, 199).

Compunerea

Cele mai numeroase compuse sunt substantive, urmate de adjective, verbe şi adverbe. Este posibil ca acelaşi cuvânt să fie folosit şi ca substantiv şi ca adjectiv.

1. *Substantive compuse*

a) formate din două substantive (legate uneori prin prepoziție): *camilopard* (CII, 112[r]), *luptător de duh* (Prav. 1652, 359), *mâneștergură*[1] (AC, 352; SL, 117[r]), *purtător de pace* (EG, 30[r]), *struțocămilă* (CII, 101[r]) etc.

b) formate dintr-un substantiv și un adjectiv (ante- sau postpus): *bună-credință* „credință adevărată" (SL, 47[r]; AD, 4), *bună-cucernicie* „evlavie" (Lit. 1747[2], 17; Lit. 1756, 18), *bună-înțelepție* „acord, bună învoială" (MLex., 222), *lungă-răbdare*[1] (VI, 104), *piatră-pucioasă* „sulf" (AC, 360; Lex. M, 247; SL, 75[v]; Let. C, 88; VI, 112[r]; NT, 92[v]; CÎ, 90[v]), *vinars* „rachiu" (CII, 9[v]), *voitor-bun* (AC, 378), *voitor-rău* (AC, 378) etc.

c) formate dintr-un adverb (locuțiune adverbială) și un substantiv, adverbul fiind ante- sau postpus (legate uneori prin prepoziție): *bine-cinstire* (EG, 3[r]), *bine-vestitoriu* (Lit. 1728, 75; Lit. 1739, 61[v]; Lit. 1747[2], 75; Lit. 1756, 89), *facere-de-bine* (SL, 66[v]), *împreună-lucrătoriu* (Prav. 1652, 353), *nainte-cuvântare* „prefață" (MLex., 217), *în-mijloc-aruncare* „interjecție" (EG, 26[v]) etc.

d) formate dintr-o prepoziție (sau două prepoziții) și un substantiv (rareori un adverb): *deaproape* „semen" (Caz. V, I, 5[v]; VRC, 31[v]), *fără(de)lege*[1] (SL, 61[r]; Let. C, 88; VRC, 31[r]; DPV, 49; NÎnv., 138; AD, 13, 54; Pent. 1743[1], 52[v]; Pent. 1743[2], 54[v]; Pent. 1753, 52[v]; EG, 100[r]; Pent. 1768, 40[v]), *fărădelegiuitoriu*[1] (Let. C, 97; EG, 96[v]), *fărănădejde* „deznădejde" (Prav. 1652, 300), *spregrăire* „adverb" (EG, 103[v]) etc.

2. *Adjective compuse*

Cele mai curente creații sunt cele alcătuite dintr-un nume de agent și un adjectiv (adverb), precedat sau nu de prepoziție: *aminte-țiitor* „care nu uită" (CIC, 296), *atotțiitor(iu)*[1] (VI, 234; VRC, 28[v]; CÎ, II[r]; BB, 632 a ; FN, 23), *atotstăpânitoriu* (Lit. 1728, 76; Lit. 1739, 62[v]; Lit. 1747[2], 76; Lit. 1756, 30) etc.

3. *Pronume compuse*

Din rândul pronumelor compuse (folosite și ca adjective) am reținut pe: *akarkare* „oricare" (AC, 327), *acarce* „orice" (NT, 219), *fiștecare* (1714, DRA, I, 270; 1734, DRA, II, 191), *macarcine* „oricine" (AC, 351; SL, 217), *oarecine*[1] (SL, 59[r]; CIst., 8; Caz. V, I, 66[r]; Prav. 1652, 347; NT, 87[r]; DVS, septembrie, 3[r]; FN, 11), *oarecâțiva* „câțiva" (AB, 339), *verice* „orice" (1709, DRA, I, 223; AD, 61; ACP, 392) etc.

4. Numerale compuse

Am reținut un exemplu singular, numeralul colectiv *tuscinci* (NL, 100), rezultat al compunerii unui adjectiv nehotărât cu un numeral cardinal.

5. *Verbe compuse*

Semnalăm câteva verbe, în a căror structură intră un adverb şi un verb: *bine-cuvânta* „a lăuda; a slăvi" (MLex., 25; BB, 619 a), *bine-place* (GIst., 53), *bine-vesti*[1] (DVS, septembrie, 25[r]), *bine-vrea* (Caz. V, II, 101[v]; BB, 614 a; IM, 78), *bine-zili* (MLex., 22).

6. *Adverbe compuse*

Creaţiile cele mai curente sunt formate din două adverbe, o prepoziţie (sau două) şi un adverb, o formă verbală şi un element adverbial: *deadins*[1], în locuţiunea *cu deadins(ul)* (SL, 123[v]; MLex., 362; CIst., 4; VRC, 1[v]; Prav. 1652, 363; NÎnv., 136; CH, 11; TIst., 9[v]; NL, 43; Pent. 1743[1], 3[r]; Pent. 1743[2], 4[r]; Pent. 1753, 3[r]), *fieştecând* (CIC, 279), *fieşteunde* (CIC, 279), *makarĕnketro* (=*macarîncătro*) (AC, 351), *nece(nice-, nici-)(o)dănăoară* (*dinioară*)[1] (VRC, 2[r]; NT, 90[v]; Sind. 1703, 119[r]; 1703, DRA, II, 101; CCD, 293; Lit. 1728, 1; Lit. 1739, 1[r]; Lit. 1747[2], 1; Lit. 1756, 1), *oarecând*[1] (CIst., 8; ULM, 62; Caz. V, I, 168[v]; BB, 640 a; NÎnv., 139; CCD, 7[v]; Pent. 1753, 58[r]; Pent. 1768[1], 44) etc.

7. *Conjuncţii compuse*

Reţinem, din rândul formaţiilor de acest fel, pe: *cândai* „oare, dacă nu; nu cumva să; numai să nu; în nădejdea că" (Caz. V, I, 38[v]; VRC, I[v]; Prav. 1646, 492), *derept ce*[1] (SL, 59[r]), *săvai că* „deşi, cu toate că, măcar că" (Caz. V, I, 38[v]; DPV, 73; NT, 17[v]).

Lista noastră include un număr nu prea mare de exemple, care ilustrează totuşi şapte părţi de vorbire mai importante. Cele mai multe cuvinte intră în grupa substantivului. Adverbele şi pronumele sunt ceva mai bine reprezentate, în raport cu celelalte părţi de vorbire.

Puţine din exemplele date de noi se întâlnesc într-un număr mai mare de texte. Intră în această categorie substantive (*piatră-pucioasă*, *fărădelege*), adjective (*atotţiitor*), pronume (*oarecine*), verbe (*bine-vrea*), adverbe (*deadins*, *nicidănăoară*, *oarecând*). Pentru celelalte compuse dispunem de câte 2-5 atestări şi, adesea, de una singură. Apariţiile rare sunt date, pe de o parte, de creaţii din lucrări beletristice (în bună parte personale: *camilopard*, *struţocămilă* etc. din *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir), pe de altă parte, de termeni ştiinţifici, prezenţi în diferite lucrări (vezi, de exemplu, în acest sens, *spregrăire*, *în-mijloc-aruncare* etc. din EG).

Ca şi în perioada precedentă, o bună parte din compuse s-au format prin calc după model străin, slavon, în primul rând: *atotţiitor* (după *vĭsedrŭžitelĭ*), *bine-cinstire* (după *blagočestie*), *bine-cuvânta* (după *blagosloviti*), *fărădelege* (după *bezakonije*), *fărănădejde* (*otčeaanie*) etc. Spre deosebire de perioada precedentă

încep să apară şi multe compuse create după alte modele, latine în primul rând. Astfel, *în-mijloc-aruncare*, *spregrăire*, etc. întâlnite într-o lucrare cu caracter ştiinţific, cum ar fi *Gramatica* lui D. Eustatievici, de exemplu, sunt formate după cuvinte latineşti (*interjectio*, *adverbium*).

Schimbarea categoriei gramaticale (conversiunea)

Procesul trecerii unor cuvinte de la o parte de vorbire la alta, de pe urma căreia ele capătă noi categorii gramaticale (pierzând, în acelaşi timp, altele) şi contribuie la îmbogăţirea lexicală a clasei în care au intrat, este destul de bine reprezentat în epoca cercetată.

1. *Forme verbale cu valoare de substantiv, adjectiv şi adverb*

a) Substantivele provenite din infinitive sunt numeroase, ca şi, de altfel, în perioada anterioară: *auzire* „auz; veste, ştire" (Caz. V, II, 22^{r}; NT, 89^{v}), *adaugere* „sporire; creştere, adăugare" (CÎ, III^{r}; CII, 93^{v}; EG, 102^{r}), *călcare* „violare; asuprire" (1756; DRA, II, 335), *cercare* „examinare, cercetare; încercare, probă" (FN, 9; Sind. 1703, 80^{r}), *certare* „pedeapsă" (1703, 1754; DRA, I, 198, 526), *gătire* „pregătire; arme, armament" (FN, 6; PIst., 264, 312; IM, 48; NL, 101; CCD, 30), *(în)delungare* „zăbavă, prelungire; dăinuire îndelungată" (SL, 125^{v}, 193^{r}; BB, 635 b; CCD, 10), *îndemnare* „îndemn" (CÎ, III^{r}; GIst., 62; AD, 15; NL, 72), *judecare*[1] (AC, 342; DPV, 83), *luptare* „luptă" (Caz. V, II, 23^{r}; Prav. 1646, 6^{v}; Prav. 1652, 287; CII, 101^{r}), *sunare* „tragere (a clopotelor)" (GCond., 8^{v}) etc.

b) Numeroase sunt şi substantivele derivate din participii. Ele se încadrează mai frecvent la masculin şi neutru, dar există şi exemple de substantive feminine provenite din participii: *ascuns(ă)* „ascunzătoare, taină" (Caz. V, 1, 242^{r}; DPV, 67; BB, 614 b, 620 a; Sind. 1703, 81^{r}), *d(i)res*[1] (ULM, 165; CLM, 161^{r}; 1714, DRA, II, 130; AUL, 305^{v}; TIst., 6^{r}; 1732, DRA, II, 102), *ieşit* „ieşire, exod" (CLM, 210^{v}; FN, 89), *mulţumită*[1] (CIst., 3; AB, 343; ULM, 73, 101; NT, 167^{r}; DPV, 977; Sind. 1703, 98^{r}; PIst., 293; AD, 21, 37; CCD, 308; TIst., 39^{v}; Lit. 1728, 11; Lit. 1739, 9^{v}; NL, 65; Pent. 1743[1], 4^{r}; Pent. 1743[2], 4^{v}; Lit. 1747[2], 11; Pent. 1753, 4^{r}; EG, 8^{v}; GCond., 10^{r}), *năimit* „angajat" (Caz. V, I, 8^{v}; Prav. 1646, 52^{r}; NT, 90^{r}; BB, 85 a; VI, 48^{r}), *prepus* „bănuială, suspiciune; îndoială; intrigă" (SL, 77^{v}; GIst., 200; Prav. 1646, 75^{r}; Prav. 1652, 306; DVS, septembrie, 19^{v}; CCD, 18; CII, 94^{v}; AD, 62; NL, 32; AUL, 300^{v}), *purces* „plecare" (Let. C, 141; DVS, nov., 147^{r}; CIC, 284; CH, 317; AUL, 311^{r}; IM, 16), *zisă* „vorbă; poruncă; îndemn" (AB, 347; GIst., 65; VRC, 23^{v}; DPV, 1041; CH, 20) etc.

c) Folosirea adjectivală a participiilor se întâlneşte, de asemenea, frecvent. Din exemplele întâlnite am reţinut pe: *desfătat* „întins; larg" (VRC, 14^{r}; IM, 20), *îndurat* „îndurător, milos" (AC, 336; Caz. V, II, 14^{v}; DPV, 601; Lit. 1728, 12; Lit. 1739, 9^{v}; Lit. 1747[2], 12; Lit. 1756, 13), *norocit* „norocos; fericit" (Lex. M, 208; C.

Ist., 28; Pl. S, 1^{v}; CH, 104; NL, 96), *numit* „care poartă numele de ...; renumit, vestit" (GIst., 76; BB, 145 a; FN, 165; 1756, DRA, II, 324) etc.

d) Folosirea adverbială a participiilor este un fenomen mult mai rar întâlnit. Reținem, din puținele exemple întâlnite, pe: *asuprit* „tare" (IT, 124^{v}), *desăvârșit* „pe deplin, total" (CIst., 13, 21; AB, 285; CÎ, 10^{v}; FN, 25; AD, 53; CCD, 11), *neclătit* „nezdruncinat; solid, durabil, ferm" (VRC, 29^{v}; CII, 98^{r}) etc.

2. *Adjective cu valoare de substantiv*

Semnalăm, din această categorie, pe: *boieresc* „prestație în muncă datorată boierului" (1730, 1755; DRA, II, 175, 321), *d(i)rept* „om drept" (DPV, 83; Pent. 1743[1], 1^{v}; Pent. 1743[2], 1^{v}; Pent. 1753, 1^{v}; Pent. 1771, 2^{r}), *direaptă* „mână dreaptă" (VRC, 14^{v}), *mic* „om de rând" (FN, 4), *slab* „lucru slab" (Prav. 1652, 353) etc.

3. *Adverbe (locuțiuni adverbiale) cu valoare de substantiv*

Numărul exemplelor întâlnite este restrâns. Am notat pe: *(de)aproapele* „omul apropiat, semenul: (VRC, 2^{v}; BB, 631 b), *dinlăuntrurile* (*înlăuntrurile*) „părțile interioare (ale corpului, ale țării)" (CIst., 20; NÎnv., 176), *târziul*[18] (DPV, 987).

4. *Adjective folosite ca adverbe*

Din rândul acestora am reținut numai pe: *deplin* (VRC, 15^{r}; CCD, 10), *mânios* „cu mânie" (IT, 124^{v}), *prost*[1] (GIst., 88; CH, 216).

5. *Forme verbale cu valoare de prepoziție (locuțiune prepozițională)*

În această categorie intră un exemplu singular ca *alegând*[1] (*fără numai*) (Caz. V, II, 137^{v}; ULM, 121; CH, 25).

Ca și în perioada precedentă, în limba literară din etapa 1640-1780 conversiunea duce la sporirea numărului substantivelor și al adjectivelor, în primul rând. Substantivarea infinitivului și a participiului este un fenomen cu largă răspândire în toate categoriile de texte. Din rândul creațiilor de acest tip (acoperind, mai ales, noțiuni abstracte, dar și concrete: *auzire*, *gătire*, *luptare*, *sunare*; *dires*, *ieșit*, *purces* etc.) sunt de reținut, în primul rând, cele cu circulație limitată la epoca veche a limbii literare și păstrate, uneori, regional și astăzi: *cercare, îndelungare*; *mulțumită*, *năimit*, *prepus* etc. Interesante sunt și semnificațiile speciale ale unora din exemplele semnalate (*auzire* „veste, știre", *călcare* „violare", *judecare* „judecată", *ascunsă* „taină", *dires* „act, hrisov", *zisă* „poruncă, îndemn", etc.

[18] În cazul acestui cuvânt este greu de spus dacă e vorba de substantivizarea adverbului sau a adjectivului.

Frecvent întâlnite sunt şi adjectivele provenite din participii, unele folosite cu sensuri particulare, tipice pentru epoca cercetată (*desfătat* „întins, larg", *îndurat* „îndurător" etc.).

Toate celelalte grupe de formaţii distinse de noi nu sunt ilustrate decât printr-un număr redus sau foarte redus de exemple, puţine din ele fiind întâlnite în mai multe texte (*desăvârşit* adv.; *drept* s.; *deaproape* s.; *alegând* prep.).

Deşi fiecare tip de creaţii prin conversiune este ilustrat prin exemple provenind din diferite categorii de texte, se poate totuşi constata o anumită specializare a unora din exemplele noastre. Avem în vedere, în primul rând, pe *dires* s. şi *numit* adj., întâlnite mai ales în documente şi lucrări cu caracter istoric.

Probleme de sinonimie

Limba epocii cercetate oferă foarte multe exemple de cuvinte noi, formate prin unul din procedeele mai sus discutate, care se grupează în serii sinonimice de doi, trei sau mai mulţi termeni (folosiţi adesea alături de un cuvânt moştenit din latină sau (şi) unul împrumutat).

Faţă de perioada precedentă, seriile sunt mult mai numeroase. Ele apar în diverse categorii de texte. Dacă prezenţa sinonimelor în număr mare este aşteptată într-un lexicon, care reuneşte cuvinte din arii lingvistice şi opere diferite, înregistrarea lor în cuprinsul celorlalte texte are altă explicaţie şi semnificaţie.

Fără îndoială, la baza utilizării unor termeni sinonimi stă, de cele mai multe ori, dorinţa de a evita repetarea aceluiaşi cuvânt, de a varia expresia. Aşa se explică apariţia lor adesea în acelaşi sau în aproape acelaşi context, cu semnificaţii identice sau foarte apropiate: *orbirea* sufletului (Caz. V, I, 375^{r} – *orbiciunea* sufletului (Caz. V, II, tabla de materii); *fără prepus* (CII, 94^{v}) – *fără prepunere* (CII, 95^{r}); *înviare* (ACat., 298) – *sculătură* (ACat., 293); *sfârşire* (BB, 634 a) – *sfârşit* (BB, 634 b) etc. Seriile de acest tip sunt cu atât mai numeroase şi termenii dintr-o serie cu atât mai mulţi, cu cât textul e mai întins, autorul (sau autorii) mai buni cunoscători ai resurselor lexicale ale limbii române, mai culţi sau înzestraţi cu mai mult talent literar. O ilustrare în acest sens se poate face pe limba *Cazaniei* lui Varlaam, în care sinonimia este foarte frecvent întâlnită.

Altă sursă importantă a sinonimiei o constituie glosarea unui cuvânt recent împrumutat sau mai puţin cunoscut (adesea cu caracter tehnic) printr-o creaţie românească. Prezenţa unor asemenea serii se semnalează în opere aparţinând stilului juridic, publicistic, în lucrări cu caracter istoric sau ştiinţific. În această categorie intră exemple ca: *silava* sau *slovenirea* (EG, 23^{v}); *fără-nădejdea* de către Dumnezeu carea să cheamă *otceaania* (Prav. 1652, 300); *puiturile* sau *figuraţiile* (cum le zic) stealelor şi planitelor (FN, 50) etc.

Nu rareori prezenţa lanţurilor de sinonime are explicaţii stilistice speciale. Întâlnim asemenea serii în repetiţii (mai frecvente la unii scriitori moldoveni ca Varlaam sau Dosoftei), rostul lor fiind de a reliefa un obiect, o noţiune abstractă, o calitate: toată *agonisita* şi *avuţia* ce avea (Caz. V, I, 380^{r}); are de la Dumnezeu *voie*

şi *volnicie* (CIst., 64); *neclătită* şi *nemutată* rămâne (CH, 7); lucrează leamne sau pietri, fiind *nodoroase*, *strâmbe* şi *colţoroase* şi *nenetede* (Prav. 1652, 41) etc.

Un caz special de repetiţie sinonimică este consecinţa preluării de către limba literară a unor particularităţi ale limbii vorbite. Ne referim la situaţiile în care în lanţurile sinonimice apar derivate diminutivale, frecvent utilizate în vorbirea curentă: de bucurie să trag *clopote*, *clopoţĕle*, *clopoţei* (FN, 20); *ploiţă* (FN, 7) – *ploişoară* (FN, 11); *kurund* – *kurundzĕl* (AC, 349); *puţină* (CÎ, 14[r]) – *puţinea* (CÎ, 14[r]) etc.

În sfârşit, particularitatea de care ne ocupăm este determinată uneori de raţiuni de versificaţie, de necesităţi de rimă. Aşa se explică faptul că, de exemplu, în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei înregistrăm pe *tagă* (DPV, 361, la sfârşit de vers, rimând cu *dragă*), alături de *tăgadă* (DPV, 1007, unde rimează cu *făgadă*), *smântă* (DPV, 51, în rimă cu *svântă*) şi *sminteală* (DPV, 51, în rimă cu *înşală*), *ieftinătate* (DPV, 351, în rimă cu *răutate*) şi *ieftineţe* (DPV, 167, rimând cu *tinereţe*) etc.

SECȚIUNEA A TREIA

VARIANTELE LIMBII ROMÂNE LITERARE

CAPITOLUL I

VARIANTELE REGIONALE

1. Pentru a cerceta evoluția normelor literare regionale în perioada 1640-1780 am ținut seama de aspectele particulare manifestate în diverse zone ale Dacoromaniei în cele trei intervale delimitate în capitolul consacrat culturii scrise: 1640-1673, 1673-1715 și 1715-1780[1].

2. Așa cum am văzut în altă parte a expunerii noastre, spre jumătatea secolului al XVII-lea se observă o difuzare din ce în ce mai largă a activității literare în diverse zone ale teritoriului dacoromân. Dacă în perioada precedentă, monumentele literare au provenit îndeosebi din regiunile de peste munți, văzând lumina tiparului exclusiv în Transilvania, perioada de care ne ocupăm ilustrează angajarea în circuitul literar a unor zone culturale mai puțin sau deloc prezente înainte de 1640: Oltenia, Muntenia, Crișana, Moldova propriu-zisă (cu regiunile ei sudice), Transilvania din preajma Mureșului mijlociu. Circulația textelor dintr-o regiune în alta e destul de vie și, în orice caz, mai intensă decât în perioada anterioară. Două sunt sensurile principale în care se răspândește literatura epocii (în primul rând cea religioasă). Unul, *de la sud spre nord*, marchează răspândirea textelor scrise în grai muntean în Transilvania. Celălalt, *de la nord spre sud*, reproduce itinerarul textelor românești pe care le primește Țara Românească (*Cazania* lui Varlaam, *Pravila* lui Vasile Lupu, într-un sens și *Răspunsul* mitropolitului moldovean). Este vrednic de semnalat faptul că, în timp ce textele sudice găsesc cale liberă în Transilvania, ele nu înregistrează aproape nici un ecou dincolo de Milcov[2]. Nu e vorba aici de circulația propriu-zisă a cărților, care se va fi făcut în toate sensurile și în toate regiunile Dacoromaniei, ci de acceptarea și difuzarea, în anumite centre culturale, a unor producții literare venite din alte părți. În această privință, Moldova este cea mai apărată, în teorie, căci ea pare să se satisfacă în această perioadă din propria producție literară și nu este avizată să ceară și să ia de la alții.

Toate variantele literare înregistrează o permanentă oscilație între tradiție și inovație. Supuse tradiției, ele nu rămân totuși închise în fața inovațiilor petrecute în graiuri. Faptul acesta va avea urmări importante asupra aspectului general al

[1] Vezi mai sus, p. 281.

[2] Cf. fonetismele *âi* (*câine, mâine; giupâinească*) și *-ra-* (*izvoraște*), consemnate la Varlaam (vezi Gheție, BD, p. 294-295).

variantelor şi va modifica, până la un punct, raporturile existente între ele. În toate ţările româneşti se înregistrează o schimbare a centrelor culturale, în sensul deplasării lor din Oltenia spre Târgovişte, în Ţara Românească, din Bucovina spre Iaşi, în Moldova (tendinţă ce se manifestă încă înainte de 1640), din nordul regiunii spre sud (Bălgrad), în Transilvania. Această deplasare echivalează cu o modificare (parţială) a bazei dialectale şi, în unele cazuri, cu o reformulare a normelor. Pentru Ţara Românească, schimbarea centrului cultural înseamnă înapoierea la norma coresiană, după o perioadă în care influenţa graiurilor oltenești a imprimat variantei locale unele particularităţi de tip nordic. În Moldova, deplasarea spre sud s-a conjugat cu înrâurirea graiurilor din vecinătatea Munteniei, mijlocită de opera lui Varlaam. În Transilvania, centrul cultural se fixează pentru o bucată de vreme în regiunea sud-vestică, la Bălgrad, adică într-o zonă de contact dintre graiurile bănăţene, nord-ardelene şi cele de tip muntean din sudul provinciei. Faptul acesta a determinat caracterul specific al noii *koiné* regionale, care ne apare drept un compromis între graiurile de tip nordic şi cele de tip sudic, ţinând astfel cumpăna între Ţara Românească şi Moldova. Din motive asupra cărora nu mai revenim aici, Banatul-Hunedoara şi nordul Transilvaniei joacă un rol din ce în ce mai redus în mişcarea literară a vremii. Influenţa pe care o exercită asupra celorlalte variante e neglijabilă. Ele sunt pe punctul de a ieşi (dacă n-au ieşit chiar de-a binelea) din competiţia pentru realizarea normei unice supradialectale. Dimpotrivă, varianta sud-vest-ardelenească îşi sporeşte importanţa şi tinde să devină normă comună pentru întregul Ardeal. Beneficiind de serviciul atât de preţios al tiparului, centrele din Târgovişte, Iaşi şi Alba Iulia îşi asigură un rol dominant în cultura scrisă românească.

Privită în această perspectivă, epoca ne apare drept o expresie a tendinţei de consolidare şi definitivare a celor trei principale variante regionale, obţinută, în general, prin unele clarificări care se produc în interiorul fiecăreia dintre ele. Variantele se reazemă pe ansambluri ordonate de norme, tinzând să se impună tuturor celor ce scriu într-o anumită regiune a ţării. Ele sunt, până la un punct şi într-un anumit sens, sisteme închise, impenetrabile la influenţele din afară. Cea mai elocventă pildă o constituie reproducerea parţială a *Pravilei* lui Vasile Lupu în ediţia *Îndreptării legii* din 1652. Examenul paralel al textelor ne arată că învăţaţii munteni echivalau cea mai neînsemnată particularitate moldovenească prin corespondentul local, cu o consecvenţă şi o minuţiozitate pe care nu le puteam întâlni, cu un secol în urmă, nici la diaconul Coresi[3]. Exemplul nu e unicul ce se poate da. *Cazania* lui Varlaam are, până la un punct, o soartă asemănătoare atunci când este încorporată, parţial, în culegerea de omilii tipărită, la Mănăstirea Dealu, în 1644[4]. Ambele tipărituri sunt alcătuite din texte munteneşti şi moldoveneşti, dar sub aspectul normelor sunt munteneşti (în special cea dintâi). O singură excepţie fac, în această privinţă, tiparniţele din Ţara Românească. E vorba de lucrarea mitropolitului Varlaam, *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, care apare la Mănăstirea Dealu şi (lăsând la o parte unele intervenţii ale tipografilor) este scrisă potrivit normelor literare moldoveneşti[5]. Faptul vine să sublinieze nu o abdicare

[3] Cf. Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL[2], I, p. 234-240.

[4] Cf. C. Frâncu, *Limba Cazaniei lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea*, în SLLF, III, p. 47-80.

[5] Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, ed. Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1984, p. 27-28.

de moment a muntenilor de la normele lor literare, ci actul de voință al unui moldovean, care, tipărindu-și o lucrare într-un alt centru cultural, pretinde să i se respecte nu numai spiritul, ci și litera manuscrisului. Merită să fie consemnată aici și atitudinea cărturarilor de la Bălgrad. După ce-au admis în 1641 retipărirea întocmai a *Cazaniei a II-a* coresiene, ei își publică restul cărților în varianta literară locală. E de menționat și atitudinea diacului Ioan din Pocioveliște (Bihor), care înlocuiește conștiincios cele mai multe dintre particularitățile muntenești ale originalului coresian (*Cazania I* și *Molitvenicul*), dând astfel manuscrisului său aspectul unui text scris în grai nord-ardelean. În general, se poate spune că în intervalul 1640-1673, textele „mixte" sunt mult mai rare decât în perioada precedentă.

În toate cazurile amintite mai sus (și ele nu sunt singurele ce se pot cita), am avut a face cu texte elaborate într-o anumită regiune a țării și reproduse, prin scris sau prin tipar, în alte centre de cultură. Dacă vom avea în vedere situațiile destul de numeroase când un centru pune în circulație propriile produse literare, atunci înrâuririle exercitate de celelalte variante literare vor fi și mai greu de descifrat. Ca fapte posibile ale unei influențe muntenești asupra variantei moldovenești sau sud-est-ardelenești s-ar putea cita, eventual, numai grafiile cu *âi* (*câine*, *mâine*; cf. și *giupâineasă*, *tătâine*) și *ra* (*izvoraște*) sau câte un cuvânt din tipăriturile de la Iași și Bălgrad. În rest, acceptarea în anumite cazuri a unor norme identice cu cele muntenești trebuie pusă pe seama respectării tradiției locale. Cărțile coresiene și cele ieșite de sub teascurile din Govora, Câmpulung, Târgoviște și Mănăstirea Dealu au putut cel mult fortifica, în unele cazuri, respectul cărturarilor din celelalte provincii pentru normele ideale ale propriei lor variante literare. Acesta este sensul în care trebuie privit rolul jucat de Coresi și de munteni în procesul de dezvoltare a limbii române de cultură. De o influență nivelatoare și unificatoare exercitată de scrierile muntenești asupra limbii literare în intervalul ce ne interesează nu poate fi vorba[6].

Avem însă suficiente temeiuri să descifrăm o tendință, deocamdată timidă, de a păstra și promova ceea ce era comun în limba literară scrisă în diverse unghiuri ale țării și a pune oarecare stavilă pătrunderii elementelor diversificatoare. Programul enunțat sumar în predoslovia *Noului Testament* se înscrie în această sferă de preocupări, care trebuie să fi existat peste tot, chiar dacă nu au fost exprimate public.

Fidele tradiției, variantele literare suferă, în același timp, influența limbii vorbite. Acceptate cu moderație, inovațiile nu duc totuși pretutindeni la diversificare, deși de obicei acesta e sensul în care evoluează în cursul secolului al XVII-lea graiurile dacoromâne. Stingerea treptată a rotacismului în regiunile nordice ale țării desființează una dintre particularitățile cele mai caracteristice care opuneau graiurile sudice celor vorbite în partea nordică a Dacoromaniei. Rostirea moale a lui *r* (*reu*, *ris*) apare tot mai rar în texte. *r̄* (lung) este pe punctul de a dispărea din limba literară scrisă. „Muntenizarea" treptată a zonelor centrale și sudice ale Transilvaniei va avea drept urmare pătrunderea în scris a lui *z* și, prin aceasta, o anumită apropiere a variantei bălgrădene de norma munteană. Tot astfel răspândirea durificării consoanelor *s*, *z*, *ț* în textele oltenești va face ca, pentru scurt timp, scrisul muntean să manifeste afinități cu Transilvania, Banat și Moldova.

[6] Vezi I. Gheție, *Rolul textelor coresiene în procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, III, p. 105-139.

Acceptarea inovaţiilor înseamnă acceptarea în scris a unor elemente specifice anumitor arii lingvistice şi, în consecinţă, o modificare a aspectului general al variantelor literare. Este o realitate care se observă nu numai în Transilvania şi Moldova, ci şi în Ţara Românească, şi acest lucru e cât se poate de firesc atâta vreme cât graiurile din sudul Carpaţilor, deşi mai conservatoare pe plan fonetic şi chiar morfologic, nu rămân totuşi împietrite în stadii arhaice. Deschiderea faţă de inovaţii, comună tuturor variantelor regionale, e diferită de la un sector la altul al literaturii. Textele religioase se arată a fi cele mai puţin penetrabile la influenţele limbii vorbite, în timp ce literatura profană (de exemplu, cărţile de drept sau, mai ales, actele de cancelarie) dă dovadă, în această privinţă, de o rezistenţă mai scăzută. În genere, respectul normei e sensibil mai mare în tipărituri decât în manuscrise, indiferent de domeniul literar la care ne referim.

Tabelul

Varianta literară		ă / a	-e- / -i-	-e / -i	-eá / -e	-î- / -îi-	f / h	lab. moi / lab. dure	-n- / -(n)r-	ń / i	s,dz, z,ţ, moi / s,dz, z,ţ duri
Ţara Românească		1	1	1	1	2	1	1	1	2	1
Moldova		1	1/2	1	1	1/2	1/2	2	1	2	1/2
Transilvania de sud-vest		1	1/2	1	1	1/2	1	1/2	1	2	1/2
Banat-Hunedoara		?	1/2	1	2	1	1	2	1	1	?
Transilvania de nord	Caz. I	1	1/2	1	1	1	1	2	1	2	1/2
	Ceasl. C	1	1/2	1	1	1	1	1/2	1	2	1/2

Toate aceste transformări au avut drept consecinţă o modificare a raporturilor existente între variante, mai ales dacă ne referim la textele scrise (tipărite) la Iaşi, Târgovişte şi Bălgrad, adică în principalele centre culturale de pe teritoriul dacoromân. Nici una din variantele în care sunt redactate aceste texte nu notează rotacismul, care după 1650 dispare definitiv din scrierile literare româneşti[7]. Alte fenomene, cum sunt trecerea lui *ă* protonic la *a*, reducerea lui *-ęá* la *e* (*ę*) sau închiderea lui *e* final la *i*, notate rareori în Moldova, nu mai joacă un rol important în stabilirea de opoziţii între cele trei principale variante regionale. Retras în Banat, *ń* nu apare în tipăriturile bălgrădene şi cu aceasta se face un pas înainte în procesul de unificare lingvistică. Inovaţiile, puţin importante, nu creează pentru moment puncte de divergenţă între variante. Excepţie fac formele verbale cu dentala refăcută şi formele de imperfect pers. 3 pl. în *-u*, pe care bănăţenii şi hunedorenii le pun în circulaţie într-un număr mult mai mare decât în perioada anterioară. Din pricina condiţiilor specifice în care se dezvoltă literatura bănăţeană în secolul al XVII-lea,

[7] Cu totul sporadic a fost consemnat în *Apostolul* din colecţia Gaster (1702-1703).

aceste două importante particularităţi de limbă nu vor depăşi, în general, limitele de difuzare a variantei literare locale.[8]

Iată acum tabelul care reuneşte cele mai importante particularităţi ale variantelor literare regionale în anii 1640-1673. Pentru Ţara Românească, am consemnat normele urmate în tipăriturile de la Târgovişte. Am admis totuşi drept caracteristică pentru norma literară munteană alternanţa *ş, j* moi (+*e, i*) / *ş, j* duri, care se întâlneşte mai rar în textele religioase, dar frecvent în alte lucrări literare scrise în Muntenia propriu-zisă. În privinţa Moldovei, am avut în vedere norma tipăriturilor bisericeşti (în speţă a *Cazaniei*), cu observaţia că am socotit drept caracteristică, alternanţa *î/îi*, ca fiind mai conformă scrisului literar al epocii, dar am reţinut numai rostirea moale a lui *r* (*izvorĕşte*) ca exprimând norma literară

nr. 3

ş,j moi (+e,i) / ş,j duri	ş,j moi (+ĕ) / ş,j duri	dz / z	ğ / j	r moale (+e,i) / r dur	r moale (+ĕ) / r dur.	rr / r	art. post. var. / art. pos inv.	forme iotacizate / forme refăcute	imp. 3 pl. -a / -u
1/2	2	2	2	2	2	2	1	1	1
1	1	1	1	2	1	1/2	1/2	1	1
1/2	1/2	2	1	2	1/2	2	1/2	1	1
?	1/2	1	1	?	1	2	1/2	1/2	1/2
1	1	1	1	2	1	2	1	1	1
1	1	1	1	2	1	2	1/2	1	1

locală. Pentru Transilvania de nord, unde se întâlnesc diferenţe de la o scriere la alta şi nu se poate vorbi de un centru literar director, am redat situaţia existentă în *Cazania* şi *Molitvenicul* copiate de diacul Ioan din Pociovelişte (c.1641) şi în *Ceaslovul* copiat de popa Florea din Crişteleс (1669). În fine, imposibilitatea de a interpreta în unele cazuri grafia latino-maghiară a textelor bănăţene-hunedorene ne-a obligat să marcăm prin semne de întrebare situaţiile dubioase.

Tabelul nr. 4, întocmit pe baza celui precedent, scoate în evidenţă asemănările şi diferenţele dintre principalele variante literare româneşti. De remarcat că, dacă în perioada precedentă am constatat numai o asemănare între Moldova şi Ţara Românească (din 18 trăsături fundamentale), de data aceasta, din motivele arătate mai sus, numărul lor a crescut la 8 (din 20). Rămân totuşi cinci diferenţe tranşante între cele două variante. Tabelul ilustrează, de asemenea, poziţia intermediară, dacă putem să-i spunem aşa, a variantei sud-vest ardeleneşti în raport cu norma munteană şi cu cea moldoveană.

[8] Cf. forma *să vină*, atestată în *Noul Testament* de la Bălgrad (28^{v}, 38^{v}).

Tabelul nr. 4

Variante literare	Asemănări	Diferenţe		
		Total	Tranşante	Parţiale
Ţara Românească şi Moldova	8	12	5	7
Ţara Românească şi Transilvania de sud-vest	12	8	1	7
Moldova şi Transilvania de sud-vest	13	7	1	6

3. Într-o serie de privinţe, perioada 1673-1715 prezintă note comune cu cea precedentă. Producţia literară e în creştere, dar acest avânt cultural nu este la fel de intens în toate regiunile ţării. Ca şi în anii 1640-1673, în nordul Transilvaniei se constată un declin al activităţii literare, dispersată în diverse puncte ale teritoriului şi redusă la rolul de a copia, pentru uzul local, diverse cărţi bisericeşti. Banatul e ceva mai activ, dar literatura pe care o produce, scrisă cu ortografie latino-maghiară, are un răsunet puţin însemnat dincolo de graniţele provinciei. În aceste condiţii, singurele variante literare care servesc drept instrumente reale de elaborare şi răspândire a literaturii sunt cele din Ţara Românească, Moldova şi sud-vestul Transilvaniei. În centrele culturale din aceste provincii se desfăşoară o activitate literară destul de bogată şi (în ce priveşte Ţara Românească şi Moldova) cu un profil din ce în ce mai variat. În toate cele trei capitale (Bucureşti, Iaşi, Bălgrad) funcţionează tiparniţe. Difuzarea cărţilor şi, prin ele, a normelor locale este, astfel, asigurată. Dar în Ţara Românească funcţionează tipografii şi în alte localităţi (Buzău, Râmnic, Snagov, Târgovişte). În raport cu ceea ce se imprimă în celelalte două provincii, producţia tipografică este considerabilă. Faptul acesta conferă un indiscutabil avantaj potenţial variantei muntenești în competiţia de impunere a propriei norme la baza limbii literare. Efectele acestui ascendent în procesul de editare a cărţii româneşti încep să fie descifrate, deocamdată în proporţie redusă, în limba literară din restul provinciilor.

Sporirea sensibilă a producţiei literare presupune, implicit, şi o răspândire crescută a ei. Sensurile în care se difuzează cartea tipărită şi manuscrisă sunt numeroase. Avem în vedere, şi de această dată, ca şi în alte rânduri, cărţile care au fost copiate, prelucrate sau reproduse prin tipar în alte regiuni decât acelea unde a avut loc alcătuirea (traducerea) lor, şi nu circulaţia cărţilor de felurită provenienţă regională în diversele zone ale Dacoromaniei. Textele muntenești sunt răspândite în Transilvania şi Moldova, cele moldovenești circulă în Transilvania de nord şi Ţara Românească. Textele româneşti elaborate sau tipărite la Bălgrad cunosc o largă difuzare în nordul

Transilvaniei, dar ele nu răzbesc dincoace de Carpaţi, unde nu se semnalează, în general, scrieri sud-vest-ardelene (şi, de altfel, nici bănăţene-hunedorene) care să fi fost preluate de cărturarii din cele două principate dunărene. Singura excepţie o constituie *Molitvenicul* din 1689, care este reprodus în ediţia din Râmnic, 1706, a lui Antim Ivireanul. Să nu uităm însă că *Molitvenicul* de la Bălgrad urmează îndeaproape *Molitvnicul de-nţăles* al mitropolitului Dosoftei al Moldovei.

Graniţele politice ale vremii nu reprezintă obstacole pentru oamenii de cultură, tipografi, diortositori şi dieci. Meşteri ai tiparelor din Moldova şi apoi însuşi diortositorul cărţilor lui Dosoftei, Mitrofan, trec în Muntenia şi se ocupă de revizia şi scoaterea la lumină a scrierilor munteneşti. Unul dintre ei, Chiriac, desfăşoară o activitate tipografică apreciabilă în Transilvania de sud-vest (la Bălgrad şi la Sibiu). După el, un alt tipograf, de această dată venit din Muntenia (Mihai Iştvanovici), dar transilvănean de origine, imprimă cărţi în capitala Ardealului. Sunt de semnalat, deopotrivă, numeroşii dieci moldoveni (G. Ştrempel a numărat 17), în frunte cu Vasile Sturdze, care, la finele secolului al XVII-lea şi apoi în primele decenii ale celui următor, străbat teritoriul de peste munţi, din Maramureş până în Banat, copiind o serie de texte religioase pe seama bisericilor locale.

Înfruntarea dintre tradiţie şi inovaţie poate fi observată şi în această perioadă în toate variantele limbii literare, în special în Ţara Românească şi Moldova, normele literare suferă o sensibilă presiune din partea limbii vorbite. Firește, cum uşor se poate vedea, nu este vorba nici pe departe de o abandonare generală a vechilor norme, iar consecvenţa faţă de limba vorbită nu e niciodată deplină. Exemplul lui Dosoftei e cu siguranţă cel mai edificator ce se poate da în această privinţă. El scrie, astfel, *s-a înălţa-să*, *înfăţişè*, notează, palatalizarea lui *f*, iar uneori (foarte rar însă) şi palatalizarea lui *p* şi *m* sau forme cu *d* şi *n* refăcuţi, dar e departe de a generaliza asemenea fonetisme şi forme, care rămân izolate în raport cu cele tradiţionale (excepţii fac rostirile dure ale consoanelor *s*, *dz*, *z*, *ţ*, cărora li se acordă un larg credit). El nu notează niciodată, apoi, închiderea lui *e* aton final la *i*, foarte răspândită, dacă nu chiar generală în Moldova vremii sale, desigur din acelaşi respect pentru norma literară locală. E greu de explicat de ce mitropolitul moldovean îşi manifestă preferinţa pentru unele fonetisme prezente în limba vorbită şi de ce le neglijează (uneori total) pe altele, la fel de răspândite în graiuri. Cert e faptul că el face loc în limba sa fenomenelor de limbă vorbită într-o proporţie neîntâlnită la nici unul din predecesori[9].

Dar concesiile făcute graiurilor locale nu erau menite să devină permanente şi definitive. Destul de marcată în scrierile lui Dosoftei (în Moldova) şi în *Biblia de la Bucureşti* (în Ţara Românească), influenţa limbii vorbite asupra normei scrise se diminuează în cele din urmă, revenindu-se de fapt la situaţia dinainte. În această

[9] Merită a fi amintită în acest sens afirmaţia lui Ibrăileanu că Dosoftei ar fi promovat cea mai neliterară limbă din secolul al XVI-lea până în zilele noastre (vezi Ivănescu, PC, p. 59).

reîntoarcere la norma tradiţională un important rol i-a revenit în Ţara Românească mitropolitului Antim Ivireanul.

Concomitent, variantele literare exercită una asupra alteia influenţe reciproce, care merg uneori până la acceptarea normelor altor variante.

E de observat aici că (cu prea puţine excepţii) Banatul nu influenţează şi nu este influenţat şi că nordul Transilvaniei se află sub acţiunea diverselor înrâuriri (dar mai ales a normei bălgrădene), fără însă a influenţa pe altcineva. Înrâurirea cea mai importantă o exercită în această privinţă varianta literară moldovenească. Datorită prestigiului câştigat de tipăriturile lui Varlaam, în perioada precedentă, şi acum de cele ale lui Dosoftei, dar şi ca urmare a activităţii desfăşurate de oameni de cultură, diortositori şi tipografi, ca Mitrofan sau Chiriac, varianta literară moldovenească exercită o puternică influenţă asupra scrierilor munteneşti, sud-vest-ardeleneşti şi nord-ardeleneşti (*Biblia de la Bucureşti* şi alte texte religioase, *Sindipa filozoful*, poate şi *Esopia*; *Molitvenicul*, *Ceaslovețul*, *Rânduiala diaconstvelor*, *Poveste la 40 de mucenici*; Cazaniile copiate după Varlaam şi seria de texte religioase transcrise de diecii moldoveni). Se cuvine să amintim aici că, departe de a fi desăvârşit impunerea graiului muntean ca bază a limbii literare, cum consideră unii cercetători, *Biblia* din 1688 reprezintă punctul culminant al influenţei exercitate de varianta literară moldovenească asupra limbii scrise în Ţara Românească în secolul al XVII-lea[10]. Influenţa munteană, deşi mai puţin importantă, nu e totuşi de neglijat: două cărţi apărute la Bălgrad în 1699, *Bucoavna* şi *Chiriacodromionul*, sunt tipărite în grai muntean sau foarte aproape de acesta, iar influenţe izolate au

Tabelul

Varianta literară		ă / a	-e- / -i-	-e / -i	-eá / -e	-î- / -îi-	f / h	lab. moi / lab. dure	d moale / d dur	ń / ĺ
Ţara Românească		1	1	1	1	2	1	1	1/2	2
Moldova		1	1/2	1/2	1	1/2	1/2	2	1	2
Transilvania de sud-vest		1	1/2	1	1	1/2	1	1/2	1	2
Banat-Hunedoara		1/2	1/2	1	2	1	1	1/2	1/2	1
Transilvania de nord	Ceasl. P Mol. 1688	1	1/2	1	1	1	1	1/2	1	2
	Lit. 1706	1	1/2	1	1	1	1	2	1	2

[10] Vezi I. Gheţie, **Biblia de la Bucureşti** *şi procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53-66.

putut fi descifrate şi în alte tipărituri bălgrădene[11]. Fapte de limbă muntenești au fost întâlnite în unele cărți moldovenești (*Liturghierul* din 1714, *Sinopsisul* din 1715 şi la Dosoftei) şi nord-ardelenești (*Miscelaneul* din 1708).

În Țara Românească, influența moldovenească este lichidată fără urmări datorită acțiunii lui Antim Ivireanul. În Moldova înrâurirea muntenească e deocamdată prea puțin intensă pentru a putea întrevedea vreo consecință asupra viitoarei dezvoltări a variantei literare locale, deşi muntenismele apar tocmai în lucrările ce încheie intervalul de care ne ocupăm. La Bălgrad, în însuşi centrul cultural al Ardealului, varianta sud-vest-ardelenească este izgonită din tipărituri în favoarea celei moldovenești şi, apoi, în favoarea celei muntenești, dar în *Pânea Pruncilor* (1702) se revine şi aici la norma locală. S-ar părea în urma acestui fapt că viabilitatea variantei sud-vest-transilvane este pusă sub semnul întrebării. Totuşi, în mod aparent paradoxal, ea exercită o anumită influență asupra variantei literare nord-ardelenești, care merge în unele cazuri până la acceptarea deliberată a normei bălgrădene, folosită de unii scriitori care nu mai respectă tradiția. Activitatea diecilor moldoveni a constituit până la un punct un sprijin adus menținerii pe mai departe a normei literare nord-ardelenești.

Tabelul nr. 5 consemnează cele mai însemnate trăsături ale variantelor literare românești în perioada 1623-1715. El dă o imagine simplificată a raporturilor dintre variante, întrucât notează, pentru fiecare dintre ele, numai situația existentă la nivelul unor producții literare socotite a fi reprezentative. Limba textelor bisericești a fost, în general, preferată. În Țara Românească

nr. 5

s,dz, z,ț moi / s,dz, z,ț duri	ş,j moi (+e,i,) / ş,j duri	ş,j moi (+ĕ) / ş,j duri	dz / z	ğ / j	r moale (+e,i) / r dur	r moale (+ĕ) / r dur	art. pos. var. / art. pos. inv.	forme iot. / forme refă-cute	imp. 3 pl. -a / -u
1	1/2	2	2	2	2	2	1	1	1
2	1/2	1	1	1	2	1	1/2	1	1
1/2	1/2	1/2	2	1	2	1/2	1/2	1	1
1/2	1/2	1/2	1	1	1/2	1	1/2	2	2
1/2	1	1	1/2	1	2	1	1/2	1	1
1/2	1	1	1	1	2	1	1/2	1	1

[11] Asupra înrâuririlor suferite de varianta literară sud-vest-ardeleană la sfârşitul secolului al XVII-lea, vezi I. Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardelenești de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 443-452.

s-au avut în vedere tipăriturile lui Antim Ivireanul[12], în Moldova lucrările lui Dosoftei[13], iar în Transilvania de sud-vest primele cărți datorate popii Ioan Zoba din Vinț (*Sicriul de aur* şi *Cărare pre scurt*). În cazul Transilvaniei de Nord am ținut seama de normele urmate de protopopul Pătru din Tinăud şi de Ştefan Diacul, copistul *Liturghierului* din 1706. Menționăm în fine că asupra unora dintre normele variantei bănățene-hunedorene (despre care vezi cele spuse mai sus) trebuie plasat un semn de întrebare.

Tabelul nr. 6 arată că, față de perioada precedentă, între principalele variante ale românei literare nu s-au produs schimbări prea numeroase. O anumită tendință spre diversificare (nu prea puternică însă) este pusă în lumină de acest tabel. El ne atrage atenția asupra faptului că apropierea spontană dintre variante, notată înainte de 1640, trebuie socotită ca încheiată.

Tabelul nr. 6

Variante literare	Asemănări	Diferențe		
		Total	Tranşante	Parțiale
Țara Românească şi Moldova	7	12	6	6
Țara Românească şi Transilvania de sud-vest	10	9	1	8
Moldova şi Transilvania de sud-vest	12	7	1	6

Pentru ca să se facă noi paşi spre unificarea lingvistică era necesară acțiunea conştientă a oamenilor de cultură din cele trei țări române. Ea se va produce în perioada următoare, după 1715, în strânsă legătură cu un eveniment de o excepțională însemnătate în viața culturală a acelor timpuri. E vorba de naționalizarea serviciului divin în biserica românească. Pentru o limbă literară vehiculată în primul rând de producția de carte bisericească fapul acesta putea avea consecințe din cele mai importante.

4. Intervalul 1715-1780 sau, mai exact vorbind, anii de la jumătatea secolului al XVIII-lea reprezintă un moment esențial în istoria românei literare, acela al primei sale unificări. Am văzut în altă parte a lucrării împrejurările care au dus la unificarea lingvistică pe planul limbii de cultură. Naționalizarea serviciului divin, petrecută în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi, mai ales, în primele decenii ale celui următor, a pus cu stringență problema traducerii în româneşte a cărților de slujbă (care trebuie deosebite de cărțile de lectură bisericească). Opera aceasta de mare importanță a fost dusă la capăt, la începutul secolului al XVIII-lea, de Antim

[12] Am făcut o singură excepție în privința tratamentului lui *d* (+ *e*, *i*). În tipăriturile religioase durificarea lui *d* apare extrem de rar, norma acestor texte fiind rostirea moale a consoanei dentale. Am notat totuşi în tabel ca normă a textelor munteneşti alternanța *d* moale/ *d* dur, întrucât în toate celelalte scrieri (istorice, beletristice, administrative) durificarea lui se întâlneşte frecvent.

[13] Şi în acest caz am făcut o excepție, notând drept normă a textelor moldoveneşti alternanța *-e* / *-i*, prezentă în celelalte „stiluri" ale limbii literare.

Ivireanul şi, după el, de Damaschin Râmniceanul. Scrise de munteni, cărţile traduse au îmbrăcat, în mod firesc, haină muntenească. Intensa activitate tipografică desfăşurată la Bucureşti şi Râmnic (în condiţiile în care tipografia mitropoliei Ardealului nu mai lucra, iar cea din Iaşi se manifesta sporadic) a avut drept urmare o difuzare fără precedent a cărţii bisericeşti din Ţara Românească în toate provinciile, până în cele mai depărtate unghiuri. Faptul s-a petrecut mai ales în anii 1720-1750 şi a continuat şi după această dată. În momentul când tipografia din Blaj îşi începe activitatea, iar cea din Iaşi şi-o intensifică, în jurul anului 1750, ele sunt nevoite să reproducă cărţile munteneşti care pătrunseseră în biserici. Şi le reproduceau cu atâta exactitate, încât, în unele cazuri (vezi *Liturghierul* din Iaşi, 1747, şi *Penticostarul* din acelaşi loc, 1753), se respectă punerea în pagină şi dispoziţia rândurilor din original. M. Gaster a remarcat, încă în 1891, că „pe la începutul secolului al XVIII-lea limba bisericească, adică a cărţilor întrebuinţate în slujba bisericei, devine aproape uniformă munteană"[14].

O dată cu textele, moldovenii şi ardelenii au primit, integral, şi normele lingvistice care stăteau la baza lor. Dar norma munteană pătrunde nu numai în cărţile religioase, ci şi în toate tipăriturile care văd lumina zilei până spre 1780. Unificarea limbii literare nu s-a produs nici în secolul al XVI-lea, nici în cel de-al XIX-lea, cum au crezut majoritatea cercetătorilor, ci tocmai în acest necunoscut veac al XVIII-lea.

Este adevărat că unificarea lingvistică priveşte numai cărţile tipărite, în timp ce în manuscrise ea se constată într-o măsură (mult) mai redusă. Observaţia e valabilă mai cu seamă dacă ne raportăm la scrierile moldoveneşti, căci în Transilvania sud-vestică norma munteană se regăseşte mai mult sau mai puţin pură şi în manuscrisele ce ne-au stat la îndemână. Ea este prezentă şi într-o serie de texte copiate în nordul Transilvaniei şi, ceea ce este mai important, numărul textelor „muntenizante" e în creştere pe măsură ce ne apropiem de 1750 şi trecem apoi în cealaltă jumătate a veacului. În Moldova se foloseşte, în manuscrise, o normă care ni se înfăţişează ca un compromis între vechea variantă moldovenească şi cea muntenească şi se explică, probabil, atât prin acţiunea normei literare munteneşti, cât şi prin redarea în scris a unor evoluţii petrecute în graiurile moldoveneşti (de sud). Esenţial în această chestiune mi se pare a fi faptul că toţi cei ce respectă noile norme moldoveneşti în scrisori, documente ori în manuscrise literare acceptă ca lucrările lor, o dată încredinţate tiparului, să apară în haină nuntenească. Exemplul mitropolitului Iacob Putneanul e instructiv în acest sens. Scrisoarea sa către preoţi din 26 iulie 1752 (DRA, II, 303-304) şi anaforaoa adresată domnului în 21 mai

[14] Gaster, CR, vol. I, p. XC; cf. p. CVIII: „abia pe la mijlocul secolului trecut se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericeşti şi în tipăriturile din Moldova" (cf. şi cele spuse de Cipariu în „Archiv pentru filologie şi istorie", p. 87). Singurul care a reţinut explicaţia lui Gaster şi a aruncat o repede privire asupra problemei a fost G. Ivănescu, în *Teorii eronate despre limba literară românească*, în „Iaşul literar", 1956, nr. 10, p. 97; vezi şi Ivănescu, PC, p. 136, 370, 374; vezi însă p. 136: „greşea Gaster când afirma că în secolul al XVIII-lea începe unificarea limbii bisericeşti"; vezi şi p. 139; cf. J. Byck, *Vocabularul ştiinţific şi tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*, în SCL, V, 1954, nr. 1-2, p. 32.

1755 (DRA, II, 319) cuprind particularităţi regionale moldoveneşti, precum: *să asamănă, blăstăm, Dumnăzău, giudecată, giudecătorii, giurământ, hotărâtoari, să lovască, neputrezătoare* (= *neputrezâtoare*), *pacat, pinpregiur, să poronceşti* (3 sg.), *procopsală, să să răs(i)pască, samă, Săcul, sâmbrie, sufleti, şepte, toati, tocmală, tocmăsc, ţintirimurile* (de menţionat că în cele două acte se scrie peste tot *z* şi că elemente de tip muntenesc apar ici şi colo: *blestemaţi, dupe, trupească*). *Sinopsisul* pe care-l tipăreşte şi-l prefaţează acelaşi înalt demnitar bisericesc la Iaşi în 1751 urmează însă cu consecvenţă norma muntenească.

Lipsa oricăror informaţii asupra celor petrecute la Iaşi în 1747, când s-a retipărit, *fără nici o modificare*, *Liturghierul* de la Bucureşti, ne obligă să privim evenimentele cel mai adesea prin unica prismă a supoziţiilor. Muntenizarea limbii bisericeşti în Moldova nu trebuie pusă în seama tipografului Duca Sotiriovici din Thasos, cel ce semnează *Liturghierul* din 1747 şi alte lucrări apărute după această dată şi nici a altor tipografi (munteni)[15], pentru că un gest de asemenea importanţă ca abandonarea unei norme seculare nu-l puteau hotărî, în scaunul mitropoliei Moldovei, nişte simpli meşteşugari, care nu-şi câştigaseră până atunci merite culturale deosebite. Nu e exclus, dar nici nu e sigur ca la originea schimbării să se afle vreo hotărâre a lui Constantin Mavrocordat. Domnitorul ceruse, în a doua sa domnie moldoveană (1741-1744), „cărţi pe-nţeles, căci în Moldova nu se afla Evanghelii, Apostol şi Liturghii"[16], dar aceasta nu înseamnă că tot el a decis

Tabelul

Varianta literară		ă / a	-e- / -i-	-e / -i	-eá / -e	î / îi	f / h	lab. moi / lab. dure	d moale / d dur
Ţara Românească	Tipărituri	1	1	1	1	2	1	1	1
	manuscrise	1	1/2	1	1	2	1	1	1/2
Moldova	Tipărituri	1	1	1	1	2	1	1	1
	manuscrise	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1
Transilvania de sud-vest		1	1	1	1	2	1	1	1
Transilvania de nord	Lit. 1730	1	1/2	1	1/2	1	1	2	1
	Pent. 1771	1	1/2	1	1	1/2	1	1/2	1
	Oct. 1759	1	1/2	1	1	1/2	1	1	1

[15] Cf. N. A. Ursu, *Cu privire la „momentul 1750" în dezvoltarea limbii române literare*, în LR, XXXIV, 1985, nr. 6, p. 520-531; vezi în legătură cu acest articol, observaţiile noastre din *Din nou despre „momentul 1750" în procesul de unificare a românei literare*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 399–407.

[16] Vezi N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Bucureşti, 1901, p. 512. Panaitescu, ÎS, p. 225, pune pe seama domnului fanariot introducerea limbii române în serviciile divine celebrate în Moldova; el se întemeiază pe o mărturie din 1788 a lui Raicevich.

schimbarea normei literare în cărţile ce urmau să apară la Iaşi (de observat că în 1747 el nu mai domnea în Moldova). Cert este însă că actul din 1747 presupune un acord prealabil, o deliberare conştientă a factorilor responsabili în problemele ecleziastice. Este cât se poate de clar pentru noi că gestul moldovenilor se explică prin dorinţa de a avea o limbă liturgică comună cu a muntenilor, nu numai în fond, ci şi în formă. Or, în perioada aceea, limba tipăriturilor bisericeşti reprezenta cel mai îngrijit aspect al exprimării literare. Împrejurarea că noile norme au fost aplicate şi la tipărirea unor scrieri laice ne arată că, de fapt, ceea ce au voit să unifice la 1750 învăţaţii moldoveni a fost însăşi limba literară.

Încă şi mai elocvent sub acest aspect este exemplul dat de cărturarii blăjeni. Ei erau de altă confesiune decât muntenii şi moldovenii, căci îmbrăţişaseră catolicismul şi erau ataşaţi, uneori fanatic, noii credinţe. Faptul acesta nu i-a împiedicat să adopte textul şi norma cărţilor ortodoxe munteneşti, deşi existau decrete ale Mariei Tereza care opreau difuzarea tipăriturilor munteneşti în Ardeal. E de la sine înţeles că nici la Blaj, ca de altfel nici la Iaşi, unificarea lingvistică nu poate fi socotită drept operă a tipografilor (râmnicenii Dumitru, Ioan, Petru Papavici), ci ca rezultat al voinţei oamenilor de carte de aici în frunte cu episcopul Petru Pavel Aaron.

nr. 7

s,dz, z,ţ moi / s,dz, z,ţ duri	ş,j moi (+e,i) / ş,j duri	ş,j moi (+ë) / ş,j duri (+a)	dz / z	ğ / j	r moale (+ë) sau dur (+ă) / r dur (+a)	art. pos. var. / forme invariabile	forme iot. / forme refăcute
1	1/2	2	2	2	2	1	1
1	1/2	2	2	2	2	1	1
1	1/2	2	2	2	2	1	1
1/2	1/2	1	2	1	1	1/2	1/2
1	1/2	2	2	2	2	1	1
1/2	1	1	1/2	1	1	1/2	1
1/2	1	1/2	2	2	1	1/2	1
1/2	1/2	2	2	2	?	1	1

Trecând peste împrejurările concrete în care se vor fi petrecut lucrurile, putem afirma că, *după 1750 până spre 1780, graiul muntenesc, aşa cum fusese fixat în cărţile bisericeşti, s-a impus drept unică formă literară pentru toţi românii, atunci când ei voiau să-şi îmbrace produsele spirituale în haina cea mai aleasă şi, într-un anumit sens, cea mai solemnă, destinată unei largi răspândiri, a cuvântului tipărit.*

Unificarea lingvistică din jurul anului 1750 a avut un caracter spontan. Ea nu este rezultatul unei prealabile deliberări a persoanelor învăţate din cele trei ţări româneşti. Ar fi de altfel o naivitate să ni-i închipuim pe clericii greco-catolici de la Blaj mergând să se aşeze la 1750, în toiul luptelor religioase, la aceeaşi masă cu ortodocşii din Bucureşti şi din Iaşi. Dar legăturile spirituale dintre Transilvania şi ţările de dincoace de Carpaţi erau prea vechi şi prea strânse pentru ca neînţelegerile religioase să le suprime. Concursul tacit realizat în privinţa unificării lingvistice, în împrejurări din cele mai vitrege, este, poate, cea mai grăitoare probă în acest sens.

Lipsa unor prescripţii ortografice, gramaticale şi lexicale, sancţionate oficial şi impuse în primul rând în şcoală, a favorizat abaterile de la norma literară unică şi pătrunderea unor particularităţi regionale. Este totuşi demn de subliniat faptul că, în absenţa unui cod normativ, limba cărţilor tipărite la Iaşi şi la Blaj până spre 1780 este neaşteptat de „corectă", adică de muntenească. „Abateri" mai există, cum nu se putea altfel, dar ele sunt rare şi nu pot întuneca aspectul general muntenesc al textelor. Rămâne de văzut cum vor evolua lucrurile după 1780, când literatura laică, până atunci *ancilla theologiae*, va dobândi un treptat şi definitiv ascendent asupra celei religioase. Pentru că, să nu uităm, norma muntenească este acceptată în primul rând de oamenii bisericii, iar tipografiile existente erau proprietatea mitropoliilor şi episcopiilor.

Tabelul nr. 7 pune în lumină caracterul unitar al limbii literare în tipărituri şi evidenţiază totodată asemănările şi deosebirile existente între limba cărţilor tipărite şi normele care erau urmate în manuscrise. Vom observa, astfel, că între limba literară unică a anilor 1750-1780 şi limba manuscriselor munteneşti diferenţele sunt puţine. Două particularităţi ale graiurilor munteneşti (închiderea lui *e* medial aton la *i* şi durificarea lui *d*), admise în manuscrisele alcătuite în Ţara Românească, sunt respinse de norma unică (pentru că ele nu fuseseră acceptate în tipăriturile religioase apărute în această provincie). Dimpotrivă, deosebirile dintre limba literară şi normele manuscriselor moldoveneşti (am avut în vedere documentele de cancelarie de după 1760) sunt numeroase. Din cele 16 situaţii de care s-a ţinut seama în tabelul nr. 7, în 13 (adică în peste 80% din cazuri) manuscrisele moldoveneşti pun în evidenţă alte norme decât cele proprii limbii unice (respectate cu fidelitate în tipăriturile apărute la Iaşi). Faptul că nu am avut la dispoziţie un număr mai mare de manuscrise din Transilvania de sud-vest nu ne-a permis să constatăm existenţa unei eventuale norme a textelor manuscrise, opusă, în anumite privinţe, normei din tipărituri. În fine, compararea normelor celor trei manuscrise copiate în Transilvania nordică poate da o idee despre tendinţele existente in scrisul literar nord-ardelenesc.

CAPITOLUL AL II-LEA

VARIANTELE STILISTICE

Textele literare redactate sau traduse în limba română între anii 1640 şi 1780 sunt mult mai numeroase şi mai diverse decât cele păstrate din etapa anterioară de evoluţie a limbii române literare.

Într-un proces de continuitate firească, ele ilustrează fidel, în deceniile de mijloc ale secolului al XVII-lea, direcţiile manifestate în cultura română în jurul anului 1600. Către 1700 şi mai ales după 1750 devine însă tot mai evidentă înnoirea tematică şi expresivă a vechiului scris românesc. Textele laice sporesc treptat ca număr, iar traducerilor li se alătură din ce în ce mai numeroase lucrări originale.

După o primă etapă, de stabilizare a structurilor proprii epocii anterioare anului 1640, urmează deci o perioadă de conturare a noilor trăsături specifice. În cadrul celor trei stiluri fundamentale ale limbii române literare elementele de continuitate se vor îmbina, în consecinţă, cu cele inovatoare, ponderea celor două categorii diferind, firesc, de la un stil la altul şi de la un interval de timp la altul.

Stilul textelor beletristice

1. Majoritare în cadrul scrierilor păstrate din epoca 1640-1780, textele beletristice evidenţiază tendinţa din ce în ce mai pronunţată de emancipare a scrisului vechi românesc de sub tutela bisericii.

Urmare a acestui fapt, spre deosebire de perioada anterioară, foarte multe texte aparţin literaturii laice. Ele ilustrează în primul rând proza, genul literar dominant, dar nu lipsesc scrierile în versuri şi nici cele aparţinând dramaturgiei.

Literatura religioasă este ilustrată, conform tradiţiei, în primul rând de scrieri în proză, dar, fapt notabil, în epocă apar şi lucrări versificate. Ca şi în epoca anterioară anului 1640, textelor canonice de lectură sau de slujbă li se alătură numeroase scrieri apocrife cu subiect religios. Textele aparţinând primei categorii sunt, de regulă, tipărite, în vreme ce ultimele sunt difuzate fără excepţie prin copii manuscrise.

2. Dacă facem abstracţie de fonetică, unde diferenţele dintre versiunile manuscrise şi cele tipărite sau dintre două ediţii (copii) ale aceleiaşi scrieri se

datorează subordonării față de normele exprimării literare, iar nu intenției artistice a autorilor (traducătorilor, copiștilor sau tipografilor)[1], particularitățile specifice stilului beletristic apar la toate nivelurile de organizare a limbii textelor cercetate.

În domeniul morfologiei, se impun atenției, ca și în etapa anterioară, în primul rând câteva caracteristici ale flexiunii verbale.

Dintre diversele moduri atestate, specifice scrierilor beletristice sunt în primul rând optativul și imperativul: „*aș vrea* să știi" (CCD, 20[r]), „mare munci și mare cazne *ți-aș face*" (IT, 120[r]), „să lucrěze ce *ar vrea*" (GPov., 105[r]); „*Pasă* și *ieși* din țara noastră!" (Let. C, 88), „*Fugiți, fugiți* că vin turcii!" (NL, 44); „*Caută* și mai la vali" (Cron.H, 113[v]).

În cadrul timpurilor, se remarcă utilizarea prezentului istoric: „*Cântă* surla de războiu / Și *trâmbiță*..." (Cron.H, 114[r]), alături de diversele forme de trecut, mult mai frecvente și deja specializate ca timpuri narative: „într-o parte *să culcă*, picioarele țapene înainte își *lăsă*, gura își *căscă*, dinții își *rânji*, limba afară își *spândzură*, ochii cu albușurile în sus își *întoarsă*" (CII, 64[r]); „boierii i-*au mulțămît* că l-*au închis* turcii și l-*au bătut* și l-*au căznitu*" (NL, 65), „*să dusără* la Tindareu și Menelau și *spusără* de toate... și iară *să împlură* de amar și de scârbă" (IT, 120[v]).

Dintre cele trei persoane ale verbului, caracteristice pentru textele cercetate, sunt persoanele I și a II-a, prezente atât în scrierile de tip retoric, în pasajele lirice sau cu caracter memorialistic, cât și în textele narative care utilizează vorbirea directă: „De față *am fost* la Bar, *îmblam* la școală" (CLM, 242[v]), „Toate-mi *arătași* aiave și-mi *spuseși* adevărat" (VI, 97), „*Dați, să mergem* în ceambur" (Cron.H, 114[v]), „*Zic*, dară, și voi, pietrilor și liamnelor, să plângeți" (GPov., 104[v]).

Formele verbale citate sunt însoțite adesea, din nevoia de claritate sau pentru a insista asupra unei anumite idei, de pronumele personale, posesive sau reflexive corespunzătoare: „*Eu v*-am tremis *pre voi* să secerați, unde nu *v*-ați trudit, ce alții *s*-au trudit, iară *voi* ați întrat în truda acelora" (Caz. V, I, 165[v]), „Când am strigat *eu*, ascultatu-*m*-ai, Dumnezăul direptății *mĕle*, întru primejdie lărgit-ai *pre mine*. Milostivĕște-*te spre mine* și ascultă ruga *mea*" (BB, 333); „Pentr-acĕia *te* învăț și *eu*, fătul *mieu*, de *ț*-e voia să fii unsul lui Dumnezeu" (NÎnv., 146[v]).

În scrierile ce presupun adresarea directă, în cele retorice, narative sau dramatice se remarcă prezența și frecvența deosebită a substantivelor în vocativ: „Pentr-acea, *iubiților*, cade-ni-să" (Caz. V, I, 164[v]); „*Pui* de năpârci, cine că arătă voao să fugiți de mâniia ce va să vie?" (NT, 5[r]); „*Priatene*, eu sânt cercătoriu" (CCD, 20[r]); „*Radule, Radule*, tu și priiatenii tăi cu multe rugăciuni m-ați plecat" (Let.C, 89), „*Mamă*, vin petitori!" (Occ., 79).

Acestora li se alătură, în același tip de texte și cu același rol, interjecțiile: „*Iată*, v-am spus voao" (Caz.V, I, 169[v]), „*O, vai* de aceea țară!" (CCD, 38[r]), „*O*, mari sunt minunile tale!" (Let. C, 107); „*Ian* caută în sus pi dial!" (Cron. H, 113[v]), „*Bre*, Dumitrașco, ce lucrezi?" (GPov., 109[r]),

Mijloacele morfologice specifice adresării directe sau aceleia retorice (imperativele, vocativele și interjecțiile) sunt semnalate adesea în același context:

---

[1] Cf. Ov. Densusianu, *Opere*, III, București, 1977, p. 255-256.

„*Audziți, oameni* buni" (CCD, 20[r]), „*Ieșiți, muierilor*, den cetate!" (IT, 122[r]), „*Iată* cărțile craiului! *Citiți*-le...! Iară de te vei îndoi, *hane*, zălog oi pune" (CLM, 244[v]), „*Întoarce-te, popor*, înapoi, *nu-ți lăsa* liturghia nesfârșită!" (NC, 13).

3. Dacă facem abstracție de anacoluturile, de acordurile gramaticale după înțeles și de construcțiile eliptice semnalate ca dovezi ale influenței exercitate de sintaxa populară[2] (dar nu și ca reflex al unei intenții stilistice de modificare a expresiei după modelul limbii vorbite), scrierile beletristice păstrate din epoca 1640-1780 au, la nivelul sintaxei propoziției, o singură caracteristică notabilă: frecvența mare a predicatelor verbale și, comparativ, scăderea numărului subiectelor exprimate: „*Scoală* și *ia* coconul și pre muma lui și *fugi* în Eghipet și *fii* acolo până *voiu zice* ție, că *va să caute* Irod pre cocon *să-l piarză*" (NT,4[v]), „Și *periia* câte un troadian și *periia* și câte un elen. Și *începură* a să îngloti și săgeta unii pre alalți. Și *să ciucniia* în sabii și *nu putea* înfrânge nici unii, nice alții" (IT, 122[v]-123[r]), „Iară tătarâi sânt lupi apucători, *pradă*, *robăscu*, *bat* și *căznescu* pe creștini" (NL, 57). Prezentă în primul rând în scrierile narative, indiferent dacă acestea sunt laice sau religioase, aglomerarea verbelor predicative dinamizează în mod evident povestirea[3].

Textele care utilizează procedeul mai sus amintit au, ca o consecință firească, o frază cu structură simplă, lineară, realizată de regulă prin coordonarea copulativă, adversativă sau prin juxtapunerea unor propoziții predominant principale[4]: „Și adecă o ciută veni împrotiva noastră și mugi de departe naintea noastră. Și, luându-ne pre urma ei, sosim la alte râpi și primejdii. Și, surupându-ne, abia cu nevoie putum de ne pogorâm la șes. Și era ciredz de cerbi și ciute și trecum acel șes prin ciredz de ciute și de pili fără nevoie" (DVS, oct., 79[r]-79[v]), „Toată noaptea stă la rugă, cu multă osârdie / Și diminiața s-au aflat la sfânta liturghie / Și iertăciune, cu smerenie, despre toț s-au luat, / Apoi cu frică el au mers de-au îngenunchiat / Și cu preasfintele taini el să pricistuiaște" (GPov., 113[r]).

Dintre propozițiile principale înregistrate, specifice scrierilor beletristice sunt interogativele, exclamativele și imperativele: „Ca ț-au făcut? Cum ț-au deșchis ochii?" (Caz. V, I,169[r-v]), „Unde iaste Chiros și Crisors? Unde iaste Xerxis și Artaxersis, aceștia carii în loc de Dumnedzău să socotia și mai puternici decât toți oamenii lumii să ținea?" (CD, 8[v]); „O, mare iaste taina înțelepciunii tale, Doamne, care fu spre noi, oamenii!" (NÎnv., 2[r]), „Oh, oh, oh, săracă țară a Moldovei, ce nărocire de stăpâni c-aceștia ai avut! Ce sorți de viiață ț-au cădzut!" (NL, 86); „Băgați-mă în casa vinului, grămădiți preste mine dragoste!" (BB, 452), „Hotine, Hotine, / Gătești-te bine / Că moscalul vine / Ș-a fi rău de tine!" (Cron.H, 113[v]).

---

[2] Munteanu-Țâra, ILRL[2], p. 108; I. Iordan, *Limba și stilul lui Ion Neculce*, în VS, p. 91-93; Al. Andriescu, *Contribuția marilor cronicari moldoveni și munteni la dezvoltarea limbii literare*, în AUI, s.n. secț. III, tom III, 1957, fasc. 1-2, p. 118-119.

[3] Atestările procedeului în cronici sunt considerate reflexe ale sintaxei populare (vezi autorii citați în nota anterioară). Potrivit Paulinei Cheie (în *Studii de limbă și stil*, Timișoara, 1973, p. 32), „prin aglomerarea verbelor, D. Cantemir realizează adevărate tablouri vizuale și auditive, sporind caracterul dramatic al faptelor povestite."

[4] Vezi Al. Rosetti, *Studii lingvistice*, București, 1955, p. 23; I. Iordan, *op. cit.*, p. 85-86, 91; Al. Andriescu, *op. cit.*, p. 107-108, 116; Munteanu-Țâra, ILRL[2], p. 107.

Utilizarea vorbirii directe şi prezenţa comentariului retoric sau afectiv pe marginea faptelor comunicate duc la apariţia propoziţiilor incidente, caracteristice şi ele pentru scrierile cercetate: „Eu, zice, sfântului vostru tare m-am împotrivit" (Pl.S, 11^{v}), „Şi, când au fost într-o noapte la bdenie (o, doamne, cât sânt lucrurile tale de minunate!), s-au făcut un trăsnet şi s-au spart piatra după mormântul Radului-Vodă" (PIst., 266).

Frazele realizate prin subordonare au, în majoritatea situaţiilor, o structură simplă, uşor de urmărit: „Şi acolea fiind şi un capegiu împărătesc pentru trebi împărăteşti, îl duseşe şi pă el la mitropolie şi duseră caftan la capegi-başa al împăratului, de l-au îmbrăcat cu caftan, şi întrară în biserică, de i-au citit moliftele de domnie şi au mers de i-au sărutat toţi mâna" (AB, 276-277); „Era oameni tot leşinaţi şi morţi pe drumuri şi uliţi, cât să mânca om pe om. Podghiazuri din Ţara Leşască totdeuna să slobodziè de strâca şi prăda" (NL, 84).

Frazei simple de tip popular i se alătură, cu atestări mult mai puţin numeroase, o frază elaborată, livrescă, deosebit de amplă, ce imită structurile sintactice latineşti sau bizantine[5]: „Corbul acéstea de la Şoim prin cătăva vréme cu răbdare ascultând (că cuvântul adevărului, de multe ori şi peste simţire inimile domolind, urechile spre ascultare pleacă) pre o parte, de ruşinea vicleşugurilor înfruntate să făcea precum nu atâta la inimă îl ating, iară pre altă parte vădzind că cuvintele Şoimului şi adevărate şi prieteneşti sint, aşijderea în ascunsul inimii sale pentru acéstea singur şie dovadă şi mărturie fiind (că mărturiia hârişei şi ascunsei ştiinţe decât toate dovédele mai doveditoare ieste), îndată la Bâtlan trimasă şi cum mai curând la dânsul să vie îl chemă" (CII, 302^{r-v}).

4. Dincolo de mulţimea şi de arborescenţa propoziţiilor componente, perioadele savante similare aceleia reproduse mai sus se individualizează printr-o topică specifică, datorată imitării unui procedeu stilistic uzual în literatura umanistă a epocii, hiperbatul[6]. El este întâlnit, la sfârşitul veacului al XVII-lea şi în prima jumătate a celui următor, în primul rând în operele scriitorilor savanţi de cultură latină (D. Cantemir, M. Costin, N. Costin, C. Cantacuzino), dar apare şi în câteva scrieri provenite din mediul slavon sau bizantin[7].

Dislocările sintactice şi topica aparte a verbului, urmând regulile retoricii clasice, au drept urmare evidenţierea unui anumit element al comunicării, varierea expresiei sau chiar „reliefarea muzicală a textului"[8]. Efectul cel mai vizibil este

---

[5] Vezi D. Moldovanu, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în SLLF, I, p. 25; Paulina Cheie, *op. cit.*, p. 33; Munteanu-Ţâra, ILRL^{2}, p. 106-107; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 5; B. Cazacu, *Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin*, în „Cercetări literare", V, 1943, p. 54-55; Al. Andriescu, *op. cit.*, p. 112-114.

[6] Vezi D. Moldovanu, *op. cit.*, p. 39, 45; idem, *Oriental şi clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, în ALIL, XIX, 1968, p. 57-59; cf. Ov. Densusianu, *op. cit.*, p. 279-280, 284; Lazăr Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române*, I, Bucureşti, 1900, p. LXXXVI; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 5; E. Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în VS, p. 135.

[7] Vezi Dragoş Moldovanu, *Oriental şi clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, p. 50-54; Munteanu-Ţâra, ILRL^{2}, p. 130-131.

[8] Dragoş Moldovanu, *op. cit.*, p. 52-54; idem. *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, p. 46-48.

Utilizarea vorbirii directe şi prezenţa comentariului retoric sau afectiv pe marginea faptelor comunicate duc la apariţia propoziţiilor incidente, caracteristice şi ele pentru scrierile cercetate: „Eu, zice, sfântului vostru tare m-am împotrivit" (Pl.S, 11^{v}), „Şi, când au fost într-o noapte la bdenie (o, doamne, cât sânt lucrurile tale de minunate!), s-au făcut un trăsnet şi s-au spart piatra după mormântul Radului-Vodă" (PIst., 266).

Frazele realizate prin subordonare au, în majoritatea situaţiilor, o structură simplă, uşor de urmărit: „Şi acolea fiind şi un capegiu împărătesc pentru trebi împărăteşti, îl dusĕse şi pă el la mitropolie şi duseră caftan la capegi-başa al împăratului, de l-au îmbrăcat cu caftan, şi întrară în biserică, de i-au citit moliftele de domnie şi au mers de i-au sărutat toţi mâna" (AB, 276-277); „Era oameni tot leşinaţi şi morţi pe drumuri şi uliţi, cât să mânca om pe om. Podghiazuri din Ţara Leşască totdeuna să slobodziè de strâca şi prăda" (NL, 84).

Frazei simple de tip popular i se alătură, cu atestări mult mai puţin numeroase, o frază elaborată, livrescă, deosebit de amplă, ce imită structurile sintactice latineşti sau bizantine[5]: „Corbul acéstea de la Şoim prin câtăva vréme cu răbdare ascultând (că cuvântul adevărului, de multe ori şi peste simţire inimile domolind, urechile spre ascultare pleacă) pre o parte, de ruşinea vicleşugurilor înfruntate să făcea precum nu atâta la inimă îl ating, iară pre altă parte văzdind că cuvintele Şoimului şi adevărate şi prieteneşti sint, aşijderea în ascunsul inimii sale pentru acéstea singur şie dovadă şi mărturie fiind (că mărturiia hârişei şi ascunsei ştiinţe decât toate dovédele mai doveditoare ieste), îndată la Bâtlan trimasă şi cum mai curând la dânsul să vie îl chemă" (CII, 302^{r-v}).

4. Dincolo de mulţimea şi de arborescenţa propoziţiilor componente, perioadele savante similare aceleia reproduse mai sus se individualizează printr-o topică specifică, datorată imitării unui procedeu stilistic uzual în literatura umanistă a epocii, hiperbatul[6]. El este întâlnit, la sfârşitul veacului al XVII-lea şi în prima jumătate a celui următor, în primul rând în operele scriitorilor savanţi de cultură latină (D. Cantemir, M. Costin, N. Costin, C. Cantacuzino), dar apare şi în câteva scrieri provenite din mediul slavon sau bizantin[7].

Dislocările sintactice şi topica aparte a verbului, urmând regulile retoricii clasice, au drept urmare evidenţierea unui anumit element al comunicării, varierea expresiei sau chiar „reliefarea muzicală a textului"[8]. Efectul cel mai vizibil este

---

[5] Vezi D. Moldovanu, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în SLLF, I, p. 25; Paulina Cheie, *op. cit.*, p. 33; Munteanu-Ţâra, ILRL^{2}, p. 106-107; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 5; B. Cazacu, *Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin*, în „Cercetări literare", V, 1943, p. 54-55; Al. Andriescu, *op. cit.*, p. 112-114.

[6] Vezi D. Moldovanu, *op. cit.*, p. 39, 45; idem, *Oriental şi clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, în ALIL, XIX, 1968, p. 57-59; cf. Ov. Densusianu, *op. cit.*, p. 279-280, 284; Lazăr Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române*, I, Bucureşti, 1900, p. LXXXVI; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 5; E. Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în VS, p. 135.

[7] Vezi Dragoş Moldovanu, *Oriental şi clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, p. 50-54; Munteanu-Ţâra, ILRL^{2}, p. 130-131.

[8] Dragoş Moldovanu, *op. cit.*, p. 52-54; idem. *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, p. 46-48.

însă aspectul cult, savant, al scrisului. Având rădăcini încă în epoca anterioară anului 1640[9], hiperbatul încearcă să ridice vechea română literară la nivelul limbilor de cultură ale vremii.

Construcțiile sintactice simple oferă însă și ele exemple de schimbare a ordinii cuvintelor pentru augmentarea valorii stilistice a textului. Astfel, D. Cantemir și Dosoftei pun uneori în prim plan atributele adjectivale sau substantivale pentru a insista prin aceasta asupra calităților exprimate de ele: „aceste doaă *vestite și nebiruite* monarhii... *late în* hotară, *bogate* în comoare, *dése* în oraşe, *tecsite* în sate, *nenumărate* în supuşi" (CII, 93[r]), „Slobodz, Doamne,-n urechi svinte / Grai cu *de jele* cuvinte" (DPV, 6[r]). Ultimul autor citat, procedând într-un mod singular în scrisul vechi românesc, încearcă chiar să scoată în evidență un cuvânt plasându-l, prin schimbarea topicii curente, în rima *Psaltirii în versuri*: „Și direptului *senină* / Îi va străluci lumină" (DPV, 176[v]).

În alte contexte din aceeași lucrare, reluarea formelor pronominale neaccentuate după verb dă naștere unei rime rare: „Și pre noi ne-ascultă, când *te vom ruga-te* / La dzî ce-i de treabă,-ntr-a ta bunătate" (DPV, 28[v]). Alte numeroase rime de același tip existente în scrierea lui Dosoftei arată că realizarea lor, deloc întâmplătoare, este rezultatul aplicării aproape manieriste a unui procedeu artistic constând în postpunerea formelor pronominale atone[10]: „Și tu-m eşti nedejdea că nu *m-oi slăbi-mă* / S-a cunoaşte, Doamne, când *m-ii ispiti-mă*" (DPV, 37[v]); vezi și *ti-oi striga-te* (214[v]), *l-a usturatu-l* (241[v]) etc.

5. Ultimele exemple reproduse ne pun în contact cu una dintre modalitățile de organizare a discursului artistic specifice scrierilor beletristice: poezia. Atestată în scrisul literar românesc abia în secolul al XVII-lea, ea ajunge, după numeroase experiențe metrice, la realizări notabile, încă înaintea anului 1700, prin *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei.

În aceeași epocă, sub influența unor reguli prozodice de tip retoric, elemente specifice versificației (ritm, metru și chiar rimă) sunt utilizate în scrieri în proză. În lucrările lui D. Cantemir, cel care a utilizat cel mai intens în epoca cercetată perioada ritmată și rimată, apar astfel de pasaje întregi „care dau impresia că autorul voia să scrie unele fragmente din opera sa în versuri"[11]: „Eu m-am învechit, m-am veştedzit și ca florile de brumă m-am ovilit. Soarele m-au lovit, căldura m-au pălit, vânturile m-au negrit, drumurile m-au ostenit, dzilele m-au vechit, aii m-au îmbătrânit, nopțile m-au schimosit și, decât toate mai cumplit, norocul m-au urgisit și din dragostele tale m-au izgonit" (CII, 222[v]).

În domeniul prozei, caracteristica cea mai pregnantă continuă să o constituie însă utilizarea frecventă a vorbirii directe. Preluată din limba curentă, unde vorbitorul mai puțin instruit încearcă să evite dificultățile apărute prin prelucrarea sintactică a comunicării, această modalitate de organizare a textului este utilizată, în cronici

---

[9] Idem, *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*, p. 46; Munteanu-Țâra, ILRL[2], p. 131.

[10] Vezi și Ov. Densusianu, *Opere*, III, p. 255.

[11] Șt. Giosu, *Elementul popular în opera lui Dimitrie Cantemir*, în AUI, s. n., Lingvistică, XVI, 1970, p. 83.

spre exemplu, pentru crearea impresiei de autenticitate sau pentru înviorarea povestirii [12]: „le-au grăit lor: «Fiţi în pace şi iertaţi de greşalile voastre câte mi-aţi făcut oarecând!» Iară ei cu toţi strigară: «În mulţi ani să domneşti cu pace!» şi iarăşi ziseră: «Bine ai venit la scaunul tău, domnul nostru cel dintâi!»" (ULM, 80^{r-v}).

În sfârşit, în structura scrierilor beletristice sunt inserate, ca şi în lucrările anterioare anului 1640, diverse proverbe şi maxime. Foarte frecvente în cronici [13], unde au rol moralizator, în deplină concordanţă cu caracterul sentenţios al literaturii epocii, proverbele şi maximele devin fapt de stil în primul rând în opera lui D. Cantemir. Astfel, în *Istoria ieroglifică*, maximele culte şi proverbele populare sunt citate ca dovezi de erudiţie: „Fată munţii şi născură un şoarece" (CII, 158^{r}; traducere a cunoscutului pasaj horaţian) sau sunt utilizate ca posibil ornament literar [14]: „norocul nu împarte cu obrocul, ce unora varsă, iar altora nici pică" (CII, 88^{v}). Lor li se alătură proverbele care, prin modificări sintactice, sunt integrate unor structuri comparative mai ample ce devin astfel mai expresive din punct de vedere semantic: „gura desfrânată mai tare aleargă decât piatra din deal răsturnată, pre carea nebunul cu piciorul poate a o prăvăli şi o mie de înţelepţi a opri nu o pot" (CII, 66^{r}).

6. Figurile de stil, specifice literaturii, sunt mult mai frecvent şi mai diversificat folosite decât în primele scrieri beletristice româneşti.

În cadrul figurilor semantice, devenite din ce în ce mai mult mijloace de sensibilizare a imaginii artistice, cele mai importante transformări le suferă epitetul. Astfel, deşi epitetele stereotipe şi generalizatoare continuă să fie utilizate, în scrierile beletristice originale şi în unele traduceri apar din ce în ce mai frecvent caracterizările care trimit la o trăsătură sau la o serie de trăsături considerate a fi specifice obiectului descris: „de căruntețe *înflorit*, *smedişor*, *galbân*" (DVS, ian., 46^{v}), „cu *supţiri* degeţélele, cu *roşioare* unghişoarele, cu *molceluşe* vinişoarele" (CII, 89^{r-v}), „la nas *piscuiată*, dinţii *mărunţi*, la budze *roşie*" (CCD, 4^{v}-5^{r}), „om *nu prè nalt* şi *gros*, *burduhos* şi *bătrân*" (NL, 80).

Rolul epitetelor, indiferent dacă sunt simple sau multiple, antepuse sau postpuse substantivului, este predominant plasticizator, evocator sau sensibilizator. Acest ultim efect este obţinut, de altfel, şi prin alăturarea epitetelor morale unor substantive ce nu aparţin sferei semantice umane: „vrémea iaste *melanholică* sau *tristă*" (CD, 5^{v}), „*mângăioasă* faţa câmpului" (CII, 165^{r}).

Dovadă a evoluţiei scrisului şi sensibilităţii artistice româneşti, Dosoftei anticipează în traducerea *Psaltirii în versuri* (la fel cum făcuse şi în privinţa topicii cuvintelor-rimă) un procedeu stilistic ce va fi utilizat consecvent abia de marii noştri romantici, epitetul sinestezic: „spuma mării cea *moale*" (DPV, 169^{r}).

Comparaţiile au cel mai adesea o structură simplă şi un sens clar (comparaţiile implicite autentice lipsesc practic din literatura epocii, chiar dacă, uneori, elementul pe baza căruia s-a stabilit raportul comparativ, fiind considerat superfluu, nu a fost

---

[12] Munteanu-Ţâra, ILRL^{2}, p. 135; Al. Andriescu, *op. cit.*, p. 134-136.

[13] Vezi, pentru exemple, I. Iordan, *op. cit.*, p. 111-112; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 6; Al. Andriescu, *op. cit.*, p. 110, 137-138; Gheţie, ILRL, p. 120.

[14] Vezi şi Şt. Giosu, *op. cit.*, p. 78.

exprimat): „Acéstea toate îi era *ca o gheață* la inimă" (ULM, 78^{v}), „lumina cu armele încinsu *ca un luceafăr*" (IT, 123^{r}), „cu ochii *ca de bou*" (NL, 10^{r}). Ele pornesc frecvent de la structuri specifice limbii comune, evocând totodată, în majoritatea situațiilor, imagini ce țin de viața curentă: „le *coprinsese ca cu o mreajă* calea" (ULM, 36^{v}), „pica elenii *cum pică nişte spicuri*, cându le bate piatra" (IT, 123^{v}), „*barba* îi *era albă ca zăpada*" (NL, 93). Alteori raportul comparativ îşi găseşte originea în lecturile uzuale ale timpului, faptul având implicații uşor de bănuit asupra frecvenței cu care este utilizată o anumită comparație şi, în timp, asupra valorii ei de sugestie, tocită prin stereotipie: „*să răsipiră* de la noi *ca un fum*, când îl lovéşte un vânt mare şi cu o ploaie répede" (NÎnv., 245^{r}), „*trec dzâlele ca fumul*" (DPV, 181^{v}), „*anii* cei mulți şi buni... *trecură ca fumul*" (SA, 2^{v}), „*fiindu gata* de războiu *ca un leu*" (ULM, 42^{r}), „*şi era tânăr şi frumos ca un un înger*" (IT, 122^{v}).

Funcția retorică a comparației, mult diminuată față de etapa precedentă, persistă în cadrul comparațiilor multiple: „*Ca cănile* făr' dă bâțu, *ca ursul* dăzlegat / *Şi ca şarpele* de iarbă, când iaste deşteptat, / *Ca lupul* când intră în stână *şi vulpea* în coteț, / *Înalță-să, trufeşte-să şi foarte e semeț*u" (GPov., 109^{r}), în lanțurile de comparații: „*De-atocma cu pelecanul* / Prin pustii *petrec* tot anul / *Şi ca corbul* cel de noapte / Îm *petrec* dzâlele toate, / *Ca o vrabie* rămasă / În supt streşină de casă" (DPV, 182^{r}), „*Ca crinul* în mijlocul spinilor, *aşa e iubitul* mieu în mijlocul fătelor. *Ca mărul* în lămnele dumbrăvii, *aşa fratele* meu întru mijlocul fiilor" (BB, 452) şi în structurile comparative. În cadrul scrierilor cercetate, acest ultim tip de comparații este realizat prin raportare la un comparant selectat din realitatea imediată: „În ce chip doreşte cerbul de fântână / Cându-l strânge setea de-l arde-n plămână, / Sufletul mieu, doamne, aşè te doreşte / Cu sete aprinsă, de mă veştedzeşte" (DPV, 62^{r}), „Cum se tâmplă de sârgu de adaoge povoiul apei şi iarăşi de sârgu scade şi se împuținează, aşa s-au adaos şi Moldova... de s-au de sârgu lățit şi fără zăbavă au îndireptatu" (ULM, 2^{v}).

Metaforele, mai puțin frecvente, în ansamblu, decât epitetele şi comparațiile, sunt, ca şi în scrierile de dinaintea anului 1640, predominant explicite. Exprimate în primul rând prin substantive (metafora verbală de tipul „*Împărțiți-mă* întru mirosuri, *clădiți-mă* în meri, căci *rănită-s* de dragoste eu!", BB, 452, este mai puțin uzuală în epocă), ele au ca funcție principală tot plasticizarea imaginii artistice: „Înțelepțéşte ai giudecat [= tu, suflete] ca *eu, plugariul* carile la *holda minții* tale am ostenit,... mai întâi din roada ei să nu iau" (CD, VIII^{r}), „această *undiță a cuvintelor*" (AD, 93^{v}), „[Cameleonul este] *organul* fărădelegii, *vasul* otrăvii, *lingura* vrăjbii, *tocul* minciunilor, *silța* amăgélii, *cursa* vicleşugului, *văpsala* strâmbătății şi *vândzătorul* dreptății" (CII, 177^{r-v}). În textele ce aparțin genului retoric, metaforele permit concretizarea unor idei sau concepte: „*desfătările* tale, *pulbere şi fum*" (CD, 1^{v}), „ținem *balaurul cel cu 7 capete, zavistiia*, încuibat în inimile noastre" (AD, 85^{v}), „Plângă iară bătrânii că *s-au veştezit floarea* şi frâmséțea *tinereței* lor" (SA, 3^{r}). Totodată, începând chiar cu scrieri beletristice de tip religios, metafora devine mijloc de sensibilizare artistică: „*Eu, floarea câmpului, crinul văilor*" (BB, 452), „*ceriul... au fost închis* spre somn toți *ochii* lui,... stélele céle mai mici *avea deşchise tâmplele* lor céle *de argint*" (AD, 47^{v}).

Metaforele implicite sunt împrumutate, la începutul perioadei cercetate, din arsenalul retoricii bizantine: „Şi-al meu *întunerec* [= neştiinţă] dobândeşte *radză* / Dintr-a ta *lucoare* [= lumină, ştiinţă] ce strălumineadză" (DPV, 24r), „Scoală, vino..., frumoasa *porumbiţa* [= iubita] mea!" (BB, 453), „Şi apuse *zarea soarelui* [= Nifon, luminătorul] dinaintea a tot ochiul" (Let. C, 92). Prin *Istoria ieroglifică*, D. Cantemir inovează însă şi structura metaforei româneşti. Folosite în fraze poetice ce compun delicate şi sensibile descrieri de natură, metaforele create de el dovedesc o inventivitate deosebită şi un îndelung exerciţiu artistic: „*făclia cea de aur în sfeşnicul de diiamant*... să pune [= luna răsare]" (CII, 58), „armăsariul acmu *icoana morţii* în *oglinda vieţii* [= ochii] sale privind" (CII, 64v), „*mâna cea de aur* [= soarele] cu *dégetele de trandafir* [= razele] din vârtoapile munţilor flori culége" (CII, 218v).

Dintre celelalte figuri semantice, mult mai rar folosite, o menţiune specială se cuvine hiperbolei. Ea apare frecvent în opera lui Cantemir: „toţi munţii şi codrii de fapta ce făcuse să răzsuna şi toate văile şi holmurile de huietul glasului să cutremura" (CII, 260r), dar poate fi înregistrată şi în alte scrieri laice sau religioase: „Glasul fratelui mieu iată aşa vine, sărind preste munţi, săltând preste dealuri" (BB, 453), „şi să fece atâta sânge, cât curea pârêile de sânge până mai sus de genunchiul calului" (IT, 125v).

Dintre figurile sintactice, rezultate din aplicarea regulilor retoricii latine sau bizantine, hiperbatul, prezentat în expunerea referitoare la topică, asigură caracterul cult, elaborat al multor scrieri beletristice din epocă.

O consecinţă similară, dublată, de obicei, de retorismul specific, au diversele forme ale repetiţiei. Repetiţia propriu-zisă şi anadiploza sunt, în ansamblu, puţin frecvente: „*Şi periră* indiiani *mulţi*, *şi periră* troadéni mulţi, *şi periră* şi eleni mulţi" (IT, 125v), „Puseră-mă păzitoare în *vii*. *Viia* mea n-am păzit" (BB, 452). Repetiţia anaforică, de regulă ternară, cu valenţe retorice evidente, are în schimb extrem de numeroase atestări, atât în scrieri bisericeşti (majoritare), cât şi în texte laice: „*Vezi* mila lui Dumnezeu! *Vezi* dragostea lui cu carea au iubit pre noi! *Vezi* darul lui cu carea ne-au dăruit!" (NÎnv., 3v), „*Au tu mie vei să*-mi spui? *Au tu pe mine vei să* mă înveţi? *Au vei să* dzici că eşti la ani mai vechiu decât mine?" (CD, 25r), „*Nu spunem* că ţinem bălaurul cel cu 7 capete, zavistiia... *Nu spunem* strâmbătăţile ce facem totdeauna... *Nu spunem* că crédem minciunile slugilor noastre... *Nu spunem* că pre carele îl vedem... îl lăudăm" (AD, 85v-86r), „*Vă vădzu pre voi* că... nu puteţi întru altu chip a vieţui... *Vă vădzu pre voi*... de la o vréme vă vine a vă pogorî din scaun în mormântu... *Vă vădzu pre voi* că iarna frig, vara căldură răbdaţi... *Vă vădzu pre voi* bolind" (CCD, 14r), „Aşe era jac într-însa *cum ar hi fost ei*, *săracii*, pricina răutăţii, *cum ar fi ei*, *săracii*, *sfătuit* să vie leşii cu oaste la Hotin" (NL, 56). Aliteraţia, acest tip de repetiţie fonetică înregistrat pentru prima dată în scrisul românesc la D. Cantemir, are însă efect intensificator, nu retoric: „de năprasnă din toate părţile şi marginile pământului holburi, vivore, *tremuri*, *cutremuri*, *tunete*, *sunete*, *trăsnete*, *plesnete* scorniră" (CII, 143v), „*tunară*, *detunară*, *trăsniră*, *plesniră*, *răcniră*, *piuiră* şi din toate părţile cu mare urgie marile aceste jigănii asupra micşoarelor musculiţe să răpedziră" (CII, 158r).

Uneori, în contexte de tipul celor citate apare *antiteza*, concepută, de obicei, ca structură sintactică amplă: „Nu să cuvine cinstea şi lauda numai oamenilor celor mari şi bogaţi, că sânt vrédnici acestui dar şi cei mici şi smeriţ. Că măcar că cei mari strălucesc cu hainele céle de mult preţ şi cei mici n-au cu ce să-ş acopere trupul; cei mari să odihnesc pe aşternuturi moi şi frumoase şi cei mici să culcă pe pământul gol şi pe paie; aceia însoţiţ cu mulţime de slugi, iar aceştia lipsiţ, pustii şi de ajutoriu şi de priiateni; aceia între răsfăţări şi între bogăţii şi aceştia între primejdii şi între întristăciuni" (AD, 150[r]), „Focul îl stingi, apa o iezăşti şi o abaţi pe altă parte, vântul când bate, te dai în laturi într-un adăpost şi te odihneşti, soarele întră în nour, noapte cu întunerecul trece şi să face iar lumină, iar la grec milă, sau omenie, sau dreptate, sau nevicleşug, nici unele de aceste nu sânt, sau frica lui Dumnedzău" (NL, 92).

Datorită lărgirii ariei tematice a scrierilor beletristice româneşti, conţinutul textelor laice se diferenţiază din ce în ce mai mult de acela al textelor religioase. Tratarea subiectelor este şi ea, în mod firesc, diferită, la fel cum diferită este atitudinea traducătorului faţă de originalul canonic sau nu. În aceste condiţii, între scrierile literare laice şi acelea bisericeşti apar, după cum s-a constatat deja[15], diferenţe clare de terminologie.

Autorii sau traducătorii mireni au astfel un vocabular mai variat şi mai bogat, în care, în funcţie de cultură, se îmbină cuvintele din graiuri sau din variantele literare regionale cu împrumuturile savante[16]. Scrierile cu subiect religios folosesc în schimb un mare număr de slavonisme culturale cărora li se alătură adesea expresii neadaptate sau chiar netraduse şi calcuri semantice sau de structură de aceeaşi proveniență[17].

În afara acestor elemente lexicale, a căror apariţie este strict dependentă de caracterul şi de proveniența unui anumit subiect, respectiv de cultura autorului sau traducătorului unui anumit text, în scrisul literar românesc din perioada 1640-1780 sunt înregistraţi şi termeni a căror utilizare a fost guvernată de certe intenţii artistice.

Avem în vedere în primul rând o serie de cuvinte regionale şi populare. Dosoftei face apel la unul dintre ele (*tângă* „amărăciune adâncă") pentru a-l plasa de patru ori între rimele *Psaltirii în versuri*: „Aşteptam cineva să mă plângă / La nevoie ce sânt şi la *tângă*" (DPV, 110[r]; vezi şi *stânga / tânga* 20[v], *stângă / tângă* 248[v], *tângă / plângă* 257[r]). D. Cantemir alătură un termen popular (*a tămădui*) altuia (*a vindeca*) pentru a asigura variaţia stilistică a textului: „ce mehlemul *nu vindică, vindică* fierul şi ce fierul *nu tămăduieşte*, cu mai mare usturime *tămăduieşte* focul" (CII, 289[r]). Aceluiaşi ultim scop îi este subordonată şi utilizarea, în contexte restrânse din *Istoria ieroglifică*, a două sinonime aproape perfecte (dar succesiunea celor doi termeni are aici desigur şi rolul de a intensifica ideea): „dulăul îndată toată pădurea de *lătrături* şi de *brehăituri* împlu" (CII, 57[v]), „ca buretele *potricălită* şi *găunoasă* este" (CII, 117[v]). D. Cantemir obţine, de altfel, prin înserierea unor

[15] Vezi, pentru sinteza opiniilor, Munteanu-Ţâra, ILRL², p. 109-110.

[16] Vezi Rosetti-Cazacu-Onu, ILRL², p. 386-388, 429-432; Al. Andriescu, *op. cit.*, p. 121-126; Paulina Cheie, *op. cit.*, p. 31-33.

[17] Munteanu-Ţâra, ILRL², p. 109.

perechi de cuvinte sinonime parţiale care au structură fonetică asemănătoare, certe efecte eufonice: „numai *răget, muget, obide, suspine, văietături* şi *olecăituri* în toate părţile şi în toate colţurile să audziia" (CII, 148[r]), „îndată *sunet, buhnet, trăsnete, plesnete, vâjâituri* şi *duduituri* preste tot locul să răzsunară" (CII, 157[v]).

În cele două scrieri literare din care au fost extrase citatele anterior reproduse, *Psaltirea în versuri* şi *Istoria ieroglifică*, pot fi întâlnite şi numeroase creaţii lexicale. Dosoftei obţine astfel două rime neobişnuite în epocă prin schimbarea valorii gramaticale a două adverbe: „Tu mi-ai cunoscut *târdzâiul* / De-l tâlneşti cu *timpuriiul*" (DPV, 248[r])[18]. D. Cantemir creează prin analogie o serie de termeni pe care îi plasează apoi în construcţii de tip anadiploză în scopul obţinerii simetriei şi echilibrului a numeroase pasaje: „Unde Leul *vultureşte* şi Vulturul *leuieşte*, Prepeliţa ce va *iepuri* şi Iepurile ce să va *prepeliţi*?" (CII, 94[r]); vezi în aceeaşi operă „pasire *dobitocită* sau dobitoc *păsărit*" (28[v]), „porc *peştit* şi peşte *porcit*" (132[r]), „jiganie *dobitocită* şi dobitoc *jigăniit*" (179[v]) etc. Alteori creaţiile lexicale analogice asigură, în mod evident, muzicalitatea textului: „nu numai tăcere inimoasă, ce şi oarece simţire *adulmăcoasă* este" (CII, 67[v]); vezi şi „precum voroavii vorovitoare, aşè tăcerii *tăcătoare*" (67[v]), „nu numai *râmâitoare* şi în veci stătătoare să ţină" (286[r]).

Singulară în epocă este, în sfârşit, utilizarea termenilor străini pentru caracterizarea vorbirii personajelor din *Cronica Hotinului*. În această scriere versificată, turcii şi ruşii folosesc termeni specifici limbii de origine: „*Juruş, cardaş, birdahà*", respectiv „*Stupai, raita, catana*" (Cron.H, 114[v]).

8. Trăsăturile caracteristice textelor beletristice, laice sau religioase, traduse sau originale, sunt deci mai numeroase şi mai diverse decât în perioada anterioară anului 1640. Particularităţilor „tradiţionale", înregistrate în primul rând în morfologie şi mai puţin în sintaxă şi în organizarea discursului, li se alătură câteva inovaţii notabile. Acestea din urmă, pregnant manifestate în limbajul figurativ şi în vocabular, dar detectabile şi în topică şi sintaxă, duc, de altfel, la o primă diferenţiere între stilul textelor laice şi cel al scrierilor bisericeşti. Primele încearcă să perfecţioneze continuu exprimarea şi să integreze prin aceasta literatura română în cultura umanistă europeană. Ultimele se subordonează în continuare rigorilor impuse de un stil (bisericesc) prin definiţie conservator. Faţă de acesta din urmă, „îndrăzneala" stilistică manifestată de Dosoftei prin traducerea *Psaltirii în versuri* rămâne o rară şi valoroasă excepţie.

Stilul textelor juridice şi administrative

1. Literatura juridico-administrativă păstrată din perioada 1640-1780 este, chiar la o sumară examinare, mai bogată şi mai diversificată decât în epoca anterioară a dezvoltării limbii române literare. Pravilelor de tip bisericesc li se alătură, la mijlocul secolului al XVII-lea, două texte cu pronunţat caracter laic (*Cartea românească de învăţătură* şi *Îndreptarea legii*), faptul fiind semnificativ pentru

[18] Vezi şi Ov. Densusianu; *op. cit.*, p. 251.

dezvoltarea legislației oficiale și pentru pătrunderea ei în domeniul relațiilor aflate anterior sub incidența jurisdicției canonice. În cadrul actelor de cancelarie își fac apariția textele tipărite, semnalate, sub forma foilor volante, imediat după anul 1700.

Cronologia scrierilor cercetate arată că, după o dezvoltare de tip extensiv, marcată prin traducerea și tipărirea unor mari coduri de legi în deceniile de mijloc ale secolului al XVII-lea, literatura juridico-administrativă în limba română a intrat într-o lungă perioadă de stagnare. Numeroasele copii după pravilele tipărite, în mod firesc fidele originalului, actele de cancelarie, prea subordonate unor modele aflate în uz încă înaintea anului 1640, și chiar foile volante, adesea doar formal inovatoare, vor determina de aceea o stabilizare a structurilor specifice unui stil ce se dovedește încă de pe acum extrem de conservator.

2. În aceste condiții, caracteristicile textelor juridice și administrative din perioada 1640 - 1780 se dovedesc adesea identice sau foarte asemănătoare cu cele considerate semnificative pentru scrierile similare anterioare anului 1640.

În domeniul morfologiei, definitorii sunt tot elementele caracteristice pentru flexiunea verbală sau pronominală.

Formele verbale cele mai frecvent înregistrate aparțin indicativului și conjunctivului, cele două moduri ce apar adesea în cadrul aceleiași fraze, în corespondență aproape obligatorie[19], datorită unor structuri sintactice specifice pravilelor: „*nu se cade să se mire* de acĕstea" (Prav. 1640, 24^{v}), „nămitul de *va vrea să fure* noaptea..." (Prav. 1646, 63; vezi și Prav. 1652, 290). Documentelor (sau pasajelor din documente) de tip constatativ le este caracteristică prezența perfectului compus: „*nu* i-*am crezut* și i-*am giudecat*" (1704; DRA, II, 103), *am dat*, *am întărit* (1707; DRA, I, 217), *au venit* (1703; DRA, II, 100), în actele oficiale cu titlu executoriu apare indicativul viitor: „dumneavoastră îl *veți face*, asĕmenea fieștecare iscălitura giurămîntului cu mâna dumneavoastră îl *veți iscăli*" (Jur., 2^{r}), sau conjunctivul prezent: „*să plătească* și *să dea* haraciul" (Hat., 3^{r}), „*să nu fie oprită*... și fără de oprire *să să facă*" (Pont., 2^{v}), iar viitorul anterior cu valoare prezumtivă este caracteristic codurilor de legi: „un plugar ce *va fi sămănat* sămânța... și *va fi cheltuit* toată cheltuiala" (Prav. 1646, 57; vezi și Prav. 1652, 283); vezi și *va fi având* (Prav. 1646, 56; Prav. 1652, 283), *va fi făcut* (Prav. 1646, 54, 67; Prav. 1652, 281, 319).

Dintre diateze, reflexivul pasiv sau impersonal are din ce în ce mai numeroase atestări în toate tipurile de texte cercetate: *cade-se* (Prav. 1640, 7^{r}; Prav. 1652, 317); cf. *cade-să* (Prav. 1646, 54, 65; Prav. 1652, 281), *să se scoată* (Prav. 1640, 13^{r}), *să vor găsi* (Prav. 1646, 58; Prav. 1652, 285), *să să vânză* (1736; DRA, I, 361).

În ceea ce privește persoana verbului, dincolo de tendința evidențiată de toate exemplele anterioare (generalizarea treptată a persoanei a III-a) se remarcă prezența pluralului autorului sau al autorității: „pre amăruntul *tocmim* și *învățăm*" (Prav. 1640, 51^{r}), „aicea *scriem* pentru mori" (Prav. 1646, 291; Prav. 1652, 307), *facem știre* (1702; DRA, II, 98) etc. Formele de persoana a II-a singular și plural, specifice

[19] Vezi și Gheție, ILRL, p. 98.

redactării de tip subiectiv, sunt din ce în ce mai rar atestate: *să întrebi* (Prav. 1640, 31^{v}), *să te tocmeşti* (1708; DRA, I, 218), „*să-i primiţi*" (Prav. 1652, 294), *aţi văzut* (Procl. 1770, 1^{r}).

Strict dependent de ultimele caracteristici ale morfologiei verbului, în cadrul flexiunii pronominale creşte ponderea formelor ce subliniază caracterul neutru, impersonal şi totodată general al textului. Avem în vedere desigur frecvenţa considerabilă a pronumelor nehotărâte: *cineşi* (Prav. 1652, 277), *cineva* (Prav. 1646, 190, 193; Prav. 1652, 310, 313), *cutare* (Prav. 1646, 77; Prav. 1652, 327), *fieşce* (Prav. 1640, 85^{r}), *fie(ş)cine* (Prav, 1640, 58^{r}, 85^{v}), *neştine* (Prav. 1640, 46^{r}; Prav. 1646, 100; Prav. 1652, 282), *niscare* (Prav. 1646, 62; Prav. 1652, 289), *oarecare* (Prav. 1640, 56^{v}; Prav. 1646, 55; Prav. 1652, 281), *oarece* (Prav. 1640, 121^{r}), *oarecine* (Prav. 1640, 77^{v}; Prav. 1646, 55; Prav. 1652, 282) şi a celor relative: *care* (Prav. 1646, 125; Prav. 1652, 150; 1708, DRA, I, 218; 1750, DRA, II, 294), (*cela, cea, cei, cele*) *ce* (Prav. 1640, 9^{r}, 31^{v}; Prav. 1646, 62; Prav. 1652, 284; Jur., 2^{r}), *cine* (Prav. 1640, 51^{r}; Prav. 1646, 69; Prav, 1652, 320) etc.[20] Purtătoare evidente ale subiectivităţii, pronumele personale de persoana I şi a II-a au, în ansamblu, puţine atestări, specifice, de regulă, actelor de cancelarie, în care adresarea directă continuă să fie utilizată. Ele indică „autorul" textului: „*eu* mă puiu cătră bună nădejde la oserdiia voastră" (Procl. 1770, 1^{v}), „*eu* mă silesc..." (Procl. 1771, 1^{v}), autoritatea juridică: „*noi*, Ghedeon, arhiepiscopu şi mitropolitul Sucevei, Anastasie,... şi *noi*, tot svatul ţărâi Moldovei..., dăm ştire" (1655; ISD, IV, 44), „*Noi*, Io Costandin Şărban voevod..., dăm această carte" (1657; ISD, IV, 54), „*noi*... vă dăm în ştire" (ACP, 3^{r}), „*noi*, Costandin Mihail Cehan Racoviţă Voievod..., facem ştire" (Hris. 1756, 2^{r}); „*noi*, Mariia Terezia..., arătăm şi înştiinţare facem" (Jur., 1^{r}) sau persoana căreia îi este adresat un anumit act: „Aşijderea *îţi* porunceseu domniia mea şi *ţie*, căpitane..., şi *voao*, sătenilor de acolo, şi *voi* încă să aveţi a *vă* daré adetul" (1714; DRA, I, 272), „Voi aţi auzit şi aţi văzut toate lucrurile" (Procl. 1770, 1^{r}), „cu înălţarea a trei deagete a mâinii drepte *dumneavoastră* îl veţi face" (Jur., 2^{r}).

Exact ca în textele anterioare anului 1640, pasajele de tip explicativ sau seriile enumerative din documente sunt introduse prin adverbele *adecă* (1706, DRA, II, 115; 1727, DRA, II, 162; Jur., 2^{r} etc.) sau *anume* (1700, DRA, I, 185; 1728, DRA, II, 166 etc.), iar, la nivelul frazei, în acelaşi tip de surse se impun atenţiei, prin frecvenţa deosebită, conjuncţia *deci* (1704, DRA, II, 102; 1722, DRA, I, 299 etc.) şi locuţiunile conjuncţionale *d(e)reptu* (*întru, pentru*) *aceea* (1707, DRA, I, 217; 1703, DRA, II, 100; 1706, DRA, II, 115 etc.), ultimele substituite uneori prin *pentru care* (*cari*) (1714, DRA, I, 271; 1750, DRA, II, 294, 296 etc.).

3. Ca şi în etapa anterioară a istoriei limbii române literare, propoziţia textelor juridice şi administrative are aproape totdeauna părţile principale exprimate. Subiectul şi predicatul, prezente de regulă în documente, unde persoanele implicate au neapărată nevoie de identitate, iar acţiunile la care se face referire de precizări care să evite orice confuzie, lipsesc sporadic din pravile. În acest ultim tip de surse, subiectul gramatical poate fi uneori subînţeles sau nedeterminat: „De-acia să-l rădice

[20] *Ibidem.*

pr-insul şi să-i zică lui să-şi acopere capul lui" (Prav. 1640, 33r), „Oricine să va afla c-au tăiat pădure sau au săpat de-au făcut laz pre locul altuia şi apoi de-l va fi lucrat sau-l va fi sămănat dăm învăţătură să nu ia nemică dentr-acĕea roadă" (Prav., 1646, 55; vezi şi Prav. 1652, 282). Când însă claritatea comunicării este periclitată, se apelează nu numai la exprimarea acestei părţi principale de propoziţie sau a propoziţiei echivalente, ci chiar la reluarea ei: „Muiarea ce-ş va ucide feciorii la naştere cu sfeatul oarecăror vrăji de bunăvoia ei, *acĕea* întru toate zilele vieţii ei să aibă pocaanii" (Prav. 1640, 48r), „Ceia ce vor tăia pomii şi mai vârtos viia, *aceştia* să să cĕrte ca neşte tâlhari" (Prav. 1646, 62; vezi şi Prav. 1652, 289). În ceea ce priveşte predicatul, de regulă verbal în scrierile juridice şi administrative, el este subînţeles sau elidat doar în construcţii sintactice stereotipe, specifice tot textelor de drept canonic: „Pentru 4 luni de post, 10 leturghii. Pentru un an, 30 de leturghii" (Prav. 1640, 169r), „De să va afla neştine la noru-sa, sau la soacră-sa, sau la muma soacrei, ani 11. Iară la vară-sa premare, ani 10. Iară la a doua vară, ani 9" (Prav. 1652, 303).

Urmare a nevoii de claritate în exprimare, fraza scrierilor juridice şi administrative continuă să aibă, în majoritatea situaţiilor, o structură simplă, apropiată de vorbirea curentă[21]. Ea este prin definiţie enunţiativă, propoziţiile sau frazele interogative, utilizate doar cu scop didactic sau retoric, fiind în ansamblu puţin numeroase: „Cum te-ară întreba oarecine şi ţi-ară grăi: «Tată-tău ce stepenă-ţi iaste?»" (Prav. 1640, 100r; vezi şi Prav. 1652, 548), „De care lucru să şădeţi voi pe moşiile mănăstirilor şi să nu vă daţi adetiul ce iaste cu ce sămeţie?" (1717; DRA, I, 269).

Propoziţiile de acelaşi fel sunt coordonate de obicei copulativ sau adversativ: „De să va tocmi vreun lucrător şi de va lua asupra sa să lucrĕdze o vie şi va lua şi arvonă de la stăpân şi va începe a lucra şi dup-acea să va căi ce-au făcut şi o va părăsi de-a lucrarea, dăm învăţătură unul ca acesta să plătească stăpânului cât va fi fost preţul viei" (Prav. 1646, 55; vezi şi Prav. 1652, 282).

Subordonatele, puţin numeroase şi având structuri aproape stereotipe, aduc şi acum detaliile strict necesare pentru identificarea persoanei care a săvârşit o anumită infracţiune sau pentru clarificarea circumstanţelor în care o anumită faptă intră sub incidenţa legii. În consecinţă, cele mai frecvent utilizate propoziţii secundare sunt, şi în această perioadă, subiectivele: „Cine să însoară de 4 ori, să se pocăiască 8 ai, metanii câte 100 în zi" (Prav. 1640, 94r), „Carele va fura haine de la feredeu aşişdere să să cearte" (Prav. 1646, 66; vezi şi Prav. 1652, 318), „Ci cine va ara şi să va hrăni pe acea moşie să-şi dea toţi dijma la mănăstire" (1712; DRA, I, 251). În unele contexte, subiectivelor le iau locul propoziţiile atributive: „Episcopul ce va purta oaste după dânsul sau va umbla pre năravde cocon... să se scoată" (Prav. 1640, 14r). Atestări numeroase au de asemenea, în cadrul tuturor izvoarelor cercetate, condiţionalele: „Preotul, de se va însura cu a doao muiare, să se delunge den preoţie" (Prav. 1640, 14v), „De va lua neştine de la altul bou să are cu dâns şi

[21] Vezi şi Şt. Giosu, *Limba textelor juridice din secolul al XVII-lea*, în AUI, s.n. secţ. III-a, IX, 1963, p. 119.

va muri boul, să socotească giudeațele" (Prav. 1646, 56; vezi şi Prav. 1652, 283), „De care lucru, dacă veți vedea cartea domniei mele, iar dumneavoastră foarte să aveți a lua sama de-amănuntul" (1704; DRA, II, 103). Frecvență ridicată au, în sfârşit, în pravile, temporalele cu nuanță condițională: „Când va fugi țăranul de la locul şi de la stăpânu-său, nime necăiuri să nu-l priimască" (Prav. 1646, 56; vezi şi Prav. 1652, 283).

Fraza cea mai frecvent întâlnită în textele juridice şi administrative începe, ca şi în etapa anterioară a istoriei limbii române literare, cu subiectul sau cu subiectiva, urmate de o condițională sau de o temporală, ultimul loc fiind ocupat, de regulă, de principală, întrucât prin ea se comunică sancțiunea impusă de un anumit articol de lege. Această structură-tip, ilustrată, spre exemplu, printr-o frază ca „Cela ce va face tocmală cu altul până în cutare vrême, de nu-i va da cutare lucru, să aibă voie să ia cutare sat" (Prav. 1646, 77; vezi şi Prav. 1652, 327), cunoaşte numeroase variante particulare menite să aducă, cu riscul unei întinderi exagerate, toate detaliile necesare pentru clarificarea unei anumite situații juridice (vezi, spre exemplu, Prav. 1646, 106, glava 13, zac. 1 şi Prav. 1652, 250, glava 248, zac. 1)[22].

Unele dintre aceste fraze ample şi nu totdeauna suficient de clare (datorită traducerii prea fidele a originalului străin sau structurii sintactice prea complicate) sunt specifice foilor volante. Aici aceste fraze încep uneori, exact ca textele oficiale actuale, cu un gerunziu: „*Fiind* între a noastră prea înălțată curte şi între strălucitoarea turcească poartă, prin una, din trecutul anu, adunată comisie, la care de la amândoao curțile au fost trimişi plinopotinți sau vichili..., către a noastră țesărească şi crăiască curte... ne iaste dată..." (Jur., 1^{r-v}). În puține situații, verbul la gerunziu apare de mai multe ori în cadrul aceluiaşi text pentru a puncta fragmentele lui principale: „*Ajungând* această înaltă a noastră împărătească poruncă în ştire să vă fie... şi *făcându-se* arătate şi cunoscute cuprinderile lor, *fiind* cu deadinsul cereri de milă şi de milosârdire..." (Hat., 1^{v}); cf. „*Fiind*..., *hotărând* şi *întrând*..." (Jur. 1^{r-v}).

4. Organizarea materiei unei foi volante, devenită adesea o singură frază deosebit de dezvoltată, începea să se facă deci, în absența unor elemente formale specifice, prin utilizarea unor mijloace gramaticale. Gerunziul structura textul în unități sintactice aflate în raport de coordonare, care, pe planul conținutului, corespundeau principalelor idei ce trebuiau comunicate.

În ceea ce priveşte documentele propriu-zise, acestea folosesc elementele de formular cunoscute din izvoarele anterioare anului 1640[23]. În scopul păstrării şi generalizării lor, oficialitățile laice şi bisericeşti pun de altfel la îndemâna diecilor modele de lucru, unele difuzate chiar prin tipar (vezi ACP, 11^{r}-13^{r}, 15^{r}). În aceste condiții, identitățile existente între două acte de cancelarie cu dată de emitere şi destinatari diferiți[24] trebuie considerate nu un accident, ci o rezultantă firească a generalizării structurilor specifice stilului în discuție.

---

[22] Vezi, pentru alte exemple, Şt. Giosu, *op. cit.*, p. 121-122.

[23] Vezi, pentru detalii asupra formularului documentelor apărute în epocă, Coteanu, SE, p. 152-153.

[24] Vezi, spre exemplu, documentele din 20 nov. 1704, respectiv 9 febr. 1706, editate în DRA, I, 209, 211-212.

Având un conţinut mult mai bogat decât scrierile similare tipărite sau copiate între 1532 şi 1640, pravilele apărute la mijlocul secolului al XVII-lea au adoptat o serie de modalităţi de organizare a materiei care să permită o rapidă şi eficientă consultare. Cea mai importantă dintre ele este desigur împărţirea textului în subunităţi tematice, numite *pricini* sau *glave* în codurile laice, respectiv *canoane* în cele bisericeşti. Acestea sunt puse în evidenţă, pentru o mai uşoară identificare, prin titluri şi cifre, imprimate adesea cu altă cerneală. Sumare speciale indică zaceala sau fila pe care sunt tipărite diversele capitole, iar o serie de trimiteri corelative de tipul *ce se-au scris mai nainte* (Prav. 1640, 43^{v}), *cum scrie mai sus* (Prav. 1646, 67; Prav. 1652, 318) asigură completarea informaţiilor. Aceluiaşi scop îi este subordonată desigur şi apariţia unor note marginale prin care se face trimitere la lucrări de bază ale domeniului, utilizate în redactarea unor articole de lege: „Marele Vasilie, canon 70" (Prav. 1652, 301), „Soborul de la Anchira, canon 24" (Prav. 1652, 302) ş.a.

5. Mai divers şi mai bogat decât în epoca anterioară, datorită, în primul rând, lărgirii ariei tematice a scrierilor juridice şi administrative apărute în perioada 1640-1780, vocabularul textelor cercetate are în componenţă câteva serii lexicale bine delimitate.

Terminologia referitoare la familie şi la gradele de rudenie cuprinde, ca şi în textele de dinaintea anului 1640, în primul rând cuvinte de provenienţă populară: *rod* „neam" (Prav. 1646, 66), *rudă* (Prav. 1640, 142^{r}; Prav. 1652, 317), *rudenie* (Prav. 1640, 77^{v}), *siminţie* (*sămenţie*) (Prav. 1640, 19^{r}; 1720, DRA, II, 140), *spiţă* (Prav. 1640, 143^{v}; Prav. 1652, 217), *stepenă* (Prav. 1640, 142^{r}; Prav. 1646, 144); *bărbat* - general, *copil* - general, *fată* „fiică" - general, *fămeaie* „soţie" - general, *fecior* - general, *frate* - general, *ginere* (Prav. 1640, 22^{r}), *maştehă* - general, *moaşă* (moaşe) „bunică" - general, *muiare* (*muiere*) „soţie" - general, *nepot* - general, *părinte* - general, *soră* - general, *tată* - general etc.; *botez* - general, *cununie* (Prav. 1640, 104^{v}), *logodnă* (Prav. 1652, 187), *nuntă* (Prav. 1640, 97^{v}); *boteza* (Prav. 1640, 104^{v}), *cununa* - general, *însura* - general, *mărita* - general etc.

Termenii, deosebit de numeroşi, referitori la relaţiile juridice existente în societatea românească a timpului, desemnează:

a) instanţele de judecată şi membrii acestora: *comisie* (Jur., 1^{r}), *divan* (1701, DRA, II, 95; 1707, DRA, I, 217), *giudecătoriu* (Prav. 1646, 170; cf. Prav. 1652, 252), *giudeţ* (Prav. 1646, 55, 56; cf. Prav. 1652, 282), *inştanţie* (1724; SDŞ, I, 107), *sfat* (1714, DRA, I, 268; 1723, DRA, II, 148 etc.);

b) textele de lege şi actele întocmite pe baza lor: *decret* (1698; DIT, 464), *le(a)ge* (Prav. 1640, 11^{r}; Hat., 4^{r}), *pravilă* - general; *anafora* (Hat., 1^{v}), *atestaţie* (*atiştaţie*) (1724, SDŞ, I, 107; 1737, DRA, I, 367), *carte* - general, *document* (1733; ISD, XIV, 50), *hrisov* (1714, DRA, I, 267; Hris. 1756, 2^{r}), *întăritură* (1702; DRA, II, 98), *testament* (1770; DRA, I, 577), *uric* (1706; DRA, II, 115), *zapis* - general etc.;

c) acţiuni cu caracter juridic şi persoanele implicate într-o acţiune juridică: *apelaţie* (1733; DRA, I, 338), *arătare* (Prav. 1640, 16^{v}; Prav. 1646, 194; Prav. 1652, 314), *jurământ* (*giurământ*) - general, *mărturiseală* (ACP, 5^{v}), *pâră* - general, *prepunere* (Prav. 1646, 79; Prav. 1652, 329), *tocm(e)ală* - general; *adevera* - general, *cerca* (Prav. 1640, 110^{v}; Prav. 1652, 322), *dovedi* (1702; DRA, II, 98), *face (în) ştire* - general, *judeca* (*giudeca*) - general, *hotărî* (Hris. 1756, 3^{v}), *întări* ([1650], ISD, IV, 29; 1714, DRA, I, 268; Hris. 1756, 3^{v}), *mărturisi* (1707; DRA, II, 119),

protăştălui (1728; ISD, X, 417), *vădi* (Prav. 1640, 110^{v}; Prav. 1646, 8; Prav. 1652, 122), *martor* (*martur*) - general, *mărturie* „martor" (ACP, 10^{r}; Prav. 1646, 109; Prav. 1652, 237), *parte* (Prav. 1646, 156; Prav. 1652, 138), *pârâş* (Prav. 1652, 77; Hat., 3^{v}), *cel pârât* (Prav. 1652, 77) etc.;

d) fapte care intră sub incidenţa legii şi persoanele care le săvârşesc: *amestecăciuni de sânge* (Prav. 1640, 21^{v}), *beţie* (Prav. 1640, 14^{r}), *dosadă* (Prav. 1652, 195), *eres* (Prav. 1646, 114; Prav. 1652, 178), *fără(de)lege* (Prav. 1640, 24^{v}, 27^{r}), *furtuşag* (*furtişag*) - general, *hotrie* (Prav, 1646, 125; cf. *votrie* Prav. 1652, 149), *sânge mestecat* (Prav. 1646, 141; Prav. 1652, 404), *ucidere* - general; *acolisi* (*a se* ~) (Prav. 1656, 250), *dosădi* (Prav. 1652, 227), *fura* - general, *hotri* (Prav. 1646, 113), *jura strâmb* (Prav. 1652, 280), *omorî* - general, *prileşti* (Prav. 1646, 137; Prav. 1652, 258); *clevetnic* (Prav. 1640, 18^{r}), *codăş* (Prav. 1646, 112; cf. *coduş* Prav. 1652, 223), *eretic* (Prav. 1646, 116; Prav. 1652, 179), *făcător* (*de*) *rău* (Prav. 1646, 175; Prav. 1652, 345), *fur* - general, *răpitor* (Prav. 1640, 10^{r}), *sodomlean* (Prav. 1646, 142; Prav. 1652, 304), *tâlhar* (Prav. 1640, 11^{r}), *ucigător* (Prav. 1646, 91; Prav. 1652, 238) etc.;

e) pedepsele dictate în cazul nerespectării hotărârilor instanţelor de judecată: *canoni* (Prav. 1640, 20^{r}), *certa* (Prav. 1646, 38), *globi* (Prav. 1646, 139; Prav. 1652, 254), *munci* (Prav. 1646, 79; Prav. 1652, 329), *obligălui* (1734; ISD, XII, 224), *plăti paguba* (Prav. 1652, 289); *arest* (1728, ISD, X, 419; 1737, DRA, I, 367), *canon* (Prav. 1640, 66^{r}; Prav. 1652, 316), *hatalm* (Prav. 1646, 69), *gloabă* „amendă" (Prav. 1646, 126; Prav. 1652, 151), *închisoare* (Prav. 1646, 122; Prav. 1652, 185), *muncă* „tortură" (Prav, 1646, 95; vezi şi Prav. 1652, 241), *pedeapsă* (Prav. 1652, 121), *strânsoare* „constrângere" (Prav. 1646, 73; Prav. 1652, 324), *treapăd* (1709; DRA, I, 226) etc.

Vocabularul privind relaţiile sociale, intrate în această perioadă şi în atenţia codurilor de legi, cuprinde, ca şi înainte de 1640, diverşi termeni referitori la statutul social şi ocupaţia inculpaţilor: *boier* (Jur., 1^{v}), *fruntaş* (Jur., 2^{r}), *iobag* (1723; DRA, I, 307), *megiiaş* (Prav. 1652, 291), *prostime* (Jur., 1^{r}), *răzeş* (Prav. 1646, 64), *rumân* (1700; DRA, I, 185), *ţăran* (Prav. 1646, 56; Prav. 1652, 283), *vicin* (1709; DRA, II, 121); *grădinar* (Prav. 1646, 58; Prav. 1652, 284), *lucrător(iu)* (Prav. 1646, 57; Prav. 1652, 284), *muncitoriu* (Prav. 1646, 74; Prav. 1652, 344), *păstor(iu)* (Prav. 1646, 58; Prav. 1652, 284), *viiar(iu)* (Prav. 1646, 58; Prav. 1652, 284; 1713, DRA, II, 128) etc., respectiv la obligaţiile acestora faţă de administraţie: *adet* (1714; DRA, I, 269), *bir* (1716; DRA, I, 281), *contrebuţion* (1736; DRA, I, 358), *dajde* (Hris. 1757, 1^{v}), *haraci* (1731, DRA, I, 330; Hat., 3^{r}), *mertic* (1731; DRA, I, 330), *podvoadă* (1731; DRA, 330), *văcărit* (Hris. 1757, 1^{v}), *vădrărit* (Hris. 1756, 3^{v}), *zaharea* (1731; DRA, I, 330) etc. Acestor două domenii lexicale li se alătură însă o bogată terminologie, în parte neologică, privind organele administraţiei de stat: *administraţie* (1722; DRA, I, 304), *comisariatuş* (1748; DC, 1^{r}, 2^{v}, 3^{r}), *derectorat* (1729; DRA, I, 323), *gubernium* (1699; DIT, 480) etc. şi funcţionarii publici: *armaş* (1702, DRA, II, 99; 1715, DRA, I, 279), *căpitan* (1706, DRA, I, 212; 1739, DRA, II, 207), *comisariu* (Jur., 1^{r}), *ecjecutor* (1742; MAS, I, 153), *fuştaş* (1739; DRA, II, 207), *ispravnic* (Prav. 1652, 326; 1722, DRA, I, 305; 1771, DRA, II, 459), *pârcălab* (1706; DRA, I, 212), *vameş* (Prav. 1646, 71; Prav. 1652, 322), *vădrar* (Hris. 1756, 4^{r}) etc.

În ceea ce privește relațiile economice, termenii înregistrați în sursele cercetate continuă să fie, comparativ cu celelalte serii lexicale descrise, relativ puțin numeroși: *arvonă* (Prav. 1646, 55), *capital* (1739; ISD, XIII, 236), *funduș* (1742; MAS, I, 148), *mită* (Prav. 1652, 74; cf. *mâzdă* Prav. 1646, 125), *negoț* „marfă" (Prav. 1646, 71; Prav. 1652, 322), *venit* (*vinit*) - general; *condiție* „clauză, învoială" (1676; ISBD, 82), *contract* (1758; ISD, XII, 70), *cvietanție* „chitanță" (1733; ISD, XIV, 50); *da în chirie* (Prav. 1652, 326), *nă(ie)mi* „a închiria" (Prav. 1646, 76; Prav. 1652, 284), *plăti* (Prav. 1646, 56; Prav. 1652, 282), *zăloji* (Prav. 1646, 87; Prav. 1652, 151); *arendator* (1737; DRA, I, 368), *camatnic* (Prav. 1652, 274), *chezaș* (Prav. 1652, 123), *sodăș* „garant" (Prav. 1646, 86) etc.

Prezente, prin elementele lor de bază, și în scrierile juridice și administrative anterioare anului 1640, seriile lexicale exemplificate dovedesc o evidentă tendință de stabilizare a terminologiei juridice utilizate în Țările Române în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Seriile sinonimice sunt mai puțin numeroase, atât la nivelul ansamblului, cât mai ales la nivelul diverselor provincii, iar sintagmele utilizate în epoca anterioară pentru redarea anumitor noțiuni juridice apar din ce în ce mai rar. Consecință firească, textele juridice dobândesc din ce în ce mai mult claritatea și univocitatea necesară.

Terminologia juridică continuă să aibă drept componentă principală un vocabular de esență populară. Termenilor de specialitate împrumutați sau calchiați din slavă încă din perioada celor mai vechi scrieri juridice și administrative românești li se alătură, într-un proces de îmbogățire extensivă a terminologiei juridice laice, o serie de cuvinte de proveniență neologică. În cadrul pravilelor civile din Țara Românească și Moldova ele sunt reflexul influenței legislației bizantine, în vreme ce în documentele transilvănene sau în cele emise în Oltenia în timpul ocupației austriece ele dovedesc contactul cu limbile de cultură occidentale.

6. Sintetizând datele prezentate în paginile anterioare și comparându-le cu particularitățile vechilor scrieri juridico-administrative românești, constatăm o remarcabilă continuitate.

În domeniul morfologiei, devine tot mai evidentă tendința de generalizare a modalităților specifice redactării de tip obiectiv, impersonal, concomitent cu scăderea ponderii elementelor specifice vorbirii directe. În plan sintactic, fraza tip continuă să aibă structura și topica cunoscute din epoca anterioară, iar în cadrul propoziției, pentru asigurarea clarității și preciziei comunicării, subiectul și predicatul sunt aproape totdeauna exprimate. Organizarea materiei, mai riguroasă decât în vechile scrieri juridice românești, face ca textele de lege să aibă din ce în ce mai mult a structură similară textelor tehnico-științifice. În același timp, documentele își stabilizează, în urma intervenției exprese a oficialităților laice și religioase, formularul. În sfârșit, terminologia juridică, având un nucleu pus în circulație încă în etapa anterioară anului 1640, este mai bogată și în mod evident mai stabilă.

Dincolo de aceste particularități generale, în cadrul scrierilor juridice și administrative cercetate se constată însă diferențe nete de structură între codurile de legi și documentele oficiale. În cadrul primei categorii de texte, pravilele laice tind apoi să se desprindă, din punct de vedere terminologic, de pravilele bisericești.

Stilul textelor ştiinţifice şi tehnice

1. Spre deosebire de situaţia constatată în perioada anterioară a istoriei limbii române literare, în intervalul 1640-1780 se observă o diversificare şi, totodată, o creştere considerabilă a numărului lucrărilor manuscrise sau tipărite care, potrivit caracteristicilor lingvistice dominante, se încadrează în categoria textelor ştiinţifice şi tehnice.

Este aceasta nu atât o continuare a situaţiei existente înaintea anului 1640 (doar textele tehnice bisericeşti, literatura de prevestire şi reţetele medicale de tip popular păstrează, în esenţă, tiparul epocii anterioare), cât rezultatul unui proces de dezvoltare fără precedent a diverselor domenii ale ştiinţei româneşti. Început în jurul anului 1750, acest proces a dus nu numai la traducerea sau copierea unor texte din domeniile lingvisticii, matematicii, medicinei, geografiei, istoriei şi filozofiei, ci şi la apariţia unor prime lucrări ştiinţifice originale în limba română. Traducerile şi adaptările se fac acum din ce în ce mai mult după lucrări ce nu mai aparţin domeniului cultural slav (rămas specific doar pentru scrierile tehnice religioase şi pentru unele scrieri de morală creştină). Dovadă a unui orizont cultural în continuă lărgire, în atenţia traducătorilor români intră scrieri redactate în limbile latină şi neogreacă, dar şi în limbile romanice occidentale (franceza şi italiana), în engleză sau în germană.

2. Diferenţiate firesc prin o serie de trăsături care indică apartenenţa la practica sau teoria ştiinţifică şi, în cadrul acestora, la o anumită disciplină precis delimitată [25], scrierile prezentate în paragraful anterior au o serie de particularităţi lingvistice comune, definitorii pentru stilul ştiinţific şi tehnic al limbii române dintre 1640 şi 1780.

În domeniul morfologiei, cele mai numeroase trăsături specifice apar, ca şi în epoca anterioară, în cadrul flexiunii verbale, indicativul (prezent şi viitor) şi conjunctivul (prezent), înlocuit din ce în ce mai rar de imperativ, impunându-se atenţiei prin frecvenţa lor deosebită.

Indicativul prezent, utilizat totdeauna la persoana a III-a singular şi (mai rar) plural, este specific textelor tehnice şi ştiinţifice de tip descriptiv sau constatativ: „Numele *este* o parte a cuvântului"' (MG, 3^{v}), „Începătura planitei de la ghenarie *arată* aşa" (Cal. 1733, 52), „Apoi divan-efendisŭ încă *îmbracă* pe schemni-agasî...; şi, după ce-l *îmbracă*, *şede* şi el în scaon" (GCond., 266-267). În textele ştiinţifice propriu-zise, această formă verbală este înregistrată frecvent sub forma reflexivă: „Al şeasele ţinut *să cheamă* Calotai" (GA, 177), „Postele aşa *să aşază*" (DMA, 40), „Pentru aceea *să numesc* împreună-glasnice" (ÎÎ, 7^{v}).

În scrierile care au drept scop prezicerea viitorului, indicativul prezent are valoare de generalitate: „Vânt iute în Marea Mediteranului *strică* multe corăbii" (FN, 7), iar în scrierile tehnice bisericeşti indică o acţiune ce trebuie îndeplinită: „Şi *cântă* peveţii pre rând... şi iară le *zâce* diaconul din oltari. Iară a treia oară le *zâce*" (Lit. 1679, 48).

---

[25] Vezi, pentru detalii, Gh. Chivu. *Stilul celor mai vechi texte ştiinţifice româneşti*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 111-122, XXX, 1981, nr. l, p. 45-60, nr. 2, p. 139-147, nr. 3, p. 221-231, nr. 5, p. 505-514; cf. Munteanu-Ţâra, ILRL^{2}, p. 123; Gheţie, ILRL, p. 120-121.

Indicativul viitor, folosit la aceeaşi persoană a III-a, singular şi plural, şi deopotrivă la diatezele activă şi reflexivă, este caracteristic, prin conţinutul său, scrierilor ce-şi propun să afle viitorul: „*De <va> tuna* în zodia Berbĕcelui zioa, aceia ce sânt la răsărit *se vor strica*" (GC, 3[r]), „De *va fi* la 14 senin, an bun, iară de *va fi* vânt, oaste" (Cal. 1733, 57).

Conjunctivul prezent, cu atestări mai puţin numeroase decât în textele anterioare anului 1640, apare atât la persoana a III-a: „Şi îndată *să înceapă* cu glas mare" (Mol. 1681, 11[v]), „Omul tânăr *să nu-ş lase* sânge fără de nevoie" (Cal. 1733, 56), cât şi la persoana a II-a singular: „*Să*-i *cauţ* la Prolog" (Lit. 1679, 29), „*Să iai* racii, *să*-i *fierbi* cu apă şi cu sare" (CBuc., 15[r]). El este specific textelor tehnice, laice sau religioase, şi exprimă o acţiune cu valoare de generalitate ce trebuie îndeplinită sau un sfat obligatoriu de urmat, persoana a II-a indicând un plus de apropiere faţă de cel căruia îi este adresată respectiva scriere.

Valoarea semantică a conjunctivului face ca, în acelaşi tip de surse ca cele citate anterior, să continue să apară imperativul (cuplat în mod excepţional cu un vocativ): „De-acia *te îmbracă* cu toată podoaba veşmintelor arhiereşti" (Târn., 6[v]), „iară tu, popo, *cântă* alliluia de trei ori" (Mist., 48). Aparent mod al adresării directe, incompatibilă cu un text tehnic sau ştiinţific, imperativul este, ca şi conjunctivul, simplă variantă stilistică a aşa-numitului *tu* generic.

În cadrul flexiunii pronominale, toate tipurile de scrieri ştiinţifice şi tehnice atestă utilizarea mai mult sau mai puţin frecventă a pluralului autorului, marcat, de regulă, doar prin utilizarea formelor verbale de persoana I plural: „*Socotim* aicea şi *ne mirăm*" (VRC, 6[r]), „De-acia drĕge hârtia, de va trebui, cum *am învăţat* la cea de sus" (Târn., 33[r]), „mai nainte pre larg *vom arăta* cu mărturiile multora" (CIst., 24), „Deci scoposul doftorii este că *să îndreptăm* discrasia ce s-au întâmplat cu cele împotriva ei, adecă fierbânţeala *să* o *răcim* şi răceala *să* o *înfierbântăm*" (Doft.[2], 2[r]). Deloc sporadice, atestările pronumelui personal *noi* indicând autorul unei scrieri ştiinţifice pot fi înregistrate deopotrivă în scrierile geografice: „*Noi am fi avut* datorie *să cunoaştem* acel loc" (DIP, 7[v]), în cele filozofice: „*Noi* iarăşi *zicem*" (ACL, 86[r]), în cele istorice: „punând *noi* socoteala şi tot ţenchiul osteninţei noastre" (CH, 181), în cele lingvistice: „Sub numărul al 2 şi al 3 aicea *am pus noi* acest feliu de ziceri" (ÎÎ, 18[r]) sau în cele matematice: „*Punem noi* aicea pruncilor oareşicâte lucruri trebuincioase" (ÎÎ, 68[v]).

3. Utilizarea formelor verbale cu valoare de generalitate (vezi exemplele referitoare la morfologia verbului) are drept consecinţă firească, la nivelul sintaxei propoziţiei, scăderea numărului subiectelor exprimate. Această parte principală de propoziţie este frecvent nedeterminată, inclusă sau subînţeleasă în textele tehnice, laice sau religioase: „Deacia vârtos să închizi uşile besearicii" (Târn., 6[v]), „Să iei stridiile; dupre ce le vei spăla bine, să le pui pe grătar să le frigi" (CBuc., 16[v]). În acelaşi tip de scrieri, caracterul stereotip al formulărilor duce uneori la elipsa predicatului verbal: „Diacon: «Cu pace Domnului să ne rugăm!» Poporul: «Doamne miluiaşte!»" (Mol. 1681, 5[r]), „Pentru toate feliurile de bube, leac, unt de dafin" (BPB, 160[v]) sau a verbului copulativ din predicatul nominal: „O zi *foarte turburată*, mai apoi *veselă*" (FN, 7), „Primăvara *friguroasă*..., pâinea *scumpă*" (Cal. 1733, 12-13). În majoritatea scrierilor ştiinţifice şi tehnice cercetate, cele două părţi

principale de propoziție sunt însă în mod obligatoriu exprimate pentru a asigura claritatea și precizia comunicării: „De va tuna în zodia Racului zioa, *vânture* multe și iuți *vor sufla* și *grâu și orz* mult *va fi* și *vor fi* în oameni *friguri și moarte*" (GC, 5[r]), „*Număr iaste mulțime sau împuținare* lucrului" (MG, 377[v]), „Această *durere* de capu *să întâmplă* când oareșcare puțină *scursură* și iute *să strânge* la gura stomacului" (Doft.[2], 28[r]).

Fraza textelor științifice și tehnice scrise în perioada 1640-1780 are, de regulă, o structură simplă, clară, realizată prin coordonare copulativă sau prin juxtapunere: „Împărați să vor omorî și județe mari să vor strica și altele să vor face și crăii să vor strica" (GC, 3[r-v]), „Ia racii, pune-i a moiu în oțet să stea 2-3 ceasuri, apoi scoate-i de-i pune într-o tingire" (CBuc., 16[v]), „Acest venețian au fost călătorit pe uscat de la China și, slujind multă vreme la unul din fiii lui Singiș-han, au făcut cele dintâi însemnări a acelor ostroave" (DIP, 7[v]-8[r]).

Frazele ample, realizate au ajutorul unor subordonate numeroase și, uneori, după modele sintactice străine (vezi în special lucrările lui Dimitrie Cantemir și Constantin Cantacuzino), sunt puțin frecvente în ansamblul scrierilor cercetate, părând specifice doar unora dintre lucrările de tip teoretic, științific: „Neputința și slăbiciunea ficatului să trage din discrasia sa: de va fi ori fierbinte, sau rece, sau umedoasă, sau uscată, căci când afară din cale va fi ficatul călduros, atuncea acea discrasie fierbinte, nu numai umezeala care iaste aproape înlăuntru la ficat, ci și ceialaltă care obicinuiește a să aduce din vinele locului la care sânt încungiurate mațele, către însuși ficatul o cheltuiește și o frige și ca cum o ar arde" (Doft.[2], 1[r]).

Propozițiile regente sunt în majoritatea situațiilor enunțiative, faptul putând fi observat chiar din exemplele anterioare. Interogativele, retorice sau didactice, puțin frecvente în ansamblu, au atestări relativ numeroase în unele scrieri științifice: „Apoi deci... câtă putére și câtă avuție au trebuit să aibă de au putut sta atâta împotrivă și a răbda?" (CIst., 15), „Ce iaste gramatica? Gramatica este meșteșug carele învață bine a grăi și derept a scrie" (EG, 11) și, mai rar, în unele texte destinate însușirii dogmelor religiei: „Carea iaste întâia taină? Iaste botezul" (ȘT, 7).

Dintre subordonate se remarcă prin topică și frecvență propozițiile condiționale și temporale, specifice scrierilor de tip tehnic sau pasajelor cu această caracteristică din textele medicale, în care detaliile suplimentare asupra condițiilor sau momentului în care trebuie (sau poate fi) săvârșită o anumită acțiune sunt absolut necesare: „Iară *de să va tâmpla* să fie de patru stâlpi în patru cornure ale mĕsii, atunce în tuspatru unghiurile să varsă smĕșenie" (Târn., 7[r]), „Iară, *de va tuna noaptea*, la răsărit și apus, războ" (GC,3[r]); „*Când iaste creșterea lunei*, sămânța vârtoasă să samine la pământ uscat" (Cal. 1733, 54), „Să iei racii, *după ce-i vei fiiarbe*, curățind gâturile" (CBuc., 15[r]), „*Când să va tâmpla ținĕrea din răceala părților celor din afară*, cu cuviință iaste să ia acĕstea pe dinlăuntru" (Doft.[2], 119[r]). Subordonatele atributive, practic absente din textele tehnice laice sau religioase, tind să devină specifice lucrărilor științifice cu caracter teoretic descriptiv, atestări frecvente putând fi recoltate în special din textele geografice, lingvistice, medicale și matematice: „Rodosul iaste ostrov în Asia cea mică, în marea *ce să chiamă Andriiatichi*" (Geogr., 67[r]), „Numele este o parte a cuvântului plecată *carele ființă osăbită sau deobștnică însămnează*" (MGram., 3[v]), „Boala *căreia se zice în limba proastă grecească*

chitrinada... iaste aceea *care noi romaneşte ii zicem gălbinare* (Doft.², 16ᵗ), „Numele acela *care arată* de câte ori iaste cuprins unişoare cu numele mai mic întru unişoare cu numele mai mare să cheamă numerul dezlegător" (DMA, 98).

4. Particularităţilor constatate la nivelul propoziţiei şi frazei li se alătură o serie de structuri sintactice specifice.

Se impune în primul rând atenţiei definiţia, înregistrată în toate tipurile de scrieri cercetate: „Oglaşenicul se cheamă fiece om carele încă nu e botezat" (Mist., 36ᵛ), „Înţelepciunea iaste substanţie, adecă postonovanie, adecă suptstare a tot lucrul cu cinste a face sau după cinstitele pravile a trăi" (CD, 108ʳ), „Idropicirea iaste o boală a ficatului carea să naşte din multă umădătură rece ce trece şi umflă mădulările trupului" (Doft.², 22ᵛ), „Istoria iaste scrisoarea a toată lumea, ce şi când s-au întâmplat în lume" (ÎÎ, 74ʳ).

Foarte numeroase sunt de asemenea structurile terminologice explicative, utilizate, ca şi definiţiile, pentru a clarifica anumiţi termeni sau concepte: „cu numele boierii le zicea *consules*, adică capetile sfatului, că *consilium* lătinéşte ieste sfatul" (CNM, 252), „Acesta [= sintaxis] este după zicerea puterii cuvântului; dar după zicerea singurimii cuvântului purcede de la această înainte-punere grecească σὺν (adecă «cum» sau «împreună») şi de la acest grai grecesc τάττω sau τάσσω (adecă «rânduiesc» sau «zidesc»), deci să naşte τάξις (adecă «rânduială»). Din această singurime a cuvântului acestuia sintaxis" (EG, 90).

Exemplificările şi clasificările sunt specifice, în epocă, scrierilor lingvistice: „A treia faţă iaste a căruia meastoimenie aceasta adaos a fi pot: *el, ei doi, iale doo, ei, ei ia,* cum ai zice: *el cetĕşte, ea cetĕşte, ei doi cetesc, iale doo cetesc, ei, iale cetesc*" (SG, 250ʳ), „slovele ceale sloveneşti să despărţesc: 1) întru ceale singure-glăsuitoare, 2) întru ceale împreună-glasnice şi 3) întru ceale înjugate-glăsuitoare sau neglasnice" (ÎÎ, 7ʳ).

În textele lingvistice şi în cele matematice sunt înregistrate regulile, descriptive sau normative: „Numele cĕle ce să sfârşesc spre *i* şi spre *î* sânt a neamului muieresc, cum e *acea sfinţie, acea dragoste* şi acel<elalte>" (MG, 373ʳ), „Substrahendus să scrie supt minuendus, aşa ca să vină unişoarele desupt unişoarele, zeceşoarele desupt zeceşoarele, precum şi la adiţie" (DMA, 48).

Caracterul didactic al ultimelor două tipuri de scrieri ştiinţifice favorizează apariţia, în cadrul lor, a exerciţiilor şi a problemelor: „Între slovnirea zicerilor şi cuvintelor să cade des şi la toată vremea când ascultă învăţătura pruncii să întrebe pe pruncul care zicere câte slovniri are. În loc de pildă: бла-го-сло-вє-нї-є are şase slovniri: 1. бла, 2. го, 3. сло, 4. вє, 5. нї, 6. є" (ÎÎ, 25r), „Petru iaste dator lui Pavel 8 florinţ. Din aceştia au dat 6. Aşadară cât mai iaste datori a da? Răspuns: 2 florinţi, pentru că 6 din 8 rămâne 2" (ÎÎ, 67ᵛ).

Textelor lingvistice le sunt de asemenea caracteristice listele de paradigme (vezi, dintre multele exemple care se pot da, subcapitolele referitoare la *plecare* şi *înjugare* din EG, 37-41, 44-46, 51-75), textelor de prevestire tabelele sintetice (vezi Cal. 1733, 3, 11, 19 etc.), iar textelor matematice formulele, înţelese ca modalităţi de exprimare a unor operaţii aritmetice printr-o structură sintactică „petrificată", având drept elemente esenţiale cifre sau simboluri ale acestora: „2 ori 8 sânt 16" (ÎÎ, 65ʳ), „2+5 = 7" (DMA, 134), „a-b = v" (DMA, 136).

În textele medicale şi într-o scriere tehnică laică (*Cartea de bucate*) apar reţetele. Având o organizare sintactică stereotipă (o temporală sau o condiţională expune situaţia în care este recomandată efectuarea unei anumite operaţii sau administrarea unui anumit leac, expuse în regentă sau într-un lanţ de regente), reţetele sunt redactate de regulă în limba română: „Când are sunet în ureche: f<lo>ri de rug tinere să sfărâmi şi zeama lor să mĕsteci cu miare, să pici în ureche" (RM, 257^{v}), „După ce vei griji pĕştele, să-l faci în patru părţi au în mai multe, cum îţi va plăcea, şi-l pune în tingire, puindu untdelemn sau piper, puţintĕle cuişoare, ierburi mirositoare tocate şi o ceapă tocată mărunţel şi apoi îl fierbe" (CBuc., 1^{r}). Reţetele în limba latină sunt înregistrate doar în scrierile medicale culte: „Când să va întâmpla ţinerea din răceala părţilor celor din afară, cu cuviinţă iaste să ia acĕstea pe dinlăuntru: *Sperm. Cet. cum Castor. In vehic. Calido item Sal. fix. Artemis. Sabin. & vel potius volatilia additis Remediis ex croc. & cinamon*, încât să năduşască răsfăţat" (Doft.^{2}, 119^{r}).

Citatele, specifice în primul rând textelor filozofice, dar întâlnite şi în lucrările dedicate istoriei sau medicinii, sunt utilizate pentru a susţine o idee, o afirmaţie cu autoritatea documentului sau a unui savant din lucrarea căruia se reproduce un pasaj: „Aflatu-s-au în Ardeal... o piatră care au fost la capul podului pusă şi scrisă de acest pod cu aceste slove latineşti: «*Providentia Augusti, vere Pontificis virtus romana quid non domet sub jugum. Ecce rapitur et Danubius*»" (CIst., 16), „cu dânsul şi Topeltin de Mediiaşi anume zicând deşchis: «*Ceia ce au scris că numile vlah acestuia neam, adecă al Moldovei şi al muntenilor, ieste de pe hatmanul Rămului Fleac, basne sânt*»" (CNM, 249).

În scrierile de teologie dogmatică sau de polemică religioasă şi, mai rar, în cele istorice, citatul este punctul de pornire al comentariului: „Iară zic şi cealea ce zice evanghelistul Ioan: «Suflă asupra lor şi zise: Luaţi Duhul Sfânt şi de folos iaste voo ca eu să mă duc, că, de nu mă voiu duce, mângâitoriul nu va veni cătră voi, iară, de mă voiu duce, îl voiu trimite pre el cătră voi.» Cu cuvintele acĕstea vor şi silesc să dovedească cum că Duhul Sfânt purcĕde de la Fiul. Iară noi zicem că acĕstea cuvinte adecă *am suflat* şi *voiu trimite* sânt graiuri acoperite într-un chip şi nepricepute şi nu zic curat şi aiave cum că Duhul Sfânt purcĕde de la Fiul. Căci că *am suflat* şi *voiu trimite* nu zic *purcĕde*. Pentru aceasta trebuie tot cu acestaş evanghelistul Ioan să vedem de zice şi cuvântul acesta *purcĕde* şi de-l zice *la Fiiul...*" (ACL, 76^{r-v}).

5. Scopurile pe care şi le propune orice lucrare tehnică sau ştiinţifică nu pot fi atinse fără o riguroasă organizare a materiei.

Scrierile cercetate sunt împărţite, pentru acest motiv, în *cărţi* (CH, 109; CD, 105^{r}; CIst., 9; Doft.^{1}, 30^{r}; Doft.^{2}, 169^{r}), *părţi* (CH, 197; EG, 12), *capitole* (numite *capete* (*capuri*) GA, 177; BB, 740; Doft.^{2}, 6^{r}; DMA, 38 sau *table* GR, 366^{r}) şi *paragrafe* (Doft.^{1}, 20^{r}; DMA, 22), având titluri şi indicatori grafici specifici.

Nevoia de informare rapidă determină apariţia sumarelor (numite de obicei *scară*) în aproape toate scrierile cercetate. Lor li se alătură în *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir *Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor şi a altor oameni*

învățați, ellini, latini și de alte neamuri, a cărora numere să pomenesc și mărturiile li să aduc, într-acest Hronic (CH, 53-55) și *Scara a lucr<u>rilor și a cuvintelor, carile sânt mai de însămnat în acest Hronic* (CH, 501-560), în fond primii indici (de autori, de materii și de cuvinte) din scrisul științific românesc. În aceeași lucrare apare de asemenea o *tablă hronologhicească* (CH, 485-499), ei corespunzându-i tabelele sintetice din textele tehnice de prevestire (GC; Cal. 1733, 3, 11, 19 etc.).

Necesitatea de a da fluență textului, de a evita repetițiile impune folosirea notelor și a trimiterilor. Plasate, în manuscrise, pe marginea filelor, iar în tipărituri deopotrivă pe marginea sau în subsolul paginilor, notele conțin în primul rând explicații, fiind, din acest punct de vedere, similare parantezelor explicative sau construcțiilor incidente: „Imisferion însămnează jumătate sferă. Fiind pământul tot o sferă, întru un imisferion lăcuim noi și într-altul americanii" (DIP, 8[r]), „Aice au trebuit să să pună mai nainte pravile cele ce să potrivesc cu limbile acele care <...> în cartea aceasta sau în preajma. Și de acolo s-au făcut precum izvodul rumânesc a paragrafului acest nu să potrivește cu cel nemțesc" (DMA, 22).

Trimiterile la alte surse sunt întâlnite atât în note: „Dion, cartea 66, Sparțian, Avrelie Victor în Traian Evtropie, cap. 8, Paris, partea 2, cartea 4, cap. 6, Petavie în sămăluirea vremilor în Adrian" (CH, 197), cât și în interiorul scrierilor științifice și tehnice: „precum au cunoscut Platon în *Fedru* și de la acela Țițeron, *Pentru trebe*, cartea 1 și Sineca, cartea 115" (CD, 108[r]). Lor li se alătură numeroase trimiteri corelative: „Ia aminte precum cealaltă osebire a înainte-punerilor mai pre larg *se arată în sintaxis; caută la fața 174, 175, 176, 177*" (EG, 78), „Și însă la această boală a frigurilor de a patra zi toate acelea sânt trebuincioase și cuviincioase cu mult folos *câte am arătat înapoi la a cincea carte, cap. 1. Pentru umflătura ficatului și cap. 4 Pentru boalele splinei*" (Doft.[2], 169[r]), „*Să vezi cele ce să văd în § II, desupt numerul 6, col. 2*" (DMA, 34).

6. Diverselor modalități de organizare a conținutului li se alătură câteva semne grafice specifice, utilizarea acestora făcând dovada unui început de formalizare și de esențializare a comunicării științifice și tehnice în limba română.

Avem în vedere în primul rând semnul de paragraf, §, întâlnit frecvent în scrieri geografice (ÎÎ, 69[v], 75[r]), matematice (DMA, 6) sau medicale (Doft.[1], 20[r]).

În unele lucrări istorice (CH, 18, 19 ș.a.) și filozofice (CD, 131[r]; DMC, 22) este folosit drept semn de notă asteriscul, în ultima lucrare citată notele, culese în subsolul paginilor, având ca semn distinctiv și ordonator și cifrele arabe (DMC, 118).

Specifice *Gramaticii rumânești* a lui Dimitrie Eustatievici îi sunt semnele prozodice care marchează silabele lungi, respectiv silabele scurte (EG, 133-139), iar *Ducerii de mâna către aritmetică* semnele operațiilor aritmetice (DMA, 134-136).

În unul dintre capitolele bucoavnei intitulate *Întâia învățătură* sunt consemnate „numele celor șapte metaluri și semnele care în locul numelor lor să scrie: 1. plumbul ♄; 2. cositorul ♃; 3. fierul ♂; 4. aurul ☉; 5. argintul ☽; 6. arama ♀; 7. argintul viu ☿" (ÎÎ, 69v). Simbolurile enumerate se regăsesc în totalitate (deși, uneori, ușor modificate) în *Calendarul* brașovean din 1733, unde ele sunt însă semne ale planetelor Saturn (♄; 5), Jupiter (♃; 11), Marte (♂; 19), Soare (☉; 26), Venus (♁; 34), Mercur (☿; 40) și Luna (☾; 47).

7. La o cercetare oricât de superficială, scrierile ştiinţifice şi tehnice păstrate din perioada 1640-1780 se impun însă atenţiei, mai mult decât prin particularităţi morfologice, sintactice şi de organizare a materiei, prin terminologie [26].

Dintre cuvintele exceptate, o mică parte exprimă noţiuni şi concepte general ştiinţifice: *adevera* (CIst., 22; cf. *adeveri* CH, 218), *căpetenie* „categorie, clasă" (DMC, 182), *cerca* (CIst., 11, 52), *dovadă* (CH, 181), *dovedi* (CH, 223; CIst., 26), *hotărî* „a defini" (GN, 5[r]), *hotărâre* „definiţie" (GN, 5[r]), *ispiti* „a cerceta" (CIst., 11), *pravilă* „regulă" (DMA, 36, 38), *ştiinţă* (GN, 42[r]; CD, 101[r]; EG, 7) etc.

Scrierile consacrate diverselor domenii de activitate, intelectuală sau practică, laică sau religioasă, sunt caracterizate prin autentice terminologii de specialitate.

Există astfel o terminologie geografică deosebit de bogată, cuprinzând cuvinte specifice pentru toate cele „trei feluri de despărţire" a geografiei: „fisicească", „politicească" şi „matematicească" (ÎÎ, 70[r]), adică pentru geografia fizică, pentru geografia economică şi pentru geografia matematică (acesteia din urmă fiindu-i subordonate, în izvoarele cercetate, astronomia, cartografia şi topografia): *acrotirion* „promontoriu" (GN, 15[r]), *corn* „peninsulă" (Geogr., 55[v]), *deal* (GA, 178; Geogr., 149[v]; Cosm.[2], 68[v]; Cosm.[1], 3[v]), *golf* (Cosm.[1], 18[r]), *istmus* (GN, 14[v]), *mare* (Geogr., 49[v]; DIP, 7[v]), *ochian* (GN, 44[v]; Geogr., 58[v]; Cosm.[2], 18[v]; DIP. 7[v]), *portmus* „strâmtoare" (GN, 23[v]), *văzduh* „climă" (GN, 33[r]); *cetate* (GA, 177; GR, 366[r]; Geogr., 49[v]; Cosm.[2], 3[r]; DIP, 6[r]), *descălecătură* „colonie" (Cosm.[2], 94[r]), *oraş* (GA, 176; GR, 366[r]; Geogr., 49[r]; Cosm.[2], 18[r]), *republică* (ÎÎ, 72[v]), *scaun* (GA, 178; Cosm.[2], 8[v]), *ţinut* (GA, 176); *antipodes* (GN, 13[v]; Geogr., 57[v]), *crivăţ* „nord" (GN, 38[v]; ÎÎ, 71[r]; DIP, 1[r]), *diastimă* „distanţă" (GN, 11[r]), *magnet* (DIP, 1[r]), *polos antarcticos* (DIP, 4[v]), *stare* „poziţie" (GN, 35[v], *tropic* (DIP, 2[v]), *unghi* (Cosm.[2], 135[r]) etc.

Spre deosebire de vocabularul specific textelor geografice, format deopotrivă din termeni populari şi culţi, cu pondere diferită pentru cele două categorii lexicale în diversele ramuri ale geografiei epocii, terminologia lingvistică are în componenţă doar cuvinte împrumutate sau obţinute prin calchierea, respectiv prin traducerea neologismelor reţinute din lucrările folosite ca model sau izvor. Termenii specifici se referă de regulă la ortografie, fonetică, morfologie, sintaxă şi poetică, considerate toate părţi constitutive ale gramaticii, şi numai în mod cu totul excepţional la lexicologie şi semantică, motivul trebuind căutat, desigur, în primul rând în scopul şi nivelul lucrărilor cercetate: *dreaptă-scrisoare* (*scriere*) „ortografie" (EG, 12; MGram., 125[v]), *prosodii* (MGram., 4[r]; ÎÎ, 29[r]), *slove* (EG, 12; MGram., 3[r]; ÎÎ, 3[v]); *diftonghi* (EG, 13), (*slove*) *glasnice* „vocale" (EG, 13; MGram., 3[r]; ÎÎ, 10[v]), (*slove*) *împreună-glasnice* (*glăsuitoare*) „consoane" (EG, 13; MGram., 3[r]; ÎÎ, 3[r]), *lovire* „accent" (EG, 18; ÎÎ, 29[v]), *slov(e)nire* „silabă" (EG, 11; MGram., 3[v]; ÎÎ, 12[v]); *cădere* „caz" (MG, 389[v]; EG, 32; MGram., 4[r]; SG, 224[r]), *etimologhie* „morfologie" (EG, 85[r]; SG, 220[r]), *înjugare* „conjugare" (EG, 47; MGram., 18[r]; SG, 246[v]), *neam* „gen" (MG, 389[v]; EG, 32; MGram., 3[v]; SG, 224[r]), *număr* (MG, 389[v]; EG, 32; MGram., 4[r]; SG, 224[r]), *plecare* „declinare" (MG, 389[v]; EG, 32;

[26] Vezi şi Ursu, FTŞ, p. 139-300; Gh. Chivu, *op. cit.*; cf. J. Byck, *Vocabularul ştiinţific şi tehnic în limba română din secolul al XVIII-lea*, în SCL, V, 1954, nr. 1-2, p. 31-43.

MGram., 10[r]; SG, 224[r]), *zălog* „diateză" (SG, 246[v]); *cuvânt* „propoziție" (EG, 11; MGram., 3[v]), *încheiere* „acord" (EG, 91), *înțelegere* „frază" (EG, 83), *sintaxis* (EG, 85; SG, 220[r]); *pasul (piciorul) stihului* (EG, 131; MGram., 134[r]), *poetică* (MGram., 132[v]), *prosodie* (EG, 131), *stih* (EG, 131; MGram., 133[r]).

Terminologia medicală, extrem de bogată și neașteptat de unitară, indiferent dacă textele cercetate aparțin medicinii populare sau celei științifice, are în componență deopotrivă cuvinte populare și cuvinte de proveniență neologică: *artirie* (Doft.[1], 24[r]), *băşică* (Doft.[1], 21[r]; Doft.[2], 62[v]), *cărnuri* „mușchi" (Doft.[2], 5[v]), *inimă* „stomac" (Doft.[1], 20[v]), *organ* (Doft.[1], 55[r]; Doft.[2], 105[v]),*vână* „venă" (Doft.[1], 25[r]; Doft.[2], 1[r]); *apoplexie* (Doft.[1], 24[v]), *boală* (Doft.[1], 20[r]; Doft.[2], 1[r]), *carchin* (AI, 11[r]; Doft.[1], 22[r], Doft.[2], 220[r]), *disenterie* (Doft.[1], 21[r]),*frigurile de a patra zi* (Doft.[1], 21[v]; Doft.[2], 165[v]), *idropică* (AI, 5[v]; Doft.[2], 21[r]), *lienterie* (Doft.[1], 21[r]), *melanholie* (AI, 5[r]; Doft.[1], 20[r]; Doft.[2], 37[r]), *podagrie* (Doft.[1], 21[v]; Doft.[2], 105[r]), *rană* (Doft.[1], 20[r]), *scorbut* (Doft.[1], 21[r]), *timpanit* (Doft.[2], 32[v]), *umădătură* „secreție" (Doft.[2], 14[r]), *vătămătură* (Doft.[1], 22[r]); *alifie* (Doft.[1], 87[v]; Doft.[2], 15[v]), *balsam* (Doft.[2], 231[v]), *curățenie* „purgativ" (AI, 2[v]; Doft.[1], 64[r]; Doft.[2], 2[v]), *dieta* (AI, 1[v]; Doft.[1], 61[r]; Doft.[2], 7[r]),*fiertură* (Doft.[2], 18[v]), *himicești mistuite* „mixturi chimice" (Doft.[2], 43[v]), *laxativ* (Doft.[2], 109[r]), *pilulă* (Doft.[1], 58[v]), *slobozirea sângelui* „flebotomie" (Doft.[2], 6[r]), *ungvento* (Doft.[2], 123[r]), *vomitorium* (Doft.[1], 25[r]; Doft.[2], 168[v]) etc.

Cele două componente, populară și savantă, constatate în cadrul terminologiilor geografică și medicală, există și în cadrul terminologiei matematice: *aritmetică* (DMA, foaia de titlu; ÎÎ, 62[v]), *număr* (*numer*) (DMA, 18; ÎÎ, 60[v]), *țifră* (DMA, 24; ÎÎ, 60[v]); *adunare* (DMA, 40), *cercare* (DMA, 12), *împărțire* (DMA, 66; ÎÎ, 66[r]), *înmulțire* (DMA, 54; ÎÎ, 65[r]), *reducție* (DMA, 110), *rezolvire* (DMA, 10), *scoatere* (DMA, 46; ÎÎ, 62[v]); *adirui* (DMA, 42), *divide* (DMA, 8), *împărți* (DMA, 66; ÎÎ, 66[r]), *înmulți* (ÎÎ, 65[r]), *multiplica* (DMA, 6), *număra* (*numera*) (DMA, 18; ÎÎ, 63[r]); *divizor* (DMA, 66), *factor* (DMA, 6), *product.*(DMA, 56), *sumă* (DMA, 40; ÎÎ, 63[r]) etc. Ele fac dovada existenței a două modalități distincte de creare a vocabularului specific acestei științe: utilizarea unui cuvânt din limba curentă, respectiv împrumutarea sau calchierea unui termen străin. Prezența primului procedeu în ambele izvoare cercetate (DMA, ÎÎ) arată că acesta era mai răspândit în epocă, în vreme ce terminologia savantă, creată după modelul limbii germane, rămâne o experiență izolată.

Terminologia filozofică este mai puțin bogată decât terminologiile celorlalte științe din epocă. Ea cuprinde un număr mic de neologisme și mai mulți termeni obținuți prin calc: *arhetip* (CD, 119[v]), *bunătate* „virtute" (CD, 101[v]), *ceință* „esență" (CD, 107[v]), *dialexis* (PZ, 145[v]), *dogmă* (ACL, 1[r]; PZ, 170[r]), *ființă* „esență" (CD, 104[v]), *filosofie* (BB, 740; ACL, 2[v]), *gând* „rațiune" (BB, 740), *materie* (BB, 741; ACL, 95[v]), *pricină* (BB, 741), *răsunare* „armonie" (CD, 108[r]), *siloghismuș* (ACL, 75[v]), *substare* „esență" (CD, 103[v]), *știința cea privitoare* „filozofia teoretică" (CD, 104[v]) etc.

Puțin individualizată, datorită nivelului atins de știința istorică a epocii, terminologia istorică are în componență, în afara unor cuvinte, puțin numeroase, ce denumesc domeniul și persoanele ce se ocupă cu investigarea lui: *istorie* (CH, 219; CNM, 242; CIst., 19); *hronograf* (CH, 55), *hronolog* (CH, 55), *istoric* (CH,

55; CNM, 243; CIst., 43); *a istori* (CIst., 8), o categorie lexicală bogată, dar nespecifică, formată din numele unor popoare sau populații: *alani* (CH, 502), *alemani* (CH, 219), *bastarni* (CH, 661), *besi* (CH, 468), *dachi* (CH, 72; CIst., 9), *elini* (CH, 87), *gheti* (CH, 61; CIst., 9), *gotthi* (CH, 76), *romani* (CIst., 13, 54), *vandali* (CH, 240), *visegotthi* (CH, 73), *vlahi* (CH, 11) sau din termeni referitori la organizarea vieții sociale: *cetate* (CH, 418), *împărăție* (CH, 419), *nărod* (CH, 501), *neam* (CH, 424), *țară* (CH, 238), *ținut* (CH, 521); *hatman* (CH, 502), *împărat* (CH, 219) etc.

Dintre terminologiile tehnice cea mai bine reprezentată este terminologia religioasă. Mai bogată în termeni specifici decât în epoca anterioară anului 1640, datorită creşterii numărului de texte tehnice bisericeşti în limba română, ea se caracterizează printr-o constanță remarcabilă în ceea ce priveşte forma, sensul şi proveniența cuvintelor componente: *aer* (Lit. 1679, 33), *amvon* (Mol. 1681, 1[r]), *canon* (Mist., 34[v]), *cădi* (Lit. 1679, 66; Mol. 1681, 32[r]), *deistvuială* (Mist., 9[v]), *discos* (Târn., 6[r]), *ectenie* (Lit. 1679, 67), *glas* (Mol. 1681, 1[r]), *hram* (Lit. 1679, 215), *ispovedi* (Mist., 10[r]), *jărtăvnic* (Lit. 1679, 63), *liturghie* (Mol. 1681, 32[r]), *molitvă* (Lit. 1679, 183; Mol. 1681, 14[v]), *naracliţe* (Lit. 1679, 21), *oglaşenic* (Mist., 35[r]), *pocrov* (Târn., 6[r]), *ripidă* (Lit. 1679, 80), *stavropighie* (Târn., 6[r]), *tropar* (Lit. 1679, 45; Mol. 1681, 1[r]), *vecernie* (Târn., 6[r]) etc.

O relativă unitate, în ciuda faptului că textele provin din medii culturale diferite, are şi terminologia astrologică. Zodiile sunt numite: *Vărsător de ploaie (de apă)* (GC, 1[r]; PN, 117) sau *Adăpători* (FN, 114) sau *Vărsători* (Cal. 1733, 57), *Peşti* (GC, 1[r]) sau *Pe(a)şte* (FN, 127; Cal. 1733, 58), *Berbe(a)*ce (GC, 1[r]; FN, 58; Cal. 1733, 58), *Taur* (GC, 1[r]; FN, 116) sau *Viţăl* (Cal. 1733, 59), *Geamăn* (GC, 1[r]; FN, 116) sau *Gemini* (Cal. 1733, 59), *Rac* (GC, 1[r]; FN, 158; Cal. 1733, 60), *Leu* (GC, 1[r]; FN, 124; Cal. 1733, 60), *Fecioară* (GC, 1[r]) sau *Fată* (Cal. 1733, 60) sau *Vergură* (FN, 116), *Cumpănă* (GC, 1[r]; FN, 151; Cal. 1733, 61), *Scorpie* (GC, 1[r]; FN, 42; Cal. 1733, 61), *Vânător* (GC, 1[r]) sau *Săgetători* (FN, 73; Cal. 1733, 61), *Inorog* (GC, 1[r]) sau *Corn de capră* (FN, 132; Cal. 1733, 62). Numelor zodiilor, continuatoare, în esență, ale denumirilor consacrate înainte de 1640, li se adaugă, în *Foletul Novel*, câțiva termeni denumind specialiştii domeniului: *astrolog* (22), *astronom* (16) şi lucrările specifice lui: *almanac* (89), *calendar* (69), *prognostic* (16, 68), iar, în *Calendarul* braşovean din 1733, numele planetelor: *Saturnus* (5), *Iupiter* (11), *Mars* (19), *Soare* (26), *Venus* (34), *Mercurius* (40), *Luna* (47).

Terminologia gastronomică, prezentă în singurul text ilustrativ pentru domeniu, *Cartea întru carea să scriu mâncările*, cuprinde două categorii de cuvinte, existente (însă cu alte componente) şi în scrierile medicale ale epocii, nume de plante, legume şi fructe comestibile, respectiv numele unor substanțe chimice de uz culinar şi gospodăresc: *anason* (106[r]), *andidie* (49[v]), *boranză* (24[v]), *busiioc* (49[v]), *caisie* (60[v]), *caperă* (2[r]), *dafin* (28[r]), *galangă* (53[v]), *gutuie* (46[v]), *izmă* (17[v]), *lămâie* (32[r]), *lăuruscă* (54[r]), *migdală* (5[v]), *molotru* (16[r]), *năramză* (2[v]), *pimpinelă* (42[r]), *piper* (2[r]), *scorțişoară* (4[v]), *sparanghel* (46[r]); *amomo* (53[v]), *belgioin* (111[r]), *colofănio* (113[r]), *fier* (56[r]), *moscos* (111[r]), *pucioasă* (113[v]), *silitră* (113[v]), *şofran* (11[v]), *untu de tartariu* (113[r]), *zahar* (4[r]) etc.

În sfârşit, în unele capitole ale manualului intitulat *Ducerea de mâna către cinsta şi direptatea*, tipărit, în 1777, la Viena apar extrem de numeroase cuvinte dintr-o posibilă terminologie a meseriilor. Fără să-şi propună să descopere sau să instituie o terminologie tehnică, lucrarea organizează într-o anumită ierarhie numele, de regulă populare, ale câtorva meserii cu scopul de a le face cunoscute elevilor: *argintariu* (192), *berariu* (190), *călderariu* (192), *cănariu* (192), *cărămidariu* (190), *cioplitor* (186), *cojocariu* (190), *covaciu* (192), *erhariu* (190), *făcătoriu de drot* (192), *fierariu* (192), *găitangiu* (190), *grădinariu* (190), *maistoriu de lemn* (192), *mesaroş* (188), *miţigariu* (192), *murari* (188), *olariu* (192), *pecari* (188), *plehariu* (192), *plugari* (188), *rachigiiu* (190), *rotariu* (192), *socaciu* (190), *şelariu* (192), *strângariu* (192), *şuster* (190), *teslariu* (192), *ţăgătoriu* (190), *uegariu* (192), *văpsetoriu* (190), *zidariu* (186) etc.

8. Textele ştiinţifice şi tehnice prezintă deci un număr mare de trăsături lingvistice specifice, suficiente pentru a defini, în totalitate, stilul în care s-a produs cea mai spectaculoasă transformare între 1640 şi 1780. El se caracterizează la sfârşitul perioadei studiate prin utilizarea unor autentice terminologii de specialitate şi a unor structuri sintactice specifice. Organizarea materiei şi semnele grafice speciale conferă, de asemenea, o notă aparte acestei clase de scrieri. La nivel morfologic, în afară de pluralul autorului, prezent în toate tipurile de izvoare, se remarcă tendinţa de generalizare a formelor care au în cel mai înalt grad caracter neutru, impersonal şi valoare de generalitate. (Se impune astfel atenţiei frecvenţa deosebită a formelor de persoana a III-a singular, folosite din ce în ce mai mult la forma reflexivă.)

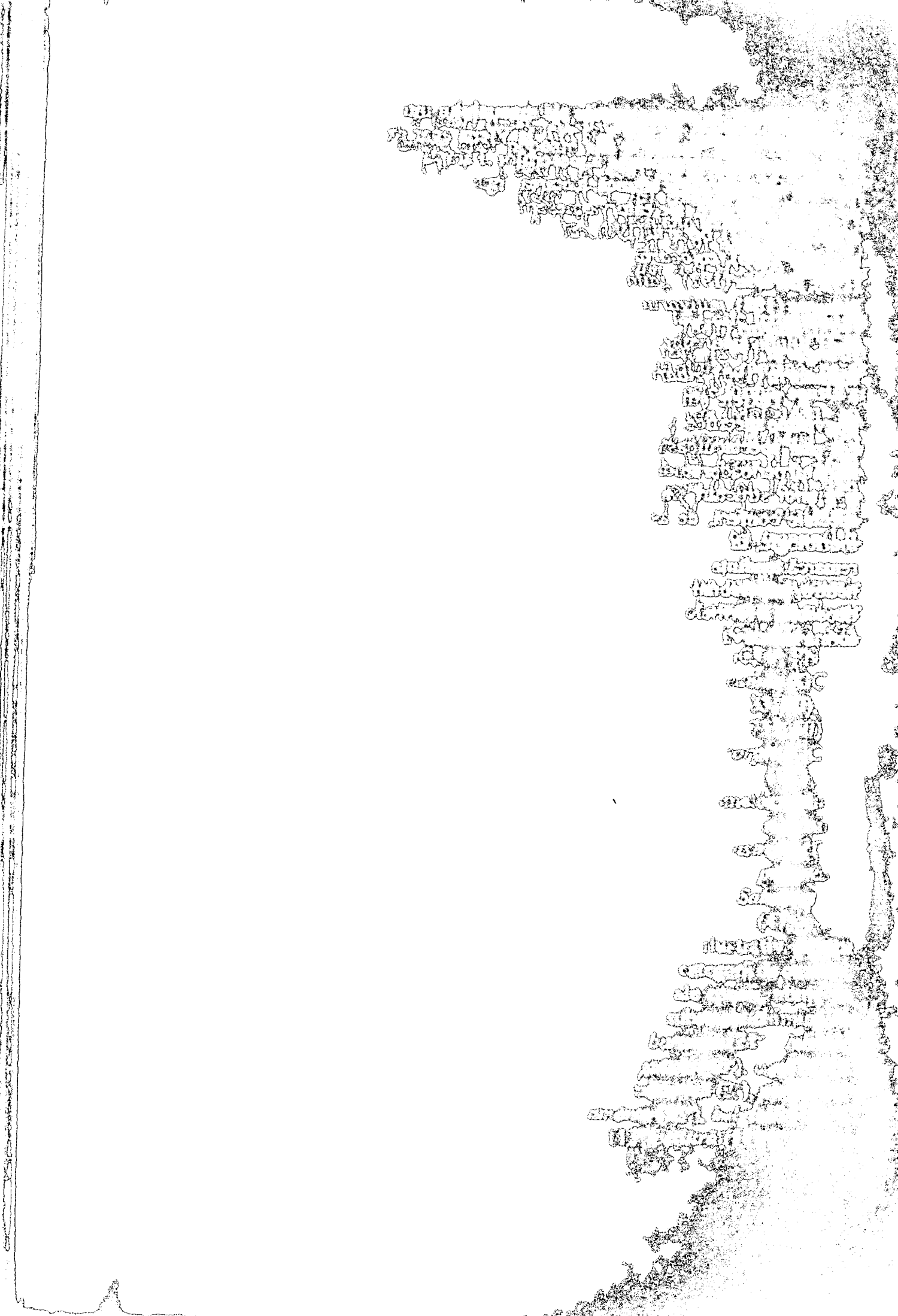

ÎNCHEIERE

Perioada cuprinsă între anii 1640 şi 1780 cunoaşte în raport cu intervalul anterior o sensibilă diversificare şi expansiune a culturii scrise. Dacă tipăriturile aparţin pe mai departe în cvasitotalitate literaturii religioase (cu puţine excepţii, cărţile laice vor vedea lumina zilei abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), manuscrisele ne oferă o imagine în bună parte schimbată: numărul textelor laice (beletristice şi ştiinţifico-tehnice) este în continuă creştere. Activitatea de tipărire şi de difuzare a cărţii se concentrează până spre sfârşitul secolului al XVII-lea în trei centre principale: Bucureşti, Iaşi şi Bălgrad, unde vor apărea marea majoritate a cărţilor încredinţate tiparului. După 1700, numărul lucrărilor imprimate în Ţara Românească (la Bucureşti şi Râmnic) este în continuă creştere, în timp ce producţia de carte diminuează sensibil sau chiar încetează în Moldova şi Transilvania. Slavona, care dispare treptat din documentele domneşti emise în cele două principate dunărene, este finalmente înlocuită şi în slujbele religioase. Procesul, început încă în secolul al XVI-lea, se încheie practic în anii 1700-1750. Faptul că tocmai în această perioadă cartea tipărită munteană cunoaşte o largă răspândire în toate unghiurile Dacoromaniei nu va rămâne fără urmări asupra aspectului pe care îl va dobândi după 1750 limba noastră de cultură.

În domeniul foneticii, am consemnat, cum era şi firesc, expansiunea unor fenomene, răspândite în anumite zone, şi regresul altora. Presiunea graiurilor vorbite în diverse părţi ale Dacoromaniei asupra normelor literare se face simţită de-a lungul întregii perioade şi îndeosebi în anii 1673-1715. Un număr nu prea mare de inovaţii, de regulă fenomene izolate sau cu un grad redus de repetabilitate se semnalează în textele epocii ([ă] > [e] în *necaz*, *pereche*, *speria*, [o̯a] > [o̯] în *so̯re*, palatalizarea dentalelor etc.), în timp ce altele dispar din scrisul literar românesc ([en] > [in], rotacismul lui [-n-], grupul [cl'] etc.). Ca şi în perioada anterioară, repartizarea fonetismelor în texte se face în funcţie de variantele literare regionale aflate în uz în locul de proveniență al scribilor. E o constatare evidentă pentru oricine parcurge producţia literară a vremii că, sub raport fonetic, limba română de cultură înregistrează un grad sporit de stabilitate în anii 1640-1780. În ultimele trei decenii ale acestui interval se înregistrează o unificare a structurii fonetice la nivelul textelor tipărite, prin acceptarea deliberată a normelor munteneşti.

Conservarea formelor din perioada anterioară, însoţită de tendinţa de inovare, de simplificare şi de elaborare, care aduce cu sine şi forme redundante, este

caracteristica principală a sistemului morfologic din perioada 1640-1780. Astfel, tendința de simplificare, de reducere a contrastelor duce la eliminarea unor forme care prezentau asimetrie în sistem (formele feminine în *-eei* la genitiv-dativul femininelor, forma *mâmu*, înlocuită cu forma simetrică *mână*, formele scurtate *șaisprezece*, *șaizeci*, în locul formelor etimologice *șasesprezece*, *șasezeci*, înlocuirea pluralului *mie* prin *mii*, generalizarea formelor *sântem*, *sânteți*, care elimină formele etimologice *sem*, *seți*, înlocuirea unor perfecte forte prin perfecte slabe, tendința de eliminare a formelor *să aib*, *să aibi* prin formele analogice *să am*, *să ai* etc.). Tendința de elaborare, de claritate aduce cu sine o serie de inovații ca apariția formelor diferențiate cu *-m* la pers. 1 sg. a imperfectului, a formelor cu *ră* la pers. 1 și 2 pl. ale perfectului simplu și la pers. 3 pl. a mai mult ca perfectului, a perfectelor simple în *-sei*, extinderea întrebuințării supinului și înlocuirea unor construcții infinitivale, precum și înlăturarea unor forme adverbiale neclare.

Caracteristica esențială a sistemului sintactic din această perioadă este împletirea structurilor vechi cu cele noi, a tendinței de conservare a structurilor sintactice cu tendința de inovare în scopuri de claritate și expresivitate a structurilor. În acest sens, înlocuirea unor construcții infinitivale cu construcții personale în structurile circumstanțiale și necircumstanțiale duce cu sine o mai mare claritate și expresivitate în diferite structuri, prin exprimarea redundandă a persoanei și a numărului. Tendința de redundanță este evidentă în exprimarea dublă sau triplă a complementului direct sau indirect, în reluarea sau anticiparea subiectului, în cumulul de prepoziții și conjuncții care introduc anumite părți de propoziție sau propoziții. Pe de altă parte, tendința de simplificare face ca unele elemente de relație greoaie sau neclare să fie înlocuite cu alte elemente mai simple, ajungându-se astfel la reducerea inventarului de elemente de relație (de exemplu, la propozițiile cauzale, condiționale, concesive, finale). Tendința de eliberare de modele sintactice slave continuă, dar ea este însoțită și de tendința conștientă la unii cărturari (Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir) de imitare a unor construcții din limbile clasice (în special, latina), pentru a crea o limbă literară românească care să aibă strălucirea și simetria sintactică a acestor limbi. De aici prezența unor dislocări sintactice, a unor construcții participiale, a unei topici artificiale și a unor perioade arborescente în opera acestor cărturari. Influența sintaxei populare, tot mai intensă, a făcut ca aceste imitații să rămână fără ecou în scrisul literar al vremii.

O serie de observații interesante ridică și lexicul popular. Ariile lexicale conturate în perioada 1532-1640 se mențin și în anii 1640-1780. Originea elementelor prezente în texte este, ca și în perioada anterioară, latină, slavă, bulgară, maghiară (pregnantă în zonele nordice), ucraineană, rusă și polonă (mai ales în Moldova și nordul Transilvaniei), sârbocroată (îndeosebi în sud-vest) și, în sfârșit, turcă și neogreacă în principatele dunărene (cea turcă și în Banat); termenii proveniți din aceste două ultime limbi își măresc ponderea.

Transferul lexical interdialectal se constată și în textele din anii 1640-1780, nu numai dinspre nord spre sud, ci și în sens invers, fenomenul fiind datorat circulației textelor în diverse direcții, activității unor scriitori în afara provinciei lor de origine, culturii lingvistice a mânuitorilor condeiului, precum și deselor mutări ale domnilor, împreună cu cancelaria domnească, din Moldova în Țara Românească și invers.

Procesul de muntenizare a limbii literare nu se manifestă în lexic în aceeaşi măsură ca în alte compartimente ale limbii, cum ar fi fonetica şi morfologia. Procesul „spontan" de unificare a lexicului românesc literar continuă de-a lungul întregii perioade, având drept consecinţă coexistenţa în scrierile culte româneşti a numeroase sinonime regionale. Ele se înregistrează uneori chiar în cadrul aceluiaşi text, ajungând să fie folosite ca sursă stilistică de scriitori, care le preiau din tradiţia scrisă de aiurea sau din propriul grai.

Etapa de la 1640 la 1780 se caracterizează la nivelul elementului lexical cult printr-o evoluţie sensibilă a limbii, realizată nu atât prin reînnoirea tiparelor ei, cât prin tendinţa spre o exprimare mai îngrijită, ilustrată de apelul din ce în ce mai frecvent la neologisme. Procesul de modernizare începe să fie pregătit acum prin exploatarea resurselor stilistice ale limbajului: recurgerea la împrumut se face din ce în ce mai mult nu numai datorită inexistenţei unor noţiuni, cât mai ales din nevoia conştientă de concizie, sobrietate sau nuanţare şi, în acelaşi timp, din dorinţa de cultivare a lectorului, de rafinare a gândirii şi a expresiei. Slavonismele încep să fie concurate, pe de o parte, de împrumuturile greceşti, latino-romanice şi turceşti, iar pe de alta, de elemente lexicale din limbile slave moderne (polona, rusa, ucraineana). Atestaţi oarecum sporadic până la mijlocul veacului al XVII-lea, termenii latino-romanici devin din ce în ce mai frecvenţi după 1640, ca o urmare firească a legăturilor culturale, dar şi ca o consecinţă a faptului că limbile şi civilizaţiile neromanice cu care româna a venit în contact se aflau şi ele sub o puternică influenţă lexicală latino-romanică. Dacă, în partea de început a domniilor fanariote (1711-1750), mulţi termeni politico-administrativi provin din limba vorbită, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea efectele organizării învăţământului grecesc în principatele dunărene se fac resimţite şi în scrisul literar românesc (atât în literatura istoriografică, cât şi, mai ales, în aceea de ceremonial). Termenii de origine neogreacă au ca centru de difuzare în primul rând Ţara Românească şi apoi Moldova, în timp ce infiltrarea lor în alte zone geografice e mult mai slabă. Având o circulaţie identică geografic cu aceea a împrumuturilor greceşti, elementele culte de origine turcă, pătrunzând însă, spre deosebire de acestea, mai ales pe cale orală, vor fi vehiculate în special prin literatura istoriografică. Termenii culţi de origine maghiară şi germană, puţin numeroşi, atestaţi mai ales în scrisul transilvănean şi oltenesc, aparţin în majoritate domeniului vieţii politice şi reprezintă în numeroase cazuri cuvinte recente de origine romanică. Deşi în general împrumuturile culte conservă deocamdată forma, sensul şi încadrarea morfologică a etimonului, nu în puţine cazuri ne întâmpină rostiri obţinute printr-o adaptare de tip analogic, oglindind preocuparea de a preîntâmpina constituirea acestora ca un grup alogen şi interesul pentru problemele de cultivare a limbii.

Ca şi înainte de 1640, sufixarea rămâne procedeul cel mai frecvent folosit pentru formarea cuvintelor. Alături de el, prefixarea, formarea de substantive şi adjective prin conversiune sunt larg utilizate în diferite categorii de texte de provenienţă dialectală diversă. Compunerea continuă să fie folosită cu precădere în anumite texte (mai ales cu caracter ştiinţific), iar derivarea regresivă se întâlneşte rar.

Alături de creaţiile româneşti, creşte numărul elementelor care provin din alte limbi (derivate analizabile). Sfera de împrumut (pentru derivate, baze de derivare şi elemente formative) se lărgeşte prin apelul la latină, la limbile romanice, ca şi la limbile neogreacă, turcă, polonă, germană.

În cursul cercetării, am observat continuarea unor tendințe manifestate până la 1640 în formarea cuvintelor (realizarea unor termeni abstracți, varierea expresiei sau concentrarea, ca surse de creații noi) pe o treaptă calitativ superioară; rațiuni stilistice speciale explică frecventa folosire a unor cuvinte nou formate (repetiția sinonimică, necesitățile prozodice). Alături de acestea, interferența registrelor literar și popular este, la rândul ei, generatoare de sinonimie.

În perioada cercetată numărul variantelor literare regionale sporește cu una nouă: varianta sud-vest-ardeleană, ilustrată de scrierile ce văd lumina zilei la Bălgrad sau în alte localități din jur. Dintre cele cinci variante, trei (munteană, moldoveană și sud-vest-ardeleană) își consolidează normele pe care le răspândesc prin tipar în diverse regiuni ale țării. Celelalte două duc o existență locală, ieșind practic din competiția pentru crearea unei limbi literare unice. Toate variantele suferă, în proporții diverse, influența graiului pe care s-au întemeiat, dar modificările înregistrate în corpusul de norme al fiecăreia sunt în cele din urmă puțin importante. Cele trei variante principale exercită influențe reciproce între ele, datorate unor cauze diferite, dar înainte de toate persoanelor care s-au îngrijit de traducerea sau de tipărirea lucrărilor. Cea mai activă, în acest sens, este varianta moldoveană ale cărei înrâuriri pot fi descifrate în scrierile apărute atât la Bălgrad, cât și la București (inclusiv în *Biblia* din 1688). După 1700, în condițiile naționalizării serviciului divin în biserica românilor, varianta munteană, răspândită prin zeci de lucrări ieșite de sub teascurile de la București și Râmnic, ajunge să se impună drept unică normă literară în textele tipărite pe întreg teritoriul dacoroman, înainte de toate în cele religioase (la nivelul manuscriselor, unificarea normei se observă numai în parte). Situația se menține până la sfârșitul perioadei, așa încât putem afirma că la jumătatea secolului al XVIII-lea româna literară a cunoscut o primă unificare, care va servi drept model tendințelor ulterioare de a codifica limba română de cultură.

Urmare a unui intens proces de modernizare a scrisului vechi românesc, manifestat cu deosebire după anul 1700, stilurile fundamentale ale românei literare aveau în jurul anului 1780 structuri bine individualizate. Inegalității consemnate în dezvoltarea stilistică a limbii literare în cursul secolului al XVI-lea îi ia acum locul o alta: stilul beletristic și mai ales cel științific și tehnic, inovatoare în multe privințe, devansează stilul juridic-administrativ, devenit prin excelență conservator.

Cultura autorilor și traducătorilor, dar și nivelul receptorului potențial și, mai ales, modelul stilistic oferit de literatura populară fac să persiste diferențierea existentă între exprimarea de tip popular și cea de tip savant. În cadrul ultimei, modelul slavon este însă înlocuit de cel latin sau neogrec.

Se produce astfel, aproape firesc, o diferențiere între textele subordonate acestor două modele stilistice, pe de o parte, și între scrierile laice și cele religioase, pe de altă parte. Pentru scrisul laic va deveni definitoriu caracterul original, novator, în vreme ce textele religioase vor conserva particularitățile tipice pentru epoca anterioară.

Sintetizând în câteva cuvinte constatările de mai sus, vom spune că la 1780 limba română literară ne apare cristalizată într-un tipar unic, cel muntean, și cunoaște un accelerat proces de precizare a tiparelor stilistice și a vocabularului, în condițiile în care contactul cu limba populară nu a fost nici un moment pierdut. Epoca modernă a românei literare, care începe în 1780, are rădăcinile în perioada de care ne-am ocupat.

CONCLUZII GENERALE

După ce ne-am oprit pe larg asupra structurii și evoluției limbii române literare în epoca veche (1532-1780), vom încerca să degajăm cele mai generale concluzii ale cercetării noastre, preocupați înainte de toate să punem în lumină principalele momente ale proceselor de unificare și de modernizare a acestei limbi.

Intervalul cuprins între anii 1532 și 1640 ar putea fi numit perioada începuturilor limbii române literare, cu observația că tradiția literară românească este mai veche decât cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea (de când datează textele literare ajunse până la noi), ceea ce se poate observa și din relativa coerență și statornicie a normelor.

În ciuda afirmațiilor care s-au făcut și se mai fac încă, limba secolului al XVI-leà e departe de a fi unitară. Monumentele datând din această perioadă prezintă o destul de mare varietate de fonetisme, forme și termeni, explicabilă înainte de toate prin reflectarea destul de fidelă a unor aspecte lingvistice regionale. Repartiția pe texte a acestor fenomene nu este întâmplătoare. Ele se grupează într-un anumit mod pentru a caracteriza un număr de lucrări în funcție de proveniența dialectală a acestora. Cu foarte rare excepții, fiecare text respectă anumite norme (fonetice și morfologice, înainte de toate), întemeiate pe graiul vorbit în regiunea de unde era originar autorul. E firesc, de aceea, ca limba literară să se fi realizat, în secolul al XVI-lea, la nivelul unor variante regionale. Unii autori au distins două asemenea variante (Al. Rosetti), alții cinci (G. Ivănescu). Particularitățile luate în considerație ne-au permis să distingem patru asemenea variante: muntеană – sud-est-ardeleană, nord-moldoveană, bănățeană-hunedoreană și nord-ardeleană, fiecare dintre ele suficient de bine individualizată. În general, diferențele dintre varianta literară nord-moldoveană și cea nord-ardeleană sunt mai mici. Foarte tranșante sunt deosebirile dintre variantele nordice (moldoveană și ardeleană) și varianta muntеană. Particulară, într-o anumită privință, este situația variantei bănățene-hunedorene, care oferă imaginea unui compromis între variantele nordice și cea sudică (muntеană), deși, statistic vorbind, elementele nordice depășesc pe cele comune cu sudul. În ansamblu, variantele literare reflectă destul de fidel structura dialectală a dacoromânei.

Cercetat îndeaproape, nici unul dintre textele secolului al XVI-lea nu se dovedește a fi „pur" sub raport lingvistic. Fiind vorba, uneori, de texte copiate

după originale venind din alte zone dialectale, este firesc, până la un punct, să întâlnim în paginile lor elemente inexistente în graiul vorbit de copiști (tipografi), pătrunse din nebăgare de seamă. În acest sens, vom releva faptele de limbă de tip nordic pătrunse în cărțile lui Coresi sau particularitățile de tip sudic din textele rotacizante, inexplicabile prin raportare la graiurile din nordul țării. Muntenismele din *Palia de la Orăștie* trebuie trecute în seama tipografilor munteni. Elemente de altă proveniență regională (în speță sudică) se întâlnesc în unele manuscrise nord-ardelenești din primele decenii ale secolului al XVII-lea, cum ar fi *Manuscrisul de la Ieud*, text maramureșean din anii 1620-1630, copiat, printr-un intermediar moldovenesc, după originale sudice.

Toate aceste fapte vorbesc despre o anumită labilitate a normelor regionale în secolul al XVI-lea și la începutul celui următor, dar nu trebuie să exagerăm acest aspect, la urma urmei firesc, al lucrurilor. În marea majoritate a textelor, elementele provenite din alte variante sunt minoritare, uneori lipsite de importanță. În cazul *Paliei de la Orăștie*, de exemplu, ceea ce trebuie reținut în primul rând nu sunt cele câteva muntenisme, ci faptul că autorii au obligat tipografia coresiană, condusă de fiul diaconului, să respecte norma textului, în vreme ce cărțile tipărite de Coresi la Brașov ieșeau la lumină în grai muntean.

Promovate și difuzate pe calea tiparului, unele variante (și în special cea munteană) și-au mărit potențial șansa de a le înrâuri pe celelalte și a-și impune unele dintre norme. Această acțiune nu a fost însă nici imediată și nici de proporțiile pe care i le-au atribuit unii cercetători. Atât de des afirmata influență a limbii tipăriturilor coresiene (susținută de școala lingvistică bucureșteană) nu se constată decât sporadic la nivelul textelor scrise în secolul al XVI-lea și în prima jumătate a secolului următor (inclusiv în opera mitropolitului Varlaam). Cărțile coresiene au putut cel mult fortifica, în câteva cazuri, respectul cărturarilor din celelalte provincii pentru tradiția literară urmată de propria lor variantă literară. Promovând, de pildă, pe [f] nealterat în cuvinte ca *fi, fiară, fierbe* etc., aceste cărți au putut determina pe scriitorii moldoveni și ardeleni să se opună pătrunderii masive a rostirilor cu labiodentala palatalizată. Nu se observă în limba lucrărilor elaborate în anii 1532-1640 nici efectele unei înrâuriri exercitate de textele rotacizante maramureșene, opinie susținută de N. Iorga și G. Ivănescu, dar lipsită de o bază documentară solidă.

În privința modernizării limbii literare, vom remarca tendința de constituire a unui vocabular și a unei sintaxe parțial diferite și chiar opuse vocabularului și sintaxei limbii vorbite. Înrâurirea care se exercită acum asupra limbii de cultură este cea slavonă, dar ea nu explică decât în unele cazuri aspectele particulare pe care le dobândește lexicul și, mai ales, sintaxa literară. Se observă o tendință destul de puternică de a crea, din materialul existent în limbă și cu mijloace specifice de formare a cuvintelor, un număr relativ mare de derivate și compuse, pentru a reda în special noțiunile abstracte. Nu toate construcțiile sau turnurile de frază sunt consecința imitării modelului slavon sau maghiar, așa cum se consideră îndeobște. Unele dintre ele trădează înclinația epocii spre o exprimare livrescă în tiparele unui manierism sintactic.

Urmare directă a nivelului atins de cultura epocii, stilurile literare se află într-un stadiu incipient de dezvoltare. Cu toate acestea, particularitățile specifice scrierilor de tip beletristic (texte religioase de lectură, scrieri istorice, cărți populare narative etc.), celor juridico-administrative și chiar celor de tip tehnic sau științific (texte de practică și doctrină religioasă, cărți populare de prevestire, rețete medicale etc.) sunt suficient de numeroase și de tranșante pentru a individualiza trei variante funcționale ale limbii române literare vechi.

Primele decenii ale perioadei următoare (1640-1780) poartă drept caracteristică tendința de consolidare și definitivare a principalelor variante ale limbii literare. Ea are loc în condițiile în care se semnalează o deplasare a centrelor culturale din Oltenia la Târgoviște și apoi la București, în Muntenia, din Bucovina la Iași, în Moldova, din nordul regiunii spre sud-vest (la Bălgrad), în Transilvania. Această deplasare înseamnă totodată o modificare (parțială) a bazei dialectale și, în unele cazuri, o reformulare a normelor. Acesta este cazul Transilvaniei, unde centrul cultural se fixează pentru o vreme în regiunea sud-vestică, adică într-o zonă de contact dintre graiurile bănățene-hunedorene, nord-ardelene și sud-ardelene, acestea din urmă muntenești în esența lor. Împrejurarea aceasta va imprima o trăsătură caracteristică noii variante literare, aceea de compromis între graiurile de tip nordic și cele de tip sudic, ținând cumpăna între Muntenia și Moldova și preluând poziția deținută în secolul precedent de varianta bănățeană-hunedoreană.

Din motive de ordin istoric și cultural, Banatul și nordul Transilvaniei joacă un rol din ce în ce mai șters în mișcarea literară a vremii. Variantele literare bănățeană-hunedoreană și nord-ardeleană sunt pe punctul de a ieși din competiția pentru realizarea normei unice supradialectale. Dimpotrivă, varianta literară sud-vest ardeleană își sporește importanța și tinde să devină normă comună pentru întregul Ardeal.

Deși cunoaște un apel la unitatea limbii literare, semnat de mitropolitul Simion Ștefan, intervalul 1640-1670 nu prezintă nici o acțiune care ar putea fi interpretată ca un efort mai important pentru construirea unei norme generale. Dimpotrivă, se întărește diversificarea prin consolidarea variantelor literare regionale. Cea mai elocventă pildă, în acest sens, o constituie reproducerea parțială a *Pravilei* lui Vasile Lupu în ediția *Pravilei* lui Matei Basarab. Examenul paralel al textelor ne arată că învățații munteni echivalau cea mai neînsemnată particularitate moldovenească prin corespondentul local, cu o consecvență și o minuțiozitate pe care nu le putem întâlni, cu un secol înainte, nici la diaconul Coresi.

Ultimele decenii ale secolului al XVII-lea se caracterizează printr-o confruntare așteptată între tradiție și inovație la nivelul tuturor variantelor limbii literare. Spunem „așteptată", pentru că, în mod normal, decalajul dintre norma literară și graiuri a sporit, iar diferențele, uneori prea mari, între scriere și vorbire puteau deveni stânjenitoare în anumite împrejurări. În Moldova și Muntenia, în special, normele literare suferă o sensibilă presiune din partea limbii vorbite (vizibilă, de exemplu, în scrierile lui Dosoftei și în *Biblia de la București*). Această înrâurire se diminuează spre sfârșitul secolului, revenindu-se, într-o serie de cazuri, la situația anterioară.

În același timp, variantele literare exercită una asupra celeilalte înrâuriri reciproce. Cel mai important rol în această privință îl joacă varianta literară moldovenească. Datorită prestigiului câștigat de tipăriturile apărute după 1640, dar mai ales ca urmare a activității desfășurate de oameni de cultură, revizori și tipografi, ca Mitrofan, episcop de Huși și apoi de Buzău, Chiriac Moldoveanul și Atanasie Moldoveanul, care au îngrijit apariția unor cărți ardelenești și muntenești, varianta literară moldovenească exercită o destul de puternică influență asupra scrierilor muntenești, sud-vest ardelenești și nord-ardelenești. Punctul culminant al influenței moldovenești asupra limbii scrise în Muntenia îl reprezintă *Biblia de la București*. În nici un alt text tipărit în grai muntean, începând cu Coresi și până la sfârșitul secolului al XVII-lea, norma munteană nu este atât de puțin respectată ca în această carte. E un motiv suficient pentru a părăsi definitiv opinia curentă, după care *Biblia* bucureșteană ar fi avut rolul de a impune definitiv graiul muntean ca bază a limbii literare. Influența munteană, deși mai puțin importantă, nu e totuși de neglijat. Trecând peste fapte izolate semnalate în unele texte moldovenești, e de menționat că două cărți apărute la Bălgrad, *Bucoavna* și *Chiriacodromionul*, tipărite de un ucenic al lui Antim Ivireanul, Mihai Ștvanovici, sunt scrise în grai muntean sau se situează foarte aproape de acesta. După cum se vede, spre sfârșitul secolului, varianta literară sud-vest-transilvăneană suferă o puternică presiune din partea variantelor scrise în Moldova și Muntenia, fiind pe punctul de a fi înlăturată din scris. Deși o dată cu *Pânea pruncilor* (1702) se revine la norma locală, soarta variantei bălgrădene devine precară, în ciuda faptului că ea exercită o anumită influență asupra variantei nord-ardelenești, care încetează practic să mai joace un rol în procesul de unificare lingvistică, asemenea celei care se află în uz în Banat și Hunedoara.

Naționalizarea serviciului divin, petrecută în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și, mai ales, în primele decenii ale celui următor, a pus cu stringență problema traducerii în românește a cărților de slujbă (cele de lectură bisericească fuseseră traduse, pe rând, începând cu secolul al XVI-lea). Opera aceasta a fost dusă la capăt în primul sfert al secolului al XVIII-lea de Antim Ivireanul și de Damaschin Râmniceanul. Scrise de munteni, cărțile traduse au îmbrăcat, în mod firesc, haină muntenească. Intensa activitate desfășurată la București și Râmnic (în condițiile în care tipografia mitropoliei Ardealului nu mai lucra, iar cea din Iași se manifesta sporadic) a avut drept urmare o difuzare fără precedent a cărții bisericești muntene în toate provinciile românești. În momentul când tipografiile din Iași și din Blaj își reiau sau își intensifică activitatea, în jurul anului 1750, ele reproduc cărțile muntenești care pătrunseseră de mai multă vreme în biserici. Redând cu maximă fidelitate textul tipăriturilor muntenești, moldovenii și ardelenii au primit integral și normele lingvistice care stăteau la baza lor. Faptul, observat în treacăt de M. Gaster, a fost pus în lumină, împreună cu demonstrația necesară, în unele lucrări recent apărute. Norma munteană a pătruns nu numai în cărțile religioase, ci și în toate tipăriturile care văd lumina zilei până spre 1770-1780. Unificarea limbii literare nu s-a produs nici în secolul al XVI-lea și nici în cel de al XIX-lea, cum au crezut aproape toți cercetătorii, ci la mijlocul secolului al XVIII-lea. Trebuie să remarcăm că unificarea lingvistică se realizează numai la nivelul cărții tipărite.

Manuscrisele, în special în Moldova, rămân, în parte, credincioase vechilor deprinderi de a scrie, promovând o normă care ne apare ca un compromis între tradiția literară locală și norma muntenească.

În ceea ce privește procesul de modernizare a limbii literare, vom observa o diminuare sensibilă și, în curând, curmarea definitivă a influenței slave asupra sintaxei și a vocabularului literar. Limba greacă începe să fie cultivată din ce în ce mai intens după 1640. Ea va exercita o înrâurire importantă asupra limbii literare, cu observația că aceasta va fi totuși mai redusă decât cea a slavonei, iar efectele ei vor trebui căutate mai cu seamă în sfera lexicului. Nu trebuie să uităm, de asemenea, că acțiunea ei va fi practic nulă în regiunile de dincolo de Carpați. Un caracter regional au și influențele maghiară, turcă și rusă, care s-au limitat și ele, în proporții variabile de la caz la caz, la lexicul literar românesc din unele provincii. Redusă ca proporții este, deocamdată, influența latino-romanică. Reflexele ei manifestate în primul rând în lexicul și în sintaxa unor oameni de cultură (M. Costin, C. Cantacuzino și, mai ales, D. Cantemir) dovedesc un efort conștient de modelare a limbii literare, chiar dacă rezultatele obținute sunt departe de ceea ce așteptau autorii lor.

Referindu-ne la stilurile limbii literare, atragem atenția asupra unor modificări care au meritul de a prefigura sensul unor evoluții ulterioare. Stilul juridico-administrativ cunoaște o fixare sub raport terminologic și sintactic în forma ilustrată de lucrările apărute la mijlocul secolului al XVII-lea. Pe fondul unei tendințe încă timide de diferențiere stilistică a scrisului laic de cel bisericesc, în textele beletristice se semnalează o specializare a expresiei literare prin apelul la procedee retorice și la tropi de structură clasică. În diverse domenii ale științei continuă procesul, deosebit de intens în secolul al XVIII-lea, de constituire a unor limbaje speciale. Diferențiate prin autentice terminologii de specialitate, acestea sunt unite în cadrul unei singure variante stilistice de numeroase structuri sintactice comune și de anumite modalități de organizare a materiei specifice comunicării tehnico-științifice.

Acesta este, în linii mari, drumul parcurs de limba română literară de la origini și până în pragul epocii moderne.

INDICE DE AUTORI

AARON, PETRU PAVEL 453
AGATON MOLDOVEANU 378
AGYAGFALVI, G. 282
AMELIO, SILVESTRO 413, 417
ANDRIESCU, AL. 378, 457, 458, 460, 463
ANTIM IVIREANUL 285, 288, 306, 313, 411, 447–451, 490
ASAN, FINUȚA 211, 213, 214, 217, 349, 351
ATANASIE MOLDOVEANUL 490
AVERY, ROBERT 412
AVRAM, A. 91–93, 108, 303
AVRAM, MIOARA 165–171, 173, 364, 365, 368, 369
AXINTE URICARIUL 286

BENKNER, JOHANNES 82, 83
BIDU, ANGELA 331
BINDER, P. 192, 378
BOGDAN, D. P. 69–71, 251, 254
BOLOCAN, GH. 43
BRATUL, popa ~ 88, 90, 91, 104, 230, 231, 258, 260
BUDAGOV, R. 35
BUDAI-DELEANU, I. 24, 31
BULGĂR, GH. 28, 219
BUZĂ, EMANUELA 148, 156, 157, 160, 163, 165, 168, 169, 171, 173
BYCK, J. 25, 32, 34, 39, 40, 451, 478

CANCEL, P. 69
CANDREA, I.-A. 61, 71, 73, 91, 104, 119, 121, 202, 206
CANTACUZINO, C., stolnicul 286, 341, 354, 372, 373, 412, 413, 458, 474, 484, 491
CANTEMIR, D. 269, 286–288, 323, 325, 334, 341, 347, 348, 354, 355, 372, 373, 393, 411–415, 425, 436, 457–460, 462–464, 474, 476, 484, 491
CARABULEA, ELENA 148, 149, 211, 224, 348
CARTOJAN, N. 85
CAZACU, B. 23, 25, 28, 34, 35, 37, 191, 295, 298–300, 302, 314, 316, 373, 420, 442, 458, 463
CĂLINESCU, G. 23
CÂNDEA, V. 284, 334
CHEIE, PAULINA 393, 457, 458, 463
CHIRIAC MOLDOVEANUL 285, 447, 448
CHIVU, GH. 5, 89, 123, 167–169, 249, 250, 252–254, 291, 308, 315, 472, 478
CIGALAS 286
CIOBANU, ELENA 211
CIOBANU, FULVIA 418, 425, 429
CIOBANU, ȘT. 85
CIOMPEC, GEORGETA 155, 173
CIPARIU, T. 31
COMBIESCU, MARIANA 282, 308
CORBEA, T. 287, 378, 412, 413, 415
CORESI, diaconul 34, 37, 38, 41, 78, 82–84, 88–91, 93, 95, 99, 101, 103, 106, 108, 114, 125, 140, 142, 144, 162, 165, 172, 192, 201, 231–233, 237, 248, 250, 282, 443, 488, 490
CORESI, Ș. 78, 82, 104, 192, 281
COSTEA, dascălul 286, 287
COSTIN, M. 269, 286, 287, 311, 341, 348, 354, 372, 373, 413, 458, 484, 491
COSTIN, N. 286, 334, 348, 372, 373, 412, 413, 458
COSTINESCU, MARIANA 5, 32, 50, 102, 106, 148, 149, 151, 152, 154, 162, 165–171, 173, 211, 230, 270
COȘERIU, E. 32
COTEANU, I. 25, 29, 34, 35, 37, 39–41, 43–46, 153, 241, 242, 257, 283, 351, 361, 468

DAMASCHIN RÂMNICEANUL 258, 451
DAMIAN, V. 286
DANIIL PANONEANUL 378
DANTE 39
DĂNĂILĂ, I. 43
DENSUSIANU, O. 28, 34, 37, 60–62, 73, 88, 94, 96, 109–112, 114, 115, 119, 121, 122, 124, 127, 129, 132, 133, 137, 142, 144, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 164, 166, 171, 173, 191, 205–207, 211–215, 217–219, 245, 261, 296, 344, 429, 458, 459, 464
DIACONESCU, IOANA 225
DIACONESCU, PAULA 28, 43, 44, 117, 119, 121, 122, 153, 320, 321, 324, 353
DIMITRESCU, FLORICA 151
DOBRE, popa ~ din Brașov 378
DOROTHEI din Monembazia 286
DOSOFTEI 281, 284, 285, 287, 288, 294, 305–308, 312, 317, 336, 344, 355, 371, 378, 393, 411, 412, 415, 439, 440, 447–450, 459, 460, 463, 464, 489
DRĂGANU, N. 89, 170, 368
DRINCU, S. 217
DUCA SOTIRIOVICI 452
DUMA, diac 254
DUMA, IOAN, popa 285
DUMITRAȘCU, P. 25
DUMITRU, tipograf 453

EUSTATIEVICI, D. 291, 345, 411, 414, 430, 437, 477
EUSTRATIE LOGOFĂTUL 84, 120, 202, 248, 254, 262, 282

FARINACCIUS, P. 283
FILIP MOLDOVEANUL 77, 88, 92, 104, 191
FLOREA, popa ~ din Crişteleс 282, 445
FOGARAŞI, ŞT. 282
FORRÓ, M. 83
FRANCKESTEIN, F. 287
FRÂNCU, C. 5, 119, 126, 128, 130, 131, 133, 135–139, 143, 147, 151, 156–158, 164, 169–172, 276, 323, 326, 329–330, 332–334, 337–342, 347, 350, 352, 356, 358, 359, 363, 364, 368, 369, 442

GÁLDI, L. 411, 414–416
GASTER, M. 39, 137, 444, 451, 490
GEORGESCU, MAGDALENA 50, 289
GESZTI, F. 83
GHEORGACHI, logofătul 290, 315, 411, 414
GHERMAN, FILIP, de Urmeniş 314
GHEŢIE, I. 5, 24, 26, 28, 31, 33–35, 37, 39, 40, 44, 45, 48, 50, 52, 59–68, 71–79, 85, 87–92, 95–98, 100, 104, 106–111, 114, 115, 118, 121, 123–125, 128, 134–138, 142, 148, 151, 163, 166–169, 174, 191, 192, 202, 204, 206, 207, 230, 231–237, 241–243, 245, 249, 256, 257, 271–279, 287, 289, 294–296, 299, 300, 302–304, 307, 309–311, 312, 314–318, 331, 332, 335, 337–339, 341, 344, 355, 373, 430, 441, 443, 448, 449, 460, 465, 472
GHIBĂNESCU, GH. 95
GIOSU, ŞT. 459, 460, 467, 468
GRAUR, AL. 25, 35, 37, 121, 419
GRECEANU, fraţii ~ 284, 285
GRECEANU, R. 288, 289, 316, 354, 412, 413
GRIGORIE din Măhaci 83, 84, 238
GRUIŢĂ, G. 349
GUEVARA, A. de ~ 286
GUŢU-ROMALO, VALERIA 137, 338

HALICI, M. 287, 412
HANEŞ, GHEORGHINA 212
HANEŞ, P. V. 26, 37, 39
HASAN, FINUŢA 53
HASDEU, B. P. 10, 24, 34, 37
HAUMANT, E. 412
HELIADE RĂDULESCU, I. 24, 31
HELIODOR 291
HELTAI, G. 79, 158, 203
HERODOT 282
HIRSCHER, L. 83

IANCU, V. 307
IBRĂILEANU, G. 24, 38, 447
ILIESCU, MARIA 129, 331
IOAN, diacul ~ din Pociovelişte 282, 443, 445
IOAN, tipograful 453
IOAN HRISOSTOMUL 285
IOAN ROMANUL (FRÂNCUL) 286
IOAN ROMÂNUL, popa 83, 88, 91, 104
IOAN SINAITUL 84
IONAŞCU, ECATERINA 210
IORDAN, I. 23–25, 30, 35, 38, 39, 43, 67, 87, 416, 457, 460
IORGA, N. 34, 37, 73, 85, 452, 488
ISTRATE, G. 38–40
IŞTVANOVICI, MIHAIL 285, 313, 315, 490
IVĂNESCU, G. 23, 24, 26, 28, 34, 38, 39, 50, 59, 62, 70, 108, 238, 416, 447, 451, 487, 488

JACQUIER, H. 43

KALUŻNIACKI, E. 58

LAMBRIOR, AL. 34, 37

LEONTE, L. 416
LOMBARD, A. 132
LOVAS, FR. 95, 102, 137
LUCACI, ritorul 79, 82, 83, 91, 92, 109, 135, 162, 248, 252
LUDESCU, S. 286
LUTHER, M. 79

MACARIE, ieromonahul 270, 291, 339, 342
MACREA, D. 25, 34, 38, 39, 62, 241
MAIOR, GR. 291
MAIORESCU, T. 47
MANASSES, C. 85
MANCAŞ, MIHAELA 28
MANECA, C. 43, 44
MARDARIE COZIANUL 283, 297, 310, 433
MAREŞ, AL. 50, 52, 59–68, 72, 73, 76, 79, 85, 92, 95, 98, 104, 107, 109–111, 114, 115, 118, 124, 125, 134–136, 138, 142, 149, 151, 166–169, 202, 231, 249, 254, 259, 260, 272–278, 332, 339
MARIEN, diacul 79, 83, 104
MARIN, GEORGETA 223
MICU, S. 269
MIHAI, popa 283
MIHĂILĂ, G. 10, 14, 20, 35, 71
MILESCU, N. 282, 284, 294, 310
MIRSKA, HALINA 223
MITROFAN, episcopul 285, 378, 447, 448, 490
MOCANU, AL. 413
MOLDOVANU, D. 172, 373, 458
MOLIN, V. 378
MOXA, M. 83, 85, 92, 93, 122, 173, 203, 239, 242, 248, 282
MUNTEANU, ŞT. 25, 28, 39, 241, 457–460, 463, 472

NANDRIŞ, O. 35, 316
NAUM, T. A. 47

NĂDEJDE, I. 24, 26, 38
NĂSTUREL, UDRIŞTE 283
NEACŞU, din Câmpulung 142
NECULCE, I. 290, 314, 341, 355, 356, 361, 365, 371, 373
NESTORESCU, V. 271
NICULESCU, AL. 42

OCHEŞEANU, RODICA 218, 219
OLTEANU, P. 202
ONU, L. 5, 23, 25, 28, 32, 34, 35, 38, 151, 191, 192, 282, 295, 298–300, 302, 314, 316, 373, 420, 442, 463
OXENSTIERN 413

PÂLL, FR. 254
PANAITESCU, P. P. 70, 74, 75, 249, 452
PAPACOSTEA, Ş. 75
PASCU, G. 24, 38, 430
PAŞCA, ŞT. 70, 296, 303
PĂTRAŞCO, diac 254
PĂTRU, din Tinăud 286, 450
PĂTRUŢ, I. 307, 315
PÂRVAN, V. 377
PETRARCA 39
PETROVAY, N. 283
PETROVICI, E. 38, 61, 96, 307, 458
PHILIPPIDE, AL. 24, 38, 39, 67, 108
PILUTIO, V. 412
POPA, A. 378
POPESCU, R. 286, 290, 370, 413
POPESCU-MARIN, MAGDALENA 211, 214, 224, 273
POPOVICI, D. 24, 31
POPOVICI, I. A. 286
POPOVICI, P. 453
PURDELA, MARIA LUIZA 87
PUŞCARIU, S. 37, 38, 47, 63, 87, 88, 151

RADU, de la Măniceşti 78, 81, 88, 90, 93, 130
RĂDULESCU, IOANA 5
RĂDULESCU, MARIA 171
RIZESCU, I. 92, 126, 149, 151, 155, 160, 163, 165–171, 173, 202, 249, 250, 252–254, 256
ROMAN MORARU, ALEXANDRA 5, 75, 135, 289
ROQUES, M. 170, 368
ROSETTI, AL. 23, 25, 28, 34, 35, 37, 39, 60–62, 70, 73, 75, 92, 94, 96, 109, 111, 112, 151, 155, 191, 202, 272, 294, 298, 299, 300, 302, 305, 307, 309, 314, 316, 373, 420, 442, 457, 458, 460, 463, 487
RUS, I. 285
RUSU, GR. 87

SALA, M. 64, 214
SARAMANDU, N. 353
SAUSSURE, F. de ~ 38
SECHE, LUIZA 215
SECHE, M. 43
SELIVESTRU v. SILIVESTRU
SFÎRLEA, LIDIA 44, 241, 242
SILIVESTRU, ieromonahul 294, 378
SIMION DASCĂLUL 282
SIMION ŞTEFAN 281–284, 287, 378, 489
SIMIONESCU, D. 334
SLAVE, ELENA 204, 213, 417
STAICU, logofătul 297, 430
STANCIU, popa ~ din Scorei 84, 98, 238, 260
STROICI, LUCA 81, 82, 230
STRUNGARU, D. 430
STURDZE MOLDOVEANUL, VASILE 286, 378, 447

ŞAPCALIU, LUCIA 282
ŞĂINEANU, L. 414–416, 458
ŞCHIAU, O. 289, 292
ŞINCAI, GH. 269
ŞOANUL, PETCU 291, 297
ŞTEFAN, diacul 286, 450
ŞTEFAN DASCĂLUL (MOLDOVEANUL) 378
ŞTREMPEL, G. 378
ŞUTEU, FLORA 31, 32, 220, 349

TEMPEA, R. 290, 413
TEODORESCU, ECATERINA 162, 361, 362
TEODORESCU, MIRELA 5, 24, 89, 134, 137, 151, 163, 166–169, 270, 442
TOADER, din Calafendeşti 89
TOADER, popa ~ din Râpa de Jos 84, 248
TEODOSIE VEŞTEMEANUL 378
TIKTIN, H. 91, 295
TODORAN, R. 87, 306, 314, 417
TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS 147
TUDOR DIACUL 82

ŢÂRA, V. D. 26, 28, 39, 241, 457–460, 463, 472
ŢEPELEA, G. 28

URECHE, GR. 282, 341, 348, 373, 393
URSU, DESPINA 418, 419, 426, 429
URSU, N. A. 284, 378, 416, 418, 420, 429, 452, 478

VARLAAM 33, 84, 92, 94, 96, 186, 239, 261, 281, 282, 284, 285, 293, 294, 324, 329–331, 336, 340, 341, 343–345, 355, 359, 368, 369, 371, 393, 412, 439, 441, 442, 448
VARTOLOMEI, popa 286
VASILIU, E. 67, 114
VASILIU, LAURA 151, 210–215, 217, 219, 220, 350
VIANU, T. 26–28
VINOGRADOV, V. V. 30
VISKI, I. 285, 412

ZGRAON, FLORENTINA 50, 148, 156, 157, 160, 163, 165, 168, 169, 171, 173, 174
ZOBA, I., din Vinţ 284, 285, 287, 344, 412, 450

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 5

ABREVIERI 7

PROBLEME TEORETICE ŞI METODOLOGICE ALE CERCETĂRII LIMBII ROMÂNE LITERARE VECHI (Ion Gheţie) 23

PARTEA ÎNTÂI

(1532-1640)

INTRODUCERE (Ion Gheţie) 57

SECŢIUNEA ÎNTÂI

CHESTIUNI GENERALE

Capitolul I — **Graiurile dacoromâne în perioada 1532-1640** (Ion Gheţie) 59

Capitolul al II-lea — **Originile scrisului în limba română** (Ion Gheţie) 69

Capitolul al III-lea — **Cultura scrisă în perioada 1532-1640** (Ion Gheţie) 77

SECŢIUNEA A DOUA

STRUCTURA LIMBII ROMÂNE LITERARE

Capitolul I — **Fonetica** (Ion Gheţie) 87

Capitolul al II-lea — **Morfologia** (C. Frâncu) 113

Capitolul al III-lea — **Sintaxa** (C. Frâncu) 147

Capitolul al IV-lea — **Lexicul** 175

Elementul popular (Mariana Costinescu) 175

Elementul cult (Alexandra Roman Moraru) ... 191

Capitolul al V-lea — **Formarea cuvintelor** (Mirela Teodorescu) ... 209

SECȚIUNEA A TREIA

VARIANTELE LIMBII ROMÂNE LITERARE

Capitolul I **Variantele regionale** (Ion Gheție) 229
Capitolul al II-lea **Variantele stilistice** (Gh. Chivu) 241
ÎNCHEIERE (Ion Gheție) 261

PARTEA A DOUA

(1640-1780)

INTRODUCERE (Ion Gheție) 269

SECȚIUNEA ÎNTÂI

CHESTIUNI GENERALE

Capitolul I **Graiurile dacoromâne în perioada 1640-1780** (Ion Gheție) 271
Capitolul al II-lea **Cultura scrisă în perioada 1640-1780** (Ion Gheție) 281

SECȚIUNEA A DOUA

STRUCTURA LIMBII ROMÂNE LITERARE

Capitolul I **Fonetica** (Ion Gheție) 293
Capitolul al II-lea **Morfologia** (C. Frâncu) 319
Capitolul al III-lea **Sintaxa** (C. Frâncu) 347
Capitolul al IV-lea **Lexicul** 377
Elementul popular (Mariana Costinescu) 377
Elementul cult (Alexandra Roman Moraru) ... 397
Capitolul al V-lea **Formarea cuvintelor** (Mirela Teodorescu) ... 421

SECȚIUNEA A TREIA

VARIANTELE LIMBII ROMÂNE LITERARE

Capitolul I **Variantele regionale** (Ion Gheție) 441
Capitolul al II-lea **Variantele stilistice** (Gh. Chivu) 455

ÎNCHEIERE (Ion Gheție) 483

CONCLUZII GENERALE (Ion Gheție) 487

INDICE DE AUTORI 492

BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE LINGVISTICĂ
INVENTAR CĂRȚI Nr. 2844